CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाली निघण्टु

अनेक भाषासङ्ग्रहसहित

कोषनाथ देवकोटा

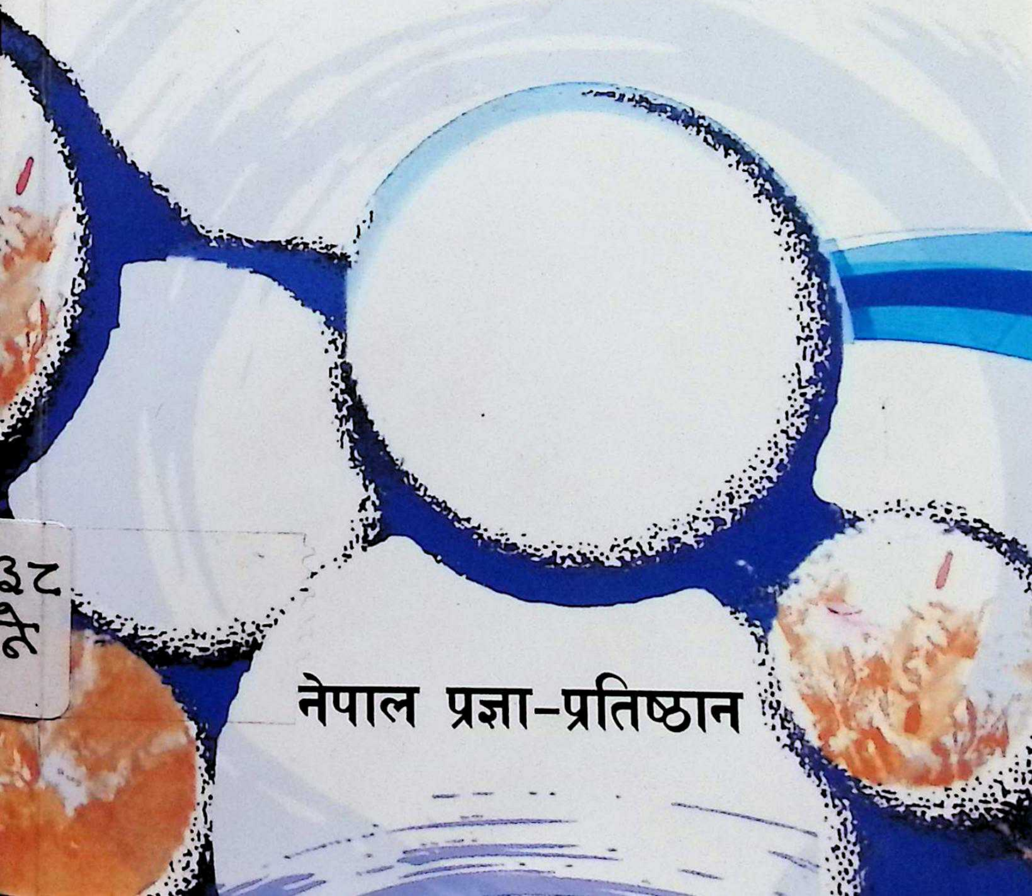

नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाली निघण्टु

अनेक भाषासङ्ग्रहसहित

कोषनाथ देवकोटा

नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
कमलादी, काठमाडौँ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६१५.५३८
द ४९६२

३१९६८

नेपाली निघण्टु
अनेक भाषासङ्ग्रहसहित

लेखक : कोषनाथ देवकोटा

प्रकाशक : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
कमलादी, काठमाडौँ

सर्वाधिकार : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

संस्करण : पहिलो, वि.सं. २०२५
दोस्रो, वि.सं. २०७७ (१,२०० प्रति)

कम्प्युटर सेटिङ : रञ्जन घिमिरे

आवरण सज्जा : वसन्तराज अज्ञात

मुद्रण : प्रज्ञा छापाखाना,
कमलादी, काठमाडौँ

मूल्य : रु. ५४५।-

ISBN : 978-9937-723-58-9

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुलपतिको मन्तव्य

नेपालका भाषा, साहित्य, कला, संस्कृति तथा ज्ञान-विज्ञानका विविध विधाको अध्ययन, अनुसन्धान एवम् प्रवर्धन गर्दै तत् तत् विषयमा उत्कृष्ट ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने अभिप्रायका साथ वि.सं.२०१४ मा सुरुमा नेपाली साहित्य-कला एकेडेमीका रूपमा स्थापित नेपाल एकेडेमीले क्रमशः रायल नेपाल एकेडेमी र नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानका नामबाट विकसित हुँदै आफूले राज्यबाट प्राप्त गरेको उत्तरदायित्वलाई गहनतापूर्वक वहन गर्दै आएको कुरा सबैलाई अवगत भएकै छ। २०६२/०६३ को जन आन्दोलनपछि साविकको नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानबाट ललितकला एवम् नाट्य-सङ्गीत विधालाई छुट्ट्याई छुट्टाछुट्टै प्रज्ञा-प्रतिष्ठान गठन गरिएको र नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ऐन २०६४ अन्तर्गत नेपालका भाषा, साहित्य, संस्कृति, सामाजिक शास्त्र र दर्शनको अध्ययन, अनुसन्धानमार्फत प्रवर्धन गर्ने उद्देश्यले वर्तमान नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान गठन गरिएको हो। यस अर्थमा आफ्नो गठनदेखिकै बिरासत ग्रहण गर्दै हाल कानुनबमोजिमका विषयक्षेत्रमा यो प्रज्ञा-प्रतिष्ठान कार्यरत छ।

भाषा, संस्कृति, धर्म, दर्शन आदि क्षेत्रमा रहेको मुलुकको विविधतालाई सम्बोधन गर्दै यस्तो विविधताभित्र रहेको एकतालाई अझ समृद्ध पार्ने क्रममा नेपालका प्राज्ञिक जगत्का समग्र विज्ञहरूलाई समेट्दै अगि बढ्न हामी कटिबद्ध छौँ। देशभित्र र बाहिर रहेका समग्र नेपाली स्रष्टाको छाता भई उनीहरूको ज्ञान र सिपलाई अधिकतम प्रयोग गर्दै उनीहरूलाई प्राज्ञिक अध्ययन, अनुसन्धानको अभिभारा प्रदान गर्न प्रज्ञा-प्रतिष्ठान कटिबद्ध छ। यसरी राष्ट्रिय रूपमा समग्र नेपालीहरूको साझा प्राज्ञिक थलो बनाउने लक्ष्यका साथ नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानका नीति र कार्यक्रम रहने गरेका छन्। यसका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा स्थापित

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समान प्रकृतिका प्राज्ञिक संस्थाहरूसँग संस्थागत समझदारी बढाउँदै प्राज्ञिक आदान-प्रदानमार्फत नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको अन्तर्राष्ट्रिय छवि निर्माण गर्न पनि हामी प्रतिबद्ध छौँ । यसरी स्पष्ट राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय छवि भएको प्रज्ञा-प्रतिष्ठानका रूपमा नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानलाई विकसित गर्ने हाम्रो प्रयासलाई सार्थक बनाउन सरोकारवाला समग्र प्राज्ञहरूको सहयोगको आवश्यकता हामीले महसुस गरेका छौँ । यसरी नेपालभित्र र बाहिर पनि गोष्ठी, सेमिनार, सभा, सम्मेलन, अध्ययन, अनुसन्धान एवम् ग्रन्थ प्रकाशनसहित अनुवादमार्फत ज्ञान र सृजनाको आदान-प्रदानमा नै नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान सक्रिय रहने प्रतिबद्धता सरोकारवाला सबै प्राज्ञहरूसँग जाहेर गर्दछौँ ।

(गङ्गाप्रसाद उप्रेती)
कुलपति
नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकाशकीय

भाषा, साहित्य, धर्म, दर्शन, संस्कृति, समाजशास्त्र, ज्ञान-विज्ञान एवम् कला-वास्तुकला आदि नेपाली जनजीवनका विविध पक्षहरूको अध्ययन अनुसन्धानका माध्यमद्वारा सिङ्गो नेपाल राष्ट्रको सुदृढीकरण र समष्टि रूपमा नेपाली राष्ट्रियताको दिगो विकासमा सघाउ पुऱ्याउने पवित्र उद्देश्यबाट अभिप्रेरित भएर नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको स्थापना गरिएको हो। अतः नेपाल राष्ट्रलाई आवश्यक पर्ने प्रज्ञानको पूर्ति गर्नु नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको प्रमुख दायित्व हो। नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान विगत ६३ वर्षदेखि नेपालको मूर्त-अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको अध्ययन/अनुसन्धानका माध्यमबाट नेपाल राष्ट्रको आवश्यकता परिपूर्ति र विश्वसामु नेपाललाई चिनाउने काममा लागिरहेको छ।

अहिले नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानअन्तर्गत एघारओटा विभागहरू छन् र ती विभागहरू प्रवचन, गोष्ठी, अनुसन्धान परियोजना तथा पत्रिका एवम् पुस्तक प्रकाशनका माध्यमबाट आ-आफ्ना क्षेत्रको विषयगत उन्नयनमा लागिरहेका छन्।

यसै गरी युगअनुसार नेपालीहरूका बिच आपसी सद्भाव बढाएर नेपालको अस्मितालाई कायम राखिराख्न सघाउ पुऱ्याउने खालको अध्ययन-अनुसन्धानमा पनि नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान निरन्तर रूपले अगि बढिरहेको छ।

हाल नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले वाङ्मयका विभिन्न विधाहरूसँग सम्बद्ध नवीनतम अध्ययन-अनुसन्धान र प्रकाशन गर्नुका साथै पूर्व प्रकाशित तर हाल अप्राप्य अवस्थामा रहेका कतिपय महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरूको औचित्य र आवश्यकताका आधारमा पुनः प्रकाशन गर्ने नीतिसमेत अवलम्बन गरेको छ। यसै सन्दर्भमा कोषनाथ देवकोटाद्वारा लिखित र २०२५ सालमा पहिलो पटक प्रकाशित 'नेपाली निघण्टु' नामक ग्रन्थको दोस्रो संस्करण प्रकाशन गरिएको छ। आयुर्वेदका जडीबुटीको परिचयसँग सम्बन्धित यो ग्रन्थ लोकजीवन र आयुर्वेद चिकित्सा क्षेत्रका विज्ञहरूका लागि अत्यन्त उपयोगी

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुने ठानिएको छ । यसमा संस्कृत भाषामा रहेका जडीबुटीका नामसँग सम्बन्धित शब्दहरूका साथै नेपाली, हिन्दी, बङ्गाली, महाराष्ट्री, कर्नाटकी र ल्याटिन भाषामा समेत यथासम्भव उक्त शब्दहरूका नाम दिइएका छन् । यसका साथै जडीबुटीको स्वभाव, गुण, रोगमा उपयोगिता आदि कुरासमेत यस ग्रन्थमा उल्लेख गरिएका छन् । त्यसैले यो ग्रन्थ अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यस्तो महत्त्वपूर्ण ग्रन्थलाई पुनः प्रकाशन गर्न पाउँदा हामीलाई अति नै खुसी लागेको छ ।

अन्त्यमा यस ग्रन्थका लेखक कोषनाथ देवकोटाप्रति सम्मानसहित हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । यस ग्रन्थको पुनः प्रकाशनका लागि सक्रियतापूर्वक लाग्नुभएका सदस्य सचिव प्रा. जगत्प्रसाद उपाध्यायका साथै यस ग्रन्थलाई भाषासम्पादनसहित टङ्कन गर्ने चेतनारायण लामिछाने, सुसाङ्ख्य सज्जा गर्ने रञ्जन घिमिरे, आवरण सज्जा गर्ने वसन्तराज श्रेष्ठलगायत प्रकाशनसँग सम्बद्ध सम्पूर्ण कर्मचारीलाई हार्दिक धन्यवाद प्रदान गर्दछु ।

(डा. जगमान गुरुङ)
उपकुलपति

वि.सं. २०७७ आषाढ
कमलादी, काठमाडौँ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पहिलो संस्करणको प्रकाशकीय

प्रकाशकीय

आयुर्वेद शास्त्रमा वर्णित औषधि, जडीबुटीहरूका लागि हाम्रो नेपाल प्राचीन कालदेखि ज्यादै प्रसिद्ध रहिआएको छ। हाम्रो हिमाल-खण्डमा पाइने जडीबुटी आज पनि त्यस्तै रूप गुणले भरिपूर्ण छन्, जस्तो आयुर्वेद शास्त्रमा वर्णन गरिएको छ।

आयुर्वेद शास्त्रहरूमध्ये निघण्टुको महत्त्व सबैभन्दा बढ्ता छ। जुन वस्तु जडीबुटी आदिबाट औषधि निर्माण गरिन्छ, ती वस्तुहरूका रूप रङ गुण स्वभावको पूरा पूरा ठिक ठिक यथार्थ ज्ञान हुनु कुशल सफल चिकित्सक र औषधि निर्माताका लागि सर्वप्रथमरूपेण आवश्यक छ। यसकारण आयुर्वेदिक औषधि र चिकित्साका क्षेत्रमा पहिलो परमावश्यक ग्रन्थ निघण्टु भएको स्वयंसिद्ध कुरा हो।

संस्कृत र जन्य अनेक भाषामा निघण्टु प्रकाशित छन्। नेपाली भाषामा भइरहेको यस खाँचोको पूर्ति यस ग्रन्थका लेखक पं. कविराज कोषनाथ देवकोटाले परिश्रमपूर्वक गर्नुभएको छ। चिकित्सा जगत्का साथै सर्वसाधारण नेपाली पनि यस ग्रन्थबाट प्रशस्त लाभान्वित हुनसक्ने आशा र विश्वास छ।

बालकृष्ण सम
उपकुलपति
नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान

कान्तिपुर
पौष, २०२५ वि. सं.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भूमिका

यस असार संसारमा निराकार निर्विकार परब्रह्म परमेश्वरका विराट् रूपबाट सृष्टि भएका प्राणीहरूको प्रतिपालन, सुरक्षानिमित्त धान्यादि खाद्य पदार्थका साथै आगन्तुक रोगादि कष्ट-निवारणलाई प्राणिज, उद्भिज, खनिज आदिका विभागबाट रस, वीर्य, विपाकादिमा भिन्नभिन्न स्वभावका औषधिमुलोहरू पनि सृष्टि भए। तिनै वस्तुहरूमा रहेका रस वीर्य विपाकादिको ज्ञानपूर्वक उपयोग प्रयोगलाई आयुर्वेद प्रकट भयो; जसका प्रभावबाट स्ववैद्य अश्विनीकुमारले देवताहरूका टुटेफुटेका अङ्गहरू जोडी पूर्ववत् गराएको समेत देख्दा आयुर्वेदमा श्रद्धा बढेका इन्द्रले अश्विनीकुमारबाट आयुर्वेदको अध्ययन गर्नुभयो र लोकहितका निमित्त इन्द्रबाट आत्रेयले अध्ययन गर्नुभयो।

प्राचीनकालमा उक्त आयुर्वेदको सम्प्रदायअनुसारको आचरणमा रहँदा प्राचीन पुरुषहरू रोगादि कुनै कष्टका भागी नबनी बल र आयुमा पूर्ण भई जन्मको कर्तव्य - धर्म, अर्थ, काम, मोक्षको साधनको सम्पादनले सिद्ध थिए।

पछिपछि समयको हेरफेरले मनुष्य समाज पनि बढ्दै आएका र साथै बुद्धि विचारमा पनि हेरफेर हुँदै आएकाले आहार, विहार र आचारहरूमा अनियम र दैनिक खाद्य पदार्थसम्ममा पनि रस वीर्य विपाकादि स्वभावको अज्ञानले गर्दा मनुष्यमा अनेक रोगादि कष्टको प्रभाव बढ्दै आएको देखेर सिद्धजनहरूबाट "मनुष्यहरूमा रोगको प्रभाव परेमा रोगले दुब्लो गराउँदछ, बल घटाउँदछ, शरीरको चेष्टा र नेत्रादि इन्द्रियको शक्तिलाई ह्रास गराउँदछ। सर्वाङ्गमा पीडा गराउँदछ र जन्मेको सार धर्मादिको कुनै पुरुषार्थ साधन हुन नपाउँदै बलात्कारले प्राण वियोग गराउँदछ" इत्यादि विचार गरी आयुर्वेदको विशेष प्रचारका निमित्त आत्रेयले 'आत्रेय संहिता' नामक ग्रन्थ बनाई अग्निवेश आदि छ शिष्यहरूलाई अध्ययन गराउनुभयो। उहाँहरूले पनि लोकको सुविधानिमित्त शल्यतन्त्र (SURGERY) समेत अष्टाङ्गको आधारमा भिन्न भिन्न ग्रन्थहरूको रचना गर्नुभयो। त्यसपछि पनि आयुर्वेदका धुरन्धर आचार्यहरूबाट समयानुकूल संस्कार भई लेखिएका निघण्टु, निदान, शारीरिक शिक्षा र चिकित्सासमेतका सङ्ग्रह ग्रन्थ (PHARMACOPOEIA) हरू पनि निर्मित भएको कुरा प्रख्यात नै छ।

परन्तु सांसारिक परिवर्तन उलटपलटको प्रभावले राजाश्रयसमेतबाट हीन भई केही मुसलमानी साम्राज्यमा संस्कृत विद्याको ह्रास हुँदा आयुर्वेदको पूर्णाङ्ग चिकित्सा पनि लुप्तप्राय: भयो, तापनि सत्य सिद्धान्तले दृढ बद्धमूल

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आयुर्वेदको पठनपाठन र चिकित्सासमेत लोकमा सर्वत्र व्यापक रूपले चलेकै थियो र छ पनि ।

भारतीय किताबका प्रस्तावनामा पक्षपातरहित पाश्चात्य विद्वान्हरूसम्मले "आयुर्वेद सर्वप्राचीन वैज्ञानिक एवम् सबैभन्दा सर्वाङ्गपूर्ण चिकित्सापद्धति हो, अरू यसै महानदका स्रोत हुन्" भन्ने र आज लगभग २३०० वर्षपहिले ग्रिक देशाधिपति अलेक्जेन्डरकाका दरबारमा र त्यसपछि करिब १३०० वर्षअगि बगदादका खलिफा हारुँ रसिदका दरबारमा पनि भारतीय वैद्यहरूको पर्याप्त सम्मान थियो । करनल किङ महोदयका कथनानुसार "जुन बखत युरोप अज्ञानान्धकारमा निमग्न थियो, त्यस समयमा पनि भारत स्वास्थ्य रक्षा र चिकित्सा शास्त्रका तत्त्वहरूबाट अवगत थियो" इत्यादि लेखिएको पाइन्छ ।

चिकित्सा जुनसुकै भाषा वा तरिकाको होस्, "वैद्येन पूर्वं ज्ञातव्या द्रव्यनामगुणाऽगुणाः । तदायत्तं हि भैषज्यं यज्ज्ञाने स्यात् क्रियाक्रमः" - "चिकित्सा गर्नेले पहिले वस्तुहरूको नाम, स्वभाव अर्थात् गुण अवगुण जान्नुपर्दछ, जसबाट यथार्थ औषधि बन्दछ र चिकित्सा क्रम चल्न सक्छ" इत्यादि वचनानुसार जुनसुकै पद्धतिमा पनि चिकित्सकको वस्तु स्वभाव ज्ञानका निमित्त पहिलो मुख्य कर्तव्य निघण्टु (PHARMACOPOEIA0) को अध्ययन तथा ज्ञान आवश्यक हुने कुरा लोकप्रसिद्धै छ ।

समयको प्रभावले धेरैजसो आयुर्वेदीय ग्रन्थहरूको हिन्दी र अन्य भाषाहरूमा अनुवाद भएको पनि छ । तर ती भाषाहरू प्राचीन संस्कृतकै अपभ्रंश भनूँ वा जो भनूँ, भिन्न भिन्न देशमा भिन्न भिन्न भाषा र एकै देशमा पनि गाउँ, सहर, मानिस (जाति)का भेदले भाषा नाम उच्चारणमा समेत फरक रहनु स्वाभाविकै छ । यसले गर्दा बजार वा पसलमा जुन वस्तु होला, तापनि ग्राहकले माग गर्दा पसलेले मसँग छैन पनि भन्दछ । किनभने बिक्री गर्नेले एक नाम जानी जम्मा गर्दछ, खरिद गर्नेले भन्छ अर्कै नाम । कहीँ कुनै वस्तु एक नामबाट पाइएला, तर ऊ वस्तु कुनैमा ग्राहकले देखे जानेको रूप वर्णहरू नमिल्ने पनि सम्भव हुन्छ । कारण एकै वस्तु पनि देश (हावा, पानी, माटो) का भेदले भिन्न भिन्न रूपको हुनु पनि धेरैजसोको स्वभाव छ । अतः कहीँ वस्तु एकै छ, नामको फरक छ, कहीँ नाम एकै छ, वस्तुको स्वरूप मिल्दैन ।

पुनश्च कसैले कुनै भाषामा नाम र उसको स्वभावसमेत जानेको हुन्छ, वस्तु चिन्दैन । कसैले वस्तु चिनेको छ, नाम पनि जान्दछ, तर वस्तुको स्वभाव जान्दैन । कसैले परम्पराबाट पाएको अनुभवद्वारा यो वस्तु यस्तो हुन्छ भनी देखाउँदछ, स्वभाव पनि बताउँदछ र प्रयोग पनि गर्दछ, परन्तु कुनै

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भाषामा उसको नाम जान्दैन। इत्यादि कारणले गर्दा औषधिका अङ्गभूत प्रमुख वस्तुहरूमा यत्र तत्र गडबड हुनु स्वाभाविक छ। अर्को कुरा "नास्ति मूलमनौषधम्" - 'जरा लाग्ने वस्तुहरू औषधिमा नपर्ने कुनै छैनन्' का अनुसार औषधिमुलोहरू अनन्त अगाध जानी नसक्नु छन् भन्नु पनि अत्युक्ति छैन। यस विषयमा विद्वान्हरूको पनि सम्मति देखिन्छ। जस्तै -

"Identification of indigenous herbs - the drugs in use are many in number and varied in character= Many of them mentioned in old books bafle recognition and identification , as it is not possible to state with certainty from the description given in the literature whether the drug in actual use is the one described= Verbal descriptions given in old books are inadequate to the botanist for identifying plants or parts of plants= There has been a good deal of confusion in vernacular names= The same drug is sold under different names and different drugs are sold under the same name in different parts of India= In many cases , even learned practitioners of indigenous medicine are unable to say with certainty whether a particular drug is the same as the one prescribed in old texts .

- (R.N. Chopra , S.L. Nayar. I.C. Chopra).

(भावार्थ) "उपयोगी औषधिको सङ्ख्या र लक्षण धेरै छन्। प्राचीन ग्रन्थमा लेखिएका धेरैजसो औषध वस्तु नचिनिने र छुट्ट्याउन नसकिने छन्, किनभने प्रयोग भएको औषधि, ग्रन्थमा लेखिएको विवरणवाट निश्चयपूर्वक वर्णन गर्न वनस्पति विशेषज्ञमा पनि सामर्थ्य छैन। प्रादेशिक भाषाका नाममा अनेक गोलमाल छ। एक वस्तु भिन्न भिन्न नामले र भिन्न भिन्न वस्तु एकै नामले भारतका विभिन्न भागमा प्रचलित छन्। कुनै कुनै एक वस्तुलाई औषधि उपचार गर्ने विद्वान्ले पनि प्राचीन ग्रन्थमा लेखिएको यही हो भनी निश्चय गर्न सक्तैनन्।

एवं च हाम्रो नेपाल, दिव्य बुटीसमेतको आश्रय भई अन्यान्य मुलुकको समेत आदरणीय भएको हिमालय प्रान्त हुँदा आफ्ना मुलुकका यी अमूल्य निधिलाई चित्र समेतबाट भाषामा परिचय गराउने अभिलाषा गरी भूतपूर्व प्रधानमन्त्री वीर शमशेरबाट उक्त विषयको कार्यका निमित्त मेरा पिताज्यू पं० घननाथ देवकोटालाई प्रेरणा हुँदा "यसमा विशेष भ्रमणसमेतको आवश्यक पर्ने भई आफ्नो शास्त्रीय विद्याको चर्चासम्म पनि रहन नपाउने हुन्छ" भनी स्वीकार नगरेमा "यो काम पनि विशेष विद्वान्को सम्बन्ध नभई सफल हुन सक्तैन। शास्त्रचर्चाका निमित्त पाकशालासमेत थपी दुईतर्फ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नोकरी दिन्छु' इत्यादि आदेश भएबाट पिताज्यूले उक्त कार्यको भार स्वीकार गरी मूल ग्रन्थको उल्लेख, त्यसको नेपालीमा उल्था र यथालब्ध अन्यान्य भाषामा समेत वस्तुको नाम तत्तद्वस्तुको रङ्गीन चित्रसहितको 'वीरनिघण्टु' नामक ग्रन्थको प्रारम्भ गरी समय समयमा चित्रकारको समेत मद्दत लिई देश परदेशको भ्रमणसमेतबाट वस्तु सङ्ग्रहको काम गर्दै रहनुभयो ।

यसरी केही अंशको पूर्तिमात्र भएको समयमा "न कालः कस्यचित् वशः" वीर शमशेरको ऐहिक देहावसान भयो, यता कार्य पनि स्थगित हुँदै आयो । सन्तोषजनक नहुँदा पिताज्यूले राजीनामाबाट आराम लिनुभयो ।

साल ६४ मा वस्तु खोजका निमित्त कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट हरिप्रसाद समेत दुई प्रोफेसर काठमाडौं आउनुहुँदा उहाँहरूसँग उस समयका प्र०म० चन्द्र शमशेरबाट पिताजी सम्मिलित गराइनुभयो र उक्त निघण्टुसमेतबाट वस्तु निरूपण गराउँदा प्रसन्न भई उहाँहरूले यहाँ बस्ने समयको थपसमेत मगाई केही उतारसमेत लिनुभयो र "पहिले बन्न लागेको ग्रन्थको चर्चासमेत छुटेको देखिँदा अपशोच मान्दछौं" भन्दा "यसको प्रबन्ध गर्दछु" जबाफ भयो । बिदाइका समयमा नमुना भनी उक्त निघण्टुका तीन चित्र लिई जानुभएको केही समयपछि उहाँहरूले "कुनै सर्तले पाए हामी छपाउँदछौं भनी लेख्नुभयो, तर त्यसको कुनै प्रबन्ध हुन नपाई करिब दुई वर्षपछिमात्र फिर्ता आएको उक्त निघण्टुलाई 'चन्द्रनिघण्टु' नामकरण गरी पत्राकारलाई भिन्न भिन्न भागमा छुट्ट्याई किताब सिलाई जिल्ला बाँध्नू' भन्ने आदेशबाट किताब रूपमा परिवर्तन गर्न छाँटकाँट हुँदा कुनै चित्रका चिडियासमेतको शिर केही काटिएको पनि देखिन्थ्यो ।

साल ७८ मा हिमालयतर्फका वस्तु अन्वेषणलाई बम्बई, कलकत्ता, वाराणसी समेतका तीन प्रोफेसर[१] आउनुहुँदा उहाँहरूसँग पनि पिताज्यूले सङ्गम गर्नुपर्‍यो । उहाँहरूको हिमालयतर्फको भ्रमणका लागि पिताजीलाई पनि बोलावट भई "देशको इज्जतलाई तिमीले पनि गइदिनुपर्‍यो" भन्ने उस समयको हुकुममात्रले मन्जुर भई भ्रमणमा उक्त निघण्टुसमेतबाट परिचय लिइएका विशेष वस्तुहरूको लगभग २०० फोटो र केही Drug Album समेत लिई भ्रमणबाट फर्कंदा गोकर्णको विश्राममा उहाँहरूले पिताजीको फोटो[२] लिनुभयो । गोकर्णबाट फर्की दर्शननिमित्त श्री ३ मा हाजिर हुँदा "विकट स्थानको भ्रमण आनन्दमय भयो भएन ? "इत्यादि सोधनी हुँदा "सुबिस्ताका लागि आएका थिएनौं, बन्दोबस्ती मद्दतबाट पर्याप्त सुविस्ता पायौं र जुन कार्यको अभिभारा लिई आएका थियौं, त्यसमा उहाँ पण्डितजीको

---

१ उहाँहरूका नाम सम्झना रहेन, सरकारी अफिसमा लेखिएको थियो ।
२ उक्त फोटो वाराणसी विश्वविद्यालयसमेतमा टाँगिएकै थियो ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सहायताबाट नै पूर्ण सफलता पायौँ, अति हर्षित छौँ । हाम्रो सफलताको मुख्य द्वार भएको यो किताब भारतमा भए यसको परिष्कारमा निरन्तर कम से कम चार विद्वान् रहन्थे, तर दुर्भाग्यवश यहाँ बिचैमा छुटी प्राचीन विद्यामा कदरको कमी देखिँदा सारै अपसोच मान्दछौँ" भन्दै केही समयलाई पिताजीसमेतको माग पनि गर्नुभयो र अब सरानुकूल जबाफबाट सन्तोष गराउँदा "हाम्रो म्याद पुग्यो, तापनि उहाँसँगको सङ्गतलाई एक महिना अरू बस्तछौँ' - भन्दा "हुन्छ" भन्ने भयो र पिताज्यूले 'यहाँहरूकहाँ जाँदा छोरो पनि साथमा लिन्छु' भनी निवेदन गर्दा सदर भएबाट मलाई (यस लेखकलाई) पनि उहाँहरूबाट केही लैटिन नामहरूको परिचय लिने अवसर मिलेको थियो ।

उपर्युक्त क्रमबाट मेरा पिताज्यूको वर्ष १२ सम्म भ्रमण समेतको नोकरी र त्यसपछि पनि केवल मौखिक आश्वासनमात्रबाट परिश्रम परेको अन्यान्य विदेशीय विद्वज्जनहरूको श्रद्धेयसमेत भई इज्जत पाएको उक्त निघण्टुले जनताको दृष्टिगोचर हुन नसकेकोले सो ग्रन्थ अवश्य पनि कहीँ सरकारी अफिसमा होला भन्ने धेरै सम्भव छ ।

पिताज्यूको १९१६ मा जन्म भई वर्ष ५६ पाकशालाको नोकरी भुक्तान गरी साल २००० चैत्र शुक्ल ८ का दिन आर्यतीर्थमा लौकिक देहावसान भयो । अस्तु ।

एवं च औषधिका केही अनिश्चित वस्तुहरूको निरूपणका लागि आयुर्वेद समुन्नतिप्रिय सज्जनहरूको परस्पर सम्मेलनबाट पढअपढ जो हुन्, वृद्ध अनुभवी पहाडका निवासी, जङ्गलछेउ गोठमा बस्ने गोठाला इत्यादिसमेतको सम्पर्क र अन्यान्य भाषाका नामसङ्ग्रह ग्रन्थहरूसमेतबाट वस्तुका लक्षण र स्वभावको अन्वेषण हुँदै रहेमा पूर्वोक्त गडबडीको सुधारका साथै दिव्य वस्तु समेतको परिचय हुन गएमा मन्द प्रतिष्ठ हुँदै गएको आयुर्वेदले समेत महत्त्वको अनुरूप प्रतिष्ठा पाउँदो होला भन्ने आशा पनि गर्दछु । किनभने परस्परको सम्मिलनबाट निरन्तर विकसित हुँदै आएको बुद्धि र धारणाद्वारा तीक्ष्ण ज्ञान प्राप्त गरेका पाश्चात्य विद्वान्हरूबाट आफू आफूले नै मिलेर उत्तरोत्तर तत्परताका साथ लागी अनेक कार्यमा सफलता प्राप्त गर्दै मातृभूमिको सेवा गरेका छन् र साथै देशको प्रतिष्ठा र उन्नति बढाउँदै ल्याएको र यसै गरी वस्तु अन्वेषण कार्यमा उत्तरोत्तर परस्परको सम्मेलनद्वारा आफ्ना आलोचनको फलबापत सन् १८१३ देखि सन् १९५२ सम्ममा परस्पर लेखिएका प्राय: ९० किताब देखिन्छन् । परिश्रम र समयका हकमा पनि "Flora of British India" वर्ष २५ मा तयार भएको" भनी लेखिएको छ । यस कार्यमा कसैले कसैलाई हतोत्साह गराएका र कसैमा दोष ठोस पक्षपात

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देखाएका छैनन् । यिनै देशभक्त विद्वान्‌हरूकै लगन र उत्साहरूपी मलजल पाएर चिकित्सा विषयसम्बन्धी हरेक क्षेत्रमा नयाँ पालुवा चढ्दै, फुल्दै, फल्दै आएको सम्पूर्ण जनताले देखे वुझेकै छन् ।

हाम्रो मातृभूमि नेपाल र नेपालीमात्रका प्यारा राजा त्रिभुवनबाट सात सालमा नेपाललाई प्रजातन्त्र गराइबक्सेर देशमा छाएको अन्धकार हटाउन अत्यावश्यकतास्वरूपी प्रकाशका निमित्त शिक्षाका लागि लेख पत्र-पत्रिकाका साथै अनेकानेक उद्योग व्यवसायहरू खुलाइबक्सियो । त्यसै अवसरमा मैले पनि "जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी" सम्झी देश सेवाका साथै सकल जगत्‌लाई समान रूपले आवश्यक र हितकारक विषयको मनन गरी हरेक कार्यको सफलताका लागि प्रथमतः मुख्य मानिएको शरीरारोग्यका निमित्त आवश्यक भएका अन्न आदि खाद्यवस्तुहरूको गुण अवगुणमा एकै स्वभाव नभएको र मनुष्य सबैमा एकै प्रकृति पनि नहुने हुनाले दैनिक खाद्य पदार्थसम्ममा पनि आफ्नो प्रकृतिमा मिल्ने नमिल्ने विचारविनाको खानपानमा प्रयोग हुन गएका कुनै वस्तु वा औषधि नै किन नहुन्, प्रकृतिविरुद्ध पर्न गएमा उनको स्वभावैले शरीरमा निर्बलता साथै रोगादि कष्ट पनि पैदा गराउने भई कर्तव्य कार्यमा समेत विघ्नबाधा पर्न जाने हुन्छ । त्यस्तो औषधि प्रयोग हुन गएमा प्रयोगकर्ताको सफलताको अभावका साथै यश र धर्मसमेतमा कलङ्क लाग्न आउने सम्भव हुने हुनाले साधारण जनता सबैको आरोग्यका निमित्त दैनिक खाद्य पदार्थसमेत सबै वस्तुको गुणअवगुणको ज्ञान अत्यावश्यक देखिएकोले ती वस्तुहरूको भिन्नभिन्न स्वभाव, गुण, अवगुण आफ्नै मातृभाषाबाट निरूपण भएमा समयानुकूल सकल जनताका लागि उपयोगी हुने ठहराई प्रथमतः वस्तु परिचयका लागि अन्यान्य भाषाहरूमा नाम र नेपाली भाषामा रसवीर्यविपाकादि स्वभावको वर्णनका लागि विशेष गरी राज निघण्टु, कैयदेवनिघण्टु, भावप्रकाशनिघण्टु, धन्वन्तरिनिघण्टु र अन्यान्य ग्रन्थको आधारबाट फलस्तुतिमा मिलान गराई कुनै विशेष वस्तुमा लक्षण र कोही कुनै वस्तुमा सुलभ स्थानको निर्देश गरी भिन्नभिन्न वस्तुहरूलाई २८ वर्गमा विभाजित गरी विषयको समावेश गरिएको छ ।

पुनश्च संस्कृतमा नाना अर्थ भएको एकै शब्दले धेरै वस्तुलाई कहने हुनाले त्यस्ता शब्दले निर्देश गरिएका कुनै प्रयोगमा रोग वा दोषका अनुसारले प्रयोग पर्ने वस्तुको निरूपण गर्नुपर्दा सबै वस्तु र तिनका स्वभावसमेत समयमा स्मरण रहन नसक्ने पनि भई शब्द सङ्ग्रहविना अनेक ग्रन्थ उल्टाई पल्टाई समयको व्यय गर्दा पनि कदाचित् सन्तोषजनक हुन

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पनि नसक्ने र सबै वैद्यमा सबै ग्रन्थहरूको सङ्ग्रह रहन असम्भव पनि हुने हुनाले त्यस्ता अवस्थामा वैद्यवर्गलाई मानसिक दुःखका साथै कार्यहानिको अनुभव पनि पर्न जाने हुँदा वस्तु खोजको सुविधानिमित्त यस ग्रन्थमा सङ्ग्रह भई लेखिएका संस्कृत शब्दहरू सबैको अकारादि वर्णानुक्रमणिका उठाई हरेक शब्दमा भिन्नभिन्न वस्तुसूचक क्रमाङ्क र हरेक भाषाका शब्दसमेतको वर्णानुक्रमणिका दिइएको छ ।

वस्तुको स्वभाव वर्णनमा लेखिएका विशेष रोगादिबोधक संस्कृत शब्दको भाषामा विवरण गरी ग्रन्थको प्रारम्भमा नै उल्लेख गरिएको छ ।

यस अगाध विषयको लेखन कार्यलाई वर्ष १० को अथक परिश्रमले स्वल्प पुस्तकाकारमा पूर्ण रूपले सन्निवेश गरी देशोन्नतिशील कवि राजा महेन्द्रमा समर्पण गर्न पाउँदा आफ्नो सौभाग्य सम्झेको छु ।

–लेखक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भिन्न भिन्न वर्गहरूको अनुक्रमणिका

गुडुच्यादि वर्ग	२१
शताह्वादि वर्ग	४०
पर्पटादि वर्ग	६०
पिप्पल्यादि वर्ग	७४
मूलकादि वर्ग	९९
फलशाक वर्ग	११६
शाल्मल्यादि वर्ग	१२३
निम्बादि वर्ग	१३९
अशोकादि वर्ग	१५७
आम्रादि वर्ग	१७७
चन्दनादि वर्ग	२१४
सुवर्णादि धातूपधातु वर्ग	२३२
रत्नोपरत्न वर्ग	२५०
विषोपविष वर्ग	२५७
धान्य वर्ग	२६५
कृतान्न वर्ग	२७८
वारि वर्ग	२८३
दुग्ध वर्ग	२९०
दधि वर्ग	२९५
तक्र वर्ग	२९९
नवनीत वर्ग	३०२
घृत वर्ग	३०४
मूत्र वर्ग	३०७
तैल वर्ग	३०९
मधु वर्ग	३१३
इक्षु वर्ग	३१४
मांस वर्ग	३१८
सन्धान वर्ग	३३२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वस्तुबोधक शब्दानुक्रमणिका

नेपाली शब्दानुक्रमणिका	३३८
संस्कृत शब्दानुक्रमणिका	३६०
हिन्दी शब्दानुक्रमणिका	४७४
बङ्गला, महाराष्ट्री, कर्नाटकी शब्दनुक्रमणिका	४९५
लेटिन शब्दानुक्रमणिका	५२८

हरेक भाषाका नाममा सङ्केत भएका अक्षरको विवरण

सं– संस्कृत
नेवा– नेवारी भाषा
हि– हिन्दी भाषा
ब– बङ्गाली भाषा
म – महाराष्ट्री भाषा
क – कर्नाटकी भाषा
लै– लैटिन भाषा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाली निघण्टुमा लेखिएका विशेष रोगादि बोधक संस्कृत शब्दहरूको विवरण

अग्निरोहिणी - काखी वा कुममा मासुलाई फोरी निस्कने फोडा। यसले अन्तर्दाह र ज्वर पनि गराउँछ। कष्टसाध्य छ।

अगमर्द - हड्डीको पीडा

अर्बुद - छालाभित्रबाट टुसो उम्री विस्तार बढ्दै जाने रोग (tumor)। यो धेरै प्रकारको हुन्छ।

आक्षेप - कोप भएको वायु, हरेक नसामा पसी बराबर हातगोडा फ्याँकिने रोग।

आटोप - पेटमा गुडगुडसहितको पीडा

आध्मान - अतिवेदनासहित पेट फुल्ने।

आनाह - आउँ वा मल जम्मा हुनु।

इन्द्रलुप्त - रौं खुइलिने रोग (खोइरो)।

उत्क्लेश - वाकवाकी।

उपनाह - लेपन, सेक विशेष (पुल्टिस)।

एकाङ्गवात - पक्षवात।

कटु - पिरो (जसबाट आँखा मुख नाकबाट पानी चुहाउँदछ।

कण्ठशुण्डी - तालुगत मुखरोग विशेष।

कण्डू - मसिना पिटकासहित चिलाउने रोग।

किलास - क्षुद्र कुष्ठविशेष।

कोथरोग - नेत्ररोग विशेष, र भगन्दर विशेष। यो विशेष पाक्ने-सड्नेलाई कहिन्छ।

क्लेद - पसिनाले भिज्नु, गल्नु।

खर्जू - कण्डु विशेष।

खल्लकी - हातगोडा बाउँडिने रोग। यो प्राय विषूचिकामा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देखिन्छ ।

गोल्य - गुलियो भाव ।
छेदी - छेदन गर्ने ।
जालगर्दभ - क्षुद्र रोगमा विसर्पको भेद ।
तिलकालक - क्षुद्र रोग विशेष ।
तीक्ष्ण - तिक्खर - टाठो पर्परो ।
धनुस्तम्भ - धनुर्वात ।
नाडीव्रण - सैन ।
पाचक - पचाउने शक्ति भएको ।
पिच्छिल - रसिलो, लेचिलो, चिप्लो, लस्सा वा चोप भएको ।
प्रसेक - मुखबाट पानी बहने रोग ।
भ्रम - रिङ्गटा ।
भ्रान्ति - एक वस्तुलाई अर्कै वस्तु ठहराउनु ।
मलावष्टम्भ - गोटा वा कब्जियत ।
मेधा - धारणा (सम्झना) शक्ति
मोह - होस् नरहनु ।
योगवाही - भिन्न गुणका औषधि वा द्रव्यलाई एकै मिलान गराउने ।
लेखन - कोर्ने स्वभावको वस्तु ।
वलीपलित - रौं फुल्ने रोग ।
व्रण - घाउ खटिरा ।
व्रध्न - कोप भएको वायु, शोथ र शूल गराउँदै तिघ्रा र अण्डकोशको जोर्नीबाट अण्डकोशमा जाने रोग ।
विक्लव - सामर्थ्यहीन ।
विचर्चिका - कुष्ठविशेष ।
विड्बन्ध - गोटा वा कब्जियत ।
विपादिका - क्षुद्रकुष्ठ, हातगोडा फुट्ने ।
विवन्त्र - कोष्ठबद्धता ।
विशद - स्वच्छ ।
विष्टम्भ - रोकावट ।
विष्टब्ध - रोकावट ।
वृष्य - वीर्यवर्द्धक, वाजीकर ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वृह्यण	-	पुष्टि गराउने ।
शोफ	-	शोथ ।
सन्यास	-	मुर्छा विशेष, अपस्मार विशेष ।
सरः	-	झाडा खुलाउने ।
सारक	-	रेचक ।
स्तम्भन	-	हलचल रोकिनु ।
सिध्म	-	क्षुद्रकुष्ठमा किलासविशेष ।
स्तिमित	-	निश्चल, आर्द्रता ।
हनुस्तम्भ	-	चिउँडो र कञ्चटका बिचको हड्डी नचल्ने रोग ।
हृल्लास	-	छातीको थकावट ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीगणेशाय नमः

श्री नेपाली निघण्टुः

अनेकभाषासङ्ग्रहसहितः

शारदशशिहिमरुचये शैलसुताचित्रकेलिवशगाय ।
तस्मै गिरिशाय नमो दिव्यागदवर्गबीजाय ॥

ध्यायं ध्यायं पितुः पादौ स्मारं स्मारं च तद्वचः ।
भाषाचर्चितनेपाली निघण्टुः परिरच्यते ॥

अथ गुडूच्यादि वर्गः ॥

१. गुर्जो

सं– गुडूची, अमृतवल्ली, अमृता, ज्वरारि, श्यामा, मधुपर्णिका, वरा, छिन्नोद्भवा, छिन्ना, रसायनी, सोमलतिका, अमृतसम्भवा, वसादनी, विशल्या, छिन्नरुहा, कुण्डलिनी, वयस्था, भिषक्प्रिया, जीवन्तिका, नागकुमारिका, छद्मिका, चण्डहासा, सोमा, चक्रलक्ष्मणा, अमृतलता, धारा, लक्ष्मणा, रोहिणी । **हि**– गलोय । **ब**– गुलञ्च, गुडूची । **म**– गुलवेली । **क**– अमरवल्ली । **लै**– TINOSPORA CORDIFOLIQ.

स्वभाव– तितो, टर्रो, भारी, उष्णवीर्य, स्वादिलो, मधुरो छ । ज्वर, दाह, तृष्णा, वमन, प्रमेह, रक्त, वायु, पित्त, कफ, आम, कृमि, यिनको दोष र वातरक्त, कास, कुष्ठ, कण्डू (चिलाउने रोग), कामला, पाण्डु, मेदा, विसर्प, मूत्रकृच्छ्र, हृदयरोगमा फाइदा छ । ग्राही छ । बलकारक, रसायन, अग्निदीपक र पाकावस्थामा गुलियो, हल्का नेत्रको हितकारक छ ।

गुर्जो - सादा र जरामा गानो हुने गरी दुई जातको हुन्छ । गानो हुनेलाई **सं**– मा, पिण्डगुडूची, कन्दोद्भवा, चण्डामृता, बहुछिन्ना, बहुरुहा, पिण्डालु, कन्दरोहिणी भनिन्छ । स्वभावमा पूर्वोक्तसमान छ तापनि विशेष गरी केही पिरो र गरम छ । सन्निपातदोष, विषदोष, भूतदोष, ज्वर, वलीपलितलाई हटाउँदछ ।

गुर्जोको चूर्ण - घिउसँग सेवन गर्नाले वायु, चाकु वा सकरसँग - विबन्ध (कब्जियत), मिश्रीसँग पित्त, महसँग कफ, अरिणको तलसँग वातरक्त र सुठोसँग सेवन गरेमा आमवातलाई समन गर्दछ ।

गुर्जोको पात– केही टर्रो, पिरो, तितो, पाकावस्थामा मधुरो र हल्का छ, रसायन छ । भोक जगाउँदछ, बलकारक र मलरोधक छ । वातरक्त,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तृष्णा, दाह, प्रमेह, अरुचि, श्वास, कास, हिक्का, अर्श, क्षय, दाह, मूत्रकृच्छ्र, प्रदर, सोमरोग र त्रिदोषमा हितकारक छ ।

२. मरुईलहरो

सं– मूर्वा, दिव्यलता, मधुरसा, देवी, मिरा, मधुश्रेणी, लघुपर्णी, त्रिपर्णी, भिन्नदला, अमरी, मधुमती, पृथक्पर्णी, तित्ता, गोकर्णी, दहनी, तेजस्विनी, मोरटा, देवश्रेणी, मधुलिका, मधुदला, पीलुनी, रक्तला, स्निग्धपर्णी, सुखोषिता, पीलुपर्णी, मधुस्रवा, ज्वलनी, गोपवल्ली । **हि–** चुरनहार । **ब–** मुर्वा, मुरहर । **म–** मोरवेल । **क–** सौगवल्ली, मुहरसी । **लै–** SANSEVIERIA ROXBURGHINA.

स्वभाव– केही तितो, टर्रो, स्वादिलो, भारी र दस्तावर छ । कफ, पित्त, रक्त, वायु यिनका दोष र हृदयरोग, वमन, प्रमेह, कुष्ठ, विषम, ज्वर, तृष्णा र चिलाउने रोगमा उपयोगी हुन्छ ।

३. पर्वर

सं– पटोल, कटुफल, कुलक, कर्कशछद, राजिमान, अमृतफल, पाण्डुफल, वीजगर्भ, नागफल, कुष्ठारी, कासमर्दन, पञ्चराजीफल, ज्यात्स्नी, कुष्ठघ्न । **हि** पलवर । **ब–** पटोल, पलता । **म–** पडोल । **क–** पडवल । **लै** TRICHOSANTHES DI0CIA.

स्वभाव– केही तितो, पिरो, मिठो, गरम र दस्तावर छ । पित्त, कफ, वायु, रक्त, यिनको दोष, विषदोष, कुष्ठ, घाउ खटिरा, विसर्प, ज्वर, दाह र चिलाउने रोगमा फाइदा । पाचन छ । भोक पनि जगाउँछ ।

यसको पात– दीपन, पाचन, स्निग्ध, वीर्यवर्धक, हल्का र केही गरम छ । पित्तलाई हटाउँछ । ज्वर, कास, कृमिमा फाइदा छ । **डाँठ** - कफनाशक छ । **जरा–** रेचन छ । **फल** - त्रिदोषनाशक छ ।

पर्वर तितो जातको पनि हुन्छ । **सं** तित्तपटोल । **हि.–** कडवा परवर । **ब–** पालता । **म–** कटु पडोल । **क–** सोगावल्ली ।

स्वभाव– पूर्वोक्त समान भई दीपन, पाचन र मलानुलोमक छ ।

४. कल्छेलहरो

सं– काकोली, मधुरा, काकी, कालिका, वायसोलिका, क्षीरा, ध्वाङ्क्षिका, वीरा, शुक्ला, धीरा, भेदुरा, ध्वाङ्क्षोली, स्वादुमांसी, वयस्था, जीविनी । **हि–** काकुली । **ब–** काउल । **म–** काउली । **क–** कहवत्तिगे ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो साधारण र दुधे गरी दुई जातको हुन्छ। दुधेलाई **सं**- क्षीरकाकोली, क्षीरशुक्ला, पयस्विनी, वयस्था, क्षीरमधरा, वीरा, क्षीरविषाणिका, जीववल्ली, जीवशुक्ला, पयस्या, कहिन्छ।

स्वभाव- दुवै जातका काकोली - स्वादिलो, मिठो, स्निग्ध र ठण्डा छ। वायु पित्त रक्तको दोष र दाह, ज्वर, क्षय, शोथमा उपयोगी छ। कफ र शुक्रलाई बढाउँदछ। विशेष गरी क्षीरकाकोलीमा मानिसको दुध वढाउने गुण बढ्ता छ।

उत्पत्ति र लक्षण- लेकको सेपिलो जग्गामा, जहाँ महामेदा उत्पत्ति हुन्छ त्यहाँ यो दुई पनि हुन्छन्। क्षोरकाकोलीको कन्दमा झण्डै कुरिलोको जस्तो धेरै जरा हुन्छ, त्यसमा केही सुगन्धी दुध आउँदछ। यी दुवैको तीनचोसे सानासाना पात र लहरा हुन्छ।

फल - सानासाना डल्ला हुन्छन्। क्षीरकाकोलीभन्दा काकोली केही कालो हुन्छ।

५. माषलहरी

सं- माषपर्णी, काम्बोनी, महासहा, कृष्णवृत्ता, आर्द्रमाषा, मांसमाषा, मङ्गल्या, हयपुच्छिका, हंसमाषा, अश्वपुच्छा, पाण्डुरा, माषपत्रिका, कल्याणी, वज्रमूली, शालपर्णी, विसारिणी, आत्मोद्भवा, बहुफला, स्वयम्भू, सुलभा, घना, सूर्यपर्णी। **नेवा**- गुमाये। **हि**- मषवन, वनउडदी। **ब**- माषाणी। **म**- रानउडीद। **क**- रानोडिण्डुका, उट्ट। **लै**- TERAMNUS LAB IALIS. यसैलाई 'वनमाष' गुराँस पनि भन्दछन्।

स्वभाव- स्वादमा केही तितो-मधुरो छ। ठण्डा, रुखो, ग्राही छ। वात, पित्त, रक्तका विकार र शोथ, दाह, ज्वरलाई हटाउँदछ। शुक्र र कफ बढाउँदछ। बल, पुष्टि गराउँदछ। स्त्रीको दुध बढ़ाउँदछ। नेत्र रोगमा पनि हित छ।

६. वनमुङ

सं- मुद्गपर्णी, क्षुद्रसहा, सिंही, मार्जारगन्धिका, वनजा, रिङ्गिणी, ह्रस्वा, सूर्यपर्णी, कुटङिगका, कांसिका, काकमुद्गा, वनमुद्गा, वनोद्भवा, अरण्यमुद्गा, वन्या। **नेवा**- गुमूँ। **हि**- मुगवन, वनमुङ। **ब**- मुगानी। **म**- रानमुङ। **क**- काडहेसरु। **लै**- PHASEOLUS TRILOBIS.

स्वभाव- स्वादमा केही तितो - स्वादिलो छ। रुखो र हलका छ। वायु, पित्त, कफ, यी तिनै दोषलाई शमन गर्दछ। खोकी, वातरक्त, क्षय, शोथ, दाह, ज्वर, ग्रहणी, अर्श, अतिसार र नेत्ररोगमा हितकारक छ। शुक्रवर्द्धक छ। ग्राही छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७. जिरी

यो सानो ठुलो पहँलो गरी तीन जातको छ ।

सानो– पातला लाम्चा, साना-साना पातको मुलाजस्तो बोट हुने, केही लेकको सुक्खा जमिनमा हुन्छ ।

सं– जीवन्ती, जीवनी, जीवनीया, जीवा, जीव्या, जीवदा, जीवदात्री, शाकश्रेष्ठा, जीवभद्रा, भद्रा, मङ्गल्या, क्षद्रजीवा, यशस्या, शृङ्गाटी, जीव पृष्ठा, काजिका, शशशिविका, सुपिङ्गला । **हि**– जीवन्ती । **ब**– जिबई, जियाती । **म**– जीवन्ती, हरिणवेली । **क**– किरियहाले । **लै**– DESM OTRICHUM FIMBRIATUM.

स्वभाव– स्वादिलो, स्निग्ध, ठण्डा, हलका र ग्राही छ । बल, वीर्य, कफ बढ़ाउँदछ । नेत्रलाई हित छ । रसायन छ । रक्तपित्त, क्षय, दाह, वायुदोषलाई हटाउँदछ ।

ठुलो – लामा-लामा पातको, सुर्तीका छाँटका बोटको हुन्छ, केही लेकको सेपिलो जमिनमा पाइन्छ ।

सं– वृहज्जीवन्ती, पुत्रभद्रा, प्रियङ्करी, मधुरा, जीवपृष्ठा, वृहज्जीवा यशस्करी । **हि**– बडी जीवन्ती । **ब**– भद्र जिबई । **म**– दोन्हिहरिणवेली । क- किरियहाले । अं - SARSA PARILA.

स्वभाव– पूर्वोक्त समान भई भूतविद्रावक र पारो बद्ध गराउने गुण बढ्ता छ ।

पहँलो– पात झण्डै सानो जिरीकै सरहको र ढुङ्ग्रीका बान्कीको पहँलो फूल हुन्छ, बोट पनि मझौला, सानो हुन्छ । केही लेकको सुक्खा जमिनमा हुन्छ ।

सं– हैमी, हैमवती, सौम्या, तृणग्रन्थि, हिमाश्रया, स्वर्णपर्णी, सुजीवन्ती, स्वर्णजीवा, सुवर्णिका, हेमपुष्पी, स्वर्णलता, स्वर्णजीवन्तिका, हेमवल्ली, हेमलता । **हि**– पिली जीवन्ती । **ब**– स्वर्ण जीयाती । **म**– हेम हरिणवेल । **क**– होणहाले । **लै**– WATTAKAKA VOLUBILIS.

स्वभाव– पूर्वोक्त सानोसरहकै भई **यसको फूल**– केही टर्रो, मिठो, हलका, पथ्य, रुचिकारक, वीर्यवर्धक र कफ, पित्त नाशक छ ।

८. शिवलिङ्गी

सं– लिङ्गिनी, बहुपुत्रा, ईश्वरी, शिवमल्लिका, स्वयम्भू, लिङ्गसम्भूता लिङ्गी, चित्रफला, अमृता, पण्डोली, लिङ्गजा, देवी, चण्डा, आपस्तम्भिनी, शिवजा, शिववल्ली । **हि**– शिवलिङ्गी । **ब**– शिवलिङ्गिनी ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म- वाडुवल्ली (ले), हाकदोडे। **क-** पचगुरिया, ईश्वरलिङ्गी। **लै-** ARISTO LOCHIA INDICA.

स्वभाव- केही पिरो, गरम र दुर्गन्ध छ। दिव्य औषधिमा कहिएको छ, सर्वसिद्धिकारक र वश्यकारक छ। रसायन छ। लोह बद्ध र पारो बद्ध गराउँदछ, सिध्मनाशक छ।

९. पाटे तोरिया

सं- कोशातकी, स्वादुफला, सुपुष्पा, कर्कोटकी, पीतपुष्पा, धाराफला, दीर्घफला, सुकोशा, धामार्गव। **हि-** तोरई। **ब-** घोषाल, धुन्धुर। **म-** दोडकी। **क-** धारवीतरोई। **ल-** LUFFA ACCUTANGULA.

स्वभाव- स्वादिलो, स्निग्ध, पथ्य र रुचिकारक छ। बल, वीर्य बढाउँदछ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ। केही वायुकारक छ। ज्वरमा पनि पथ्य छ।

१०. घिरौँला

सं- हस्तिकोशातकी, महाकोशातकी, बृहत्कोशातकी, वृत्ता, ग्राम्यकोशातकी, घोषा, घोषक, हस्तिपर्ण। **हि-** हिया तोरई, नेनुआ। **ब-** हस्तिघोषा, धुन्दुरु। **म-** पारिसदोडका, घोसाली। **क-** अरहिरे। **लै-** LUFFACYLINDRICA.

स्वभाव- मिठो, स्निग्ध, धातुवर्द्धक र रक्तपित्तनाशक छ। व्रण रोपण गर्दछ। केही वायुकारक छ। आध्मान र कृमि पैदा गर्दछ।

११. झिगनी

सं- तिक्त कोषातकी, कृतछिद्रा, जालिनी, कृतवेधना, क्ष्वेडा, सुतिक्ता, घण्टाली, मृदङ्गफलिका, वन्या, कर्कशछदा। **हि-** कडवीतोरई, झिगनी। **ब-** झिँगा। **म-** कडुदोडके, कडुझिगली। **क-** काहिरे। **लै-** LUFRA AMARA.

स्वभाव- केही तितो, पिरो, टर्रो छ। पक्वाशय र आमाशयको मललाई बद्ध गर्दछ। रुखो र हलका छ। वात, पित्त, कफ र विषको दोषलाई हटाउँदछ। कलेजाको रोग, कुष्ठ, अर्श, शोथ, खोकी, उदररोग, कामला, गुल्ममा फाइदा छ।

१२. झुसे वनतोरिया

सं- जीमूतक, कण्टफला, गरागरी, वेणी, सहा, कोशफला, कट्फला, घोरा, कदम्बा, विषहा, कर्कटी, देवदाली, सारमूषिका, वृत्तकोशा, विषघ्नी,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दाली, लोमशपत्रिका, तुरङ्गिका, तरकारी । **हि-** सोनैया, घघरवेल, घोसारी । **ब-** देवताडा । **म-** देवडङ्गरीफल । **क-** देवडङ्गर । **लै-** LUFFA ECHINATA.

स्वभाव- तितो, तीक्ष्ण, गरम छ । वमनकारक छ । अर्श, कफदोप, शोथ, आमदोष, कामला, ज्वर, खोकी, अरुचि, श्वास, हिक्का, पाण्डु, क्षय, कृमि र भूतबाधालाई हटाउँदछ । मुसाको विषलाई मार्दछ । यो अति सानो, पर्वरजत्रो झुसिलो हुन्छ । लहरेबोट हुन्छ । यसलाई भाँची सुँघ्दा अतिछिक्का लगाउँदछ र छ्युँकेवनतोरियाँ पनि भन्दछन् ।

१३. काउछो

सं- कपिकच्छू, आत्मगुप्ता, महर्षभी, लाङ्गुली, कुण्डली, चण्डा, मर्कटी, दुरभिग्रहा, कपिरोमफला, स्वयंगुप्ता, गुप्ता, दुःस्पर्शा, कच्छुरा, प्रावृषेण्या, शूक शिंवी, वदरी, गुरु, आर्षभी, शिंवी, वराहिका, तार रोमालु, वनसूकरी, कीशरोमा, रोमवल्ली । **हि-** कौंछ, किवाच । **ब-** आलकुसि, धुनार गुंड । **म-** कुहिलिचेम्बिज । **क-** नसुकुगरी, कपासकुहरी । **लै-** MUCUNA PRURITA .

स्वभाव- केही तितो, भारी र स्वादिलो छ । अत्यन्त वीर्यवर्धक, पुष्टिजनक, बलकारक छ । वायुदोष, क्षय, शीतपित्त, रक्तविकार र दुष्ट व्रणलाई हटाउँदछ ।

लक्षण- यसको लहरो हुन्छ । झुस बिझ्ने कोषा हुन्छ । लेकको केही सुक्खा जङ्गलमा पाइन्छ ।

१४. तितो तुम्बा

सं- कटुतुम्बी, कटुफला, तुम्बिनी, बृहत्फला, राजपुत्री, तिक्तवीजा, तुम्बिका, तिक्ततूम्बी, इक्ष्वाकु, पिण्डफला । **हि-** तितलौकी, कडवी तोम्बी । **ब-** तितलाऊ । **म-** कडुभोंपडा । **क-** कहीसोरे, कट्दुधी । **लै-** LA. GENARIA VULGARIS.

स्वभाव- स्वादमा तितो, पाकावस्थामा पिरो छ । तीक्ष्ण र ठण्डा छ । वमन गराउँदछ । दम, खोकी, पित्त, वायु, शोथ, व्रण, शूल र विष दोषलाई हटाउँदछ । शोधक छ । हृदयको हित छ । कास, श्वास, वमन, ज्वर र कफदोषले पीडित भएकालाई वमन गराउन फाइदा छ ।

यसको पात- पाकावस्थामा मधुरो छ । पिसाबलाई शुद्ध गराउँदछ । पित्तलाई शान्त गराउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१५. गोरख तुम्बा

सं– गोरक्षतुम्वी, गोरक्षी, घटालावु, कुम्भालवु, कुम्भतुम्वी । **हि–** गोरख अम्ली । **म–** गोरख तुम्वी । **क–** गोरख दुधिके । **लै–** ADANSONIA DIGITATA.

स्वभाव– मिठो, ठण्डा, रुचि र तृप्तिकारक छ । भारी छ । वीर्य, पुष्टि, वल वढाउँदछ । पित्तलाई शमन गर्दछ ।

१६. सानो तितो तुम्बा

सं– भूतुम्वी, नागतुम्वी, शक्रचापसमुद्भवा, वल्मीकसम्भवा, देवी, दिव्यतुम्वी, पातालतुम्वी । **हि–** पाताल तोम्वी । **म–** भूतुम्वी । **क–** नेल्सारे । **लै–** CEROPEGIA TUBEROSA.

स्वभाव– पिरो र गरम छ । सन्निपात र धनुर्वातहरूमा फाइदा छ । दाँत बाँधिने रोग र ज्वर, शोथ, पसिना, विषदोष, सुत्केरीको अतिसारलाई शमन गर्दछ ।

१७. लौका

सं– क्षीरतुम्वी, दुग्धतुम्वी, दीर्घा, वृत्तफला, इक्ष्वाकु, क्षत्रियवरा, दीर्घवीजा, महाफला, क्षीरिणी, दुग्धवीजा, पयस्विनी, महावल्ली, लावु, अलावु, श्रमघ्नी । **हि–** लौकी । **ब–** लाउ, कद्दु । **म–** हाड्डु । **क–** गुम्वलु । **लै–** LAGENARIA SICERARIA.

स्वभाव– स्वादिलो र स्निग्ध छ । हृदयको हित छ । गर्भलाई पुष्ट गराउँदछ ।

यसको डाँठ - स्वादिलो, ठण्डा, स्निग्ध, पित्तनाशक, वात-कफ-कारक र भेदक छ ।

१८. आकाशवेली

सं– आकाशवल्ली, खवल्ली, व्योमवल्ली, दुःस्पर्शा । **हि–** आकाशवेल, अमरवेल । **ब–** आलोकलता, आकाशवेल । **म–** आकाशवेली, अन्तरवेली । **क–** नेलमुदवल्ली । **लै–** CASSYTHA FILIFORMIS.

स्वभाव– केही तितो र मधुरो, पिरो, टर्रो छ । केही चिप्लो छ । वीर्य र बल बढाउँदछ । रसायन छ । नेत्ररोग र छातीलाई हित छ । कफ, पित्त, आमदोषलाई हटाउँदछ । भोक जगाउँदछ । यी दिव्यौषधिमा लिइएको छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१९. फल नहुने चठेलको बोट

सं– बन्ध्याकर्कोटकी, बन्ध्यादेवी, नागाराति, नागहन्त्री मनोज्ञा, पथ्या, दिव्या, पुत्रदात्री, सुकन्दा, श्रीकन्दा, कन्दवल्ली, ईश्वरी, सुगन्धा, सर्पदमनी, विषकण्टकिनी, वरा, कुमारी, भूतहन्त्री। **हि–** बाँझखखसा, वनककोडा। **ब–** तित्काँकरोल, तित्काँकडी। **म–** बन्झाकण्टोली। **क–** बँजे मडुबागलु। **लै–** MOMORDICA DIOICA.

स्वभाव– तितो, पिरो, गरम छ। कफदोष र स्थावरादि विषलाई नाश गर्दछ। रसायन छ। पारोलाई बद्ध गराउँदछ। हलका छ। घाउ मार्दछ। खटिरा, विसर्प, नेत्ररोग, शिरोरोग र रक्तदोषमा फाइदा छ। सर्पको मार्दछ।

२०. वन गोलकाँक्री, तितो गोलकाँक्री

सं– तिक्ततुण्डी, तिक्ता, कटुका, कटतुण्डिका, विम्वी, तिक्तविम्बा। **हि–** कडवी कन्दुरी। **ब–** कटुतराई, तित्पल्ता। **म–** कडुतोण्डली। **क–** तितकुन्दुरु, कहितोडे, वनटिण्डरा। **लै–** CEPHALANDRA INDICA.

स्वभाव– पर्पराउँदो र तितो, पिरो छ। वमन गराउँदछ। विष, पित्त, कफ, रक्त यिनको विकार, अरुचि, रक्तपित्त र पाण्डुलाई हटाउँदछ। पथ्य छ। वायुलाई कोप गराउँदछ। रेचनकारक छ। विशेष गरी काँचोले कफ र पाकेकोले पित्तलाई हटाउँदछ। ठण्डा छ।

२१. मुसाकाने

सं– आखुकर्णी, कृषिका, द्रवन्ती, चित्रा, सुकर्णा, उन्दुरुकर्णिका, न्यग्रोधिका, मूषिकनामकर्णी, बहुकर्णी, माता, भूमिचरी, चण्डा, शम्वरी, बहुपादिका, प्रत्यक्श्रेणी, वृषा, पुत्रश्रेणी। **हि–** मुसाकानी। **ब–** उन्दुरकानीमाना। **म–** उन्दीरकानी, भोपली। **क–** बल्लिहरुहे। **लै–** OPHI ORRHIZA MUNGOS.

स्वभाव– पिरो, तितो, टर्रो र ठण्डा छ। पाकावस्थामा गरम छ। कफदोष, पित्तदोष, आनाह, ज्वर, शुल, मूत्ररोग र कृमिलाई हटाउँदछ। रसायन छ। यसलाई रसबन्धनमा लिएको छ।

२२. ऐरेलु

सं– इन्द्रवारुणी, ऐन्द्री, अरुणा, मगादनी गवादनी, क्षुद्रसहा, इन्दुचिर्भिटा, सूर्या, विषघ्नी, गुणकर्णिका, अमरा, माता, सुवर्णा, सुफला, तारका, वृषभाक्षी, गवाक्षी, पीतपुष्पी, इन्द्रवल्लरी, हेमपुष्पी, क्षुद्रफला, वारुणी, बालकप्रिया, रक्तेर्वारु, विषलता, शक्रवल्ली, विषापहा, अमृता, विषवल्ली।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हि- इन्द्रायण, फरफिन्दु । **ब-** राखालशशा, राखालताड़ु । **म-** लघुइन्द्रवण, काम्वडल । **क-** हामेक्वे । **लै-** CITRULLUS COLOCYNTHIS.

स्वभाव- रसमा तितो, पर्परो छ । ठण्डा भई उष्णवीर्य छ । हलका छ । रेचन गराउँदछ । गुल्म, पित्त, कफ, कृमि, कुष्ठ, ज्वर, व्रण, श्वास, कास, ग्रन्थि, प्रमेह, कामला, पाण्डु, प्लीहा, गलगण्ड, अनाह, आमदोष, वायुदोष, विषदोष, मूढगर्भ शुष्कगर्भ र सबै जातका उदररोगमा फाइदा छ ।

२३. ठुलो ऐरेलु

सं- महेन्द्रवारुणी, रम्या, चित्रवल्ली, महाफला, माहेन्द्री, चित्रफला, त्रपुसी, त्रपुसा, आत्मरक्षा, विशाला, दीर्घवल्ली, बृहत्फला, बृहद्वारुणी, सौम्या । **हि-** बडी इन्द्रायण, बडी इन्द्रफला । **ब-** कुन्दरुकी, बडमाकाल । **म-** थोरकांवडल । **क-** हरियाहामेक्वे । **लै-** CUCUMIS TRICKNUS.

स्वभाव- रस, वीर्य, विपाकमा, साधारण ऐरेलुकै सरहमा केही वढ्ताको छ । कण्ठरोग र श्लीपदमा पनि फाइदा छ ।

२४. बिहीजत्रो ऐरेलु

सं – यवतिक्ता, महातिक्ता, दृढपादा, विसर्पिणी, नाकुली, नेत्रमीला, शङ्खिनी, पत्रतण्डुली, तण्डुली, अक्षपीडा, सूक्ष्मपुष्पी, यशस्विनी, माहेश्वरी, तिक्तयवा, यावी, तिक्ता । **हि-** शङ्खनी । **ब-** यवेची, श्वेतवोना । **म-** यबोची, टिटवी । **क-** शङ्खिनी । **लै-** ANDROGRAPHIS PANI CULATA.

स्वभाव- रसमा तितो र केही अमिलो छ । अग्निदीपक र रुचिकारक छ । कृमिदोष, विषदोष, रक्तदोष, आमदोष, कुष्ठ, ज्वरातिसारमा फाइदा छ । रेचन छ । बालकलाई हित छ ।

लक्षण- यसको काँक्राको जस्तो लहरो र बिही वा बकैनुजत्रो सानो लाल रङको फल हुन्छ ।

२५. मालकागुनू

यो सानो, ठुलो गरी दुई जातको हुन्छ ।

सं- सानोलाई- ज्योतिषमती, स्वर्णलता, अनलप्रभा, ज्योतिर्लता, कटभी, सुपिङ्गला, दीप्ता, मेध्या, मतिदा, दुर्जरा, सरस्वती, अमृता र **ठुलोलाई-** तेजोवती, बहुरसा, कनकप्रभा, सुरलता, अग्निफला, अग्निगर्भा, काङ्गुणी, शैलसुता, सुतैला, सुवेगा, वायसी, तीव्रा, काकाण्डी, वायसादनी, गीर्लता, श्रीफली, सौम्या, ब्राह्मी, लवकिंशुका, पारावर्तपदी, पीता, पीततैला, यशस्विनी, मेध्या, मेधाविनी, धीरा, कहिएको छ । **हि-** मालकङ्गुनी, बडी मालकङ्गुनी, उभिजिनी । **ब-** लताफटकी, बडलताफटकी । **म-**

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मालकाङ्गोरणी, पिङ्गवी। **क-** कौङ्गुएरडु। **लै-** CELASTRUS PENICULATA.

स्वभाव- दुबैमा समान छ। रसमा तितो र केही पिरो छ। रुखा गरम र तीक्ष्ण छ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। दाहजनक छ। अग्निदीपक छ। मेधा र बुद्धि बढाउँदछ। वृष्य छ। पेटको पीडा र व्रण, पाण्डु, विसर्पलाई हटाउँदछ। वमनकारक छ।

२६. अपराजिता

यो सेतो फुल्ने र निलो फुल्ने गरी दुई जातको छ।

सं- सेतोलाई - अद्रिकर्णी, अश्वखरा, कटभी, दधिपुष्पिका, गर्दभी, सितपुष्पी, श्वेतस्यन्दा, अपराजिता, श्वेता, भद्रा, सुपुष्पी, विषहन्त्री, नगपर्णी (कर्णी), आस्फोता। निलोलाई - नीलपुष्पी, महानीला, नीला, गिरिकर्णिका, गवादनी, व्यक्तगन्धा, नीलस्यन्दा। **हि-** सफेद कोयल, इस्वन्द, निली कोयल। **ब-** अपराजिता, नीलपराजिता। **म-** पाण्डरी सुयली, नीलसूयली। **क-** विलियगिरिकणिके, नीलगिरिकणिके। **लै-** CLITORIA TERNATEA.

स्वभाव- सेतो- रसमा तितो, पर्परो, टर्रो छ। ठण्डा छ। नेत्रलाई हित छ। त्रिदोष र विषदोषलाई शमन गर्दछ। शिरःशूल, शूल, दाह, कुष्ठ, आम, पित्तरोग, शोथ, कृमि, व्रण, कफ, शिरोरोग, ग्रहपीडा र सर्पको विषलाई हटाउँदछ। मेधाजनक छ। स्मृति, बुद्धि बढाउँदछ। निलो - पूर्वोक्तसमान भइकन, तितो, स्निग्ध, ठण्डा छ। रक्तातिसार, ज्वर, दाह, वमन, उन्माद, मद, भ्रम, दम, खोकी, कुष्ठ, कृमि, क्षय र पिशाचबाधामा फाइदा छ।

२७. दुधे मरुइलहरो

सं- मोरट, कीर्णपुष्प, पीलुपत्र, मधुस्रव, घनमूल, दीर्घमूल, पुरुष, क्षीरमोरट। **हि-** मुहरी। **ब-** मुरहर। **म-** क्षीर महुरसी। **क-** हाडू सोगे। **लै-** CLEMATIS TRILOBA.

स्वभाव- मधुरो र टर्रो छ। पित्त, दाह, ज्वरलाई हटाउँदछ। शुक्र र बल बढाउँदछ।

२८. विचकनी दुधेलहरो

सं- इन्दीवरा, युग्मफला, दीर्घवृत्ता, उत्तमारणी, पुष्पमञ्जरिका, द्रोणी, करम्भा, नलिका। **हि-** उट्रन। **ब-** उटर्नी। **म-** उत्तरणी। **क-** कुरुटिगे। **लै-** PERGULARIA EXTENSA.

स्वभाव- पिरो छ, ठण्डा छ, पित्त, कफ, व्रण, कृमि र कामदोषलाई हटाउँदछ। नेत्रलाई हित छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२९. साँढे गन्हाउने दुधेलहरो

सं– वस्तान्त्री, वृषगन्धा, मेषान्त्री, वृत्तपत्रिका, अजान्त्री, वोकडी। **हि- ब-** वाराकण्टा। **म-** वोकडी। **क-** कुरुटिगेयभेद। **लै-** PER CAMPYLUS GLAUCUS.

स्वभाव– पिरो छ, खोकीलाई हटाउँदछ। बन्ध्यालाई गर्भ गराउँदछ।

३०. सोमलता

सं– सोमवल्ली, महागुल्मा, यज्ञश्रेष्ठा, धनुलता, सोमार्हा, गुल्मवल्ली, द्विजप्रिया, सोमक्षीरा, सोमा, यज्ञाना। **हि- ब- म- क-** सोमलता, सोमवल्ली। **लै-** RUTA GRAVEOLENS.

स्वभाव– पिरो, मधुरो, ठण्डा छ। पित्त, दाह, तृष्णा, शोषलाई शमन गर्दछ। पवित्र र यज्ञसाधक छ।

३१. भैँसेलहरो

सं– महिषवल्ली, सौम्या, प्रतिसोमा, अन्त्रवल्लिका, अपत्रवल्लिका, काण्डशाखा। **म-** महिषवेली। **क-** एम्मेवल्ली।

स्वभाव– रस, वीर्य, विपाकमा सोमलतासमानको छ।

यो– सुरसर र वाराणसीमा पाइन्छ। कहीँ यसैलाई सोमलता भनी देखाउँदछन् पनि।

३२. बढेमूल

सं– वत्सादनी, सोमवल्ली, विक्रान्ता, मेचका, पातालगरुडी (ड), तार्क्षी, सौपर्णी, गारुडी, वासनी, दीर्घकाण्डा, दृढकाण्डा, महावला, दीर्घवल्ली, दृढलता, छिलिहिण्ड, महामूल। **हि-** छिरेटा। **ब-** शिलिन्दा। **म-** वासनी, तानीचावेल। **क-** दागडी। **लै-** COCCULUS HIRSUTUS.

स्वभाव– मिठो छ। पित्त, दाह, रक्तदोष, विषदोषलाई शमन गर्दछ। वीर्यवर्धक, तृप्तिकारक र रुचिकारक छ।

३३. अतिसानो गोठाले काँक्रो

सं– गोपालकर्कटी, वन्या, गोपकर्कटिका, क्षुद्रेर्वारू, क्षुद्रफला, गोपाली, क्षुद्रचिर्भटा। **हि-** कचरिया, गोरखककडी। **ब-** गोमुक। **म** गोवलकाकडी, चिबुड, सोदाड, टकमकें। **क-** मूलसौते। **लै-** OMELES INDICA,

स्वभाव– मधुरो, ग्राही, भारी र ठण्डा छ। पित्त, मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, प्रमेह, दाह र शोषलाई हटाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३४. काकचुच्चे

यो ठुलो, सानो गरी दुई जातको हुन्छ ।

ठुलोलाई, **सं–** काकनासा, ध्वाङ्क्षनासा, काकतुडा, वायसी, सुरङ्गी, तस्करष्णाय, ध्वक्षितुडा, सुनासिका, वायसा, ध्वाङ्क्षनखी, काकाक्षी, ध्वाङ्क्षनासिका, काकघ्राणा ।

सानोलाई, - **सं–** काकादनी, काकपील, काकशिवी, रक्तला, ध्वाङक्षादनी, वक्रशल्या, दूर्गोहा, वायसादनी, काकतण्डी, वायसी, काकदन्तिका, ध्वाङ्क्षदन्ती । **हि–** कौआठोडी । **ब–** केउयारी । **म–** श्वेतकाबडी, वडिलीकावडी । **क–** हिरियकाकेदोण्डे । **लै–** PENTATROPIS CYNANCHOIDES=

स्वभाव– दुबै जातको - मधुरो, टर्रो, ठण्डा, पाकावस्थामा गरम र पिरो छ। पित्तदोष, कफदोष, शोथ, अर्श, श्वित्र-कुष्ठलाई नाश गर्दछ। शरीरलाई दृढ गराउंदछ। विशेष गरी पलित (केश फुल्ने) रोगलाई हटाउँदछ। रसायन पनि छ।

३५. बाटुलपाते

यो ठुलोपाते सानोपाते गरी दुई जातको हुन्छ ।

ठुलोलाई– सं– वृद्धदारक, आवेगी, जुङ्गक, दीर्घवालुक, वृद्ध, कोटरपुष्पी, अजान्त्री, छागलान्त्रिका ।

सानोलाई, - **सं–** जीर्णफञ्जी, सुपुष्पिका, अजरा, सूक्ष्मपत्रा, फजी । **हि–** विधारा । **ब–** वितारक, बीजतारक, विद्धडक । **म–** श्वेतवरधारा, फाँडी । **क–** एरडमुष्टे, मुष्टे । **लै–** ROUREA SANTALOIDES, SANTALOIDES MINUS=

स्वभाव– पिरो, तितो, गुलियो, गरम र हलुका छ। मेधाजनक छ। स्वरलाई सफा गर्दछ। अग्निदीपक र रेचक छ। बल, वीर्य, कान्ति, पुष्टि बढाउँदछ। रुचि गराउँदछ। कफदोष, वातदोष, आमदोष, उपदंश, पाण्डु, क्षय, कास, प्रमेह, वातरक्त, आमवात र शोथलाई हटाउंदछ। रसायन पनि छ।

३६. कालो फल हुने ऐसेलुको लहरा

सं– कवतिका, सुरङ्गा, लतावल्ली, द्रुमारहा, रिङ्गिणी, वस्त्ररङ्गा, सुभगा । **लै–** RUBUS LACEOCARPUS .

स्वभाव– कषाय रस छ। हलका छ। कफ, खोकी, दम र मन्दाग्निलाई हटाउँदछ। शुक्रवर्धक छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३७. ऐसेलु

सं– मांसरोहिणी, अतिरुहा, वृत्ता, चर्मकसा, विकसा, मांसरोही मांसरु(रो)हा, मांसी, सदामांसी, रसायनी, सुलोमा, लोमकरणी रोहिणी, मांसरोहिका, प्रहारवल्ली । **हि**– मांसोहिणी, मांसरोहिणी । **म**– **क**– रोहिणी, मांसरोहिणी । **लै**– RUBUS ELLIPTICUS.

स्वभाव– मधुरो, केही टर्रो र ठण्डा छ । सारक छ । रुचि गराउँदछ । पौष्टिक छ । **बल**– वीर्य बढाउँदछ । वायु, रगत, कृमि यिनका दोषलाई हटाउँदछ । कण्ठशुद्धि गराउँदछ । कास, श्वास, रक्तपित्तलाई शमन गर्दछ ।

यसको फल– बाखीका दुधमा सात दिन भिजाई उसैका साथ पिनी लेप गर्नाले सवर्णकरण हुन्छ भन्ने सुश्रुतको वचन छ ।

३८. रत्नाउलो

सं– ताम्रवल्ली, ताली, तमाली, ताम्रा, तमालिका, सूक्ष्मवल्ली, सुलोमा, शोधनी, तालिका । **हि**– **ब**– हजारमनी । **म**– लालमुँडजम्वली । **लै**– PHYLLANTHUS URINARIA.

स्वभाव– टर्रो, केही अमिलो छ । कफदोष, मुख र घाँटीका रोगलाई शमन गर्दछ । कफ शुद्ध गराउँदछ ।

यसको बोट– अन्दाजी एक-डेढ हात अग्लो, सेतो फल, रातो डाँठ, सानासाना पातको हुन्छ । वस्तुले खाँदा उसका दुधको दही एकै रातमा पनि खुब अमिलो गराउँदछ । प्रायः लेकमा हुन्छ ।

३९. करेले लहरो

सं– काण्डीर, काण्डकटुक, नासासंवेदन, पटु, उग्रकाण्ड, तायव कारवल्ली, सुकाण्डक । **म**– काण्डवेली । **क**– मणिगरबल्ली ।

स्वभाव– पिरो, तितो, गरम छ । शरीरमा फिजिने स्वभावको छ । लुतो, गुल्म, उदररोग, फियोको रोग, शूल, मन्दाग्नि र कुष्ठ, व्रणलाई हटाउँदछ ।

४०. कालो लहरो, पानरी

सं– जतुका, जतुकारी, जननी, चक्रवर्तिनी, तिर्यक्फला, निशान्धा, बहुपत्रा, सुपत्रिका, राजकृष्णा, जनेष्ठा, कपिकच्छफलोपमा, रञ्जनी, सूक्ष्मवल्ली, भ्रमरी, कृष्णवल्लिका, विज्जुल्लिका, वृक्षरुहा, ग्रन्थिपर्णी, सुवल्लिका, तरुवल्ली, दीर्घफला । **ब**– रिओन । **लै**– MARSDENIA TINCTORIA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– तितो र ठण्डा छ। रुचि र भोक बढाउँदछ। रक्तपित्त, कफ, दाह, तृष्णा र वमनलाई शमन गर्दछ।

यसको - काउछ्रोको जस्तो फल र कालो मझौलो लहरो हुन्छ।

४१. चर्चरे लहरो, जोगे लहरो, पुरनी

सं– अत्यम्लपर्णी, तीक्ष्ण, कण्डूला, बल्लिसूररणा, करवडा, वनस्था, अरण्यवासिनी। **हि**– रामचना, (खटुआ)। **म**– करवडवेली, आम्बटवेल। **क**– हेग्गोलो। **लै**– CISSUS REPENS.

स्वभाव– कोक्याउँदो र अमिलो छ। प्लीह, शूल, वायुकोप, गुल्म र कफकोपलाई शमन गर्दछ। रुचि र अग्नि बढाउँदछ। यसको पात अमिलो हुन्छ।

४२. आँकुरीफूल

सं– शङ्खपुष्पी, सुपुष्पी, शङ्खाह्वा, कम्बुमालिनी, सितपुष्पी, कम्बपुष्पी, मेध्या, वनविलासिनी, चिरिटी, शङ्खकुसुमा, भूलग्ना, शङ्खमालिनी। हि शङ्खाहुली, कौडियाली। **ब**– शङ्खाहुली। **म**– शङ्खुली, शङ्खाहुली। **क**– शङ्खपुष्पी। **लै**– CANSCORA DECUSSATA, EVOLVULUS ALSINOIDES.

स्वभाव– केही तितो, टर्रो, सारक र ठण्डा छ। तीक्ष्ण छ। मेधाजनक र वशीकरणकारक छ। स्मृति, कान्ति, बल, अग्नि र शुक्र बढाउँदछ। स्वर खुलाई सफा गराउँदछ। पाचक छ। आयु स्थिर गराउँदछ। मङ्गलदायक छ। कुष्ठ, कृमिदोष, विषदोष, पित्तविकार, लुतो, अपस्मार र ग्रह-भूतादि दोषहरूलाई हटाउँदछ। रसायन पनि छ।

यो– सेतो, रातो, निलो फूलका भेदले भिन्न - भिन्न छ, तापनि वीर्य, विपाकमा समान छ।

यसको - शङ्खका आकारको फूल र लहरे बोट हुन्छ। हिमालनजिक केही सुक्खा जमिनको जङ्गलमा प्राप्य छ।

४३. झिरे लहरो

सं– आवर्तकी, विन्दुकिनी, विभाण्डी, विषाणिका, रङ्गलता, मनोज रक्तपुष्पी, महज्जाली, पीतकीला, चर्मरङ्गा, वामावर्ता। **म**– आडली। **क**– तलाडवल्ली।

स्वभाव– टर्रो, अमिलो छ। ठण्डा छ। पित्तलाई शमन गर्दछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४४. कोक्याउने लहरो

सं– कट्वी, कटुकवल्ली, सुकाष्ठा, काष्ठवल्लिका, सुवल्ली, महावल्ली, पशुमोहनिका, कटु । **म**– कटुकी । **क**– तोरमट्ट ।

स्वभाव– पिरो, कोक्याउँदो र ठण्डा छ । कफ, खोकी, दम, क्षय रोग र हरेक ज्वरलाई हटाउँदछ, रुचिकारक छ ।

४५. जडेलो, पानीलहरो

सं– अमृतस्रवा, वृक्षारोहा, तोयवल्लिका, धनवल्ली, सितलता । **म**- **क**- अमृतवल्ली ।

स्वभाव– केही तितो छ । रसायन छ । पथ्य छ । विष, व्रण, कुष्ठ, कामला र शोथलाई हटाउँदछ । यसको लहरो काट्दा आएको पानी आँखाको फुलोमा चुहाउनाले फुलो जान्छ भन्ने पहाडतर्फ अनुभव सिद्ध छ ।

४६. सेतो फूल हुने गन्ध आउने लहरो

सं– पुत्रदात्री, वातारि, भ्रामरी, श्वेतपुष्पिका, वृत्तपत्रा, अतिनगन्धालु, वैशिजाता, सुवल्लरी । **म**- **क**- पुत्रदायी ।

स्वभाव– पिरो छ । गरम छ । वायु र कफलाई शमन गर्दछ । पथ्य छ । **बन्ध्यादोषलाई** हटाउँदछ ।

यसको पात– बाटुलो हुन्छ । बोट, सानो बुटो हुन्छ । कन्दमा - गन्ध हुन्छ ।

४७. ठुलोपाते अमिले लहरो

सं– पलाशी, पत्रवल्ली, पर्णवल्ली, पलाशिका, खरपर्णी, सुपर्णी, दीर्घवल्ली, विषादनी, अम्लपत्री, दीर्घपत्री, रसाम्ला, अम्लका, अम्लातकी, काञ्जिका । **म**- **क**- पलाशी ।

स्वभाव– अमिलो छ । हलका छ । मुखरोग र अरुचिको नाश गर्दछ । पथ्य छ । पित्तकोप गराउँदछ ।

४८. कसुर

सं– गुण्ड(न्द)कन्द, कसेरु, क्षुद्रमुस्ता, कसेरुका, शकरेष्ट, सुगन्धी, गन्धकन्दक । **हि**- कसेरु । **ब**- केसर । **म**- कचरा । **क**- सेकिनगडे । **लै**- SCIRPUS GROSSUS.

स्वभाव– टर्रो, स्वादिलो, ठण्डा र भारी छ । ग्राही छ । धातुर्वधक छ । वायु र कफलाई बढाउँदछ । रुचि गराउँदछ । मानिसको दुध बढाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पित्त, रगतको विकार, दाह र नेत्ररोगलाई हटाउँदछ। परिश्रमलाई शान्त गर्दछ।

यो, केही सानो, ठुलो गरी दुई जातको हुन्छ। मोथे जस्तो सानोलाई, सं – मा चिचोड कहिएको छ। स्वभाव सबैमा एकै छ।

४९. कानेसिन्को, सितिघ्रो

सं– हंसपादी, कीटमाता, त्रिपादी, मधुस्रवा, गोधाङ्ग्री, रक्तपादी। **नेवा–** हैयलेघ्याँ। **हि–** हंसपादी, हंसपगी। **ब–** गोयालेलता। **म–** लाललाजाल। **क–** नबिलडी। **लै–** ADIANTUM VENUSTUM.

स्वभाव– पिरो, गरम, ठण्डा र भारी छ। रक्तविकार, विषदोष, व्रण, विसर्प, दाह, अतिसार, लुतो, भूतबाधा, अपश्मार, भ्रम र अग्निरोहिणी रोगलाई शमन गर्दछ। रसायन छ।

यो– पानीले छोडेको बगरमा उम्रन्छ, यसको फूल पहेँलो र पात हाँसका पाइलाको आकारको हुन्छ। यसलाई लोकमा - कसैले रातो लज्जालु भनी पनि मान्दछन्।

५०. कुकुरमुता

सं– ककुन्दर, ताम्रचूड, सूक्ष्मपत्र, मृदुच्छद, कुक्कुरद्रु। **नेवा–** खिचाभ्यात। **हि–** कुकुरमुदा, कुकरन्दा। **ब–** कुकुरमुता, कुकुरशोङ्का। **म–** कुकुरवन्दा। **लै–** BLUMEA LACERA.

स्वभाव– तितो, पिरो र गरम छ। रक्तदोष, कफदोष, ज्वर, दाह, तृष्णालाई हटाउँदछ। यसको काँचो जरा, मुखमा राख्नाले, मुख सुक्ने समेत मुखका रोगलाई शमन गर्दछ।

५१. छ्युँकेझार

सं– छिक्कनी, क्षवकृत्, तृष्णा, छिक्किका, घ्राणदुःखदा। **हि–** नकछिकनी। **ब–** छिक्नी, हाँचुटी। **म–** नाकशिकणी। **लै–** CENTIPEDA MINIMA.

स्वभाव– पिरो, टर्रो, तीव्र गन्ध, तीक्ष्ण र गरम छ। हलका छ। रुचि र अग्नि जगाउँदछ। पित्त बढाउँदछ। कफदोष, वातदोष, कृमिदोष, रक्तदोष र वातरक्त, कुष्ठ, छालाका रोग, ग्रहपीडा, भूतबाधा र अर्काको आँखा लागेको दोषलाई हटाउँदछ। कसैका मतमा विषदोष नाशक र वमनकारक पनि कहिएको छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५२. जरिङ्गो

सं– करली, दीर्घपत्रा, मध्यदण्डा, प्रलम्बिका । **हि**– करली । **ब**– करली, उच्छे । **म**– कुलोरीभाजी । **लै**– ZANONIA INDICA.

स्वभाव– केही तितो, स्वादिलो र भारी छ। वायु र कफ बढाउँदछ। ठण्डा छ। रेचक छ।

५३. धन्वन्तरि

सं– सुदर्शना, सोमवल्ली, चक्रा, चक्राङ्गी, मधुपर्णिका, दध्यानी, वृषकी । **हि**– सुदर्शन, मदनमस्त । **ब**– सुदर्शनगुलञ्च । **लै**– TIN0SPORA MALABARICA.

स्वभाव– स्वादिलो र गरम छ। कफ, शोफ, रक्तवातमा फाइदा छ।

५४. वनपर्वर

सं– माकण्डिका, भूमिचरी, मार्कण्डी, मृदुरेचनी, भूमिवल्ली, पीतपुष्पी, जालतिका । **हि**– भुइखखसा । **ब**– काङ्करोलभेद । **म**– सोनामुख । **क**– तलाडवल्ली । **लै**– TRICHOSANTHES CUCUMERINA.

स्वभाव– कुष्ठ, विषदोष, दुर्गन्ध, कास, गुल्म, उदररोगलाई शमन गर्दछ। शिरदेखि पाउसम्म शरीरलाई शोधन गराउँदछ।

यसको पात– पर्वरजस्तो र फूल पहँलो हुन्छ। फलको बियाँ– शिवलिङ्गीको जस्तो हुन्छ।

५५. सजिउन

सं– भद्रदन्ती, केशरुहा, विषभद्रा, जपावहा, आवर्तकी, बराङ्गी, जया, भिषक्भद्रा । **हि**– मुगलाईअण्ड । **ब**– वागवरेण्डा । **म**– थोरदन्ती । **क**– एरण्डनेदन्ती । **लै**– JATROPHA MULTIFIDA .

स्वभाव– पिरो र गरम छ। कृमि, कुष्ठ, शूल, आमदोष र उदररोगमा फाइदा छ। रेचन गराउँदछ।

५६. लताकस्तूरी

सं– लताकस्तूरिका । **हि**– मुष्कदाना । **ब**– कालकस्तूरी । **म**– कस्तूरीभेंडा । **क**– कटुककस्तूरी । **लै**– HIBISCUS ABELMOS CHUS.

स्वभाव– केही तितो, स्वादिलो, ठण्डा र हलका छ। तीक्ष्ण र छेदक छ। नेत्रलाई हित छ। वस्तिस्थान शोधन गर्दछ। कफदोष, तृष्णा, मुखरोग,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वमन, वातदोष, दुर्गन्ध, राल चुहुने रोग, माद, वस्तिरोग र अलक्ष्मीलाई हटाउँदछ ।

यसको, पहेँलो नालुको फूल जस्तो फूल, रामतोरियाँ जस्तो बोट हुन्छ । कोशाभित्रको बियाँ वास आउँदछ ।

५७. सनाइपत्ती

सं– हेमपत्री, कल्याणी, रेचनी, स्वर्णपत्रिका, मलहारिणी । **हि**– सनाय । **ब**– सोनापाता । **म**– सोनामुखी । **लै**– CASSIA ANGUSTI FOLIA.

स्वभाव– मलबद्ध, अग्निमान्द्य, कलेजाको दोष, उदररोग, फियोको रोग, गोटा, अजीर्ण, विषम ज्वर, कामला र पाण्डुरोगमा हित छ ।

५८. सुनटिकी

सं– स्वर्णवल्ली, रक्तफला, काकायु, काकवल्लरी । **हि**– सोनवल्ली । **म**– **क**– सोनवेली ।

स्वभाव– त्रिदोष र शिरको पीडालाई शमन गर्दछ । मानिसको दुधलाई बढाउँदछ । यसैलाई, 'पहेँलो लहरो' पनि भन्दछन् ।

५९. भोर्लो

सं– मर्यादा, भारवल्ली, सागरा, मन्मथा, युग्मपत्रा, रक्तपुष्पा, सागरमेखला । **नेवा**– मसल । **हि**– दोपातिलता, मरजादबेल । **ब**– छागरकुरी । **लै**- IPOMOEA PES – CAPRAE.

स्वभाव– ठण्डा, ग्राही, भारी र सारक छ । पाकावस्थामा पिरो छ । वायु गराउँदछ । शूल, विषूचिका, वमन र आमदोषलाई शमन गर्दछ । गर्भापकर्षक छ ।

६०. स्युँडे लहरो

सं– कृष्णवीज, श्यामलबीज । **हि**– कालादाना । **ब**– नीलकलमी । **लै**- IPOMOEA HEDERACEA.

स्वभाव– स्निग्ध र सारक छ । शोथ, उदररोग, ज्वर, विष्टम्भ, उदावर्त, आनाह, कफदोष र मस्तकको रोगलाई शमन गर्दछ ।

६१. हडचुर

सं– अस्थिसंहारी, वज्रवल्ली, कुलिश, शिरालक, बजागी । **हि**– हडसंहारी, हडजोड । **ब**– हाडभाङ्गा । **म**– काण्डवेल, हाडसङ्घी । **लै**– VITIS QUADRANGULARIS.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– स्वादिलो, रुखो, गरम, सारक र हलका छ। पाचन छ। वायु र कफको दोषलाई हटाउँदछ। टुटेको हाडलाई जोड्दछ। कृमिदोष, अर्श, नेत्ररोगमा हित छ। वीर्यजनक छ। पित्तकारक छ। यसैलाई कहीँ 'कचिर्नु' पनि भन्दछन्।

यसको बोक्राको चूर्ण भाग १ मा भिजाएका माषको बोक्रा फ्याँकी पिनेको चूर्ण आधा मिलाई, मसिनो गरी पिनी, तिलको तेलमा फुरोला पकाई खानाले अत्यन्त वातनाश गर्दछ।

६२. च्याउ

सं– भूमिच्छन्नं, शिलीन्ध्रकं, भूछत्रं, धराङ्कुरं, भूसुता। **हि**– भूईँछत्ती, छतोना। **ब**– कोडकछाता। **म**– भईफोड, अलम्बी। **लै**– PSA LLIOTA CAMPESTRIS.

स्वभाव– मधुरो, ठण्डा, भारी छ। चिप्लो छ। त्रिदोष गराउँदछ। वमन, अतिसार, ज्वर र कफरोग पैदा गर्दछ। त्यसमा पनि सेतो सफा ठाउँमा- काठ, बाँस, गोबरबाट उम्रेको अति दोषकारक हुँदैन। त्यसवाहेकका सबै त्याज्य छन्। कसैले- कालो, सेतो, रातो गरी तीन प्रकारको छ। **कालो**- रस र पाकमा मधुरो, गरम, भारी छ। **सेतो**- पाकावस्थामा भारी छ। **रातो**- थोर दोषकारक छ भनी लेखेको पनि छ।

६३. भाङ, गाँजा

सं– भङ्गा, गजा, मातुलानी, मादिनी, विजया, जया, शक्राशन, त्रैलोक्यविजया, संविदामञ्जरी, हर्षिणी, योगिनी, उन्मत्तिनी, शिवप्रिया, चपला। **हि- ब- म**- गाँजा, भाँग। **लै**- CANNABIS SATIVA.

स्वभाव– तितो, तीक्ष्ण र गरम छ। हलका छ। रसायन छ। पाचन छ। रुचि, भोक, निद्रा, पित्त, मोह, मद र हर्षलाई बढाउँदछ। ग्राही छ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। वाकवाक गराउँदछ। कसैले 'गर्भपातक' पनि भनेका छन्।

इति गुडूच्यादि वर्गः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ शताह्वादि वर्गः

६४. सुप

सं– शताह्वा, शतपुष्पा, मिसी, घोषा, पोतिका, अहिछत्रा, अवाक्पुष्पी, माधवी, कारवी, शफा, सङ्घातपत्रिका, छत्रा, वज्रपुष्पा, सुपुष्पिका, शतप्रसूता, वहला, पुष्पाह्वा, शतपत्रिका, वनपुष्पा, भूरिपुष्पा, सुगन्धा, सूक्ष्मपत्रिका, गन्धारिका, अतिछत्रा । **हि–** सोया । **ब–** सुल्फा । **म–** वालन्तसोफ । **क–** सव्वसिगे । **लै–** ANETHUM SOWA.

स्वभाव– पिरो, गरम, हलुका, तीक्ष्ण र स्निग्ध छ । कफ, पित्त, वायु बढाउँदछ । भोक जगाउँदछ । अतिसार, ज्वर, व्रण, शूल र नेत्ररोगलाई हटाउँदछ । विशेष गरी योनिशूल र वस्तिकर्ममा हितकारक छ ।

यसको साग– मधुरो र गरम छ । रुचि र भोक जगाउँदछ । पथ्य छ । वायुलाई हटाउँदछ । कफ र पित्तलाई बढाउँदछ । गुल्म र शूललाई हटाउँदछ । वीर्यवर्धक छ । मानिसको दुध बढाउँदछ ।

६५. मदिसे सुँप

सं– मधुरिका, मिश्रेया, तालपर्णी, तालपत्रा, मिशि, शालेया, शीतशिवा, शालीना, वनजा, अवाक्पुष्पी, छत्रा, संहितपुष्पिका, सुपुष्पा, सुरसा, बन्या । **हि–** सौंफ । **ब–** मौरी । **म–** बडीसौंफ, बनसउफ । **क–** कासव्बसिगे (कासँछसिगे) । **लै–** BRASSICA NIGRA.

स्वभाव– मधुरो छ । पाकावस्थामा पिरो छ । स्निग्ध, पथ्य र रेचक छ । रुचि गराउँदछ । अग्नि, मेधा, वीर्यलाई बढाउँदछ । त्रिदोषलाई शमन गर्दछ । ज्वर, शूल, दाह, तृष्णा, आमदोष, वमन, अतिसार, व्रण, कृमि, प्लीहा र नेत्ररोगलाई हटाउँदछ । गर्भदायक पनि छ ।

६६. वनगहते

सं– शालिपर्णी, सुदला, सुपत्रिका, स्थिरा, सौम्या, कुमुदा, गुहाध्रुवा, विदारिगन्धा, अंशुमती, सुपर्णिका, दीर्घमला, दीर्घपत्रिका, वातघ्नी, पोतिनी, तन्वी, सुधा, सर्वानुकारिणी, शोफघ्नी, सुभगा, देवी, निश्चला, व्रीहिपर्णिका,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६१५.५३८
द४५८ने

सुमूला, सुरूपा, सुपत्रा, शुभपत्रिका, शालिदला। **हि-** सरिधन। **ब-** शालपात। **म-** सालवण, भुईसेवरा। **क-** मुरुलबोने। **लै-** DESMODIUM GANGETICUM. यसलाई विहारतर्फ खिरवत भन्दछन्।

स्वभाव- केही तितो, मिठो, भारी र गरम छ। धातुवर्धक र रसायन छ। विषमज्वर, प्रमेह, अर्श, शोथ, सन्ताप, वायुविकार, ज्वर, श्वास, विषदोष, त्रिदोष, कृमि, वमन, उरःक्षत, कास र अतिसारमा उपयोगी छ।

६७. नाककोरे

सं- समष्ठिल, भण्डीर, नद्याम्र, आम्रगन्धधृक्, काकाम्र, कण्टकिफल, उपदंश। **म-** काकुम्बा। **क-** तिरेमाड।

स्वभाव- पिरो र गरम छ। रुचि गराउँदछ। मुखशुद्धि गराउँदछ। अग्निदीपक छ। कफ र वायुलाई शमन गर्दछ। दाहकारक छ।

६८. ठुलो बिही

सं- वृहती, महती, क्रान्ता, वार्ताकी, सिंहिका, कुली, राष्ट्रिका, स्थूलकण्ठा, भण्टाकी, महोटिका, बहुपत्री, कण्टतनु, कण्टालु, कटूफला, डोरली, वनवृन्ताकी, हिङ्गुली। **हि-** कटाई, बरहण्टा। **ब-** व्याकुड, नितवेगनु। **म-** थोरडोरली। कवनभण्टो, हेग्गुल्लु। **लै-** SOLANUM INDICUM.

स्वभाव- पिरो, तितो र गरम छ। ग्राही छ। पाचन गराउँछ। कफ, वायु, ज्वर, अरुचि, आउँ, खोकी, दम, हृदयरोग, शूल, अग्निमान्द्य, मुखको बेस्वाद र कुष्ठ, कण्डूलाई शमन गर्दछ। हृदयको हित छ।

६९. सानो बिही

सं- छविका, सर्पतनु, पीततण्डुला, पुत्रप्रदा, बहुफला, गोधिनी।

स्वभाव- वायुविकार, कफविकार, श्वास, शूल, अग्निमान्द्य, ज्वर, वमन, हृद्रोग र आमदोषममा हितकारक छ।

७०. सेतो फूल हुने बिही

सं- श्वेतबृहती, श्वेतमहोटिका, श्वेतसिंही, श्वेतफला, श्वेतवार्ताकिनी।

स्वभाव- वायु र कफको दोषलाई शमन गर्दछ। रुचिकारक र अञ्जनयोगले नेत्ररोगलाई हित गर्दछ। अरू गुण पूर्वोक्तसमान पनि छ।

Dhundiraj... Kalyani Memorial Library

२१०६८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७१. कण्टकारी, कच्चेडो

सं– कण्टकारी, कण्टकिनी, दुःस्पर्शा, दुष्प्रधर्षिणी, क्षुद्रा, व्याघ्री, निदिग्धा, धाविनी, क्षुद्रकण्टिका, बहुकण्टा, क्षुद्रकण्टा, क्षुद्रफला, कण्टारिका, चित्रफला, कुली । **हि**– कटेरी, लघुकटाई, भटकटैया, रेगनी । **ब**– कण्टकारी । **म**– रिङ्गणी । **क**– नेलगुल्लू । **लै**– SOLANUM XANTHOCARPUM.

स्वभाव– पिरो, तितो, गरम, हलुका र रुखो छ । अग्निदीपक छ । पाचन छ । दम, खोकी, पिनास, कफ, वायु, ज्वर, कोखो दुख्ने रोग र हृदयरोगमा हित छ ।

७२. सेतो फुल्ने कण्टकारी

सं– सितकण्टारिका, श्वेता, क्षेत्रदूती, लक्ष्मणा, सितसिंही, सितक्षद्रा, क्षुद्रवार्ताकिनी, सिता, क्लिन्ना, कटुवार्ताकी, क्षेत्रजा, कपटेश्वरी, निःस्नेहफला, रामा, सितकण्टा, महौषधी, गर्दभी, चन्द्रिका, चान्द्री, चन्द्रपुष्पा, प्रियङ्करी, नाकुली, दुर्लभा, राष्ना । **हि**– सफेद कटेरी । **म**– श्वेतरिङ्गणी । **क**– विलियनेलगुल्लु ।

स्वभाव– पूर्वोक्तसमान भई नेत्रलाई हित छ । अग्निदीपक र रुचिकारक छ । पारोलाई बद्ध गराउने र गर्भस्थापन गराउने विशेष गुण पनि बढ्ता छ ।

७३. सतिवयर

सं– पृश्निपर्णी, कलसी, महागुहा, शृगालिका, सिंहपुच्छिका, पृथक्पर्णी, दीर्घपर्णी, दीर्घा, क्रोष्टुकमेखला, चित्रपर्णी, श्वपुच्छा, सिंहलाङ्गुली । **हि**– पिठवन, पिठौनी, दावडा । **ब**– चाकुले । **म**– सेवरा, पिठवण । **क**– नरियलवोने । **लै**– URARIA LEGOPOIDES. यसलाई बिहार तर्फ पिठवत् भन्दछन् ।

स्वभाव– पिरो, अमिलो, तितो र मधुरो छ । गरम र रेचक छ । अतिसार, खोकी, वातरोग, ज्वर, उन्माद, व्रण, दाह, तृष्णा र वमनलाई हटाउँदछ । विशेष गरी कफ र वायुलाई शमन गर्दछ । ग्राही पनि छ ।

७४. गोखुर

यो ठुलो सानो गरी दुई जातको छ ।

ठुलो **सं**– गोक्षुर, गोक्षुरक, क्षुराङ्ग, श्वदंष्ट्रक, कण्टक, भद्रकण्टक, व्यालदंष्ट्र, क्षुरक, महाङ्ग, दुश्चक्रम । **हि**– गोखरू । **ब**– गोखरी । **म**– सराटो । **क**– दोड्डुनेग्गिलु । **लै**– PEDALIUM MUREX.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सानो, **सं**– क्षुद्रगोक्षुर, त्रिकण्ट, कण्टी, षडङ्ग, वहुकण्टक, क्षुर, गोकण्टक, कण्टफल, पलङ्कषा, क्षुद्रक्षुर, भक्षटक, चण्डद्रुम, स्थलशृङ्गाटक, वनशृङ्गाटक, इक्षुगन्ध, स्वादुकण्ट । **हि**– छोटे गोखरू । **म**– वेडिली सराटी, लहान गोखरू । **क**– एरडुनेग्गिलु । **लै**– TRIBULUS TERRESTRIS.

स्वभाव– दुबै जातको गोखुर - मधुरो, ठण्डा, दीपन छ । बल, वीर्य बढाउँदछ । पौष्टिक छ । मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, प्रमेह, श्वास, कास, अर्श, हृदयरोग, वातविकार र दाहलाई हटाउँदछ । सानोमा भन्दा ठुलोमा प्रभाव बढता छ ।

७५. काँढेबोटे दुरालभा

सं– यवास, यास, बहुकण्टक, अल्पक, क्षुद्रेगुदी, रोदनिका, कच्छरा, वालपत्र, अधिककण्टक, खर, सुदूरमूल, विषकण्टक, अनन्त, तीक्ष्णकण्टक, समुद्रान्त, मरूद्भव, दीर्घमूल, सूक्ष्मपत्र, विषघ्न, कण्टकालक, त्रिकर्णिका, गान्धारी । **हि**– जवासा, दुलाह । **ब**– यवासा । **म**– काँटेचुबुक, ताँवडा धमासा । **क**– तोरेहङ्गलु । **लै**– ALHAGI MAURORUM.

स्वभाव– मधुरो, तितो, टर्रो, ठण्डा र हलुका छ । पितदोष, रक्त दोष, दाह, ज्वर, तृष्णा, कफ, मेदा, मद, वमन, भ्रान्ति, कुष्ठ, कास र विसर्प रोगमा हितकारक छ । बलदायक र अग्निदीपक छ ।

७६. लहरे दुरालभा

सं– दुरालभा, दुरालम्भी, धन्वयास, ताम्रमूली, कच्छुरा, दुःस्पर्शा, धन्वी, धन्वयवासक, प्रबोधनी, सूक्ष्मदला, विरूपा, दुरभिग्रहा, दुर्लभा, दुष्प्रधर्षा । **हि**– घमासा, हिङ्गुण । **ब**– दुरालभा । **म**– धमासा, वेलीका सुलो । **क**– वल्लिदुरुवे । **लै**– FAGONIA CRETICA.

स्वभाव– रसमा पिरो र तितो छ । गरम छ । क्षार भएको छ । अमिलो र मधुरो छ । वायु, पित्त, ज्वर, गुल्म, प्रमेहमा हित छ ।

७७. सानो काँढे लहरे दुरालभा

सं– क्षुद्रदुरालभा, मरुस्था, मरुसम्भवा, विशारदा, अजभक्षा, अजादनी उष्ट्रभक्षिका, कषाया, फणिहृत्, ग्राहिणी, करभप्रिया, करभादनिका । सानोवेलीकासुली । **क**– किरुवल्लिदुरुवे । **लै**– ALHAGI CAMELORUM.

स्वभाव– गुलियो भावको भई अमिलो छ । ज्वर, कुष्ठ, श्वास, कास र भ्रमलाई हटाउँदछ । पारो शुद्ध गराउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७८. असुरो

सं– वासक, सिंहिका, वासा, भिषङ्माता, रसादनी, आटरूष, सिंहमुखी, सिंही, कण्ठीरवी, वृष, शितकर्णी, वाजिदन्ता, नासा, पञ्चमुखी, सिंहपर्णी, मृगेन्द्राणी । **नेवा**– आलेह । **हि**– बासा, अडुसा । **ब**– वाकस, छोट वाकस । **म**– आडुलिसा, अडुसा । **क**– आडसोगे । **लै**– ADHATODA VASICA.

स्वभाव– तितो, टर्रो, हलुका, ठण्डा छ । श्वास, कास, रक्तपित्त, कामला, कफ, पित्त र रगतको विकार, ज्वर, वमन, कुष्ठ, तृष्णा र क्षयमा हित छ ।

७९. सिरिवारी

सं– शितावरी, शितवर, सूच्याह, सुचिपत्रक, श्रीवार, शिखिबभ्रु, स्वस्तिक, सुनिषण्णक, कुरुट, कुकुट, सूचीदल, श्वेतावर, मेधाकृत, ग्राहक । **हि**– शिरिआरी, चौपतिया, उटिङ्गण । **ब**– सुषुणीशाक । **म**– कुरुडाहड, कुरुडु । **क**– खडकतिरा । **लै**– BLEPHARIS EDULIS.

स्वभाव– स्वादिलो, केही टर्रो, ठण्डा र पाकावस्थामा गरम छ । सङ्ग्राही, हलुका र रुखो छ । रुचि र दीपन गराउँदछ । त्रिदोषलाई शमन गर्दछ । धारणाशक्ति बढाउँदछ । वृष्य छ । ज्वर, श्वास, मेह, कुष्ठ भ्रममा हितकारक छ । रसायन छ । यसको बीज मूत्रकृच्छ्रमा उपयोगी छ ।

यो– चरिअमिलाका आकारको चारपाते हुन्छ, ती चार पातका बिचमा, मसिनो त्यान्द्रो जस्तो कोसा र त्यसभित्र दुई बीज हुन्छ ।

८०. सिस्नु

सं– अग्निदमनी, वह्निदमनी, बहकण्टका, बल्लिकण्टारिका, गुच्छफला, भद्रफला, क्षुद्रदुःस्पर्शा, क्षुद्रकण्टारिका, मर्त्येन्द्रमाता, दमनी । **हि**– बिच्छु । **म**– अग्निदमना । **क**– चित्तरटे । **लै**– URTICA DIOICA.

स्वभाव– पिरो, केही कोक्याउँदो, गरम र रुखो छ । वात, कफ, गुल्म र प्लीहा रोगलाई शमन गर्दछ । हृदयलाई हित छ । रुचि र अग्नि बढाउँदछ ।

८१. वक्ची

सं– वाकूची, सोमराजी, सोमवल्ली, सुवल्लिका, सिता, सितावरी, चन्द्रलेखा, चान्द्रो, सुप्रभा, कुष्ठहन्त्री, काम्बोजी, पूतिगन्धा, वल्गुजा, चन्द्रराजी, कालमोर्षी, ऐन्दवी, कुष्ठदोषापहा, कान्तिदा, अवल्गुजा, चन्द्रप्रभा ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हि- वायची, बकुची । **ब-** हाकुच, सोमराल (ज) । **म-** वावुची । **क-** वाउचिगे । **लै-** CENTRATHERUM ANTHELMINTI.

स्वभाव- मधुरो, तितो, ठण्डा छ । पाकावस्थामा पिरो र गरम छ । रुखो छ । रुचिकारक र हृदयको हित छ । रसायन छ । शरीरमा फिँजिने स्वभावको छ । कफ, पित्त, रक्तका दोष र विष्टम्भ, श्वास, कुष्ठ, मेह, ज्वर, कृमि, छालामा हुने रोग र विषविकारलाई पनि शमन गर्दछ ।

यसको गेडा- पिरो छ । छालाको रोग र केशलाई हित छ । पित्त बढाउँदछ । कुष्ठ, कफ, वायु, वमन, श्वास, कास, शोथ, पाण्डु र आम दोषमा हितकारक छ ।

८२. सनपाट, छिकछिके सन

सं- सण, माल्यपुष्प, वमन, कटुतिक्तक, निशावन, दीर्घशाख, त्वक्सार, दीर्घपल्लव । **हि-** घागही । **ब-** शोणा । **म-** सण । **क-** सणवू । **लै-** CROTALARIA JUNCEA.

स्वभाव- अमिलो, टर्रो र गरम छ । मल, रगत, आम र गर्भलाई पतन गराउँदछ । वमनकारक छ । वायु र कफलाई शमन गर्दछ । अङ्गमर्दनमा फाइदा छ ।

यसको फूल- प्रदर र रक्तविकारमा फाइदा छ ।

८३. नालुपाट

सं- शणपुष्पी, बृहत्पुष्पी, शणिका, सणघण्टिका, पीतपुष्पी, स्थूलफला, सा, मालपुष्पिका । **हि-** झुनझुनिया, पटसण । **ब-** वनसणई, झुनझुने, सोणोरगाछ । **म-** खिलिहिला, ताग । **क-** गिलुगिच्चि । **लै-** CROTALARIA BERRUCOSA.

स्वभाव- तितो र टर्रो छ । कफ, वायु, अजीर्ण, ज्वरदोष र रक्तदोषलाई शमन गर्दछ । वमनकारक छ । यसको पहेँलो फूल हुन्छ, अतः यसलाई "पँहेलो सनपाट" पनि भन्दछन् ।

८४. ठुलो नालुपाट

सं- महाशणपुष्पी, वृत्तपर्णी, श्वेतपुष्पा, महासिता, महाश्वेतघण्टी, महाशणपुष्पिका । **हि-** घागही । **म-** पाँढरी खिलिहिला । **क-** गुचिमते, काडविही ।

स्वभाव- टर्रो र गरम छ । पारो बद्ध गराउँदछ । मोहन, स्तम्भन, आदि कुतूहल (तमासा) मा पनि लिएको छ । यसको सेतो फूल हुन्छ, अतः यसलाई 'सेतो सनपाट' पनि भन्दछन् ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८५. सानो नालुपाट

सं- क्षुद्रशणपुष्पी, सूक्ष्मपुष्पा, विष्टिका, सूक्ष्मघण्टिका। **हि-** शणहुली। **ब-** सोणोर भेद। **म-** सान्होकिलिहिला। **क-** फुणफुणा, चिक्कगिलु।

स्वभाव- तितो छ। वमन गराउँदछ। पारो बद्ध गराउँदछ।

८६. साकिनू

यो रातो र सेतो गरी दुई जातको हुन्छ।

रातो- सं- शरपुङ्खा, काण्डपुङ्खा, वाणपुङ्खा, इषुपुङ्खिका, सायन पुङ्खा, प्लीहशत्रु। **सेतो- सं-** सितसायका, सितपुङ्खा, श्वेतपुङ्खा, शुभ्रपुङ्खा, इवपुङ्खा, कण्ठपुङ्खा, कण्ठालु। **हि-** सरफोङ्का, श्वेतसरफोङ्का, कण्ठफोङ्गा। वननील, सादवननील। **म-** उनीलिया, उन्हाली, कण्ठउरुली येरडुकोग्गि, मुल्लुकोग्गि। **लै-** TEPHROSIA PURPURIA.

स्वभाव- तितो, पिरो, टर्रो र गरम छ। हलुका छ। कलेजो फियोको विकार, विष, रक्त, कृमिको विकार, वातविकार र गुल्म, व्रण, व्रण, कास, श्वास, अर्श, हृदयरोग, कफरोग, ज्वर, मुखको चाया र गलत्कुष्ठलाई हटाउँदछ। रातोमा भन्दा सेतोमा गुण बढ्ता हुन्छ। सेतोलाई "काँढे साकिनू" पनि भन्दछन्।

८७. ठोट्ने

सं- अम्बष्ठा, अम्बालिका, अम्बाला, शठा, अम्बिका, अम्बा, माचिका, दृढवल्का, मयूरिका, गन्धपत्री, चित्रपुष्पी, श्रेयसी, मुखमाचिका, छिन्नपत्रा, भरिमल्ली, प्रस्थिका, मयूरविदला।

नेवा- पडु। **हि-** मोईया, अम्बारी। **ब-** मेष्टापाट। **म-** आम्बाडा। **क-** पुडोन। **लै-** POLYGONUM MOLLE.

स्वभाव- टर्रो, अमिलो, ठण्डा र हलुका छ। कफसम्बन्धी रोग र कण्ठरोगमा हितकारक छ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। रुचि र अग्नि बढाउँदछ। पक्वातिसार, पित्तदोष, कफदोषमा पनि हित छ।

८८. निर

सं- नीली, नीला, नीलिनी, नीलपत्री, तुत्था, राज्ञी, नीलिका, नीलपुष्पी, काली, श्यामा, शोधनी, श्रीफला, ग्राम्या, भद्रा, भारवाही, मोचा, कृष्णा, अञ्जनकेशी, रञ्जनी, महाफला, असिता, क्लीतनी, नीलकेशी, चारटिका, गन्धपुष्पा, श्यामलिका, रङ्गपत्री, महाबला, स्थिररङ्गा, रङ्गपुष्पी,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तूली, कालादोला । **हि**- नी(ली)ल । **ब**- नीलगाछ । **म**- लघुनिली । **क**- हिरियनीली । **लै**- INDIGOFERA CORDIFOLIA.

स्वभाव- केही पिरो, तितो, गरम र रेचक छ, केशलाई हित छ । मुखको चाया, कफ, वायु, विष, कृमि, खोकी, गुल्म, ज्वर, उदररोग, हृदयरोग, भ्रम, वातरक्त, उदावर्त, आमवात, माद, प्लीहा र कुष्ठमा उपयोगी छ ।

यसको र साकिनूको बोट एकै किसिमको हुन्छ, मधेसमा प्रसिद्ध छ ।

८९. ठुलो निर

सं- महानीली, अमला (रा), राजनीलिका, तुत्था, श्रीफलिका, भेला, केशार्हा, भृशपत्रिका, भार्सपत्रिका । **हि**- बडा नील । **ब**- वड नील । **म**- बडिल नीली । **क**- हिरियनीली । **लै**- INDIGOFERA TINC TORIA.

स्वभाव- पूर्वोक्त निरभन्दा उत्तम छ ।

९०. हलहले

सं- गोजिह्वा, खरपत्री, प्रतना, दाविका, अधोमुखा, धेनुजिह्वा अध:पुष्पी, गोभी, कुरसा, दार्घिपत्रिका । **हि**- गोजिया, गोभी दाडीशाक । **म**- घाउना, पाथरी, यलुनालगे । **क**- गोभी, गोजिह्वा । **लै**- ELEPHANTOPUS– SCABER.

स्वभाव- टर्रो, तितो, ग्राही र ठण्डा छ । कफ, पित्त हटाउँदा हलुका छ । वातकारक छ । हृदयको हित छ । प्रमेह, कास, रक्तदोष, ज्वरलाई शमन गर्दछ । घाउ-खटिरालाई पुर्दछ ।

यसको साग - हलुका छ । कुष्ठ, मेह, रक्तदोष, मूत्रकृच्छ्र, ज्वरमा उपयोगी छ ।

यसलाई कसैले "जेभ्रे" भनी बताउँदछन् ।

९१. अपामार्ग

सं- अपामार्ग, शिखरी, किणिही, खरमञ्जरी, दुर्ग्रह, केशपर्णी, अध:शल्य, प्रत्यक्पुष्पी, मयूरक, काण्डकण्ट, शैखरिक, मर्कटी, दूरभिग्रह, बशिर, पराक्पुष्पी, कण्टी, मर्कटपिप्पली, कटुमारिका, नन्दी, क्षवक, पङ्क्तिकण्टक, मालाकण्ट, कुब्ज, धामार्गव । **हि**- चिरचिटा, लटजोरा, ओङ्गा । **ब**- आपाङ्ग । मम - आघाडा । **क**- उत्तरणे, चिरचिरा । **लै**- ACHYRA NTHES ASPERA.

स्वभाव- तितो, पिरो, गरम र तीक्ष्ण छ । रेचक छ । दीपन, पाचन, रुचिकारक छ । कफ, अर्श, कण्डू, मद, वायुदोष, हृदयरोग, आध्मान, शूल,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अरुचि र उदररोगमा उपयोगी छ। रगतलाई हरण गर्दछ। ग्राह्य छ। वमन गराउँदछ। यसको रसले शिरका किरालाई हटाउँदछ।

९२. रातो अपामार्ग

सं– रक्तापामार्ग, क्षुद्रापामार्ग, आघट्टक, दुग्धनिका, रत (विट), अल्पपत्रिका, वशिर, धामार्गव, वृत्तफल। **हि-** लाल चिरचिटा। **ब-** राँगा आपाङ्ग। **म-** लाल अघाडा, ताम्बडा अघाडा। **क-** कैंपि गुत्तरणे। **लै-** ACHYRANTHES BIDENTATA.

स्वभाव– केही पिरो र ठण्डा छ। रुखो छ। कफ, वायु, व्रण, कण्डू विषलाई हटाउँदछ। सङ्ग्राही छ। वमनकारक छ।

९३. बलु

सं– बला, समङ्गा, ओदनिका, भद्रा, भद्रोदनी, खरकाष्ठिका, कल्याणिनी, भद्रबला, मोटापाटी, बलाढ्या, वाद्यालिका। **हि-** बरियारा, बीजकन्द। **ब-** बेडेला। **म-** चिकणा। **क-** वेणेगरङ, वरियारा। **लै-** SIDA ACUTA.

स्वभाव– तितो, मधुरो, स्निग्ध छ। ग्राही छ। पित्तातिसारमा फाइदा छ। बल, वीर्य, पुष्टि गराउँदछ। कफरोधलाई शुद्ध गराउँदछ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ।

यसको जराको चूर्ण - दुध र मिश्रीमा मिलाई खानाले - मूत्रातिसारलाई चाँडै हटाउँदछ।

यसको फल– गेडा - पाकावस्थामा टर्रो, मधुरो, शीतवीर्य र भारी छ, स्तम्भन र लेखन छ। विबन्ध, आध्मान र वातकोप गराउँदछ। पित्त, कफ र रक्तविकारलाई हटाउँदछ।

९४. खरैटो

सं– महासमङ्गा, ओदनिका, ओदनाह्वा, वृक्षारुहा, वृद्धिवला, ऋक्षतण्डुला, भुजङ्गजिह्वा, शीतपाकिनी, शीतावला, शीतवरा, बलोत्तरा, वध्या, खिरिहिटी, ललज्जिह्वा। **हि-** खिरैटी, बडकङ्घी। **ब-** बडकङ्घी। **म-** चिक्कणभेदबु। **क-** खिरिहिटी, वेणेंगरगभेद। **लै-** ABUTILON HIRTUM.

स्वभाव– मधुरो र अमिलो छ। युक्तिले प्रयोग गर्दा त्रिदोष र ज्वर, दाहलाई हटाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

९५. ठुलो बलु

सं– महाबला, ज्येष्ठवला, कटम्भरा, केशरहा, केसरिका, मृगादनी, वर्षपुष्पा, केशवर्धनी, पुरासणी, देवसहा, सारणी, सहदेवी, पीतपुष्पी, देवाही, गन्धवल्लरी, मृगा, मृगरसा । **हि**– सहदेई । **ब**– पीतपुष्प वेडेला । **म**– पेटारी, भाँबुर्डी । **क**– वेल्लदलवे । **लै**– SIDA RHOMBIFOLIA,

स्वभाव– हृदयरोग, वातार्श, शोफ र विषमज्वरलाई शमन गर्दछ । शुक्र र बल बढाउँदछ । मूत्रकृच्छ्रमा पनि उपयोगी छ ।

९६. कङ्घनी, अतिबलु

सं– अतिबला, बलिका, वल्या, विकङ्कता, वाट्यपुष्पिका, घण्टा, शीता, शीतपुष्पा, भूरिबला, वृष्यगन्धिका, कङ्कतिका । **हि**– कङ्गही, ककहिया, कङ्घी । **ब**– पीतवाकुली, पोटारी । **म**– कांसुली, विकङ्कती । मुल्लुदुरुवे । **लै**– ABUTILON ASIATICUM.

स्वभाव– तितो र पिरो छ । वायु र कृमिलाई हटाउँदछ । तृष्णा, विषदोष, वमन र क्लेदलाई शमन गर्दछ ।

९७. नागबला

सं– नागबला, भद्रौदनी, खरगन्धा, चतु:पला, महोदया, महाशाखा, महापत्रा, महाफला, विश्वदेवा, अरिष्टा, खर्वा, ह्रस्वा, गवेधुका, देवदण्डा महागन्धा, गाङ्गेरुकी, रुषा, ह्रस्वगवेधुका, विज्जला । **हि**– गङ्गेरन, गुलसकरी । **ब**– गोरखचाकुले, पानसाँडा । **म**– गाङ्गेटी, तुप्पही, गाँडेघामण । **क**– वहगरुकै । **लै**– SIDA SPINOSA.

स्वभाव– मधुरो, अमिलो, टर्रो छ । गरम र भारी छ । चिलाउने रोग, कुष्ठ, वायु, व्रण र पित्तको विकारलाई शमन गर्दछ । मूत्रकृच्छ्र, उर:क्षत र क्षीणमा पनि हित छ ।

यसको बोट– नालुको जस्तो हुन्छ । कसैले "नालुको वीज" पनि भन्दछन् ।

९८. मर्हट्टी

सं-महाराष्ट्री, शारदी, तोयपिप्पली, मत्स्यादनी, मत्स्यगन्धा, लाङ्गली, सकुलादनी, अग्निज्वाला, चित्रपत्री, प्राणदा, जलपिप्पली, तृणशीता, बहुशिखा । **हि**– मरेठी । **म**– पिप्पलकाओं, मराठी । **क**– होमगुलु, पनिसङ्गा । **लै**– ERIGERON ASTEROIDES.

स्वभाव– पिरो, तीक्ष्ण, टर्रो र गरम छ । मुख शोधन गराउँदछ । व्रण, कीटादिदोष, रक्तदोष र वात - कफदोषलाई हटाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसको पात– तुलसीको जस्तो भई, त्यसमा केही **पहेँलो**– रातो धर्का बसेको हुन्छ ।

९९. अश्वगन्धा

सं– अश्वगन्धा, वागिन्धा, कम्बुकाष्ठा, वराहिका, वराहकर्णी, तुरगी, वनजा, वाजिनी, हयी, पुष्टिदा, बलदा, पुण्या, हयगन्धा, पीवरा, पलाशपर्णी, वातघ्नी, श्यामला, कामरूपिणी, कालप्रियकरी, बल्या, बल्या, गन्धपत्री, हयप्रिया, वराहपत्री, पुष्या । **हि**– असगन्ध । **ब**– अश्वगन्धा । **म**– आस, कन्द, असन्ध । **क**– आसाद्रु, अगुर, आसन्धिका । **लै**– WITHANIA SOMNIFERA.

स्वभाव– तितो, टर्रो, गरम छ । वीर्य र बललाई अत्यन्त बढाउँदछ । रसायन छ । वायु, कफ, शोफ, श्वित्र, क्षय, श्वास, कास र व्रणलाई शमन गर्दछ ।

यसको पात– पिनी लेप गरेमा ग्रन्थि, गण्डमाला र अपचिलाई हटाउँदछ ।

१००. सिजर

सं– हपु(वु)षा, वपुषा, विस्रा, विस्रगन्धा, विगन्धिका, स्वल्पफला, कच्छुघ्नी, ध्वाङ्क्षनाशिनी, प्लीहशत्रु, विषघ्नी, कफघ्नी, अपराजिता । **हि**– हाउवेर । **ब**– हबुसा । **म**– सेरणिया, होस । **क**– यरडुहब्बे । **लै**– JUNIPERUS COMMUNIS.

यसैलाई "देशी झौवा" पनि भन्दछन् ।

स्वभाव– पिरो, तितो, टर्रो, गरम र भारी छ । कोमल र दीपन छ । कफदोष, वातदोष, शूल, गुल्म, अर्श, विड्बन्ध, आमदोष, कृमि, उदर रोग, पिनास र प्रदरमा हित छ ।

यो– सानो गेडाको पनि हुन्छ, स्वभाव सबै एकै छ, तापनि, मूत्रकृच्छ्र, प्लीहा, विषदोष र कफदोषमा विशेष लाभदायक छ ।

१०१. झौवा

सं– झावुक, पिचुल, झाबु, अफल, बहुग्रन्थिक । **हि**– झाऊका वृक्ष । **ब**– झारुगाछ । **म**– झावु । **लै**– TAMARIX DIOICA.

स्वभाव– पिरो, तितो र मूत्रकृच्छ्रनाशक छ ।

१०२. कुरिलो

यो सानो ठुलो गरी दुई जातको छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ठुलो - सं– शतावरी, शतपदी, पीवरी, धीवरी, वरा, वृष्या, द्वीप्या, द्वीपशत्रु, द्वीपिका, अमरकण्टिका, सूक्ष्मपत्रा, सुपत्रा, बहुमूला, शताह्वा, नारायणी, स्वादुरसा, शतवीर्या, लघुपर्णिका, आत्मशल्या, जटामूला, महोदनी, मधुरा, शतमूली, केशिका, शतनेत्रिका, विश्वाख्या, वैष्णवी, कार्ष्णी, वासुदेवी, वरीयसी, दुर्सरा (ना), तेज (ल) वल्ली ।

सानो- सं– महाशतावरी, वीरा, तुङ्गिनी, बहुपत्रिका, सहस्रवीर्या, सुरसा, महापुरुषदन्तिका, दग्धभू, महावीर्या, फणिजिह्वा, महाशता, शतवीर्या, सुवीर्या । **हि**- वातावर, बडी सतावर । **ब**- शतमूली । **म**- काँटेसेरु, शतमूली, आसवली । **क**- किरिय आसडी, एरडु आसडी । **लै**- ASPARAGUS RACEMOSUS.

स्वभाव– दुबैको समान छ तापनि ठुलो रसायनमा श्रेष्ठ छ भन्ने राजनिघण्टुको उक्ति छ । मिठो, तितो, स्निग्ध, भारी र ठण्डा छ । बल, वीर्य, मेधा वढाउँदछ । पुष्टि गराउँदछ । स्तनमा दुध बढाउँदछ । नेत्रको हित छ । रसायनमा श्रेष्ठ छ । वायु, पित्त, कफ र रगतको दोषलाई शान्त गर्दछ । हृदयको हित छ । शोथ, गुल्म, अतिसारलाई हटाउँदछ । भोक जगाउँदछ ।

१०३. देवीसरो

सं– एलावालुक, आलुक, बालुक, हरिवालुक, एल्वालुक, कपित्थ, दुर्वर्ण, प्रसर, दृढ, एलागन्धिक, एलाह, गुप्तगन्धी, सुगन्धिक, एलाफल, ऐलेय, एलालु । **हि**- एलुवा । **ब**- एलवालुका । **म**- एलावालुक, वेलची । **क**- कलाङ्गडले ।

स्वभाव– टर्रो, पाकावस्थामा पिरो, ठण्डा, हलुका छ । त्रिदोष, रक्त दोष, कण्डू, व्रण, कुष्ठ, वमन, तृष्णा, कास, अरुचि, विषदोष, मूत्ररोग, गुदरोग र कृमिलाई हटाउँदछ ।

यसको मुख्य **स्वभाव**– फलमा छ । फललाई नै एलावालुक कहिन्छ । पहाडतर्फ कहीँ "फलामेको फल' पनि भन्दछन् ।

१०४. तिहुरी (त्युरी)

सं– तैरिणी, तेरण, तेर, कुनीली । **म**- तेरण । **क**- वेवत्तिगे । **लै**- IMPATIENS BALSAMINA.

स्वभाव– ठण्डा र तितो छ । व्रणलाई हटाउँदछ । रातो रङ्ग चढाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१०५. जयन्ती

सं- जयन्ती, बला, मोटा, हरिता, जया, विजया, सूक्ष्ममूला, विक्रान्ता, अपराजिता। **हि- ब-** जयन्ती। **म-** सोवेरी। **क-** लोगरस। **लै-** SESBANIA ACULEATA.

स्वभाव- तितो, पिरो छ। वायु र गलगण्ड रोगलाई हटाउँदछ। गरम र भूतनाशक छ। कण्ठ शुद्ध गराउँदछ। यसैमा कालो जातको रसायन पनि छ।

१०६. कबै, कुर्साने

सं- काकमाची, ध्वाङ्क्षमाची, वायसाह्वा, वायसी, सर्वतिक्ता, बहुफला, कट्फला, रसायनी, गुच्छफला, काकमाता, स्वादुपाका, सुन्दरी, वारा, चन्द्राविणी, मत्स्याक्षी, कुष्ठनाशिनी, तिक्तिका, बहुतिक्ता। **हि-** मकोय, कवैया। **ब-** मदन, मधूनी, गुडकामाई। **म-** मधुकावली, कामोनी। **क-** कावईकाके। **लै-** SOLANUM NIGRUM.

स्वभाव- पिरो, तितो, गरम छ। स्निग्ध, वृष्य, हृद्य र हलुका छ। रेचक छ। रुचिकारक र रसायन छ। स्वर खुलाउँदछ। नेत्रलाई हित छ। कानका कोरा, अतिसार, हिक्का, वमन, श्वास, कास, ज्वर, हृद्रोग, शूल, अर्श, शोफ, कुष्ठ, कण्डूतिरोग र कफलाई हटाउँदछ। यसको सागले निद्रा लगाउँदछ। यसैलाई पश्चिम पहाडतर्फ कुर्साने भन्दछन्।

१०७. सर्पको काफल

सं- सूतश्रेणी, उवन्ती, न्यग्रोधी, मूषिकाह्वा, चित्रभूषा, कमाची, प्रत्यक्श्रेणी, शंवरी, साक्षी, गण्डाली, नाडीकलायका। **हि-** सरहटी। **ब-** पानसिउली। **म-** उदिरु, विगोवा। **क-** इलुवालु, इन्द्रबालुक। **लै-** FRAGARIA INDICA.

स्वभाव- कटुरसको छ, मुसाको विष र व्रणदोषलाई हटाउँदछ। नेत्रको हित छ।

१०८. भृङ्गराज

यो सेतो, पहेँलो, कालो फूलका भेदले तीन प्रकारको छ।

सेतो- सं- भृङ्गराज, मार्कव, भृग, केशरञ्जन, पितृप्रिय, रङ्गक, केश्य, कुन्तलवर्द्धन, अङ्गारक, भृङ्गार।

पहेँलो- सं- स्वर्णभृङ्गार, हरिवास, हरिप्रिय, देवप्रिय, वन्दनीय पवन।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालो– **सं**– नीलभृङ्गराज, महानील, नीलक, महाग, नीलपुष्प, श्यामल। **हि**– भाङ्गरा, भङ्गरैया, कुकुर भाङ्गरा। **ब**– भीमराज, केशरे। **म**– माका, माकेतिनी। **क**– गरुगपुरु। **लै**– सेतो (HELIOTROPIUM BREVIFOLIUM, (पहेँलो) - WEDELIA CALENDULACEA, (कालो) – ECLIPTA ALBA .

स्वभाव– तीनै जातमा समान छ। तितो, पिरो, रुखो र गरम छ। दन्तरोग, नेत्ररोग, शिरोरोग, हृदयरोग, अन्त्रवृद्धि, कफ, वायु, कास, श्वास, कृमि, आमदोष, पाण्डुरोग, छालाका रोग, कण्डू र विषदोषलाई हटाउँदछ।

१०९. काकजङ्घा

सं– काकजङ्घा, ध्वाङ्क्षजङ्घा, काकाहा, वायसी, पारावतपदी, राष्णा, नदीकान्ता, सुलोमशा। **हि**– काकजङ्घा, मसी। **ब**– केउयाठेङ्गा, काँटागुड काउली। **म**– काङ्गाचैं झाड। **क**– जोरोचीलेच। **लै**– LEEA AEQUATA.

स्वभाव– तितो, टर्रो, ठण्डा र पाकावस्थामा गरम छ। कृमि, व्रण, कफ, पित्त, रगतको दोष, कण्ड, वाधिर्य, अजीर्ण र जीर्ण विषमज्वरलाई शमन गर्दछ।

११०. चम्सुर

यो साधारण, ठुलो, मसिनो गरी तीन प्रकारको छ।

साधारण– **सं**– चन्द्रशूर, चन्द्रिका, चर्महन्त्री, पशुमेहनकारिका, नन्दिनी, कारवी, भद्रा, वासुपुष्पा, सुवासरा, चञ्चु, विजला, चुञ्चु, कलभी, चीरपत्रिका, चुञ्चुर।

ठुलो - **सं**– वृहच्चुञ्चु, विषारि, महाचुञ्चु, सुचुञ्चुका, स्थूलचुञ्चु, दीर्घपत्री, दिव्यगन्धा। **मसिनो** - **सं**– क्षुद्रचञ्चु, चुञ्चु, शुनकचुञ्चुका, त्वक्सारा, भेदिनी, क्षुद्रा, कटुका, पटुपत्रिका। **हि**– चञ्चु, चैंवना। **ब**– चेचको। **म**– चञ्चु। **क**– चञ्चु, चेच। **लै**– LEPIDIUM SATIVUM.

स्वभाव– **साधारण**– मधुरो, पिरो, टर्रो र तीक्ष्ण छ। मल शका उदछ। गुल्म, उदर, अर्श, विबन्ध, ग्रहणी, अतिसार, हिक्का, कफरोग र वातरोगमा हित छ। बल, पुष्टि गराउँदछ।

ठुलो - पिरो, टर्रो, गरम र तीक्ष्ण छ। मल रोक्तछ। गुल्म, शूल, उदर, अशरोग र विषदोषलाई शमन गर्दछ। रसायन छ।

मसिनो - मधुरो, पिरो, टर्रो, तीक्ष्ण र गरम छ। अग्निदीपन गराउँदछ। झाडा कसाउँदछ। शूल, गुल्म, अर्शलाई शमन गर्दछ। कहीं ठुलो सानो दुबैलाई "वनचम्सुर" पनि भन्दछन्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चम्सुरको गेडा - पिरो छ। गरम छ। गुल्म, शुल, उदररोग, छालाका रोग, चिलाउने रोग, दुष्ट विषदोष, कुष्ठ र मुसाको विषलाई हटाउँदछ।

१११. सिमाली

यो सेतो, कालो, फोस्रो गरी तीन प्रकारको हुन्छ।

सेतो– सं– सिन्दुवार, श्वेतपुष्प, सिन्दूक, सूरसाधनक, नेता, सिद्धक, अर्द्धसिद्धक, इन्द्राणिका।

कालो– सं– निर्गुण्डी, सुगन्धा, शीतसहा, नीलसिन्दुक, चपिकासिन्दुक, भूतकेशी, द्रोणी, नीलिका।

फोस्रो - **सं–** शेफालिका, सुवहा, शुक्लाङ्गी, शीतमञ्जरी, अपराजिता, विजया, बातकी, भूतकेशिका। **नेवा–** चुस्याघाँली। **हि–** सम्हालु, मेउडी, सिहरु। **ब–** निशिन्दा। **म–** निर्गुण्डी, लिङ्गुर। **क–** किरिय लोक्वी, विलिय लोक्वी, मेउडी। **लै–** (सेतो) - VITEX NEGUNDO, (कालो) - JUSTICIAGENDARUSSA.

स्वभाव– (सेतो) - पिरो, टर्रो, तितो र हलुका छ। यसको केसर नेत्रलाई हित छ। कफ, वात, क्षय, कुष्ठ, कण्डू, शोथ, आमवात, कृमि, अरुचि, शूल, हृदयरोग र खोकीमा हितकारक छ।

(कालो) - पिरो, तितो, गरम र रुखो छ। खोकी, कफ, शोफ, वायुको विकार, प्रदर, आध्मानमा हितकारक छ।

(फोस्रो) - पिरो, तितो, गरम र रुखो छ। क्षय, शूल, कण्डू, कुष्ठ, सन्धिवात र गुदवात आदि वातरोगमा हितकारक छ। कसैले यसलाई 'बनैयाँ' मानेको छ।

सिमालीको पात– कृमि, वात, श्लेष्माको नाशक छ।

११२. रामतोरियाँ

सं– भेण्डा, भिण्डातिका, भिण्ड, भिण्डक, क्षेत्रसम्भव, चतुष्पद, चतुष्पुण्ड्र, सुशाक, अस्रपत्रक, करपर्ण, वृत्तबीज। **हि–** भिण्डी, रानी। **म–** भेडु, भेण्डे। **क–** वँडे। **लै–** HIBISCUS ESCULENTUST.

स्वभाव– चिप्लो छ, भारी छ, वायु वढाउँदछ। रुचि गराउँदछ। कफ, शुक्र, बललाई बढाउँदछ। यो वातविकार, अग्निमान्द्य, खोकीमा फाइदा छैन।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

११३. मोहीलहरो, ताका

सं– तक्रा, तक्रभक्षा, पञ्चाङ्गुली, सिताभा । **हि**- **म**- .ताका । **क**- हिट्टणिके ।

स्वभाव– अमिलो र केही पिरो छ । कृमिरोग र व्रणमा हित छ ।

यो– सेतो वर्णको लहरो हुन्छ, भाँची खाँदा अमिलो स्वादको हन्छ ।

११४. सिग्रोट

सं– शिगृडी, मतिदा, बल्या, पङ्गुत्वहारिणी, वृषष्यन्ती, वातघ्नी, गुच्छपुष्पी । **म**- सेगुडितो । **क**- सेगुडिते । **लै**- OLAX NANA.

स्वभाव– पिरो र गरम छ । वायु र पृष्ठशूललाई शमन गर्दछ । युक्तिले रसायनमा योग्य छ । शरीरलाई दृढ गराउँदछ ।

११५. वनमाली

सं– आङ्गुल्य, हलुराख्य, कर, तरवट, शिवीफल, सुपुष्प, अर्वुर, दन्तकाष्ठक, हेमपुष्प, पीतपुष्प, काञ्चनपुष्पक, नृपमङ्गल्यक, शरत्पुष्प । **म**- तरवडु । **क**- आँवरे ।

स्वभाव– तितो र ठण्डा छ । नेत्रलाई हित गर्दछ । पित्तदोष, मुख रोग, कुष्ठ, कण्डूति, कृमिरोग, व्रण र शूलरोगमा हितकारक छ ।

११६. कसौदी

सं– कासमर्द, अरिमर्द, कासारी, काल, कनक, जारण, दोपक । **हि**- कसौंदी । **ब**- कालका सुन्दा । **म**- कसैदी, रानकासविन्दा । **क**- फरहुलकसार, कासवदी । **लै**- CASSIA SOPHERAB CASSIA OCCIDENTALIS.

स्वभाव– तितो, मधुरो र गरम छ । कफ, वायु, अजीर्ण, खोकी, पित्तमा उपयोगी छ । पाचनशक्ति बढाउँदछ । कण्ठ शुद्ध गराउँदछ ।

यसको पात– मधुरो, हलुका र ग्राही छ, रुचिकारक, वीर्यवर्धक र विषनाशक छ । अर्श, त्रिदोष, खोकीमा उपयोगी छ । कण्ठशुद्धि गराउँदछ । पाचन छ ।

यसको फूल– कास, श्वास र ऊर्ध्ववातमा हित छ ।

११७. हुर्हुरे

सं– आदित्यभक्ता, वरदा, अर्कभक्ता, सुवर्चला, सूर्यलता, अर्ककान्ता, मण्डूकपर्णी, सूरसम्भवा, सौरि, सुतेजा, अर्कहिता, रवीष्टा, मण्डूकी, सत्यनाम्नी, मार्तण्डवल्लभा, विक्रान्ता, भाष्करेष्टा । **हि**- हुर्हुज, सौंचली । **ब**-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हलहले, वनशलते । **म-** आदिता, सूर्यफूल । **क-** आदित्यभक्ति, हुरहज । **लै-** CLEOME ICOSANDRA.

स्वभाव- ठण्डा, तितो, पिरो, नुनिलो, रुखो, स्वादिलो र रेचक छ। विष्टम्भक छ। कफवातदोष, छालाका रोग, प्रमेह, कृमि, कण्ड, व्रण, कुष्ठ, शीतज्वर र भूतग्रहदोषमा उपयोगी छ।

११८. सूर्यमुखी (हुर्हुरेको भेद)

सं- आदित्यपत्र, अर्कदल अर्कपत्र, सूक्ष्मपत्र, तपनछद, कुष्ठारि, अर्क, विटप, सुपत्र, रविप्रिय, रश्मिपति, सूर्यमुखी । **हि-** सूर्यमुखी । **ब-** सुरजमुखी । **म-** आदित्याचा भेदु, सूर्यकाण्डी । **क-** अदित्यभक्ता । **लै-** HELIANTHUS ANNUS.

स्वभाव- तितो, पिरो, टर्रो, रुखो, हलुका र उष्णवीर्य छ। भोक जगाउँदछ। स्वर खुलाउँदछ। कफ, वायु, रक्तको विकार, ज्वर, श्वास, कास, फोडा, कुष्ठ, मेह, योनिशूल, अश्मरी, मूत्रकृच्छ्र, पाण्डु, गुल्म र अरुचिमा उपयोगी छ। रसायन छ।

११९. कालो कपास

सं- कालाञ्जनी, अञ्जनी, रेचनी, असिताञ्जनी, नीलाञ्जनी, कृष्णाभा, काली, कृष्णाञ्जनी । **हि-** कपच्छी । **ब-** कालीकर्पासिकिनी । मकालीकापशी । **क-** काड्हत्ति । **लै-** MEMECYLON UMBELLATUM.

स्वभाव- पिरो, अमिलो र गरम छ। आमदोष, कृमि, अपानवायुको रोग र पेटका रोगमा उपयोगी छ।

१२०. कपास, रुवा

सं- कार्पासी, सारिणी, चव्या, स्थूला, पिचु, वदरीवादर, गुणसु, तुण्डकेटिका, मरुदूवी, समुद्रान्ता । **हि-** कपास । **ब-** कार्पास, (तुला) । **म-** कापुसी, कापुस । **क-** हत्ति । **लै-** GOSSYPIUM HERBACUEM.

स्वभाव- मधुरो र ठण्डा, हलुका छ। स्तनमा दुध बढाउँदछ। कफ पित्त, तृष्णा, दाह, भ्रम, भ्रान्ति र मुर्छामा उपयोगी छ। बल कारक छ।

यसको पात- वायु हटाउँदछ। रगत र पिसाब बढाउँदछ। कानको पिट्का, कर्णनाद र कानबाट पिप बहनेमा फाइदा छ।

यसको गेडा- स्निग्ध र भारी छ। कफ, वीर्य, मानिसको दुधलाई वढाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१२१. वनकपास

सं– अरण्यकार्पासी, वनकासी, भारद्वाजी, वनोद्भवा । **हि**– वनकपास । **ब**– वनकार्पास । **म**– रानकापुसी । **क**– काहत्ति । **लै**– THESPESIA LAMPAS.

स्वभाव– ठण्डा र रुचिकारक छ । व्रण र हतियारको घाउलाई शमन गर्दछ ।

१२२. तालमखाना

सं– कोकिलाक्ष, शृङ्गाली, शृङ्खला, रकण, शृङ्गालघण्टी, वज्रास्थि, वचकण्टक, इक्षुर, क्षुरक, वचशृङ्खलिका, पिकेक्षण, पिच्छिला, इक्षुगन्धा । **हि**– तालमखाना, कैलया । **ब**– कुलेकाण्टा, कुलियाखाडा, कुलक । **म**– कोलिसा, विखरा । **क**– कुलगोलिके । **लै**– ASTERACANTHA LONGIFOLIA.

स्वभाव– मधुरो, ठण्डा, तितो, स्वादिलो र स्निग्ध छ । रुचिकारक, बलदायक, वीर्यवर्धक, तृप्तिकारक छ । आमवात, पित्तातिसार, आमातिसार, तृष्णा, अश्मरी, वातरक्त, प्रमेह, शोथ, आमरक्त, पित्तदोष र नेत्ररोगमा उपयोगी छ ।

यसको पात– स्वादिलो, केही तितो छ । शूल, विषदोष, आनाह, पाण्डु, उदररोग, मलरोध, मूत्ररोध र वातावष्टम्भमा उपयोगी छ ।

यसको गेडा– टर्रो, तितो, स्वादिलो र ग्राही छ । भारी छ । बलकारक, वीर्यवर्धक, गर्भस्थापक र कफवातवर्द्धक छ । मलस्तम्भ गराउँदछ । रक्तदोष, पित्तदोष र दाहमा उपयोगी छ ।

१२३. हात्तिकाने

सं– सातला, सप्तला, सारी (रा), विदूला, विमला, अमला, बहुफेना, चमकषा, फेनदीप्ता, विषाणिका, स्वर्णपुष्पी, चित्र (पुत्र)घना । **हि**– सातला । **ब**– सिजविशेष । **म**– निवडुङ्गाचाभेद । **क**– वडीलसोतुली, हिरियचट, कनख । **लै**– ORIGANUM VULGARE.

स्वभाव– तितो, टर्रो, हलुका र पाकावस्थामा पिरो छ । कफ, पित्त, विसर्प, कुष्ठ, विष्फोट, व्रण, शोफ, आनाह र उदावर्तमा उपयोगी छ ।

१२४. स्थलकमल

सं– स्थलपद्मिनी, पद्मचारिणी, अतिचरा, अव्यथा, पद्मा, शारदा, स्थूलपग्री, चारटी, सुगन्धमूला, अम्बरुहा, लक्ष्मी, श्रेष्ठा, सुपुष्करा, रम्या, पद्मावती, स्थलरुहा, पुष्करिणी, पुष्करपर्णी । **हि**– स्थलपद्मिनी । **ब**– स्थलपद्म ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म- स्थलकमलिनी। **क-** कलुदावरे। **लै-** HYBANTHUS ENNEASPERMUS.

स्वभाव- तितो, टर्रो, पिरो, हलुका र ठण्डा छ। स्तनलाई दृढ बनाउँदछ। कफ, पित्त, मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, वातशूल, अतिसार, वमन, दाह, मोह, प्रमेह, रक्तविकार, विषदोष र श्वास, कास, रक्तपित्तमा उपयोगी छ। लोकमा यसैलाई इन्द्रकमल पनि भन्दछन्।

१२५. इसबगोल

सं- ईषद्गोल, स्निग्धवीज, श्लक्ष्णजीर। **हि- ब- म-** इसबगोल। **लै-** PLANTAGO OVATA.

स्वभाव- मधुरो, टर्रो, ठण्डा र ग्राही छ। चिल्लो छ। वीर्यवर्धक, केही वातकारक र कफ- पित्तनाशक छ। रक्तातिसार र रक्तपित्तमा उपयोगी छ।

१२६. मेहरी (दी)

सं- तिमिर, कोकदन्ता, द्विवृन्त, नखरजक, भेदिका, रामाङ्गी, यवनेष्टा। **हि- ब-** मेंहदी, मेदी। **म-** मेन्दी। **लै-** LAWSONIA ALBA.

स्वभाव- रातो रङ्ग चढाउँदछ। वमन गराउँदछ। कफ र कुष्ठलाई हटाउँदछ।

यसको बियाँ- ग्राही र शोषक छ। भूतदोष, ग्रहदोष र ज्वरमा उपयोगी छ।

१२७. ताप्रे, चकमके

सं- चक्रमर्द, एडगज, अण्डगज, गजाक्ष, मेषाह्वय, अण्डहस्ती (एडहस्ती), व्यावर्तक, चक्रगज, चक्री, पुन्नाड (ट), विमर्दक, दद्रुघ्न, चक्रमर्दी, चक्राह्व, शकुनाशन दृढबीज, प्रपुन्नाट, खर्जूघ्न। **हि-** चकवड, पवाड (र)। **ब-** चाकुन्दा, एडाञ्चा। **म-** तरवटा, तरोटा। **क-** चगचे। **लै-** CASSIA TORA.

स्वभाव- हलुका, स्वादिलो, रुखो, ठण्डा र पाकावस्थामा पिरो छ। तीव्र मदको छ। पित्त र वायुलाई हटाउँदछ। हृदयलाई हित गर्दछ। कफ, श्वास, कृमिरोग र विशेष गरी कुष्ठ, दद्रु, व्रण, कण्डू, पामाहरूमा उपयोगी छ।

यसको गेडा- कुष्ठ, कण्डू, दद्रु, विषदोष, वायुविकार र गुल्म, कास, कृमि, श्वास, वातरक्तमा उपयोगी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसको पात– हलुका र अमिलो छ। गरम र पित्तकारक छ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। दद्रु, कुष्ठ, पामा, श्वास, कास, कृमि र पाण्डुरोगमा उपयोगी छ।

१२८. कनिकेकरो

सं– अन्धपुष्पी, रोमालु, गोलोमी, दाविका, अधोमुखा, धनुजित्वा, अधःपुष्पी। **हि**- अन्धाहुली। **ब**- चोरहली। **म**- पाधरो। **लै**- TRI CHODESMA INDICUM.

स्वभाव– नेत्रलाई हित छ। मूढगर्भलाई खसाल्दछ।

१२९. थाकल

सं– उष्ट्रकण्ट, कण्टालु, करभादन, उत्कण्टक, कण्टफल, झिञ्झिरीटा। **हि**- ऊँट कटीरा। **म**- झिञ्झिरोडा। **क**- ओट्टोट्ठे, अण्टरिट। **लै**- ECH NOPS ECHINATUS.

स्वभाव– पिरो, तितो, हलुका छ। वायु र पित्तलाई शमन गर्दछ। रुचि र वीर्यलाई वढाउँदछ। मूत्रकृच्छ्र, प्रमेह, तृष्णा, हृदयरोग र फोडामा उपयोगी छ।

यसको बियाँ- मधुरो र ठण्डा छ। वीर्यवर्धक र तृप्तिकारक छ।

१३०. पहेँलो दुधे थाकल

सं– क्षीरिणी, काञ्चनक्षीरी, कर्षणी, पटुपणिका, तिक्तदुग्धा, हैमवती, हिमदुग्धा, हिमावती, हिमाद्रिजा, पीतदुग्धा, यवचिञ्चा, हिमोद्भवा, हैमी, हिमजा। **हि**- चोक, सत्यानासी, पिसोला। **ब**- स्वर्णक्षीरी, शोणा खीरुई। **म**- काँटेधोत्रा, फिरङ्गीधोत्रा, पिसौरा। **क**- चिक्काणिकेय भेद। **लै**- ARGEMONE MEXICANA.

स्वभाव- पिरो, तितो, ठण्डा, सारक र भेदक छ। उत्क्लेशकारक र रेचक छ। रक्तदोष, विषदोष, कृमिदोष, त्रिदोष, कुष्ठ, कण्डू, आनाह, ज्वर, मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, शोथ र दाहमा उपयोगी छ।

यसैको जरालाई, सं– मा चोक कहिएको छ। **स्वभाव**- पूर्वोक्त समान छ।

यसको दुध - घिउमा मिलाई एक थोपा आँखामा राख्नाले फुलो, नेत्रान्ध्य, अधिमांस रोगलाई हटाउँदछ।

इति शताह्वादि वर्गः ॥२॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ पर्पटादि वर्गः

१३१. कैरुआ

सं– पर्पट, चरक, रेणु, तृष्णारि, खरक, रज, शीत, शीतप्रिय, प्रांशु, कल्याङ्ग, वर्मकण्टक, कृष्णशाक, कृशशाक, पर्पटक, सुतिक्त, रक्तपुष्पक पित्तारि, कटुपत्र, कवच । **हि–** पित्तपापडा, दवनपापरा । **ब–** क्षेत्रपापडा । **म–** पित्तपापडा, सिरपठी । **क–** पटक । **लै–** FUMARIA PARVILFLORA.

स्वभाव– ठण्डा, हलका, तितो छ । सङ्ग्राही छ । वायुलाई कोप गराउँदछ । पित्त, कफ, ज्वर, रक्तविकार, दाह, अरुचि, ग्लानि, माद, प्रमेह, वमन, तृष्णा, रक्तपित्त र विभ्रममा उपयोगी छ ।

१३२. जीवक

सं– जीवक, जीवन, जीव्य, शृङ्ग्याह्व, प्राणद, प्रिय, चिरजीवी, मधुर, मङ्गल्य, कूर्चशीर्शक, ह्रस्वाङ्ग, वृद्धिद, आयुष्मान्, दीर्घायुः, बलद ।

स्वभाव– निम्नोक्त ऋषभकसमानको छ ।

यसको - लसुनको पोटीजस्तो कन्द र खिरौलोसरहको बोट हुन्छ । कन्दमा दुई सिङ जस्तो अङ्कुर हुन्छ ।

१३३. ऋषभक

सं– ऋषभक, ऋषभ, गोपति, धीर, विषाणी, धुर्धर, वृष, ककुद्मान्, पुङ्गव, वोढा, शृङ्गी, धूर्य, कामी, ऋक्षप्रिय, लाङ्गुली, गौ, बन्धुर, गोरक्ष, वनवासी ।

स्वभाव– जीवक र ऋषभक दुबै - मिठो र ठण्डा छ । वायुविकार, पित्तविकार, रक्तविकार, अतिसार, क्षय, दाह र ज्वरमा उपयोगी छ. शुक्र र कफलाई बढाउँदछ । **बल–** पुष्टि गराउँदछ । दुबलोपना हटाउँदछ । विशेष गरी 'ऋषभक' मा गर्भसन्धान गराउने र रक्तातिसार हटाउने स्वभाव बढता छ । यी दुबैका डाँठ, पात निःसार छन् । यसको, जीवक सरहको बोट र केही ठुलो पोटी हुन्छ । दुबै लेकमा पाइन्छन् ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१३४. खिरौलो, मेदा

सं– मेदा, वसा, मणिछिद्रा, जीवनी, शल्यपर्णिका, नखछेद्या, मेदसारा, स्नेहवती, मेदिनी, मधुरा, बरा, स्निग्धा, मेधोद्भवा, माध्वी, शल्यादा, वहुरन्धिका, पुरुषदन्तिका, धीरा ।

स्वभाव– निम्नोक्त महामेदासमानको छ । यसको सेतो सानो कन्द हुन्छ । कन्दमा नङ गाड्दा लस्सादार पानी निस्कन्छ ।

१३५. महामेदा, ठुलो खिरौलो

सं– महामेदा, वसुछिद्रा, जीवनी, पांशुरागिणी, देवेष्टा, सुरमेदा, दिव्या, देवमणी, देवगन्धा, महाछिद्रा, ऋक्षार्थी ।

स्वभाव– मिठो, स्वादिलो, स्निग्ध र भारी छ । शक, कफ, स्त्रीको दुधलाई वढाउँदछ । पुष्टिकारक छ । वायु, पित्त, रक्तदोष र रक्तपित्त, क्षय, दाहमा उपयोगी छ ।

यसको- अदुवाको आकारको, बिच-बिचमा छिद्रजस्तो खाडल भएको कन्द हुन्छ ।

यी मेदा- महामेदा दुबैका बोट एकै प्रकारको हुन्छ, कन्दमा मात्र सानो ठुलो आकारले भिन्न छ । स्वभावमा पनि दुबै बराबर छन् ।

१३६. पातेभ्ुरो, ऋद्धि

सं– ऋद्धि, सिद्धि, प्राणदा, जीवदात्री, सिद्धा, योग्या, चेतनीया, रथाङ्गी, मङ्गल्या, लोककान्ता, यशस्या, जीवश्रेष्ठा ।

स्वभाव– निम्नोक्त वृद्धि समानको छ ।

१३७. वृद्धि

सं– वृद्धि, तुष्टि, पुष्टिदा, वृद्धिदात्री, मङ्गल्या, श्रीसम्पदा, श्री, जनेष्टा, लक्ष्मी, भूति, जीवभद्रा, मुत्सुख ।

स्वभाव– मिठो, स्वादिलो, स्निग्ध, ठण्डा र रुचिकारक छ । बल, वीर्य, मेधालाई बढाउँदछ । रगत शुद्ध गराउँदछ । मुर्छा, रक्तपित्त, कुष्ठ, कृमि, त्रिदोष-विकार, तृष्णा, क्षय, ज्वर र रक्तविकारमा उपयोगी छ ।

ऋद्धि - वृद्धि - यी दुई सानो ठुलोको मात्र भेद हो । यसलाई पहाडतिर "पातेभ्फरो' पनि भन्दछन् । स्वभावमा दुवै बराबर छन् ।

१३८. मुण्डी, गोरखमुण्डी

यो सानो ठुलो गरी दुई प्रकारको छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सानो- सं- श्रावणी, मुण्डिनिका, भिक्षु, श्रवणशीर्षिका, श्रवणा, प्रव्रजिता, परिवाजी, तपोधना ।

ठूलो - सं- महाश्रावणिका, महामुण्डी, लोचनी, कदम्बपुष्पा, विकचा, कोला, चोडा, पलङ्कषा, नदीकदम्ब, मुण्डाख्या, महामुण्डनिका, छिन्न ग्रन्थिनिका, माता, स्थविरा, लोभनी, भूकन्द, अलम्बुषा । **हि-** बडी मुण्डी, छोटी मुण्डी, गोरखमुण्डी । **ब-** मुण्डी, थुलकुडी, बड थुलकुडी । **म-** छोटी मुण्डी, बरसबोडी, बडीमुण्डी । **क-** किरीय वोडतर, हिरिय वोडतर । **लै-** SPHAERANTHUS INDICUS.

स्वभाव- साना ठुला दुबै मधुरो, पिरो र पाकावस्थामा पिरो-तितो छ । तीक्ष्ण छ । गरम, हलका र वीर्यवर्धक छ । कफ, पित्त, विषदोष, वमन, आमातिसार, गलगण्ड, गण्डमाला, अपचि, मूत्रकृच्छ्र, कृमि, पाण्डु, इलीपद, अरुचि, अपश्मार, फियोको रोग, मेदा, गुदद्वारको वेदना र योनिशूलमा हितकारक छ । विशेष गरी, ठुलोमा - रुचि गराउने, स्वर खुलाउने र प्रमेह, वायुलाई हटाउने स्वभाव धेरै छ ।

१३९. सुर्ती

यो लामो पात हुनेलाई काँचोपात र छोटो पात हुनेलाई बेलायती भन्दछन् ।

सं- धूम्रपत्रा, धूम्राह्वा, सुलभा, स्वयम्भुवा, गृध्रपत्रा, गृध्राणी, कृमिघ्नी, स्त्रीमलापहा, नासासंवेदन, क्षुद्विवोधन, तमाखु । **हि-** सुर्ती, तम्बाकू । **ब-** तमाकू । **म-** गान्धाणी, तम्बाखु । **क-** कत्तगिरी । **लै-** (काँचो पात) NICOTIANA TABACUM, (बेलायती) NICOTI ANA RUSTICA,

स्वभाव- तितो, गरम, पिरो, कोक्याउने र कडा छ । माद, भ्रम, र वमनकारक छ । नजरलाई मन्द गराउँदछ । रुचिकारक छ, अग्नि बढाउँदछ । केही रेचक छ । वायुलाई अनुलोम गराउँदछ । कफ, श्वात कास, शोथ, वायुविकार, कोष्ठवात, कृमिरोग, दन्तरोग, शुक्ररोग, नेत्ररोग, जम्रा, लिखा र बिच्छी आदिको विषलाई हटाउँदछ । यसैलाई कहीँ छिउँके नाम पनि गर्दछन् ।

१४०. बिरी

सं- प्रसारिणी, सुप्रसरा, सारणी, सरणी, सरा, चारूपी, राजवला, भद्रपर्णी, प्रतानिका, प्रवला, राजपर्णी, वल्या, भद्रवला, चन्द्रवल्ली, प्रभद्रा । **हि-** गन्धप्रसारणी, पसरन् । **ब-** गन्धभादला, गान्धाली । **म-** प्रसारणी, चाँदवेली । **क-** हेसरणे । **लै-** PAEDERIA FOETIDA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– तितो, भारी, उष्णवीर्य र सारक छ, हलका छ। वायु, कफको विकार, ज्वर, वातरक्त, अर्श, शोथ, मलावष्टम्भलाई हटाउँदछ। बलकारक छ। स्वरभङ्ग र नेत्रलाई हित छ। रात्र्यन्धलाई पनि शमन गर्दछ।

१४१. पाखानभेद

सं– पाषाणभेदक, अश्मघ्न, शिलाभेद, अश्मभेदक, श्वेता, उपलभेदी, नगभित्, शैलगर्भज। **हि**– पाखानभेद। **ब**– पाथरचुरी, हिमसागर, पाथरकुचा। **म**– वडवती, पाषाणभेदी। **क**– आलेलम, आलेलगया, पाषाणभेदी। **लै**– BERGENIA LIGULATA.

स्वभाव– तितो, टर्रो, भारी, स्निग्ध र शीतवीर्य छ। वस्तिस्थानलाई शुद्ध गराउँदछ। वायुलाई शमन गर्दछ। दाह, मूत्रकृच्छ्र, अतिसार, त्रिदोष, मेदा, अर्श, गुल्म, अश्मरी, हृदयरोग, प्रमेह, योनिरोग, प्लीहा, शूल र व्रणमा उपयोगी छ।

यसमा सानो ठुलो गरी दुई जात हुन्छ। स्वभावमा सवै एकै छन्।

१४२. वरपाते पाखानभेद

सं– वटपत्री, खेतिका, दीपिका, शीतक। **हि**– वट (ड) पत्री, पाषाण भेंदी। **ब**– पातरकुचा। **म**– वटपत्री। **लै**– ZIZYPHUS TRINE RVIA.

स्वभाव– टर्रो र गरम छ। योनिरोग र मूत्ररोगमा उपयोगी छ।

यसको फल– मधुरो, टर्रो, रुखो र ठण्डा छ। लेखन र स्तम्भन छ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ। विवन्ध र आध्मान गराउँदछ।

१४३. घिउकुमारी

सं– कुमारी, गृहकन्या, कन्यका, दीर्घपत्रिका, स्थलेरुहा. बहुपत्रा, अमरा, अजरा, कण्टकप्रावृता, वारा, भृङ्गेष्टा, विपुलस्रवा, व्रणघ्नी, तरुणी, रामा, कपिला, अम्बुधिस्रवा, सुकण्टका, स्थूलदला। **हि**– घिकुवार, ग्वारपाठा, कुवारपाठा। **ब**– घृतकुमारी। **म**– कुवारी, कोरफड, कोरफाँटा। **क**– लोयिसर, चिकुवार। **लै**– ALOE BARBADENSTS.

स्वभाव– ठण्डा, तितो, मदगन्धी छ। कफ, पित्त, विषदोष, काम श्वास, कुष्ठ, गुल्म, प्लीह, यकृत्, वमन, कफज्वर, ग्रन्थि, फोडा, आगाले पोलेको घाउ र रक्तपित्तलाई शान्त गर्दछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१४४. सहस्रजरी

सं– वहिचूडा, शिखिनी, शिखाल, सुशिखा, शिखा, शिखावला, केकिशिखा, मयूरशिखा । **हि–** मोरशिखा । **ब–** मयूरशिखा । **म–** मयूरशिखा । **क–** होरेयसूसुव । **लै–** CELOSIA ARGENTEA.

स्वभाव– टर्रो, स्वादिलो, हलका, ठण्डा र पाकावस्थामा अमिलो छ। कफ, पित्त, अतिसार, मूत्रकृच्छ्र र बालग्रहादि दोषलाई हटाउँदछ। वशीकरण कर्ममा प्रशंसायोग्य छ।

१४५. मुडिलो

सं– त्रायमाणा, कृतत्राणा, त्रायन्ती, त्रायमाणिका, बलभद्रा, सुकामा, वार्षिकी, गिरिजा, अनुजा, मङ्गल्याह्वा, देववला, पालनी, भयनाशिनी, अवनी, रक्षणी, त्राणा । **नेवा–** त्येमाल । **हि–** त्रायमान । **ब–** बडाडुमूर । **म– क–** त्रायमाण । **लै–** FICUS HETEROHYLLA.

स्वभाव– टर्रो, तितो, ठण्डा, मधुरो, र सारक छ। कफ, पित्त, रगतका दोषलाई हटाउँदछ। गुल्म, ज्वर, शूल, हृदयरोग, रक्तपित्त, अर्श, भ्रम, तृष्णा, क्षय, ग्लानि, विषदोष र वमनमा उपयोगी छ।

१४६. रुदन्ती

सं– रुदन्ती, स्रवत्तोया, सञ्जीवनी, अमृतस्रवा, रोमाञ्चिका, महामांसा, चणपत्री, सुधारवा । **हि–** रुद्रवन्ती, लाणा (पु) । **म–** रुदन्ती । **क–** अलुगणी । **लै–** CRESSA CRETICA.

स्वभाव– पिरो, तितो, गरम छ। क्षय, कृमि, रक्तपित्त, कफरोग, श्वास र प्रमेहमा उपयोगी छ।

यो– गोसाइँस्थानको केही माथि, वरपरमा पाइन्छ।

१४७. मेधागिरि, ब्राह्मी (सानोपाते घोडताप्रे)

सं– ब्राह्मी, सरस्वती, सौम्या, सुरश्रेष्ठा, सुवर्चला, कपोतवङ्का, कपोतवेगा, वेधात्री, दिव्यतेजा, महौषधी, स्वायम्भुवी, सोमलता, सुरेज्या, ब्रह्मकन्यका, मण्डूकमाता, मत्स्याक्षी, मण्डको, सुरसा मेध्या, वीरा, भारती, वरा, परमेष्ठिनी, दिव्या, शारदी (दा), सत्यवती, स्मारिणी, ब्रह्मचारिणी, सत्यनामा, ब्रह्मशोभा, ब्रह्मसुवर्चला, ब्राह्मणी, सुनासा, मनिका, लावण्या, वयस्था, सोमवल्ली, तुष्टा । **हि–** ब्रह्मी, चरेली, । **ब–** ब्रह्मीशाक, थुलकुडी । **म–** बाम्बी, ब्राह्मी । **क–** किरुब्रह्मी । **लै–** BACOPA MO NNIERI.

स्वभाव– ठण्डा, टर्रो, तितो, मधुरो र पाकावस्थामा स्वादिष्ट छ। हलका छ। स्वर खुलाउँदछ। आयुवर्धक र रसायन छ। हृदयको हित छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बुद्धि, स्मृति बढाउँदछ। वातरक्त, पित्तविकार, कुष्ठ, कण्ड, ज्वर, शोथ, अरुचि, विषदोष, श्वास, कास, मोह, रक्तविकार र पाण्डुरोगमा उपयोगी छ।

यसको पात– मेथीको जस्तो सानो र बोट भइँमै मिलेको मसिनो लहरो हुन्छ।

१४८. घोडताने

सं– मण्डूकपर्णी, मण्डूकी, मण्डूकपर्णिका, भेकी, दर्दुरछदा, त्वाष्ट्री, दिव्या, महौषधी, ब्रह्ममण्डुकी, सुप्रिया। **नेवा**- खोलाचाध्याँ। **हि**- मण्डूकपुरनी। **ब**- थालकुनी, थुलकुडी। **म**- ब्रह्ममाण्डुकी। **क**- ओन्देलगू, बदलगा। **लै**- CENTELLA ASIATICA.

स्वभाव– टर्रो, पाकावस्थामा स्वादिलो र ठण्डा छ। हलका छ। रसायन छ। पित्तविकारमा उपयोगी छ। पूर्वोक्त मेधागिरिका गुणको पनि छ।

१४९. हर्चू, ऐंभ्रेरु

सं- वन्दाक, पादपरुहा, शिखरी, तरुरोहिणी, वृक्षादनी, ब्रह्मरुहा, कामवृक्ष, शेखरी, केशरूपा, तरुरुहा, तरुस्था, गन्धभेदिनी, कामिनी श्यामा, द्रुपदी, कामना, नीलपर्णी, नीलवल्ली, जीवन्ती, जयद्रुम, अपटरुहा, शैखर्य, अपदरोहिणी, परपुष्टा। **हि**- वन्दा, वन्दाल। **ब**- वाँदु, पणाछा। **म**- कामरुख, वादाङ्गुल। **क**- वन्दणिके। **लैं** - VISCUM ALBUM.

स्वभाव- ठण्डा, तितो, टर्रो, पाकावस्थामा मिठो छ। मङ्गलदायक छ। कफ, वायु, रक्तविकार, व्रण, विषदोष र रक्षाग्रहलाई हटाउँदछ। वल र वीर्यलाई बढाउँदछ। वश्यादि कर्ममा सिद्धिदायक छ।

१५०. वनगहत

सं- कुलत्था, दृक्प्रसादा, अरण्यकूलत्थिका, कुलाली (नी), लोचनहिता, चक्षुष्या, कुम्भकारिका। **हि**- वनकूलथी, चाक्षु। **ब**- वनकुलथी। **म**- रानकुलित्थ, रानहलगे। **क**- काड्हलीग। **लै**- DOLICHOS BIFLORUS.

स्वभाव- पिरो र तितो छ। व्रणरोपण गराउँदछ। नेत्रको हित छ। अर्श, शूल, विबन्ध, आध्मान, विषरोग, नेत्ररोग र कफरोगमा उपयोगी छ।

१५१. लुडे

सं- तण्डुलीय, भण्डीर, तन्दुली, तण्डुली(ले)यक, ग्रन्थिल, बहुवीर्य, मेघनाद, घनस्वन, सुशाक, पत्थ्यशाक, स्फूर्जथ, स्वनिताह्व, काण्डेर, वीर,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तण्डुलेरक, अल्पमारिष। हि- चौलाई, चौलाईका शाक। ब- क्षुदेनटे, चाँपानटे। म- तान्दुलिजा। क- किरुकुसाले। लै- AMARANTHUS SPINOSUS.

स्वभाव– ठण्डा, मधुरो, रुखो छ। पाकावस्थामा मिठो छ। हलका, विषनाशक, रुचिकारक, अग्निदीपक र पथ्य छ। मल, मूत्र सफा गराउँदछ। पित्त, दाह, भ्रम, माद, विषदोष, रक्तविकार र रक्तपित्तमा उपयोगी छ।

यसको पात– ठण्डा, मधुरो, ग्राही, रुचिकारक छ। अर्श, पित्त, रक्तविकार, विषदोष, खोकी, दाह र शोषमा हित छ।

१५२. रातोपाते अमिलोझार

सं– चिविल्लिका, रक्तदला, खरच्छदा, क्षुद्रघोली, उमाभपत्रिका। **म**- चिविली। **क**- किरुगोर्ली। **लै**- AJUGA BRACTEOSA.

स्वभाव– पिरो र टर्रो छ। ज्वर र अतिसारमा हित छ। रसायन छ।

१५३. निहुरो, डौंठे

सं– हस्तिशुण्डी, महागुण्डी, शुण्डी, धूसरपत्रिका। **म**- हस्तिशुण्डी। **क**- नेलवाल, नेलुदावरे। **लै**- HELIOTROPIUM INDICUM,

स्वभाव– केही गरम छ। सन्निपात ज्वरमा उपयोगी छ।

१५४. दुधेझार (ठुलोपाते)

सं– दुग्धफेनी, पयःफेनी, फेनी, दुग्धा, पयस्विनी, लतारि, व्रणकेतु, गोजापर्णी, दुग्धिका। **हि**- **ब**- दुधियालता। **लै**- OXYSTELMA ESCULENTUM.

स्वभाव– पिरो, तितो, भारी, रुखो र ठण्डा छ। पाकावस्थामा गरम छ। वातवर्धक, रुचिकारक, वीर्यवर्धक र गर्भकारक छ। झाडा - पिसाब खुलाउँदछ। कफ, कुष्ठ, कृमि, विषदोष र व्रणमा उपयोगी छ। अन्य वस्तुसँग प्रयोग भएमा रसायन पनि छ।

१५५. दुधेझार (मसिनोपाते)

सं– नागार्जुनी, पयोवर्षा, योगिनी, लघुदुग्धिका। **हि**- छोटीदुधी। **ब**- दुधिया। **लै**- EUPHORBIA THYMIFOLIA.

स्वभाव– मधुरो, पिरो, तितो, नुनिलो, रुखो, गरम र ग्राही छ। वायुवर्धक र धातुवर्धक छ। हृदयको हित छ। प्रमेह, कफ, कुष्ठ र कृमिमा उपयोगी छ। पारो बद्ध गराउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१५६. अति सानो फिक्का रातो झुसे दुधेझार

सं- अर्कपुष्पी, पयस्या, सूर्यवल्ली, कुटुम्बिनी, जलकामुका, क्षीरिणी, वक्रशल्या, दूरावर्षा, क्रूरकर्मा, झिरिण्टिका, सिरिण्टिका, जलेरुहा, शीतपर्णी। **हि-** अन्धाहली। **ब-** बडक्षिरुई। **म-** सूर्यफूलवल्ली, सिरडोडी। **क-** मरुलिगनकस। **लै-** HOLOSTEMMA RHEEDIANUM.

स्वभाव- मधुरो र ठण्डा छ। ग्राही छ। व्रण, पित्त, कफ, रक्तदोष, कृमि, कण्ड, प्रमेह र कुष्ठमा उपयोगी छ।

१५७. तितेपाती

सं- नागदमनी, जम्बू, जाम्बवती, वृत्ता, वृत्तपुष्पा, जाम्ववी, मदघ्नी, दुर्धर्षा, दुःसहा, ईश्वरी, नागदन्ती, महायोगेश्वरी, योगीश्वरी, नागपुष्पी, ईश्वरी, लुताघातिनी, गर्दभघातिनी, नागपत्री, राष्णा, सर्वग्रहापहा, सर्पगन्धा, सर्पसहा, विषदंष्ट्रा, विषापहा। **हि-** नागदमन, नागदौन। **ब-** नागदना। **म-** नागदमणीं। **क-** नागदमनी। **लै-** ARTEMISIA VULGA.

स्वभाव- खरो, गरम, पिरो, तितो छ। त्रिदोष र सबै प्रकारका उदररोगमा उपयोगी छ, कोष्ठलाई शुद्ध गराउँदछ।

१५८. कुकुरडाइनु

सं- नागदन्ती, श्वेतघण्टा, मधुपुष्पा, विशोधनी, नागस्फोता, नागपुष्पी, विशालाक्षी, नागछत्रा, विचक्षणा, सर्पपुष्पी, शुक्लपुष्पी, स्वाटका, शीतदन्तिका, सितपुष्पी, सर्पदन्ती, नागिनी, नागचित्रा, श्वेतदन्ता, एकपर्णी, श्वेतगण्डा, उदरस्फुटा, मधुफला, सशल्या, काण्डिनी, शेनघण्टा, शूलिनी, रामदन्तिका, रामदूतिका। **हि- ब- म-** चोबिचनी। **लै-** SMILAX CHINA.

स्वभाव- पिरो, तितो, रुखो, तीक्ष्ण र गरम छ। रुचि गराउँदछ। कफ, वायु, विषदोष, योनिदोष, गुल्म, शूल, वमन, कृमि र कण्ठदोषमा उपयोगी छ।

चोबिचनी भनी मुख्य यसको जरालाई नै भनिन्छ। **स्वभाव-** पिरो, तितो, गरम छ। भोक जगाउँदछ। विबन्ध, आध्मान, शूल, वातव्याधि, अपश्मार, उन्माद र शरीरको वेदनामा उपयोगी छ। झाडा पिसावलाई शुद्ध गराउँदछ। फिरङ्ग रोगलाई पनि शमन गर्दछ।

यसको सेवन गर्नेले - मदिरा, तेल, काञ्जीक, साग-पात, नुन, अमिलो, तितो र नुनिलो वस्तु त्याग्नु उचित छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१५९. मटरफूल

सं– विष्णुक्रान्ता, हरिक्रान्ता, नीलपुष्पा, अपराजिता, नीलक्रान्ता, सतीना, विक्रान्ता, छर्दिका । **म**– विष्णुकान्ता । **क**– विष्णुकाके ।

स्वभाव– पिरो र तितो छ । कफरोग र वातरोगमा उपयोगी छ ।

यसको - निलो, अपराजिताको जस्तो फल र सानो मटरजस्तो बोट हुन्छ । यो गोसाइँस्थानदेखि केही माथिमा पाइन्छ ।

१६०. वनबेथे

सं– कुणञ्जर, कुणञ्जी, कुणञ्ज, अरण्यवास्तुक, क्षेत्रशाक । **हि**- लेसुवा । **ब**- वनबेतुवा । **म**- कुणजिरु । **क**- गोरजे, गोरेजेयपलेय । **लै**- YAMARANTHUS POLYGONOIDES.

स्वभाव– मधुरो, र केही टर्रो छ । हलका छ । रुचिकारक छ । दीपन, पाचन, त्रिदोषनाशक, पित्त - श्लेष्मनाशक र सङ्ग्राही छ ।

१६१. सानो अमला, भइँअमला

सं–. भूम्यामलकी, रम्यामली, तमाली, ताली, तमालिका, उच्चटा, दृढपादी, वितुन्ना, वितुन्नि(न्न)का, भूधात्री चारटी, वृष्या, विषघ्नी, बहुपत्रिका, बहुवीर्या, अहिमपदा, विश्वपर्णी, हिमालया, जटावीरा, तामलकी, तमालिनी, अज्झटा, बहुगृहा, विधाविका, जटामाला शिवा, दृढा, सूक्ष्मफला, विश्वक्पर्णी, शुभाकिनी, बहुफला, तुन्नकारिका, वितुन्नट (क), झढा, झाटा, बहुपुत्रा, वृक्षवीरा, लोहि(लि)का, पुत्रश्रेणिका । **हि**- भुइँ आमला, भद्रआमला, पाताल आँवरा । **ब**- भुइआमला । **म**- भावली, भुईआँवली । **क**- आर्रुनेल्लि । **लै**- PHYLLANTHUS NIRURI.

स्वभाव– टर्रो, अमिलो, मधुरो, ठण्डा र हलका छ । वायुकारक छ । पित्त, प्रमेह, मूत्ररोग, दाह, पाण्डुरोग, रक्तपित्त, कफ, कुष्ठ, विष दोष, श्वास, कास, तृष्णा, हिक्का, घाउ - खटिरा र क्षयमा उपयोगी छ । रुचिकारक पनि छ । यसको साना साना बुटाको बोट हुन्छ । पातका फेदमा सस्युँजत्रा फल हुन्छन् ।

१६२. पानी अमला

सं– प्राचीनामलक, पानीयामलक । **हि**– पनियाला, पानी आँवला । **ब**- पानीअँवरा । **म**- पानआँवले । **लै**- BISCHOFIA JAVANICA.

स्वभाव– स्वादिलो, अमिलो, स्निग्ध, भारी र ग्राही छ । गरम छ । रुचि गराउँदछ । कफ, वायु, तृष्णा, विषदोष र त्रिदोषलाई हटाउँदछ । मुखको स्वाद शुद्ध गराउँदछ । पाकेकोले केही कफ र पित्त बढाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१६३. चरिअमिलो

सं– चाङ्गेरी, क्षुद्राम्लिका, चुक्राह्वा, चुक्रिका, लोणाम्ला, चतु:पर्णी, लोणा (ना), लोडा (ढा), अम्लपत्रिका, अम्बष्ठा, अम्लवती, अम्ला, दन्तशठा, स्रस्ताङ्गा, अम्लपत्री, अम्ललोणिका, सुनिषछदा राजभोटा, अम्लघोलिका, अम्लवाटिका, अश्मन्तक, शफरी। **हि**– चाङ्गेरी, अम्बोली। **ब**– आमरुल। **म**– आंववती, चुका। **क**– पुलुवुणिसे। **लै**– OXALIS CORNICULATA.

स्वभाव– अमिलो, केही टर्रो र पाकावस्थामा मधुरो छ। गरम अग्निदीपक, रुचिकारक र हलका छ। पित्त बढाउँदछ। कफ, वायु, ग्रहणी, अतिसार र अर्शमा उपयोगी छ।

१६४. करिचे

सं– भि:सटा, ओखराडि, तडागमत्तिकोद्भवा। **हि**– गान्दीवुटी, ओखराडी। **ब**– ओषड, दुसेरासाग। **म**– ओखराड्य। **लै**– MOLLUGO LTOIDES.

स्वभाव– यसका गेडाको भस्म बनाई तेल र मरिचको चूर्ण मिलाई लेप गर्नाले शिरको खटिरा जस्तै पुरानो पनि आराम हुन्छ।

यसलाई, ठाउँ - ठाउँका अनुभवीहरूले, अनेक रोगमा अनुपान भेद गरी प्रयोग गर्दछन्। मूत्ररोध, मूत्रकृच्छ्रमा पनि हितकारी छ भन्दछन्। यसलाई मात्र पिनी लगाउनाले पनि शिरमा हुने दाद-खटिराहरूलाई शमन गर्दछ। पहाडतर्फ, छालाका पिटुका, घाउ-खटिरामा पनि पानीमा पिनी प्रयोग गर्दछन्, फाइदा देखिन्छ।

यो– पानी सुकेको नदी, कुलो, तलाउ वा खेतको डिलमा, साना बुटाका रूपमा धेरैजसो उब्जेको हुन्छ र उस बुटामा मसिना गेडाहरू लागेका झुप्पाहरू धेरै हुन्छन्।

१६५. लज्जालु

सं– रक्तपादी, शमीपत्रा, स्पृक्का, खदिरपत्रिका, खदिरका, सङ्कोचनी, समङ्गा, नमस्कारी, प्रसारिणी, लज्जालु, सुप्तपर्णा, खदिरी, गण्डमालिका, लज्जा, लज्जिका, स्पर्शलज्जा, अश्रुरोधनी, रक्तमूला, ताम्रमूला, सुगुप्ता, अञ्जलिकारिका, गण्डकारी, जलकर्णिका। **हि**– लज्जावन्ती, छुईमुई, शर्मानी। **ब**– लाजुक, लज्जावती। **म**– लाजिरी, लाजालु। **क**– मुदिदरेमुरुटव। **लै**– MIMOSA PUDICA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पिरो, टर्रो, केही तितो र ठण्डा छ। कफ, पित्त, अतिसार, रक्तपित्त, शोफ, दाह, श्रम, श्वास, व्रण, कुष्ठ, रक्तविकार र योनिरोगमा उपयोगी छ।

१६६. ठुलोपाते सानो लज्जालु

सं– विपरीतलज्जालु, अल्पक्षुप, वृहद्दल। **हि**– लजालु। **ब**– पानी लजक। **लै**– NEPTUNIA OLERACEA.

स्वभाव– पिरो, गरम र कफनाशक छ। विज्ञानमा नानाप्रकारको चमत्कार गराउँदछ। पारो बद्ध गराउँदछ।

यसको - सानो बोट ठुलो पात हुन्छ।

१६७. काँढा नहुने लज्जालु

सं– अलम्बुषा, खरत्वक्, मेदोगला।

स्वभाव– स्वादिलो छ। हलका छ। कृमिदोष, पित्त र कफलाई हटाउँदछ। यसको काँढा हुँदैन, हाँगाका बिच-बिचमा गाँठा हुन्छन्।

१६८. सेतो पुनर्नवा

सं– पुनर्नवा, विशाख, कठिल्ल, शशिवाटिका, पृथ्वी, शितवर्षाभू, दीर्घपत्र, कठिल्लक, पुनर्भू, मण्डलपत्रक, श्वेतमूला, वृश्चीव, वर्षाभू, क्षुद्रपत्रक, शोफघ्नी। **हि**– विषखपरा। **ब**– श्वेतगोदावन्ते, श्वेतपुन्या, सेपुनी। **म**– पाण्ढरीघण्टुली, खरपन्या। **क**– विलियदुवेल्लडकिलु। **लै**– TRIANTHEMA PENTANDRA.

स्वभाव– तितो, मधुरो, टर्रो, पिरो र अग्निदीपक छ। पाकावस्था मा गरम छ। विषदोष, हृदयरोग, कास, शूल, रक्तदोष, पाण्डु, शोथ, वातविकार, कफविकार, अर्श, अरुचि, ब्रध्नरोग र उदररोगमा हित छ। भोक जगाउँदछ। रसायन छ।

१६९. रातो पुनर्नवा

सं– रक्तपुनर्नवा, करा, मण्डलपत्रिका, रक्तकाण्डा, वर्षकेतु, लोहिता, रक्तपत्रिका, वैशाखी, रक्तवर्षाभू, शोफघ्नी, रक्तपुष्पिका, विकस्वरा, विषघ्नी, प्रावृषेण्या, सारिणी, वर्षाभव, शोणपत्र, शोरग, सम्मिलितद्रुम, पुनर्भव, नवनव्य, क्षुद्रवर्षाभू, रक्तपुष्पा, शिवाटिका, कठिल्लक, करक, रक्तवृन्तक, वर्षकेतुका। **हि**– गदहपूर्णा, गदपुर्ना, लाल साँठ। **ब**– गादापुन्या। **म**– रक्तघण्टुली, रक्तवसु। **क**– केंपिनवेल्लडकिलु, करियगणजिले। **लै**– BOERHAAVIA DIFFUSA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– तितो, पाकावस्थामा पिरो, ठण्डा, हलका, सारक वातवर्धक र ग्राही छ। कफ, पित्त, रक्तविकार, शोथ, रक्तप्रदर र पाण्डुमा उपयोगी छ।

१७०. निलो पुनर्नवा

सं– नीलपुनर्नवा, नीला, श्यामा, कृष्णा, नीलवर्षाभू, नीलिनी। **हि**- नीली साँठ। **ब**- निलगोदावन्ते, राँगागोदावन्ते। **म**- कालीघेण्टुली। **क**- करियवेल्लडकिल, होगणगिलु। **लै**- TRIANTHEMA DECANDRA.

स्वभाव– तितो, पिरो र गरम छ। रसायन छ। हृदयरोग, पाण्डु, शोथ, श्वास, वातविकार र कफविकारमा उपयोगी छ।

१७१. अल्लो

सं– वृश्चिचका, नखपर्णी, पिच्छिला, अलिपत्रिका। **हि**- बिछ्वा घाँस। **ब**- बिछुटी। **म**- आग्या, बिचवा। **क**- इङ्गुले, माससा, होत्रगोत्ते। **लै**- GIRARDINIA ZEYLANICA.

स्वभाव– तितो, पिरो, केही अमिलो र गरम छ। लेचिलो छ। हृदयको हितकारक र वस्तिशोधक छ। विबन्ध, रक्तपित्त, अरुचि र अन्त्रवृद्धि आदि दोषमा उपयोगी छ।

१७२. जलपाडली (री)

सं– गुण्डाला, जलोद्भूता, गुच्छवुध्ना, जलाशया। **क**- जलवादरी।

स्वभाव– पिरो, तितो, गरम छ। शोफ र व्रणलाई हटाउँदछ।

१७३. पाडरी

सं– पाटला, कर्वुरा, पाटली मोघा, मधुदूती, फलेरुहा, कृष्णवृन्ता, कुवेराक्षी, ताम्रपुष्पी, कुम्भी, पाण्डुफली, वृत्तबीजा, वसन्तदूती, स्थाल्या। **हि**- पाडरी, पाढल। **ब**- पारुल, घण्टापारुल। **म**- भूपाटली, पोटरफलं, रक्तपाडल। **क**- नेलवादरी, मणमण्डेहादरी, विलियहादरी। **लै**- REOSPERMUM TETRAGONUM.

स्वभाव– पिरो, टर्रो, स्वादिलो र केही गरम छ। कफ - वातको विकार शोफ, वमन, आध्मान, श्वास, सन्निपात, अरुचि, रक्तविकार र तृष्णामा उपयोगी छ।

यसको फूल– टर्रो, मधुरो, ठण्डा छ। पित्तातिसार, कफ, वायु र रक्तविकारलाई हटाउँदछ। हृदयको हित छ।

यसको फल– टर्रो, तितो, मिठो, ठण्डा र भारी छ। हिक्का, रक्तपित्त, मूत्रकृच्छ्र र वायुदोषमा उपयोगी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१७४. ब्रह्मदण्डी

सं– ब्रह्मदण्डी, अजदण्डी, कण्टपत्रफला। **हि**– ब्रह्मदण्डी। **ब**– छागलदाँडी, वामनदाँडी। **म**– ब्रह्मदण्डी। **क**– ब्रह्मदण्डे (डी)। **लै**– TRICHOLEPIS GLABERRIMA.

स्वभाव– तितो र गरम छ। कफविकार, वातविकार र शोफलाई शमन गर्दछ। यो गोसाइँस्थानमाथि प्राप्य छ। यसको पात, फल केही काँढादार हुन्छ।

१७५. गुम्पाती, गाण्टेफूल

सं– द्रोणपुष्पी, द्रोणा, दीर्घपत्रा, कुम्भयोनि, कुतुम्बिका, चित्रक्षुप, कुतुम्बा, सुपुष्पा, चित्रपत्रिका, फलेपुष्पा। **हि**– गूमा, गोमा। **ब**– द्रोणपुष्पा (घलघसे)। **म**– कुम्बा, देवकुम्बा, तुम्बा। **क**– तुम्बे, देवतुम्बे। **लै**– LEUCAS LAVANDULAEFOLIA, LEUCAS CEPHA LOTES.

स्वभाव– पिरो, नुनिलो, रुखो, गरम, भारी र तीक्ष्ण छ। पाकावस्थामा मिठो छ। वायु र पित्तलाई बढाउँदछ। कफविकार, आमदोष, कामला, शोथ, तमकश्वास, कृमि र अग्निमान्द्यमा उपयोगी छ। रुचिकारक छ। पक्षाघातमा पनि हितकारक छ।

यसको पात– स्वादिलो, रुखो, पिरो र भारी छ। पित्तनाशक र भेदक छ। कामला, शोथ, प्रमेह, ज्वरलाई हटाउँदछ।

यसलाई- राजनिघण्टुमा सानो ठुलो दुई जात गरी ठुलोलाई देवद्रोणी भनी तितो, मेधाजनक र पारो शोधनमा उपयोगी लेखिएको छ। यसलाई कहीँ गाण्टेभ्कार पनि भन्दछन्।

१७६. मखमलीफूल

सं– भ्कण्डूक, भ्कण्डू, भ्कोण्डूक, भ्कोण्डू, स्थूलपुष्पा। **हि**– मखमली गुल्तोरा, लालमुरगा, कलगा। **म**– भ्कोण्डू, मखमाल। **क**– गोवगड्डे। **लै**– GOMPHRENA – GLOBOSA.

स्वभाव– पिरो, टर्रो छ। ज्वर र भूत ग्रहपीडालाई हटाउँदछ।

१७७. रातो- दुधे मुसेभ्कार

सं– गोरक्षदुग्धी, गोरक्षी, ताम्रदुग्धा, रसायनी, बहुपत्रा, मृतञ्जीवी, मृतसञ्जीवनी। **म**– नागार्जनदुधी। **क**– मरीजेवणिगे। **लै**– BRYONO. PSIS LACINIOSA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– मधुरो, ग्राही, ठण्डा र सर्ववश्यकारक छ। रसवन्ध कर्ममा पनि सिद्धिदायक छ।

१७८. आँखातरुआ

सं– टङ्कारी। **हि**– तुलतिपति। **ब**– वनटेपरिया। वम्वई- थानमोरो। तैलङ्गी - कुपन्टी। **लै**– PHYSALIS MINIMA. इङ्गलिस- WINT ERGREEN. पहाडतर्फ ध्वाँसे पनि भन्दछन्।

स्वभाव– तितो र हलका छ, भोक जगाउँदछ। वायु र श्लेष्मालाई हटाउँदछ।

यसको तेल– वातरोगमा हित छ। पाश्चात्य चिकित्सामा, वातरोगमा यसको तेल प्रसिद्ध प्रयोग बुझिएको छ।

यसको फल– रिट्ठाजस्तो हुन्छ, पहाडतिर तेल पेली वत्ती बाल्दछन्।

१७९. वनप्सा

सं– वनप्सा, सूक्ष्मपत्रा, नीलपुष्पा, ज्वरापहा। **हि**– गुलबनप्सा। **ब**– वानप्सा। **म**– वनप्सा। **लै**– VIOLAODORATA.

स्वभाव– पिरो, तितो र गरम छ। बलदायक छ। कास, श्वास, शीतज्वर र त्रिदोषलाई हटाउँदछ।

यसको- घोडताप्रेका छाँटको सानो विरुवा हुन्छ। **फूल**– सेतो निलो वर्णको हुन्छ।

इति पर्पटादि वर्गः ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ पिप्पल्यादि वर्ग

१८०. पिपला

सं– पिप्पली, कुकरा (ला), शौण्डी, चपला, मागधी, कणा, कटुबीजा, कोरङ्गी, वैदेही, तिक्ततण्डुला, श्यामा, दन्तफला, कृष्णा, कोला, मगधोद्भवा, ऊषणा, उपकुल्या, स्मृति, तीक्ष्णतण्डुला । **हि–** पिपल (र) । **ब–** पिपल । **म–** पिप्पली । **क–** हिप्पली । **लै–** PIPER LONGUM.

स्वभाव– केही गरम, पिरो, पर्परो, हल्का र पाकावस्थामा मिठो छ । रसायन छ । वायु, कफ, वास, कास, उदररोग, ज्वर, कुष्ठ गुल्म, प्रमेह, अर्श, प्लीहा, शूल, आमवातमा हित छ । रेचन छ ।

काँचो- ठण्डा, मधुरो, स्निग्ध र भारी छ । पित्तलाई शमन गर्दछ । कफ लगाउँदछ । सुकेकोले पित्तकोप गर्दछ ।

पिपलाको चूर्ण– महमा मिलाई सेवन गरेमा, मेदा र कफलाई हटाउँदछ । श्वास, कास, ज्वरमा हित गर्दछ । वीर्य, मेधा र अग्निलाई बढाउँदछ ।

१८१. ठुलो पिपला

सं– गजपिप्पली, गजोषणा, चव्यफला, चव्यजा, श्रेयसी, छिद्रवैदेही, दीर्घग्रन्थि, तैजसी, वाली, स्थूलवैदेही, कपिवल्ली, कोलवल्ली, वशिर । **हि–** गजपिपल । **ब–** गजपिपुल । **म–** गजपिप्पली, मोरवेलिला । **क–** गजहिप्पली । **लै–** SCINDAPSUS OFFICINALIS.

स्वभाव– पिरो, गरम, रुखो छ । पर्परो छ । मलशोधक छ । कफ, खोकी, वायुलाई शमन गर्दछ । कान र स्तनलाई बढाउँदछ । भोक जगाउँदछ । अतिसार, श्वास, घाँटीका रोग र कृमिरोगमा उपयोगी छ ।

१८२. वनपिपला, ठेकीफल

सं– वनपिप्पली, सूक्ष्मपिप्पली, क्षुद्रपिप्पली । **म–** रानपिपली । **क–** काहिप्पली । **लै–** PIPER SYLVATICUM.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– गरम छ। तीक्ष्ण छ। रुचि र अग्निदीपन गराउँदछ। सुकेकोमा भन्दा आलोमा बढ्ता गुण हुन्छ।

लक्षण– यो, सानो-सानो केही डल्लो आकारको हुन्छ।

१८३. पिपलामूल, पिपलजरी

सं– ग्रन्थिक, पिप्पलीमूल, मूल, चटकाशिर, कोलमूल, कटुग्रन्थि कटुमूल, कटूषण, सर्वग्रन्थि, पर्वाढ्य, विरूप, शोणसम्भव, सुग्रन्थि, ग्रन्थिल। **हि**– पिपल, पिपरामूल। **ब**– पिपलमूल। **म**– पिँपलीमूल। **क**– हिप्पलियबेरु। **लै**– PIPER OFFICINARU:

स्वभाव– पिरो, रुखो, पराउँदो, गरम र हलका छ। दीपन - पाचन, रोचन र भेदन छ। पित्त कोप गराउँदछ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ, उदर रोग, आनाह, प्लीहा, गुल्म, कृमि, कास, श्वास, क्षय र आमशूलमा उपयोगी छ।

१८४. सुठो

सं– शुण्ठी, महौषध, विश्वनागर, विश्वभेषज, विश्वौषध, कटुग्रन्थि, कटुभद्र, कटूषण, सौपर्ण, साङ्गवेर, कफारि, आर्द्रक, शोषण, नागर। **हि**– सौंठ, शुण्ठी। **ब**– शुट (ठ)। **म**– सुण्ठी। **क**– सुण्ठी। **लै**– ZINGIBER OFFICINALE.

स्वभाव– पिरो, गरम, स्निग्ध, हलका र पाकावस्थामा मधुरो छ। सारक छ। रुचि र पाचन गराउँदछ। आमवात, कफ, वायु, विबन्धलाई हटाउँदछ। वीर्यवर्धक छ। वमन, श्वास, कास, शूल, हृद्रोग, श्लीपद, अर्श, आनाह, र वातोदरमा हितकारक छ। ग्राही छ। अर्थात् विबन्ध भेदक छ, पातन गर्न सक्तैन। भुटेकोले – विड्विबन्धलाई हटाउँदछ।

१८५. अदुवा

सं– आर्द्रक, गुल्ममूल, मूलज, कन्दर, शृङ्गवेर, महीज, सैकतेष्ट, अनूपज, अपाकशाक, आर्द्रा, राहुछत्र, सुशाक, शाङ्‌र्ग, आर्द्रशाक। **हि**– अदरख, आदी। **ब**– आदा। **म**– आले। **क**– अल्ल, अद्रका। **लै**– ZINGIBER OFFICINALE.

स्वभाव– पिरो, गरम, रुखो र सारक छ। पाकावस्थामा मधुरो र ठण्डा, हलका छ। अग्निदीपक, पाचक, रुचिकारक छ। भेदक छ। वीर्यवर्धक छ। हृदय र कण्ठरोगका हित छ। शोथ, अरुचि, कफविकार, वातविकार, कास, श्वास, आनाह, वमन, शूल र मलबन्धमा उपयोगी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अदुवा - काञ्जिक र सिधेनुनसँग सेवन गरेमा, पाचन गराउँदछ। मलबन्ध, आमवात, कफवातलाई हटाउँदछ। अथवा केवल सिधेनुनसँग मात्र सेवन गरेमा, भोक जगाउँदछ, रुचि गराउँदछ। सारक छ। शोथ, वातविकार, कफविकारलाई हटाउँदछ। भोजनको अगाडि सेवन गरेमा जिभ्रो र घाँटीलाई शुद्ध गराउँदछ। ज्यामिरको रस र सिधेनुनसँग सेवन गरेमा रुचि र मुख शुद्ध गराउँदछ।

१८६. मरिच

सं– मरिच, मलिन, श्याम, कोल, वल्लीज, ऊषण, यवनेष्ट, वृत्तफल, शाकाङ्ग, धर्मपत्तन, कटक, शिरोवृत्त, वीर, कपिविराधि, मृष्ठ, सवहित, कृष्ण। **हि**– काली मिरच। **ब**– मरिच। **म**– मरिच, मिरे। **क**– मेणसु। **लै**– PIPER NIGRUM.

स्वभाव– तीक्ष्ण, पिरो, गरम, रुखो र हलका छ। दीपक, पाचक र केही पित्तकारक छ। कफ, वायु, शूल, श्वास, कास, कृमि र हृदय रोगमा हित छ।

१८७. सेतो मरिच

सं– सितमरिच, सीतोत्य, सितवल्लीज, बालक, बहुल, धवल, चन्द्रक। **हि**– सफेद मिरच। **ब**– सादा मरिच। **म**– पाँढरे मिरिचे। **क**– विलिय मेणसु। **लै**– APOROSA LINDLEYANA. **स्वभाव**– हलका छ। अति गरम र ठण्डा पनि छैन। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। वृष्य छैन। विष र भूतदोष, नेत्ररोगलाई हटाउँदछ। अन्य वस्तुसँग प्रयोग गरेमा रसायन छ। साधारण मरिचभन्दा बढता गुणको छ। वश्यकारक पनि छ।

१८८. धनियाँ

सं– धान्यक, धान्यज, धान्य, धानेय, धनिक, कुस्तुम्बरी, वाचालका, छत्राधान्य, बितनक (ट) सुगन्धि, शाकयोग्य, सूक्ष्मपत्र, जनप्रिय, धान्यबीज, बीजधान्य, वेधक। **हि**– धनिया। **ब**– धने। **म**– कोथिवीर, धने। **क**– कोथुम्बुरी। **लै**– GORIANDRUM SATIVUM.

स्वभाव– मधुरो र केही टर्रो छ। स्निग्ध, हलका र ठण्डा छ। पाकावस्थामा केही गरम छ। वृष्य छैन। दीपन, पाचन छ। ग्राही छ। ज्वर, खोकी, तृष्णा, दाह, वमन, कफ, वायु, र पित्तलाई शमन गर्दछ। पिसाव गराउँदछ। आलो धनियाँ, विशेष गरी पित्तनाशक छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१८९. ज्वानू

सं- यवानी, दीप्यक, दीप्य, यवसाह्व, यवाग्रज, दीपनी, उग्रगन्धा वातारि, भूकदम्बक, यवज, दीपनीय, शूलहन्त्री, यवानिका, उग्रा, तीव्रगन्धा । **हि-** अजवाइन । **ब-** यमानी, योयान । **म-** ओंवा । **क-** ओड, ओमु । **लै-** TRACHYSPERMUM AMMI.

स्वभाव- पिरो, तितो, तीक्ष्ण र गरम छ । हलका छ । वातार्श कफ, शूल, गुल्म, पेट फुल्ने रोग, फियोको रोग, कृमि, वमनमा उपयोगी छ । भोक जगाउँदछ । रुचि गराउँदछ । पित्त बढाउँदछ । शुक्र घटाउँदछ । **यसको पात-** पिरो, तितो र गरम छ, भोक जगाउँदछ । रुचि गराउँदछ । पित्त बढाउँदछ । वायु, कफ, गुल्म र शूलमा फाइदा छ ।

१९०. चाभो

सं- चव्य, चव्यक, चविका, वशिर, गन्धनाकुली, वल्ली, कोलवल्ली कोल, कुटलमस्तक, तीक्ष्ण, करिणिका, कृकर, चवण, उच्छिष्ट, कुक्कुट मस्तक, उषणा । **हि-** चव्य, चाभ । **ब-** चईगाछ । **म-** चव्य, नीरवेलीचे । **क-** चव्य, गजहिप्पली । **लै-** PIPER CHABA.

स्वभाव- पिरो छ । गरम र हलका छ । रुचि गराउँदछ । भोक जगाउँदछ । कृमि, कास, श्वास र शूलका पीडामा उपयोगी छ । गुदद्वारका रोगमा पनि हितकारक छ ।

यसको फूल- विषदोष, श्वास, कास र क्षयमा हित छ ।

१९१. चितु

सं- चित्रक, अग्नि, शार्दूल, चित्रपाली, कुट, शिखी, कृशानु, दहन, व्याल, ज्योतिष्क, पालक, अनल, दारुण, वह्नि, पावक, शवल, पाठी, द्वीपी, चित्राङ्ग, शूर, ऊषण । **हि-** चीता । **ब-** चितेगाछ । **म-** चित्रकु । **क-** चित्रमूल । **लै-** PLUMBAGO ZEYLANICA.

स्वभाव- तितो र गरम छ । पाकावस्थामा पिरो छ । रुचि र अग्नि बढाउँदछ, ग्राही छ । कफविकार, कृमिदोष, शोथ, कुष्ठ, वातार्श, कास, वातोदर, कलेजाको रोग, कण्डू, ग्रहणी, आमदोष र क्षयसमेतमा उपयोगी छ ।

१९२. रातो जरा हुने चितु, रातो चितु

सं- रक्तचित्र, चित्राङ्ग, काल, व्याल, कालमूल, अतिदीप्य, मार्जार, अग्नि, दाहक, पावक, महाङ्ग । **हि-** लाल चीता । **ब-** एडचिते । **म-** रक्तचित्रकु । **क-** किपिनचित्रमूल । **लै-** PLUMBAGO ROSEA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– शरीरलाई मोटो गराउँदछ। रुचिकारक र रसायन छ। कुष्ठलाई हटाउँदछ। पारो वद्ध गराउँदछ। लोहवेधक छ।

१९३. वायुविडङ्ग (कालीकाठको गेडा)

सं– विडङ्ग, कृमिहा, चित्रतण्डुल, तण्डुलीयका, वातारितण्डुल, मृग गामिनी, कोरला, कैराल, अङ्गधरा, अमोघा, कपाली, वरा, सुचित्रबीजा, जन्तुहन्त्री, कृमिकण्टक। **हि**– वायविडङ्ग। **ब**– विडङ्ग। **म**– **क**– वायु विडङ्ग। **लै**– EMBELIA RIBES.

स्वभाव– पिरो र तितो छ। गरम र हलका छ। रुखो छ। वायु, कफ, अग्निमान्द्य, भ्रम, आमदोष, गुल्म, आध्मान, कृमिदोष र विबन्धमा उपयोगी छ। हृदयरोग, प्रमेह, विषदोषमा पनि हितकारक कहिएको छ।

१९४. वोझो

सं– वचा, उग्रगन्धा, गोलोमी, जटिला, उग्रा, लोमशा, रक्षोघ्नी, विजया, भद्रा, मङ्गल्या, षड्ग्रन्था। **हि**– वच। **ब**– बच। **म**– वेखण्ड। **क**– वच, बजे। **लै**– ACORUS CALAMUS.

स्वभाव– तितो र पिरो छ। तीक्ष्ण र गरम छ। ग्रन्थि, शोफ, वात ज्वर, बातातिसार, विबन्ध, आध्मान, शूल, अपश्मार, कफ-दोष, आम दोष, उन्माद, भूत-दोष, कृमि-दोषमा उपयोगी छ। भोक जगाउँदछ। कण्ठरोगलाई हित छ। झाडा-पिसाब शुद्ध गराउँदछ।

१९५. सेतो वोझो, पारसी वोझो

सं– पारसिकवचा, श्वेतवचा, मेध्या, षड्ग्रन्था, दीर्घपत्रिका, तीक्ष्णगन्धा, हैमवती, मङ्गल्या, विजया। **हि**– सफेद वच, खुरासानी वच। **ब**– श्वेत वच। **म**– पाँढरे वेखण्ड। **क**– विलिय वजे। **ल**– ALPINIA GALANGA.

स्वभाव– कफनाशक र वीर्यवर्धक छ। बुद्धि, धारणाशक्ति र आयुलाई बढाउँदछ। वातदोष, कृमिदोष, भूतदोषलाई हटाउँदछ। दीपन छ। अरू पूर्वोक्त स्वभावबरोबरको छ।

१९६. कुलञ्जन

सं– कुलञ्जन, कुलज, गन्धमूल, तीक्ष्णमूल। **हि**– कुलिञ्जन। **ब**– कुलजन। **म**– कुलजन, कोलिजन। **क**– कुलञ्जन। **लै**– ALPINIA OFFICINARUM.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– केही कोक्याउँदो, पिरो, तितो, गरम र दीपन छ। मख दोषलाई हटाउँदछ। रुचि गराउँदछ। स्वर खुलाउँदछ। हृदय - कण्ठ मुखलाई शुद्ध गराउँदछ। वायु, कफ, कासलाई शमन गर्दछ।

यसैलाई - सानो ठुलो मानो सानोलाई कहीँ महाभरीवचा कहिएको छ।

१९७. जिरा

सं– जीरक, जरण, जीर, जीर्ण, दीप्य, दीप्यक, अजाजी, वह्निशङ्ख, मागध। **हि**– जिरा। **ब**– जीरे। **म**– जिरा, जीरे। **क**– जिरा, जिरोगे। **लै**– CUMINUM CYMINUM.

स्वभाव– पिरो, गरम र दीपन छ। गुल्म, आध्मान, अतिसार, ग्रहणी, कृमि र वायुलाई हरण गर्दछ। कसैका मतमा रुखो पनि मानिएको छ।

१९८. सेतो जिरा

सं– श्वेत जीरक, गौर जीरक, अजादी, कणा, कणजीर्ण, कणदीप्य, सतजीरक, दीर्घकणा। **हि**– सफेद जिरा। **ब**– सादा जीरे। **म**– पाँढरे जीरे। **क**– विलिय जिरिगे।

स्वभाव– ठण्डा, रुचिकारक, पिरो, मिठो र दीपन छ। कृमि, विष, आध्मानलाई हटाउँदछ। नेत्रको हितकारक छ।

१९९. कालो जिरा, कृष्ण जिरा

सं– कृष्णजीरक, कृष्णा, जरणा, काली, बहुगन्धा, भेदिनी, भेदिनिका, पटु, रुच्या, नीला, नीलकणा, काश्मीर जीरका, वर्षाकाली, बान्तिशोधनी, कालमेषी, सुगन्धा, कालजीरक। **हि**– काला जिरा। **ब**– काल जिरे। **म**– सहाजिर। **क**– करिजिरके। **लै**– CARUM BULBOC ASTANUM.

स्वभाव– पिरो र गरम छ। रुचिकारक छ। नेत्रलाई हित गर्दछ। शोफ र जीर्णज्वरमा उपयोगी छ। ग्राही छ।

२००. मुगरेलो

सं– उपकुञ्चिका, दीप्या, काली, पृथ्वी, स्थूलकरणा, पृथु, मनोज्ञा, अरणी, जीर्णा, तरुणी, स्थूलजीरक, सुषवी, कारवी, पृथ्वीका। **हि**– कलौंजी, मगरेला। **ब**– मोटाकेलैं जीरैं। **म**– कालैंजीरे। **क**– करिदोड जीरगे। **लै**– NIGELLA SATIVA, CARUM CARVI.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पिरो, तितो, गरम र दीपन छ। वीर्यवर्धक, अजीर्णनाशक छ। वातगुल्म, आमदोष, त्रिदोष, कफ, आध्मान, रक्तपित्त, शूल र कृमिमा उपयोगी छ। गर्भाशयलाई शुद्ध गराउँदछ।

२०१. वनजिरा

सं– बृहन्पाली, क्षुद्रपत्र, अरण्यजीर, कण, वनजीर। **हि**– काली जिरी। **ब**– वनजिरे। **म**– कडजिरैं। **क**– काजिरगे। **लै**– VERNO NIA ANTHLMINTICA.

स्वभाव– पिरो, टर्रो, तितो, ठण्डा र पाकावस्थामा गरम छ। स्तम्भक छ। घाउ - खटिरा र वात - कफदोषमा हित छ।

२०२. मेथी

सं– मेथिका, मेथिनी, मेथी, दीपनी, बहुपत्रिका, वेधनी, गन्धवीजा, ज्योति, गन्धफला, वल्लरी, चन्द्रिका, मेथा, मिश्रपुष्पा, कैरवी, कुञ्चिका, बहुपर्णी, पीतबीजा। **हि- ब- म**- मेथी। **क**- मेथयक। **लै**- TRIGON ELLA FOENUMGRAECUM.

स्वभाव– केही पिरो, रुखो र गरम छ। हलका छ। मल कस्दछ। रक्तपित्तलाई कोप गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। बलकारक छ। अरुचि, वमन, वातरक्त, वातदोष, अर्श र कृमिलाई शमन गर्दछ। शुक्रलाई घटाउँदछ।

२०३. जिम्बु

सं– हिङ्गपत्री, पृथ्वीका, कवरी, दीपिका, पृथु, तन्वी, दारुपत्री, सत्या, वाष्पी, वापिष्का, दारुपत्रिका, भेदनी। **हि**- जीम, वाफली। **ब**- रांधुनी। **म**- हिङ्गुपत्री, वाफली। **क**- हिङ्गुपत्री। **लै**- CORCHORUS DEPRESSUS.

स्वभाव– पिरो, तितो, तीक्ष्ण र गरम छ। कफ, वायु, आम र कृमिलाई शमन गर्दछ। रुचिकारक, दीपन, पाचन र पथ्य छ। हृदयरोग, वस्तिरोग, विबन्ध, अर्श र गुल्ममा पनि उपयोगी छ।

२०४. हिङ

सं– हिङ्गु, उग्रगन्ध, भूतारि, वाल्हीक, जन्तुनाशन, शूलगुल्मारि, रक्षोघ्न, उग्रवीर्य, रामठ, अगूढगन्ध, जरण, भेदन, सूपधूपन, दीप्त, सहस्रवेधी। **हि- ब- म**- हिङ, हिङ, हिङ्गु। **क**- इङ्गु। **लै**- FERULA NARTHEX.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्भाव– पिरो, तीक्ष्ण, केही गरम र सारक छ। कृमि, वात, कफ, विवन्ध, अध्मान, शूल र गुल्ममा उपयोगी छ। नेत्र र हृदयको पनि हितकारकछ। केही पित्त बढाउँदछ। दीपन र पाचन छ।

२०५. अम्बर

सं– अग्निजार अग्निनिर्यास, अग्निगर्भ, अग्निज, वडवाग्निमल, जरायु, अग्निसम्भव। **म**– **क**– अग्निजार। **लै**– AMMANNIA BACCIFERA.

स्वभाव– पिरो र उष्णवीर्य छ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। पित्त बढाउँछ। सन्निपात शूलको पीडा र चिसोबाट भएका रोगलाई शमन गर्दछ।

यो– समुद्रका जनावर विशेषको साल हो भनी मानिएको छ।

२०६. गाइतेबारे

सं– राष्णा, युक्तरसा, रस्या, श्रेयसी, रसना, रसा, सुगन्धिमूला, सुरसा, रसाढ्या, अतिरसा। **हि**– रासन, राष्णा। **ब**– राष्णा। **म** नावडीथ्या। **क**– रसना। **लै**– VANDA ROXBURGHII.

स्वभाव– तितो, गरम र भारी छ। आमलाई पाक गराउँदछ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। शोथ, श्वास, वातरक्त, वातशूल, बातोदर, कास, ज्वर, विषदोष, आमवात, सबै प्रकारका वातरोग र हिध्मामा उपयोगी छ।

२०७. अलैँची

सं– स्थूलैला, बृहदेला, त्रिपुटा, त्रिदिवोद्भवा, भद्रैला, सुरभित्वक्। महैला, पृथ्वी, कन्या, कुमारिका, ऐन्द्री, कायस्था, गोपुरा, कान्ता, घृताची, गर्भसम्भवा, इन्द्राणी, दिव्यगन्धा, बहुला, निष्कुटि। **हि**– बडी इलायची। **ब**– बड इलायच। **म**– मोट वेलदोडे। **क**– यरडु लक्की। **लै**– AMOMUM SUBULATUM.

स्वभाव– केही तितो, ठण्डा, हलका, रुखो, सुगन्धि र दीपक, पाचक छ। तीक्ष्ण छ। रक्तपित्त, श्वास, वमन, कास, तृष्णा, हल्लास, कण्डू, कफ पित्त-आमदोष, वस्तिरोग, हृदयरोग, मखरोग र शिरोरोगमा उपयोगी छ।

२०८. सुकुमेल

सं– एला, वहलगन्धा, ऐन्द्री, द्राविणी, निष्कुटि, त्रुटि, कपोतवर्णी, गोरङ्गी, वाला, बलवती, हिमा, चन्द्रिका, उपकुञ्ची, सूक्ष्मा, सागरगा मिनी, गभारि(रा), गन्धफलिका, कायस्था, कोरङ्गी (गौराङ्गी)। **हि**– छोटी

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इलायची । **ब-** छोट इलाइच । **म-** एला । **क-** लक्की । **लै-** ELETTARIA CARDAMOMUM.

स्वभाव- केही तितो, रुखो, हलका, ठण्डा, सुगन्धि र तीक्ष्ण छ। पित्तकारक छ। मुख र मस्तकलाई सफा गर्दछ। वातविकार, कफविकार, कास, श्वास, अर्श, क्षय, विषदोष, वस्तिरोग, कण्ठरोग, मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, व्रण र कण्डमा हितकारक छ। गर्भपातन गराउँदछ।

निघण्टु चूडामणिमा - अलैंची - सुकुमेल दुवै ठण्डा, तितो सुगन्धि छ। पित्तविकार, कफविकार, हृदयरोग, वस्तिरोगमा उपयोगी छ, पुंस्त्वनाशक छ भनी समान स्वभाव र सुकुमेलमाभन्दा अलैंचीमा गुण बढ्ता छ भन्ने पनि लेखिएको छ।

२०९. सिधेनुन

सं- सैन्धव, शीतशिव, नादेय, सिन्धुज, शिव, शुद्धिशिवात्मज, पथ्या, माणिमन्थ। **हि-** सैंधानोन। **ब-** सैन्धव लवण। **म-** सङ्धे लोण। **क-** सैङ्धवं। **लै-** SODII CLORIDUM.

स्वभाव- स्वादिलो, स्निग्ध, ठण्डा, हलका छ। वीर्य बढाउँदछ। नेत्र र हृदयको हित छ। रुचिकारक र अग्निदीपक छ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। घाउ - खटिरा, कब्जियतमा हित छ, पवित्र छ।

सिधेनुन - सेतो र रातोका भेदले दुई जातको हुन्छ। त्यसमध्ये नयाँ सेतो चाहिँ रस, वीर्य, विपाकमा प्रशस्त गुणको छ।

२१०. कालोनुन, सौचरनुन

सं- सौवर्चल, रुचक, तिलक, हृद्यगन्धक, अक्ष, कृष्णलवण, रुच्य कौद्रविक। **हि-** कालानोन, सौचरनोन। **ब-** सचललवण। **म-** सौवर्चल पादेलोण। **क-** सौवर्चल। **लै-** UNAQUA SODIUMCHLORIDE.

स्वभाव- हलका, गरम र स्निग्घ छ, भेदक छ। दीपन, पाचन र रुचि गराउँदछ। सारक र वातनाशक छ। डकारलाई शुद्ध गराउँदछ। गुल्म, विबन्ध, आनाह, शूल, कृमि, ऊर्ध्ववात र आमशूलमा हितकारक छ। यसैलाई कहीँ कर्णालीनुन पनि भन्दछन्।

२११. काचको नुन

सं- काचसौवर्चल, नील, काचोद्भव, काच, तिलक, काचसम्भव, कृष्णलवण, पाक्यज, काचोत्य, हृद्यगन्ध, काललवण, कुरुविन्द, काचमल, कृत्रिम। **हि-** कचियानोन। **ब-** कालालोण। **म-** काचलवण, वाङ्गड खार।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– रुचिकारक छ। दाह र पित्त गराउँदछ। दीपन छ। कफ, वायु, गुल्म र शूललाई शमन गर्दछ।

२१२. विरेनुन

सं– बिड, द्राविडक, खण्ड, कृतक, क्षार, आसुर, सुपाक्य, खण्डलवण, धूर्त, कृत्रिमक। **हि**– विरियानोन, कटलीनोन। **ब**– विट्नुन। **म**– क बिडलवण।

स्वभाव– गरम, रुखो, दीपन र तीक्ष्ण छ। रुचि बढाउँदछ। वायु, अजीर्णशूल, गुल्म, प्रमेह, अजीर्ण, मलावष्टम्भ, आनाह, हृद्रोग, जडता, कफदोष र दाहमा हितकारक छ।

२१३. साभरनुन

सं– गडलवण, शुभ्र, पृथ्वीज, घटदेशज, गडोत्थ, महारम्भ, साभर, सभरोद्भव, रौमक, शाकम्भरीय। **हि**– साम्भर नोन। **ब**– साभर लुण। **म-क**– गाढ लवण।

स्वभाव– केही अमिलोपनाको छ। धेरै गरम छ। पित्त वढाउँदछ। हलका छ। दीपन छ। अर्श, कफ, वायु, मललाई हटाउँदछ। भेदक छ। कोष्ठ शुद्ध गराउँदछ।

२१४. पागानुन

सं– समुद्रलवण, सामुद्रक, सामुद्र, शिव, वशिर, सागरोत्थ, आप्य, क्षीव, लवणाब्धिज। **हि**– समुद्रनोन, पागा। **ब**– करकचनुन। **म**– माठ। **क**– वडागरलवण। **लै**– SODII MURAS.

स्वभाव– केही तितो, स्निग्ध, भारी र गरम छ। पाकावस्थामा मधुरो छ। दीपन र रुचिकारक, अविदाही छ। भेदक छ। रगत र पित्तलाई बढाउँदछ। रौं सेतो गराउँदछ। कफ, वायु, शूल र विशेष वातरोगमा उपयोगी छ। हृदयलाई पनि हित छ।

२१५. भोटेनुन

सं– द्रौणेय, वार्द्धेय, द्रोणीज, वारिज, वार्द्धिभव, द्रोणीलवण, द्रौण, त्रिकुटलवण। **म**– द्रोणिचे मिट। **क**– दोणिय उम्पु।

स्वभाव– पाकावस्थामा मात्र केही गरम छ। अविदाही छ। केही स्निग्ध र भेदक छ। केही पित्तकारक र शूलनाशक छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२१६. खारीनुन (उखर भूमिको नुन)

सं– औषरक, सार्वगुण, सार्वसह, सर्वलवण, उपरज, साम्भार, बहुलवण, मिश्रक । **हि–** खारीनोन । **म–** कटुया, वेरकेय । **क–** आट्टउप्पु । **लै–** SODIUM CARBONATE.

स्वभाव– नुनिलो क्षारको छ। तितोपनाको छ। विदाही छ। पित्त बढाउँदछ। ग्राही छ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। पिसाब खुलाउँदछ।

२१७. अजमोदा

सं– अजमोदा, खराह्वा, बस्तमोदा, मर्कटी, मोदा, गन्धदला, हस्ति कारवी, अन्धपत्रिका, माधूरी, शिखिमोदा, मोहाढ्या, वह्निनदीपिका, ब्रह्मकोशी, विशाली, हृद्यगन्धा, उग्रगन्धिका, मोदिनी, फलमुख्या। **हि–** अज। **ब–** वनयवानी, राम्धुनी। **म–** **क–** अजमोदा। **य–** APIUM GRAVEOLENS.

स्वभाव– पिरो, गरम, रुखो र तीक्ष्ण छ। हलका छ। रुचि जगाउँदछ। **बल–** वीर्य बढाउँदछ। वस्ति शुद्ध गराउँदछ। कफ, वायु, शल आध्मान, अरुचि, पेटका रोग, नेत्ररोग, वमन र हिक्कामा उपयोगी छ। विदाही छ।

२१८. कबाबिचनी

सं– रेणुका, कपिला, कान्ता, नन्दिनी, महिला, द्विजा, रेणु, राजपुत्री, हिमा, पाण्डुपुत्री, हरेणुका, सुपर्णी, शिशिरा, शान्ता, कौन्ती, वृत्ता, धर्मिणी, कपिलौला, हैमवती, पाण्डुपत्नी। **हि–** कबाबचिनी, रेणुका। **ब– म– क–** रेणुका। **लै–** PIPER CUBEBAP.

स्वभाव– पाकावस्थामा पिरो र तितो छ। हलका छ। ठण्डा छ। पित्त बढाउँदछ। दीपन, पाचन गराउँदछ। गर्भपातन गराउँदछ।

२१९. गुदेर्गान्, पाठा

सं– पाठा, अम्बष्ठा, अम्बष्ठिका, प्राचीना, पापचेलिका, पाठिका, स्थायिनी, श्रेयसी, विद्धकणिका, एकाष्ठोला, कुचैली, दीपनी, वरतिक्तका, तिक्ता, बृहत्तिक्ता, त्रिशिरा, वृकी, मालवी, वरादेवी, वृत्तपर्णी। **नेवा–** पह। **हि–** पाठ। **ब–** आकनादी, निमुक। **म–** पाठा, पहाडमूल। क पाठा। **लै–** CISSAMPELOS PAREIRA.

स्वभाव– तितो, केही पिरो, गरम र हलका छ। केही पर्पराउँदो छ। वातपित्त, ज्वर, दाह, अतिसार, शूल, वमन, विषदोष, त्रिदोष, अजीर्ण,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हृदयरोग, रक्तकुष्ठ, कण्डू, श्वास, कृमि, गुल्म, उदररोग र व्रणमा हितकारक छ। भग्नसन्धान गराउँदछ।

२२०. भकिअमिलो, अर्चल

सं– वृक्षाम्ल, अम्लशाक, चुक्राम्ल, तित्तिडीफल, शाकाम्ल, अम्लपूर, पूराम्ल, रक्तपूरक, चूडाम्ल, बीजाम्ल, फलाम्ल, अम्लवृक्ष अम्लफल, श्रेष्ठाम्ल, अत्यम्ल, अम्लबीज, चुक्रफल। **हि**– विषाम्बील, कोकं, तत्तडिक। **ब**– अमल, कुठा, चुकातैं। **म**– तित्तिडोक, आमसोल। **क**– तित्तिडीक। **लै**– GARCINIA INDICA.

स्वभाव– काँचोमा अमिलो, गरम, वातनाशक र कफपित्तकारक छ। पाकेकोमा - पिरो, टर्रो, अमिलो, गरम र रुखो छ। दीपक, पाचक र सङ्ग्राही छ। कफ र वायुलाई बढाउँदछ। तृष्णा, अतिसार, गुल्म, व्रण र कफसवन्धी अर्श, वातसम्बन्धी पेटका रोग र हृदयरोगमा उपयोगी छ।

२२१. पद्मचालनु

सं– पीतमूली, पीतमूलिका, पीता, रेवट्चिनी, गन्धिनी। **हि**– रेवत चिनी। **ब**– रेउचिनी। **म**– रेवाचिनी। **लै**– RHEUM WEBBIANUM.

स्वभाव– केही तितो, अमिलो र पिरो छ। बलदायक छ। हलका रेचक छ। अजीर्ण, अतिसार, अग्निमान्द्य, अरुचि, विड्वन्ध, शीतपित्त र दुष्टव्रणलाई शमन गर्दछ।

यसको सत्वलाई भारततर्फ उभारे-देवन भन्दछन्।

२२२. चखत्रो, शङ्खत्रो

सं– अम्लवेतस, अम्ल, वेधी, रसाम्ल, वीरवेतस, वेतसाम्ल, अम्लसार, शतबेधी, वेधक, भीम, भेदन, भेद्री, राजाम्ल, अम्लभेदन, अम्लाङ्कुश, रक्तसार, फलाम्ल, अम्लनायक, सहस्रवेधी, बोराम्ल, गुल्मकेतु, बिडवेतस, गुल्महा। **हि**– चखतरा, अमलवेत। **ब**– थैकड। **म**– अम्लवेतस, चुका। **क**– अम्लवेतस। **लै**– CITRUS MAXIMA.

स्वभाव– केही टर्रो, अति अमिलो र गरम छ। हलका र रुखो छ। भेदक छ। भोक जगाउँदछ। पित्त गराउँदछ। हृदयरोग, शूल, गुल्म, प्लीहा, उदावर्त, हिक्का, आनाह, अरुचि, श्वास, कास, अजीर्ण, वमन, कफरोग, वातरोग, कृमि, परिश्रम, कफसम्बन्धी अर्श र मलदोष, मद्यदोषमा हितकारक छ।

यसले- बोकाको मासु गाल्दछ। चणकाम्ल (चनाको सार) समानको छ। यसको फलका रसमा फलामको सियो डुवाई राख्दा परलन्छ भन्ने उक्ति छ। कही शङ्ख मांसादि द्रावी पाठ पनि छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसको वृक्षमा काँढा र केही लाम्चो बान्कीको मौसमजस्तो फल हुन्छ। यसको उत्पत्ति, परीक्षा कहीँ ग्रन्थमा र विशेष प्रयोग गदनिग्रहमा छ।

यो पश्चिम १ नम्बर धादिङ ज्याङरुङको बगैंचामा प्रशस्त छ। अन्यत्र पनि कहीँ कहीँ भेटिन्छ।

२२३. कुट्की

सं– कटुका, जननी, तिक्ता, रोहिणी, तिक्तरोहिणी, चक्राङ्गी, मत्स्यपित्ता, बकुला, सकुलादनी, सादनी, शतपर्वा, मत्स्यभेदिनी, अशोकरोहिणी, कृष्णा, कृष्णभेदा, महौषधि, कट्बीजनी, काण्डरुहा, कटु, कटरोहिणी, केदारकटुका, अरिष्टा, आमघ्नी। **हि– म–** कुट्की। **ब–** कटकी। **क–** केदारकटुकी। **लै–** PICRORHIZA KURROA.

स्वभाव– तितो, रुखो, ठण्डा, हलका र पाकावस्थामा पिरो छ। हृदयलाई हित गर्दछ। झाडा खुलाउँदछ। भोक जगाउँदछ, शीतपित्त, रक्तविकार, कफ, पित्त, विषमज्वर, अरुचि, प्रमेह, श्वास, कास, दाह,। कुष्ठ र कृमिमा उपयोगी छ।

यसलाई– तातो दुधमा पखाल्नाले शोधन हुन्छ।

२२४. अतिरस

सं– अतिविषा, श्वेतकन्दा, विश्वा, शृङ्गी, भङ्गुरा, विरूपा, श्याम कन्दा, विषरूपा, महौषधि, विषा, प्रतिविषा, चान्द्रा, श्वेतविषा, अरुणा, उपविषा। **हि–** अतिस। **ब–** आतइच। **म– क–** अतिविषा। **लै–** ACONITUM HETEROPHYLLUM.

स्वभाव– पिरो, तितो र गरम छ। दीपन - पाचन गराउँदछ। कफ दोष, पित्तदोष, आमदोष, विषदोष, वमन, कृमि, अतिसार, ज्वर र कासमा उपयोगी छ।

यो– सेतो, कालो, रातो गरी तीन जातको हुन्छ, स्वभाव सबैमा समान छ भन्ने लेखिएको छ।

२२५. मोथे

सं– मुस्ता, भद्रा, वारिदा, अम्भोद, मेघा, जीमूत, अब्द, नीरद, अभ्र, घन, गाङ्गेय, वराही, गुन्द्राग्रन्थि, भद्रकाली, कसेरु, क्रोडेष्टा कुरुविन्दा, सुगन्धि, ग्रन्थिला, हिमा, बन्दा, राजकसेरु, कक्षोत्था, परिपेलव, बालय, अम्बुवाह, मुस्तक। **हि–** मोथा। **ब–** मुत्ता, मुथा। **म–** मोथे। क मुस्ता। **लै–** CYPERUS ROTUNDUS.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पिरो, टर्रो, तितो र ठण्डा छ। दीपन, पाचन गराउँदछ। सङ्ग्राही छ। पित्त - कफ - रक्तविकार, तृष्णा, ज्वर, कृमि र अरुचिमा उपयोगी छ।

२२६. नागरमोथे

सं– नागरमुस्ता, नागरोत्था, चक्रा, नादवी, चूडा, चूडाला, पिण्डमुस्ता, शिशिरा, वृषध्वाङ्क्षी, कच्छरुहा, अनुकेसरा, उच्चाटा, पूर्णकोष्ठा, कलायिनी, भद्रमुस्ता। **हि**– नागरमोथा। **ब**– नागरमता, मादलामुथा। **म**– नागरमुस्ता, भद्रमोथे। **क**– नागरमुस्ता, भद्रमुस्ता। **लै**– CYPERUS SCARIOSUS.

स्वभाव– तितो, पिरो, टर्रो र ठण्डा छ। पित्तज्वर, कफविकार, अतिसार, अरुचि, तृष्णा, दाह र थकावटलाई हटाउँदछ। दीपन-पाचन छ। ग्राही छ।

२२७. ज्येठीमधु

सं– यष्टीमधु, मधुयष्टी, मधुवल्ली, मधुस्रवा, मधूक, मधुकयष्टी। **हि**– मुलहठी, मुलेठी। **ब**– यष्टीमधु। **म**– ज्येष्ठमधु, यष्टीमधु। **क**– यष्टीमधु। **लै**– GLYCYRRHIZA GLABRA.

स्वभाव– गुलियो, केही तितो र स्निग्ध छ। ठण्डा छ। नेत्र र केशलाई हित छ। रुचिकारक छ। बल, वर्ण, शुक्रलाई बढाउँदछ। स्वर सफा गराउँदछ। पित्त - वायु - रक्तदोष, व्रण, शोथ, विषविकार, वमन, तृष्णा, ग्लानि र क्षयमा उपयोगी छ।

२२८. चिण्डे

सं– भाङ्गीं, गर्दभिपाक, फञ्जी, अङ्गारवल्लरी, वर्षा, ब्राह्मणयष्टि, वर्वर भुङ्गजा, पद्मा, यष्टि, भारङ्गी, वातारि, सुरूपा, अमरेष्टा, शक्रमाता। **हि**– भारङ्गी, बमनेटी। **ब**– वायुनहाटी। **म**– भारङ्गी। **क**– किहुंदेगु। **लै**– CLERODENDRUM INDICUM.

स्वभाव– पिरो, तितो, टर्रो र गरम छ। रुखो र हलका छ। कास, खास, कृमि, शोफ, गुल्म, व्रण, दाह, पिनास, कफदोष र ज्वरमा हित छ।

यसको पात– ज्वर, दाह, हिक्का र त्रिदोषलाई शमन गर्दछ।

२२९. पुष्करमूल

सं– पुष्करमूल, पद्मपत्रक, पद्म, पुष्करबीज, पौष्कर, काश्मीर, ब्रह्मतीर्थ, श्वासारि, मूलपुष्कर, पुष्करजटा, पुष्करशिफा। **हि**– पोहकरमल।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब- कुष्ठविशेष पुष्करमूल । **म- क-** पुष्करमूल । **लै-** INUL RAL CEMOSA

स्वभाव- पिरो, तितो र गरम छ। श्वास, अरुचि, खोक, शोक पाण्डु, क -वातविकार, ज्वर, पाचवेदना, ऊर्ध्ववात र हिक्कामा उपयोगि छ।

यसको - कमलका फूलको पातजस्तो पात हुन्छ। चाभोजस्तो रुख छ। कहीँ ठुलोचाभो पनि भन्दछन्। काश्मीरमा पोष्कर भनी प्रसिद्ध छ, पाइन्छ। केही उच्चस्थलमा पैदा हुन्छ। पाश्चात्य मतमा पनि ७०००×११००० फिट उच्चस्थलमा हुन्छ भनी मानेको छ।

२३०. कर्कटशृङ्गी

सं- शृङ्गी, कुलीरशृङ्गी, घोषा, वनमूर्धजा, चन्द्रा, कर्कटशृङ्गी, महाघोषा, शृङ्गिका, कालिका, इन्दुखण्डा, नताङ्गी, विषाणिका, वक्रा, शिखरा, कर्कटा। **हि-** काकडासिङ्गी। **ब-** काङ्कडासृङ्गी। **म-** काकडासिङ्गी। **क-** कर्कटीसृङ्गी। **लै-** PISTACIA INTEGERRIMA.

स्वभाव- तितो र टर्रो छ। भारी र गरम छ। वात - पित्त - कफ - त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। अरुचिलाई हटाउँदछ, बालकको हितकारी छ। हिक्का, अतिसार, कास, श्वास, रक्तविकार, ज्वर, क्षय, वमन, कृमि, तृष्णा, क्षतक्षय र ऊर्ध्ववातमा उपयोगी छ।

२३१. सेतो निसोत

सं- त्रिवृत्, मालविका, मसूरा अर्धचन्द्रा, विदला, सुषेणी, कालिन्दिका, कालमेषी, काली, त्रिवेला, त्रिभण्डी, त्रिपुटा। **नेवा-** तुयु तैमाल। **हि-** निशोत, पनिलर। **ब-** तेदुडी, तिदुर्ड। **म-** तियड। **क-** तिगडे। **लै-** OPERCULINA TURPETHUM.

स्वभाव- स्वादिलो छ। गरम र रुखो छ। झाडा गराउँदछ। त्रिदोष, पित्तज्वर, पित्त - शोथ र उदररोगमा हितकारक छ।

२३२. रतो निसोत

सं- रक्तत्रिवृत्, कालिन्दा, त्रिपुटा, ताम्रपुष्पिका, कुलवर्णा, मसूरी, अमृता, कासनाशिका। **नेवा-** ह्याउ तैमाल। **हि-** लाल निशोत। **म** लोहिवो तियड। **क-** केप्यतेय निगडे।

स्वभाव- स्वादिलो, टर्रो, पिरो र पाकावस्थामा तितो छ। रुखो छ। हलका, रेचन छ। कफ र सङ्ग्रहणीलाई हटाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२३३. कालो निसोत

सं– श्यामात्रिवृत्, अर्धचन्द्रा, पालिन्दी सुषेणिका ।

स्वभाव– पूर्वोक्त स्वभावमा केही हीन छ । कडा रेचन गराउँदछ । मुर्छा, दाह, माद, भ्रान्ति र कण्ठोत्कर्षण गराउँदछ, अर्थात् घाँटी पक्रन्छ ।

२३४. दालचिनी

सं– त्वक्, त्वच, वल्कल, भुङ्ग, वराङ्ग, मुखशोधन । **हि**– दालचिनी । **ब**– दारुचिनी । **म**– तज, दालचिनी । **क**– तज । **लै**– CIN NAMOMUM ZEYLANICUM.

स्वभाव– मिठो, पिरो, केही तितो छ । ठण्डा, हलका र केही सुगन्धको छ । शुक्र बढाउँदछ । वर्णकारक छ । तृष्णा र मुख सुक्ने स्वभावलाई हटाउँदछ । कण्ठशुद्धि गराउँदछ । त्रिदोष र कासमा उपयोगी छ ।

यसको तेल– अग्निमान्द्य, वातदोष, आध्मान, आक्षेप, वमन, उत्क्लेश र दन्तरोगलाई शमन गर्दछ । सङ्ग्राही छ ।

२३५. सिङ्काउलो

सं– धवल्क, सकल, सेकल, वन्य, सुरस, रामबल्लभ, उल, बहुगन्ध, लात्पर्ण । **हि**– तज । **लै**– CINNAMOMUM INERS.

स्वभाव– स्वादिलो, पिरो र केही तितो छ । रुखो, गरम र हलका छ । प्त्ति वढाउँदछ । कफ - वातलाई शमन गर्दछ । आमदोष, अरुचि, कण्डू, ह्वियरोग, वस्तिसम्बन्धी रोग, वातार्श, कृमि, पिनास र शुक्रलाई हटाउँदछ ।

२३६. तेजपात

सं– तगलपत्र, पत्र, पत्रक, छदन, दल, पलाश, अंशुक, वास, तापस, सुकुमारक, वस्त्र, तमालक, राम, गोपन, वसन, तमाल, सुरभिगन्ध । **हि**– तेजपात । **ब**– तेजपत्र । **म**– पत्रक, तमालपत्र । **क**– पत्रक । **लै**– CINNAMOMUM TAMALA.

स्वभाव– मिठो, केही तितो छ । गरम र हलका छ । तीक्ष्ण छ । लस्सादार छ । मुख र पस्तकलाई शुद्ध गराउँदछ । कफ - वायु - विषदोष कण्डू, वस्तिदोषलाई शमन गर्दछ । कफ - वायुको विकार, अरुचि, हृल्लास र पिनासमा उपकारी छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२३७. नागेश्वर, नागकेसर

मं - नागकेसर, किञ्जल्क, कनकाह, केसर, चापेय, नागकिञ्जल्क नागीय, काचन, सुवर्ण, हेमकिञ्जल्क, रुक्म, हेम, पिजर, फणिपन्नग, नागपुष्प । **हि-** नागकेसर । **ब-** नागेश्वर । **म- क-** नागकेसर । **लै-** OCH= ROCARPUS LONGIFOLIUS.

स्वभाव- केही तितो, टर्रो, स्वादिलो छ । गरम र हलका छ । आम पाचन गराउँदछ । ज्वर, कण्डू, तृष्णा, पसिना, वमन, हल्लास, दुर्गन्ध, कुष्ठ, विसर्प, कफ - पित्त - विषदोष र वस्ति-कण्ठ-शिरसम्वन्धी रोगमा उपकारी छ । वीर्यजनक छ । यसको रुखलाई "पुन्नाग" कहिन्छ । नं ४५५मा लेखिएको छ ।

२३८. छुकुम

सं- तवक्षीर, पयःक्षीर, यवज, गवयोद्भव, गोधूमज, तण्डुलोद्भव, तालसम्भूत, तालक्षीर । **हि-** तवाखिर । **ब-** म तवक्षीर, तवकिल । **क-** तवक्षीर । **लै-** CURCUMA ANGUSTIFOLIA.

स्वभाव- स्वादिलो, सुगन्धि, ठण्डा, स्निग्ध र हलका छ । **बल-** पुष्टि वीर्य बढाउँदछ । क्षय, पित्त, रक्तपित्त, दाह, अरुचि, कास, श्वास, ज्वर, तृष्णा, कामला, पाण्डु, कुष्ठ, मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, प्रमेह, व्रण, रक्तविकार र कफविकारमा उपयोगी छ ।

छुकुम- सेतो वर्णको हुन्छ । जौ, गहुँ, चावल, तालवृक्षबाट र वन गाईको दुधबाट बनेको समेत पाँच प्रकारको हुन्छ । यसमा वनगाईका दुधले बनेको सबैभन्दा उत्तम र त्यसपछिमा जौको उत्तम हुन्छ ।

२३९. तालीसपत्र, सुनपाती

सं- तालीसपत्र, तालीस(श), पत्र, शुकोदर, शकोदर, शकोदन, धात्रीपत्र, अकवेध, करिपत्र, घनछद, नील, नीलाम्बर, ताल, तालीपत्र, तल । **हि- ब-** तालीसपत्र । **म- क-** तालीपत्र, तालीसपत्र । **लै-** FLACOURTIA JANGOMAS.

स्वभाव- केही तितो र स्वादिलो, मिठो छ । तीक्ष्ण र गरम छ । कफ, वायुलाई हटाउँदछ । कास, श्वास, हिक्का, क्षय, वमन, अरुचि, गुल्म, आमदोष र अग्निमान्द्यलाई शमन गर्दछ ।

२४०. वंशलोचन

सं- वंशरोचना, वांशी, तुगाक्षीरी, तुगा, शुभा, त्वक्क्षीरी, शुक्रा, वंशजा, वंशक्षीरी, वैणवी, त्वक्सार, कार्मरी, श्वेता, वंशकपुर, रोचना, तङ्गा,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रोचनिका, पिङ्गा, वंशशर्करा। हि- वंशलोचन। **ब-** वंशलोचन, वांशकावर। **म- क-** वंशरोचना। **लै-** BAMBUSA ARUNDINACIA.

स्वभाव- टर्रो, रुखो, मधुरो र ठण्डा छ। पुष्टि - **बल-** वीर्य बढाउँदछ। तृष्णा, कास, ज्वर, श्वास, क्षय, दाह, पित्त, रक्तदोष, कामला, कुष्ठ, व्रण, पाण्डु, वातविकार र मूत्रकृच्छ्रमा उपयोगी छ।

२४१. मजिटो

सं- मञ्जिष्ठा, हरिणी, रक्ता, गौरी, योजनवल्लिका, समङ्गा, विकसा, पद्मा, रोहिणी, कालमेषिका, मण्डी, चित्रलता, चित्रा, चित्राङ्गी, जलनी, मण्डूकपर्णी, विजया, मञ्जुषा, रक्तयष्टिका, क्षत्रिणी, रागाढ्या, भण्डारी, कोलमण्डिका, अरुणा, ज्वरहन्त्री, छद्मा, नागकुमारिका, भण्डारलतिका, रागाजी, वस्त्रभूषणा। **हि-** मजीठ। **ब- म- क-** मञ्जिष्ठा। **लै-** RUB IA CORDIFOLIA.

स्वभाव- मधुरो, टर्रो र केही तितो छ। गरम र भारी छ। स्वर र वर्णलाई राम्रो गराउँदछ। विषदोष, कफदोष, शोथ, योनिरोग, नेत्र रोग, कर्ण रोग, रक्तातिसार, कुष्ठ, रक्तविकार, विसर्प, व्रण र प्रमेहमा उपकारी छ। यसका पातको तरकारी - स्वादिलो, हलका र स्निग्ध छ। भोक जगाउँदछ। वायु र पित्तलाई हरण गर्दछ।

२४२. हलेदो

सं- हरिद्रा, हरिद्र, रजनी, स्वर्णवर्णी, सुवर्णी, शिवा, वणिनी, दीर्घरागा, हरिद्री, पीता, वराङ्गी, गौरी, वरिष्ठा, वरा, वर्णदात्री, पवित्रा, हरिता, रजनी, विषघ्नी, वरवर्णिनी, पिङ्गला, मङ्गल्या, मङ्गला, लक्ष्मी, भद्रा, शिफा, शोभा, शोभना, शु (सु)भगा, श्यामा, जयन्तिका। **हि-** हल्दी। **ब-** हलुट् (द)। महलदी (द)। **क-** अरसिन, अजिना। **लै-** CURCUMA LONGA.

स्वभाव- पिरो, तितो, रुखो र गरम छ। रक्तदोष, कुष्ठ, प्रमेह व्रण, शोथ, पिनास, अरुचि, अपचि, मोह र कण्डूरोगमा उपयोगी छ।

२४३. चुत्रो

सं- दारुहरिद्रा, दार्वी, पीतद्रु, पोतिका, कालेयक, पीतदारु, स्थिरराागा, कामिनी, कण्टकटेरी, पर्जन्या, पीता, दारुनिशा, कालीयक, कामवती, दारुपीता, पचम्पचा, कर्कटकिनी। **हि-** दारुहलदी। **ब- म-** दाहरिद्रा, दारुहलद। **क-** भर, अरसिन। **लै-** BERBERIS ARISTATA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– तितो, केही पिरो र गरम छ। व्रण, प्रमेह, विसर्प, कण्डू आदि छालाका विकार र विषविकारलाई हटाउँदछ। कान, आँखा, मुखका रोगमा पनि हितकारक छ।

२४४. लाहा

सं– लाक्षा, खदिरका, रक्ता, रङ्गमाता, पलङ्कषा, जतु, कृमिहा, द्रुमव्याधि, अलक्तक, पलाशी, मुद्रिणी, दीप्ति, जतुका, गन्धमादनी, नीला, द्रवरसा, पित्तारि। **हि**– लाख, लाही। **ब**– लाहा। **म**– लाख। **क**– अरगु। **लै**– COCCUS LACCA.

स्वभाव– तितो र टर्रो छ। स्निग्ध छ। ठण्डा र हलका छ। बल, वर्ण बढाउँदछ। भग्नसन्धान गराउँदछ। विषविकार, रक्तविकार, कफ पित्तदोष, शोथ, हिक्का, कास, विषमज्वर, उरःक्षत, विसर्प, कृमि, कुष्ठ, दाह, कुष्ठव्रण, त्वक्दोष र नाकका रोगमा उपकारी छ।

२४५. चप्रा

सं– जतुका, संहर्षा, कृष्णजतु, चक्रवर्तिनी, संस्पर्शा, रजनी, रञ्जनी, जनी, जन्तुघ्नी, कृष्णा, पर्पटी, जतुकृत्। **हि**– चप्रा। **म**– पामडी। **लै**– MYRSINE AFRICANA.

स्वभाव– टर्रो, तितो र ठण्डा, हलका छ। वर्ण राम्रो गराउँदछ। कफ - पित्त - रक्तदोष, कण्डू, विषविकार, कोथरोग र व्रणमा उपयोगी छ।

२४६. माहुर

सं– अलक्तक, जतुरस, रोग, निर्भत्सन, जननी जतुकरी, सङ्घषा, चक्रमर्दिनी। **हि**– महावर **ब**– आक्ता। **म**– अलता। **क**– अलग।

स्वभाव– तितो र गरम छ। कफ - वातसम्बन्धी रोग र कण्ठको रोग औ व्रणदोष, रक्तपित्त, क्षय, रक्तातिसारलाई शमन गर्दछ, रुचिकारक छ। रजोरोधक छ।

२४७. लोध

यो साधारण र पैठानी लोध गरी दुई जात मानिएको छ। पैठानी लोध सेतो भावको हुन्छ। यसमा बोक्रा पनि केही बाक्लो र पात पनि केही ठुलो हुन्छ।

सं– साधारण– लोध्र, मोध्र, भिल्लतरु, चिल्लक, काण्डकीलक, तिरीट, लोध्रक, शम्बर, हस्तिरोधक, तिलक, कडहीन, शाबर, हेमपुष्पक, भिल्ली, शावरक। पैठानी - पट्टिकालोध्र, क्रमुक, वल्करोध, बृहद्दल, जीर्णबुध्न, वृहद्वल्क, जीर्णपत्र, अक्षिभेषज, शाबर, श्वेतरोध्र, मालव, बहलत्वच, पट्टी,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लाक्षाप्रसाद, बाल्कल । हि- लोध, पठानिलोध । ब- लोधकाष्ठ, पाटिया लोध । म- क- लोध । लै- SYMPLOCOS RACEMOSA, S. CRA TAEGOIDES.

स्वभाव- दुवैमा समान छ, टर्रो, ठण्डा, ग्राही, हलका छ । त्रिदोष विकार, रक्तविकार, शोफ, अतिसार, अरुचि, विषदोष, प्रदर र रक्त पित्तमा उपयोगी छ ।

यसको फूल- पाकावस्थामा पिरो, टर्रो, स्वादिलो र तितो छ । ग्राही छ । कफ-पित्त दोषलाई हरण गर्दछ ।

२४८. धन्नेरो

सं- धातकी, धावनी, वह्निपुष्पी, ताम्रपुष्पी, अग्निज्वाला, सुभिक्षा, पार्वती, बहुपुष्पिका, कुमदा, सीधुपुष्पी, कुञ्जरा, मद्यवासिनी, गुच्छपुष्पा । सङ्घपुष्पा, वोधपुष्पिणी, तीव्रज्वाला, वह्निशिखा, मद्यपुष्पा । हि- धायके फूल, धवईके फूल । ब- धाइफूल । म- धायटी । क- धायिफूल । लै- WOODFORDIA FRUTICOSA,

स्वभाव- केही तितो, पिरो, ठण्डा, टर्रो र मादक छ । हलका गर्भस्थापन गर्दछ । अतिसार, रक्तप्रवाहिका, पित्तदोष, कृमिदोष र विकार, तृष्णा, विसर्प र व्रणमा उपयोगी छ ।

यसको फूल- स्वादिलो र रुखो छ । रक्तपित्त, अतिसार र विषदोषलाई शमन गर्दछ ।

२४९. समुद्रफल

सं- समुद्रफल, अब्धिफल, सिन्धुफल, उदधिफल, अम्बुधिफल । हि- म- समुद्रफल । क- समुद्र करकाया । लै- BARRINGTONIA RACEMOSA.

स्वभाव- तितो, पिरो र गरम छ । त्रिदोष र भूतदोष, भ्रान्ति, शिरोरोगलाई हटाउँदछ । पानीमा घोटी पिउनाले पेटका किरालाई मार्दछ ।

२५०. निर्विषी

सं- निर्विषा, अपविषा, विविषा, विषहा, विषहन्त्री, विषभवा, अविषा, विषवैरिणी । हि- निर्विषी । ब- निर्विसीघास । म- क- निर्विषा । लै- DELPHINIUM DENUDATUM.

स्वभाव- पिरो र ठण्डा छ । व्रण संरोपण गर्दछ । कफ, वायु, रक्त दोष र विषदोषमा हित छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२५१. कपुरहलेदो, सठी

सं- सठी, सटी, पलाश, षट्ग्रन्था, आम्रनिशा, वधू, गन्धाली, सुगन्धमूला, शठिका, पलाशिका, सुभद्रा, तृणीदूर्वा, गन्धा, पृथु, सौम्या, हिमोद्भवा, गन्धवधू, आम्रगन्धा, सुरभिदारु, कर्पूरा, पद्मपत्रा, गन्धपलाशी। **हि**- कपुरहल्दी। **ब**- आमआदा। **म**- आम्बेहलद। **क**- हुली अर्सिना। **लै**- CURCUMA AMADA.

स्वभाव- मधुरो, ठण्डा, तितो र तीक्ष्ण छ। आँपको गन्ध छ। वायु बढाउँदछ। पित्त हर्दछ। चिलाउने रोगलाई हटाउँदछ। ठक्कर खाई भएको शोथमा, घोटी लेप गर्नाले चाँडै शमन गर्दछ।

२५२. सेतो हलेदो, कचुर

सं- कर्नूर, शठी, द्राविड, कार्श, दुर्लभ, गन्धमूलक, वेधमुख, गन्धसार, जटिल, वेधमुख्य, कल्पक। **हि**- कचुर। **ब**- एकाङ्गी। **म**- कचोरा, वरी। **क**- कचोरा। **लै**- CURCUMAZEDOARIALA

स्वभाव- पिरो तितो, गरम र तीक्ष्ण छ। हलका छ। सुगन्धि छ। म. कास, कुष्ठ, अर्श, व्रण, श्वास, गुल्म, वायु, कृमि र गलगण्ड रोगमा उपयोगी छ। मुख मिठो गराउँदछ।

यसको जरामा - आँपको गन्ध आउँदछ।

२५३. पहेँलो सठी

सं- गन्धपलाशी, गन्धपत्रा, तिक्तदन्तका, वनजा, सठिका, वन्या, स्तवक्षीरी, एकपत्रिका, गन्धपीता, गन्धपत्रिका, दीर्घपत्रा, गन्धनिशा, सुपाकिनी। **हि**- कपुरकचरी। **ब**- गन्धशठी। **म**- कापुरकचरी। **क**- गान्धशठी। **लै**- HEDYCHIUM SPICATUM.

स्वभाव- टर्रो, तितो, पिरो र केही कोक्याउँदो छ। केही गरम र हलका छ। शीतवीर्यको छ। मुख सफा गराउँदछ। शोथ, कास, व्रण, श्वास, हिक्का र ग्रहदोषमा उपयोगी छ। केही पित्तकोप गराउँदछ। दाहजनक छ। शूल, गुल्म, रक्तविकार र त्रिदोषमा पनि उपकारी छ।

२५४. समुद्रफेन

सं- समुद्रफेन, फेन, बाधिफेन, पयोधिज, सुफेन, अब्धिडिण्डीर, सामुद्र। रह - व - **म**- समुद्रफेन। **क**- कडल नगगले। **लै**- SEPIA OFFICI NALIS.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– टर्रो छ। ठण्डा, हलका र लेखक छ। रुचि गराउँदछ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ। नेत्र, कण्ठ, कर्णका रोगमा उपयोगी छ। कसैका मतमा वमनकारक पनि कहेको छ।

२५५. स्वाग

सं– टङ्कण, टङ्कणक्षार, रङ्गक्षार, रसाधिक, लोहगावी, रसघ्न, नग, रङ्गद, वर्तल, कणकक्षार, मलिन, धातुवल्लभ, द्रावक। **हि–** जागा। **ब–** सोहागा। **म–** स्वार्गाखार, टाकणखारु। **क–** टाङ्कणखारु, कणु। **लै–** SODAS BIBORAS.

स्वभाव– पिरो, गरम, रुखो र कफनाशक छ। वायु र पित्तलाई बढाउँदछ। स्थावरादि विष र कास, श्वास, वमन, वातरक्त, आमदोष उपयोगी छ। भेदक छ।

यसलाई शोधन गरेरमात्र प्रयोग गर्नुपर्दछ। **यो–** सेतो र केही निलो गरी दुई प्रकारको छ। केही निलोलाई भोटे स्वाग भन्दछन्, स्वभाव समानै छ। तापनि निलोमा विशेषता अनुभव छ।

२५६. हात्तिको मद

सं– हस्तिमद, गजमद, गजदानमद, कुम्भमद, दन्तिमद, दान, द्वीपिमद। **हि–** हाथीमद। **ब– म– क–** हस्तिमद।

स्वभाव– स्निग्ध र तितो छ। केही गरम छ। अपस्मार, विषदोष, कुष्ठ, कण्डु, प्रण र विसर्पमा उपयोगी छ।

२५७. साजिखार

सं– स्वजिक्षार, स्वजिक, क्षार, स्वर्जी, सुखाजिक, सुचिक, सुचि, सुखवर्चा। **हि–** सज्जी। **ब–** साजिखार। **म– क–** साजीखारु। **लै–** CAROXILON FOETIDUM..

स्वभाव– पिरो, गरम र तीक्ष्ण छ। वायु, कफ, गुल्म, शूल, आध्मान, व्रण, कृमि र पेटको वायु - विकारमा उपयोगी छ।

२५८. नुनपानीको खार

सं– लवणार, लवणोत्थ, लवणारसज, लोणार, वर्णभेद, जलज, लवणक्षार, लवण। **म– क–** लोणार खारु।

स्वभाव– केही नुनिलो छ। तीक्ष्ण र अति गरम छ। पित्त बढाउँदछ। वातगुल्मलाई हटाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२५९. सिँहुडीको खार

सं– वचक्षार, बचक, वचकक्षार, क्षारश्रेष्ठ, विदारक, क्षार, चन्दनसार, धूमोत्थ, धूमज । **म– क–** बचक्षार ।

स्वभाव– अति गरम छ। तीक्ष्ण छ। रेचन छ। गुल्म, विष्टम्भ, उदररोग र शूलमा उपयोगी छ ।

२६०. जवाखार

सं– यवक्षार, पाक्य, यवज, यवशूकज, यावशूक, यवाह्व, यवापत्य, यवाग्रज । **हि–** जवाखार । **ब– म– क–** यवक्षार । **लै–** POTASSIUM CARBONATE.

स्वभाव– चर्चराउदो, स्निग्ध, गरम र हलका छ। सारक छ। भोक जगाउँदछ। कफ - वायुलाई हटाउँदछ। शूल, आमदोष, श्वास, गलाको रोग, पाण्डु, अर्श, ग्रहणी, गुल्म, प्लीह. हृदयरोग, वातसम्बन्धी पेटका रोगमा हितकारक छ। मूत्रकृच्छ्र र अश्मरीमा पनि उपयोगी छ।

२६१. चनाको क्षार

सं– चणकाम्ल । **हि–** चनाखार, चनेका नोन । **म–** हरभरेची आम ।

स्वभाव– नुनिलो र खुब अमिलो छ। अति गरम छ। दाँत किट्किटाउँदछ। रुचि र भोक जगाउँदछ। शूल, अजीर्ण, विबन्धमा हितकारी छ ।

२६२. कलमीसोरा

सं– सूर्यक्षार, अर्कक्षार, ताक्ष्य, तीक्ष्णरस, सुचिका, सर्वसह, औरिण, शिलाजतु । **हि– म– क–** सोरा । **लै–** POTASSIUM NITRATE.

स्वभाव– पिरो, तितो, नुनिलो, परिलँदो र तीक्ष्ण छ। अति गरम र रेचक छ। अग्निदीप्त गराउँदछ। हलका र ग्राही छ। दाह र शोफ गराउँदछ। पित्त कोप गराउँदछ। प्लीहा, मुर्छा, मूत्रकृच्छ्र, वातरक्त, नेत्ररोग, कुम्भकामला, कास, नासापाक, पिटका, शिरःपाक, शूल र आध्मानमा उपकारी छ।

२६३. माजुफल

सं– मायाफल, मायिफल, मायि, मायिका, छिद्राफल । **हि–** माजुफल । **ब–** माइफल । **क– म–** मायाफल । **लै–** QUERCUS INFECTORIA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पिरो, तीक्ष्ण र गरम छ। वायुलाई हटाउँदछ। फितलोपनालाई कस्दछ। केशलाई कालो गराउँदछ।

२६४. ठुलो मोथे, वनमोथे

सं– कुटन्नट, कैवर्तीमुस्तक, वन्यमुस्तक, सितपुष्प, दासपुर, वालेय, परिपेलव, परिपेल्ल, प्लवगोपुर, गोनर्द। **हि–** केवटमोथा। **ब–** केउटमोथा, केसरि आमुचा। **म–** केवडीमोथा।

स्वभाव– तितो, टर्रो र पिरो छ। कान्तिवर्धक छ। कफ - पित्त - रक्त दोष, विसर्प, कुष्ठ, कण्डू, विषदोष, व्रण, दाह र आमशूलमा हितकारक छ।

२६५. खुर्सानी

सं– कटुवीरा, उज्ज्वला, तीक्ष्णा, तीव्रशक्ति, अजडा। **हि–** लालमिरच। **ब–** लङ्कामरिच, झाल। **म–** लालमिरची। **लै–** CAPSICUM ANNUUM.

स्वभाव– गरम र पिरो छ। भोक जगाउँदछ। दाह गराउँदछ। कफलस्साको हानि गर्दछ। अजीर्ण, विषूची, पचपचाउँदो घाउ - खटिरा, तन्द्रा, मोह, प्रलाप, स्वरभेद र अरुचिमा उपयोगी छ।

२६६. चिया

सं– चाह, चविका, चाहा, उष्णपत्रिका। **हि–** चाः, चाय। **ब** चाह। **म–** चहा। **लै–** THEA SINENSIS.

स्वभाव– तीक्ष्ण, गरम, टर्रो र हलका छ। दीपन - पाचन गराउँदछ। कफ, पित्तलाई हर्दछ। केही वायुकोप गर्दछ।

चिया - हाल चलनचल्तीको आछामी र अघिका चल्तीको भोटे चिया गरी दुई प्रकारको छ। भोटे चियालाई - तृणपत्रिका, उष्णपत्रिका, शकौदन कहिन्छ।

यसको **स्वभाव–** केही सुगन्ध छ। दीपन, पाचन छ। हृदयलाई हितकारक छ। ज्वर, कफ, कासलाई फाइदा छ। यसैमा, कसैले तालीसपत्रको स्वभाव पनि मानेका छन्।

२६७. पारसी अजमोदा, खुरासानी ज्वानु

सं– पारसीक यवानी, यवानी, यवानीया, चौहार, जन्तुनाशन, पारसी, मावनी, गन्धा, छार, खरपुष्पिका। **हि–** छहरी अजवाइन, छुहारी अजमोद, खुरासानी अजवायन। **म–** किरमाणी ओंवा। **लै–** HYOSCYAMUS NIGER.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– तितो, पिरो, तीक्ष्ण र गरम छ। हलका र वीर्यवर्धक छ। भोक जगाउँदछ। त्रिदोष, अजीर्ण, कृमि, शूल र आमदोषलाई शमन गर्दछ। ज्वानुसमान स्वभावको पनि छ।

२६८. नौसादर

सं– चूलिकालवण, क्षारश्रेष्ठ, अमृतक्षार, सादर, नरसार, वज्रक्षार, विदारण। **हि**- नवसादर, नौसादर। **ब**- निशादल। **म**- नवसागर।। **लै**- AMMONIUM MURIAUS.

स्वभाव– तीक्ष्ण छ। शोथलाई हटाउँदछ। कलेजोको विकार, शिरःशूल, स्तनरोग, रक्तपित्त, कास, भ्रम, योनिव्यापद्रोग र अर्वुदादि रोगमा हित देखाउँदछ। सारक छ। अति गरम छ। व्रण फोर्दछ। पारो जारण गराउँदछ। गुल्म, मलस्तम्भ, उदररोग, शूल र प्लीहामा उपयोगी छ।

यो– ऊँट, राँगो, भैंसी, गाई-गोरुहरूको सुकेको विष्टालाई भस्म गरी क्षारपाक विधिले बनेको हुन्छ। भनी कहिएको छ।

यसको शोधन - सुकेको नौसादर, चुनको पानीमा यत्नपूर्वक (पग्लन नपाउने गरी) दोलायन्त्रमा पकाउनाले शुद्ध हुन्छ। शोधनविना उपयोग प्रयोग गर्न योग्य छैन।

२६९. वज्रदन्ती

सं– हेरम्ब, खरपत्र, कण्टकी, दन्तधावन। हि- हेरम्ब, ववदन्ती। **म**- दातुणी, हेरम्बवृक्ष।

स्वभाव– कफ र वायुलाई हटाउँदछ। यसको जराले वमन गराउँदछ।

यसको रुख- ठुलो हुन्छ। पात, रुख-बयरको जस्तो छाँटको हुन्छ। लोकमा यसको दतिउन पनि लगाउँदछन्।

इति पिप्पल्यादि वर्गः ॥४॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ मूलकादि वर्गः

२७०. मुला

सं– मूलक, नीलकण्ठ, मूलाह्व, दीपमूलक, मूलक्षार, कन्दमूल, शङ्खमूल, हरित्पर्ण, रुचिर, दीर्घकन्दक, कुञ्जरक्षार, मूल। **हि**– मुली, छोटी मुली। **ब**– मुला। **म**– **क**– मुलङ्गी। **लै**– RAPHANUS SATIVUS.

स्वभाव– तीक्ष्ण, गरम, पिरो, हलका र दीपन - पाचन छ। स्वर खुलाउँदछ। रुचि गराउँदछ। त्रिदोष र मूत्रदोषलाई हटाउँदछ। ज्वर, श्वास, नाक - घाँटी - नेत्रका रोग, हृदयरोग, गुल्म र अर्शमा उपयोगी छ। ग्राही छ।

मुलाको सुकेको चाना - हलका छ। शोथ, त्रिदोष र विषदोषलाई शमन गर्दछ।

मुला - खालीपेटमा खाँदा, पित्त र दाह गराउँदछ। भोजनान्तमा खाँदा बल दिन्छ।

सुठो, पिपला, मरिच, धनियाँ, जिराहरू मिलाई खाँदा अर्श, शूल र हृदयरोगलाई शमन गर्दछ।

यसको फूल (डुकु) - कफ र पित्तलाई हटाउँदछ।

फल (कोसा) - कफ र वायुलाई हटाउँदछ।

मूला - छिपिएको फाइदा छैन, गरम छ। शोफ, दाह, पित्त र रक्त दोष गराउँदछ।

२७१. हात्तिदाँते मुला

सं– चाणक्यमूलकं, शालेय, वानिय, विष्णुगुप्तक, स्थूलमूल, महाकन्द, कौटिल्य, मरुसम्भव, शालामर्कटक, मित्र, हस्तिदन्त। **हि**– बडी मुली। **ब**– चणक मुली। **म**– थोरु मुला। **क**– दोड मुलङ्गी।

स्वभाव– पिरो र गरम छ। भारी र ग्राही छ। रुचिकारक र दीपन छ। कफ, वायु, कृमि, गुल्मलाई हटाउँदछ।

२७२. सलगम, गाण्टेमुला

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सं- पिण्डमूल, गजीड, पिण्डिक, पिण्डमूलक। **हि**- गोलमुली। म बाटुलामुला। **क**- वहमुलङ्गी।

भाव - पिरो, तीक्ष्ण र गरम छ। गुल्मरोग र वायुसम्बन्धी रोगहरूलाई हटाउँदछ।

२७३. पहेँलो गाजरमुला

सं- गार्जर, पिङ्गमूल, पीतक, सुमूलक, स्वादुमूल, सुपीत, नारङ्ग, पीतमूलक। **हि**- गाजरमुली। **ब**- गाजर। **म**- गाजरमला। क गर्जरी। **लै**- DAUCUS CAROTA.

स्वभाव केही पिरो र तीक्ष्ण छ। स्वादिलो र रुचिकारक छ। कफ, आध्मान, कृमि, शूल, दाह, पित्त र तृष्णालाई शमन गर्दछ।

२७४. सहिञ्जन

यो- पहेँलो, कालो, सेतो, रातो गरी, फूलका भेदले चार प्रकारको छ।

पहेँलो- शिग्रु, हरितशाक, शाकपत्र, सुपत्रक, उपदंश, क्षामदंश, कोमलपत्रक, बहुमूल, दशमूल, तीक्ष्णमूल।

स्वभाव- पिरो, तितो र गरम छ। रुचिकारक र दीपन छ। पाकावस्थामा तीक्ष्ण छ। मुखको जाड्य, वायु र कफको विकार, व्रणदोषलाई हटाउँदछ।

कालो- शोभाञ्जन, नीलशिग्रु, तीक्ष्णगन्ध, जनप्रिय, मुखामोद, कृष्णशिग्रु चक्षुष्य, रुचिरञ्जन।

स्वभाव- पिरो, गरम र तीक्ष्ण गन्ध छ। स्वादिलो छ। रुचि गराउँदछ। नेत्ररोग, कृमि, शूल र वायुविकारलाई शमन गर्दछ। यो (कालो) दुर्लभ छ, कहीँ भेटिएको बुझिँदैन।

सेतो- श्वेतशिग्रु, सुतीक्ष्ण, मुखभङ्ग, सिताह्वय, श्वेतमरिच, रोचन, मधुशिक।

स्वभाव- पिरो र तीक्ष्ण छ। रुचिकारक र दीपन छ। शोफ, वायु, मुखको जाड्यलाई हटाउँदछ। शरीरका पीडामा फाइदा छ।

रातो- रक्तशिन, रक्तक, मधुर, बहुलछद, सुगन्धकेसर, सिंह, मृगारि।

स्वभाव- स्वादिलो छ। रसायन र प्रशस्त वीर्यवर्धक छ। शोफ, आध्मान, वातपीडा र कफ - पित्त - विकारलाई समेत हटाउँदछ। यो गोसाइँस्थानमाथि हिमालयमा प्राप्य छ। ह - सैजिना। **ब**- सजिने। **म**- शेवगा, शेगुवा। **क**- तुग्गी। **लै**- MORINGA OLEIFERA.

सबैमा साधारण स्वभाव- सारक, तितो, गुलियो र चिप्लो र गरम, तीक्ष्ण, रुखो र हलका छ। क्षारयुक्त छ। सङ्ग्राही र पाकावस्थामा पिरो छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शुक्र बढाउँदछ। हृदयको हित छ। वात-कफदोष, शोथ, विद्रधि, प्लीहा, गुल्म र आमदोष, विषदोष, कृमिदोषमा उपकारी छ। रगत र पित्तलाई कोप गराउँदछ।

यसको पात– पिरो र गरम छ। दीपन, पाचन, रुचिकारक र कृमि कफ-वातको नाशक छ।

यसको फल– पिरो, तीक्ष्ण र गरम छ। स्नायुरोग, शोथ, कफ - पित्त कृमि, विद्रधि, प्लीहा र गुल्ममा हितकारक छ। विशेष गरी रातोले नेत्र रोग र पित्तलाई हटाउँदछ।

यसको गेडा– तीक्ष्ण र गरम छ। नेत्रलाई हित छ। कफ - वायु - विष दोषलाई हटाउँदछ। वृष्य छैन। यसको नस लिनाले कपाल दुखेकोलाई आराम गराउँदछ।

यसको कोसा- स्वादिलो, टर्रो र तितो छ। भोक जगाउँदछ। कफ पित्त, शूल, कुष्ठ, क्षय, श्वास र गुल्ममा हितकारक छ।

सहिञ्जनको तरकारी- स्निग्ध, स्वादिलो र ठण्डा छ। नेत्रलाई हित छ। पुष्टि गराउँदछ। वीर्य बढाउँदछ। रुचिकारक छ। माद र कृमिलाई हटाउँदछ।

सहिञ्जनको रुखको बोक्रा र पातको रसले - वातसम्वन्धी अत्यन्त पीडालाई शान्त गराउँदछ।

२७५. बाँस

यो, धनुबाँस र तामाबाँस गरी दुई जातको छ।

धनुबाँस - **सं**– वंश, यवफल, वेणु, कर्मार, तृणसेरुक, मस्कर, शतपर्वा, कण्टारु, कण्टकी, महावल, दृढग्रन्थि, दृढपत्र, धनुर्द्रुम, धनुष्य, दृढकाण्ड, तृणध्वज, तेजन।

तामाबाँस- **सं**– रन्ध्रवंश, त्वक्सार, कीचक, भस्कर, वादनीय, सुषिर। **हि**- बाँस। **ब**- बाँस। **म**- योकलवेल, भरिम्ववेल। **क**- एरडुविदिरु। **लै**- BAMBUSA BAMBOS, DENDROCALAMUS STRICTUS.

स्वभाव– यी दुबै अमिलो, टर्रो, केही तितो र ठण्डा छ। मूत्रकृच्छ्र, प्रमेह, अर्श, पित्त, दाह र रगतलाई शमन गर्दछ।

विशेष– तामाबाँस- अग्निदीपक, अजीर्णनाशक, रुचिकारक र हृदयको हितकारक छ। शूल र गुल्मको नाशक छ। पाचनशक्ति बढाउँदछ।

बाँसको टुसो वा तामो- केही तितो, अमिलो, टर्रो, स्वादिलो छ। ठण्डा, रुखो र हलका छ। रुचि गराउँदछ। रक्तपित्त, दाह र मूत्रकृच्छ्रमा फाइदा छ। सुश्रुत ग्रन्थमा - "विदाही" लेखिएको छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बाँसको जौ- टर्रो, रुखो, मधुरो छ। बल र वीर्यलाई बढाउँदछ। कफ, पित्त, मेदा, कृमि, विषदोष र प्रमेहमा उपयोगी छ। पिसाब कम गराउँदछ। वायु र पित्तलाई बढाउँदछ।

बाँसको जरा- कसैले मूत्रकृच्छ्र हटाउँदछ, भनी लेखेका छन्। बाँसको आँख्लोमा गुण केही छैन।

२७६. वेत

यो देशीवेत, पानीवेत, पर्वतेवेत गरी तीन प्रकारको छ।

देशीवेत- **सं-** वेत्र, वेत, योगिदण्ड, सुदण्ड, मृदुपूर्वक।

स्वभाव- ठण्डा र टर्रो छ। भूतदोष र पित्तविकारलाई हटाउँदछ।

पानीवेत- **सं-** वानीर, वृत्तपुष्प, शाखाल, जलवेतस, व्याधिघात, परिव्याध, नादेय, जलसम्भव।

स्वभाव- तितो, टर्रो, ठण्डा र सङ्ग्राही छ। व्रणलाई शुद्ध गराउँदछ। कफ-पित्त-रगतको विकार र राक्षस-दोषलाई हटाउँदछ।

पर्वते वेत- **सं-** वेतस, निचुल, बञ्जुल, दीर्घपत्रक, कलन, मञ्जरीनम्र, सुषेण, गन्धपुष्पक।

स्वभाव- पिरो, स्वादिलो र ठण्डा छ। दीपन र रुचिकारक छ। पित्तलाई कोप गराउँदछ। रक्तपित्त, कुष्ठदोष र भूतदोषलाई हटाउँदछ।

तीनै जातमा **साधारण स्वभाव-** ठण्डा छ। दाह, शोथ, अर्श, योनिरोग, व्रण, विसर्प, मूत्रकच्छ्र, रक्तपित्त, अश्मरी, कफ र वायुको विकारमा उपयोगी छ।

यसको अङ्कुर - क्षार छ। हलका छ। पिरो र गरम छ।

यसको पात- टर्रो, तितो, पिरो र ठण्डा, हलका छ। वायु बढाउँछ। कफ, पित्त र रक्तविकारलाई हटाउँदछ। ह - **ब- म-** वेत। **क-** वेत, वेडिम्। **लै-** साधारण) CALAMUS ROTANG, - पानीवेत) - HUMBOLDTIA VAHLIANA.

२७७. मालिङ्गो, वनमूला

सं- माकन्दी, बहुमूला, मोदनी, गन्धमूलिका, एका, विशदमूली, श्यामला। **हि-** माईमुल। **ब-** माद्राण्डी। **म-** मायिणी। **क-** मागिणी। **लै-** PORTULACA TUBEROSA.

स्वभाव- पिरो, तितो, र मधुरो छ। भोक जगाउँदछ। रुचि बढाउँदछ। पथ्य छ। प्लीह, गुल्म, आनाह, उदररोग, शीतज्वर, र वात-कफ दोषमा हितकारक छ।

यसको कन्द- पाकावस्थामा मधुरो छ। अग्नि बढाउँदछ। पाण्डु, शोफ, कृमि, प्लीहा, गुल्म, ग्रहणी, उदररोग र अर्शमा उपयोगी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२७८. गद, वनहेलदो

सं– शोली, वनहरिद्रा, वनारिष्ठा, शोलिका । **हि–** वनहल्दी । **ब–** वनहलुद । **म–** सोली । **क–** अडिविषका । **लै–** CURCUMA ARO MATICA.

स्वभाव– पिरो, तितो, रुचिकारक र दीपन छ । गुलियो भावको छ । कुष्ठ र रक्तपित्तमा उपकारी छ ।

२७९. सिङ्घाडा

सं– शृङ्गाटक, शृङ्गरुहा, शृङ्गकन्द, शृङ्गमूल, जलवल्ली, जलाश्रया, जलफल, त्रिकोण, विषाणी । **हि–** सिङ्घाडा । **ब–** पानीफल । **म–** क सिङ्घाडे । **लै–** TRAPA BISPINOSA.

स्वभाव– ठण्डा, मिठो, केही, टर्रो, सारक र हलका छ । रुचि गराउँदछ । अति वृष्य छ । लिङ्ग दृढ गराउँदछ । रक्तपित्त, त्रिदोष, ताप, परिश्रम र शोफमा उपयोगी छ । विष्टम्भी र भारी छ ।

२८०. लशुन

सं– रसोन, लशुन, अरिष्ट, रिष्ढ्य, म्लेच्छकन्द, महौषध, भूतघ्न, उग्रगन्ध, सितलशुन । **हि– ब–** लहसुन, लशुन । **म–** पाँढरा लसणु । **क–** बिलिय वेल्लुल्लि । **लै–** ALLIUM SATIVUM.

स्वभाव– निम्नोक्त छ्यापी समानको छ ।

२८१. छ्यापी

सं– गृञ्जन, महाकन्द, दीर्घपत्रक, पृथुपत्र, स्थूलकन्द, यवनेष्ट, बलहित, शिखिमूल, ग्रन्थिमूल, वर्तुल, शिखाकन्द, डिण्डीर, मोदक । **हि– ब–** लाल लशुन । **म–** लोहिम्वावोलु लसणु । **क–** कैंपिन वेल्लुल्लि । **लै–** ALLIUM ASCALONICUM.

स्वभाव– स्निग्ध, पिच्छल, भारी, गरम र सारक छ । तीक्ष्ण र मधुरो छ । पाकावस्थामा पिरो छ । पुष्टिकारक, वीर्यवर्धक र बल-वर्ण-मेधाजनक छ । रसायन छ । कण्ठरोग र नेत्ररोगमा हित छ । रक्त र पित्तलाई शमन गर्दछ । टुटेको हड्डी जोड्दछ । हृदयरोग, जीर्णज्वर, कोखाको शूल, विबन्ध, गुल्म, अरुचि, कास, शोफ, अर्श, कुष्ठ, अग्निमान्द्य, कृमि, मूत्रकृच्छ्र, वातदोष, श्वास र कफदोषमा हितकारक छ ।

लशुन– सेतो र रातो गरी दुई जातको हुन्छ । सेतोलाई लशुन र रातोलाई छ्यापी भनिन्छ । छ्यापीको पनि पोटीका बोक्रामा मात्र रातो देखिन्छ, भित्रको पोटी रातो हुँदैन । यी दुबै जात कहीं ठुला पोटीका र कहीं साना पोटीका हुन्छन् ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लशुनको- जरामा पिरो, पातमा तितो, डाँठमा टर्रो, टुप्पामा नुनिलो र बोजमा गुलियोसमेत पाँच रस भई, छ रसमध्ये अमिलो एक मात्र नरहने हुँदा, रसोन नाम रहेको हो । लशुनको सेवन गर्नेले कसरत, घामको ताप, धेरै पानी पिउने आदत, दुध, चाकु, सखर र क्रोधलाई त्याग्नु पर्दछ । मासु, मदिरा र अमिलो भने सेवन गर्न हितकारक हुन्छ ।

२८२. सेतो प्याज

सं- पलाण्डु, तीक्ष्णकन्द, उल्ली, मुखदूषण, शूद्रप्रिय, कृमिघ्न, दीपन, मुखगन्धक, बहुपत्र, विस्रगन्ध, रोचन । **हि**- प्याज । **ब**- पेंयाज । **म**- पाढरा कान्दा । **क**- लोहिवी उल्ली, केंपिन उल्ली । **लै**- ALLIUM CEPA.

स्वभाव- पिरो छ । पाकावस्थामा गुलियो छ । भारी छ । बल-वीर्यवर्धक, रुचिकारक र स्निग्ध छ । वायुको विकारलाई शमन गर्दछ ।

२८३. रातो प्याज

सं- राजपलाण्डु, यवनेष्ट, नृपाह्वय, राजप्रिय, महाकन्द, दीर्घपत्र, रोचक, नृपेष्ट, नृपकन्द, नृपप्रिय, रक्तकन्द, राजेष्ट । **हि**- लाल प्याज । **ब**- लाल पेयाज । **म**- लाल कान्दा । **क**- राज उल्ली ।

स्वभाव- नुनिलो र तीक्ष्ण छ । ठण्डा छ । पित्त र कफलाई हटाउँदछ । रुचि बढाउँदछ । भोक जगाउँदछ । निद्रा पार्दछ । घाँटी सुक्नेमा शमन गर्दछ । स्वादमा मिठो छ । पौष्टिक छ ।

प्याजको बियाँ - वीर्य बढाउँदछ । दाँतका किरा र प्रमेहमा उपयोगी छ ।

२८४. ओल

सं- सूरण, सुकन्दी, सुवृत्त, सूरकन्द, स्थूलकन्दक, कन्दी, कण्डुल, कन्दसूरण, कन्दार्ह, कन्दवर्धन, दुर्नामारि, अर्शोघ्न, तीव्रकन्द, बहुकन्द वातारि, रुच्यकन्द । **हि**- जमीकन्द, सुरन । **ब**- ओल । **म**- सुरणु, गोडा । **क**- सुरणा । **लै**- AMORPHOPHALLUS CAMPANULATUS=

स्वभाव- रुखो, पिरो, टर्रो छ । हलका छ । सारक छ । रुचि, भोक र पाचनशक्ति बढाउँदछ । विष्टम्भी छ । कृमि, कफ, वायु, श्वास, कास, वमन, अर्श, शूल र गुल्ममा हितकारक छ । चिलाउने र रक्तदोष गराउँदछ । विशेष गरी अर्शरोग हुनेलाई पथ्य छ । दाह, रक्तपित्त र कुष्ठसमेत छालाका रोगवालालाई हित छैन ।

यो तरकारी खाने कन्दहरूमध्ये उत्तम छ । अरू वस्तुसँग सन्धान गर्दा अति गुणदायक छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२८५. सेतो ओल, वनओल

सं– सितसूरण, बन्य, वनकन्द, लूल, अरण्यसूरण, वनज। **हि**– जमीकन्द, जङ्गली सुरन। **लै**– ZIZYPHUS RUGOSA.

स्वभाव– यसमा पूर्वोक्त साधारण ओलमाभन्दा वीर्य - विपाक कमी छ।

२८६. माने

सं– मानकन्द, महापत्र, माण, माणक, छत्रपत्र, बृहच्छद, विस्तीर्णपर्ण, स्थलपद्य। **हि**– मानकन्द। **लै**– ALOCASIA INDICA.

स्वभाव– स्वादिलो भई कोक्याउने स्वभावको छ। भारी छ। रक्त पित्तमा हितकारी छ।

२८७. सुठनी

सं– पिण्डीतक, पिण्डकन्द, पिण्डालु, पिच्छिल, कन्दग्रन्थि, रोभशकन्दक, स्वादुकन्दक। **हि**– काँदु। **ब**– गोल आलु, चुवडी आलु। **म**– पाँढरे रताले। **क**– विलिय हेण्डल। **लै**– VANGUERIA SPINOSA.

भाव - मधुरो, मिठो, ठण्डा र भारी छ। तृप्ति गराउँदछ, वृष्य। कफ लगाउँदछ। वायुकोप गराउँदछ। मूत्रकृच्छ्र, दाह, शोष र प्रमेहमा हितकारक छ।

२८८. सेतो सकरकन्द

सं– शङ्खालु, पिण्डालु, पिण्डकन्द, पिण्डक, ग्रन्थिल, कन्दग्रन्थि, मध्वालु, ताम्बूलपत्र, रोमश, रोमकन्द, रोमालु, लालाकन्द। **हि**– सकरकन्दी। **ब**– चुवडी आलु। **म**– पैंडालु, पाँढरे रताले। **क**– विलिय हेडल। **लै**– IPOMOEA BATATAS.

स्वभाव– मिठो र ठण्डा छ। वीर्यवर्धक छ। मूत्रकृच्छ्र, दाह, शोष, र प्रमेहमा हित छ। तृप्तिकारक र भारी छ।

२८९. रातो सकरकन्द

सं– रक्तालु, रक्तपिण्डालु, रक्तपिण्डक, रक्तकन्द, लोहित, लोहितालु। **हि**– रतालु, लाल सकरकन्द। व - लाल पिण्डालू। **म**– लाल रतालैं। **क**– केपिन हेडल। **लै**– DIOSCOREA BULBIFERA.

स्वभाव– ठण्डा, मिठो, र केही अमिलो छ। भारी छ। बल-वीर्य बढाउँदछ। पुष्टि गराउँछ। पित्त, दाह र परिश्रमलाई हटाउँदछ।

२९०. आरारुट

सं– मानिनीमूलम्। **हि**– टिक्कोर, आरारुट। **ब**– आरारुट। लै MARANTA ARUNDINACEA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव- यसको जरा- तृष्णा, अरुचि, कृमिदोष, विषदोष, मददोष, र मुर्छा, प्रमेह र कफ-पित्त-विकारलाई हटाउँदछ ।

२९१. भ्याकुर

सं- कासाल, कासकन्द, कन्दाल, आलु, पत्रालु, विशालपत्र, श्वलुक । **म- क-** कासाल । **लै-** NAREGAMIA ALATA.

स्वभाव- स्वादिलो र पथ्य छ । अरुचिलाई हटाउँदछ । भोक जगाउँदछ । विषसम्बन्धी रोग, कफसम्वन्धी रोग र चिलाउनेलाई हटाउँदछ ।

२९२. कर्कलो, पिँडालु

सं- तीक्ष्णकन्द, दीर्घनाल, आलुक, सुकन्दक, महापत्रालुक, हस्तिकर्ण । **हि-** घुइयाँ, चुप्री । **ब-** चुप्री आलु । **म-** अलवाचा काँदा । **लै-** DIOSCOREA ALATA.

स्वभाव- केही तितो र स्वादिलो छ । कोक्याउँदछ । गरम छ । वायु, कफ र शीतज्वरलाई हटाउँदछ ।

यसको कन्द (पिँडालु) - पाकावस्थामा स्वादिष्ट छ । पाण्डु, शोथ, कृमि, गुल्म, प्लीहा, आनाह, उदररोग, ग्रहणी र अर्शमा हितकारक छ ।

२९३. रातोपाते फ्याक्से

सं- फोण्डालु, लोहितालु, रक्तपत्र, मृदुछद । **म-** फौँडालु । **क-** वोवृ गेणसु ।

स्वभाव- पिरो र गरम छ । भोक जगाउँदछ । कफ र वायुलाई हटाउँदछ ।

२९४. जलुको

सं- पानीयालु, जलालु, अनूपालु, अवालुक । **हि-** पानीवागा । **म-** पाणीयालु । **क-** नीरु गेणेसु ।

स्वभाव- कोक्याउँदो छ । तृप्तिकारक र त्रिदोषनाशक छ ।

२९५. तरुल

सं- मुखालु, मण्डपारोह, दीर्घकन्द, कन्दक, स्थूलकन्द, महाकन्द, स्वादुकन्द । **म- क-** मुखालुकन्द । **लै-** DIOSCOREA BULBIFERA.

स्वभाव- मिठो र ठण्डा छ । रुचि गराउँदछ । पित्त, दाह, शोष र तृष्णालाई हटाउँदछ । वायुलाई बढाउँदछ ।

२९६. निलो तरुल

सं- नीलालु, असितालु, कृष्णालु, श्यामलालुक । **म-** नीलालु । **क-** करिय गेणेसु ।

स्वभाव- मिठो र ठण्डा छ । पित्त, दाह र परिश्रमलाई हटाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२९७. भैंसे तरुल

सं– शुभ्रालु, महिषकन्द, लुलायकन्द, शुक्लकन्द, सख्य, वनवासी, विषकन्द, नीलकन्द । **म–** महिषीकन्द । **क–** यम्मेगड्डे ।

स्वभाव– पिरो र गरम छ। रुचि गराउँदछ। मुखको जाड्य हटाउँदछ। कफ र वायुलाई शमन गर्दछ।

२९८. घ्याम्पे तरुल, जाँते तरुल

सं– हस्तिकन्द, हस्तिपत्र, हस्तिकर्ण, अतिपत्र, अतिकन्दक, कर्णक, ना. गजकन्द, गिरिवासी, त्वक्दोषारि, नागकन्द, नागश्रय, बृहत्पत्र, स्थूलकन्द । **म–** हस्तिकन्द । **क–** मल्लिरक्कसियगडडे । **लै–** ALOCA SIA MACRORRHIZA.

स्वभाव– पिरो छ। गरम छ। कफ - वायु - छाला - रगतसम्वन्धी रोग र महाकुष्ठ, विषदोष, विसर्पमा उपयोगी छ।

२९९. तिते गिठो

सं– कोलकन्द, कृमिघ्न, पञ्जल, वस्त्रपञ्जल, पुटालु, सुपुट, पुटकन्द । **हि–** चमार आलु । **म–** कोलकन्द । **क–** सम्पुटगेडु ।

स्वभाव– पिरो, केही तितो र गरम छ। कृमिदोष, विषदोष र वमनलाई हटाउँदछ।

३००. मिठो गिठो

सं– वाराही, वराही, वराहकन्द, सूकरी, क्रोडकन्या, गृष्टि, विष्वक्सेनकान्ता, कौमारी, ब्रह्मपुत्री, त्रिनेत्री, क्रौडीकन्या, गृष्टिका, माधवेष्टा, क्रोड, सूकरकन्द, वनवासी, कुष्ठनाशन, बल्य, अमृत, महावीर्य, महौषधि, शबरकन्द, वीर, ब्राह्मकन्द, सुकन्दक, वृद्धिद, व्याधिहन्ता । **हि–** गेंठी, भिवालीकन्द । **ब–** चाभालु । **म–** वाराहीकन्द, डुकरकन्द । **क–** हन्दि गट्टे । **लै–** DIOSCOREA PENTAPHYLLA.

स्वभाव– मिठो, केही तितो-पिरो छ। विष-पित्त-कफका दोष र कुष्ठ, प्रमेह, कृमिलाई हटाउँदछ। बल, वीर्यलाई बढाउँदछ। रसायन पनि छ।

३०१. ट्यागुनु, चादमारी

यो– सानो, ठुलो गरी दुई प्रकारको हुन्छ।

सानो– सं– नाकुली, सर्पगन्धा, सगन्धा, साङ्गी, सर्पादनी, सुरसा, रक्तपत्रिका, ईश्वरी, अहिभुक्, नागगन्धा, नकुलेष्टा, भुजङ्गाक्षी, व्यालगन्धा ।

ठुलो - सं– महासुगन्धा, महाहिगन्धा, सुवहा, साक्षी, गन्धनाकर फणिहन्त्री, नकुला, अहिभुक्, अहिमनी, अहिलता, विषमर्दनिका, विषमर्दनी ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हि- नाई, छोटा चाँद, नाकुलीकन्द । **ब-** नाकुली, चान्द्रा । **म-** नाकुली, मुङ्ग्रसवेल । **क-** विषमुङ्गरी । लैं - RAUWOLFIA SERPENTINA.

माल्वी - चुवन्नाविल्पुरी । तैलङ्गी - पाटला आगन्धी । तामेली कोवन्नामिल्पोरी । - कहीँ चाँदमरुवा पनि भन्दछन् ।

स्वभाव- सानो, ठुलो दुबै - तितो, पिरो, टर्रो र गरम छ। त्रिदोषलाई हटाउँदछ। ज्वर, कृमि, व्रण र सर्प-माकुरो-बिच्छी-मुसाहरूको विषलाई तुरुन्त हटाउँदछ।

यो- अनिद्रा, उन्माद, अपस्मार र रक्तचापमा अनेक रूपले प्रयोग अनुभवसिद्ध छ।

यसमा सर्पको जस्तो गन्ध हुन्छ। यो गन्ध ठुलोमा विशेष छ। यसलाई न्याउरीमुसाले खुब खान्छ।

३०२. बिराले लहरो

सं- विदारिका, विदारी, विडाली, बारिवल्लभा, वृष्यकन्दा, स्वादुकन्दा, सिता, स्वादुलता, शुक्रा, शृङ्गालिका, वृष्यवल्लिका, भूकूष्माण्डी, गजेष्टा, कन्दफला । **हि-** बिलाईकन्द । **ब-** भुइँकुमडा । **म-** भुयि कोहले । **क-** नेलकुम्बल । **लै-** IPOMOEA PANICULATA.

स्वभाव- मिठो, ठण्डा, स्निग्ध र भारी छ। पुष्टि - **बल-** वर्ण - वीर्य र कफलाई बढाउँदछ। रक्तपित्तलाई शमन गर्दछ। दाह हटाउँदछ। स्वर खुलाउँदछ। पिसाब लगाउँदछ। स्त्रीको स्तनमा दुध बढाउँदछ। यसको गानु हुन्छ, गानु नै विशेष गुणको छ।

३०३. दुधेबिराले लहरो

सं- क्षीरविदारी, क्षीरकन्दा, क्षीरवल्ली, क्षीरशुक्ला, क्षीरलता, इक्षुवल्लरी, इक्षुवल्ली, पयस्विनी, पयःकन्दा, पयोलता, पयोविदारिका, इक्षुगन्धा । **हि-** दुधविदारी । **ब-** लाल भुईकूमड । **म-** क्षीरकन्द, भुई कोहला । **क-** क्षीरकन्द । **लै-** PUERARIA TUBEROSA.

स्वभाव- मिठो, अमिलो, टर्रो र केही तितो छ। स्निग्ध र भारी छ। ठण्डा छ। वर्ण - **बल-** वीर्य - पुष्टि र दुध बढाउँदछ। रसायन छ। कफ र पिसाब पनि बढाउँदछ। स्वर खुलाउँदछ। पित्तदोष, रक्तदोष, शुल, दाह, वायुविकार, मूत्ररोग र प्रमेहमा हितकारक छ। विशेष गरी यसको गानु - वृष्य, वृंहण, हृद्य र रसायन छ।

३०४. कञ्चिर्नेपाते, बाँको

सं- मालाकन्द, बलकन्द, पङ्क्तिकन्द, त्रिशिखिदला, ग्रन्थिदला, कन्दलता । **म-** दावणियगडु । **क-** करियगोली ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– खुब तीक्ष्ण छ। कोक्याउँदछ। भोक जगाउँदछ। गुल्म, वायु, कफ र गण्डमालालाई शमन गर्दछ।

३०५. बाँको

सं– चण्डालकन्द, एकपत्र, द्विपत्रक, त्रिपत्र, चतुष्पत्र, पञ्चपत्र। **म**– चण्डालकन्द। **क**– मादगेगट्टे।

स्वभाव– स्वादिलो छ। रसायन छ। कफ - पित्त - विषका विकार र भूतादिदोष, रक्तविकारलाई शमन गर्दछ।

३०६. तिलथोप्ले गुर्वो, नलुको

सं– तैलकन्द, द्रावककन्द, तिलांकितदल, केरवीरकन्द, तिलचित्रपत्रक। **म**– तैलकन्द। **क**– स्रजिमुर्दिगगड्डे।

स्वभाव– पिरो र गरम छ। वातापस्मार, विषदोष र शोफलाई हटाउँदछ। शरीर दुरुस्त राख्दछ। लोहलाई पगाल्दछ। पारोलाई बद्ध गर्दछ।

यसको पात– झण्डै करवीरको पातजस्तै हुन्छ। पातमा तिलजस्तो थोप्लो परेको हुन्छ। कन्दको तल्लो भागमा तेलजस्तो लस्सा हुन्छ।

३०७. तिनपाते गुरु

सं– त्रिपर्णी, बृहत्पत्रा, छिन्नग्रन्थिनिका, कन्दला, कन्दवहला, अम्लवल्ली, विद्रुमारहा। **म**– तिलपर्णी। **क**– मुरेङ्गडे।

स्वभाव– मिठो छ। ठण्डा छ। श्वास, कास, विषदोष, व्रणदोष र पित्तकोपलाई शमन गर्दछ।

यसको पात– तिलथोप्ले गुर्वोकोभन्दा ठुलो र तिनपाते हुन्छ, यसमा कन्द पनि धेरै हुन्छ।

३०८. लक्ष्मणकन्द

सं– लक्ष्मण, पुत्रकन्दा, पुत्रदा, नागिनी, नागाह्वा, नागपत्नी, तुलिनी, भक्षिका, भजिका, अस्रविन्दुच्छदा, सुकन्दा। **हि**– लक्ष्मणा। **म**– लक्ष्मणा कन्द। **क**– पुरुषगडे। **ल**– MANDRAGORA OFFICINARUM.

स्वभाव– स्वादिलो र ठण्डा छ। त्रिदोषलाई हटाउँदछ। रसायन छ। बल बढाउँदछ। स्त्रीको बन्ध्यत्व हटाउँदछ अर्थात् सन्तान हुने गराउँदछ।

यसका पातमा- रक्तचन्दन छर्केजस्ता राता थोप्ला हुन्छन्। **पात**- कर्कलाका छाँटका केही लाम्चा साना हुन्छन्। **यसको कन्द**- झण्डै मानिसका आकारको हुन्छ। यो चीनदेशमा रेनसेन भनी प्रसिद्ध छ।

३०९. हथञ्जोडी

सं– करजोडी, हस्तजोडी। **हि**– हाथजोरो। **म**– **क**– हाथजोडी। लै CYCLAMEN EUROPAEUM,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– रसबन्ध आदि वश्यकर्मलाई सिद्ध गराउँदछ। यसैलाई गरुडपञ्जा पनि भन्दछन्।

३१०. मुसलीकन्द

सं– मुसली, तालमूली, तालपत्रिका, दीर्घकन्दिका, भूताली, गोधापदी, सुवहा, हेमपुष्पी। **हि**– मुसली। **ब**– तालमूली। **म**– मुसलीकन्द, नेलताडी। **लै**– (सेतो) ASPARAGUS ADSCENDENS, (कालो) CURCULIGO ORCHIOIDES.

स्वभाव– मिठो, तितो र ठण्डा छ। उष्णवीर्य र भारी छ। लस्सादार छ। रसायन छ। बल, वीर्य बढाउँदछ। पित्त, दाह, रक्तदोष र परिश्रमलाई हटाउँदछ। वातविकार र अर्शमा उपयोगी छ।

यो– सेतो र कालो दुई जातको हुन्छ, सेतोभन्दा कालो उत्तम छ।

३११. सालमिश्री

सं– सुधामूली, स्तवककन्द, अमृता, अमृतोद्भवा, गुलुच्छकन्द, जीवनी, प्राणदा, विघण्टिक, वीरकन्दा। **हि**- **ब**- सालममिथी। म कुलिहालु। **क**- मुकुलियगड्डे। **लै**- ORCHIS LAXIFLORA.

स्वभाव– मिठो र ठण्डा छ। भोक जगाउँदछ। धातु बढाउँदछ।

बल– पुष्टि - तृप्ति गराउँदछ। हृदयको हित छ। दाह, पित्त र रगतका विकारमा उपयोगी छ। रसायन छ।

३१२. बेथे

सं– वास्तुक, वास्तु, वस्तुक, हिलमोचिका, शाकराज, राजशाक, चक्रवर्ती। **हि**- बथुआ, चिल्ली। **ब**- बतुया। **म**- चाकबतु, चिविल। **क**- चक्रवर्त, चक्रवती। **लै**- CHENOPEDIUM ALBUM.

स्वभाव– स्निग्ध र क्षारयुक्त छ। स्वादिलो छ। ठण्डा र हलका छ। रुचि गराउँदछ। दीपन - पाचन छ। नेत्रलाई हित छ। मल-मूत्र शुद्ध गराउँदछ। विष्टम्भ, शूल, ज्वर, अर्श, कृमिदोष र त्रिदोषको विकारलाई हटाउँदछ। कफरोगीलाई सधैं पथ्य छ। सागमा उत्तम छ।

३१३. अमिलो पालुङ्गो

सं– अम्लवास्तूक, अम्लशाक, अम्लहिलमोचिका, चुक्र, चुक्रवास्तुक, दलाम्ल, लिकुच। **हि**- चुका। **ब**- चुकापालङ। **म**- चुकावडिलि, आम्बवती। **क**- हुलिचक्कोत। **लै**- RUMEX VESICARIUS.

स्वभाव– अमिलो र स्वादिलो छ। हलका र गरम छ। सारक छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। केही पित्त गर्दछ। शूल, अग्निमान्द्य,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छातीको पीडा, वातगुल्म, आमवात, मलवद्धदोष, तृष्णा, वमन, कफ वातदोष र मुखको बेस्वादीमा हित गर्दछ। पथ्य छ। यसैलाई अमिलो बेथे पनि भन्दछन्।

३१४. सानो बेथे

सं– चिल्लो, चिल्लिका, चीरपत्रा, क्षारदला, पलाशलोहिता, मृदुपत्री, वास्तुकी। **हि–** लाल बथुआ। **ब–** लाल बेतुया। **म–** चिल्ली। **क–** चिल्लिका। **लै–** CASEARIA TOMENTOSA.

स्वभाव– स्वादिलो छ। ठण्डा र क्षारयुक्त छ। रुचि गराउँदछ। पथ्य छ। कफ, पित्त, प्रमेह र मूत्रकृच्छ्रमा उपयोगी छ। बेथेसमानको पनि छ। **यो–** सेतो रातो गरी दुई प्रकारको पनि हुन्छ।

३१५. पालुङ्गो

सं– पालक्या, मधुरा, क्षुरपत्रिका, सुपत्रा, स्निग्धपत्रा, ग्रामीण, ग्राम्यवल्लभा। **हि–** पालकका साग। **ब–** पालसाग। **म– क–** पालक्यसाग। **लै–** SPINACIA OLERACEA, BETA VULGARIS.

स्वभाव– स्वादिलो र केही पिरो छ। चिप्लो, ठण्डा, भारी र ग्राही छ। वायु र कफलाई बढाउँदछ। पथ्य र तृप्तिकारक छ। रक्तपित्त, माद। श्वास र विषदोषमा उपयोगी छ।

३१६. सेतो लट्टे

सं– राजगिरि, राजनग, राजाद्रि, राजशाकिनी, मारिष, वाष्पक, मार्ष, दीर्घनाल, रक्तपर्ण, विन्दुपर्ण। **हि–** मरसा, नवडा। **ब–** श्वेत काँटानटेर शाक। **म–** माठाची भाजी, राजगिरी। **क–** डोलगेदोनी। **ल–** AMARANTHUS BLITUM.

स्वभाव– स्वादिलो, ठण्डा, भारी र विष्टम्भी छ। वायु र कफलाई बढाउँदछ। पित्त, रक्तपित्त र विषमाग्निलाई हटाउँदछ।

३१७. रातो लट्टे

सं– जीवन्त, रक्तनाल, ताम्रपत्र, प्रतालक, शाकवीर, मधुर, जीवशाक, मर्षक, रक्तमारिष। **हि–** लाल मरसा। **ब–** लाल काँटानटेर शाक। **म– क–** जीवशाक। **लै–** AMARANTHUS TRICOLOR.

स्वभाव– स्वादिलो छ। पाकावस्थामा पिरो छ। पित्तलाई हटाउँदछ। दीपन, पाचन र हलका छ। बल, पुष्टि बढाउँदछ। वस्तिशुद्धि गराउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३१८. पवै

सं- उपोदकी, कलम्बी, पिच्छिला, पिच्छिलछदा, मोहिनी, मदशाक, विषाला, बल्ल्युपोदकी। **हि-** पोईका शाक। **ब-** पुँइशाक। **म-** माड वीरुदवेली। **क-** हेवुनसले। **लै-** PORTULACA QUADRIFIDA.

स्वभाव- मिठो, टर्रो, पिरो र गरम छ। चिप्लो छ। रुचि गराउँदछ। निद्रा, आलस्य र विष्टम्भ गराउँदछ। कफ र शुक्रलाई वढाउँदछ। बल-पुष्टि गराउँदछ। घाँटीलाई हित छैन। वातपित्त र कफ पित्तलाई शमन गराउँदछ। यसलाई लहरेपवै पनि भन्दछन्। पवैको भेद निम्नोक्त प्रकार छ।

३१९. सानोपाते पवै

सं- - क्षुद्रोपोदकी, सूक्ष्मपत्र, मण्डपी।

स्वभाव- माथिकै समान छ।

३२०. वनैयाँ पवै

सं- वन्योपोदकी।

स्वभाव- तितो, पिरो र गरम छ। रुचि गराउँदछ।

३२१. बगैँचे पवै

सं- मलपोती, क्षवल्ली, पोतिका, क्षुद्रपीतिका, क्षुद्रोपोदकी, शाकटपोतिका। **हि-** लाल बचलु। **ब-** रक्तपुई, पोई। **लै-** BASELLA RUBRA.

स्वभाव- भोक जगाउँदछ। रुचि गराउँदछ। हलका छ। बल, वीर्य-पुष्टि गराउँदछ। त्रिदोषलाई शमन गराउँदछ।

३२२. कुसुम

सं- कुसुम्भ, वह्निशिख, लोहित, ग्राम्यकुङ्कुम, कमलोत्तम, महारञ्जन, कुक्कुटशिख, पापक, वस्त्ररञ्जन। **हि- ब-** कसुम, कुसुम। **म-** कडिचे। **क-** कसुम्भ। **लै-** CARTHAMUS TINCTORIOUS.

स्वभाव- वायु बढाउँदछ। पाकावस्थामा पिरो छ। मूत्रकृच्छ्र, रक्त पित्त र कफलाई हटाउँदछ। भोक जगाउँदछ।

यसको फल- स्वादिष्ट छ। रुखो र गरम छ। पित्त बढाउँदछ। भेदक छ। कफनाशक छ। केशरञ्जक र हलका छ।

यसको पात- मधुरो छ। पिरो, रुखो र गरुम छ। रुचि र भोक जगाउँदछ। मेदा र झाडा - पिसाबलाई हटाउँदछ। नेत्रलाई हित छ। गुदरोग गराउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसको बीज– मधुरो, टर्रो, स्निग्ध र ठण्डा छ। भारी छ। कफ, वायु र रक्तपित्तलाई हटाउँदछ। वृष्य छैन।

३२३. वनकुसुम

सं– अरण्यकुसुम्भ, कौसुम्भ, अग्निसम्भव।

स्वभाव– पाकावस्थामा पिरो छ। भोक जगाउँदछ। कफलाई गर्दछ।

३२४. रायोको साग

सं– राजिकापत्र। **हि**– राईका साग। **ब**– राईसर्सेर साग। **म**– महुरीपत्र। **क**– सासवेय ताप्यलु।

स्वभाव– पिरो र गरम छ। स्वादिलो छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। पित्त बढाउँदछ। दाह गराउँदछ। बल दिन्छ। कृमि, वात, कफ र घाँटीका रोगलाई हटाउँदछ।

३२५. तोरी, सर्स्यूँको साग

सं– सार्षपत्र। **हि**– सरसोँका साग। **ब**– सरीसार साग। **म**– सिरसौपत्र। **क**– विलियसासवेय ताप्यलु।

स्वभाव– पिरो र विदाही छ। अति गरम छ। स्वादिलो छ। रुचि गराउँदछ। रक्तपित्तलाई कोप गराउँदछ। शुक्रलाई घटाउँदछ।

३२६. नुनढिकी, नुनियाँसाग

सं– लोणी, घोली, कलट, कुम्भकालुक, लोण। **हि**– नुनियाँ, कुल्फा। **ब**– बडनुर्नी। **म**– घोली। **क**– तोँडगोली, किईगोली। **लै**– PORTULACA OLERACEA.

यो– ठुलो, सानो गरी दुई जातको छ। प्राय: खेतमा हुने ठुलो र बगैँचामा हुने सानो हुन्छ। स्वभावमा पनि निम्नोक्त छ।

स्वभाव– ठुलो - अमिलो, नुनिलो, पिरो र रुखो छ। भारी छ। रुचि र अग्नि उढाउँदछ। कफ, वायु, अर्श, अग्निमान्द्य, विषदोष र शुक्रलाई हटाउँदछ।

सानो– पिरो र अमिलो छ। गरम र सारक छ। रसायन छ। जीर्णज्वर, श्वास, कास, गुल्म, प्रमेह, शोथ, वातविकार, नेत्ररोग, चर्मदोष र व्रणमा उपयोगी छ।

३२७. गन्धे

सं– गन्धशाक, गौरसुवर्ण, सुवर्ण, स्वर्ण, सन्धिक, भूमिज, वारिज, ह्रस्व, कटुश्रृङ्गार, वर्णशाक। **म**– **क**– गौर सुवर्णी शाक।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– ठण्डा र पथ्य छ। दाह, अरुचि, भ्रान्ति, रगतको विकार, परिश्रम र कफ, पित्त, ज्वरलाई शमन गर्दछ।

३२८. करमको साग

सं– कलम्बी, शतपर्वा, कडम्बी, कलम्बू, कलम्बिका। **हि**– कलमी साग। **ब**– कलमी। मनालीची भाजी। **लै**– IPOMOEA REPTANS.

स्वभाव– मधुरो छ। शुक्र र स्त्रीको दुध बढाउँदछ।

३२९. डोडी साग

सं– डोण्डी, डोण्डिका, विषमुष्टि, सुमुष्टिका, डोडी, केशमुष्टि, डोडीमुष्टि। **हि**– डोरीसाग। **लै**– LEPTADENIA RATICULATA.

स्वभाव– पिरो, तितो र गरम छ। भोक जगाउँदछ। रुचि गराउँदछ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। कण्ठरोग, रक्तपित्त, दाहमा उपयोगी छ।

यो– वनैयाँ र लहरे हुन्छ। वनैयाँ - तितो र **लहरे**– मिठो हुन्छ। अरू स्वभाव एकै छ। यसलाई लोकमा कसैले जिरीकै भेद पनि भन्दछन्।

३३०. नरिचो

सं– नाडीच, पटुशाक, नाडीक, नाडिशाक, केचुक, पेचुली, विश्वरोचन। **हि**– पटुआशाक, नर्चाशाक। **ब**– पाटशाक, तितापात। **म**– नाडीशाक। **लै**– CORCHORUS CAPSULARIS.

स्वभाव– यो तितो र मिठो दुई जातको हुन्छ। तितो - कृमि, कुष्ठ र रक्तपित्तलाई हटाउँदछ। मिठो - चिप्लो र ठण्डा छ। विष्टम्भी छ। कफ र वायुलाई बढाउँदछ।

यसको सुकेको पात– ज्वर, आमवात, विशेष गरी कफ, पित्त ज्वरमा र जलदोषमा उपयोगी छ।

यसको रस– रुचिकारक छ। पित्त हटाउँदछ। तरकारीमा मिलाउन योग्य छ।

३३१. आलु

सं– आलुक, स्वादुकन्द, म्लेच्छकन्द, सुकन्दक। **हि**– **ब**– **म**– क आलु। **लै**– SOLANUM TUBEROSUM.

स्वभाव– केही चिल्लो, मिठो र गरम छ। अग्निदीपक र रुचिकारक छ। ग्राही छ। हृदयलाई हित छ। वायु, कफ र शोथलाई हटाउँदछ। कोही भारतीयहरूले आलु भारतीय प्राचीन हैन भन्ने अनुमान गरेका छन्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३३२. फूलकोपी (गोभी)

सं– पुष्पगोभी, स्वादुशाका, मध्यपुष्पा, बृहद्दला, पुष्पशाका । हि- गोभी, फूलगोभी । **ब**- **म**- गोभी । **लै**- BRASSICA OLERACEA

स्वभाव– मधुरो, स्वादिलो, भारी र ग्राही छ । बलदायक छ । अग्नि मन्द गराउँदछ । वायु र शोफलाई कोप गराउँदछ ।

३३३. बन्दागोभी

सं– पत्रगोभी । **स्वभाव**– सारक छ । रुचिकारक छ । मधुरो र भारी छ । वायु बढाउँदछ ।

३३४. ग्याँठगोभी

सं– ग्रन्थिगोभी । हि- गाँठगोभी ।

स्वभाव– ग्राही छ । ठण्डा छ । बलदायक छ । हत्पति पच्दैन ।

३३५. केराको बुङ्गो

सं– कदलीपुष्प ।

स्वभाव– स्निग्ध, मधुरो, टर्रो, ठण्डा र भारी छ । ग्राही छ । वात पित्त, रक्तपित्त र क्षयमा उपयोगी छ ।

इति मूलकादि वर्गः ॥५॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ फलशाक वर्ग:

३३६. कुभिण्डो

सं- कूष्माण्ड, कूष्माण्डी, कर्कोटका, कम्भाडी, बृहत्फला, सुफला, कुम्भफला, नागपुष्पफला, ककारु। **हि-** पेठा, कोहडा, कुँभडा। **ब-** कुम्भडागाछ। **म-** कोहडें। **क-** दारकोहोछा। **लै-** BENINCASA HISPIDA.

स्वभाव- मिठो छ। वीर्य र बललाई बढाउँदछ। पुष्टि गराउँदछ। अरुचि, पित्तदोष, मूत्राघात, प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र र पत्थरीका रोगमा उपयोगी छ। दिशा-पिसाब सफा गराउँदछ। तृष्णालाई शमन गर्दछ। लहरे फलमा सबैभन्दा उत्तम कहिएको छ।

यसको पाकेको गुदी- वस्ति शुद्ध गराउँदछ। वीर्य बढाउँदछ। पित्तलाई हटाउँदछ।

३३७. तर्बुजो

सं- कलिङ्ग, कालिन्द, घृणाफल, चित्र, चित्रफल, चित्रवल्लिक, मधुरफल, मांसल, मांसलफल, वृत्तफल, शीर्णवृत्त। **हि-** तर्बुज। **ब-** तरभुज, चेलना। **म-** कलिङ्गड। **क-** कोडें। **लै-** CITRULLUS VULGARIS.

स्वभाव- मिठो र ठण्डा छ। **बल-** वीर्य - कफ - पुष्टिलाई बढाउँदछ। पित्त, दाह र परिश्रमलाई हटाउँदछ। ग्राही छ। भारी र स्तम्भक छ। काँचोले - पित्त, शुक्र र नेत्रलाई हानि गर्दछ।

यसको पात- तितो छ। रगत बढाउँदछ। यसलाई कहीँ फुट काँक्री पनि भन्दछन्।

३३८. चिचिण्डो

सं- स्वादुपटोली, पटोली, मण्डली, मधुरपटोली, दीर्घपटोलिका, शिघ्रिपर्णी, मिष्टपटोलिका, चिचिण्ड, श्वेतराजि, सुदीर्घ, गृहकूलक। **हि-** चचेण्डा, चिचिण्डा, चिचिण्डा। **ब-** चिचिङ्गा, चिचिण्डा। **म-** स्वादुपटोल, यकाङ्कडी। **क-** सिंहपडवल। **लै-** TRICHOSANTHES ANGVINA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– स्वादिलो र पथ्य छ। रुचि गराउँदछ। दीपन - पाचन बल, पुष्टि बढाउँदछ। शोषरोगमा हित छ। वायु, पित्त र ज्वर शमन गर्दछ। पर्वरको गुणमा केहीमात्र कमी छ।

चिचिण्डोको पातले– पित्त, **डाँठले–** कफ, **फलले–** त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। **जराले–** झाडा लगाउँदछ।

३३९. डोलोसिमी

सं– वृत्तनिष्पाविका, ग्राम्या, नखगुच्छफला, अङ्गुलिफला, नखपुञ्जफला, अशना। **हि–** बाकला सेम, सैंबी। **ब–** वोरा, वरवटी। **म–** घेवडा। **क–** एरडुअवरेय। **लै–** DOLICHOS LABLAB, PHASEOLUS VULGARIS.

स्वभाव– टर्रो, मिठो र ग्राही छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। कण्ठशुद्धि गराउँदछ। कफ र पित्तको नाशक छ। कहीँ यसैलाई घिउसिमी, बकलासिमी पनि भन्दछन्।

३४०. काउछे सिमी

सं– खट्वाङ्गी, दधिपुष्पी, खट्वा, पर्यङ्कपादिका, कूपा, खट्वापादी, वंशया, काङ्काकोला, पालिका, कोलपालिका, कपिकच्छुफला। **हि–** चमरियासेम, करियासेम। **ब–** कटूराशिम। **म–** कोहली, कुहिरी। **क–** कुगरि। **लै–** MUCUNA MONOSPERMA.

स्वभाव– पिरो, पर्परो र मिठो छ। ठण्डा र भारी छ। अरुचि, ताप र पित्तलाई हटाउँदछ। वायुलाई कोप गराउँदछ।।

यसको गेडा– भारी, रुचिकारक र स्तम्भक छ। हृदयलाई हित छ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ। कफ र शुक्रलाई बढाउँदछ। अग्नि मन्द गराउँदछ।

३४१. खड्गोसिमी

सं– असिशिंवी, खड्गशिंवी, शिंविनी, शस्त्रशिंविका, नीलशिंवी, महाशिंवी, बृहच्छिंवी, स्थूलशिंवी। **हि–** सुअरासेम, गोजियासेम। **ब–** सेमगाछ। **म–** खड्गसेवा, आवइचो सेंव। **क–** सेवे। **लै–** CANAVALIA ENSIFORMIS.

स्वभाव– स्वादिलो र टर्रो छ। ठण्डा र रुचिकारक छ। भोक जगाउँदछ। कफ, पित्त र व्रणदोषलाई हटाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालो सिमी - गरम, भारी र टर्रो छ। रुचि र बलदायक छ। शुक्र बढाउँदछ। पित्त, अग्निमान्द्य र मलस्तम्भ गराउँदछ। मादक छ। वायु र कफलाई हटाउँदछ।

३४२. तितेकरेला

सं– कारवल्ली, करका, करवल्ली, कण्टफला, चिरिपत्रा, सूक्ष्मवल्ली, पीतपुष्पा, बृहदल्ली, अम्बुमल्लिका। **हि**– करेला, करेली। **ब**– करेलाउच्छे। **म**– कारवल्ली, कारले। **क**– हागल। **लै**– MOMORDICA CHARANTIA.

स्वभाव– यसमा, सानो र ठुलोका भेदले स्वभाव पनि केही फरक छ।

सानो– धेरै तितो छ। हलका, ठण्डा र स्वादिलो छ। पाकावस्थामा गरम छ। पथ्य छ। अरुचि, कफ, वायु, रक्तदोष, ज्वर, कृमि, पित्त, पाण्डु र कुष्ठमा हित छ।

ठुलो - पिरो, तितो र स्वादिलो छ। क्षारयुक्त छ। रुचि गराउँदछ। भेदक र हलका छ। पित्त, रक्तविकार, पाण्डु, अरुचि, कफ, श्वास, कास, कृमि, व्रण, कुष्ठ, ज्वर, प्रमेह, आध्मान र कामलामा उपयोगी छ।

३४३. चठेल करेला, खेक्सा

सं– कर्कोटकी, कण्टफला, अबन्ध्या, देवी, महाजाली, मनोज्ञा, मनस्विनी, पीतपुष्पा, बोधना, स्वादुफला। **हि**– खेखसा, ककोडा। **ब**– काकरोल। **म**– काण्टोली। **क**– मडुवागाल। **लै**– MOMORDICA COCHINCHINENSIS.

स्वभाव– केही पिरो, तितो र गरम छ। मिठो र हलका छ। पाकावस्थामा पिरो छ। रुचि र भोक जगाउँदछ। त्रिदोष र विषदोषलाई हटाउँदछ। गुल्म, शूल, कफ, कुष्ठ, कास, प्रमेह, श्वास, किलासरोग, राल चुहिने व्यथा, अरुचि, हृद्रोग र छातीको पीडासमेतमा उपयोगी छ।

यसको पात– रुचिकारक, वृष्य र त्रिदोषनाशक छ। कृमि, ज्वर, क्षय, कास, श्वास, हिक्का र अर्शमा उपयोगी छ।

यसको कन्द– महसँग सेवन गरेमा शिरोरोग हटाउँदछ।

३४४. गोलकाँक्री

सं– मधुरबिम्बी, मधुबिम्बी, रक्तफला, रुचिरफला, अस्रफला, स्वादुतुण्डिका, तुण्डी, पीलुपर्णी, तुण्डिकेरी, बिम्बी, बिम्बिका, ओष्ठोपमफला।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हि- कन्दुरी । **ब-** तेलाकुचा, कुन्दरकी । **म-** तोण्डुली । **क-** सीहिदोँटे । **लै-** COCCINIA INDICA.

स्वभाव- स्वादिलो, ठण्डा र कफकारक छ । बमन गराउँदछ । रक्त. पित्त, क्षय, श्वास, कास, कामला, पित्त, शोफ, रक्तदोष, विषदोष, रक्त. पित्त र ज्वरमा उपयोगी छ ।

यसको फल- मिठो, भारी, ठण्डा र लेखन छ । मलस्तम्भ गर्दछ । स्त्रीको दुध बढाउँदछ । पेटमा वायु गराउँदछ । रुचिकारक छ । पित्त वायु - कफसम्वन्धी विकार, शोथ, वृद्धि र दाहलाई हटाउँदछ ।

यसको फूल- तितो छ । कण्डू, पित्त र कामलालाई शमन गर्दछ ।

यसका पातको साग- मिठो, टर्रो र ठण्डा छ । हलका र ग्राही छ । पाकावस्थामा पिरो छ । वायु बढाउँदछ । कफ र पित्तलाई शमन गर्दछ ।

यसको जरा- ठण्डा छ । धातु बढाउँदछ । प्रमेह, हातको दाह, भ्रान्ति र वमनलाई शमन गर्दछ ।

३४५. भण्टा

सं- वार्ताकी, वार्ताकु, वृत्ताकी, वृत्तफला, कण्ठवृन्ताकी, कण्टालु, कण्टपत्रिका, कण्टकिनी, कट्फला, निद्रालु, नीलफला, नृपप्रियफला, भण्टाका, भण्टाकी, मांसलफला, महोटिका, चित्रफला, महती, मिश्रवर्णफला, रक्तफला, शाकश्रेष्ठा । **हि-** बैगन, भण्टा । **ब-** बेगुनगाछ । **म-** बाङ्गे । क बदने । **लै-** SOLANUM MELONGENA.

स्वभाव- स्वादिलो र गरम छ । पित्तकोप गर्दैन । दीपन र हलका छ । शुक्र बढाउँदछ ।

कमलोले- कफ-पित्त हटाउँदछ ।

छिपिएकोले- पित्त बढाउँदछ, भारी छ । **कोइलामा पोलेकोले-** केही पित्त गर्दछ । कफ - मेंदा - वायुलाई हटाउँदछ । अति हलका र दीपन छ । त्यसैमा - नुन, तेल मिलाई साँधी खाएमा स्निग्ध र केही भारी हुन्छ ।

सेतो डल्लो भण्टा - उक्त स्वभावमा हीन छ । अर्शरोगलाई भने विशेष हितकारी छ ।

३४६. फर्सी

सं- डङ्गरी, डङ्गारी, डाङ्गरी, डुङ्गरी, कर्कारु, कूष्माण्डी, गजदन्त गडयोगफला, दीर्घेर्वारु, नागशुण्डी, पीतपुष्पा, पीतफला, पीतमाण्ड । **हि-** लाल पेठा, गोल कदू । **ब-** विलातिकूमडा । **म-** डाङ्गर, वडामौंफला । **क-** डङ्गर । **लै.-** CUCURBITA PEPO.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– ठण्डा छ। रुचि र तृप्ति गराउँदछ। ग्राही र भारी छ। विषदोषको विकार, रक्तपित्त र शोथलाई हटाउँदछ। पिसाब रोकिने रोगमा उपकारी छ।

हरियो फर्सी– मिठो र ठण्डा छ। रुचि र तृप्ति गराउँदछ। पित्त, तृष्णा, दाह, भ्रान्ति र परिश्रमलाई हटाउँदछ। **बल**– पुष्टि - वीर्यलाई बढाउँदछ।

पाकेको फर्सी– केही तितो, गुलियों र भारी छ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। तृष्णा, दाह र रगतलाई बढाउँदछ।

३४७. खर्बुजो

सं– षड्भुजा, षड्रेखा, षण्मुखा, खर्बूज, तिक्ता, तिक्तफला, दशाङ्गुल, मधुफला, मधुपाका, वृत्तकर्कटी, वृत्तेर्वारु। **हि**– **ब**– खरबुजा। **म**- षड्भुजकाकडी। **क**– षड्भुजसौते। **लै**– CUCUMIS MELO.

स्वभाव– **काँचोमा**– तितो र केही मधुरो छ। पच्दामा केही अमिलोपनाको छ।

पाकेको– ठण्डा र भारी छ। पित्तसम्बन्धी उन्मादलाई हटाउँदछ। स्निग्ध छ। तृप्तिकारक र वीर्य - पुष्टि - कफवर्धक छ। दाह र परिश्रमलाई शमन गर्दछ। पिसाब बढाउँदछ। पेटका रोगमा उपयोगी छ। कोष्ठ शुद्धि गराउँदछ। यसमा पनि - अमिलो - चाहिँले प्रायः रक्तपित्त गराउँदछ।

३४८. काँक्रो

सं– कर्कटी, कटुदला, छदापनिका, पीनसा, मूत्रफला, त्रपुसी, हस्तिपर्णी, लोमशकाण्डा, मूत्रला, बहुकण्टा। **हि**– ककडी। **ब**– काकुड। **म**- काँकडी। **क**– मूलसौते, क्वेयसौते। **लै**– CUCUMIS UMILISSIMUS.

स्वभाव– मधुरो, रुखो र ठण्डा छ। भारी र ग्राही छ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ। रक्तदोष गराउँदछ। पिसाब बढाउँदछ। मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, वमनलाई शमन गर्दछ।

पाकेको– हलका छ। दाह हटाउँदछ। रुचि गराउँदछ। हरियोभन्दा पाकेको गुणी छ।

काँक्राको बियाँ– ठण्डा र रुखो छ। पिसाब लगाउँदछ। रक्तपित मूत्रकृच्छ्रमा हितकारक छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३४९. घिरौँलोजस्तो काँक्रो

सं– त्रपुसककर्टी, त्रपुसी, पीतपुष्पी, कण्टालु, बहुफला, कोश तन्दिलफला । **हि**– खीरा । **ब**– शंशा, क्षीरा । **म**– तवसैं, तौसिककर्टी **क**– तसेंयकायि । **लै**– CUCUMIS SATIVUS.

स्वभाव– कलिलो - मधुरो छ। ठण्डा र हलका छ। रुचि गराउँदछ । पिसाब बढाउँदछ । भ्रम, पित्त, दाह, रक्तपित्त र वमनलाई शमन गर्दछ। छिपिएको- अमिलो, गरम र पित्तकारक छ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ ।

३५०. तितेकाँक्रो

सं– एर्वारु, कर्कटी, व्यालपत्री, लोमशा, स्थूलतोयफला, हस्तिदन्तफला, एर्वारुक । **हि**– एर्वारु । **म**– मालाचेवालुक । **क**– एडसैते । लै CUCUMIS MOMORDICA.

स्वभाव– तितो, मधुरो र ठण्डा छ । रुचि र तृप्ति गराउँदछ । पित्त, सन्ताप, मुर्छा र पिसाबका रोगलाई हटाउँदछ। धेरै खाएमा वायुकोप गराउँदछ । यो सानो ऐरेलुजस्तो हुन्छ ।

३५१. खेतको काँक्रो

सं– क्षेत्रकर्कटी, वालुकी, बहुफला, स्निग्धफला, क्षेत्ररुहा, मधुरफला, शारदिका, क्षुद्रेर्वारु, पीतपुष्पक । **हि**– बालूका साग । **म**– वालुकी । **क**– क्येयसौते । **लै**– GISERIA PHARNACEOIDES.

स्वभाव– मिठो र केही खल्लो छ । ठण्डा छ । रुचि गराउँदछ । पित्त र परिश्रमलाई हटाउँदछ । पेट फुलाउँदछ । रुघा-खोकी लगाउँदछ ।

३५२. मृगआँखे गोठाले काँक्रो

सं– मृगेर्वारु, मृगाक्षी, मृगादनी, मृगेक्षणा, मरुजा, महादेवी, कपिलाक्षी, कटफला, कुम्भसी लघुचिर्भिटा, चित्रवल्ली, चित्रा, चित्रफला, देवी, पथ्या, बहुफला, विचित्रमृगचिर्भिटा, शतपुष्पा, सेन्दिनी । **हि**– गुरुभीहुँ, भकुर । **ब**– गोमुक, फुटी । **म**– सेन्दिनी, शेन्दाइ । **क**– बालुकमेक्के ।

स्वभाव– पिरो, तितो र मधुरो छ। पच्दा अमिलो छ। वायु र पिसाबलाई हटाउँदछ । पित्त बढाउँदछ । रुचि र भोक जगाउँदछ ।

३५३. चिचिण्डो रूपको काँक्रो

सं– चीणाकर्कटिका, बीजकर्कटिका, दीर्घराजिलफला, कुलककर्कटी । **हि**– चिनाककडी । **म**– पडवलासारी, पडववालु । **क**– पडवलसौङ्गे ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– ठण्डा र स्वादिलो छ। तृप्ति र रुचि गराउँदछ। पित्त, दाह र शोषको नाशक छ।

सबै काँक्राको **साधारण स्वभाव**– सबै काँक्राको जात, भारी छ। पचाइनसक्नु छ। अग्नि मन्द गराउँदछ। वातरक्तलाई हित छ। शरद् र वर्षा ऋतुकोले दोष गराउँदछ। हेमन्त ऋतुकोले रुचि गराउँदछ। पित्त हटाउँदछ।

अर्धपक्व अर्थात् फोरेको काँक्रोले - रुघा, पिनास गराउँदछ। पाकेको, स्वादिलो र कफकारक हुन्छ।

३५४. चिनियाँ करेला, सल्यानी करेला

सं– कुडुहुँची, कारवी, कन्दलता, क्षुद्रकारवल्ली, क्षुद्रकारलिका, प्रतिपत्रफला, बहुफला, शुषवी, श्रीफलिका। **म**– कुडुहुञ्ची। **क**– कारसे।

स्वभाव– केही पिरो र गरम छ। रुचिकारक, अग्निदीपक र पथ्य छ। रक्तवातलाई दोषकारक छ। यसैलाई दार्जिलिङे करेला ' पनि भन्दछन्।

३५५. कुन्दरु

सं– शशान्दुली, बहुफला, तण्डली, क्षेमसम्भवा, क्षुद्राम्ला, लोमशफला, धूम्रवृत्तफला। **म**– शशान्दुली। **क**– मिनिके, देहातमा गुर्मी, दक्षिण भारतमा फुर्मे (नै) या भन्दछन्।

स्वभाव– कोमल, केही तितो, पिरो, अमिलो र स्वादिलो छ। कफकारक र विदाहकारक छ।

पकाएको र सुकाएको– रुचिकारक र अग्निदीपक छ। **यसको बियाँ**- दुर्जर छ।

यसको फल– मसिना बियाँ भएको, बुढीऔंलाजत्रो, काँक्राको आकारको हुन्छ। यसलाई चाना काटी सुकाई, काँशीमा फुर्नेदानामा मिलाउँदछन्।

इति फलशाक वर्गः ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ शाल्मल्यादि वर्गः

३५६. सिमल

सं– शाल्मलि, स्थूलफल, रक्तपुष्पक, रक्तफल, कटुकद्रुम, यमद्रम, मूलवृक्ष, मोच, वहुवीर्य, पिच्छिल, दीर्घद्रुम, दीर्घायु, चिरजीवी, कुक्कुटी ' **हि**– सेमर, सेम्हल । **ब**– सिमुलगाछ । **म**– साँवरि । **क**– पवलबदमर **ल**– BOMBAX MALABARICUM.

स्वभाव– केही स्निग्ध, टर्रो र स्वादिलो छ। ठण्डा र हलका छ। रसायन छ। **बल**– वीर्य - कफलाई बढाउँदछ। रक्तपित्तलाई हटाउँदछ।

यसका बोक्राको रस वा पानी– टर्रो, ग्राही र कफनाशक छ। **फूल र फल**– तितो, टर्रो र स्वादिलो छ। ठण्डा, ग्राही, रुखो र भारी छ। वायु बढाउँदछ। कफ, पित्त र रक्तदोषलाई हटाउँदछ।

यसका फूलको तरकारी– घिउ, सिधेनुनमा पकाई खानाले दुःसाध्यको प्रबर पनि शमन हुन्छ।

यसको कन्द– मधुरो, ठण्डा र मलस्तम्भकारक छ। शोफ, दाह, पित्त र सन्तापलाई शमन गर्दछ।

३५७. सिमलको खोटो, मोचरस

सं– मोचरस, मोचनुत, मोचस्राव, मोचनिर्यास, मोचसार, पिच्छिल सार, सुरस, शाल्मलिवेष्ट। **हि**– मोचरस। **ब**– मोचरस, शिमुलेर फाटा। **म**– साँवरिचार्डकु। **क**– वुरलअण्टुम्यान। **लै**– CEIBA PENTA NDRA.

स्वभाव केही टर्रो र कफ– वातनाशक छ। द्रव्यान्तर योगले, रसायन र **बल**– पुष्टि - वर्ण - वीर्य - प्रज्ञाको वर्धक छ। शरीर दुरुस्ति राख्दछ।

३५८. कुटसिमल, कुटमिरो

सं– कूटशाल्मलि, कुत्सितशाल्मलि, रोचन। **हि**– काला सिमल, कुटसेमर। **ब**– रक्तरोहितक। **म**– कालोसांवरो। **क**– मुल्लमुत्तल। **लै**– MORUS ACEDOSA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पिरो, तितो र गरम छ। भेदक छ। कफविकार, वात विकार, प्लीहा, उदररोग, कलेजोको रोग, गुल्म, विषदोष, भूतदोष, आनाह, विबन्ध, रक्तविकार र मेदाको रोगलाई शमन गर्दछ। कहीँ यसैलाई बाह्रमासे सिमल पनि भन्दछन्।

३५९. गुराँस

यो– रातो र सेतो फूलका भेदले दुई जातको हुन्छ। पर्यायमा फरक गरी भिन्न लेखिएको छ तापनि स्वभावमा सर्वत्र समान लेखिएको छ।

सं– रातो– रोहितक, दाडिमपुष्प, सदाप्रसून, विरोचन, रक्तघ्न, प्लीहनाशन, प्लीहघाती, रक्तप्रसादन, प्लीहशत्रु, मांसदलन, यकृद्वैरी, चलच्छद।

सं– सेतो– श्वेतरोहित, सितपुष्प, सिताह्वय, लक्ष्मीवान्, जनवल्लभ। **हि**– रोहेडा। **ब**– रोढा, रयना। **म**– रोहिडा। **क**– यरडुमल, मुत्तलु। **लै**– TECOMA UNDULATA.

स्वभाव– टर्रो, पिरो र तितो छ। स्निग्ध र ठण्डा छ। सारक छ। रक्तदोष, कफदोष र वायुलाई हटाउँदछ। रगतलाई सफा गराउँदछ। कृमि, प्लीह, यकृत, गुल्म, शूल, उदररोग, विबन्ध, आनाह, कर्णरोग, नेत्ररोग र **मांस**– मेदा - विषदोषका विकारमा उपयोगी छ। भूतदोषलाई हटाउँदछ।

३६०. एक्लेवीर

सं– एकवीर, महावीर, सकृद्वीर, सुवीरक, वीर। **हि**– एकवीर। **ब**– काँटाकोई। **म**– एकवीर, असाणो। **क**– गण्डुविक्क। **लै**– DATI SCA CANNABINA.

स्वभाव– केही तितो, पिरो छ। गरम छ। वातनाशक छ। विशेष गरी स्तोदवात, खल्लकी, कटिपृष्ठ आदिका शूलहरू र पक्षाघातमा उपयोगी छ।

३६१. फलेदो

सं– पारिभद्र, मन्दार, पारिजातक, निम्बतरु, रक्तकुसुम, कृमिघ्न, बहुपुष्प, रक्तकेसर। **हि**– फरहद, जलनीम। **ब**– पलितमन्दार। **म** पाङ्गरा, पारिङ्गा। **क**– हरिवाल। **लै**.– ERYTHRINA VARIETGATA.

स्वभाव– पिरो र गरम छ। कफ, वायु, शोथ, मेदा र कृमिको नाशक छ। पथ्य छ। अरुचिलाई हटाउँदछ। दीपन छ।

यसको फूल– पित्तरोग र कर्णरोगमा उपयोगी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसको रुख– ठुलो हुन्छ । **फूल**– रातो फुल्दछ । **फल**– घोगा लागेको हुन्छ । यो पश्चिम फुजेलमा र निबुआटारमा पाइन्छ ।

३६२. खयरको रुख

यो रातो र सेतो गरी दुई प्रकारको छ । स्वभावमा समान छ ।

रातो– सं– खदिर, बालपत्र, वक्रकण्ट, यज्ञाङ्ग, दन्तधावन, गायत्री, जिम्हा (ह्वा), शल्य, धूम्रद्रुम, सारद्रुम, कुष्ठारि, ताम्रकण्टक, मेध्य, रक्तसार ।

सेतो– सं– श्वेतसार, कामुक, कुब्जकण्टक, सोमसार, नेमिवृक्ष, सोमवल्क, पथिद्रुम । **हि**– खैर । **ब**– खयेरगाछ । **म**– खैर, पाँढरा खैर । **क**– कैपिनविलियती । **लै**– (रातो) ACACIA CATACHU (सेतो) ACACIA SENEGAL.

स्वभाव– केही तितो र टर्रो छ । ठण्डा छ । त्रिदोषनाशक र पाचन छ । कुष्ठ, कास, रक्तदोष, शोफ, कण्डू, व्रण, अरुचि, कृमि, मेह, ज्वर, श्वित्र, शोथ, आमदोष, पित्त र पाण्डुलाई शमन गर्दछ । मुखरोग र भूत दोषमा पनि उपयोगी छ ।

३६३. गन्हाउने खयर

सं– विटखदिर, अरिमेद, अहिमार, अहिमेद, हरिमेद, गोधास्कन्ध, गोरट, पूतिमेद, पत्रतरु, बहुसार, काम्भोर्फी, कालस्कन्ध, मरुज । **हि**– दुर्गन्धखैर, गन्धवुल । **ब**– गुयेवाव्ला, विटखैर । **म**– गान्धियाहेवरु, शेरायाखेर । **क**– किरुखैर, करयन्देल । **लै**– ACACIA FARNESIANA.

स्वभाव– केही पिरो, टर्रो, तितो र गरम छ । व्रणेत्थदोष, विषदोष, कण्डू, विसर्प, ज्वर, कुष्ठ, उन्माद, कास, अतिसार र भूतदोषलाई हटाउँदछ ।

३६४. खाने खयर

सं– खदिर, खदिरोद्भूत, खदिरसार, रङ्गद, रङ्ग । **हि**– कत्था । - खयर । **म**– काथ, खेरोचासाड । **क**– काथ । **लै.**– UNCARIA GAMBIR.

स्वभाव केही तितो, पिरो, टर्रो र ग्राही छ । रूचि र अग्नि जगाउँदछ । दाँत बलियो गराउँदछ । कण्ठरोग, व्रण, प्रमेह, कृमि, मुखरोग, कुष्ठ, स्थौल्य र अर्शमा हित छ ।

३६५. अर्खु, जुक्रेत

सं– आरि, सन्दालिका, दाला, उद्दाला, खदिरपत्रिका, कारी । **हि**– आरि, खैरवेल । **म**– आरि, वेल्याखेर । **क**– सिगरि । **लै**– ACACIA PENNATA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– टर्रो, पिरो र तितो छ। पचदा - अमिलो र गरम छ। त्रिदोष, वातकास र रक्तविकारलाई शमन गर्दछ।

३६६. शमी

सं– शमी, शङ्कुफलिका, शक्तुफला, शङ्करी, शान्ता, शिवा, शिवफला, शुभकरी, सुभद्रा, सुरभि, सुपत्रा, सुखदा, हविर्गन्धा, विजया, लक्ष्मी, पापशमनी, मेध्या, मङ्गल्या, भद्रा, दुरितशमनी, तपनतनुनष्टा, तुगा, जया, कचरिपुफला, केशमथनी, केशहन्त्री, ईशानी, अपराजिता। **हि**– छौंकर, सफेद कोकर। **ब**– साइ, धुईबाबल। **म**– शमी। **क**– बन्निभर, बन्नी। **लै**- PROSOPIS SPICIGERA,

स्वभाव– टर्रो र रुखो छ। रक्तपित्त र अतिसारलाई शमन गर्दछ। कफ, कास, श्वास, भ्रम, कुष्ठ, अर्श र कृमिरोगमा उपयोगी छ।

यसको फल– तितो, गुलियो र मिठो छ। रुखो, गरम र भारी छ। मेधा र पित्तलाई बढाउँदछ। केश र नङलाई खुइल्याइदिन्छ।

यो– देशी शमी, वन शमी भनी लोकमा दुई जात- मानिआएको छ।

वनशमी- रातो काँढा भएको बबुरका छाँटको हुन्छ। "शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टकी" इत्यादि वचनबाट दशमीको रातो काढा हुन्छ भन्ने प्रमाणसिद्ध छ। देशी शमीको काँढा हुँदैन। झण्डै पाखीका आकारको हुन्छ।

३६७. बबूर

सं- बबूर, युगलाक्ष, तीक्ष्णकण्टक, कण्टालु, गोशृङ्ग, पङ्क्तिबीज, दीर्घकण्ट, कफान्तक, दृढबीज, श्वासभक्ष। **हि**– बबूर (ल), कीकर बाबुलागाछ। **म**– बाबुल। **क**– बाबुल, पुलई। **लै**– ACACIA BICA.

स्वभाव– टर्रो र गरम छ। कफ, कास, आमातिसार, रक्तानिया अर्श, पित्त र दाहमा उपयोगी छ।

भावप्रकाशबाट- ग्राही छ। कफ, कुष्ठ, कृमि र विषको नाशक छ।

३६८. सानो बबुर

सं– किकिरात, जालबबूर, छत्राक, स्थूलर्कटक, सूक्ष्मशाख, तनुछाय, रन्ध्रकण्ट, पीतभद्र, हेमगौर, षट्पदानन्दवर्धन। **नेवा**– जगन्नाथस्वाँ। **हि**- किकिरात। **म**– पुलई। **लै**– ACACIA LEUCOPHLOEA.

स्वभाव– टर्रो, रुखो र गरम छ। पित्त बढाउँदछ। दाह गराउँदछ। वायु र कफलाई हटाउँदछ।

बबुर– ठुलोमा मसिनो पात र सानोमा उसकोभन्दा ठुलो पात हुन्छ। दुई रूपको छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बबुरको फल (गेडा)– टर्रो, रुखो र सारक छ। मधुरो छ। ठण्डा र भारी छ। स्तम्भन र लेखन छ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ।

बबुरको खोटो– ठण्डा र ग्राही छ। पित्त, वायु, प्रमेह, रक्तातिसार, रक्तपित्त, रक्तप्रदर र त्यस्तै अरू पनि रगत बहने रोगलाई हटाउँदछ। फुटेको हड्डी जोर्दछ।

३६९. चिउली

सं– इङ्गदी, अनिलान्तक, अङ्गारवृक्ष, क्रोष्टुफल, गौर, तापसद्रुम, तीक्ष्णकण्ट, तेलफल, पूतिगन्ध, विषकण्ट, विगन्धक, शलारि, सुपत्र, हिजपत्र। **हि**- हिङ्गोट, गोंदी। **ब**- इङ्गोट। **म**- हिङ्गणवेट। क इङ्गलगिद। **लै**- BALANITES AEGYPTIACA.

स्वभाव– मदगन्धी छ। पिरो र तितो छ। हलका र गरम छ। फिँज निस्कन्छ। रसायन छ। कृमि, वात, कफ, व्रण, कुष्ठ, श्वित्र, शूल र ग्रहदोष, भूतदोषमा उपयोगी छ।

यसको फूल– मधुरो र तितो छ। स्निग्ध र गरम छ। वायु र कफलाई हटाउँदछ।

यसको फल– टर्रो र स्वादिलो छ। केही माद गराउँदछ। फलका बियाँको गुदी - पानीमा घोटी लगाउनाले, मुहारलाई उज्यालो गराउँदछ।

३७०. करीर वृक्ष

सं– करीर, करीरग्रन्थिल, करक, कटुफल, ककर, गूढपत्र, ग्रन्थिल, तीक्ष्णकण्टक, निष्पत्रक, मरुभूरुह, शाकपुष्प। **हि**- करीर, कचडा, देहातमा टेटी। **ब**- करिल। **म**- नेपती। **क**- निस्पतिगे। **लै**- CAPPRIS DECIDUA.

स्वभाव– टर्रो र केही पिरो छ। गरम छ। पेट फुलाउँदछ। कफ, श्वास, अर्श, वायु, अरुचि, शूल, लुतो र व्रणलाई शमन गर्दछ। पसिना लगाउँदछ। भेदी छ।

यसको फल– पिरो, तितो, टर्रो र मधुरो छ। ग्राही, रुखो, गरम र विकाशि छ। चेहडा सफा गराउँदछ। हृदयको हित छ। कफ, मेह र अर्शलाई शमन गर्दछ।

यसको फूल– टर्रो छ। वायु बढाउँदछ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ। यसलाई वम्बईमा टेटी भन्दछन्। ब्रजमा कचडा नामले प्रसिद्ध छ। प्रशस्त पाइन्छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३७१. अरिण

सं- एरण्ड, आमण्ड, उरुबूक, उत्तानपत्रक, करपर्ण, गन्धर्वहस्तक, चित्र, चित्रबीज, तरुण, दीर्घदण्डक, नागकर्ण, पञ्चाङ्गल, याचनक, रक्तैरण्ड, रुवु, वर्धमान, वातारि, व्याघ्र, व्याघ्रतल, व्याघ्रकर, शुल्क, स्निग्ध, हस्तिकर्ण, ह्रस्वैरण्ड। **नेवा-** अलमा। **हि-** अरं (लं) ड, अडिरेडी (ली)। **ब-** मेराण्डा, रेडी। **म-** एरण्ड। **क-** एरण्डु, आण्डलके। **लै-** RICINUS COMMUNIS.

स्वभाव- केही पिरो, तितो र मधुरो छ। गरम र भारी छ। शुल, शोथ, कटिपीडा, वस्तिपीडा, शिरःपीडा, उदररोग, पेट फुल्ने रोग, ज्वर, वघ्न, श्वास, कफ र खोकी, कुष्ठ, आमवातमा उपकारी छ।

यसको पात- वायु, कफ, कृमि, मूत्रकृच्छ्र, गुल्म र वस्तिशुललाई हटाउँदछ। सात प्रकारको वृद्धि रोगमा पनि हितकारी छ। रगतलाई कोप गराउँदछ।

यसको फल- (गेडा) - केही पिरो र ज्यादै गरम छ। भोक जगाउने, दिशा फोर्ने स्वभावको छ। गुल्म, शूल, वायु, कफदोष, कलेजो, फियो पेटका रोग र अर्शमा उपयोगी छ।

यसको फूल- वर्ध्म, वायु, कफ, गुल्म, शूल, ऊर्द्धवात र गुदद्वारका रोगमा हितकारक छ।

जरा- वृष्य छ। शूल, वायु र कफलाई शमन गर्दछ।

अरिण- सेतो, रातो गरी दुई जातको र त्यसमा पनि सानो ठुलो गरी दुई प्रकारको हुन्छ।

स्वभाव- सबैमा समानै छ।

३७२. हाडेबयर

सं- किङ्किणी, कटुकन्दरी, कण्टकलता, गोविन्दी, चतुरङ्गी, तुरङ्गा, व्याघ्रघण्टी, व्याघ्रपाद। **हि-** किङ्किणी। **म-** घोँटी, वाघँटी। **क-** गोइथी। **लै-** CAPPARIS HORRIDA.

स्वभाव- टर्रो र तितो छ। गरम र रुचिकारक छ। पित्त बढाउँदछ। कफ र विषदोषलाई हटाउँदछ।

यसको फल- तितो र गरम छ। कफ - वायु - विषूची र त्रिदोषलाई शान्त गर्दछ। यसलाई 'मदनपालनिघण्टु' मा, **काँचो-** वातवर्द्धक र **पाकेको-** त्रिदोषनाशक कहिएको छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३७३. कुवेराक्ष

सं– लताकरञ्ज, कण्टफल, कण्टकरञ्ज, कुवेराक्ष, ऋकचिक, तिणगच्छिक, दु:स्पर्श, धनदाक्ष, वज्रवीजक, वीरास्य । **हि–** करजाभेद । **ब–** काँटाकरञ्ज । **म–** सागरमोटा । **क–** गडुग, करजभेदु । **लै–** CAESALPINIA CRISTA.

स्वभाव– यसको पात– केही पिरो र गरम छ । पाकावस्थामा टर्रो, पिरो र तितो छ । ग्राही र उष्णवीर्य छ । कफ र वायुलाई शमन । गर्दछ । प्रमेह, कुष्ठ, अश, व्रण, वातविकार र कृमिदोषलाई शमन गर्दछ ।

यसको बियाँ– शूल र गुल्मलाई हटाउँदछ । भोक जगाउँदछ । पथ्य छ ।

यसको फूल– तितो र उष्णवीर्य छ । वायु र कफलाई हटाउँदछ ।

३७४. मैनफल

सं– मदन, मयण, मदनफल, करहाट, कण्टाल, ग्रन्थिफल, घण्टाल, छर्दन, तराट, धाराफल, पिण्डीनट, पिण्डीतक, राठ, वस्तिशोधन, विषपुष्पक, शल्यकैडर्य । **हि–** मैनफल, करहर । **ब–** मयना, मेन्दफल । **म–** गेल । **क–** मेणाहल, वोनगरे । **लै–** RANDIA DUMETORUM.

स्वभाव– तितो, मधुरो र उष्णवीर्य छ । हलका र रुखो छ । वमन गराउँदछ । दिशा फोर्दछ । विद्रधि, पिनास, व्रण, कुष्ठ, पेट फुल्ने वा ढुस्सिने रोग, शोथ, गुल्म, कफ र वायुका विकारलाई हटाउँदछ ।

मैनफल– सानो, ठुलो गरी दुई जातको छ । ठुलो केही कालो र सानो सेतो वर्णको हुन्छ ।

ठुलोलाई– सं– मा, वाण कृष्णवर्ण, महापिण्डीतक, स्थूलवृक्षफल कहिएको छ । विशेष गरी केही तितो, पिरो स्वादको छ । कफ, हृदयरोग, पक्वाशय, आमाशयलाई शुद्ध गराउने विशेष स्वभावको छ ।

मैनफल– वमन गराउने काममा एक्का छ ।

३७५. ढड्डी

सं– अपर्वदण्ड, दीर्घ, नृपप्रिय, रामवाण, रामकाण्ड, रामशर । **हि–** ब– रामशर । **म–** रामसप्र । **क–** सणोलु ।

स्वभाव– यसको जरा– केही अमिलो, टर्रो र केही गरम छ । रुचि गराउँदछ । पित्त बढाउँदछ । कफ र वायुलाई हटाउँदछ ।

३७६. शर (तीर)

यो सानो र ठुलो गरी दुई प्रकारको हुन्छ स स्वभावमा समान छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सानो- **सं**- शर, इषु, इक्षुर, उत्कट, काण्ड, क्षुरिकापत्र, वाण, विशिख।

ठुलो - **सं**- स्थूलशर, समावक, महास्थूल, बहुमूल, दीर्घमूलक, क्षरपत्र, इक्षुरक। **हि**- शरपत्ता, काण्डा। **ब**- सर। **म**- शरनाक लिनगरो। **लै**- SACCHARUM ARUNDINACEUM.

स्वभाव तितो र मधुरो छ। केही गरम छ। कफदोष, रिङटा र मादलाई हटाउँदछ। बल, वीर्य बढाउँदछ। धेरै दिन सेवन गरेमा केही वायु बढाउँदछ।

३७७. शरको बियाँ

सं- चारुक।

स्वभाव- मधुरो, टर्रो, रुखो, ठण्डा र हलका छ। वायुलाई कोप गराउँदछ। रक्तपित्त र कफविकारमा उपयोगी छ। वृष्य छ।

३७८. मुज

सं- मुज, मुञ्जनक, मौजीतृण, भद्रमुञ्ज, बहुप्रज, ब्रह्मण्य, दूर मूल, दढतण, दृढमूल, तेजन, इक्षुमण्डल, रञ्जन, वानीरज, शत्रुतङ्ग, शारी, सुमेखल, स्थूलदर्भ। **हि**- मृज, भद्रमज, झलसी। **ब**- मञ्ज। **म**- थोरमुञ्जतृण। **क**- मुञ्जतृण, लालीकगी। **लै**- SACCHARUM MUNJA.

स्वभाव- मधुरो र टर्रो छ। ठण्डा छ। दाह, तृष्णा, विसर्प, रक्तविकार, मूत्ररोग, वस्तिरोग, नेत्ररोग, त्रिदोषविकार र ग्रहादि दोषलाई हटाउँदछ। बल र वीर्यलाई बढाउँदछ। पवित्र छ। मेखलामा प्रयोग हुन्छ। यसलाई कहीँ हिन्दीमा 'सेटे' पनि भन्दछन्।

३७९. काश

सं- काश, काण्डेक्षुरी, काकेक्षु, कासेक्षु, काण्डकाण्डक, कण्ठालङ्कारक, इक्षुर, इक्षुकाण्ड, इक्षुगन्धा, ज्वारि, दर्भपत्र, नादेय, पोटगल, लेखनी, शारद, सितपुष्पक। **हि**- कास। **ब**- केसघास, कसाँड। **म**- काउलु, कसई। **क**- काजलु, कासलु। **लै**- SACCHARUM SPONTANEUM.

स्वभाव- तितो र गुलियो भावको स्वादिलो छ। ठण्डा, स्निग्ध र सारक छ। पित्त, दाह, श्रम, शोथ र क्षयमा उपयोगी छ। **बल**- वीर्यवर्धक छ। रुचि र तृप्ति गराउँदछ। मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, उरःक्षत, नेत्ररोग, रक्तदोष र रक्तपित्तमा उपयोगी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कास– ठुलो र सानो गरी दुई जातको हुन्छ। सानोलाई सं. माशिरी, निशि, गुण्डा, अश्वाल, नीरज, कहिन्छ। स्वभावमा मधुरो र ठण्डा छ। पित्त, दाह र क्षयमा हितकारक छ।

३८०. कुश

सं– कुश, तीक्ष्ण, दर्भ, दीर्घपत्र, पवित्रक, पुण्यतृण, पूत, पूततृण, पथच्छद, ब्रह्मपवित्र, वज्र, यज्ञीयपत्रक, यज्ञभूषण, रुक्षदर्भ, बर्हि, सूचीमुख, सितदर्भ, शारी, हरिदर्भ, शरपत्र, ह्रस्वकुश। **हि**– कुसा। **ब**– दर्भ। **म**– थोरदर्भ, पाँढरी कुसी। **क**– विलियवुद कुसी, उन्हा कुसी। **लै**– DESMOSTACHYA BIPINNATA.

स्वभाव– कुशको जरा– टर्रो र मिठो छ। ठण्डा र रुचिकारक छ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, तृष्णा, वस्तिस्थानको रोग, प्रदर, विसर्प, दाह र रक्तपित्तमा उपयोगी छ। विशेष गरी पित्तनाशक छ।

कुश– सानो र ठुलो गरी दुई जातका छन्। सानो केही सेतो हुन्छ। स्वभाव दुबैको बराबर छ तापनि सेतो उत्तम छ।

३८१. बाबियो

सं– बल्वजा, तृणाक्ष, तृणवल्वज, दृढपत्री, दृढतृण, दृढक्षुरा, पानीयाश्रा। **लै.**– POLLINIDIUM ANGUSTIFOLIA.

स्वभाव– मधुरो र ठण्डा छ। रुचिकारक छ। पित्त, दाह र तृष्णालाई शमन गर्दछ। वायुलाई कोप गराउँदछ। घाँटीलाई सफा गराउँदछ।

३८२. नेपाले उसिर, कुशजस्तो पिर्रे

सं– कत्तृण, कुत्तूण, भूति, भूतिक, रोहिष। **हि**– रोहिष, गन्धेज घाँस। **ब**– रामकपुर। **म**– लाहानु, रोहिसु। **क**– किरुगञ्जणि, परि मलदगञ्जणी। **लै**– CYMBOPOGON SCHOENANTHUS,

स्वभाव– टर्रो, तितो र पचदा, पिरो छ। छाती - घाँटीको रोग, रक्त पित्त, शूल, कास, कफ र ज्वरलाई हटाउँदछ। हतियारहरूका घाउलाई शमन गर्दछ। बालग्रहदोषलाई शान्त गर्दछ।

यसैलाई मधेस-तराईमा 'कतरा' भन्दछन्। यसैको 'ढक्की' बनाउँदछ। कहीँ 'बास आउने पिर' वा 'बास आउने खर' पनि भन्दछन्। यो पिरैको जात हो, कुशजस्तो हुन्छ।

३८३. ठुलो नेपाले उशीर

सं– दीर्घरोहिष, दृढकाण्ड, दृढछद, द्रागिष्ठ, दीर्घनाल, तिक्तसार, यज्ञेष्ट, कुत्सित। **हि**– सौधिया।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– तितो, पिरो र गरम छ। कफ, वायु, विषदोष ग्रहादि दोषलाई हटाउँदछ। घाउ-खटिरालाई पुर्दछ।

३८४. पिर्हे (जरामा अदुवाजस्तो वास हुने)

सं– भूतण, भूति, भूतिक, अतिगन्ध, अतिछत्रक, कुटुम्बक, गुह्य(प्त)बीज, गुलाल, गोमयप्रिय, जम्बुकप्रिय, पुंस्त्वविग्रह, बधिर, मालातृण, मालाछत्र, रोहिष, शृङ्गरोह, सुगन्ध। **हि**- भूतृण, रामकडेरा। **म** सुगन्धिरोहिषु। **क**- परिमलदगञ्जिणी। **लै**- ANDROPOGON CITRATUS.

स्वभाव– पिरो र तितो छ। तीक्ष्ण, गरम, रुखो र हलका छ। दीपन र रेचन छ। मुखशुद्धि गराउँदछ। मल बढाउँदछ। कृमि, कास, श्वास, वमन, श्लेष्मा र दद्रुरोगमा हितकारक छ। नेत्ररोग र रक्तपित्तलाई हित छैन। वायुसम्बन्धी ताप र भूतग्रहहरूको आवेशलाई हटाउँदछ। पुंस्त्वनाशक छ। यसमा - मसिना गेडा लागेको गुच्छा हुन्छ।

३८५. सानो पिर्हे

सं- सुगन्धभूतृण, सुरस, सुरभि, सुगन्ध, गन्धतृण, मुखवास। हि गन्धतृण। **ब**- गन्धवेना। **क**- सुगन्धीतृण। **लै**- CYMBOPOGON CITRATUS.

स्वभाव– सुगन्धी छ। केही तितो, मधुरो, स्निग्ध र ठण्डा छ। रसायन छ। कफ, पित्त, श्रम र भ्रमलाई हटाउँदछ।

३८६. पिर्हे

सं– जलपिप्पली, कञ्चटं, गण्डूपदी, तोयवल्ली, मत्स्यादनी, मत्स्यगन्धा, लाङ्गली, शकुलादनी, शारदी। **हि**- पनिसिगा, गङ्गतिरिया। **ब**- काँचडाघाँस। **म**- जलपिम्पली। **क**- होमगुल। **लै**- COMMELINA SALICIFOLIA.

स्वभाव– टर्रो, केही तितो र पच्दा पिरो छ। तीक्ष्ण छ। रुखो, ठण्डा र हलका छ। रुचि र अग्नि बढाउँदछ। ग्राही छ। दाह, व्रण, रक्तविकार, कृमि, रसदोष, विषदोष, भ्रम, मुर्छा र पित्तज्वरलाई हटाउँदछ। हृदय र नेत्रलाई पनि हितकारक छ। शुक्र बढाउँदछ।

यसैमा रातो फुल्ने पिर्हे– **सं**– नदीकान्त, नदीकामुक, रक्तमञ्जरी, निम्नज, तोयज, प्रतीवल। **म**- परिवल। **स्वभाव**– पिरो, तितो र टर्रो छ। कफ, मेदा, कृमि, रक्तदोष र प्रमेह, सोफ, उदररोगमा उपयोगी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३८७. नर्कट, निगालो

सं– नल, नर्तक, नाड, नालवश, कीचक, कुक्षिरन्ध्र, छिद्रान्त, धमन, पोगल, पोटगल, मृदुपत्र, मृदुच्छद, मृत्युपुष्प, रन्ध्रपत्र, वशान्तर, विभीषण, शून्यमध्य। **हि–** नल, नरसल, नरकट। **ब–** नल। **म–** देवनल। क देवनाल। **लै–** PHRAGMITES MAXIMA.

स्वभाव– टर्रो, तितो, गुलियो र ठण्डा छ। रुचि गराउँदछ। अग्नि जगाउँदछ। वीर्य बढाउँदछ। रक्तपित्तलाई शमन गर्दछ। पिसावलाई सफा गराउँदछ। विसर्प, मूत्रकृच्छ्र, दाह, पित्त, कफ र रक्तको विकार, हृदयरोग, वस्तिशूल र योनिरोगमा उपयोगी छ।

३८८. ढ्यौनिगालो

सं– देवनल, देवनाल, नलोत्तम, महानल, वन्य, सुरनाल, सुरद्रुम, स्थूलदण्ड, स्थूलनाल। **हि–** देवनल, बडा नरसल। **ब–** देवनल। **म–** थोर देवनलु। **क–** हिरिय देवनलु। **लै–** LOBELIA NICOTIANAEFOLIA.

स्वभाव– अति मधुरो र केही टर्रो छ। रसकर्ममा उत्तम छ। वृष्य छ। अरू स्वभाव माथि लेखिएकोमा उत्तम छ।

३८९. दुबो

दुबो– निलो, सेतो, लहरे, घोडे गरी चार प्रकारको हुन्छ, क्रमैले तल लेखिएको छ।

(१) **निलो वा कालो– सं–** नीलदूर्वा, अमृता, अनुष्णवल्लिका, अमरा. गौरी जया, पता, भूतहन्त्री, महौषधी, मङ्गला, विजया, शतविका शतमला, शतग्रन्थि, शान्ता, शाम्भवा, शिवा, शिवेष्टा, श्यामा, सभगा हरिता।

स्वभाव– केही तितो, टर्रो र स्वादिलो छ। ठण्डा र रुचिकारक छ। रक्तपित्त, अतिसार, कफ, वातज्वर, पित्तदोष, रक्तदोष, वमन न विसर्प, दाह र छालाको विकारमा उपयोगी छ।

(२) **सेतो–** श्वेतदूर्वा, श्वेता, श्वेतकाण्डा, शतवीर्या, शकुलाक्षक सहस्रवीर्या, सहस्रकाण्डा, सितछदा, सिता, सुरवल्लभा, सुपर्वा, विघ्नेशानकान्ता, भद्रा, भार्गवी, प्रचण्डा, दिव्या, दुर्वरा, गण्डाली, गोलोमी, गौरी चण्डा, कच्छान्तरुहा, अनन्ता।

स्वभाव– तितो, टर्रो र स्वादिलो छ। अति ठण्डा छ। पित्तलाई शान्त गर्दछ। आमातिसार, खोकी, दाह, तृष्णा र पित्तदोषलाई हटाउँदछ। रुचिकारक छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(३) **लहरे**- मालादूर्वा, माला, मालाग्रन्थि, मूलग्रन्थि, रोहत्पा, वल्लिदूर्वा, वेल्लनी, पर्ववेल्लिनिका, ग्रन्थिला, ग्रन्थिदूर्वा, ग्रन्थिमूला ।

स्वभाव केही तितो र स्वादिलो छ। ठण्डा छ। कफ, वमन, तृष्णा, र पित्तदोषलाई हटाउँदछ ।

(४) **घोडे**- गण्डाली, गण्डदूर्वा, ग्रन्थिला, ग्रन्थिपर्णी, अतितीव्रा, कलाया, चित्रा, जलस्था, मत्स्याक्षी, मीननेत्रा, वारुणी, वाल्ही, सूचीपत्रा, श्यामकाण्डा, श्यामग्रन्थि, शकुलादनी, शकुलाक्षी ।

स्वभाव- तितो, टर्रो र स्वादिलो छ। ठण्डा, हलका र ग्राही छ। वातपित्तज्वर, भ्रम, तृष्णा, दाह, पित्तज्वर, श्रम र द्वन्द्वदोषलाई हटाउँदछ ।

सबै दुबामा- ग्रहभूतादि दोष हटाउने र तृप्ति गराउने विशेष स्वभाव पनि समान छ ।

हि- हरीदुब, सफेद दुब, वेलदुब, गाण्डरदुब। **ब**- नीलदूर्वा, सादा दूर्वा, वल्ला दूर्वा, गेण्टे दूर्वा। **म**- निलो हरियाली, पाँढरी हरियाली, वेल्ली हरियाली, गाढो हरियाली। **क**- हसु गरुके, विलिय गरुके, वल्लि गरुके, मिन गत्ते (रुके)। **लै**- CYNODON DACTYLON.

३९०. सिरु

सं- कन्दर, क्षेत्रसम्भूत, खरछद, दीर्घपत्र, मगवल्लभ, रसाढ्य, रूण्डी, सुतृण। **म**- कन्दुरु। **क**- कणिगे ।

स्वभाव- ठण्डा छ। पित्तातिसारलाई हटाउँदछ। गाई - गोरुलाई **बल**- पुष्टि गराउँदछ ।

३९१. खर

सं- ऊष(ख)ल, भूरिपत्र, सुत्तृण, तृणोत्तम। **हि**- खर। **म**- थोडसरु। **क**- हेघोरसु ।

स्वभाव- पशुलाई रुचिकारक र बलदायक छ ।

३९२. वंशो

सं- इक्षुदर्भा, सदर्भा, पत्रालु, तृणपत्रिका। **म**- आश्वालु। क कागवित्तभेद ।

स्वभाव- केही टर्रो र स्वादिलो छ। स्निग्ध र हलका छ। रुचि र तृप्ति गराउँदछ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३९३. रातो घाँस

यो छोटो र लामो गरी दुई प्रकारको छ। छोटो - **सं**– गोमूत्रिका, रक्ततृण, क्षेत्रजा, कृष्णभूमिजा। **म**– ताम्बडु। **क**– गोढवी।

स्वभाव– स्वादिलो र वीर्यवर्धक छ। गाईको दुध बढाउँदछ। लामो- **सं**– पल्लिवाह, दीर्घतृण, सुपत्र, ताम्रवर्णक। **म**– पोकली। **क**– होते। **स्वभाव**– पशुलाई विशेष फाइदा छैन। निर्वल गराउँदछ।

३९४. आँखलेझार, ताल्चेझार

सं– पर्वतृण, तृणाख्य, पढिय, मृगप्रिय। **म**– सँडे। **क**– सेड। **लै**– EQUISETUM SP.

स्वभाव– पशुलाई सदाकाल हित छ। बल, पुष्टि गराउँदछ।

३९५. बाँसपातेझार

सं– वंशपत्री, वंशदला, जीरिका, जीर्णपत्रिका। **म**– वेणुपत्री, विदिरपले। **क**– यथाहुल्लु।

स्वभाव– स्वादिलो र ठण्डा छ। पित्त र रक्तदोषलाई हरण गर्दछ। पशुको दुध बढाउँदछ। रुचिकारक छ। यसलाई कोही 'अमृसो' भनी ठहराउँदछन्।

३९६. पाटेघाँस

सं– मन्थानक, हरित, दृढमूल, तृणाधिप। **म**– माखेलु। **क**– मारवल्ली।

स्वभाव– स्निग्ध र मिठो छ। गाईको प्रिय छ। दुध र बल बढाउँदछ।

३९७. तिनपाटे गुँदेझार

सं– गुण्ड, असिपत्र, छत्रगुच्छ, जलाश्रय, त्रिकोणक, त्रिधारक, दीर्घकाण्ड, दीर्घनाल, नीलपत्र, वृत्तगुण्ड, सुकाण्डगुण्ड। **म**– वलहातिनी। **क**– भुरुगेरु। **लै**– CYPERUS ARTICULATUS.

स्वभाव– स्वादिलो छ। ठण्डा छ। कफ, पित्त, अतिसार र दाहलाई हटाउँदछ। रगतलाई फाइदा छैन।

यो– कसुर (मोथे) को बोट हो। ठुलो, सानो र केही बाटुलो पातको गरी तीन जातको छ। विशेष गुण सानोपातेमा छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३९८. सानो मोथे

सं– केमुक, केवुक, केम्बु, केलूट, केचुक, दलमालिनी, पोलिनी, मेचिका, सुपत्रा, स्वल्पविटप, स्वादुकन्द । **हि**– केउँआ । **ब**– के उगाछ । **म**- कोवी । **लै**– COSTUS SPECIOSUS.

स्वभाव– तितो र पिरो छ । ठण्डा छ । हलका र ग्राही छ । दीपन पाचन गराउँदछ । हृदयलाई हित छ । कफ, पित्त, ज्वर, कुष्ठ, कास, प्रमेह र अर्शमा फाइदा छ । वातवर्धक छ ।

३९९. कुटिलकोसा

सं– चणिका, दुग्धदा, गोल्या, सुनाक्षा, क्षेत्रजा, हिमा । **हि**– देहाती अक्ति । **म**– चणइ । **क**– चणनिवहुल्लु ।

स्वभाव– यसको गेडा– गुलियो भावको, स्वादिलो र ठण्डा छ । वृष्य र बलदायक छ ।

यसको घाँस– पशुलाई हितकारक छ ।

४००. सानो गुँद

यो सानो, ठुलो गरी दुई जातको छ । ठुलो केही सिममा हुन्छ

सानो– सं– गुन्द्र, पटेरक, गुच्छ, रच्छ, शृङ्गवेराभमूलक । हि गोदपटेर । **म**– पाणगवत । **लै.**– TYPHA ELEPHANTINA.

स्वभाव– टर्रो, मधुरो र ठण्डा छ । स्त्रीको दुध बढाउँदछ । रक्त पित्त र मूत्रकृच्छ्रलाई शमन गर्दछ । शुक्र, मूत्र र स्त्रीको रजलाई सफा गर्दछ ।

ठुलो - सं– एरका, गुन्द्रमूला, शिंवी, गुन्द्रा, शरी । **हि**– मोथीतृण । **ब**– होङ्गला । **म**– एरका । **स्वभाव**– ठण्डा छ । वृष्य छ । नेत्रको हित छ । वायुकोप गराउँदछ । मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, दाह र रक्तपित्तलाई हटाउँदछ । यिनका बोटबाट 'गुन्द्री' चटाइहरू बनाउँदछन् ।

४०१. समुद्रशोष

सं– हिज्जल, इज्जल, कामुक, जलज, दीर्घपत्रक, नदीकान्त, नदीज, निचुल । **हि**– इज्जल, समुद्रशोष । **ब**– हिजलगाछ । **म**– पर्यल । **क**- तोरेगणगिले । **लै**– BARRINGTONIA ACUTANGULA.

स्वभाव– पिरो छ । गरम र ग्राही छ । त्रिदोषलाई शमन गर्दछ । विशेष गरी कफसम्बन्धी दोष र रिङटालाई हटाउँदछ । पवित्र छ । भूत ग्रहादि दोषलाई पनि शान्त गराउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४०२. पानीसिमाली

सं– शेवाल, जलनीली, शंवल, जलज, वारिचामर, जलशूक । **हि**- सिवार । **ब**- सेओयाला । **म**- सेवाल । **क**- हाँवसे । **ल**– CERATO PHYLLUM DEMERSUM.

स्वभाव– ठण्डा, हलका र स्निग्ध छ । केही तितो, टर्रो र मधुरो छ । दाह, तृष्णा, पित्तदोष, रक्तदोष र व्रणलाई शान्त गर्दछ ।

४०३. हाँसको चिउरा

सं– कुम्भिका, कुतृण, कुमुदा, खमूलिका, खल्लीपर्णी, जलवल्कल, पानीयपृष्ठज, वारिपर्णी, वारिमूली, आकाशमूली । **हि**- जलकुम्भी, काई । **ब**- टोकापाना, पानीटीका । **म**- जलमण्डपी । **क**- हाँवल । **लै**- PISTIA STRATIOTES. इङ्लिसमा - MOSS.

स्वभाव– तितो, पिरो र स्वादिलो छ । हलका र रुखो छ । सारक छ । ठण्डा छ । त्रिदोषलाई शमन गर्दछ ।

४०४. बेल्लन्तरी

सं– वेल्लतरु, दीर्घमूल, वीरदु, बहुवारक, वीरतरु, कृच्छारित । **हि**- बरबेल, बिल्लान्तर । **ब**- ऑडउ । **म**- बेल्लतूर । **क**- ऑडडू । **लै**- DICHROSTACHYS CINEREA.

स्वभाव– पिरो र गरम छ । पथ्य छ । पाकावस्थामा तितो छ । वातरोग, मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, सन्धिशूल, योनिरोग र मूत्राघातलाई शमन गर्दछ ।

यसको वृक्षमा काँढा हुन्छ । **पात**- शमीको जस्तो हुन्छ । **फूल**- सेतो कालो, पहेँलो र निलो गरी पाँच प्रकारको हुन्छ । फूलका भेदले जाति भेद छ, स्वभावमा समान छ ।

यसमध्ये- पहेँलो फूलवालाको रङ्गीन चित्र मेरा पिताजीबाट लेखिएको 'चन्द्रनिघण्टु' मा परेको छ । यो 'मठेनी' तर्फ पाइन्छ ।

४०५. वडधञेरो

सं- धव, घट, धवल, धुरन्धर, गौर, नन्दतरु, पिशाचवृक्ष, पीतफल, शकट, स्थिर । **हि**- धौं, धावा । **ब**- धाउयागाछ । **म**- धावडा । **क**- सिरिवरु । **लै**- ANOGEISSUS LATIFOLIA.

स्वभाव- पिरो, टर्रो र मधुरो छ । ठण्डा छ । भोक जगाउँदछ । रुचि गराउँदछ । त्रिदोषनाशक छ । अर्श, पाण्डु र प्रमेहमा उपयोगी छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसको फल– टर्रो, स्वादिलो र रुखो छ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ। वायुलाई बढाउँदछ। मल रोक्तछ।

यसको जरा– पिरो र टर्रो छ। भोक जगाउँदछ। पित्त बढाउँदछ।

४०६. सेतीकाठ

सं– भ्रमरच्छल्ली, भ्रमराह्वा, भृङ्गाह्वा, भृङ्गमलिका, भृङ्गत्वक्, उग्रगन्धा, क्षीरद्रु, छल्ली। **हि–** भ्रमरछल्ली। **म–** भ्रमरशाली। **क–** उप्पुसक्के। **लै–** HYMENODICTYONEXCELSUM.

स्वभाव– पिरो र तितो छ। गरम छ। रुचि गराउँदछ। अग्नि बढाउँदछ। कण्ठरोगमा हित छ। कफ, पित्तादि सबै दोषमा उपयोगी छ।

इति शाल्मल्यादि वर्गः ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ निम्बादि वर्गः

४०७. निम

सं– निम्ब, नियमन, अरिष्ट, अरिष्टफल, काकफल, कीरेष्ट, छर्दित, ज्येष्ठामालक, तिक्तसार, पारिभद्रक, पिचुमन्द, पूयारि, प्रभद्र, भद्र, यवनेष्ट, रविप्रिय, वमन, वरतिक्त, विशीर्णपर्ण, हिङ्गनिर्यास । **हि–** निम । **ब–** निमगाछ । **म–** कडुनिम्ब । **क–** वेव, वेड । **लै.–** AZADIRACHTA IN DICA.

स्वभाव– तितो र ठण्डा छ । कफ, कृमि, शोथ, वमनमा हितकारक छ । पित्तदोष र विषदोषलाई हटाउँदछ । कफ फुटाउँदछ । विशेष गरी हृदयको दाहलाई शान्त गराउँदछ ।

भा. प्र. मा. "हलका छ । ग्राही छ । परिश्रम, तृष्णा, खोकी, ज्वर, अरुचि, कुष्ठ, छातीको भारीपना र प्रमेहमा उपयोगी छ । व्रणशोधक छ" भनी लेखिएको छ ।

यसको पात– नेत्रलाई हित छ । कृमि, पित्त, विषदोष र अरुचिलाई । हटाउँदछ ।

यसको गेडा– स्निग्ध, हलका र गरम छ । भेदक छ । रक्तपित्त, अरुचि, कुष्ठ र व्रणहरूमा उपयोगी छ ।

यसको फूल– पित्त, कृमि र कफलाई शमन गर्दछ । निमको तेल - कुष्ठमा हित छ ।

४०८. बकाइनु

सं– महानिम्ब, मदोद्रेक, महातिक्त, कामुक, काकाण्ड, केशमष्टिक, जीव, द्रेक, रम्यकक्षार, रम्यक, विषमुष्टिक, हिमद्रुम । **हि–** बकाईन । **ब–** बोडानिम । **म–** बकाणीनिम । **क–** महानिम्बु, महावेडा । **लै–** MELIA AZEDARACH

स्वभाव– टर्रो, तितो र पिरो छ । रुखो, ग्राही र ठण्डा छ । रक्तसम्बन्धी । दाह र कफलाई शुद्ध गर्दछ । विषमज्वरलाई हटाउँदछ । कफ,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पित्त, भ्रम, वमन, कुष्ठ, छातीको भारीपना र रगतको विकारलाई शमन गर्दछ प्रमेह, श्वास, गुल्म, अर्श र मुसाको विषमा पनि उपयोगी छ।

४०९. पर्वतेनिम

सं- कैडर्य, अलक, गिरिनिम्ब, महानिम्ब, महारिष्ट, रमण, रामण, वातिक्त, शुक्लशाल, शुक्लसार। **हि-** मिठानिम, कृष्णनिम्ब। **ब-** घोडानिम्बविशेष। **म-** कट्यानिम्ब, फलितमहानिम्बु। **क-** कयाहैवेड। **लै-** MURRAYA KOENIGII.

स्वभाव- पिरो, टर्रो र तितो छ। ठण्डा र हलका छ। सन्ताप, शोष (शुकेरोग), कुष्ठ, रगतको विकार, कृमिरोग, भूतदोष र विषदोषलाई हटाउँदछ। यसैलाई कहीँ 'देशी निम' पनि भन्दछन्।

४१०. चिराइँतो

सं- भूनिम्ब, अनार्यतिक्त, छाण्डतिक्त, किरातक, कैरात, कैराततिक्तक, चिरतिक्त, रामसेनक, हैम। **हि-** चिरायता। **ब-** चिराता। **म-** भूनिम्बु। **क-** नेलवेउचु। **लै-** SWERTIA CHIRATA.

स्वभाव- तितो छ। वातकारक र सारक छ। रुखो र हलका छ। कफ, पित्त, ज्वर, कुष्ठ, शोथ, चिलाउने रोग र कृमिमा उपयोगी छ। घाउ - खटिरा पुर्दछ। पथ्य छ।

चिराइँतो- एकै रूपमा पनि, डाँठ, जरामा सेतो वर्ण र स्वादमा केहीमात्र तितो हुने, दोस्रो जातको पनि हुन्छ। त्यसलाई सं. मा - नेपालनिम्ब, नैपाल, तृणनिम्ब, ज्वरान्तक, नाडोतिक्त, अर्धतिक्त, निद्रारि, सन्निपातहा भनिएको छ।

स्वभावमा- शीतोष्ण र हलका छ। योगवाही छ। सन्निपातमा फाइदा गराउँदछ। कफ, पित्त, शोथ, तृष्णा, ज्वर, प्रमेह, प्रदर, दाह, रक्तविकार र अर्शमा उपयोगी छ।

४११. काफल

सं- कट्फल, उग्रगन्ध, कुमुदा, कुम्भी, कृष्णगर्भ, कैडर्य, प्रचेतस, भद्रावती, भद्रा, महाकुम्भी, रञ्जनक, रामसेनक, लघुकाश्मर्य, श्रीपर्णी, सोमवल्क। **हि-** कायफल, काफर। **ब-** कायशाल, कटफल। **म-** कायफल। **क-** किरुसिदल्ली। **लै-** MYRICA NAGI.

स्वभाव- केही तितो र टर्रो, पिरो छ। गरम छ। कास, श्वास, बाद, ज्वर, प्रमेह, अर्श, गुल्म, ग्रहणी र वात - कफदोषमा हितकारक छ। रुचि गराउँदछ। मुख र कण्ठको रोगलाई शमन गर्दछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसको फल– काँचोमा अमिलो र पाकेकोमा गुलियो स्वादको हुन्छ । अरु पूर्वोक्तसमानै छ, तापनि फलमा अम्लभाव रहने हुनाले ज्वरमा हित छैन । तथापि जीर्णज्वरमा राम्रो पाकेको (काली) गेडाको रस, केहीसम्म प्रयोग गर्दा हानिकारक छैन ।

४१२. गिनेरी

सं– अग्निमन्थ, अग्निमथन, अरणिकेतु, अनन्ता, कर्णिका, गणिकारिका, जया, तरकारी, नदी, नादेयी, वह्निमन्थ, विजया, वैजयन्तिका, श्रीपर्णी । **हि**– अरणी, गनियारी । **ब**– गणीर । **म**– टाकली, थोरएरण । **क**– तरुवल, तल्ली । **लै**– PREMNA INTEGRIFOLIA.

स्वभाव– केही तितो र पिरो छ । गरम छ । वायु र कफलाई हटाउँदछ । भोक जगाउँदछ । शोथ, श्लेष्मा, अग्निमान्द्य, अर्श, आम र रगतको विकारमा हितकारक छ ।

गिनेरी– ठुलो, सानो गरी दुई जातको हुन्छ ।

सानोलाई– सं– क्षुद्राग्निमन्थ, अरणि, गणिकारिका, तापना, तेजो वृक्ष, तनुत्वचा, लघुमन्थ, विजया कहिएको छ । **स्वभावमा**– पूर्वोक्तसमान छ, तापनि शोफमा र लेप, उपनाहमा, सानोको प्रयोगविशेष लेखिएको छ ।

४१३. टटेलो

यो ठुलो, सानो गरी दुई जातको हुन्छ । स्वभाव दुबैमा समान छ ।

ठुलो - सं० - श्योनाक, शोषण, शुकनास, अरलु, कट्वङ्ग, कट्वज, कटम्भर, कटुन्नट, कुटन्नट, टुण्टक, दीर्घवृन्त, नट, पत्रोर्ण, प्रियज, मयूर जङ्घ, मण्डूकपर्ण । **नेवा**– बालचेतसी । **हि**– सोनापाठा, टेँटु । **ब**– सोनालु, सोनागाछ । **म**– टेँट । **क**– सोणा, समोडिलमर । **लै**– OROXYLUM IN DIEUM.

सानो– सं– पृथुशिव, भल्लक, दीर्घवृन्तक, पीतवृक्ष, टण्टुक, भूतसार, मुनिद्रुम, निःसार, फल्गुवृन्ताक, पूतिपत्र, वसन्तक, कटु, कर्षण, पीताङ्ग, जम्बूक, पीतपादप, वातारि, पीतक, शोण, कुनट, विरोचन, भ्रमरेष्ट, बहिर्जङ्घ ।

स्वभाव– तितो, टर्रो र ठण्डा छ । पाकावस्थामा पिरो छ । दीपन छ । ग्राही छ । पित्त, कफ, अतिसार र सन्निपातज्वरलाई शमन गर्दछ । खोकी र आउँमा पनि उपयोगी छ ।

यसको काँचो फल– रुखो र टर्रो छ । गरम छ । हलका छ । दीपन छ । वायु र कफलाई शमन गर्दछ । छाती र घाँटीलाई हित छ । रुचि गराउँदछ । गुल्म, अर्श, कृमिरोगमा उपयोगी छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४१४. मेषशृङ्गी

सं- - मेषशृङ्गी, मेषवल्ली, अजशृङ्गी, आवर्तनिका, खौनी, छगल विषाणिका, पुत्रवेणी, वर्तिका, विषाणिका, सर्पदंष्ट्रिका । **हि**- मेढ़ाशृङ्गी । **ब**- मेढासिङ्गे, गाडलसिङ्गी, मुरा । **म**- मेषसेङ्ग, मेढसिङ्गी । **क**- उरियमर, कुरुनटे । **लै**- GYMNEMA SYLVESTRE.

स्वभाव- तितो र पिरो छ । रुखो र ठण्डा छ । कफ, अश, शूल, शोफ र दाहमा उपयोगी छ । नेत्रलाई हित गर्दछ । बलदायक र रसायन छ । श्वास, कास, हृदयरोग, कुष्ठ र विषदोषमा उपयोगी छ । केही वातवर्धक छ ।

यसको फल- तितो, पिरो र गरम छ । कफ र वायुलाई शमन गर्दछ । केही नुनिलो र अमिलो छ । रुचि गराउँदछ । भोक जगाउँदछ । कुष्ठ, प्रमेह, कृमि, विषदोष र व्रणमा हित छ ।

यो- पर्वतमा हुन्छ, रुख ठुलो र फूल रातो हुन्छ । पात पुत्रजीवीको जस्तो र फल डोलो - लामो झिरो बटारिएको हुन्छ । सुश्रुत - चि. अ. १ मा "गयी तु पुत्रजीवकभेदमाह" भन्ने र ऐं सू. अ. ३०मा "मेढशृङ्गः पुत्रजीवक सदृश पत्रो वृक्षः" भनी लेखिएको छ ।

४१५. खमारी

सं- गम्भारी, गृष्टि, गोपभद्रा, कट्फला, काश्मर्य, काश्मरी, कुमुन्दा, कृष्णवृन्ता, कृष्णा, क्षोरिणी, पीतरोहिणी, भद्रपर्णी, महाभद्रा, मधुपर्णी, मधुमती, महाकुमुदा, मधुरसा, महाकुसुमका, रोहिणी, श्वेता, विदारिणी, सर्वतोभद्रा, श्रीपर्णी, साधुपर्णी, सुभद्रा, सुफला, सुभेदिनी, सुदृढत्वचा, स्थलत्वचा, हारीभद्रा, हिरा । **हि**- गम्भारी, कुम्भेर । **ब**- गाम्भारी । गाभार । **म**- सिवणगम्भारी । **क**- सिवनी । **लै**- - GMELINA ARBOREA.

स्वभाव- टर्रो, तितो र मधुरो छ । उष्णवीर्य छ । भारी छ । कफ, शोष, त्रिदोष, विषदोष, दाह, भ्रम, ज्वर, अर्श, तृष्णा, आमशूल र रगतको विकारमा उपयोगी छ । दीपन र पाचन छ । भेदक र मेदाजनक छ ।

यसको फल- पाकावस्थामा स्वादिलो, ठण्डा र स्निग्ध छ । बल पुष्टि- वीर्य बढाउँदछ । भारी छ । रसायन छ । केशलाई फाइदा छ । वायु, पित्त, तृष्णा, दाह, रक्तक्षय, मूत्रविबन्ध र वातरक्तलाई शमन गर्दछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४१६. काभ्रो, अमिलो टाकी

सं– अश्मन्तक, अम्लपत्रक, अंवुट, वाकु, कुताला, इन्दुशफरी, पाषाणान्तक, पीलुपत्र, यमलपत्रक, शिलान्त, श्लक्ष्णत्वक् । **म–** आवुटा । **क–** अश्मर । **लै.–** BAUHINIA TOMENTOSA.

स्वभाव– स्वादमा टर्रो, अमिलो र स्वादिलो छ । ठण्डा छ । पित्तलाई हटाउँदछ । प्रमेह, विदाह, तृष्णा, विषमज्वर, विषपीडा, वमन र भूतग्रहादि दोषलाई शान्त गर्दछ ।

४१७. राजवृक्ष

यो ठुलो, सानो गरी दुई जातको छ ।

ठुलो– सं– आरग्वध, आरेवत, अरुज, कण्डूघ्न, कुष्ठसूदन, कर्णाभरणक, चतुरङ्गुल, ज्वरान्तक, दीर्घफल, नृपद्रुम, मन्थान, महाराजद्रुम, महाकणि कार, रोचन, राजतरु, व्याधिघात, हेमपुष्प, स्वर्णपुष्प, स्वर्णदु ।

स्वभाव– गुलियो छ । ठण्डा छ । **हलका–** रेचक छ । शूल, ज्वर, कण्डू, कुष्ठ, प्रमेह, कफ र विष्टम्भमा फाइदा छ ।

सानो– सं– कर्णिकार, कृतमाल, परिव्याध, पङ्क्तिबीजक, प्रग्रह, राजतरु, व्याधिरिपु, सुफल ।

स्वभाव– केही तितो, टर्रो र गुलियो छ । गरम छ । हलका– रेचक छ । कफदोष, शूल, उदररोग, कृमि, प्रमेह, व्रण र गुल्ममा फाइदा छ । **हि–** अमलतास, घनबहेडा । **ब–** सोन्दाल, रखालनडी । म वाहवा । **क–** हेगके । **लै.–** CASSIA FISTULA.

राजवृक्षका फलको गुदी– रुचि र अग्नि बढाउँदछ । **हलका–** रेचक छ । कोष्ठ शुद्धि गराउँदछ । कफ र पित्तलाई हटाउँदछ । ज्वरमा सदा काल पथ्य छ ।

पात– कफ र मेदालाई सोस्दछ । मल हलका गराउँदछ । ज्वरमा सँधै पथ्य छ ।

फूल– स्वादिलो, तितो, ठण्डा र ग्राही छ । टर्रो छ । वायु बढाउँदछ । कफ र पित्तलाई हरण गर्दछ ।

४१८. उट्कटेरी

सं– वृश्चिकाली, युग्मफला, कलिका, करभा, कर्कशा, क्षीरविषाणिका, अमरा, अलिपर्णी, आगमावर्ता, उष्ट्रिका, दक्षिणावर्तकी, देवलाङ्गुलिका, भूतदुग्धा, नेत्ररोगहा, विषाणी, विषघ्नी, स्वर्णपुङ्खा, भासुरपुष्पा । **म–** वृश्चिकाली । **क–** हलिगिलु । **लै–** TRAGIA INVOLUCRATA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पिरो, तितो र गरम छ। मुख स्वादिलो गराउँदछ। छातीलाई हलका गराउँदछ। गोटा फोर्दछ। अरुचि र रक्तपित्तलाई हटाउँदछ।

४१९. इन्द्रजौको रुख, 'खिर्रो', 'ठुलो कुरो'

सं– कु(कू)टज, कोही, कलिङ्ग, वत्सक, वरतिक, गिरिमल्लिका, मल्लिकापुष्प, महागन्ध, पाण्डुरद्रुम, प्रावृष्य, यवफल, राक्रपादप, सङ्ग्राही। **हि**– कूडा, कौरैया। **ब**– कुर(ड)ची, कुडची गाछ। **म**– कुडा। **क**– कोडसिगेय मरनु। **लै.**– WRIGHTIA ANTIDYSENTERICA.

स्वभाव– केही पिरो र तितो, टर्रो छ। रुखो र गरम छ। भोक जगाउँदछ। पित्त, रगत, कफका विकारलाई शुद्ध गराउँदछ। तृष्णा, आउँ र अतिसारमा फाइदा छ। यसमा पनि केही कालो वर्णकोले पित्त, छालाका रोग र अर्शलाई फाइदा गराउँदछ।

४२०. इन्द्रजौ

सं– इन्द्रयव, इन्द्रवचा, कुटजबीज, कुटजाफल, कलिङ्गबीज, भद्रका, भद्रयब, वत्सक, वत्सकबीज, शक्रबीज, शक्राह्वय। **हि**– कुडा, इन्द्रजव। **ब**– कुटराज। **म**– इन्द्रयव, कुडाचे बीज। ककोडसिगेय बीज। लै.HOLARRHENA ANTIDYSENTERICA.

स्वभाव– केही पिरो र तितो छ। ठण्डा छ। सङ्ग्राही छ। कफ, वायु, रक्तपित्त, दाह र अतिसारलाई शमन गर्दछ। हरएका ज्वर र शूलदोषको जरो काट्दछ। रक्तार्श, कृमि, विसर्प, कुष्ठ, आमदोष र भ्रमलाई पनि शमन गर्दछ।

४२१. शिरीष

सं– शिरीष, शतपुष्प, शुकेष्ट, शुकतरु, शङ्खिनीफल, शुकपुष्प, श्यामल, उद्दानक, कपीतन, भण्डीक, भण्डी, भण्डिल, भण्डीर, बहुपुष्प, मृदुपुष्पक, मधुपुष्प, मृदुपुष्प, विषहन्ता, लोमशपुष्पक, वृत्तपुष्प, सुपुष्पक, फलिङ्ग। **हि**– सिरस। **ब**– शिरीषगाछ, चटका। **म**– सिरसाँचे, शिरषी। **क**– सिरसु। **लै**– ALBIZZIA LEBBECK.

स्वभाव– तितो, मधुरो, केही पिरो र ठण्डा छ। हलका छ। वायुलाई हटाउँदछ। पामा, कुष्ठ, कण्डूति, त्वक्दोष, रक्तदोष, विषदोष, शोथ, विसर्प र कासलाई हटाउँदछ। व्रणमा पनि उपयोगी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४२२. पानीशिरीष

सं– शिरीषिका, अम्वुशिरीषिका, डिण्डिणिका, ढिण्डिणिका, दुर्बला। **हि–** जलसिरस, ढाढोन। **म–** जलसिरसी। **लै–** TRICHODESMA ZEYLANICUM.

स्वभाव– त्रिदोष, विषदोष, कफ, कुष्ठ र अर्शमा हितकारक छ।

यसको रुख– शिरीषकै जस्तो केही सानो र विशेष पानी भएको सेपिलो ठाउँमा हुन्छ।

४२३. रातो शिरीष

सं– देवशिरीष, देवसर्षप, चक्रन्दुका, वरदक। **हि–** लाल सिरस।। **ब–** काटकोरा। **लै–** ALBIZZIA JULIBRISSIN.

स्वभाव– तितो र पिरो छ। रुखो, तीक्ष्ण र हलका छ। कफ, पित्त वायु र कृमिलाई हटाउँदछ। शिरोविरेचनमा पनि हित छ।

४२४. लेकपाङ्ग्रो

यो सानो पाङग्रो (लेकपाङग्रो), डल्लो पाङग्रो, चेप्टे पाङग्रो, बक(ल)ढ्याङ्ग्रो गरी चार प्रकारको छ।

सानो पाङग्रो– सं– करञ्ज, चिरविल्वक, नक्तमाल, पूतिक, प्रकीर्यङ्क, पूतिपर्ण, वृद्धफल, रोचन।

स्वभाव– टर्रो, तितो र पाकावस्थामा पिरो छ। गरम छ। वायुलाई हटाउँदछ। नेत्रलाई हित छ।

डल्लो पाङग्रो– सं– घृतकरञ्ज, घृतपर्णक, तपस्वी, प्रकीर्य, विरोचन, विषारि, स्निग्धपत्र।

स्वभाव– पिरो र तितो छ। गरम छ। छालामा हुने सबै जातका रोग र वातविकारलाई शमन गर्दछ। विषको सम्पर्कलाई पनि हटाउँदछ।

चेप्टे पाङग्रो– सं– महाकरञ्ज, मदहस्तिनी, मधुमत्ता, मदमत्ता, उदकीर्ण, अङ्गारवल्ली, काकघ्नी, काकमाण्डी, विषघ्नी, शाङ्गष्ठा, षड्मन्थ, वसायिनी, हस्तिवारणी, हस्तिकरञ्ज, हस्तिरोहणक, सुमना।

स्वभाव– तितो र पिरो छ। तीक्ष्ण र गरम छ। विषदोष, कण्डू, विचिका, कुष्ठ आदि सबै छालाका रोग र घाउ - खटिराहरूलाई शमन गर्दछ।

बकढ्याङ्ग्रो– सं– प्रकीर्ण, पूतिकर्णक, पूतिकरञ्ज, कलिमार, कैडर्य, रजनीपुष्प, सुमना।

स्वभाव– पूर्वोक्त सानो पाङग्रोको समान छ। यसैलाई कहीँ "वोक्सेढ्याङग्रो" पनि भन्दछन्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यी पाङ्ग्राहरूको तेल– अति स्निग्ध छ। वायुलाई हटाउँदछ। गरम र तीक्ष्ण छ। **लेप गर्नाले**– कुष्ठ, कण्डूति, विचर्चिकासमेत सबै प्रकारका छालाका रोगमा हितकारक छ। रक्तपित्तमा हित छैन।

हि– करञ्ज, चिलबिल, डिठौरा, करुऐनी, कण्टकरज, सगारगोटा।

ब– डहरकरञ्ज। **म**– कणगच, कोडामार, चोपडाकरञ्ज, करज्जिका तिरिगिच्छी। **क**– करञ्ज, तपसियमरनु, हिरिय हलिगल, गजगकगी। **लै**- HOLOPTELEA INTEGRIFOLIA, PONGAMIA GLA RRA. ANAMIRTACOCULUS, PONGAMIA PINNATA.

सबै पाङ्ग्राको साधारण स्वभाव– रसमा - तितो, टर्रो र पाकावस्थामा पिरो छ। उदावर्त, योनिदोष, वातगुल्म, अर्श, व्रण, कण्डू, विषदोष, विचिका, कृमि, त्वक्दोष, प्रमेह, उदररोग, प्लीहा र कफ - वात - पित्त त्रिदोषका विकारमा उपयोगी छ।

यसको फल– गरम छ। हलका छ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। शिरोरोग, कृमि, कुष्ठ, प्रमेह र अर्शमा हित छ। शोढलका मतमा "आँखाको फुलो पनि हटाउँदछ, भेदक छ" भन्ने वचन छ।

यसको पात– पाकावस्थामा पिरो र गरम छ। हलका छ। पित्त बढाउँदछ। भेदक छ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। अर्श, कृमि, व्रण र। शोथमा हितकारक छ।

यसको फूल– उष्णवीर्य छ। त्रिदोषमा उपयोगी छ। पालुवा - पिरो छ। दीपक र पाचक छ। कफ र वायुको विकार, अर्श, कुष्ठ, कृमि, विषदोष र शोथमा हित छ।

४२५. रामरिट्ठा

सं– गुच्छकरज, गुच्छपुष्पक, गुच्छी, दन्तधावन, नन्दी, मातृनन्दी, सानन्द, स्निग्धदल। **हि**- रीठा। **ब**- वनरिठा। **म**- करजभेदु। **क**- हुलिगिलभेदउ। **लै**- ACAICIA CONCINNA.

स्वभाव– पिरो र तितो छ। गरम छ। वातसम्वन्धी रोग र विषको संसर्गलाई शमन गर्दछ। चिलाउने रोग, विचिका, कुष्ठ, छालामा हुने सरुवा रोग र अर्शलाई हटाउँदछ।

यो– बालकलाई रक्षानिमित्त धारण गराउने प्रथा पनि छ।

४२६. रिट्ठा

सं– रिठाकरज, रीठा, अरिष्ट, गुच्छपुष्पक, गुच्छल, गुच्छफल, गर्भपातन, कुम्भवीजक, प्रकीर्य, फेनिल, मङ्गल्य, सोमवल्कल। **हि**- रीठा।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब- रिठेकरञ्ज । **म**- रिठा । **क**- अरिठाल, कुकुटेकायि । **लै**- SAPINDI DUS TRIFOLIATUS.

स्वभाव- तितो, पिरो, गरम, तीक्ष्ण र स्निग्ध छ । भारी छ । लेखन छ । त्रिदोषनाशक छ । गर्भपातन गराउँदछ । चिलाउने रोग, कुष्ठ, विष, फोडालाई शमन गर्दछ ।

यसको पानी- पिउनाले वमन गराउँदछ । नस दिनाले, शिरोरोग हटाउँदछ । आधा कपाल दुख्ने पनि शमन हुन्छ । विषदोषमा, यसको वमनबाट विष उत्रन्छ ।

४२७. अम्फी

सं- अङ्कोल (ट), कोठा, कोसक, गन्धपुष्प, गुप्तस्नेह, गूढमल्लिका, गुणाढयक, गूढपुष्प, ताम्रफल, तैलगर्भ, दीर्घकील, पीतसार, मदन, रेची, रोचन, लंवप(क)र्ण, विज्ञान, विषघ्न । **हि**- अङ्कोल, ढेरा । **ब**- आँकोड । **म**- अङ्कोल । **क**- अङ्कुले । **लै**- ALANGIUM SALUIIFOLIUM.

स्वभाव- केही पिरो, टर्रो, तितो र तीक्ष्ण छ । गरम छ । हलका र रेचक छ । रुखो छ । पारो शुद्ध गराउँदछ ।

यसको रस- वमन गराउँदछ । कुकुर - मुसो - बिरालोको विष र अरू सर्वसाधारण विषका दोष, कफ - बात - पित्तको विकार, शूल, शोथ, कृमि, आमदोष, रक्तदोष, विसर्प, पिशाचदोष र ग्रहदोषमा उपयोगी छ ।

यसको गेडा- स्वादिलो, ठण्डा र भारी छ । रेचक छ । कफ बढाउँदछ । अग्नि मन्द गराउँदछ । स्निग्ध छ । वीर्य बढाउँदछ । क्षय, रक्त दोष, वातपित्त, र विसर्पलाई हटाउँदछ । यसलाई मधेसतर्फ 'ढेरा' पनि भन्दछन् ।

४२८. शाल

सं- शाल, शक्रद्रु, शीतल, श्रीकर, कल्याणी, कान्तिभूरुह, काज, दीपवृक्ष, मरिचपत्रक, रसनिर्यास, सर्ज, सर्जरस, स्निग्धदारु । **हि**- सखुवा । **ब**- शालगाछ । **म**- साजडा, रालेचा वृक्ष । **क**- सज्जरदौभर । **लै**- SHOREA ROBUSTA.

स्वभाव- टर्रो, रुखो, ठण्डा र ग्राही छ । विषदोष, रक्तदोष, कफ दोष र कर्णरोगलाई हटाउँदछ । दग्धव्रणसमेत सबै व्रणलाई शुद्ध गराउँदछ ।

यसको फल- मधुरो, टर्रो, ठण्डा, रुखो र भारी छ । मलावष्टम्भक छ । पित्त, दाह, तृष्णा, कास, क्षतःक्षय, विषदोष र रक्तदोषलाई हटाउँदछ । वायु बढाउँदछ । शूल, आध्मान र विबन्ध गराउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४२९. साज

सं– अजकर्ण, कषाय, कुशरीर, बस्तकर्ण, रञ्जनद्रम, लतावक्ष, सर्जक, स्नेहकर। **हि–** बडा साल, साजेडामर, सन्ड्रस। **ब–** झाजीसाल, चन्द्रस। **म–** सजेवृक्ष, थोररालेचा। **क–** दमरनभेद। **लै–** VATERIA INDICA.

स्वभाव– टर्रो छ। कफदोष र पसिनालाई हटाउँदछ। कृमिदोष, व्रणदोष, व्रध्न, विद्रधि, र वाधिर्यादि कर्णरोगमा, योनिरोगमा, पनि उपयोगी छ।

४३०. फलाट

सं– अश्वकर्ण, आरण्य, कुशिक, चीरपत्रक, दीर्घपत्र, दीर्घवृक्ष, सस्यसंवरण।

स्वभाव– पिरो, तितो र टर्रो छ। गरम छ। कफदोष, विषदोष, व्रणदोष र प्रमेह, कुष्ठ, पाण्डु, कर्णरोगमा उपयोगी छ।

४३१. ताल (ड)

यो– ताल, श्रीताल, हिन्ताल गरी निम्नोक्त प्रकारले तीन जातको छ।

सं– ताल, तालद्रुम, तरुराज, तृणराज, आसवद्रु, गजभक्ष, गुच्छपत्र, चिरायु, दीर्घस्कन्ध, दीर्घपादप, दीर्घपत्र, दृढच्छद, ध्वजद्रुम, पत्री, मधुरस, मदाढ्य।

स्वभाव– मधुरो र ठण्डा छ। सारक छ। पित्त, दाह, कफ, परिश्रम र शोथलाई हटाउँदछ। मदकारक छ।

श्रीताल (लेखने तालपत्रको रुख)– सं– श्रीताल, शिरालपत्र, विशालपत्र, लक्ष्मीताल, लेखार्ह, याम्याभूत, याम्योद्भूत, मधुताल, मषीलेखदल, मृदुछद।

स्वभाव– मिठो, केही टर्रो छ। कफकारक र पित्तनाशक छ। वायुलाई केही कोप गराउँदछ।

हिताल (काँढे ताल)– सं– हिताल, अम्लसार, गर्भस्रावी, द्विधालेख्य, बृहद्दल, वृहत्ताल, भीषण, लताताल, वल्कपत्र, बहुकण्टक, शिरापत्र, स्थिरपत्र, स्थिराङ्घ्रिप, स्थूलताल।

स्वभाव– गुलियो र अमिलो छ। ठण्डा छ। कफ बढाउँदछ। पित दाह, थकावट, तृष्णा र वातदोषलाई हटाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सबैमा साधारण स्वभाव– तालको रुख - स्वादिलो, मिठो, ठण्डा भारी र सारक छ। मेदा, शुक्र, कफ, बल, पुष्टि बढाउँदछ। पित्त, दाह. शोष, विष, परिश्रम, कुष्ठ, कृमि, वातदोष र रक्तदोषलाई हटाउँदछ।

तालको पात– स्वादिलो छ। वायु, पित्तलाई शमन गर्दछ। पिसाब लगाउँदछ।

तालको काँचो फल– स्वादिलो, स्निग्ध, ठण्डा, भारी र मलावरोधक, वीर्य - पुष्टिवर्धक, तृप्तिकारक, मांसवर्धक र कफवर्धक छ। वातविकार, श्वास, व्रण, रक्तपित्त, दाह, क्षतःक्षय, पित्त र रक्तदोषको नाशक छ।

पाकेको– पित्त, रक्त, कफ, तन्द्रा र पिसाबलाई बढाउँदछ। पचाइ नसक्नु छ। काँचोसरहको फाइदा छैन। अभिष्यन्दी छ। यसको पक्षको शिरमा दरिया नरिवलजस्तो फल हुन्छ।

काँचो फलको बियाँ– मधुरो र ठण्डा छ। कफ र पिसाबलाई बढाउँदछ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ।

फलको गुदी– केही मदकारक छ। हलका र स्निग्ध छ। सारक छ। श्लेष्मा बढाउँदछ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ।

तालको पानी– भारी छ। पित्त हटाउँदछ। पुरुषको शुक्र र स्त्रीको दुध बढाउँदछ। अति मदकारक छ। त्यही अमिलिएपछि पित्त पनि बढाउँदछ। वायुलाई हटाउँदछ।

टुप्पाको मञ्जरी– वायु र पित्तलाई हरण गर्दछ। धातुलाई बढाउँदछ। वस्तिस्थानलाई शुद्ध गराउँदछ।

तालका पङ्खाको हावा– हलका छ। वायु - पित्त - कफ तीनै दोषलाई शमन गर्दछ।

जरा– स्वादिलो छ। रक्तपित्तलाई हटाउँदछ। हि– ताड (ल)। **ब**– ताल। **म– क**– खरताल, श्रीताल, हिताल। **लै**– BORASSUS FLABELLIFORMIS.

४३२. जगर

सं– माड, माडद्रुम, मद्यद्रुम, मदद्रुरज्जु, मोहकारी, वितानक, दीर्घ, ध्वजवृक्ष। **हि– म**– माड। **क**– वैनु। **लै.**– CARYOTA URENS.

स्वभाव– टर्रो छ। ठण्डा र रुचिकारक छ। केही वातवर्धक र पित्त दाहकारक छ। तृष्णा र श्रमलाई हटाउँदछ। केही कफकोप गराउँदछ।

४३३. सतिशाल

सं– तमाल, तापिच्छ, तापित्थ, नीलध्वज, नीलताल, लोकस्कन्ध, महावल, कालताल, कालस्कन्ध, अमितद्रुम। **हि**– पसेन्दु, श्यामतमाल। **ब**–

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तमालगाछ। **म**- तमालु। **क**- कदालउहोङ्गेमरा। **लै.**- GARCINIA MORILLA.

स्वभाव– मधुरो छ। ठण्डा र भारी छ। बल र वीर्यलाई बढाउँदछ। कफ - पित्तको विकार र तृष्णा, दाह, भ्रान्ति, श्रम, पित्त, शोथ, फोडाहरूलाई शमन गर्दछ।

४३४. कदम

यो कदम्ब– पहाडिया कदम, यसको फल ठुलो हुंन्छ, धारा कदम्ब– वर्षा ऋतुमा फुल्ने, धूलि कदम्य - वसन्त ऋतुमा फुल्ने (ठुलो पाते कदम), भूमि कदम्ब (सानो कदम) गरी चार प्रकारको छ।

(१) कदम्ब, वृत्तपुष्प, कर्णपूरक, कादम्बर्य, सुरभि, ललनाप्रिय, प्रियक, सीधुपुष्प, मदाढ्य।

(२) धाराकदम्ब, नीप, पुलवी, प्रावृष्य, प्रावृष्येण, मेघागमप्रिय, भुङ्गवल्लभ, कलम्बक।

(३) धूलीकदम्ब, कनकप्रसून, भृङ्गप्रिय, परागपुष्प, मकरन्दवास, रेणकदम्बक, वसन्तपुष्प, हलिप्रिय, बलभद्रसंज्ञ।

(४) भूमी (मि) कदम्ब, भूनिम्ब, भूमिज, गवल्लभ, लघुपुष्प, विषघ्न, वृत्तपुष्प, व्रणहारक।

स्वभाव– सबै प्रकारका कदम - तितो, पिरो र टर्रो छ। ठण्डा छ। भारी र ग्राही छ। केही मधुरो छ। कफ - पित्त - वायु त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। चेहडा राम्रो गराउँदछ। **बल**- वीर्य बढाउँदछ। विषदोष र शोफ - व्रणका फोडाहरूलाई शमन गर्दछ। स्त्रीको दुध बढाउँदछ। योनिदोषलाई हटाउँदछ। रक्तदोष, मूत्रकृच्छ्र र दाहमा पनि उपयोगी छ।

यसको पालुवा- टर्रो र हलका छ। शीतवीर्य छ। अरुचिलाई हटाउँदछ। भोक जगाउँदछ। अतिसार र रक्तपित्तमा हितकारी छ।

यसको फल– भारी र उष्णवीर्य छ। रुचि गराउँदछ। काँचोले कफ बढाउँदछ। पाकेकोले - कफ - पित्त - वायु र रक्तदोषलाई हटाउँदछ। **फूल**- टर्रो, मधुरो र ठण्डा छ। पित्त, कफ, वात - त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। हि- कदम्ब(म)। **ब**- कदमगाछ, केलीकदम। **म**- कलँड। क कडउ। **लै**- ANTHOCEPHALUS CADAMBA, ADINA CORDI FOLIA, MYTRAGYNA PARVIFOIA.

४३५. क्यामुनू

सं- कुम्भी, रोमालुविटपी, रोमश, पर्पटद्रुम। **ब**- कुम्भी। **क**- कुम्भीवृक्ष। **लै**- CAREYA ARBOREA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पिरो र टर्रो छ। गरम र ग्राही छ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। रुघा, पिनासमा यसको नस हाल्ने लोकप्रसिद्ध छ। फाइदा छ।

४३६. धाम (मि) न, दवदवे

सं– धन्वङ्ग, धन्वन, धनुवृक्ष, तेजन, गोत्रवृक्ष, पिच्छलक, महावल, रक्तकुसुम, रुजासह, स्वादुफल। **हि**– धामिन। **ब**– धामणागाछ। **म**– धामणु। **क**– उद्रवे, धामन। **लै**- GREWIA TILIAEFOLIA.

स्वभाव– केही टर्रो र पिरो छ। मिठो छ। केही गरम र रुखो, हलका छ। ग्राही छ। कफलाई सुकाउँदछ। बल र वीर्यलाई बढाउँदछ। वृष्य छ। घाउ - खटिरालाई पुर्दछ। कफ, वायु, पित्त - यो त्रिदोष र दाह, शोष, गलाको रोग, रक्तदिकार, कास, पिनासमा उपयोगी छ।

यसको फल– ठण्डा, टर्रो र मिठो छ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ।

४३७. भुजापात

सं– भूर्जपत्र, भूर्जपत्रक, भूतघ्न, मृदूपत्र, चर्मी, चित्रत्वक, रक्षापत्र, बल्कद्रुम, विचित्रक, शैलेन्द्रस्थ, सुचर्मा, बहलवल्कल, विन्दुपत्र। **हि**- भो (भु)जपत्र। **ब**- भुज्जिपत्र। **म**- भूर्जपत्र। **क**- भुजपत्र। **लै**- BETULA BHOJPATTRA, B. UTILIS.

स्वभाव– पिरो र टर्रो छ। गरम र पथ्य छ। त्रिदोष, रक्तदोष, विषदोष, ग्रहभूतादिको दोष र टुनामुनाका दोषलाई हटाउँदछ। कफ रगतको विकार, कर्णरोग र मेदालाई शमन गर्दछ। मन्त्र कार्यमा सिद्धि गराउँदछ।

४३८. साधन

सं– तिनिश, नेमी, चक्री, जलधर, भस्मगर्भ, रथ, रथिक, रथद्र, बजुल, शताङ्ग, शकट, स्यन्दन। **हि**- तिनश, तिरच्छ, जारुल। **ब**- तिनाश, साधनगाछ। **म**- तिवश, स्यन्दन। **क**- स्यन्दन, हुलगति। **लै**- OUGEINIA DALBERGIOIDES.

स्वभाव– टर्रो र गरम छ। ग्राही छ। कफ, वायु, रक्तातिसार, कुष्ठ, मेदा, प्रमेह, घाउ-खटिरा, रक्तदोष, पित्त, श्वित्र, कृमि, दाह र पाण्डुलाई शमन गर्दछ। राजनिघण्टुमा "दाहजनक" पनि कहिएको छ।

४३९. काहुलो

सं– ककुभ, कणारि, किरीटी, कुरुवीरक, कृष्णसारथि, कौन्तेय, अर्जुन, इन्द्रसूनु, इन्द्रद्रु, गाण्डीवी, चित्रयोधी, धनञ्जय, धन्वी, धवल, नदीसर्ज, पार्थ, पृथाज, फाल्गुन, वीरद्रू, वीर, वैरान्तक, शिवमल्लक, सव्यसाची, संवर। **हि**–

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्जुन, कहू । ब- अर्जुनगाछ । म- अर्जुन । क- तोरे मत्ति, कम्युमत्ते । लै- TERMINALIA ARJUNA.

स्वभाव– टर्रो र गरम छ । पाकावस्थामा ठण्डा छ । हलका छ । घाउ - खटिरालाई शुद्ध गराउँदछ । परिश्रम, पित्त, तृष्णा, क्षतःक्षय, विषदोष, रक्तविकार, प्रमेह, मेदाका रोग र कफ - पित्तविकारलाई हटाउँदछ । हृदयरोगमा, हड्डी टूटे - फुटेकोमा, मूत्रकृच्छ्रमा र रक्तस्तम्भनमा पनि हितकारक छ ।

यसलाई, पूर्व पहाडतर्फ वेगर, वेवर पनि भन्दछन् ।

४४०. केसरीरुख

सं– हरिद, हारिद्रक, सुपुष्प, सुराह, पीतदारु, पीतकाष्ठ, पीतक, पतिकद्रुम, कदम्बक । **हि**- हलदुवा । **ब**- केलो । **म**- हलदिवा । **क**- विलिलु । **लै**- MAHONIA NAPAULENSIS.

स्वभाव– तितो र ठण्ठा छ । पाकावस्थामा पिरो र गरम छ । हलका छ । **बल**– वर्ण - कान्ति बढाउँदछ । मङ्गलदायक छ । कफ, पित्त, वमनलाई हटाउँदछ । हरेक प्रकारका छालाको रोगलाई शमन गर्दछ । व्रण शोधन-रोपण गराउँदछ ।

यसको फल– कदमका छाँटको हुन्छ ।

४४१. दमौरा

सं– दग्धा, दग्धरुहा, दग्धिका, कर्कशदला, भस्मरोहा, रोमशा, सुदग्धिका, स्थलेरुहा । **हि**- विलायती अफसन्तिन । **म**- **क**- कुरुही । लै. ARTEMISIA ABSINTHIUM.

स्वभाव– पिरो, टर्रो र गरम छ । भोक जगाउँदछ । पित्तकोप गराउँदछ । कफ र वायुलाई हटाउँदछ ।

४४२. खाक्सी, बेड्डुला

सं– शाखोट, अजाक्षीरनाश, कौशिक्य, गवाक्षी, पीत, भूतवृक्ष, भूर्जपत्र, भूतावास, यूकावास । **हि**- सहोडा, सिहोड । **ब**- सेओडा, शाँडा । **म**- साहोद्रु । **क**- आखोडमरनु । **लै**- STREBLUS ASPER.

स्वभाव– तितो र गरम छ । पित्तलाई बढाउँदछ । वायुलाई हटाउँदछ । रक्तपित्त, अर्श, वायु, कफ र अतिसारमा उपयोगी छ । बाखीले खाएमा दुध घटाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४४३. वाँफ

सं– महोसह, अतिपत्रक, क्रकचपत्र, खरपत्र, गृहद्म, द्वारदारु, शरद्भानु, शाक, श्रेष्ठकाष्ठ, स्थिरदारु। **हि**– सागन, सागौन। **ब**– शेगुनगाछ। **म**– सायें, साग। **क**– नेगु। **लै.**– TECTONA GRANDIS.

स्वभाव– मधुरो र टर्रो छ। रुचि गराउँदछ। ठण्डा र सारक छ। पित्त, दाह, परिश्रम, वातविकार, अर्श, कुष्ठ, अतिसार र रक्तपित्तमा उपयोगी छ।

बोक्रा– रुखो र मधुरो छ। कफनाशक छ। **फूल**– टर्रो, तितो, हलका, रुखो र शरीरमा फैलिने स्वभावको छ। वायुलाई कोप गराउँदछ। कफ, पित्त र प्रमेहलाई शमन गर्दछ।

४४४. सिसौ

यो– कालो, सेतो, पहँलो गरी, क्रमैले निम्नोक्त तीन प्रकारको छ।

कालो– सं– कृष्णशिंशपा, कृष्णसारा, क्षमिका, तीक्ष्णसारा, धीरा। महाश्यामा, शिंशपा।

स्वभाव– पिरो र उष्णवीर्य छ। कफ र वायुको विकारलाई शमन गर्दछ। कफाजीर्ण, शोफ र अतिसारलाई हटाउँदछ। भोक जगाउँदछ।

सेतो– सं– श्वेतशिंशपा, सितशिशपा, पत्रा।

स्वभाव– तितो र ठण्डा छ। पित्त र दाहलाई हटाउँदछ। **पहँलो– सं**– कपिलशिंशपा, कपिला, कपिलाक्षी, कुशिंशपा, पीत शिशपा, भस्मगर्भा, सारिणी।

स्वभाव– तितो र शीतवीर्य छ। परिश्रम, वमन, हिक्का र वात पित्तज्वरमा उपयोगी छ। सबैमा रहेको साधारण स्वभाव केही पिरो, तितो र टर्रो छ। ठण्डा र उष्णवीर्य छ। शोथ, विसर्प, मेदा, कुष्ठ, श्वित्र, वमन, कृमिदोष, पित्तदोष, वस्तिदोष, व्रणदोष, दाह, र रक्त - कफसम्बन्धी रोगलाई शमन गर्दछ। बल, वर्ण, रुचि बढाउँदछ। गर्भपातन गराउँदछ। कसैका मतमा 'जीर्णज्वरमा पनि हितकारक' लेखिएको छ।

हि– सीसम, शिशवा। **ब**– शिशगाछ। **म**– काला सिसपा, पाँढरा सिंसपा, पिवला सिंसपा। **क**– करिय इविडु, विलिय इविडु, होवद इविडु। **लै**– DALBERGIA SISSOO, D. LATIFOLIA.

४४५. विजयशाल

यसलाई अन्यान्तरमा केही ठुलो र कलेजी वर्णको केही सानो गरी दुई जात र स्वभावमा समान भैकन कालो उत्तम लेखिएको छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ठुलो - सं- असन, नील क, पीतसार, पीतशालक, प्रियशालक, प्रियक, बन्धूकपुष्पक, बीजवृक्ष, बीजक, महासर्ज, सौरि ।

सानो- सं- नीलबीज, नीलपत्र, नीलम, नीलसार, नीलनिर्यासक, सुनीलक । **हि-** विजयसार, आसना । **ब-** पियाशाल, पियाल । **म-** वडि लुविया, लोहिवांविया । **क-** हिरिय होनेयमरनु, कपिल होनेय, केपिन्न होन्ने । **लै-** PTEROCARPUS MARSUPIUM.

स्वभाव- केही टर्रो, तितो र पिरो छ। सारक र उष्णवीर्य छ। वातपीडा, गलदोष र रक्तमण्डल- कुष्ठ - कण्डू - दद्रु आदि छालाका रोग, प्रमेह, कृमि, कफविकार, रक्तपित्त, श्वित्र, विसर्पसमेतलाई हटाउँदछ। केशलाई हित छ । रसायन छ ।

४४६. सिप्लिकान

सं- वरुण, वर(रा)ण, कुमारक, तमाल, तिक्तशाक, मारुतापह, श्वेतद्रुम, श्वेतवृक्ष, सेतु, साधुवृक्ष । **हि-** वरुना । **ब-** वरुनागाछ । **म-** वरुण, वायवरणा । **क-** मदवसले । **लै.-** CRATAEVA NURVALA.

स्वभाव- टर्रो र पिरो छ। पाकावस्थामा मधुरो छ। स्निग्ध, गरम, रुखो र हलका छ। भेदक छ। अग्नि जगाउँदछ। पित्तलाई बढाउँदछ। बातदोष, कफदोष, रक्तदोष, कृमिदोष, विद्रधि, मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, वात रक्त, गुल्म, शीर्षवात, मूत्राघात र हृदयरोगमा उपयोगी छ।

यसको फूल- ग्राही छ। रक्तदोष, पित्तदोष र आमवातमा हित कारक छ। **यसको फल-** स्निग्ध र गरम छ। सारक र भारी छ। पाकावस्थामा मधुरो छ। वात- पित्त- कफलाई शमन गर्दछ। **पात-** कफलाई शुद्ध गराउँदछ।

४४७. पुत्रञ्जीवी

सं- पुत्रञ्जीव, पवित्र, अर्थसाधक, कुटजीव, अपत्यजीव, गर्भद, यष्टीपुष्प, सिद्धिद, सुतजीवक । **हि-** जियापोता, पितौजिया । **ब-** जियापुंता । **म-** पुत्रजीव, जीवनपुत्र । **क-** पुत्रजीवक । **लै-** PUTRANJIVA ROXBURGHII.

स्वभाव- केही पिरो, नुनिलो र स्वादिलो छ। रुखो र ठण्डा छ। भारी छ। वीर्य र श्लेष्मालाई बढाउँदछ। गर्भ गराउँदछ। नेत्रलाई हित छ। पित्त, दाह र तृष्णालाई हटाउँदछ। दिसा - पिसाबलाई सफा गराउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४४८. पिडार

सं– पिण्डार, करहाट, क्षुर, महापिण्डोतरु, शस्त्रकोशतरु, श्वेतपिडा। तक। **हि**– पिण्डार। **ब**– करहाट। **म**– पेडिरा। **क**– ओदर्यमाडव मरनु। **लै**– TREWIA NUDIFLORA,

स्वभाव– टर्रो र ठण्डा, हलका छ। पाकावस्थामा गरम छ। रक्त बल बढाउँदछ। दोष विषदोष, छालाका रोग र पित्तलाई शान्त गराउँदछ। रुचि र बल बढाउँदछ।

४४९. करही

यो– कालो र सेतो गरी दुई जातको छ स स्वभावमा समान छ तापनि कालोमन्दा सेतो लाभदायक कहिएको छ।

कालो– सं– कटभी, किणिही, कैडर्य, क्षुद्रश्यामा, नाभिका, पाटली, मधुरेणु, शौण्डी, श्यामला।

सेतो– सं– तितकटभी, कालिन्दी, गिरिकणिका, महाश्वेता, महा शौण्डी, महाकटभी, विषनिका, शतपादी, शिरीषपत्र, श्वेतकिणिही। **हि**– करही, कटभी। **म**– किणही। **क**– वेल्लाल किणिगे। **लै**– ALBIZZIA PROCERA.

स्वभाव– केही तितो, टर्रो र पिरो छ। गरम र रुखो छ। विषदोष, कृमिदोष, शूल, आध्मान, प्रमेह, अर्श, नाडीव्रण, वात - कफाजीर्ण र कुष्ठलाई हटाउँदछ।

यसको फल– टर्रो छ। विशेष गरी कफ र शुक्रलाई सुकाउँदछ। **यसको वृक्ष**– शिरीषको जस्तो र फूल, सेतो अपराजिताको जस्तो हुन्छ। देहातमा 'करही' भन्दछन्। नेपाली भाषामा निश्चित छैन।

४५०. बडहर

सं– लकुच, लिकुच, कषायी, कार्श, क्षुद्रपनस, डहु, दृढवल्कल, शाल, शूर, स्थूलकन्द। **हि**– बडहल, वरहर। **ब**– डेओ, मान्दारगाछ। **म**– बटारफल। **क**– आँजणु। **लै**– ARTOCARPUS LAKOOCHA.

स्वभाव– काँचो फल– केही तितो, टर्रो र गुलियो, अमिलो छ। गरम र भारी छ। विष्टम्भक छ। कफ, पित्त, वायु र रगतलाई कोप गराउँदछ। शुक्र र अग्निलाई हटाउँदछ। दाहकारक छ। नेत्रलाई हित छैन।

पाकेको फल– गुलियो र केही अमिलो छ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ। कफ र अग्निलाई बढाउँदछ। रुचिकारक छ। वीर्यवर्धक र विष्टम्भक छ।

चरकबाट– पित्त र श्लेष्मालाई कोप गराउँदछ भन्ने, र सुश्रुतबाट- शुक्रनाशक छ, त्रिदोष र विष्टम्भकारक छ भन्ने लेखिएको छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४५१. मयल

यो– काँढे बोटे, सानो कालो मयल र ठुलो मयल गरी पर्यायमा दुई जातको छ ।

सानो– सं– विकङ्कत, व्याघ्रपाद, कण्टपाद, पूतकिङ्किणी, गोपघोण्ट, ग्रन्थिल, दन्तकाष्ठ, पिण्डरोहिणक, पिण्डार, ब्रह्मपादप, मृदुफल, यज्ञीय, स्रुवद्रुम, स्वादुकण्टक, हिमक ।

ठुलो– सं– विकण्टक, व्याघ्रपाद, काकपान, गर्जाफल, गोरण्टक, ग्रन्थिल, घनफल, घनद्रुम, प्रावष्य, मुदिरफल, मुदुफल, मेघफल, स्तनितोद्भव, स्तनिफल, हाष्यफल । **हि**– कण्टाइ, रामबबुर । **ब**– बइ चिगाछ, बोँचफल । **म**– गुलघाँटी, हासी । **क**– हलमाणिका - हलसानिका, भोलग । **लै.**– GYMNOSP. ORIA SPINOSA.

स्वभाव– गुलियो, अमिलो र टर्रो छ । ठण्डा छ । राम्रो पाकेमा मिठो छ । दीपन - पाचन गराउँदछ । कफ, पित्त, शोफ, रक्तविकार र कामलामा फाइदा छ । दाह, शोष, व्रण, लुतो र अर्शलाई हटाउँदछ । **काँचो**– अमिलोले, वायु बढाउँदछ । पाकेकोले - त्रिदोषलाई शुद्ध गराउँदछ । हृदयलाई फाइदा छ । आँखाको फूलोलाई हटाउँदछ । सानो कालोले कपडामा रङ (दाग) बसाउँदछ ।

इति निम्बादि वर्गः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ अशोकादि वर्गः

४५२. अशोक

सं– अशोक, अपशोक, कङ्केली, कर्णपरूरक, कान्ताङ्घ्रीदोहद, केलिक, गन्धपुष्प, चित्र, ताम्रपल्लव, दोषहारी, नट, पल्लवद्रू, पिण्डीपुष्प, पिण्डीपुष्प, प्रपल्लव, मधुपुष्प, रक्तपल्लव, रागीतरु, रामावामाङ्घ्रिघातक, वञ्जुल, वञ्जुलद्रुम, विशोक, विचित्र, शोकनाश, सुभग, स्मराधिवास, हेमपुष्प । **हि–** अशोक, आसापाला । **म–** अशोक, अस्पाल । **म– क–** अशोक । **लै–** SARACA INDICA.

स्वभाव– स्वादिलो, केही तितो र टर्रो छ । ठण्डा, सुगन्धी र ग्राही छ । चेहडा राम्रो गराउँदछ । अस्थिसन्धान गर्दछ । कृमि, पित्त, दाह, श्रम, गुल्म, उदररोग, शूल, आध्मान, विषदोष, अर्श, व्रण, तृष्णा, शोथ, अपची र ज्वरमा उपयोगी छ । स्त्रीको उच्चाइलाई हटाउँदछ । रक्त विकारका सबै रोगमा हितकारक छ ।

बोक्रा– विशेष गरी रक्तप्रदरको नाशक छ ।

४५३. कोइरालो

यो रातो, सेतो, पहेँलो फूलका भेदले तीन जातको छ, स्वभावमा समान छ ।

सं– कोविदार, अश्मन्तक, कनकारक, करक, काञ्चनार, कान्तपुष्प, कान्तार, काञ्चनक, कुद्दाल, कुण्डली, गण्डारी, गिरिज, चमरिक ताम्रपुष्प, धवलच्छद, पीतपुष्प, महापुष्प, युगमपत्र, शोणपुष्पक, सुवर्णार, स्वल्पकेसरी । **हि–** कचनार । **ब–** काञ्चन । **म–** काञ्चनु, कोचाले, कोरल । **क–** कचनार, कोचाले । **लै–** रातो **लै–** BAUHINIA VARIEGATA, (सेतो) B.RACEMOSA, (पहेँलो) B.PURPUREA.

स्वभाव– गुलियो र टर्रो छ र रुखो र सङ्ग्राही छ । भोक जगाउँदछ । रुचि गराउँदछ । कफ, पित्त, वायुलाई शमन गर्दछ । मूत्रकृच्छ्र, कृमि, कुष्ठ, गुदमांस, गण्डमाला, त्रिदोषविकार र शिरोरोगमा उपयोगी छ । स्त्रीको दुध बढाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशेष सेतोले– श्वास, कास, पित्त र रक्तको विकार, घाउ, प्रदरलाई हटाउँदछ।

पहेँलो व्रणरोपण गर्दछ। मूत्रकृच्छ्र, कफ र वायुलाई शमन गर्दछ। अरू पूर्वोक्तसमान छ।

फूल– टर्रो र रुखो, स्वादिलो छ। ठण्डा छ। हलका र ग्राही छ। पित्तविकार, रक्तविकार, क्षय, कास र प्रदरमा उपयोगी छ।

४५४. पलाश

यो रातो, पहेँलो, सेतो, निलो फूलका भेदले चार जातको हुन्छ। पर्याय र स्वभावमा समानै छ तापनि सेतो विशेष विज्ञानदायक कहिएको छ।

सं– पलाश, पर्ण, पूतद्रु, करक, काष्ठद्रु, किंशुक, कृमिघ्न, क्षारश्रेष्ठ, त्रिपर्ण, ब्रह्मवृक्षक, ब्रह्मोपनेता, याज्ञिक, रक्तपुष्पक, वक्रपुष्प, वातहर, वातपोथ, समिदर। **हि**– ढाक, पलाश, टेसू। **ब**– पलाशगाछ। **म**– पलाश। **क**– मुत्तल, मृदुगदगिदु। **लै**– BUTEA MONOSPERMA.

स्वभाव– टर्रो, पिरो र तितो छ। स्निग्ध, गरम र सारक छ। वीर्य बढाउँदछ। कृमिनाशक छ। व्रण, गुल्म, ग्रहणी, अर्श र गुदद्वारको रोग, त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। भोक जगाउँदछ। भाँचिएको हड्डीलाई जोड्दछ।

फूल– स्वादिलो छ। पाकावस्थामा पिरो, तितो र टर्रो छ। ग्राही र ठण्डा छ। वायुलाई बढाउँदछ। कफ पित्त रक्तको विकार, कुष्ठ, तृष्णा, दाह र मूत्रकृच्छ्र, वातरक्तलाई शमन गर्दछ। सुगन्धी छ।

फल हलका र गरम छ। पाकावस्थामा पिरो र रुखो छ। कृमि, वात, कफ, कुष्ठ, अर्श, गुल्म, प्रमेह र उदररोगमा हित छ।

यसका जराको पानी– आँखाबाट आँसू आउने, अँध्यारो देख्ने र फुलोका रोगलाई हटाउँदछ।

यसको बियाँ– पिरो, गरम र स्निग्ध छ। कफरोग र कृमिलाई हटाउँदछ।

नयाँ पालुवा– कृमि र वायुलाई हटाउँदछ।

पलाशको खोटो– ग्राही छ। ग्रहणी, मुखरोग, खोकी र ज्यादा पसिना आउनेमा उपयोगी छ।

४५५. नागेश्वरको रुख

सं– पुन्नाग, पुरुष, पाटल, अरुण, तुङ्ग, नागपुष्प, रक्तपुष्प, रक्तवृक्ष। रक्तरेणु। **हि**– पुन्नगा, सुलतानचम्पाक। **ब**– पुन्नागाछ। **म**– नाग। **क**– सुरहोत्तेयभेद। **लै**– OCHROCARPUS LONGIFOLIUS.

स्वभाव– मिठो, सुगन्धी र ठण्डा छ। कफ, पित्त, रक्तदोष, रक्त पित्त र भूतदोषलाई हटाउँदछ। देवताको प्रसन्नकारक छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसका फूलको केसरलाई नागकेसर कहिन्छ, २३७ मा लेखिएको छ ।

४५६. चिलाउने

सं– नमेरु, सुरतुङ्ग, सुरपर्णिका, सुरपुन्नाग, सुरेष्ट । **हि–** चिलाउने । **म–** सुरपुन्नाग, सुरेष्ट । **क–** सुरवन्ने । **लै–** SCHIMA WALLICHI.

स्वभाव– पूर्वोक्त नागेश्वर समान छ ।

४५७. चुवा

सं– तिलक, तरुणीकटाक्षकाम, अभीष्ट, क्षरक, छत्रपुष्पक, छिन्न रुह, दुग्धरुह, पुण्ड, पुण्ड्रक, भालविभूषणसंज्ञ, मुखमण्डनक, मतजीवी, रेचक, वासन्तसुन्दर, विशेषक, स्थिरपुष्प । **हि–** तिलकपुष्प । **म–** तिलपुष्पक । **क–** तिलकपुष्प ।

स्वभाव– केही पिरो र मधुरो छ । स्निग्ध छ । गरम र हलका छ । वायु, पित्त, कफलाई हटाउँछ । हृदयको हित छ । बल पुष्टि गराउँदछ । मेदा बढाउँदछ । रसायन छ । कुष्ठ, व्रण, कृमि र मुख, दाँत, वस्तिका रोगलाई हटाउँदछ । रक्तदोष र दुग्धदोषलाई पनि शमन गर्दछ । कुनै क्षारसँग योग भएमा गुल्म, शूल र उदररोगमा पनि उपयोगी छ । यसको बोक्रा टर्रो र गरम छ । पुरुषत्वको नाशक छ । दाँतलाई फाइदा छ । रक्तदोष, कृमि, शोफ र व्रणमा पनि उपयोगी छ ।

४५८. अगस्ति

सं– अगस्त्य, अगस्ति, दीर्घफलक, मुनिद्रुम, मुनिपुष्प, रक्तपुष्प, वङ्गसेन, व्रणारि, शीघ्रपुष्प, सुरप्रिय । **हि–** अगस्त, अगस्तिया । **म–** हदगा, हेतिया । **क–** अगसेय मरन् । **लै–** SESBANIA GRANDIFLORA.

स्वभाव– केही तितो र मधुरो छ । ठण्डा र रुखो छ । गोप्य छ । भूतनाशक । बल बढाउँदछ । त्रिदोष, थकोट र भ्रमलाई हटाउँदछ । खोकी र चेहराको वैवर्ण्य र चातुर्थिक ज्वरोमा उपयोगी छ । पिनासलाई पनि रोक्तछ ।

यसको पात– मधुरो, तितो र पिरो छ । भारी स्वभावको छ । कफ दोष, कृमिदोष, लुतो, व्रण र रक्तपित्तलाई शमन गर्दछ ।

फूल– तितो र टर्रो छ । ठण्डा र कटुपाकी छ । पिनास, नक्तान्ध्यरोग, क्षय, कास, पित्त र श्लेष्मालाई हटाउँदछ । यसको नस लिएमा चातुर्थिक, ज्वरलाई दोहलो गराउँदछ ।

कोसा– पाकावस्थामा मधुरो र तितो छ । सारक छ । हलका र रुचिकारक छ । बुद्धि बढाउँदछ । स्मृति गराउँदछ । त्रिदोष, शूल, कफ, पाण्डु, विषदोष, शोष र गुल्मको नाशक छ । पकाई तरकारी खाँदा रुखो र पित्तवर्धक छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अगस्तिको साग– नेत्रको नक्तान्ध्यलाई उत्तम छ भन्ने सुश्रुतको वचन छ।

अगस्ति– सेतो, पहेँलो, निलो र रातो फूलका भेदले चार जातको छ तापनि स्वभावमा समान लेखिएको छ।

४५९. गुलाफ

सं– तरणी, कुमारी, गन्धाढ्या, चारुकेसरा, बहुपत्रा, भृङ्गेष्टा, भृङ्गवल्लभा, रामतरणी, सहा, सुदला। **हि– ब–** गुलाब। **म– क–** तरणी चंवडे। **लै–** ROSA ALBA.

स्वभाव– स्वादिलो, स्निग्ध र ठण्डा छ। केही तितो र पिरो छ। सुगन्धी छ। पित्त, दाह, ज्वर, तृष्णा, वमन, रक्तविकार र मुख पाकेकोलाई शमन गर्दछ। सारक र हलका छ। रुचि र अग्निलाई बढाउँदछ।

४६०. सेतो गुलाफ

सं– सितपाटली, सितकूम्भी, सितामोघा, सिता, काष्ठपाटला, कुवेराक्षी, धवला, फलेरुहा। **हि–** श्वेतगुलाब। **ब–** कटगुलाब। **म–** श्वेत पाडली। **लै–** ROSA INDICA, R . CHINENSIS.

स्वभाव– केही तितो, भारी र गरम छ। वातविकार र रक्तविकारलाई हटाउँदछ। वमन, हिक्का, परिश्रम र शोषलाई शमन गर्दछ। यसमा बास कम छ।

४६१. रातो गुलाफ

सं– पाटली, अम्बुवासी, आमोघा, कालवृन्ती, कृम्भिका, ताम्रपृष्पी, ताली, रक्तपुष्पिका, वसन्तदूती, विटवल्लभा, स्थिरगन्धा। **हि– ब–** लाल गुलाब। **म–** पाडली। **लै–** ROSA GALLICA.

स्वभाव– सुगन्धी छ। केही तितो र पिरो छ। गरम छ। कफ र वायुको विकारलाई हटाउँदछ। शोफ, आध्मान, वमन, श्वास र सन्निपात दोषलाई शमन गर्दछ।

४६२. अत्तरगुलाफ

सं– राजतरणी, अम्लान, अमिलान्तक, महासह, वर्ण्यपुष्पक, सुपुष्प, सुवर्णपुष्प। **हि–** अत्तरगुलाब। **लै–** ROSA CENTIFOLIA .

स्वभाव– सुगन्धी छ। केही टर्रो छ। कफलाई हटाउँदछ। नेत्र र हृदयको हितकारक छ। हर्ष गराउँदछ। देवताको प्रिय छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४६३. बाह्रमासे गुलाफ

सं- कुब्जक, कण्टकाढ्य अतिकेसर, अलिकुलसङ्कुल, खर्व, भद्रतरणी, महासह, वृत्तपुष्प। **हि-** कुजाई, सेवती गुलाब। **ब-** कुजा, गोलाप। **म-** कुब्ज, शेर्वती, गुलाबाचैं फूल। **क-** सेवत्तिगे चेवडे। **लै-** ROSA MOSCHATA.

स्वभाव- सुगन्धी छ। ठण्डा छ। रक्तपित्त र कफविकारलाई हटाउँदछ।

यसको फूल- ठण्डा छ। व्रणकारक छ। वात पित्तदोष र दाहलाई शमन गर्दछ।

४६४. वास हुने सेतो ठुलो गुलाफ

सं- शतपत्री, शतदला, शतपत्रिका, शिववल्लभा, सुमना, सुशीला, सुवृत्ता, सौम्यगन्धा, **हि-** सवेती। **ब- म-** सेवती। **क-** सेवतिगे। **लै-** ROSA DAMASCENA.

स्वभाव- तितो र टर्रो छ। ठण्डा छ। सुगन्धी छ। रुचिकारक छ। मुखका फोडा, कुष्ठरोग, पित्त, दाहलाई शमन गर्दछ।

४६५. चापो

सं- चम्पक, चाम्पेय, अतिगन्धक, उग्रगन्ध, काञ्चन, दीपपुष्प, पीतपुष्प, भृङ्ग, मेही, भ्रमरातिथि, वनदीप, शीतलछद, शीतल, षट्पदा तिथि, सुभग, सुरभि, सुकुमार, स्थिरगन्ध, स्थिरपुष्प, स्वर्णपुष्प, हेमपुष्प, हेमाह्व। **हि-** चम्पा। **ब-** चाम्पाफुलेर गाछ। **म-** कुडचाम्पा। **क-** चम्फो। **लै-** MICHELIA CHAMPACA, OCHNA SQUARROSA.

यसको कोपिलालाई- गन्धफली, गन्धमोदिनी, बहुगन्धा, कहिएको छ।

स्वभाव- केही तितो, टर्रो र मधुरो छ। सुगन्धी र ठण्डा छ। पाकावस्थामा गरम छ। विषदोष, कृमि, मूत्रकृच्छ्र, कफ, वात, रक्तपित्त, दाह, कुष्ठ, कण्डू र व्रणमा उपयोगी छ। नेत्र र हृदयको पनि हितकारक छ।

यसको फूल- टर्रो र पाकावस्थामा गुलियो छ। ठण्डा छ। कफ र पित्तलाई शमन गर्दछ।

चापोमा कहीँ श्वेतचम्पक, नागचम्पक, भूमिचम्पक, नीलचम्पक भनी छुटाछुट्टै लेखिएको छ तापनि, स्वभावमा निम्नोक्त प्रकारमात्र कहिएको र यिनैलाई कहीँ वन्यचम्पक, क्षुद्रचम्पक पनि कहिएको छ।

श्वेतचम्पक (सेतो चापो)- तितो, पिरो र टर्रो छ। सारक र गरम छ। कुष्ठ, कण्डू, व्रण, शूल, कफ, वायु, उदररोग र आध्मानमा उपयोगी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नागचम्पक- पिरो र गरम छ। कान्ति बढाउँदछ। व्रणरोपण गराउँदछ। नेत्रलाई हित छ। कफ र वायुलाई हटाउनमा उपयोगी छ। अरू वस्तुको मिसावटबाट अग्निस्तम्भन पनि गराउँदछ।

भूमिचम्पक- पिरो र गरम छ। शोथ, गलगण्ड र व्रणमा उपयोगी कहिएको छ।

कहीँ यसैको भेद राजचम्पक भनी लेखिएको र यसैलाई लोकमा कनकचम्पा भनी मानिएको छ।

४६६. मौलसरी, मुलस(च)री

सं- वकुल, करक, केसर, गूढपुष्पक, चिरपुष्प, धन्वी, भ्रमरानन्द, मधुदोह, मधुपुष्प, मधुगन्ध, मधुपञ्जर, मदन, मद्यामोद, विशारद, शारदिक, सिंहकेसर, सिधातु, सीधुगन्ध, सुरभि, स्त्रीमुखमधु, स्थिरकुसुम। **हि-** मौलसिरी, मौलेश्री। **ब-** बकुलागाछ। **म-** बकुल, बगवलेथ। **क-** बकुल, पगडेमर। **लै-** MIMUSOPS ELENGI.

स्वभाव- टर्रो र मिठो छ। ठण्डा छ। हृदय छ। भारी छ। विषदोषलाई हटाउँदछ। माद गराउँदछ। हर्ष प्रकट गराउँदछ। कफ, पित्त, शिवत्र, कृमि र दन्तरोगमा उपयोगी छ। यो सेरावेसीको बगैँचामा छ।

यसको फूल- केही टर्रो र स्वादिलो छ। सुगन्धी, ठण्डा र स्निग्ध छ। दुधिलो छ। रुचिकारक छ। मल सङ्ग्रह गराउँदछ। कफ, पित्त, रक्तविकारलाई हटाउँदछ।

फल - टर्रो, मिठो, ठण्डा र स्निग्ध छ। भारी र सङ्ग्राही छ। कफ र पित्तलाई हरण गर्दछ। दाँतलाई बलियो गराउँदछ। विबन्ध, आध्मान, वायु गराउँदछ।

यसको बियाँ- हल्लेको दाँतमा फाइदा छ। यसै बियाँको नस लिनाले शिरोरोगलाई हटाउँदछ।

४६७. ठुलो मौलसरी

सं- बक (बुक), एकाष्ठिल, क्रमपूरक, पाशुपत, वसुक, वसु, शाम्भव, शिवापीड, शिवाङ्क, शिवेष्ट, शिवमल्ली, शिवाह्लाद, शैव, सुव्रत। **हि-** वनहुला, बृहत्मौलसिरी। **ब-** थोरबकुल। **म-** बागोल। **क-** बगेदाहु। **लै-** INDIGOFERA ENNEAPHYLLA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पिरो र तितो छ। कफ, पित्त, विषदोष, योनिदोष, श्वास। तृष्णा, दाह, कुष्ठ, शोथ, थकावट र रक्तविकारलाई हटाउँदछ। दीपन छ। मूत्रकृच्छ्र र अश्मरीमा पनि उपयोगी छ।

यसको फूल– मदगन्धी छ। सादा मौलसरीको भन्दा केही ठुलो पनि हुन्छ।

४६८. केतकी, सुनकेवडा, तारी

यो सेतो र पहैंलो गरी दुई प्रकारको छ। पहैंलोको फूल सेतोको भन्दा केही सानो हुन्छ।

सेतो– सं– केतकी, कण्टदला, ऋकचा, ऋकचच्छद, जम्वूक, तीक्ष्णपुष्पा, दीर्घपत्रा, धूलिपुष्पिका, नृपप्रिया, पांशुला, मेध्या, विफला, शिवद्विष्टा, सूचिकापुष्प, स्थिरगन्धा।

पँहेलो– सं– सुवर्ण केतकी, सुगन्धिनी, हेमपुष्पी, विष्ठारहा, लघुपुष्पा, छिन्नरुहा, कनकप्रसदा। **हि**– केवडा, केतकी, पीली केतकी, गगनघल। **ब**– केयगाछ। **म**– केतकी। **क**– केदगे। **लै**– AGAVE AMERICANA,

स्वभाव– तितो, पिरो र स्वादिलो छ। हलका छ। कफदोष, विष दोष, वायु र तापलाई हटाउँदछ। कान्तिलाई वढाउँदछ। केशको दुर्गन्धलाई हटाउँदछ।

यसका फूलको केसरले सिध्म र कण्डूलाई शमन गर्दछ। पहैंलो गरम र नेत्रको हितकारक भन्ने विशेष लेखिएको छ।

यसको फूल– केही गरम र स्वादिलो छ। वायु र कफको विकार र प्रमेहलाई हटाउँदछ। निद्रा लगाउँदछ।

यो दुबैको फूल– पिरो, तितो र गरम छ। सुगन्धी छ। नेत्रलाई हित गर्दछ। फूलका स्तनको रस अति ठण्डा छ। नुनिलो छ। देहलाई दृढ गराउँदछ। बलदायक र रसायन छ। कामोद्दीपन गराउँदछ। पित्त र कफलाई हटाउँदछ। फल र केसरको **स्वभाव**– माथि लेखिएवमोजिम छ। यसलाई कहीँ देशी केवडा पनि भन्दछन्।

४६९. सिन्दुरेफूल

सं– सिन्दूरपुष्पी, सिन्दूरी, करच्छद, तृणपुष्पी, रक्तबीजा, वीरपुष्प (ष्पा), शोणपुष्पी। **हि**– सिन्दुरिया, जाफर, लटकन। **ब**– सिन्दूरपुष्पी (लटकन)। **म**– सेन्द्री। **क**– सिन्दूरी। **फार्सी**– जाफर। **लै**– BIXAORELLANA.

स्वभाव– पिरो, तितो र टर्रो छ। ठण्डा र हलका छ। विष-पित्त-रक्तको विकार, कफ, वात-दोष, तृष्णा, वमन, भूतदोष र शिरको पीडालाई हटाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसको फूल– रातो गुलाफका आकारको हुन्छ । चण्डिकाको प्रिय छ ।

४७०. चमेली

सं– जाति, जनेष्टा, चँवेली, चेतकी, तिलभाविनी, मनोहरा, मनोज्ञा, मालती, राजपुत्री, वर्षापुष्पा, सन्ध्यापुष्पा, सुकुमारा, सुरभिगन्धा, सुमना, सुरप्रिया, सुवर्षा, हृद्यगन्धा । **हि**– चमेली । **ब**– चामिली । **म**– चमेली । **क**– मोगराचा भेदु । **लै**– JASMINUM GRANDIFLORUM.

स्वभाव– सुगन्धी छ । तितो र ठण्डा छ । कफलाई हटाउँदछ । मुख पाकेकोलाई आराम गराउँदछ । नेत्ररोगलाई शान्त गराउँदछ । व्रण, विस्फोट र कुष्ठमा उपयोगी छ ।

४७१. लौरे चमेली, लहरे चमेली

सं– माधवी, सुगन्धा, भद्रलता, भूमिमण्डपभूषण, मूङ्गपिया, भ्रमरोत्सवा, चन्द्रवल्ली । **हि**– माधवी । **ब**– माधवीलता । **म**– माधवी । **क**– इन्द्रगोचे । **लै**– HIPTAGE MADABLOTA.

स्वभाव– केही तितो, पिरो र टर्रो छ । मदगन्धी छ । पित्त, दाह, शोफ र व्रणलाई शमन गर्दछ । कासमा पनि हितकारक छ । यसलाई कहीँ मोटो लहरे चमेली पनि भन्दछन् ।

४७२. जाई

सं– स्वर्णजाती, वसन्तजाता, मनोज्ञा, प्रियंवदा, नृपात्मजा । **हि**–जाई, पीली जाई । **ब**– स्वर्णजाती । **म**– पिवली जाई । **क**– जाजी । **लै**– JASMINUM HUMILE.

स्वभाव– रक्तदोष, पीप, दन्तशूल, कर्णशूलमा विशेष उपकारी छ । अरू स्वभाव- पूर्वोक्त चमेलीसरहको छ ।

४७३. बरातीफूल, वसन्ती

सं– मालती, सुमना, जाती, वासन्ती, युवती । **हि**– **ब**– **म**– मालती । **लै**– AGANOSMA DICHOTOMA.

स्वभाव– वमनकारक छ । कफ, पित्त, रक्तदोष, छालाको विकार, शोथ, व्रण, कृमि, कुष्ठ र मुख पाकेको, कान पाकेकोलाई शान्त गराउँदछ ।

४७४. मोगरवेली

सं– मुद्‌गर, अतिगन्ध, कर्दभी, गन्धसार, गन्धराज, गेयप्रिय, जनिष्ट, भृङ्गेष्ट, विटप्रिय, वृत्तपुष्प, सप्तपत्र । **हि**– **ब**– मुग्रा, मोगरा । **म**– **क**– मुद्‌गर । **लै**– JASMINUM SAMBAC.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– मधुरो, सुगन्धी र ठण्डा छ। पित्तकोपलाई हटाउँदछ। खुसी गराउँदछ। मदनानन्ददायक छ।

४७५. लहरेवेली

सं– मल्लिका, मल्ली, मदयन्ती, मोदिनी, गिरिजा, गौरी, चन्द्रिका। नारीष्टा, प्रिया, भद्रवल्ली, वनचन्द्रिका, शीतभीरु, सिता, सौम्या। **म**– **क**- बल्लिमल्लिगे। **लै**– JASMINUM ARBORESCENS.

स्वभाव– पिरो र तितो छ। मुख पाकेकोलाई हटाउँदछ। नेत्रलाई हित गर्दछ। कुष्ठ, फोडा, व्रण, चिलाउने रोग र विषदोषमा उपयोगो छ।

४७६. मोतियावेली

सं– वेल्लिका, वटपत्रा, वृत्तपुष्पा, वृत्तमल्लिका, सुगन्धाढ्या, मोदिनी, मुक्ताभा, कुमारिका। **हि**– मोतियामुग्रा। **म**– बाटोगरैं। **क**– दुन्दुमल्लिगे। **लै**– JASMINUM SAMBAC.

स्वभाव– धेरै सुगन्ध छ। केही पिरो र गरम छ। घाउ खटिरा र मुखका रोगलाई शमन गर्दछ।

४७७. वर्षेवेली (तलेवेली)

सं– वार्षिकी, त्रिपुटा, त्र्यस्रा, प्रिया, मुक्तबन्धा, श्रीवल्ली, षट्पदा नन्दा, सुरूपा, सुलभा। **म**– **क**– साटही।

स्वभाव– ठण्डा छ। सुगन्धी छ। हृदयको हित छ। पित्त, कफ, वायु त्रिदोष र विषदोष, कृमिदोष, आमदोष र फोडालाई शमन गर्दछ।

४७८. वनबेली

सं– वनमल्लिका, विकस्वरा, भिदुरा, आस्फोटा। **हि**– वनमल्लिका। **लै**– JASMINUM ANGUSTIFOLIUM.

स्वभाव– पूर्वोक्त वर्षेबेलीसमान छ।

४७९. कस्तूरीबेली

सं– कस्तूरीमल्लिका, दीर्घवर्तुलपुष्पा, अनेकनिर्देशा, मृगमदवासा।

स्वभाव– यसमा कस्तूरीजस्तो सुगन्ध हुन्छ। अरू **स्वभाव**– पूर्वोक्त वर्षवेलीसमान छ।

४८०. सानो न्यवाडी वेली

सं– वासन्ती, वसन्तजरा, वसन्तदूती, शीतसहा, माधवी, महाजाति। मधुबहला, प्रहसन्ती।

स्वभाव– ठण्डा र सुगन्धी छ। हृदयको हित छ। परिश्रमलाई हटाउँदछ। खुसी गराउँदछ। मदनोन्माद गराउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४८१. ठुलो न्यवाडी बेली

सं– नवमल्लिका, नेवाली, अतिमोदा, ग्रीष्मोद्भवा, ग्रैष्मी, शिखरिणी, सुरभी, सूचिमल्लिका, सुगन्धा सप्तला, सुकुमारा । **म**– **क**– वीरबन्ती । **लै**- IXORA PARVIFLORA.

स्वभाव– अति ठण्डा र सुगन्धी छ । केही तितो, पिरो र हलका छ । त्रिदोषलाई शमन गर्दछ । नेत्ररोग, कर्णरोग र मुखका रोगलाई शमन गराउँदछ ।

४८२. राजबेली

सं– अतिमुक्तका, कामकान्ता, पुण्ड्रका, भ्रमरानन्दा, मदनी । **हि**- घुघरु मोतिया ।

स्वभाव– टर्रो र ठण्डा छ । परिश्रम, पित्त, दाह, ज्वर, उन्माद, हिक्का र वमनलाई हटाउँदछ ।

४८३. सयपत्री

सं– गणरुका, गणेरु, गणिकारिका, कोक, कणिकार, कर्णी, कनकपुष्पिका, निषीध । **हि**- **ब**- गैंदा, हजारिया । **म**- गिरिणीयारी । **लै**- TAGETES ERECTA.

स्वभाव– पिरो, तितो र टर्रो छ । हलका छ । शोधक र रञ्जक छ । कफदोष, अर्श र पित्तज्वरमा उपयोगी छ ।

४८४. जुही

यो पर्यायमा सेतो र पहेँलो गरी दुई जातको छ, स्वभावमा समान छ, तापनि रूप र सुगन्धमा पहेँलो विशेष छ, भनी लेखिएको छ ।

सेतो सं– यूथिका, अम्बष्ठा, गणिका, बहुगन्धा, बालपुष्पिका, भृङ्गानन्दा, मागधी, मोदनी ।

पहेलो सं– सुवर्णाह्वा, कनकप्रभा, गन्धाढ्या, नागपुष्पिका, पीतयूथी, पीतिका, मनोहरा, युवतीष्ठा, यूथी, व्यक्तगन्धा, शिखण्डी, सुगन्धा । हरिणी, हेमयूथिका । **हि**- जुही, पीली जुही । **ब**- जुई, स्वर्णजुई । **म**- पाँढरी जुई, सोने जुई,, पिवली जुई । **क**- विलियमोल्ले, एरडु मोल्ले । **लै**- JASMINUM AURICULATUM.

स्वभाव– स्वादिलो, टर्रो र तितो पिरो छ । ठण्डा र हलका छ । पित्त, दाह, विषदोष, तृष्णा, रक्तविकार, मुख, दाँत, नेत्र, शिरका रोग र हरेक प्रकारका छालाका रोग, शर्करा रोगलाई शमन गर्दछ । कफ र वायुलाई केही बढाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४८५. मुचुकुन्द

सं– मुचुकुन्द, अर्घ्यार्ह, छत्रवृक्ष, चित्रक, प्रातविष्णुक, बहुंपत्र, सुपुष्प, रक्तप्रसव, लक्ष्मणक, सुदल, हरिवल्लभ । **हि**– मुचकुन्द । **ब**– मुचुकुन्द फुलेर गाछ। **म**– मुचुकुन्द । **क**– मुच्चकुन्द । **लै**– PTER OSPERMUM SUBERIFOLIUM ।

स्वभाव– केही पिरो र तितो छ। गरम छ। कफ पित्त रगत र विषको विकारलाई हटाउँदछ। स्वर खुलाउँदछ। खोकी, रक्तपित्त, शिरपीडा, शोफ र पामा, व्रण आदि छालाका हरेक रोगलाई शमन गर्दछ।

४८६. गोदावरी फूल

सं– गणकारी, गन्धकुसुमा, अतिमोदा, काञ्चनिका, मदमादिनी, वसन्तदूती, वासन्ती । **म**– **क**– गणिकारी । **लै**– CHRYSANTHEMUM.

स्वभाव– सुगन्धी छ। कामोद्दीपन गराउँदछ। दाह, शोष र त्रिदोषलाई हटाउँदछ।

४८७. कुन्दपुष्प

सं– कुन्द, अट्टहासक, तारपुष्प, दमन, मकरन्द, महामोद, मनोहर मनोज्ञ, माध्य, मुक्तापुष्प, वनहास, सदापुष्प । **हि**– **ब**– कुन्द । **म**– कुन्दे । **क**– सुरागि । **लै**– JASMINUM MULTIFLORUM.

स्वभाव– केही टर्रो र अति मधुरो छ। ठण्डा, हलका र सारक छ। पिन र पाचन छ। हृदयको हित छ। कफ र पित्तलाई हरण गर्दछ। राम्रो गराउँदछ। शिरोरोग, शोथ, विषदोष र आमदोषलाई हटाउँदछ।

४८८. दोपहरे, बाह्रमासे

यो कालो, सेतो, रातो र पहेलो फूलका भेदले चार जात लेखिएको छ, स्वभाव र पर्यायमा समान छ।

सं– बन्धूक, बन्धुजीव, अर्कवल्लभ, ओष्ठपुष्प, मध्यन्दिन, माध्याह्निक, रक्त, रक्तपुष्प, रागपुष्प, शरत्पुष्प, हरिप्रिय । **हि**– दुपहरिया, गेनिया । **ब**– बान्धुलीफुलेर गाछ । **म**– दुपारिचैं फूल, बान्दुजा । **क**– बन्दवे(-रे) । **लै**– PENTAPETES PHOENICEA.

स्वभाव– केही गरम छ। भारी र ग्राही छ। कफलाई बढाउँदछ। पिशाचदोष, ग्रहदोष, ज्वर र वातपित्तलाई हटाउँदछ। यसको फल सूर्यको प्रिय छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४८९. जपापुष्प

सं– जपा, जवा, अर्कप्रिया, ओण्ड्रका, प्रातिका, रक्तपुष्पी, हरिवल्लभा। **हि–** ओडहुल, गुडहुल। **ब–** जवाफलेर गाछ। **म–** जासवन्द। **क–** दासनल। **लै–** HIBISCUS ROSA SINENSIS.

स्वभाव– मधुरो र ठण्डा छ। स्निग्ध र ग्राही छ। पुष्टि गराउँदछ। गर्भ बढाउँदछ। केशलाई हित छ। वमन गराउँदछ। कृमि पार्दछ। दाह, प्रमेह, अर्श, प्रदर, इन्द्रलुप्त (खोइरो)लाई हटाउँदछ।

यसको फूल– तितो, हलका र ग्राही छ। केशलाई बढाउँदछ। सूर्यको प्रीतिकारक छ। यसलाई घिउमा भुटी खानाले स्त्रीको कष्टरज खुलाउँदछ।

४९०. कटसरैया

यो सेतो, पहेँलो, निलो र रातो फूलका भेदले चार जात र स्वभावमा पनि भिन्न भिन्न मानिएको छ।

सेतो– सं– श्वेतसैरेय, सहचर, उद्यानपाकी, कटसारिका, वाण, भिन्दी, महासह, मृदुकण्ट। नेवा पाखाभूस्वा। **हि–** कट सरेया। **ब–** कुलझाँटी, **म–** पाँढराको (गो)रण्टा। **क–** सरसुल्ल गोरटे। **लै–** BARLERIA LONGI FLORA.

स्वभाव– तितो, पिरो र मधुरो छ। स्निग्ध र गरम छ। केश र दन्तरोगलाई हित छ। वलीपलितलाई हटाउँदछ। कुष्ठ, कण्डू, विषदोष र वायु, कफ रगतका विकारलाई शमन गर्दछ।

पहेँलो **सं–** किकिरात, कुरण्ट, कनक, पीतपुष्पक, पीतसैरेयक, पीताम्लान, सहचर। **हि–** सैरेयक। **ब–** पीत झाँटी। **म–** पिवला कोरण्टा। **क–** वणदभिउ। **लै–** B. PRIONITIS.

स्वभाव– तितो र टर्रो, गरम छ। भोक जगाउँदछ। वात कफ विकार, रक्तविकार, छालाका रोग, कण्डू, शोथ, दाह र तृष्णामा उपयोगी छ। वृष्य र बलदायक छ। केशलाई हित छ।

निलो – सं– नीलपुष्प, नीलझिण्टी, नीलाम्लान, आर्तगल, छादन, दासी, बला। **हि–** पियाबासा। ब नीलझाँटी। **म–** नीला कोरण्टा। **क–** होवडद गोरटे। **लै–** STRIGOSA।

स्वभाव– तितो र पिरो छ। कफदोष, वातदोष, शूल, कण्ड, कुष्ठ, व्रण, शोफ र छालाका रोगलाई शमन गर्दछ।

रातो– सं– रक्ताम्लान, रक्तपुष्प, रामालिङ्गनकामुक, रागप्रसवक, सुभग, शोणझिण्टिक, कुरवक। **हि–** झिण्टी। **ब–** लाल झाँटी। **म–** ताबडा कोरण्टा, वानझाड। **क–** करिय गोरटे। **लै–** B. CRISTATA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– तितो, पिरो र गरम छ। कफविकार, पित्तपिकार, रक्त विकार, वातविकारमा उपयोगी छ। शोथ, ज्वर, आध्मान, शूल, श्वास र कासलाई शमन गर्दछ। वर्ण सुन्दर गराउँदछ।

४९१. पारिजात

सं– पारिजात, प्राजक्त, खरपत्रक, नालकुङ्कुम, रागपुष्पी, हारशृङ्गारपुष्पक। **हि–** हरसिङ्गार, पारिजात, प्राजक्त। **म–** पारिजात। **लै–** NYCTANTHES ARBORTRISTIS.

स्वभाव– तितो छ। पातको रस ज्वरलाई हटाउँदछ। वोक्रा पानको पत्तासँग खाँदा खोकीलाई शमन गर्दछ।

४९२. तगर, टक्कर

सं– तगर, कालानुसारक, कुटिल, कुचित, क्षेत्र, जिह्म(ह्वा), दण्डहस्त। दद्रुहस्त, दीन, नत, नहुष, पार्थिव, पिण्डीतगरक, राजहर्षण, वक्र, वर्हण, विनम्र, शठ। **हि–** तगर। **ब–** तगरचण्डी। तगर, गाँढया तगर, गोडे तगर। **क–** ग्रन्थि तगर, नन्दीवृक्ष। **लै–** VALERIANA. HARDWICKIL.

स्वभाव– मधुरो र तितो छ। ठण्डा र हलका छ। पाकावस्थामा पिरो र टर्रो छ। स्निग्ध छ। विषदोष, रक्तदोष, त्रिदोष, नेत्ररोग, मस्तकरोग, अपस्मार, भूतोन्माद र भूतदोषलाई हटाउँदछ। पथ्य छ। कुष्ठ र विसर्पमा पनि हितकारक छ।

४९३. दमना

सं– दमनक, दमन, दान्त, दण्डी, देवशेखर, कुलपत्र, गन्धोत्कट, जटिल, तपोधन, तपस्वीपत्र, तापसपत्र, पत्री, पवित्रक, पाण्डर, ब्रह्मजटा (ट), पुण्डरीक, मुनि, मुनिपुत्र, विनीत। **नेवा–** धवस्वा। **हि–** दौना, दवना। **ब–** दोना, दना। **म–** दवणा, रानदवणा। **क–** चित्तरटे, दवना। **लै–** ARTEMISIA SIVERSIANA.

स्वभाव– तितो, पिरो र टर्रो छ। ठण्डा र सुगन्धी छ। वृष्य छ। हृदयको हित छ। रक्तदोष, त्रिदोष, विषदोष, ग्रहणी, कुष्ठ, क्लेद र कण्डूमा उपयोगी छ।

यसैको भेद– वनदमना वीर्यस्तम्भ गराउँदछ। बल बढाउँदछ। आमदोषलाई हटाउँदछ।

४९४. तुलसी

सं– तुलसी, तीवा, त्रिदशमञ्जरी, अमृता, अपेतराक्षसी, कायस्था, गौरी, धूतपत्री, पत्रपुष्पा, पावनी, बहुपत्री, भूतघ्नी, मञ्जरी, लक्ष्मी,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विष्णुवल्लभा, श्यामा, सुभगा, सुरेज्या, सुरसा, सुरदुन्दुभी, सुरभि, सुलभा, हरिप्रिया। **हि-** तुलसी, वरहण्टा। **ब-** तुलसीचे भाड, तुल़स। **म-** तुलसी। **क-** एरेड (एरडु) तुलसी। **लै-** OCIMUM SANCTUM.

स्वभाव- पिरो, दर्रो र तितो छ। गरम र तीक्ष्ण छ। हलका छ। भोक जगाउँदछ। रुचि गराउँदछ। हृदयको हित छ। दाह र पित्तगराउँदछ। वात कफ विष कृमिका दोष र भूतदोषलाई हटाउँदछ। श्वास कास, हिक्का, वमन, पार्श्वशूल, रक्तदोष, कुष्ठ, मूत्रकृच्छ्र, ज्वर, हिध्मा र शरीरको दुर्गन्धमा उपयोगी छ। रुखो छ।

तुलसी ठुलो, सानो र सेतो, कालो गरी भिन्न भिन्न र रूपका छन्। विशेष गरी कालोलाई कृष्णा, कृष्णतुलसी, कृष्णपर्णी, करालक कहिन्छ। **हि-** **ब-** काला तुलसी। **लै-** O. AMERICANUM.

स्वभाव- सबैमा पूर्वोक्तसमान छ, तथापि ग्रन्थान्तरमा सानोलाई नेत्ररोगनाशक र सुखप्रसवकारक भनी विशेष लेखिएको छ।

४९५. मरुवाफूल, मुर्वाफूल

सं- मरुवक, मरुव, मरीच, मरुत्तक, आजन्मसुरभिपत्र, खुरपत्र, गन्धपत्र, जम्बीर, प्रस्थकुसुम, फणिज्जक, शीतलक, समीरण, सुराह। **नेवा-** मुँस्वा। **हि-** मरुआ, गेदरेत। **ब-** मरुया, गन्धतुलसी। **म-** सबजा, मर्वा। **क-** मरुआ, मरुगोपत्री। **लै-** MAJORANA RORTENSIS.

स्वभाव- पिरो र तितो छ। रुखो र हलका छ। तीक्ष्ण छ। गरम छ। दीपन, पाचन र रुचि गराउँदछ। सुगन्धी छ। हृदयको हित छ। पित्त बढाउँदछ। कफलाई हटाउँदछ। रक्तदोष, विषदोष, ज्वर, कुष्ठ, कण्डू, अरुचि, श्वास, वातविकार, शोफ, कृमि, हृदयरोग, आध्मान, गोटा, शूल, छालाका हरेक रोग र बिच्छीको विषलाई हटाउँदछ। कृत्रिम विषमा पनि उपयोगी छ।

यो सेतो र कालो गरी दुई प्रकारको हन्छ। औषधिप्रयोगमा सेतो र शिवपूजनमा कालो उत्तम कहिएको छ।

यसको लेप लगाउनाले भलायोबाट उठेको शोथ हट्तछ।

४९६. बावरी (साधारण)

सं- बर्बरी, बर्बर, अजगन्धिका, कवरी, पूतगन्ध, खरपुष्पा, कृष्णबबर, गरघ्न, गन्धपत्र, तुङ्गी, पर्णास, सुमुख, सुकन्दन, सुराहक।

स्वभाव- पिरो, गरम र सुगन्धी छ। विषदोष, वमन, विसर्प र छालाका रोगमा उपयोगी छ। बाबरी निम्नोक्त प्रकारले भिन्न भिन्न लेखिएको छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४९७. तुलसी बाबरी

यो पनि सानो, सेतो, कालो गरी भिन्न भिन्न मानिएको छ, स्वभावमा समान छ।

सानो– सं– अर्जक, उग्रगन्ध, कठिजर, कुठेर, क्षुद्रतुलसी, क्षुद्रपर्ण, जम्बीर, मुखार्जक।

सेतो– सं– कुढेरक, कटुपत्रक, गन्धबहुल, जम्बीर, वटपत्र, वैकुण्ठ, सितार्जक, सुमुख।

कालो– सं– कठिल्लक, काममाल, कृष्णार्जक, कृष्णमालुक, कृष्णमल्लिका, गरघ्न, मालुक, वनबर्बर। **हि–ब–** बाबुईतुलसी। **लै–** ANISOMELES MALABARICA, OCIMUM BASILICUM.

स्वभाव– तीनै जातका तुलसीबाबरी पिरो, रुखो, ठण्डा र पाकावस्थामा गरम छ। बिदाही छ। पित्तलाई बढाउँदछ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। पचदा हलका छ। हृदय र नेत्रलाई हित गर्दछ। रक्तविकार, विषदोष र कृमिलाई हटाउँदछ।

४९८. वनतुलसी बाबरी

सं– वनबर्बरिका, विषघ्न, शोफदाही, सुगन्धि, सुप्रसन्नक, सुमुख, सुवक्र, सूक्ष्मपत्रक, निद्रालु, दोषक्लेशी। **हि–** बर्बरी, रामतुलसी, वनतुलसी। **ब–** बाबुईतुलसी। **म–** आजवला, रानतुलस। **क–** कगोरले, गर्गेर। **लै–** OCIMUM GRATISSIMUM.

स्वभाव– पिरो, तितो, गरम र विदाही छ। सुगन्धी र हलका छ। रुखो छ। रुचि र अग्निलाई बढाउँदछ। पित्त गराउँदछ। हृदयको हित छ। विषदोष, रक्तदोष, कृमिदोष, वातविकार, कफविकार, कण्डू, कुष्ठ, ज्वर, वमन र दाहलाई शमन गर्दछ। बाबरीको बियाँ दाह, शोष र भूत पिशाचका दोषलाई हटाउँदछ। नाकलाई तृप्त गराउँदछ।

४९९. पुदिना बाबरी

सं– अजगन्धा, उपगन्धा, कवरी, खरपुष्पा, तुङ्गी, पूतिमयूरिका, बस्तगन्धा, ब्रह्मगर्भा, ब्राह्मी, रोचनी, बर्बरा, वान्तिहारी, विगन्धिका व्यञ्जन, सुरपुष्पी, सुगन्धिका। **हि–** तिलवन। **म–** कानफोडी। **क–** नीलवर्णी। **लै–** MENTHA SPICATA.

स्वभाव– पिरो र मिठो छ। गरम र भारी छ। रुचिकारक छ। हृदयलाई हित छ। मल-मूत्र स्तम्भन गराउँदछ। कफ, कास, माद, अग्निमान्द्य, विषुची, ग्रहणी, अतिसार, जीर्णज्वर, वातगुल्म, उदररोग, कर्णरोग, व्रण, शूल र कृमिदोषमा, उपयोगी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसको फूल पहेँलो कालोले मिश्रित वर्णको छ भने त्यस फूलको अजनबाट नेत्रलाई हित गर्दछ ।

५००. सुगन्धवाल

सं- होवेर, उदीच्य, केश, कचामोद, कुन्तलोशीर, केश्य, पिङ्ग, बर्हिष्ठ, बाल, वच, वारिद, ललनाप्रिय, बालक । **हि-** सुगन्धबाला, नेत्रवाला । **ब-** बाल्य, गन्धबाला । **म-** करंवाल बाला, गन्धबाला । **क-** मुडिबाल, मुस्टिबाल, बालदवेरु । **लै-** PAVONIA ODORATA.

स्वभाव- केही तितो छ । रुखो, ठण्डा र हलका छ । दीपन पाचन छ । केशलाई हित छ । पित्त, श्लेष्मा, कफ र रगतलाई सफा गराउँदछ । वमन, तृष्णा, ज्वर, कुष्ठ, अतिसार, श्वित्र, विसर्प, हृदयरोग, अरुचि, व्रण, कण्डू, आमातिसार र दाहलाई उपयोगी छ ।

५०१. सिलाम

सं- आरामशीतला, गन्धाढया, नन्दा, महानन्दा, रामा, रामशीतला, शीतला, सुनन्दनी ।

स्वभाव- केही तितो र पिरो छ । ठण्डा छ । कफ पित्त र रक्तदोषलाई हटाउँदछ । दाह, शोषमा पनि उपयोगी छ । फोडा र घाउ खटिरालाई रोपण गर्दछ ।

५०२. चाँगे

सं- कुरण्टी, कुरण्डिका, कुक्कुटा, क्षेत्रनाशिनी, क्षेत्रभूषा, चेचुक, शीर्षमञ्जरी, श्रीहस्तिनी, सितिवार, कृष्णसूक्ष्मफला । **हि-** कुरण्ड, (दादमारी) । **म-** लघुकरण्डिका । **लै-** STRIGA LUTEA.

यो सानो, ठुलो गरी दुई जातको छ, पर्यायमा समान र स्वभावमा निम्नोक्त छ ।

स्वभाव- सानो भारी र सारक छ । रुचि र भोक जगाउँदछ । कफ र वायुलाई हटाउँदछ ।

ठुलो ठण्डा, रुखो र भारी छ । पिरो, नुनिलो, तितो र पाकावस्थामा स्वादिलो छ । सारक र वृष्य छ । वायु र पित्तलाई बढाउँदछ । वस्तिस्थानमा वायु गराउँदछ । कफदोष, रक्तदोष, मूत्रकृच्छ्र र अश्मरीमा उपयोगी छ ।

५०३. ग्याण्टका

यो पहेँलो, रातो, सेतो फूलका भेदले तीन प्रकारको छ, स्वभावमा समान छ ।

पहेँलो- सं- गोवन्दनी, गन्धवल्ली, देवसहा, सहा, सहदेवी ।

रातो- सं- विश्वदेवा, सहदेवा ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सेतो– **सं**– दण्डोत्पला, देविका। हि– दण्डोत्पल, नगिस। ब– डानकुनी, दण्डकलश। म– क– ओसारी। लै– VERNONIA CINEREA, NARCISSUS TAZETTA.

स्वभाव– भोक जगाउँदछ। विषमज्वर, श्वास, कास र क्षयमा उपयोगी छ।

५०४. काठेचापो

सं– कर्णिकार, दमोत्पल, परिव्याध, पादपोत्पल। हि– ब– कठचम्पा। लै– PTEROSPERMUM ACERIFOLIUM.

स्वभाव– पिरो, टर्रो र तितो छ। हलका र शोधक छ। रङ्ग चढाउँदछ। हर्ष गराउँदछ। रक्तविकार, शोथ, श्लेष्मा, व्रण र कुष्ठमा हितकारक छ।

यसको फूल पहँलो, उज्ज्वलको हुन्छ। वास आउँदछ। वासले कपाल चढाउँदछ। लोकमा रङ चढाउने काममा पनि व्यवहार हुन्छ।

यसलाई ग्रन्थान्तरहररूमा आरग्वधपर्याय: कर्णिकार: र कहीँ आरवधभेद:, कहीँ द्रुमोत्पलपर्याय: लेखिएको छ। अमरकोष टीकामा "कर्णिकार: कठचम्पा इति लोके प्रसिद्ध" भनी लेखिएको छ। फलको वर्णका हकमा पनि "आज्यादि प्रज्वालितारिन प्रभं यत्कुसुमं तत् कणिकारम्" भनी रघुवंश नवम सर्गमा टीकाकार मल्लिनाथको उक्ति छ।

यसैलाई भारततर्फ बम्बई, कनौज र अन्य कुनै कुनै प्रान्तमा कनकचम्पा नामले प्रसिद्ध मानेका पनि छन्।

५०५. केही सेतो कमल

सं– कमल, कज, कञ्ज, कुटक, कुशेशय, अम्भोज, अम्वुजन्मा, अम्बुज, अम्बुरुह, अब्ज, अम्भोरुह, अरविन्द, जलज, तामरस, नन, नलिन, पद्म, पङ्काज्ज, श्रीपद्म, पङ्केरुह, पाथोज, पाथोरुह, पुष्कर, महोत्पल, राजीव, वाज, वारिरुह, शतपत्र, सहस्रपत्र, सलिलज, सरसिज, विशकुसुम, सारस, सरसीरह। हि– कमल, पुरइन। ब– पद्म। म– कमल। क– कमल, तावरे। लै– NELUMBO NUCIFERA.

स्वभाव– केही टर्रो र स्वादिलो छ। ठण्डा र सुगन्धी छ। तृप्त गराउँदछ। चेहडा राम्रो गराउँदछ। रक्तपित्त, परिश्रम, भ्रान्ति, सन्ताप, कफ पित्तदोष, तृष्णा, दाह, रक्तविकार, विस्फोट, विष र विसर्पमा उपयोगी छ।

५०६. अति सेतो कमल

सं– पुण्डरीक, श्वेतपत्र, श्वेतवारिज, शरत्पद्म, शरद, शम्भुवल्लभ, सिताब्ज, हरिनेत्र। म– पाँढरे कमल। क– विलिय तावरे।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– तितो र स्वादिलो छ। ठण्डा छ। पित्तलाई हटाउँदछ। दाह, रक्तविकार, शोथ, तृष्णा र भ्रममा उपयोगी छ।

५०७. रातो कमल

सं– कुवलय, कोकनद, अरुणकमल, अरविन्द, नलिन, रक्तवारिज, रविप्रिय, रक्तोत्पल, शोणपद्‌म, रक्ताम्भोज। **हि**– छोटा कमल। **ब**– रक्तकमल। **लै**– NYMPHAEA RUBRA.

स्वभाव– पिरो, तितो र स्वादिलो छ। ठण्डा छ। तृप्तिकारक र शुक्रवर्धक छ। रक्त पित्त कफ वायुका विकारलाई शमन गर्दछ।

यो नीलकमलको जातमा रातो फूलको हुन्छ। अति सुगन्ध छ, तेह्रौंतर्फ पाइन्छ।

५०८. निलो कमल

सं– उत्पल, नीलकमल, नीलपद्‌म, नीलपङ्कज, नीलाब्ज। **हि**– **म**– नीलकमल। **क**– करीय तावरे। **लै**– NYMPHAEA STELLATA.

स्वभाव– स्वादिलो छ। ठण्डा र सुगन्धी छ। रुचि गराउँदछ। पित्तको नाशक छ। रसायनमा श्रेष्ठ छ। देहलाई बलियो गराउँदछ। केशलाई हितकारक छ। वर्ण राम्रो गराउँदछ।

५०९. पद्मनी

जरा, डाँठ, पात, फूल, फलसमेतले युक्त भएको कमललाई पद्मनी शब्दले कहिएको छ।

सं– पद्मनी, नलिनि, अब्जिनी, कमलिनी, कुटपिनी, कुमुद्‌वती, कुमुदिनी, कैरविका।

स्वभाव– केही नुनिलो, तितो, टर्रो र मिठो छ। ठण्डा छ। पित्त रगत कफ र कृमिको विकारलाई हटाउँदछ। शोष, वमन, भ्रान्ति, ताप, कास, तृष्णा र श्रमलाई शान्त गराउँदछ।

यसको पात टर्रो, मिठो, तितो र ठण्डा छ। पाकावस्थामा पिरो छ। हलका र ग्राही छ। वायुलाई बढाउँदछ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ।

५१०. रातमा फुल्ने सानो कमल

यो रातमा फुल्दछ, सेतो र निलो गरी दुई प्रकारको हुन्छ।

सेतो– **सं**– कुमुद, कल्लार, कैरव, इन्दुकमल, चन्द्राब्ज, चन्द्रिकाम्बुज, धवलोत्पल, शशिकान्त, शीतलक।

निलो– **सं**– नीलोत्पल, असितोत्पल, इन्दीवर, उत्पलक, कन्दोत्थ, कन्दोट(त), कुवलय, कुड्‌मल, मृदूत्पल, सुगन्ध, सौगन्धिक। **हि**– कुमुद।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बहलाफूल, बालिफूल । **म-** पाँढरे उत्पल, निलोत्पलक । **क-** बिलिय नैइदिलु, नेइदिलु । **लै-** NYMPHAEA ALBA, MONOCHORIA HASTAEFOLIA.

स्वभाव- दुबै स्वादिलो, ठण्डा र पाकावस्थामा तितो छ । कफ दोष र रक्तदोषलाई हटाउँदछ । दाह, परिश्रम र पित्तलाई शान्त गर्दछ ।

सेतोभन्दा निलोमा सुगन्ध र स्वाद बढता हुन्छ । आनन्द पनि गराउँदछ ।

विशेष गरी कल्हार शब्दले साना साना पात धेरै हुने सानो सेतो कमललाई कहिएको छ ।

५११. कमलगट्टा, पद्माक्ष

सं- पद्माक्ष, पद्मबीज, पद्मकर्कटी, कन्दली, क्रौञ्चा, क्रौञ्चादनी, गालोढ्य(ड्य), भैंडा, सीमा । **हि-** कमलगट्टा, कमलके बीज । **ब-** पद्मवीचि । **म-** पद्माक्ष, कमलाक्ष, कमलाँचे बीज । **क-** कमाक्ष, तावडे बीज । **लै-** SARCOSTEMMA ACIDUM.

स्वभाव- टर्रो, तितो, स्वादिलो र ठण्डा छ । विष्टम्भी छ । रुखो, भारी र ग्राही छ । रुचि र पाचन गराउँदछ । बल र वीर्यलाई वढाउँदछ । गर्भस्थापन गर्दछ । कफ, वायु, पित्त, रक्तदोष र दाहलाई हटाउँदछ ।

५१२. कमलको डाँठ

सं- मृणाल, मृणाली, मृणालिनी, कोरक, नलिनोरुह, पद्मतन्तु, पद्मनाल, विस, विसिना । **हि-** कमलको नाल । **ब-** पद्मेर डाँटा । **म-** कमलतन्तु । **क-** कमलदुनुलु ।

स्वभाव- तितो, टर्रो र मधुरो छ । रुखो र ठण्डा छ । हत्पति पच्दैन । विष्टम्भी छ । मूत्रकृच्छ्र, रक्तवमन र रक्तपित्तलाई शमन गर्दछ ।

५१३. कमलकन्द

सं- कमलकन्द, कटाह्वय, करहाट, जलका, भिस्साण्ड, जालालूक, पद्मकन्द, पद्ममूल, शालूक, शालीन । **हि-** कमलकन्द, मसीडा । **ब-** पद्मेर गैंडो, शालूक । **म- क-** कमलकन्द ।

स्वभाव- पिरो, टर्रो र स्वादिलो छ । रुखो र विष्टम्भी छ । कमलो छ । भारी छ । रुचि गराउँदछ । नेत्रको हित छ । मुख पाकेकोमा शान्त गराउँदछ । स्त्रीको दुध र वायु कफलाई बढाउँदछ । कफ, कास, रक्त दोष, पित्तदोष, तृष्णा र दाहलाई शमन गराउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशेष गरी भिस्साण्ड भनी कमलको जरालाई र शालक भनी कन्दलाई बुझाइन्छ। स्वभावमा लेखिएबमोजिम सबै समान छ।

५१४. पद्मकेसर, कमलकेसर

सं– पद्मकेसर, किञ्जल्क, केसर, मकरन्द। हि– कमलकेसर। **म**– क पद्मकेसर।

स्वभाव– मिठो र केही टर्रो छ। रुखो र ठण्डा छ। मुखको खटिरालाई हित छ। रुचिकारक र ग्राही छ। पित्त, तृष्णा, दाहलाई हटाउँदछ। रक्तार्श, विषदोष, शोथमा उपयोगी छ।

कमलका फूलको नयाँ पातलाई संवर्तिका कहिन्छ। यो ठण्डा, तितो र टर्रो छ। दाह, तृष्णा, मूत्रकृच्छ्र र रक्तपित्तलाई शमन गर्दछ।

कमलका केसरभित्रको गट्टालाई पद्मकर्णिका कहिन्छ। यो तितो र टर्रो छ। ठण्डा र हलका छ। मुखलाई स्वादिलो गराउँदछ। तृष्णा र रगत कफ पित्तको विकारलाई शमन गर्दछ।

५१५. कमलका फूलको मह

सं– मकरन्द।

स्वभाव– ठण्डा छ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। अत्यन्त पौष्टिक छ। सबै प्रकारका नेत्ररोगमा हितकारक छ।

इति अशोकादि वर्गः ९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ आम्रादि वर्गः

५१६. आँप

सं– आम्र, अम्लफल, अतिसौरभ, कामशर, कामवल्लभ, कामाल कीरेष्ट, कोकिलोत्सव, कोकिलावास, चूत, नृपप्रिय, पिकराग, पिक वल्लभ। प्रियाम्ब, भृङ्गाभीष्ट, मधुली, मदाढय, मन्मथालय, मध्वावा मधुद्रुत, माकन्द, माधवद्रुम, रसाल, वसन्तद्रुत, सहकार, सीधुरस, सुमदन। हि- ब- आम। **म**- आम्बा। **क**- माविनकायि, माविनफल। **लै**- MANGIFERA INDICA.

स्वभाव– काँचो फल केही नुनिलो, टर्रो र अमिलो छ। सुगन्धी छ। भोक जगाउँदछ। रुचि गराउँदछ। कण्ठरोगमा फाइदा छ। पित्तलाई कोप गराउँदछ। वायु र रगतलाई बिगार्दछ।

पाकेको गुलियो, मिठो र सुगन्धी छ। रुचि र तृप्ति गराउँदछ। हलका छ। कफ वायु पित्त तीनै दोषलाई शमन गर्दछ। बल वीर्य पुष्टि र कान्तिलाई बढाउँदछ। तृष्णा र परिश्रमलाई हटाउँदछ। ग्राही पनि छ।

रुखैमा पाकेको छ भने केही अमिलो रसको, स्वादिलो र मिठो हुन्छ। भारी र सारक छ। वायु र पित्तलाई कोप गराउँदछ।

काँचोमा टिपी राखी पाकेको छ भने- अमिलोरहित मिठो र पित्तनाशक हुन्छ। त्यो चुसी खानाले रुचि बल वीर्यलाई बहुतै बढाउँदछ। हलका र ठण्डा पनि छ। चाँडो पच्दछ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ।

आँप- निचोरी खान, काटी खानभन्दा चुसी खानाले बहुतै फाइदा छ।

५१७. आँपको चाना

सं– आम्रपेषी। **हि**- आमचुर।

काँचो आँप बोक्रा ताछी, चाना काटी, घाममा सुकाएकोलाई आँपको चाना, हिन्दीमा आमचुर भन्दछन्।

स्वभाव– अमिलो र टर्रो हुन्छ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। भेदक छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५१८. आँपको माडा

सं– आम्रावर्त । हि– आँवट ।

पाकेको आँप, निचोरी कपडामा फैलाई घाममा सुकाएकोलाई आँपको माडा भन्दछन् ।

स्वभाव– हलका र सारक छ । रुचि गराउँदछ । वायु र पित्तलाई । हटाउँदछ । तृष्णा र वमनलाई रोक्दछ ।

आँप धेरै खानाले अग्निमन्द, विषमज्वर, रक्तविकार, गुदवद्ध (झाडा नखुल्ने), पेटको भारीपना गराउँदछ । यदि अमिलो छ भने ता नेत्ररोग पनि गराउँदछ । धेरै खाएमा पछि सुठो भिजाएको वा पकाएको पानी पिउनुपर्दछ, अथवा जिरा र सौचर (कालो) नुन, सो नपाए सिधेनुन मिलाई पाचक झैं खाने गर्नुपर्दछ ।

आँप महसँग सेवन गर्नाले वायु र कफलाई हटाउँदछ । क्षय र फियोको रोगमा उपयोगी छ । दुधसँग सेवन गर्नाले रुचि गराउँदछ । बल वीर्य पुष्टि बढाउँदछ । वायु र पित्तलाई हटाउँदछ । ठण्डा र भारी छ ।

आँपका कोयाको गुदी केही अमिलो, टर्रो र मधुरो छ । वमन, अतिसार र हृदयको दाहलाई हटाउँदछ ।

५१९. आँपको मुजुरी

सं– आम्रपुष्प ।

स्वभाव– ठण्डा र ग्राही छ । रुचि गराउँदछ । भोक जगाउँदछ । वायुलाई बढाउँदछ । कफ र पित्तलाई शमन गर्दछ । प्रमेह, प्रदर र अतिसारमा फाइदा छ ।

जरा टर्रो, ठण्डा, सुगन्धी र ग्राही छ । रुचि गराउँदछ । कफ र वायुलाई हटाउँदछ ।

पालुवा टर्रो र ग्राही छ । रुचि गराउँदछ । वायु पित्त कफ तीनै दोषलाई हटाउँदछ । आँपका कोयाको तेल तितो, टर्रो र रुखो छ । स्वादिलो र सुगन्धी छ । कफ र वायुलाई हटाउँदछ । मुखका रोगलाई शमन गर्दछ ।

५२०. अमिलो आँप

सं– कोशाम्र, कृमिवृक्ष, क्षुद्राम्र, घनस्कन्द, जन्तुपादप, रकलाक्षावृक्ष, वनाम्र, सुरक्तक, सुकोशक । **हि–** कोसम्भ, छोटा आम । **ब–** केआडा, जलपाइ । **म–** झरिआँब, कोशिम्ब । **क–** जुरिमाच । SCHLEICHERA TRIJUGA.

स्वभाव– काँचो फल अमिलो, गरम र भारी छ । ग्राही र स्निग्ध छ । पाकावस्थामा स्वादिलो छ । भोक जगाउँदछ । वायुलाई हटाउँदछ । कफ र पित्तलाई बढाउँदछ । विदाह र शोफ गराउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाकेको केही गुलियो, अति अमिलो, हलका र गरम छ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। नुन मिलाई खाँदा रुचि र भोक बढाउँदछ। पुष्टि र बल बढाउँदछ।

यसको तेल तितो, अमिलो, मिठो र पथ्य छ। सारक छ। रुचि गराउँदछ। पाचक र बलदायक छ। कृमि, कुष्ठ, व्रणमा उपयोगी छ। यसलाई कसैले सिन्धुरे आँप भनी मान्दछन्।

५२१. कलमी आँप

सं– राजाम्र, कामेष्ट, कोकिलानन्द, कोकिलोत्सव, राजफल, नृपवल्लभ, मधुर, स्मराम्र। **हि–** कलमी आम। **म–** राजाम्वा। **क–** राजमाचू।

स्वभाव– निम्नोक्त मालदहको समान छ।

५२२. मालदह आँप

सं– महाराजचूत, महाराजाम्र, मन्मथावास, महाराजफल, कामायुध, कामफल, काम, चक्रलताम्र, टङ्क, नीलकपित्थक, नृपात्मज, बद्धरसाल, राजपुत्र, सहाचूत, स्थूलाम्र। **हि–** मालदह, कलमी आम। **ब–** लताआम। **म–** राजाम्बा, महाराजाम्वा। **क–** राजमच्चु, महाराजमच्चु।

स्वभाव– कलमी र मालदह साना, ठुला पनि हुन्छन्। सानामा भन्दा, ठुला जातकामा गुण बढता हुन्छ। सबै कोमल र रसायन छन्। काँचो केही पिरो र अमिलो हन्छ। पित्त र दाह गराउँदछ।

पाकेको मिठो, ठण्डा र भारी छ। बल पुष्टि गराउँदछ। शुक्रलाई बढाउँदछ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। तृष्णा, दाह, परिश्रम, श्वास र अरुचिलाई हटाउँदछ। कलमीभन्दा मालदह केही चढ्दो बढ्दो छ।

५२३. आँपको मुरब्बा

सं– आम्रखण्ड। **हि–** आमका मुरब्बा।

स्वभाव– ठण्डा र भारी छ। स्वादिलो, मिठो छ। रुचि गराउँदछ। धेरै बेरमा पच्दछ। वृंहण र बलकारक छ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ। वृष्य र वर्णकारक छ। दुधसँग खानाले ठण्डा र भारी छ।

५२४. जामुनु, फणिर

सं– जम्बू, नीलफला, महास्कन्धा, मेघमोदिनी, राजार्हा, राजफला, शुकप्रिया, श्यामला, सुरभिपत्रा। **हि–** जामुन। **ब–** जाम। **लै–** SYZYGIUM CUMINI.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– जामुनुको बोट टर्रो, रुखो, अमिलो र मधुरो छ। पाचन र रुचिकारक छ। ग्राही छ। पित्त, दाह, कृमि, कास, श्वास, अतिसार, रक्तविकार, कफविकार र व्रणमा उपयोगी छ। घाँटीलाई हित छ।

यसको फल टर्रो, अमिलो र गुलियो छ। रुखो, ठण्डा र ग्राही छ। मल रोक्दछ। घाँटी पक्रन्छ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ। वायु बढाउँदछ। पेट फुलाउँदछ।

५२५. ठुलो जामुनु, ठुलो फणिर

सं– राजजम्बू, कोकिलेका, फलेन्द्र, बृहत्फला, महाजम्बू, महानीला, महाफला, शुकप्रिया, स्वर्णमाता। **हि**– बडी जामुन। **म**– महाराज जम्बु। **लै**– SYZYGIUM JAMBOS.

स्वभाव– टर्रो र गुलियो छ। गरम छ। मल रोक्दछ। स्वर सफा गराउँदछ। कफदोष, कास, श्वास, शोष, परिश्रम र अतिसारलाई हटाउँदछ। मुखको जाड्य (बेस्वादी)लाई शमन गर्दछ।

यसको फल मिठो छ। भारी छ। रुचि गराउँदछ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। मल रोक्दछ।

५२६. नदीका किनारको फणिर

सं– काकजम्बू, काकनीला, काकफला, काकवल्लभा, घनप्रिया, ध्वाङ्क्षजम्वू, नादेयी, भृङ्गेष्टा। **लै**– MEMECYLON AUGUSTIF OLIUM.

स्वभाव– टर्रो, तितो र अमिलो छ। ठण्डा छ। पाकावस्थामा मिठो छ। ग्राही छ। बल वीर्य पुष्टिलाई बढाउँदछ। कफ, पित्त, व्रण, दाह, परिश्रम, अतिसार र रक्तविकारलाई हटाउँदछ।

५२७. सानो फणिर

सं– क्षुद्रजम्बू, काष्ठजम्बू, दीर्घपत्रा, पिकभक्षा, भूमिजम्बू, भृङ्गवल्लभा, सूक्ष्मकृष्णफला, ह्रस्वफला। **हि**– जामुन, फरेन्द्र, फरेंदा। **ब**– जामगाछ, बडाजाम। **म**– जाम्बुक। **क**– निरलु। **लै**– SYZYGIUM OPERCULATUM.

स्वभाव– टर्रो र अमिलो छ। ग्राही छ। पाकावस्थामा गुलियो र भारी छ। बल वीर्य पुष्टि बढाउँदछ। कफ पित्तदोषलाई हटाउँदछ। हृदयरोग, कण्ठरोग र दाहलाई शमन गर्दछ।

यसको फल– ठुलो जामुनुका फलको समान स्वभावको छ। फणिरका फलका गेंडाको गुदी मधुरो र ग्राही छ। विशेष गरी, मधुमेहको नाशक छ।

अङ्कुर (पालुवा) ठण्डा, रुखो र ग्राही छ। आध्मान गराउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५२८. रुखकटहर

सं– पनस, पूतफल, फलिन, फलवृक्षक, मूलफलद, स्थूल, स्थूलफल, अपुष्पफलद, कण्टफल, महासर्ज । **हि–** कटहर(ल), कटेर(ल) । **ब–** काँटाल । **म–** फणसु । **क–** हलसिन, हणु । **लै–** ARTOCARPUS INTEGRIFOLIA.

स्वभाव– मधुरो छ । पिच्छिल छ । भारी र ग्राही छ । बल र वीर्यलाई बढाउँदछ । रुचि गराउँदछ । हृदयको हितकारक छ । श्रम, दाह र शोषलाई हटाउँदछ ।

यसको काँचो– टर्रो, मधुरो र भारी छ । त्रिदोषकारक छ । वायुकोप गराउँदछ । बल बढाउँदछ ।

केही मध्यम अर्धकाँचो– कोमल, मधुरो र भारी छ । कफ र मेदालाई बढाउँदछ । बलकारक छ । दाह र वातपित्तलाई शमन गर्दछ ।

पाकेको फल– स्निग्ध, स्वादिलो र ठण्डा छ । तृप्ति गराउँदछ । विदाही छ । कफलाई बढाउँदछ । मासु लगाउँदछ । बल पुष्टि- वीर्य बढाउँदछ । कृमिकारक र पचाइ नसक्नु छ । वातदोष, क्षतःक्षय र रक्त पित्तमा उपयोगी छ ।

यसको बियाँ– मधुरो र भारी छ । वीर्यवर्धक र मल बाँध्ने स्वभावको छ ।

यसको फूल– तितो र भारी छ । मुखलाई शुद्ध गराउँदछ । कटहरको अजीर्णमा घिउ खानाले फाइदा हुन्छ ।

५२९. केरा

सं– कदली, काष्ठीरसा, अवनीसार, अंशुमत्फला, उरुस्तम्भा, गुच्छदन्तिका, गुच्छफला, बालकप्रिया, भानुफला, मोचा, रम्भा, राजेष्टा, वनलक्ष्मी, वारणवुसा, वारणवल्लभा, सकृत्फला, सुकुमारा, सुफला, हस्तिविषाणी । **नेवा–** म्वा । **हि- ब–** केला । **म–** केल । **क–** कदली । **लै–** MUSA SAPIENTUM.

स्वभाव– पाकेको फल हलका, कोमल, मिठो र ठण्डा छ । रुचि गराउँदछ । पित्त, वायु र रगतलाई हटाउँदछ । बल बढाउँदछ । भारी छ । मन्दाग्निलाई फाइदा छैन । दीप्ताग्निलाई शुक्र कान्ति बढाउँदछ । थकोट र तृष्णालाई हटाउँदछ । सुख, शान्ति तृप्ति गराउँदछ । हत्पति पच्दैन, कफ बढाउँदछ । क्षतःक्षय दाह रक्तपित्त, प्रदर र अश्मरीमा फाइदा छ । खालि पेटमा खानु फाइदा छैन ।

काँचो फल– केही गुलियो, टर्रो र ठण्डा छ । रुचि गराउँदछ । पित्तलाई हटाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

केराको गानु– स्वादिलो र ठण्डा छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। अम्लपित्त र दाहलाई हटाउँदछ। केशको हित छ।

गानुको पानी– ठण्डा र ग्राही छ। तृष्णा, मूत्रकृच्छ्र, प्रमेह, कर्णरोग, सोमरोग, मुर्छा, अतिसार, रक्तस्राव, फोडा, रक्तपित्त, दाह, शोष र योनिसम्बन्धी रक्तविकारलाई शमन गर्दछ।

५३०. काठेकेरा

सं– काष्ठकदली, काषठिका, अश्मकदली, दारुकदली, फलाढ्या, वनकदली, वनमोचा, शिलारम्भा, सुकाष्ठा। **म–** काष्ठकेले। **क–** मखाले। **लै–** CARALLIA BRACHIATA.

स्वभाव– अति गुलियो र रुचिकारक छ। ग्राही र भारी हदयको हित छ। ठण्डा छ। अग्निमान्द्य गराउँदछ। तृष्णा, दाह, मूत्रकृच्छ्र, रक्तपित्त, फोडा र हड्डीको रोगलाई हटाउँदछ। हत्पति पच्दैन।

५३१. वनकेरा

सं– गिरिकदली, गिरिरम्भा, गिरिजा, गजवल्लभा, अरण्यकदली, पर्वतमोचा, बहुबीजा, वनरम्भा। **लै–** CAPPARIS ZEYLANICA।

स्वभाव– ठण्डा र मिठो छ। रुचिकारक र बल वीर्यवर्धक छ। तृष्णा, पित्त, दाह र शोषलाई शमन गर्दछ। भारी र पचाइनसक्नु छ।

५३२. सुनकेरा

सं– सुवर्णकदली, सुवर्णरम्भा, सुवर्णमोचा, सुरभिका, सुभगा, सुरप्रिया, स्वर्णफला, हेमफला, कनकरम्भा, कनकस्तम्भा, काञ्चनकदली, गौरी, गौररम्भा, चम्पकरम्भा, पीता, पीतरम्भा।

स्वभाव– मिठो र ठण्ठा छ। थोरै खानाले भोक जगाउँदछ। भारी छ। तृष्णा र दाहलाई हटाउँदछ। बल वीर्य बढाउँदछ। हृदयलाई हित छ। यसैलाई घिउकेरा पनि भन्दछन्।

कहीँ ग्रन्थान्तरमा अमृतकदली, चम्पककदली, महेन्द्रकदली, माणिक्यकदली, मुक्ताकदली इत्यादि, केराका अनेक जात छन् भन्ने लेखिएको छ, तापनि स्वभावमा पूर्वोक्तसमान गरी हलका र निर्दोष कहिएको छ। माटो र पानीका भेदले आकारमा धेरै प्रकारका हुन्छन्।

५३३. नरिवल

यो जहाजी र माञ्चङ्गी गरी दुई जातको छ। जहाजी ठुलो र माञ्चङ्गी केही सानो हुन्छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जहाजी सं– नारिकेल, नीरतरु, उच्चतरु, कूर्चशेखर, तृणराज स्कन्धतरु, त्र्यम्बकफल, दाक्षिण्यात्म, दुरारुह, दृढनील, दृढफल, मङ्गल्य, रसफल, लाङ्गली, सुतुङ्ग ।

स्वभाव– गुलियो, मिठो, स्निग्ध र ठण्डा छ । विष्टम्भी छ । कफ लगाउँदछ । बल वीर्य पुष्टि बढाउँदछ । भारी छ । वस्तिस्थानलाई शुद्ध गराउँदछ । शोष, तुष्णा, पित्त, वातपित्त, शीतपित्त, रक्तदोष, दाह र क्षत क्षयलाई शमन गर्दछ । हत्पति पच्दैन ।

सं– मधुनारिकेल, मधुफल, मध्वीकफल, माक्षिकफल, मृदुफल, बहुकूर्च, ह्रस्वफल, अशितजफल ।

स्वभाव– मिठो र ठण्डा छ । दाह, तृष्णा र पित्तलाई हटाउँदछ । बल र पुष्टि गराउँदछ । कान्ति बढाउँदछ । रुचि गराउँदछ । स्निग्ध छ । वीर्य बढाउँदछ । कृमिकारक छ । वातातिसार र श्रमलाई शान्त गर्दछ । आम र श्लेष्मालाई कोप गराउँदछ । हत्पति पच्दैन ।

नेवा– नङ्क्या । **हि–** नारियल, गरी । **ब–** नारिकेल । **म–** क-नारियल । **लै–** COCOS NUCIFERA.

काँचो नरिवलको पानी– मिठो, हलका र ठण्डा छ । पाकावस्थामा भारी छ । पित्त, पिनास, तृष्णा, श्रम, दाह र शोषलाई शमन गर्दछ । आनन्ददायक छ ।

पाकेकाको मिठो, रुचिकारक र दीपक छ । बल बढाउँदछ । भारी छ । केही पित्तकारक र वृष्य, वीर्यवर्धक छ ।

नरिवलको गडी– अर्धपक्व छ भने स्निग्ध, ठण्डा, भारी र हत्पति नपच्ने हुन्छ । पित्त, तृष्णा र शोषलाई शमन गर्दछ । पाकेको छ भने गुलियो, मिठो, रुचिकारक र अग्निदीपक हुन्छ । पित्त दाहवर्धक र भारी हुन्छ । मलस्तम्भ गराउँदछ । बल र वीर्यलाई बढाउँदछ ।

नरिवलको फूल– ठण्डा छ । मल रोक्दछ । रक्तातिसार, रक्तपित्त, प्रमेह र सोमरोगलाई शमन गर्दछ ।

फूलको पानी– अति स्निग्ध छ । भारी र वीर्यवर्धक छ । तत्काल मद गराउँदछ । त्यो पनि अमिलो छ भने ता कफ र पित्तलाई बढाउँ दछ । कृमि र वायुलाई हटाउँदछ ।

नरिवलका बोटको पानी– पूर्वोक्तसमान भई अपराह्न समयमा अमिलो हुन्छ । कफ, पित्त बढाउँदछ । कृमिलाई हटाउँदछ ।

नरिवलका गडीको तेल– नयाँमा मधुरो र भारी छ । वाजीकारक र वात पित्तनाशक छ । क्षीणधातुवालालाई पोषण गर्दछ । मूत्राघात, प्रमेह,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्वास, कास, क्षयरोग र धारणाशक्ति कम भएकोमा उपयोगी छ। घाउहरू पुर्दछ। बल पुष्टि बढाउँदछ।

नरिवलको केसर– हृदयलाई हित छ।

पुरानो तेल– भारी छ। वायुलाई शान्त गर्दछ। कण्डू, कुष्ठ, रक्त पित्त र कफलाई हटाउँदछ।

नरिवलको घिउ– नरिवलको रस, माटाको भाँडामा राखी कपडाले छोपी, रातमा घरदेखि बाहिर शीतमा राख्नु र विहान त्यसलाई मथी नौनी निकाली पकाउनु, अर्थात् खार्नुपर्दछ। सो घिउ बृंहण र बलवर्धक हुन्छ।

५३४. खजुर (साधारण)

सं– खर्जूरी, खरस्कन्धा, कषाया, दुरारुहा, दुष्प्रधर्षा, निःश्रेणी, यवनेष्टा, हरिप्रिया। **हि– ब–** खजूर। **म–** सिन्दी। **क–** इचिलु। **लै–** PHOENIX SYLVESTRIS.

स्वभाव– साधारण खजुर काँचोमा टर्रो, पाकेकोमा गुलियो टर्रो छ। पित्तनाशक, कफकारक, कृमिकारक र पुष्टि वीर्यको वर्धक छ।

५३५. गुलियो खजुर

सं– मधुखर्जूरिका, मधुकर्कटिका, मधुफलिका, मधुरखर्जूरी, मधुरा, माध्वी, कण्टकिनी, कोककर्कटिका।

स्वभाव– अति गुलियो र मिठो छ। ठण्डा र वीर्यवर्धक छ। सन्ताप र पित्तलाई शान्त गर्दछ। कृमिकारक छ।

५३६. सानो खजुर

सं– भूखर्जूरी, भूजा, भूमिखर्जूरी, कोलककटी, खर्जूरिका, दृढकण्टका, नदीजा, वसुधा। **हि–** छाट खजुर। **क–** किरी इचिलु। **लै–** PHOENIX MONTENA .

स्वभाव– टर्रो, गुलियो र ठण्डा छ। दाह र पित्तलाई हटाउँदछ।

५३७. सुलेमानी खजुर

सं– पिण्डखर्जूरी, दीप्या, फलपुष्पा, मधुस्रवा, स्थूलपिण्डा, स्वादुपिण्डा, हयभक्षा। **हि–** सुलेमानी खजुर, पिण्डखजुर। **ब–** पिण्डखेजुर। **म– क–** पिण्डखर्जूरी। **लै–** PHOENIX MONTENA .

स्वभाव– गुलियो छ। ठण्डा र भारी छ। श्रम, भ्रान्ति, दाह, तृष्णा, मुर्छा र रक्तपित्तलाई शमन गर्दछ। पुष्टि र वीर्य बढाउँदछ। अग्नि मन्द गराउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५३८. छोहोरा

सं– राजखर्जूरी, राजपिण्डा, रजिष्टा, वन्या, मुनिखर्जूरिका, नृपप्रिया। **हि**- छोहारा। **ब**- सोहारा। **म**- खारेक। **क**- सिंह इचिलु। **लै**- PHOENIX DACTYLIFERA.

स्वभाव– गुलियो र टर्रो छ। ठण्डा र भारी छ। अरू पूर्वोक्तसमान भई वीर्यवर्धक र मलस्तम्भक छ।

साधारण स्वभाव– पूर्वोक्त तीनै जातका खजुर र छोहोरासमेत मिठा, ठण्डा, विष्टम्भी, रुचिकारक, तृप्तिकारक, स्निग्ध, भारी, हृदयको हित, बल पुष्टि शुक्रवर्धक र कोष्ठवातकारक छन्। क्षतःक्षय, रक्तपित्त, कफदोष, वमन, ज्वर, अतिसार, तृष्णा, कास, श्वास, मद, मुर्छा, वायु, पित्त र मादवाट उठेको रोगलाई हटाउँदछन्। भोक मार्दछन्। ठुलोमा भन्दा - सानामा गुण थोरै हुन्छ।

खजुरका बोटको पानी– मद र पित्त गराउँदछ। वायु र कफलाई हर्दछ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। बल र शुक्रलाई वढाउँदछ।

५३९. चिरौजी

सं– प्रियाल, उपवट, खद्रु, खरस्कन्ध, चार, चारार, चारक, तापसप्रिय, धनुष्पद, वहुवल्क, भक्षबीज, राजादन, ललन, सन्नकद्रु, स्नेहवीज, स्वद्रु। **हि**- चिरौंजी। **ब**- पियाल, चिरौंजी। **म**- चारोली, चारंवी। **क**- चारबीज, मोरप्पि। **लै**- BUCHANANIA LATIFOLIA.

स्वभाव– चिरौजीको फल केही अमिलो, गुलियो र स्निग्ध छ। सारक र भारी छ। ठण्डा छ। मल रोक्दछ। कफ वीर्य बललाई वढाउँदछ। वायु, पित्त, दाह, ज्वर, तृष्णा, घाउ खटिरा, रक्तविकार र क्षत क्षयलाई हटाउँदछ। हत्पति पच्दैन।

यसको तेल मधुरो र भारी छ। केही गरम छ। कफलाई बढाउँदछ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ। आमकारक छ। चरकका वचनमा यो तेल अति गरम हुनाले वातपित्त संयोगमा हित छैन।

५४०. भलायो

सं– भल्लातक, अग्नि, अरुस्कर, अनल, कृमिघ्न, तपन, तैलबीज, दहन, धनुर्बीज, पृथक्वीज, भल्लात, वह्नि, वरुतरु, वातारि, वीरतरु, बीजपादप, व्रणकृत्, स्फोटबीजक। **हि**- भिलावा, भेला। **ब**- भेला। **म**- भिलावा। **क**- गोडंवीकेर वीज। **लै**- SEMECARPUS ANACAR DIUM.

स्वभाव– तितो र टर्रो छ। गरम छ। कृमिनाशक छ। कफ, वायु, उदररोग, आनाह, प्रमेह, र अर्शमा उपयोगी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भलायोको पाकेको फल– टर्रो र मधुरो छ। तीक्ष्ण, गरम र स्निग्ध छ। दीपन, पाचन र मेधाजनक छ। हलका र भेदक छ। कफविकार, कृमिदोष, परिश्रम, श्वास, आनाह, विबन्ध, उदररोग, शूल, व्रण, कुष्ठ, अर्श, ग्रहणी, गुल्म, शोथ र ज्वरमा उपयोगी छ।

यसलाई रीतपूर्वक शुद्ध गर्नुपर्दछ। शुद्ध नगरेकोले फोडा, शोथहरू उठाउँदछ।

यसको ठेलोको गुदी मधुरो छ। वीर्यवर्धक, पुष्टिकारक र तृप्तिकारक छ। शोष, दाह, पित्त र अरुचिलाई हटाउँदछ।

भलायोको उत्तम, अधम जाँच गर्दा पाकेको फल ल्याई पानीमा डुबाउँदा डुब्ने उत्तम हुन्छ, उत्रने अधम हुन्छ, काम लाग्दैन।

भलायो विधिपूर्वक शोधन गरी, यथोक्त रीतिले प्रयोग भएको छ भने अमृतसमानको हुन्छ।

भलायोले फाइदा नगर्ने कफविकारका र विबन्धका रोगै छैनन्। धारणाशक्ति र अग्नि बढाउनमा पनि उत्तम छ भन्ने चरकको वचन छ।

५४१. जुरेकाफल, खिर्नी

सं– राजादन, राजादनी, राजफला, राजवल्लभ, राजन्या, कपीष्ठ, क्षीरवृक्ष, क्षीरिका, क्षीरी, क्षीरशुक्ल, गुच्छफल, दृढस्कन्ध, निम्बबीज, नृपद्रुम, फलाध्यक्ष, मधुफल, माधवोद्भव, शकेष्ट, श्रीफल। **हि–** खिरनी, खिन्नी। **ब–** राजनी, क्षरिणी। **म–** रायणी। **क–** मारिले, खेणे। **लै–** MIMUSOPS HEXANDRA.

स्वभाव– मिठो, स्निग्ध, ठण्डा र भारी छ। तृप्ति र पुष्टि गराउँदछ। बढाउँदछ। हृदयका हित छ। कफ पित्त वायु रगतको विकार, प्रमेह, तृष्णा, मुर्छा, माद, भ्रान्ति, क्षयमा उपयोगी छ। यो अति कमलो र दुधालु छ।

५४२. दारिम, अनार

सं– दाडिम, दाडिमीसार, करक, कुहिम, कुचफल, दन्तबीजक, नीलपत्र, फलशाडव, मधुबीज, मणिबीज, रक्तबीज, रोचन, लोहितपुष्पक, वल्कफल, वृत्तफल, शुकवल्लभ, सुफल, सुनील। **नेवा–** ढाले। **हि–** अनार, दाडिम। **ब– म–** दाडिम। **क–** दालिम्ब। **लै–** PUNICA GRANATUM.

स्वभाव– यो केवल गुलियो, केवल अमिलो र गुलियो अमिलो मिलेको गरी तीन प्रकारको हुन्छ। गुलियो मिठो र पछि टर्रो स्वादको छ। ठण्डा छ। त्रिदोषलाई हटाउँदछ। तृष्णा, दाह, ज्वर र हृदय, मुख, कण्ठका रोगलाई शमन गर्दछ। तृप्तिकारक र हलका छ। शुक्रलाई बढाउँदछ। मुर्छा, भ्रम र अरुचिलाई हटाउँदछ। ग्राही र स्निग्ध छ। धारणाशत्ति र बललाई

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बढाउँदछ । अमिलो पित्त बढाउँदछ । आमवात र कफलाई शमन गराउँदछ । गुलियो अमिलोले भोक जगाउँदछ । रुचि गराउँदछ । हलका छ । केही पित्त बढाउँदछ ।

दारिमको फूलका रसको नस दिनाले नाकबाट आउने रगतलाई हटाउँदछ ।

दारिमको बोक्रा ग्राही छ । रक्तातिसार र कृमिलाई हटाउँदछ ।

५४३. हलुवाबेत

सं– रामफल, रामाह्वय, रामण, रक्तत्वच, वासन्त, मृदुफल, कृष्ण बीज । **हिं**– एनोना । **ब**– लोना । **म**– **क**– रामफल । **लै**– ANNONA RETICULATA.

स्वभाव– काँचो टर्रो र अमिलो छ । सङ्ग्राही र वातवर्धक छ । पाकेको टर्रो, मिठो र स्निग्ध छ । श्लेष्मवर्धक र भारी छ । रक्तविकार, तृष्णा, दाह, पित्त, परिश्रम र भोकलाई हटाउँदछ ।

५४४. तिदु

सं– तिन्दुक, अनिलसार, अतिमुक्तक, कालस्कन्ध, कृष्णसार, नीलसार, रामण, रावण, विरूपक, सुसार, सृष्ट, स्फर्जन, स्फूर्ण्जक, स्यन्दन । **हिं**– तेन्दु । **ब**– तेन्द, गाव । **म**– देम्बुरु । **क**– रौंबरु । **लै**– DIOSPYROI PEREGRINA.

स्वभाव– टर्रो, तितो र मधुरो छ । स्निग्ध, सङ्ग्राही र गरम छ । भारी र पचाइनसक्नु छ । जिभ्रोलाई लठरो पार्दछ ।

यसको फल– काँचो छ भने टर्रो, रुखो र ठण्डा छ । हलका छ । सङ्ग्राही र लेखन छ । वायुलाई बढाउँदछ । गोटा पार्दछ । अरुचि गराउँदछ ।

पाकेको फल– गुलियो, स्वादिलो, स्निग्ध र वातनाशक छ । पित्त, प्रमेह, अश्मरी र रक्तदोषलाई शमन गर्दछ । हत्पति पच्दैन ।

५४५. सानो तिदु

सं– काकतिन्दुक, काकपीलु, काकस्फूर्ज, काकबीजक, कालपील, काकाण्ड, काल, कालस्फूर्ज । **हिं**– मकरतेदुआ । **ब**– केन्द । **म**– कांटटेम्बुरु, काकटेंभुर्णी । **क**– किरिरुबरु । **लै**– DIOSPYROS TOMENTOSA.

स्वभाव– काँचो टर्रो, अमिलो र भारी छ । ठण्डा छ । वातविकार गराउँदछ । पाकेको मिठो छ । पित्त र वायुलाई हटाउँदछ । केही कफकारक र ग्राही छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५४६. ओखर

सं– अक्षोट, कन्दराल, कर्पराल, कोरेष्ट, गुहाशय, पार्वतीय, पृथक्छद, फलस्नेह, बृहच्छद, मधुमज्जा, रेखाफल, स्वादुमज्ज । **हि**– अखरोट, अक्षोट । **ब**– आख्रोट । **म**– अकरोड । **क**– आखोट । **लै**– JUGLANS REGIA.

स्वभाव– मिठो, केही अमिलो र स्निग्ध छ । ठण्डा र भारी छ । बल वीर्य बढाउँदछ । रुचि गराउँदछ । मल बाँध्दछ । वातपित्त, क्षतःक्षय, हृदयरोग, रक्तदोष, रक्तवात र दाहलाई हटाउँदछ । कफलाई कोप गराउँदछ ।

५४७. सानो दाँते ओखर

दाँते ओखर सानो, ठुलो गरी दुई जातको छ । गुजरात कच्छदेशको प्रसिद्ध छ ।

सं– पीलु, करभवल्लभ, गुडफल, धानी, विलोचनफल, शाखी, शीतसह, श्याम, स्रंसी । **हि**– **ब**– पीलु । **म**– लघु पीलु । **क**– मिरिय ओगनी । **लै**– SALVADORA PERSICA.

स्वभाव– पिरो, टर्रो, गुलियो, अमिलो र केही तितो छ । स्निग्ध, सारक र भेदक छ । गरम र विदाही छ । रक्तपित्त गराउँदछ । अर्श, गुल्म, कफ, वातरक्त, प्लीहा, आनाह, उदररोग र विषदोषलाई हटाउँदछ ।

५४८. ठुलो दाँते ओखर

सं– बृहत्पीलु, महापीलु, महाफल, महावृक्ष, मधुपीलु, राजपीलु । **हि**– बडा पीलु, झल । **ब**– पीलु । **म**– वडिल पीलु । **क**– दोडु पीलु । **लै**– SALVADORA OLEOIDES.

स्वभाव– गुलियो र मिठो छ । हलका र वीर्यवर्धक छ । रुचि गराउँदछ । भोक जगाउँदछ । विषदोष, आमदोष र पित्तलाई हटाउँदछ । ओखरको तेल हलका छ । कफ र वायुलाई शमन गर्दछ ।

५४९. नासपाती

सं– पारेवत, पालेवत, मधुफल, रेवत, अमृतफल, आरेवत । **हि**– पारेवत, नासपाती । **ब**– पेपारा । **म**– उतरी । **क**– उतरिगे । **लै**– PYRUS COMMUNIS.

स्वभाव– केही टर्रो, गुलियो र स्निग्ध छ । वीर्यवर्धक र हृदयलाई हितकारक छ । कृमि, वायु, तृष्णा, ज्वर, दाह, मुर्छा, श्रम र शोषमा उपयोगी छ । त्रिदोषलाई शमन गर्दछ । भारी र रुचिकारक छ । नासपाती शब्द काबुल मुगलमा पनि प्रसिद्ध छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसमा, साना र ठुला गरी दुई जातको हुन्छ, त्यसमा पनि, गुलियो र अमिलो गरी दुई प्रकारको हुन्छ । गुलियो ठण्डा छ । अमिलो गरम छ ।

५५०. स्याउ

सं– महापारेवत, माणवक, रक्तरैवतक, साम्राणिज, सेव, स्वर्णपारेवत, बृहत्पारेवत, द्वीपखर्जूरी, द्वीपज, खारिक । **हि– ब–** सेव । **लै–** MALUS SYLVESTRIS.

स्वभाव– गौल्य छ । बल पुष्टि वीर्यलाई वढाउँदछ । मुर्छा र ज्वरलाई हटाउँदछ । नासपातीभन्दा गुणमा बढता छ ।

यसमा पनि साना, ठुला गरी दुई प्रकारका र गुलियो, अमिलो गरी दुई जातका हुन्छन् । गुलियो ठण्डा छ । अमिलो गरम छ ।

कहीं माणवक शब्द भिन्दै गरी स्वभावमा केही अमिलो छ । तृष्णालाई हटाउँदछ । हृदयलाई हित गर्दछ । भनी लेखिएको छ र यसै माणवकलाई लोकमा कसैले चिनियाँ कुसुमफल र कसैले वनदारिम पनि भनी वताउँदछन् ।

५५१. रामनगरे वयर

सं– सिञ्चितिकाफल, शिम्बितिकाफल, मुष्टिप्रमाणवदरं । **हि–** बडे बेर । **ब–** बड कुलफल । **म–** मोठे वोर । **लै–** PYRUS MALUS.

स्वभाव– गुलियो, मिठो, ठण्डा र भारी छ । रुचि र पुष्टि गराउँदछ । कफ र शुक्रलाई बढाउँदछ ।

५५२. देशी महुवा

सं– मधूक, मधुवृक्ष, मधुष्ठिल, मधुस्रव, माधव, गुडपुष्प, लोध्रपुष्प, वानप्रस्थ । **हि–** महुवा । **ब–** मौल, मौया । **म– क–** मधुइप्पे । **लै–** MADHUKA INDICA.

स्वभाव– गुलियो र केही तितो टर्रो छ । ठण्डा छ । कफकारक छ । वीर्य र पुष्टिलाई बढाउँदछ । पित्त, दाह, व्रण, श्रम, कृमिदोष र वात दोषलाई हटाउँदछ ।

महुवाको खुदो– सं– मधूकफाणितम् ।

स्वादिलो, टर्रो, रुखो र पाकावस्थामा मधुरो छ । वायु र पित्तलाई वढाउँदछ । कफलाई हटाउँदछ । वस्तिदोष गराउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५५३. पानीका किनारको महुवा

सं- जलमधूक, कीरेष्ठ, क्षौद्रप्रिय, गैरिकाक्ष, दीर्घपत्रक, पतङ्ग, मङ्गल्य, मधुपुष्प। **हि-** जलमहुवा। **म-** पह्वे। **क-** तोरेइप्पे। **लै-** BASSIA LATIFOLIA. कहीँ पर्वते महुवा पनि भन्दछन्।

स्वभाव- गुलियो छ। ठण्डा छ। रसायन छ। बल र वीर्यलाई बढाउँदछ। व्रण र वमनलाई हटाउँदछ।

महुवाको फूल- गुलियो, स्निग्ध, ठण्डा र भारी छ। हृदयको हित छ। बल र वीर्यलाई बढाउँदछ। वायु, पित्त र दाहलाई हटाउँदछ।

महुवाको फूल- गुलियो, स्निग्ध, ठण्डा र भारी छ। बल र वीर्यलाई बढाउँदछ। वात पित्त र रक्तविकारलाई हटाउँदछ। तृष्णा, दाह, श्वास, कास, क्षतःक्षयमा उपयोगी छ। मल रोक्तछ। हृदयलाई फाइदा छैन।

५५४. लिची

सं- भव्य, भव, भविष्य, भावन, पिच्छलबीज, लोमफल, वक्रशोधन। **हि-** ओट, लिची। **ब-** चालते। **म-** ओटिचे। **क-** नीवे। **लै-** LITCHI CHINENSIS.

स्वभाव- काँचो अमिलो, टर्रो र गरम छ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। पाकेको गुलियो र केही अमिलो छ। रुचि गराउँदछ। त्रिदोषको नाशक छ। परिश्रम र शूललाई हटाउँदछ।

५५५. खुरपानी, आरु

सं- आरुक, आलुक, भल्ल, भल्लुक, मल्ल, रक्तफल, वीर, वीरसेन, वीरारुक़। **हि-** आरु, आलुबुखारा। **म-** आरुक, वीरारुक। **क-** आरुक। **लै-** PRUNUS DOMESTICA.

यो फूल, पात, फूलका आकारका भेदले चार जात हुन्छ भन्ने लेखिएको छ। जस्तै आरु, खुर्पानी, आलुबोखडा र आलुचा यी सबै स्वभावमा समान छन्।

स्वभाव- टर्रो, अमिलो र गुलियो छ। ठण्डा छ। पाकावस्थामा गरम छ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ। पाचनशक्तिलाई बढाउँदछ। भारी, सङ्ग्राही र भेदी छ। मुखलाई स्वादिलो गराउँदछ। झाडा पिसाब खुलाउँदछ। भोक जगाउँदछ। प्रमेह, गुल्म र रक्तवातलाई शमन गर्दछ। रुखो र पचाइनसक्नु छ। राम्रो पाकेको छ भने गुलियो, भारी र गरमको हुन्छ। रुचि गराउँदछ। कफ, पित्त र धातुलाई बढाउँदछ। प्रमेह, अर्श, ज्वर र वायुलाई हटाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५५६. दाख

यो ठुलो र सानो गरी दुई जात र ठुलोमा पनि खैरो (अब्जुस) र कालो (मुनका) गरी दुई प्रकारलो हुन्छ, सानोलाई किसमिस भनिन्छ। अङ्गुर पनि पूर्वाचार्यहरूबाट दाखकै समान स्वभावमा मानिएको छ।

साधारण **सं**- द्राक्षा, तापसप्रिया, कृष्णा, गुच्छफला, गोस्तनी चारुफला, प्रियाला, मृद्विका, रसाला, हारहूरा, अमृतफला। **हि**- दाख। काली दाख, भुरी दाख, किसमिस, अङ्गर। **ब**- मनका, किसमिस, अङ्गुर। **म**- द्राक्षा, काले दाख, किसमिस। **क**- बडेगण द्राक्ष, चिकुद्राक्षे। **लै**- दाख VITIS VINIFERA, (अङ्गुर) CITRUS PARADISI.

स्वभाव- साधारण गुलियो, मिठो र स्निग्ध छ। रुचि र तृप्ति गराउँदछ। नेत्रलाई हित गर्दछ। रक्तदोष, शीतपित्त, श्वास, कास, परिश्रम, वमन, शोफ, तृष्णा, ज्वर, दाह, आध्मान र श्रमलाई हटाउँदछ।

शुद्ध काँचो पिरो, गरम र शरीरमा फैलिने स्वभावको छ। पित्त र रगतलाई बिगार्दछ।

मध्यावस्थाको अमिलो हुन्छ, रुचि र अग्नि बढाउँदछ।

पाकेको केही अमिलोसहितको गुलियो हुन्छ। तृष्णा र रक्तपित्तलाई हटाउँदछ।

पाको सुकेको श्रमलाई हटाउँदछ। तृप्ति र पुष्टि गराउँदछ। अति उत्तम हुन्छ। क्षीण वीर्यवालालाई पनि वाजीकरण गराउँदछ।

विशेष ठुलो-सं- कपिलद्राक्षा, कपिलफला, काश्मिरी, अमृतरसा, गोस्तनी, दीर्घफला, मधुफला, मधूली, मधुवल्ली, मृद्वी, मद्वीका, शतवीर्या, सुफला, हरिता, हारहूरा, हिमोत्तरपथिका, हैमवती।

स्वभाव- मिठो, ठण्डा, स्निग्ध र भारी छ। वायुलाई अनुलोमन गर्दछ। वीर्यलाई बढाउँदछ। परिश्रमलाई हटाउँदछ। हर्ष गराउँदछ। तृष्णा, हृदयरोग, रक्तविकांर, दाह, मुर्छा, श्वास, कास, कफदोष र पित्तज्वरलाई शमन गर्दछ।

किसमिस-सं- काकलीद्राक्षा, जम्बुका, निर्बीजा, फलोत्तमा, लघुद्राक्षा, रसाधिका, रुचिकारिणी, सुवृत्ता।

स्वभाव- केही अमिलो भई गुलियो छ। रसिलो छ। रुचि गराउँदछ। वीर्यलाई बढाउँदछ। मुख तितो हुनेलाई हटाउँदछ। श्वास, कास, ज्वर, हृदयरोग, रक्तपित्त, क्षतक्षय, स्वरभेद, तृष्णा, वायु र पित्तलाई शमन गर्दछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५५७. कमरख, मधानेफल

सं- कर्मरङ्ग, कर्मरक, कर्मर, कर्मार, धाराफलक, पीतफल, मुद्गरक, मुद्गरफल, रुजाकर, शुकप्रिय । **हि-** कमरख कामगा । कमरें । **क-** कसर । **लै-** AVERRHOA CARAM BOLA.

स्वभाव- काँचो फल- अमिलो, गरम र ग्राही छ । पित्त बढाउँदछ । वायुलाई हटाउँदछ । अम्लपित्त गराउँदछ ।

पाकेको फल- गुलियो, अमिलो र रुचिवर्धक छ । बल पुष्टि गराउँदछ ।

५५८. फालसा, सालफस्रो

सं- परूसक, परू, परूष, परापर, नीलपर्ण, नीलमन्डल, गिरिपीलु, धन्वनछद, अल्पास्थि । **हि-** फालसा, परूषा । **ब-** परूष, फलसा । **म-** पर्पका । **क-** वेट्टहा, दोगली, दागल । **लै-** GREWIA ASIATICA.

स्वभाव- काँचो फल टर्रो, अमिलो र केही स्वादिलो छ । हलका र गरम छ । रुखो छ । पित्तलाई बढाउँदछ । वायुलाई हटाउँदछ ।

पाकेको गुलियो, अमिलो र ठण्डा छ । रुचि गराउँदछ । विष्टम्भी छ । पुष्टि गराउँदछ । हृदयको हित छ । वायु, पित्त, रक्तका विकार, दाह, तृष्णा र क्षतक्षयलाई शमन गर्दछ ।

यसको बोक्रा योनिदाह, लिङ्गदाह र प्रमेहलाई शमन गर्दछ । मूत्रदोषलाई पनि हटाउँदछ । शीतपित्त र वातदोषमा पनि उपयोगी छ ।

६५९. वर

सं- वट, विटपी, अवरोही, क्षीरी, जटाल, न्यग्रोध, ध्रुव, नील, पादरोहण, बहुपाद, मण्डली, महाछाय, यमप्रिय, यक्षावास, यक्षतरु, रक्तफल, शिफारुह, स्कन्धरुह । **हि-** बड (र), बगद । **ब- म-** वट । **क-** आल । **लै-** FICUS BENGALENSIS.

स्वभाव- टर्रो र मधुरो छ । रुखो, ठण्डा, भारी र ग्राही छ । कफ, पित्त, व्रण, विसर्प, शोफ, दाह, ज्वर, मुर्छा, तृष्णा, वमन र योनिदोषमा उपयोगी छ । वर्णलाई राम्रो गराउँदछ ।

५६०. दुधेवर

सं- नदीवट, अमरा, आसङ्गिनी, क्षीरकाष्ठा, यज्ञवृक्ष, वटक, वटी, सिद्धार्थ । **म-** दुजावड । **क-** गालिआल ।

स्वभाव- टर्रो, गुलियो र ठण्डा छ । पित्तलाई हटाउँदछ । दाह, तृष्णा, श्रम, श्वास र वमनलाई शमन गर्दछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५६१. पिपल

सं– अश्वत्थ, अच्युतावास, गजभक्षक, गुह्यपत्र, चलदल, चलपत्र चैत्रद्रुम, धर्मवृक्ष, पवित्रक, पिप्पल, बोधिवृक्ष, मङ्गल्य, याज्ञिक, विप्र, शुचिद्रुम, शुभद, श्यामल, श्रीमान्, सेव्य, सत्य, क्षीरद्रुम। **हि**– पीपल वृक्ष। **ब**- अश्वत्थ। **म**- पिपल, पिपलु। **क**- अरली। **लै**- FICUS RELIGIOSA.

स्वभाव– टर्रो, गुलियो र केही तितो छ। ठण्डा र रुखो छ। भारी छ। पचाइनसक्नु छ। वर्णलाई राम्रो गराउँदछ। योनिलाई शुद्ध गराउँदछ। दाह, पित्त, कफ र व्रणलाई हटाउँदछ।

छिपिएकोले योनिदोष र रक्तदोषलाई शमन गर्दछ।

यसको पाकेको फल ठण्डा छ। हृदयको हित छ। रक्तदोष, पित्त दोष, विषदोष, दाह, वमन, शोष र अरुचिलाई हटाउँदछ।

५६२. वनपिपल

सं– अश्वत्थी, अश्वत्थसन्निभा, क्षुद्रा, पवित्रा, पिपलिका, लघुपत्री, वनस्था, ह्रस्वपत्रिका। **हि**– वनपिपल। **म**– अश्वत्थी। **क**– हेणरली।

स्वभाव– गुलियो र टर्रो छ। रक्तपित्तलाई हटाउँदछ। विषदोष र दाहको नाशक छ। गर्भिणीलाई हित गर्दछ।

यसको रुख, पात पूर्वोक्त भन्दा सानो हुन्छ।

५६३. पारीशपिपल

सं– पारीश, कपिचूत, कमण्डलु, कन्दराल, कपीतन, क्रमुक, गर्दभाण्ड, तूल, तूद, धूमक, नीलवृत्तक, फलीश, ब्रह्मकाष्ठ, ब्रह्मदारु, ब्राह्मणेष्ट, मृदुसार, सुरूप, विप्रकाष्ठ, सुपुष्प। **हि**– पारिसपिपल, गजदण्ड। **ब**– गजशुन्डी। **म**– परिसापिपलु। **क**– वङ्गरसी (ली)। **लै**– THESPESIA POPULNEA.

स्वभाव– मधुरो, अमिलो र टर्रो छ। स्निग्ध र पचाइनसक्नु छ। कफ, शुक्र र कृमिलाई पैदा गर्दछ। वायु, पित्त, दाह, कण्ठरोग र हृदय रोगमा उपयोगी छ।

फल – गुलियो र अमिलो छ।

जरा– टर्रो छ।

गुदी – स्वादिलो छ।

यसमा पहेँलो फूल फुल्दछ। यसलाई काँठेपिपल पनि भन्दछन्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५६४. दाह्री हुने पिपल

सं- नन्दीवृक्ष, अश्वत्थभेद, क्षयतरु, क्षीरी, गजपादप, प्ररोही, वनस्पति, स्थालीवृक्ष, स्फूर्जनतरु । **हि-** बेलियापिपल ।

स्वभाव- तितो, टर्रो र स्वादिलो छ । हलका र गरम छ । ग्राही छ । पाकावस्थामा पिरो छ । पित्त, कफ, रगत र विषका दोषलाई हटाउँदछ । यसलाई लहरे पिपल पनि भन्दछन् ।

५६५. पाखी

सं- प्लक्ष, प्लवक, प्लवङ्ग, पिपरि, पर्कटी, पुन्ड्र, कपीतन, कमण्डलु, कपोतक, कर्पटी, क्षीरी, गर्दभाण्ड, जरी, दृढप्ररोह, भिदूर, मङ्गलछाय, महावल, महावरोह, वरोहशाखी, शृङ्गी, सुपार्श्व, ह्रस्वपर्ण । **हि-** पाखर, पिलखन । **ब-** पाकुड । **म-** पिप्परी । **क-** वसुरी । **लै-** FICUS LACOR.

स्वभाव- पिरो र टर्रो छ । ठण्डा छ । रक्तदोष, मुर्छा, भ्रम, प्रलाप, व्रणदोष, योनिरोग, शोफ रक्तपित्त, दाह र पित्त कफ रगतको विकारलाई शान्त गर्दछ ।

यो ठुला साना पातका भेदले दुई जातको हुन्छ । ठुलो पातवालाभन्दा साना पातवाला गुणमा विशेष छ ।

५६६. डुम्री

सं- उदुम्बर, कालस्कन्ध, क्षीरवृक्ष, जन्तुफल, पवित्रक, पुष्पशून्य, यज्ञयोग्य, यज्ञीय, शीतवल्क, शीतफल, सदाफल, सुप्रतिष्ठित, सौम्य, हेमपुष्प । **हि-** गुलर । **ब-** यज्ञडुमुर । **म-** डम्बर । **क-** अत्ति । **लै-** FICUS RECEMOSA ।

स्वभाव- काँचो फल टर्रो र रुखो छ । रुचि र भोक बढाउँदछ । रक्तविकारलाई हटाउँदछ । मासु लगाउँदछ ।

पाकेको टर्रो, मिठो, रुखो र ठण्डा छ । कृमिलाई पैदा गर्दछ । पित्त र रगतको विकारलाई हटाउँदछ । मुर्छा, दाह, तृष्णा, श्रम र शोफमा उपयोगी छ । वर्ण राम्रो गराउँदछ ।

यसका रुखको बोक्रा टर्रो, ठण्डा र दुधिलो छ । गर्भलाई रक्षा गर्दछ । योनिरोग र व्रणदोषलाई हटाउँदछ । दुध बढाउँदछ ।

५६७. खनायो

सं- नद्युदुम्वरिका, लघुपत्रफला, लघुहेमदुग्धा, लघुफला, लघुदुम्वरा, सदाफला । **म-** नदीतीर उदुम्बर । **क-** तोरेअत्ति ।

स्वभाव- पूर्वोक्त डुम्रीभन्दा, रस वीर्य विपाकमा केही कम छ ।

यसको बोक्रा पनि पूर्वोक्त स्वभाव भई केही कमीको छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५६८. खस्रेटो

सं– काकोदुम्बरिका, कठिना, कुष्ठघ्नी, कृष्णोदुम्वरिका, खरपत्रा, अजाक्षा, उदुम्बरी, जघनेफला, ध्वाँक्षी, प्रभेषजा, फलु, फलुनी, मलय, सराजिका। **हि–** कटुभर, कटगुलरिया। **ब–** काकडुमुर। **म–** काला उदुवर। **क–** काअति। **लै–** FICUS HISPIDA.

स्वभाव– तितो, पिरो, टर्रो र अमिलो छ। ग्राही छ। छालाका रोग, रक्तविकारका रोग, कफ, पित्त, रक्तपित्त, व्रण, श्वेतकुष्ठ, पाण्डु, कामला, शोथ, अर्श र ऊर्ध्वगत दोषमा हितकारक छ। गर्भलाई रक्षा गर्दछ। स्त्रीको दुध बढाउँदछ।

यसको फल टर्रो र स्वादिलो छ। पाकावस्थामा गुलियो छ। भारी र स्निग्ध छ। तृप्ति गराउँदछ। धातुलाई बढाउँदछ। पौष्टिक छ। ग्राही छ। मल रोक्तछ। वायुलाई बढाउँदछ।

यसको बोक्रा चपाउँदा, ओठ मुखमा रातो वस्ने हुँदा यसलाई पूर्व पहाडतर्फ गोठाले पान पनि भन्दछन्।

खसुको पात सानो र गेडा ओखरभन्दा ठुलो हुन्छ। यो खस्रेको गेडा सानो र पात ठुलो हुन्छ।

५६९. बयर

बयर अगुजे बयर, ठुलो बयर, देहाती बयर, औले बयर गरी चार प्रकारका छन्, क्रमले तल लेखिएको छ।

१. अगुजे बयर

सं– बदर, बदरी, बालेष्ट, कर्कन्धु, कण्टकी, कोल, गुडफल, दृढवीज, फलशैशिर, फेनिल, बक्रकण्टक, वृत्तफल, शैशिर, सुबीज, सुफल, सौवीरक, स्वच्छ। **हि–** बेर। **ब–** कुल, वसर। **म–** बोर, राजबोर, भूवेरी, क्षुद्रवीर। **क–** येरनु, राजयेरनु। **लै–** ZIZYPHUS JIJUBA.

स्वभाव– काँचो गुलियो, टर्रो र अमिलो हुन्छ। पाकेको गुलियो अमिलो हुन्छ। गरम छ। कफकारक र पाचक छ। रुचि गराउँदछ। अतिसार, रगत, श्रम र शोषलाई हटाउँदछ।

२. ठुलो बयर

सं– राजबदर, राजवल्लभ, राजकोल, तनुबीज, नृपेष्ट, नृपवदर, पृथुकोल, मधुरफल। **हि–** कण्डियारी। **ब–** उनाव। **म–** राजबोर। **क–** राजयेरनु। **लै–** ZIZY PHUS SATIVA.

स्वभाव– गुलियो र मिठो छ। ठण्डा छ। वायु, पित्त र दाहलाई हटाउँदछ। वीर्यलाई बढाउँदछ। शोष र श्रमलाई शमन गर्दछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३. देहाती बयर

सं– भूबदरी, क्षितिबदरी, बदरिवल्ली, बहुफलिका, बदरफली, लघुबदरी, वल्लीबदरी, सूक्ष्मबदरी। **हि–** झा(ना)रबेर। **म–** जङ्गली बोर, भूबेरी। **क–** भूबेरी। **लै**-ZIZYPHUS NUMMULARIA.

स्वभाव– गुलियो र अमिलो छ। कफ र वायुको विकारलाई हटाउँदछ। पथ्य छ। दीपन पाचन र रुचि गराउँदछ। पित्त र रगतलाई, केही बढाउँदछ। कहीँ यसैलाई हिन्दीमा उनाव पनि भन्दछन्।

४. औले बयर

सं– सूक्ष्मफलबदर, सूक्ष्मपत्रक, शवराहार, शिखिप्रिय, बहुकण्ट, मधुर, दुःस्पर्श। **म–** क्षुद्रवोरक। **क–** किरियेरनु। **लै**-ZIZYPHUS OENOPLIA.

स्वभाव– गुलियो, अमिलो र स्निग्ध छ। रुचि गराउँदछ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। केही पित्त र दाह गराउँदछ। कृमिकारक छ। बयरका पातको लेपले ज्वर र दाहलाई हटाउँदछ। बोक्राले फोडालाई शमन गर्दछ। बियाँ नेत्ररोगमा हित छ।

५७०. बिमिरो

सं– बीजपूर, बीजपूर्ण, बीजक, बीजफलक, केसराम्ल, जन्तुघ्न, दन्तुरत्वच, पूर्णबीज, पूरक, मातुलुङ्ग, चरुक, रोचनफल, सुकेसर, सुपूरक। **हि–** बिजोरा निम्बु। **ब–** टावालेवु। **म–** महालुङ्ग, माहुलुङ्ग। **क–** माधवल। **लै–** CITRUS MEDICA.

स्वभाव– अमिलो, पिरो र स्वादिलो छ। गरम र हलका छ। हृदयको हित छ। दीपन पाचन गराउँदछ। रुचि बढाउँदछ। कण्ठ र जिब्रोलाई शुद्ध गराउँदछ। श्वास, कास, त्रिदोष, रक्तपित्त र तृष्णालाई शमन गर्दछ।

काँचो– पित्त, वायु, कफ र रगतलाई बिगार्दछ।

पाकेको वर्णकारक र हृदयको हित छ। बल र पुष्टि गराउँदछ। शूल, अजीर्ण, विबन्ध, वायु, कफ, श्वास, मन्दाग्नि, कास, अरुचि र शोफमा उपयोगी छ।

फलको बोक्रा तितो र अपच छ। गरम छ। स्निग्ध र भारी छ। कृमि, कफ र वायुलाई हटाउँदछ।

माझको गुदी मिठो, स्निग्ध र ठण्डा छ। भारी छ। कफ र धातुलाई बढाउँदछ। वायु र पित्तको नाशक छ। शूल, वमन, अरुचिलाई हटाउँदछ।

केसर अमिलो छ। भोक जगाउँदछ। हलका र ग्राही छ। रुचि गराउँदछ। गुल्म, उदररोग, श्वास, कास, वातविकार, मदात्यय, शोष, विबन्ध, अर्श र वमनमा हितकारक छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बियाँ तितो र गरम छ। भारी छ। हत्पति पच्दैन। भोक जगाउँदछ। बललाई बढाउँदछ। अर्श, शोफ र त्रिदोषको नाशक छ। जरा अर्श, कृमि, विषरूचि, शूल र मलबद्धधलाई शमन गर्दछ। फूल ठण्डा, हलका र ग्राही छ। भोक जगाउँदछ। रक्तपित्तलाई हटाउँदछ।

५७१. वनबिमिरो

सं– वनबीजपूरक, वनज, वनपूरक, वनबीज, वनोद्भवा, अत्यम्ला, गन्धाढया, देवद्रुती, देवदासी, देवेष्टा, पवनी, पीता, महाफला, मातुलुङ्गिका।

स्वभाव– अति अमिलो छ। पिरो र केही गरम छ। रुचि गराउँदछ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। आमदोष, कृमिदोष र श्वासमा हितकारक छ।

५७२. मधुबिमिरो

सं– मधुरबीजपूर, मधुरकर्कटी, मधुरफला, मधुकर्कटी, मधुपर्णी, मधुवल्ली, महाफला, वर्धमाना।

स्वभाव– मिठो, गुलियो, ठण्डा र भारी छ। रुचि गराउँदछ। वीर्य बढाउँदछ। त्रिदोषलाई हटाउँदछ। हत्पति पच्दैन। दाह, विवन्ध, रक्त दोष, कास, क्षय, श्वास र हिक्कामा फाइदा छ।

यसको केसरसमेत गुलियो हुन्छ।

स्वभाव– पूर्वोक्तसमान छ।

५७३. अमला

सं– आमलकी, अमृता, अमृतफला, जातीफला, धात्रिका, धात्रेयी, धात्रीफला, रोचनी, वयस्या, वृष्या, वृत्तफला, शान्ता, शिवा, शिव, शीता, श्रीफला। **हि–** आँवला। **ब–** आमला। **म–** आवला। कनेल्लि। **लै–** EMBLICA OFFICINALIS.

स्वभाव– टर्रो, अमिलो, गुलियो र केही तितो, पिरो छ। ठण्डा र हलका छ। रसायन छ। वीर्य बढाउँदछ। अरुचिलाई हटाउँदछ। केशलाई हित छ। दाह, पित्त, प्रमेह, रक्तपित्त, विषदोष, त्रिदोष, आध्मान, मलवर्धक, शोथ, तृष्णा, रक्तविकार, शोफ र वमनलाई शमन गराउँदछ।

अमलाको स्वभाव– हर्रोसमानको पनि छ। परन्तु, अमला विशेष गरी रक्तपित्त, प्रमेहको नाशक र वीर्यको वर्धक छ। रसायन छ। अमिलो हुनाले वायुलाई हटाउँदछ। गुलियो र ठण्डा हुनाले, पित्तलाई शमन गराउँदछ। रुखो र टर्रो हुँदा, कफलाई शमन गर्दछ।

अमलाको सुकाएको फल तितो, अमिलो, पिरो, टर्रो र गुलियो छ। केश र नेत्रलाई हित गर्दछ। टुटेको हड्डीलाई सन्धान गर्दछ। धातुलाई बढाउँदछ। यसको लेप गर्नाले चेहडा राम्रो गराउँदछ। पित्त, कफ, तृष्णा, पसिना, मेदाका रोग, विषविकार र त्रिदोषलाई नै शमन गर्दछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५७४. काठेअमला

सं– काष्ठधात्रीफल, क्षुद्रामलक, क्षुद्रजातीफल, क्षुद्रधात्री। **हि–** काठआँवला, गङ्गेरुआ, घागर। **ब–** काटआमला। **म–** काँठा आमला, काकाँ। **क–** किरिनेल्ले। **लै–** GARUGA PINNATA.

स्वभाव– टर्रो, पिरो र ठण्डा छ। पित्त र रगतको विकारलाई हटाउँदछ। पूर्वोक्तभन्दा अधिक छ।

५७५. अमिली

सं– चिञ्चा, चुका, चुक्रिका, चक्रिका, अम्लिंका, अम्ली, अम्ला, दन्तराठा, वृक्षाम्ल, शाकचुक्रिका, सुतित्तिडी। **हि–** इमली, तितिडी। **ब–** तेत्तुल। **म–** चिञ्चा। **क–** हुणिसे। **लै–** TAMARINDUS INDICA.

स्वभाव– अमिलोको फल काँचोमा अति अमिलो, गरम र ग्राही छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। कफ, पित्त, रगत र रक्तपित्तलाई कोप गराउँदछ।

पाकेको अमिलो गुलियो छ। भेदक र मलस्तम्भक छ। भोक जगाउँदछ। रुचि गराउँदछ। गरम, रुखो र सारक छ। हृदयको हित छ। वस्ति शुद्ध गराउँदछ। व्रणदोष, कृमिदोष, कफ र वायुलाई हटाउँदछ।

पाकी सुकेको हृदयलाई हित छ। हलका छ। भ्रान्ति, परिश्रम, तृष्णा, ग्लानि र कृमिलाई हटाउँदछ। एक वर्षको पुरानो छ भने वायु र पित्तलाई हटाउँदछ। अधिक गुणदायक हुन्छ।

यसका वृक्षका बोक्राको क्षार अग्निमान्द्य र शूललाई हटाउँदछ।

पाकेको अमिलोको रस गुलियो र अमिलो हुन्छ। रुचि गराउँदछ। व्रणलाई हटाउँदछ। लेप गरेमा शोथ र पङ्क्तिशूललाई शमन गर्दछ।

यसको चुक अति अमिलो छ। वातनाशक छ। कफ र दाह गराउँदछ। त्यसमा चिनी वा मिश्री बरोबर मिलाउनाले - दाह, पित्त र कफको पीडालाई हटाउँदछ।

अमिलोको पात शोथ र रक्तदोषलाई हटाउँदछ।

अमिलोको फूल टर्रो, अमिलो र स्वादिलो छ। हलका छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। वायु, कफ र प्रमेहलाई शमन गर्दछ।

५७६. अमारो

सं– आम्रातक, अम्लवाटक, कपिचुत, कपिरसाढय, कपिप्रिय, कपीतन, तनुक्षीर, पीतनक, मर्कटाम्र, शृङ्गी। **हि–** अमाडा, आमडा। **ब–** आमडा। **म–** आबाडेय कायी। **क–** आवाडे। **लै–** SPONDIAS PINNATA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– अमारोको फल काँचो टर्रो, अमिलो र भारी छ। गरम र सारक छ। घाँटीको हित छ। पित्त, कफ र रगतलाई बढाउँदछ। आमवातलाई शमन गर्दछ। पाकेको टर्रो, मिठो र स्निग्ध छ। तृप्ति गराउँदछ। कफ र बल वीर्यलाई बढाउँदछ। मल रोक्तछ। वायु, पित्त, रक्तदोष, दाह र क्षतक्षयमा उपयोगी छ।

यसको पात कमलो छ। ग्राही छ। पाकावस्थामा ठण्डा छ। रुचि र अग्निलाई बढाउँदछ।

५७७. सुन्तला

सं– नारङ्ग, नागरङ्ग, ऐरावत, गन्धाढय, गन्धपत्र, त्वचाङ्ग, त्वक्सुगन्ध, मुखप्रिय, योगरङ्ग, रवीष्ट, बकवास, सुरङ्ग। **नेवा–** सुन्तलासी। **हि–** नारङ्गी, सन्तरा। **ब–** कमलालेबु, नारङ्गीलेम्बु। **म–** नारिङ्ग। नारङ्ग। **क–** नारङ्ग। **लै–** CITRUS RETICULATA.

स्वभाव– यो गुलियो र अमिलो गरी दुई प्रकारको हुन्छ। गुलियोमा पनि काँचो छ भने ता अमिलो रसको हुन्छ। गुलियो मिठो र हलका छ। भोक जगाउँदछ। दाहलाई शमन गर्दछ। हृदयको हित छ। खाएको वस्तु पाक गराउँदछ। अरुचि, वायु र परिश्रमलाई हटाउँदछ। सारक छ। पुष्टि गराउँदछ। खाना खाएपछि खाँदामा पनि कुनै विगार गर्दैन। अमिलो केही मात्र गुलियो हुन्छ। हृदयको हित छ। भोजन रुचाउँदछ। वायुलाई हटाउँदछ। भारी छ। कठिनले पच्दछ। गरम पनि छ। कमला पनि सुन्तलाकै जातमा मानिएको छ।

५७८. कागती

सं– निम्बूक, निम्बू, अम्लसार, अम्लजम्बीर, जन्तुमारी, दन्ताघात, रोचन, वह्निदीप्य, वह्निबीज, शोधन। **हि–** निबु, निम्बू, कागजी निम्बू। **ब–** कागजीलेबरु। **म–** निम्बे। **क–** निम्बू। **लै–** CITRUS AURA NTIFOLIA.

स्वभाव– अमिलो, पिरो र टर्रो छ। केही गरम र हलका छ। सुगन्ध छ। दीपन पाचन गराउँदछ। वायुलाई हटाउँदछ। पित्त र वातरक्त पैदा गराउँदछ। कास, कफरोग, कण्ठरोग, वमन, कृमि, उदररोग, श्रम, शूल, मुखबाट पानी क्षाद्ने रोग, मलग्रह, गुदवद्ध, विचिका। अग्निमान्द्य र विषपीडामा हितकारक छ। कसैका मतमा नेत्रलाई पनि हित कहिएको छ। यो राम्रोसँग पाकेको उत्तम हुन्छ। अति रुचि गराउने हुन्छ।

५७९. निबुआ

सं– लिम्पाक, बृहज्जम्बीर। **नेवा–** लिबु। **हि– ब–** बडा निम्बू। **लै–** CITRUS LIMON.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– केही तितो, टर्रो, अमिलो र स्वादिलो, सुगन्धी छ। गरम छ। अन्नलाई रुचाउँदछ। हृदयको हित छ। ज्यादा पित्त पनि गर्दैन। शूल, गुल्म, अरुचि, विषूचिका र कृमिलाई हटाउँदछ।

केही **स्वभाव–** कागतीको पनि छ।

५८०. ज्यामिर

यो– कालीज्यामिर र काठीज्यामिर गरी दुई जातको छ, पर्यायमा समान र स्वभावमा निम्नोक्त छ।

सं– जम्बीर, जम्भ, जम्भल, जम्भीर, जन्तुजित्, जाड्यारि, दन्तशठ, मुखशोधन, रोचनक। **हि–** जम्बीरीनिबु। **ब–** जामीरलेबु। **म–** इडलेबू, मोटेइडलेबु, कञ्चिले, काडलिये। **लै–** CITRUS AURANTIUM.

स्वभाव– कालो ज्यामिर अमिलो गुलियो छ। वायुलाई हटाउँदछ। पित्तलाई बढाउँदछ। दीपन, पाचन र रुचिकारक छ। पथ्य छ। राम्रोसँग पाकेको गुलियो छ। कफलाई शमन गर्दछ। पित्त र रगतका दोषलाई हटाउँदछ। तृप्त गराउँदछ। बल वीर्य बढाउँदछ। पुष्टिकारक छ।

काठीज्यामिर अमिलो छ। गरम र भारी छ। कास, कफको वाकवाकी, वमन, तृष्णा, आमदोष, वायु, श्लेष्मा, विबन्ध, शूल, मुखको बेस्वादी, हृदयपीडा, अग्निमान्द्य र कृमिमा उपयोगी छ।

५८१. चाक्सी वा मोसम

सं– मधुजम्बीर, मधुजम्भ, मधुरजम्भल, मिष्टनिम्बूक, पित्तद्रावी, प्राचीनाकरक। **हि–** चाक्सु, सरबती निम्ब। **ब–** कमलालेबू। **म–** चाक्सीमा, साखरनिम्बू, गोदलिब। **क–** कित्तिले, कनिले। **लै–** CASSIA ABSUS, CITRUS SINENSIS,

स्वभाव– गुलियो, ठण्डा र भारी छ। कफ, पित्त, शोफ, थकोट, नदोष, गलरोग, रक्तविकार, शोष, अरुचि, तृष्णा, वमन र कफोत्क्लेशलाई शमन गर्दछ। तृप्तिकारक, वीर्यवर्धक र पुष्टिकारक छ।

५८२. कयेथ

सं– कपित्थ, कपोष्ट, करभवल्लब(भ), कठिनफल, करण्डफल, कुचफल, गन्धफल, चिरपाकी, ग्रन्थिफल, ग्राहिफल, दधित्थ, दधि, दधिफल, दन्तशठ, नीलमल्लिका, मङ्गल्य, मालूर, वृत्तफल। **हि–** कैथ। **ब–** कत्वेल। **म–** कविठ। **क–** वेललु। **लै–** FERONIA LIMONIA.

यसलाई कहीं अमिलो बेल पनि भन्दछन्।

स्वभाव– गुलियो अमिलो, टर्रो र तितो छ। ठण्डा छ। वृष्य र सङ्ग्राही छ। वायु, पित्त र व्रणको नाशक छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

काँचो फल टर्रो र अमिलो छ। रुखो, गरम, ग्राही र लेखक छ। हलका छ। रुचिकारक छ। वायु र पित्तलाई बढाउँदछ। जिभ्रोलाई ठर्रो गराउँदछ। स्वर बिगार्दछ। विषदोष र कफलाई हटाउँदछ।

पाकेको फल- गुलियो, अमिलो र केही टर्रो छ। भारी र ठण्डा छ। वीर्यवर्धक छ। कण्ठलाई शुद्ध गराउँदछ। श्वास, क्षय, रक्तरोग, वातरोग, वमन, परिश्रम, हिध्मा, विषदोष, तृष्णा, ग्लानि, हिक्का र कासमा उपयोगी छ। हत्पति पच्दैन।

बियाँ हृदयरोग, शीर्षरोग, विषदोष र विसर्पलाई शमन गर्दछ। रुचिकारक छ। अतः सर्वदा सेव्य छ।

बियाँको तेल स्वादिलो र टर्रो छ। ग्राही र पित्तनाशक छ। कफ, हिक्का, वमन र मुसाको विषलाई हटाउँदछ।

यसको फल विषनाशक छ। पात वमन, अतिसार र हिक्कालाई शमन गर्दछ।

५८३. टिमुर

सं- तुम्बरु, तीक्ष्णवल्क, तीक्ष्णफल, तीक्ष्णपत्र, अणुज, अद्रिज, महामुनि, अन्धक, वनज, सानुज, सुगन्ध, सौरभ, सौर, स्फुटत्फल। **हि-** तुम्वुरु। **ब-** तुम्बुरुफल। **म-** तेन्द्र, चिरफल। **क-** तुम्वुरु। **लै-** ZANTHOXYLUM OXYPHYLLUM.

स्वभाव- मधुरो, तितो, पिरो र पपर्रो छ। गरम र रुखो छ। दारी छ। हलका छ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। नेत्ररोग, कर्णरोग, ओष्ट रोग, शिरोरोग, शरीरको भारीपना, कृमिदोष, कुष्ठ, शूल, अरुचि, श्वास, प्लीह, मूत्रकृच्छ्र र आध्मानहरूमा उपयोगी छ। रुचि र भोक जगाउँदछ।

५८४. रुद्राक्ष

सं- रुद्राक्ष, नीलकण्टाक्ष, पावन, भूतनाशन, शर्वाक्ष, शिवाक्ष, शिवप्रिय, हराक्ष। **हि-** रुद्राक्षी। **ब-** रुद्राक्य। **म- क-** रुद्राक्ष। **लै-** ELAEOCARPUS GANITRUS.

स्वभाव- अमिलो छ, गरम छ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। शिरोरोगलाई शान्त गराउँदछ। रुचिकारक छ। भूतदोष र ग्रहदोषमा उपयोगी छ।

५८५. बेल

सं- बिल्व, कर्कटाह्व, गन्धपत्र, गन्धफल, त्रिपत्र, त्रिशाकपत्र, त्रिशिख, दुरारुह, पत्रश्रेष्ठ, मालूर, लक्ष्मीफल, शल्य, शलाटु, शाण्डिल्य, शिवेष्ट, शिवद्रुम, शैलष, शैवपत्र, श्रीफल, सदाफल, सत्फलद, समोरसार,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुभूतिक, हृद्यगन्ध । **नेवा**– व्यालह । **हि**– वेल, बिल्व, श्रीफल । **ब– म**– बेल । **क**– बेल्लवन, बेललु । **लै**– AEGLE MARMELOS.

स्वभाव– गुलियो, टर्रो, तितो र पिरो छ । रुखो, भारी र गरम छ । भोक जगाउँदछ । रुचि गराउँदछ । पाचन छ । हृदयको हित छ । पित्तलाई बढाउँदछ । वातातिसार र ज्वरलाई शमन गर्दछ ।

काँचो फल तितो र टर्रो छ । स्निग्ध, हलका र गरम छ । ग्राही र भारी छ । रुचि गराउँदछ । भोक जगाउँदछ । पाचन छ । शूल, आम वात, ग्रहणी र कफातिसारलाई शमन गर्दछ ।

अधकल्चो फल टर्रो, अमिलो र पिरो छ । स्निग्ध र हलका छ । ग्राही छ । गरम र तीक्ष्ण छ । पाचन गराउँदछ । कफ र वायुलाई हटाउँदछ । हृदयको हित छ ।

पाकेको फल मिठो, केही तितो, टर्रो छ । भारी, गरम र विष्टम्भी छ । वायुलाई बढाउँदछ । त्रिदोषकारक छ । हत्पति पच्दैन । अग्निमन्द गराउँदछ ।

जरा गुलियो र हलका छ । वमन, शूल, मूत्रकृच्छ्र र वात पित्त कफदोषलाई शमन गर्दछ ।

बेलको फूल– अतिसार, वमन, तृष्णालाई शमन गर्दछ ।

बेलपत्र– ग्राही छ । वायुलाई हटाउँदछ ।

अरू सबै जातका फल, पाकेको गुणदायक हुन्छ । बेलको फल, काँचो गुणदायक र पाकेको दोषकारक हुन्छ ।

५८६. काँढेसल्लो

सं– सल्लकी, सल्लक, सल्ली, सुगन्धा, सुरभिस्रवा, सुरभि, सुवहा, सुश्रीका, अत्यस्रफला, अश्वमूत्रिका, कुण्टरिका, गजभक्षा, गजवल्लभा, गन्धमूला, गन्धफला, छिन्नार्हा, जनविक्रमा, महेरुणा, मुखामोदा, वल्लकी, हृद्या । **हि**– सालई । **ब**– सलई । **म**– सालई, सल्लकी । **क**– तदीकु । **लै**– BOSWELLIA SERRATA.

स्वभाव– मधुरो, टर्रो र तितो छ । ग्राही र शीतवीर्य छ । कफ, वायु, पित्त, व्रणदोष, अर्श, कुष्ठ, रक्तपित्त, रक्तविकार र पक्वातिसारलाई शमन गर्दछ । पुष्टिकारक छ ।

यसको फल र फूल कफ, वायु, कुष्ठ, अर्श र अरुचिलाई हटाउँदछ ।

यसलाई देशी सल्लो, लेक सल्लो, कत्ले देशी सल्लो पनि भन्दछन् । यसको रातो खोटो आउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५८७. निर्मली

सं– कतक, कत, कतफल, अम्वुप्रसाद, गुडफल, छेदनीय, तिक्तफल, तिक्तमरीच, रुच्य । **हि**- निर्मली, पायपसारी । **ब**- निर्मलफल । **म**- चोलु । **क**- चिल्लो, कायी । **लै**- STRYCNHOS POTATORUM.

स्वभाव– मधुरो, पिरो, तितो र टर्रो छ । ठण्डा र लेखन छ । हलका र विकासी छ । रुचि गराउँदछ । दाह, विषदोष, तृष्णा, गुल्म, शूल, प्रमेह, कृमि र नेत्ररोगलाई शमन गर्दछ । धमिलो पानीमा राख्दा, पानी सङ्लो गराउँदछ ।

यसको फल– कोमल र ठण्डा छ । वायुलाई बढाउँदछ । रक्तपित्त, तृष्णा, विषदोष र मोहलाई हटाउँदछ । नेत्रलाई हित गर्दछ ।

अर्धपक्व फल दुर्जर छ । रुचि गराउँदछ । कफ र पित्तलाई हटाउँदछ ।

पाकेको फल पित्त बढाउँदछ । वमन गराउँदछ । पसिना कढाउँदछ । शोफ, पाण्डु, विषविकार, पिनास र कामलामा उपयोगी छ ।

यसको बियाँ टर्रो, मधुरो र ठण्डा छ । भारी छ । नेत्रको हित छ । वायु, कफ, विषको विकार, प्रमेह, अश्मरी, मूत्रकृच्छ्र, तृष्णा, नेत्ररोग र शिरोरोगमा हितकारी छ । पानीलाई निर्मल गराउँदछ ।

यसको जरा- सबै प्रकारका कुष्ठरोगमा हितकारक छ । यसलाई कहीँ दमाइफल भन्दछन् ।

५८८. बोहरी

सं– श्लेष्मातक, शेलु, शीतफल, शीत, शाकट, बाहुवीर, बहुवार, पिच्छल, भूतद्रुम, भूतवृक्षक, गन्धपुष्प, कबुन्दारक, उद्दाल, द्विजकुत्सित । **हि**- लिसोडा, लसनसिया । **ब**- बयार, चालतागाछ । **म**- शेलवण्ट, भोंकट । **क**- चेलु । **लै**- CORDIA DICHOTAMA.

स्वभाव– पिरो, टर्रो र स्वादिलो छ । ठण्डा र स्निग्ध छ । कफकारक र पित्तनाशक छ । पाचन गराउँदछ । कृमि, शूल, आमदोष, विषदोष, विसर्प, रक्तदोष, फोडा र खटिराहरूमा उपयोगी छ । केशको हितकारक छ ।

यसको फल– मधुरो, तितो र टर्रो छ । ठण्डा र हलका छ । पित्त र कफलाई शमन गर्दछ । रुचि गराउँदछ । वायुलाई बढाउँदछ । विष्टम्भी छ । रक्तविकार र दृष्टिदोषमा उपयोगी छ ।

पाकेको फल- गुलियो र स्निग्ध छ । ठण्डा, रुखो र भारी छ । विष्टम्भी छ । वायु, पित्त र रक्तविकारलाई शमन गर्दछ । पुष्टि गराउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५८९. सानो बोहरी

सं– भूकर्बुदारक, भूशेलु, क्षुद्रश्लेष्मातक, पिच्छल, लघु, लघुशीत, लघुशेलु, लघुभूतद्रुम, सूक्ष्मफल। **क**– गोंदिणी। **लै**– CORDIA ROTHII.

स्वभाव– मधुरो छ। केही ठण्डा छ। कृमिदोषलाई हटाउँदछ। वायुलाई कोप गराउँदछ। सुवर्णको मारक छ।

५९०. बुढेत्रो

सं– मुष्कक, मुष्क, मुचक, मूर्खक, मेहन, मोक्षक, मोचक, भोक्षक, क्षारश्रेष्ठ, गोलीढ, जडाल, पाटलि, बनवासी, विषापह। प्रतीक्ष्णक। **हि**-मोखा, फरवाह। **ब**– घण्टापारुल। **म**– मोखेपारुल मोखाडा। **क**-मोखदलाई। **लै**– SCHREBERA SWIETENIOIDES.

स्वभाव– पिरो, अमिलो, तितो र नुनिलो छ। गरम र ग्राही छ। रुचि गराउँदछ। पाचनशक्ति बढाउँदछ। प्लीह, गुल्म, उदररोग, कफ वात विषका दोष, मेदासम्वन्धी रोग, वस्तिशूल, कर्णरोग, पित्तविकार, कण्डू, शुक्रदोष र कृमिमा उपयोगी छ।

यसको फल– रोचक र भेदक छ। अग्नि जगाउँदछ। गुल्म, मेह, अर्श, पाण्डु, शुक्रदोष र कृमिसमेत उदररोगलाई शमन गर्दछ।

यसको फूल वायु पित्त कफलाई हटाउँदछ। कुष्ठलाई शमन गर्दछ।

यो सेतो र कालो गरी दुई प्रकारको हुन्छ, प्रायः शिखरको सेतो र जङ्गलको कालो हुन्छ। स्वभावमा समानै छ।

यसको खोटो– शोष, पित्त, वायुलाई हटाउँदछ। वीर्यलाई बढाउँदछ। अति वृष्य छ।

यसको बोट पलाशको जस्तो हुन्छ।

५९१. करौंदा, पनेर

सं– करमर्द, करमर्दक, कराम्ल, कृष्णपाकफल, कृष्णवोल, अविघ्न, अविग्न, पाणिमर्द, सुषेण। **हि**– करौंदा। **ब**– करमचा। **म**– करवन्दे (द)। **क**-करिजिगे। **लै**– CARISSA CARANDAS.

यसमा सानो-ठुलो हुंदा, सानोलाई करमर्दिका पनि कहिएको छ। स्वभाव समान छ।

स्वभाव– काँचो तितो, अमिलो र गरम छ। ग्राही र भारी छ। रुचि गराउँदछ। पित्त र कफलाई बढाउँदछ। रक्तपित्तलाई पैदा गर्दछ। तृष्णालाई हटाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाकेको मिठो, हलका र ठण्डा छ। रुचि गराउँदछ। पित्त र वायुलाई शमन गर्दछ। रक्तपित्त र विषदोषमा उपयोगी छ। सुकेकोमा, पाकेकाको समान र अमिलो जातकोमा, काँचोको समान स्वभाव छ।

यसको जरा कृमिनाशक छ।

५९२. सिलटिमुर

सं– तेजःफल, कण्टवृक्ष, गन्धफल, तीक्ष्णफल, वहुफल, श्यामलीफल, स्तवकफल, स्तेयीफल। **हि–** भटेउर। **ब– म–** काइफेल। **क–** गावटे। **लै–** LINDERA NEESIANA.

स्वभाव– पिरो र तीक्ष्ण छ। सुगन्धी छ। दीपन गराउँदछ। वायु, श्लेष्मा र अरुचिलाई हटाउँदछ। बालकलाई रक्षा गर्दछ।

५९३. हर्रो

सं– हरीतकी, हैमवती, अभया, अव्यथा, अमृता, कायस्था, चेतकी, चेतनिका, जया, जीवप्रिया, जीवनिका, जीवन्ती, जीव्या, देवी, दिव्या, पथ्या, पूतना, प्रमथ्या, प्राणदा, भिषग्वरा, विजया, रोहिणी, शिवा, श्रेयसी। **नेवा–** हल। **हि–** हर्रे, हरै। **ब–** हरीतकी, हर्रा। **म–** हिरडा, हरडा। **क–** अणिले। **लै–** TERMINALIA CHEBULA.

स्वभाव– नुनिलोबाहेक अरू पाँचै रस, अर्थात् गुलियो, अमिलो, पिरो, टर्रो र तितो छ। पाकावस्थामा गुलियो छ। योगवाही र रसायन छ। पुष्टि गराउँदछ। बल वीर्य बुद्धि र धारणाशक्तिलाई बढाउँदछ। त्रिदोषको अनुलोमक छ। भेदक र रेचक छ। श्वास, कास, प्रमेह, अर्श, कुष्ठ, शोथ, हरेक प्रकारका उदररोग, कृमिदोष, ग्रहणी, स्वरभङ्ग, विबन्ध, विषमज्वर, गुल्म, आध्मान, तृष्णा, वमन, हिक्का, हृद्रोग, कामला, आनाह, प्लीहा, यकृद्रोग, अश्मरी, मूत्रकृच्छ्र, मूत्राघात, नेत्ररोग, कर्णरोग, शिरोरोग, पसिना, उरुस्तम्भ र अरुचिसमेतमा उपयोगी छ।

हर्रो (१) लौकाका आकारको टुप्पामा नाभि भएको- 'विजया'।
(२) केही डल्लो आकारको रोहिणी।
(३) पातलो बोक्रा हुने पूतना।
(४) बाक्लो बोक्रा हुने अमृता।
(५) पाँच रेखावाला अभया।
(६) पहेँलो वर्णको जीवन्ती।
(७) तीन रेखावाला चेतकी भनी सात जातमा मानिएको छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशेष गरी- विजया बिन्ध्यप्रान्तमा। चेतकी हिमालय प्रान्तमा। रोहिणी र पूतना सिन्धप्रान्तमा। अमृता र अभया चम्पादेशमा। जीवन्ती सौराष्ट्र देशमा उत्पन्न हुन्छ। विजया सर्वत्र पनि हुन्छ भन्ने उक्ति छ।

विशेष प्रयोग- विजया सबै रोगमा। रोहिणी घाउ खटिरा काममा। पूतना लेपमा। अमृता रेचनमा। अभया नेत्र रोगमा। जीवन्ती जीर्ण रोगमा र चेतकी सबै रोगमा उत्तम हुन्छ। चेतकी हातमा लिँदा जहाँसम्म हातमा रहन्छ, त्यहाँसम्म रेचन भइ नै रहन्छ भन्ने वचन पनि छ।

चेतकी सेतो र कालो गरी दुई जातको हुन्छ, सेतो छ, अङ्गुलसम्म लामो र कालो एक अङ्गुलमात्रको हुन्छ।

सर्वत्रको सुलभ र सबै रोगमा प्रयोग हुने हुनाले सबैभन्दा प्रधान विजया छ। हर्रो नयाँ, चिल्लो, मोटो, डल्लो, गह्रुङ्गो र पानीमा डुब्ने उत्तम हुन्छ, पूरा गुण दिन्छ। यस्तो लक्षणयुक्त छ भने दुई तोलामा बढी वजनको हुन्छ।

हर्रो चपाइ खाँदा अग्नि बढ़ाउँदछ। पिनी खाँदा मललाई शुद्ध गराउँदछ, अर्थात् झाडा पिसाव सफा गराउँदछ। बफाई खाँदा सङ्ग्राही छ। अर्थात् मल रोक्तछ। भुटी खाँदा त्रिदोषलाई शमन गर्दछ।

खाना खाएपछि सेवन गरेको हर्रोले खान पानबाट भएको, वात, पित्त, कफको विकारलाई हरण गर्दछ।

हर्रो सिधेनुनसँग सेवन गरेमा कफलाई, मिश्री वा चिनीसँग पित्तलाई, घिउसँग वायुलाई र चाकु वा सखरसँग सेवन गरेमा सबै रोगलाई शमन् गर्दछ।

हर्रोबाट रसायन गुणको इच्छा गर्नेले –

चैत्र र वैशाखमा महसँग, ज्येष्ठ र आषाढमा चाकु वा सखरसँग, श्रावण र भाद्रमा सिधेनुनसँग आश्विन र कातिकमा मिश्री वा चिनीसँग, मार्ग र पौषमा सुठोसँग माघ र फाल्गुनमा पिपलासँग सेवन गर्नु उत्तम छ। यसै प्रयोगलाई ॠतुहरीतकी कहिएको छ।

हर्रोको निषेध

तृष्णा, हनुस्तम्भ, गलग्रह, शोष, नवज्वरमा र गर्भिणीमा प्रयोग गर्न हुँदैन।

हिँडाइले थाकेको, ताकत कम भएको, रुखो स्वभावको, दुब्लोपनाको, लङ्घनले गलेको, प्रशस्त पित्तस्वभावको र रगत झिकिएकोले पनि हर्रो नखानू।

हर्रोका बियाँको गुदी- नेत्रलाई हित गर्दछ। वायु र पित्तलाई शमन गर्दछ। भारी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशेष प्रयोग- हर्रो भाग १, दाख भाग २ कुटी, राम्रोसँग मिलाई तो. ० देखि १ सम्मको मात्रा गरी, सबेरमा सेवन गर्ने गरेमा पित्त शमन हुन्छ र हृद्रोग, रक्तविकार, विषमज्वर, पाण्डु, वमन, कुष्ठ, कास, कामला, अरुचि, प्रमेह, आनाह, गुल्म, पिट्काका रोग र अरू यिनका विकारहरूसमेत हट्तछन्।

५९४. बर्रो

सं- विभीतक, बहेडक, वासन्त, अक्ष, अनिलघ्न, कलिद्रुम, कल्कि वृक्ष, कलिवृक्ष, कर्षफल, कल्कि, कासन, तैलफल, धर्मघ्न, भूतावास, संवर्तक, हार्य। **नेवा**- वल। **हि**- बहेडा, भैरा। **ब**- बषडा, बोहेरा। **म**- वहेडा। **क**- तोरे, तौडे। **लै**- TERMINALIA BELERICA.

स्वभाव- पिरो, तितो, टर्रो र उष्णवीर्य छ। रुखो छ। सारक र हलका छ। पाकावस्थामा गुलियो छ। रक्तविकार, कफ, पित्त, कृमि, स्वरभङ्ग, नासारोग, कण्ठरोग, नेत्ररोग, हृद्रोग र कासरोगमा उपयोगी छ। केशलाई बढाउँदछ। भेदक छ।

यसका गेडाभित्रको बियाँको गुदी टर्रो छ। हलका छ। तृष्णा, वमन, कफ र वायुलाई शमन गर्दछ। माद गराउँदछ। आँखामा अञ्जन गर्नाले आँखाका रोग, फूलोसमेतलाई शान्त गराउँदछ, हटाउँदछ।

५९५. सुपारीको बोट

सं- पगवृक्ष, पूग, क्रमुक, चिक्कण, दीर्घपादप, दृढवल्क, वल्कतरु।

स्वभाव- सुपारीका रुखको खोटो- ठण्डा र भारी छ। मोह गराउँदछ। पाकावस्थामा गरम छ। क्षार (नुनिलो) छ। अमिलो छ। पित्त गराउँदछ। वायुलाई हटाउँदछ।

५९६. सुपारीको फल

सं- पूगफल, पूग, पूगीफल, अकोट, उद्वेग, क्रमुकफल, घोण्टाफल, विकण, चिक्का, श्लक्ष्णक। **हि**- सुपारी, कसेलो। **ब**- सुपारी। **म**- मोफल। **क**- अडकेय हेसरु। **लै**- ARECA CATECHU.

स्वभाव- मधुरो, पिरो, टर्रो र रुखो छ। ठण्डा, सारक र भारी छ। मोह गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। रुचि गराउँदछ। पथ्य छ। कफ वायु र मुखको बेस्वादीलाई हटाउँदछ। वमन, पित्तदोष र दुर्गन्धतालाई शमन गर्दछ।

नसुकेको आलो- टर्रो, सारक, अभिष्यन्दि र भारी हुन्छ। नेत्रलाई बिगार्दछ। अग्नि मन्द गराउँदछ। रक्तदोष, मुखको मल (कसर), आम दोष, कफ र आध्मानलाई हटाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुकेको स्निग्ध छ। रुचि गराउँदछ। पाचन गराउँदछ। रेचक छ। वायुलाई बढाउँदछ। त्रिदोष र कण्ठरोगलाई फाइदा छ। सुकी बफाएको स्निग्ध छ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ।

सुपारीको भेद

(१) **तैलिङ्गी सुपारी-** मधुरो, रसिलो र हलका छ। रुचि गराउँदछ। दीपन र पाचन छ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। घाँटीलाई सफा गराउँदछ।

(२) **चम्पापुरी सुपारी-** दीपन पाचन गराउँदछ। कफलाई हटाउँदछ। रसिलो छ। बलदायक छ।

(३) **चन्दापुरी सुपारी-** पिरो, टर्रो र स्वादिलो छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। पाचन छ। कफलाई हटाउँदछ।

(४) **गुहागरी सुपारी-** मधुरो, टर्रो र केही पिरो छ। पाचक, द्रावक, र हलका छ। विष्टम्भ र आध्मानलाई हटाउँदछ।

(५) **हैदराबादी सुपारी-** (चेडल) सुगन्धी छ। दीपन पाचन छ। श्लेष्मनाशक, बलकारक र पुष्टिकारक छ। रसिलो छ।

(६) **वल्लिग्राम (बालिगड) को सुपारी-** त्रिदोषनाशक, आमनाशक, रुचिकारक, दीपन पाचन र विष्टम्भनाशक छ।

(७) **श्रीरङ्गी सुपारी-** टर्रो र मधुरो छ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। मुखको बेस्वादीलाई शमन गर्दछ। केही अमिलो पनि छ।

सबै सुपारीमा, समानताले रहने **साधारण स्वभाव-** टर्रो र मिठो छ। रुचि गराउँदछ। रेचन छ। सम्मोह गराउँदछ। त्रिदोषलाई शमन। गर्दछ। मुखको पचपचाउदो मललाई हटाउँदछ।

पानबेगरको सुपारी- वायु बढाउँदछ। पाण्डु र शोष गराउँदछ।

५९७. पान

सं- ताम्बूल, ताम्बूली, दिवाभीष्टा, नागवल्ली, पर्णलता, फणिलता, फणिवल्ली, भक्षपत्री, भुजगलता, सप्तशिरा। **हि-** पान, नागरवेल। **ब-** पान। **म-** पान, नागवेल। **क-** पेले, बिल्लेदेले। **लै-** PIPER BETLE.

स्वभाव- पिरो, टर्रो, गुलियो, तितो र केही नुनिलो छ। गरम र तीक्ष्ण छ। वायु, कफ, कृमि, खोकी र पिनासलाई हटाउँदछ।

पान एकै जातमा पनि देश, जिल्ला, गाउँको भेद र माटो, पानीका भेदले भिन्न भिन्न आकार भएका र नाम, स्वभावमा पनि श्रीवाटी, अम्लवाटी, सातसी (सतसा), सप्तशिरा, अङ्गसरा (अम्लसरा) (अङ्गरा), पटुलिका, ह्वे (ह्वे) सणीया, गरी भिन्न भिन्न मानिएका छन्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीवाटी- मधुरो, रसिलो, तीक्ष्ण र रुचिकारक छ। पाकावस्थामा ठण्डा छ। कफ, पित्त र वायुको नाशक छ। **म-** सिरिबाडी पान। **क-** सिरिबाडी पेले।

अम्लवाटी- पिरो, अमिलो, तितो र तीक्ष्ण छ। गरम छ। मुखलाई पकाउँदछ। दाह गराउँदछ। पित्त र रगतलाई कोप गराउँदछ। वायुलाई हटाउँदछ। विष्टम्भक छ। **म-** अंवाडे पर्ण।

सतसा (सातसी)- मधुरो र पिरो छ। गरम र तीक्ष्ण छ। रुचि गराउँदछ। दीपन पाचन छ। गुल्म, उदररोग र आध्मानलाई हटाउँदछ। **म-** सातसी पर्ण।

सप्तशिरा (गहागरे)- रसिलो, स्वादिलो, सुगन्धी र तीक्ष्ण छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। हृदयको हित छ। पुंस्त्व र वललाई बढाउँदछ। रेचनकारक छ। मुख सुगन्ध गराउँदछ। **म-** अडगर पर्ण।

अङ्गसरा (अम्लसरा)- मधुरो र तीक्ष्ण छ। रुचिकारक र ठण्डा छ। दाह र पित्तकोपको नाशक छ। दीपन र बलदायक छ। मुख वास गराउँदछ। स्त्रीको सौभाग्य बढाउँदछ। केही मदकारक पनि छ। गुल्म आध्मान विबन्धको नाशक छ। यो मालवदेशमा हुन्छ। **म-** अङ्गरा पर्ण।

पटुलिका- टर्रो, पिरो र गरम छ। घाँटीलाई सफा गराउँदछ। वातनाशक र पित्तकारक छ। यो आन्ध्रदेशमा प्रसिद्ध छ। **म-** पोटकुलि पर्ण।

ह्वेसंणीया- यो लामो ठुलो पातको हुन्छ। पिरो र तीक्ष्ण छ। दीपन पाचन र रुचि गराउँदछ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। यो समुद्रनजीक किनारमा हुन्छ। **म-** समुद्रदेशपर्ण।

टिप्नासाथैको ताजा पान- मुखमा रोग र बेस्वादी पैदा गर्दछ। दाह, अरुचि, रक्तदोष र त्रिदोषलाई कोप गराउँदछ। मल बढाई रोक्तछ। वमन गराउँदछ। अतः धेरै दिन अगावेदेखि टिपी, बराबर भिजाई, पानीको पोष पाएको उत्तम हुन्छ र ऊ रुचिकारक, कान्तिवर्धक र त्रिदोष नाशक हुन्छ।

कालो वर्णको पान- तितो, टर्रो र गरम हुन्छ। दाह, मुखको बेस्वादी र मललाई पैदा गर्दछ।

केही सेतो वर्णको- दीपन, पाचन, रुचिकारक र पथ्य हुन्छ। कफ र वायुसम्बन्धी रोगलाई हटाउँदछ।

पानको नशाले- शिथिल (फितिलो) गराउँदछ। रगतलाई बिगार्दछ। सडेको पानले छाला, दाँत र मुखका रोगहरू पैदा गर्दछ।

विनासुपारीको पान खानाले- मतिभ्रंश र दरिद्र गराउँदछ। अन्त्यमा हरिस्मरण पनि हुँदैन भन्ने वचन पनि छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५९८. चुन

सं– चूर्ण ।

चुन धेरै प्रकारको बन्दछ, जस्तै- काहुलाको रुखका बोक्राको चुन- कफनाशक छ। आँकको चुन- गुल्मरोग नाशक छ। इन्द्रजौको रुखका बोक्राको चुन- शोषनाशक छ। करञ्ज- लेकपाङ्गोका बोक्राको चुन- वायुलाई हटाउँदछ, रुचि गराउँदछ। मोतीको चुन- पित्तलाई हटाउँदछ। बल, अग्नि र रुचिलाई बढाउँदछ। पत्थरको चुन- पित्तकारक छ। स्फटिकको चुन- दाँतलाई बलियो गराउँदछ। सिपीको चुन- रुखो छ।

पानको भाग धेरै भएमा भोक जगाउँदछ। लाल रङ दिन्छ।

सुपारी धेरै परेमा रुखो र कृच्छ्र गराउँदछ। खयर धेरै परेमा शोष गराउँदछ। चुन धेरै परेमा पित्तलाई बढाउँदछ। दुर्गन्ध गराउँदछ।

५९९. अञ्जीर

सं– अञ्जीर, काकोदुम्बरिकाफल, मञ्जुल। **हि**– अञ्जीर। **ब**– आञ्जीर। **म**– अञ्जीर। **क**– भेडीयँडु। **लै**– FICUS CARICA।

स्वभाव– गुलियो, स्वादिलो र अति ठण्डा छ। भारी र पथ्य छ। रक्तविकारलाई शान्त गराउँदछ।

विशेष गरी रक्तपित्त, शिरोरोग र नाकबाट रगत आउनेमा अति उपकारी छ।

६००. अम्बा

सं– पेरूक, पीत, मधुराम्ल, मांसल, मृदु, वतुल, अमृतफल, अपृथक्त्वच, दृढवीज। **हि**– अमरुद, सफरी। **म**– पेरु। **लै**– PSIDIUM GUAJAVA.

स्वभाव– गुलियो, टर्रो र अमिलो छ। ठण्डा छ। कफ र शुक्रलाई बढाउँदछ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ।

६०१. सलिफा, आँट

सं– आतृप्य, अग्रिमाख्य, कृष्णबीज, गण्डगात्र, वैदेहीवल्लभ, सीताफल। **हि**– सरीफा, सीताफल। आता। **म**– **क**– सीताफल। **लै** ANNONA SQUAMOSA.

स्वभाव– गुलियो र ठण्डा छ। हृदयको हित छ। बल र पुष्टि गराउँदछ। दाह, रक्तपित्त र पित्तलाई हटाउँदछ। वायु र कफलाई केही बढाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६०२. किम्बु

यो कालो, सेतो, रातो फलका भेदले तीन प्रकारको छ, तापनि नाम र स्वभावमा समान लेखिएको छ ।

सं– तूत, तूद, नीलरङ्गक, ब्रह्मकाष्ठ, ब्रह्मण्य, ब्रह्मदारु, मृदुसार, यूपक्रमुक, सुपुष्प । हि– तूत श(स) हतूत । **ब– म–** तूत, तुते । **क–** वङ्गरली । लै (कालो) MORUS INDICA, (सेतो) M.NIGRA. (रातो) M.ALBA । **कालो–** अरूभन्दा केही लामो, बाटुलो फलको **स्वभाव–** काँचो फल अमिलो, गरम, भारी र सारक छ । रक्तपित्त गराउँदछ । रेचक छ ।

पाकेको फल स्वादिलो, ठण्डा र भारी छ । पित्त र वायुलाई हटाउँदछ । रक्तदोषलाई शान्त गराउँदछ ।

६०३. लुकाठ

सं– क्रन्दन, तोदन । **हि**– लोकाट । **लै**– ERIOBOTRYA JAPO. NICA.

स्वभाव– काँचो फल अमिलो, स्निग्ध, गरम र हलका छ । सङ्ग्राही छ । भोक र पित्तलाई बढाउँदछ ।

पाकेको गुलियो र टर्रो छ । कफ र वायुलाई हटाउँदछ ।

६०४. गुलाफ जामुन्

सं– लवली, कोमलवल्कला, घना, पाण्डु, सुगन्धमूला, स्कन्धफला, स्निग्धा । **हि**– लवली, गुलाबजामुन । **ब**– हरिफल, नोयारी, गुलाबजम्बू । **म**– गुलाबजामन । **लै**– CICCA ACIDA.

स्वभाव– काँचो फल टर्रो, अमिलो र केही तितो छ ।

पाकेको सुगन्धी छ । गुलियो, स्वादिलो र केही टर्रो छ । हृदयलाई हित छ । रुचि गराउँदछ । कफ र पित्तलाई हटाउँदछ ।

६०५. तेजबल, तेजमूल

सं– तेजोवती, तेजस्विनी, तेजन्या, तेजोहा, अश्वघ्ना, अतितेजनी, पारिजाता, महौजसी, लघुवल्कला, सुवर्णनाकुली । **हि– ब– म– क–** तेजबल । **लै**- ZANTHOXYLUM ALATUM.

स्वभाव– पिरो र तितो छ । गरम छ । भोक जगाउँदछ । रुचि र पाचन गराउँदछ । कफ, वायु, पित्त, कास, श्वास, हिक्का, अग्निमान्द्य, अर्श र मुखका रोगलाई शमन गराउँदछ । कण्ठलाई शुद्ध गराउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६०६. पेस्ता

सं- निकोचक, चारुफल, जलगोज (त्र) क, दन्तीफलसमाकृती, पिस्तमुकूलक, सकोच। **हि-** पिस्ता। **ब** पेस्ता। **म- क-** पिस्ते। **लै-** PISTACIA VERA.

स्वभाव- केही तितो र स्वादिलो छ। स्निग्ध छ। सारक र भारी छ। पित्त, कफ, बल र वीर्यलाई बढाउँदछ। गरम छ। वायु र गुल्मलाई हटाउँदछ। रगतलाई शुद्ध गराउँदछ।

६०७. कागजी बदाम

सं- वाताद, वाताम, वातवैरी, नेत्रोपमफल। **हि- ब- म-** बादाम। **लै-** PRUNUS AMYGDALUS।

स्वभाव- केही टर्रो, मिठो, अमिलो छ। स्निग्ध र सारक छ। भारी छ। वायुलाई हटाउँदछ। शुक्रलाई बढाउँदछ। उष्णवीर्य छ।

काँचो फल- भारी र सारक छ। कफ र पित्तलाई बढाउँदछ। वायुलाई हटाउँदछ।

पाकेको फल- मिठो, स्निग्ध र पौष्टिक छ। वायु र पित्तलाई शमन गर्दछ। रक्तपित्तलाई हटाउँदछ। कफ बल वीर्यलाई बढाउँदछ।

बदामको तेल- हलका र रेचन छ। वाजीकर छ। पित्त, वायु, दाह र मस्तकको रोगलाई हटाउँदछ। लावण्य गराउँदछ। प्रमेहकारक छ।

६०८. भईंकटहर

सं- अनन्नास, आस, कौतुकसंज्ञक, पारवती। **हि-** अनन्नास। **ब-म-** अननस। **लै-** ANANAS COMOSUS.

स्वभाव- नपाकेको भारी छ। रुचि गराउँदछ। कफ र पित्तलाई बढाउँदछ।

पाकेको अमिलो, गुलियो र स्वादिलो छ। रुचि गराउँदछ। हृदयको हित छ। पित्त, परिश्रम, ग्लानि, रसदोष र घाम गडेकोलाई हटाउँदछ।

६०९. मखाना

सं- मखान्न, पद्मबीजाभ, पानीयफल। **हि- ब-** मखाना। **म-** मखाणे। **लै-** EURYALE FEROX.

स्वभाव- सबै **स्वभाव-** कमलगट्टा (५११) को समान छ।

६१०. मुम्बदाम

सं- मण्डपी, भूमिजा, भूस्था, भूचरणका, त्रिबीजा, रक्तबीजा, स्नेहबीजका, भूशिम्बिका। **हि-** मुङ्गफली, चीनियाँ बादाम। **ब-** चीनेर बदाम। **म-** भुई मुगाच्या। **लै-** ARACHIS HYPOGAEA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– मिठो, स्निग्ध र ग्राही छ। वायु र कफ बढाउँदछ। झाडा बाँध्दछ। यसको तेल पनि, यसै स्वभावको छ।

६११. मेवा, पपिता

सं– वातकुम्भ, एरण्डचिभिट, नलिकादल, मधुकर्कटी। **हि–** पोपैया, पपिता। **म–** पोपेया। **क–** पप्पलसु। **लै–** CARICA PAPAYA.

स्वभाव– काँचो फल ग्राही छ। कफ र वायुलाई कोप गराउँदछ।

पाकेको फल मधुरो, मिठो, रुचिकारक र भारी छ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ। कफ र शुक्रलाई बढाउँदछ। हृदयको हित छ। वर्म रोग र उन्मादलाई शमन गर्दछ।

६१२. काजु

सं– काजूतक, गुच्छपुष्प, पार्वती, पृथग्बीज, वृत्तपत्र, अरुरकर, अग्निध्मार, उपपुष्पिका, स्निग्धपीतफल। **हि–** **ब–** काजु। **म–** काजुचें झाड। **लै–** ANACARDIUM OCCIDENTALE.

स्वभाव– गुलियो, टर्रो र मिठो छ। गरम र हलका छ। धातुलाई बढाउँदछ। वायु, कफ, ज्वर, गुल्म, उदररोग, कृमि, व्रण, श्वेतकुष्ठ, ग्रहणी, अर्श र आनाहलाई शमन गर्दछ। अग्निमान्द्यलाई हटाउँदछ।

इति आम्रादि वर्गः ॥१०॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ चन्दनादि वर्ग:

६१३. श्रीखण्ड

सं– श्रीखण्ड, श्वेतचन्दन, शीतल, शीतंगन्ध, गन्धराज, गन्धाढय, गन्धसार, गोशीर्ष, चन्दन, चन्द्रद्युति, तिलपर्ण, पटीर, पावन, भद्रश्री, भोगिवल्लभ, महार्ह, मङ्गल्य, मलयोद्भव, मलयज, सुगन्ध, सर्पावास। **हि-ब–** चन्दन। **म–** श्रीखण्ड चन्दन। **क–** श्रीगन्ध। **लै–** SANTALUM ALBUM.

स्वभाव– केही टर्रो, पिरो, तितो र सुगन्ध छ। ठण्डा र रुखो छ। पित्त, रिङ्गटा, वमन, ज्वर, कृमि, श्रम, तृष्णा, दाह, विषदोष र रक्तदोषलाई शान्त गराउँदछ। वीर्यवर्धक छ। मुखका रोगमा उपयोगी छ। लेप गर्नाले शरीरमा कान्ति बढाउँदछ। कामोद्दीपन गराउँदछ।

श्रीखण्ड - वेट्ट र सुक्कडि गरी दुई जातको हुन्छ। आलो, छिद्र नपरेकोलाई वेट्ट र रुखैमा सुकेकोलाई सुक्कडि कहिन्छ। कसैका मतमा मलयाचल पर्वतका नजीकको पहाडलाई वेद कहिन्छ, त्यहाँ पैदा भएको श्रीखण्डलाई पनि वेट्ट भनिन्छ भन्ने उक्ति छ।

वेट्ट - तितो र अति ठण्ठा छ। ज्वरलाई हटाउँदछ। पित्तदोष, दाह, वमन, मोह, तृष्णा, कुष्ठ, तिमिररोग, कास र रक्तदोषलाई पनि शमन गर्दछ। **म–** वेट्ट श्रीखण्ड। **क–** वेट्टचेगन्ध।

सुक्कडि - तितो र ठण्डा छ। आलो लेप गर्दा शीतल र सुगन्ध गराउँदछ। मूत्रकृच्छ्र, पित्त, रगतको विकार र दाहलाई हटाउँदछ।

लक्षण– स्वादमा तितो, घोट्ता केही पहेँलो, काट्दा केही रातो, देख्ता सेतो, आँखला कोटर भएको श्रीखण्ड उत्तम हुन्छ।

चन्दन शब्दले - शम्बरचन्दन, पीतचन्दन, रक्तचन्दन, पतङ्गचन्दन, वर्वरचन्दन र हरिचन्दनसमेतलाई लिइएको छ। क्रमैले निम्नोक्त प्रकार छ।

६१४. केहीमात्र पहेँलो श्रीखण्ड

दाम्वर चन्दन, शैलगन्ध, किरातकान्त, केरात, गन्धकाष्ठ, वहलगन्ध, वन्य(ल्य)।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– तितो र सुगन्धी छ। ठण्डा छ। कफ-वायुको विकार, श्रम, पित्त, फोडा, तृष्णा, मोह र पामा (लुतो) हरूलाई हटाउँदछ। यो कोङ्कण देशको प्रसिद्ध छ।

६१५. पहेँलो श्रीखण्ड

सं– पीतचन्दन, पीतगन्ध, पीतकाष्ठ, पीताभ, कालीयक, कालेय, कालानसायं, जायक, नारायणप्रिय, माधवप्रिय, ववर, हरिचन्दन। **हि**- कलंवक। **ब**- कलंवा। **म- क**- पीतचन्दन, पीवलाचन्दन, मलयाचन्दन। **लै**- SANTALUM FLONUM.

स्वभाव– तितो र ठण्डा छ। कान्ति बढाउँदछ। कण्डू, कुष्ठ, विचर्चिका, दाह, कृमिदोष, विषदोष र कफको विकारलाई हटाउँदछ। यसलाई, कहीँ मनुष्यको दुर्लभ भनी लेखिएको छ।

६१६. वक्रम्

सं– पतङ्गचन्दन पत्राङ्ग, पटराग, पचूर, पट्टरञ्जक, भार्यावृक्ष, रक्तकाष्ठ, रोगकाष्ठ, सुरङ्गद। **हि**- पतङ्ग, वकमकाठ, आल। **ब**- वकमकाठ। **म- क**- पतङ्ग, पतङ्गल। **लै**- CAESALPINIA SAPPAN.

स्वभाव– तितो, मधुरो, पिरो र अमिलो छ। रुखो, ठण्डा र सुगन्धी छ। वर्णलाई राम्रो गराउँदछ। व्रणलाई शुद्ध गराउँदछ। वायु, पित्त र कफको विकारलाई हटाउँदछ। उन्माद, ज्वर, फोडा, व्रण, मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, रक्तदोषलाई पनि शमन गर्दछ। दाहमा पनि उपयोगी छ। यो पश्चिम त्रिवेणीमा छ।

६१७. रक्तचन्दन

सं– रक्तचन्दन, रञ्जन, रक्तसार, रक्तबीज, अर्कचन्दन, कुचन्दन, क्षुद्रचन्दन, ताम्राभ, ताम्रसार, तिलपर्ण। **हि**- लालचन्दन। **ब- म- क**- रक्तचन्दन। **लै**- PTEROCARPUS SANTALINUS.

स्वभाव– तितो र अति शीतल छ। नेत्रको हित छ। वलकारक छ।

वायु, पित्त, कफको विकारलाई शान्त गराउँदछ। कास, ज्वर, वमन, भ्रान्ति, तृष्णा, कृमिदोष, भूतदोष, रक्तविकार र रक्तपित्तमा उपयोगी छ।

६१८. अति सेतो श्रीखण्ड

सं– वर्वर, वर्वरोत्थ, श्वेतवर्वरक, शीत, पापक, पीतकाष्ठ, कृत्रिम।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– तितो र ठण्डा छ। सुगन्ध छैन। त्रिदोषलाई हटाउँदछ। कुष्ठ, कण्डू, व्रण र विशेष गरी रक्तदोषलाई शमन गर्दछ। यसैलाई कहीँ किराँती श्रीखण्ड पनि भन्दछन्।

६१९. रातो श्रीखण्ड

सं– हरिचन्दन, हरिगन्ध, चन्द्रचन्दन, नन्दनज, दिव्य, दिविज, महागन्ध, लोहितज, सुराह।

स्वभाव– तितो र ठण्डा छ। दिव्य छ। पित्त, आरोप, श्रम, भ्रम, वमन, मन्दाग्नि र शोषलाई हटाउँदछ। यो कोङ्कणदेशमा प्रसिद्ध छ, भन्ने र कसैले मनुष्यलाई दुर्लभ पनि भनेका छन्।

पूर्वोक्त चन्दनहरू सबैमा साधारण स्वभावले रस र वीर्य समान छ। गन्धमात्रमा फरक छ, तथापि क्रमशः पछाडिको भन्दा अगाडि अगाडिको गुणदायक छ।

६२०. देवार, दियार(ल)

यो– स्निग्धदारु र काठदारु गरी दुई जातको छ, पर्याय र स्वभावमा निम्नोक्त प्रकार छ।

सं– स्निग्धदारु, अमरदारु, इन्द्रदारु, डुकिलिय, दारुक, देवदारु, भवदारु, भद्रदारु, भूतहारि, मस्तदारु, शाम्भव, शिवदार, सुरदारु।

स्वभाव– तितो र पाकावस्थामा पिरो छ। चिल्लो छ। गरम र हलका छ। श्लेष्मा र वायुलाई हटाउँदछ। मूलस्तम्भ, आध्मान, श्वास, कास, हिक्का, शोथ, कण्डू, सन्द्रा र रक्तदोष, पिनासलाई हटाउँदछ। यो लकडीमा तेल बलेजस्तो चिल्लोपनाको हुन्छ।

सं– काष्ठदारु, अस्निग्धदारुक, देवकाष्ठ, पूतिकाष्ठ, भद्रकाष्ठ, सुकाष्ठक।

स्वभाव– तितो छ। गरम र रुखो छ। श्लेष्मा, वायु र भूतदोषलाई समान गर्दछ। लेप लगाउँदा, कालो दाग बसाल्दछ। यो फुस्रोपनाको हुन्छ।

हि– **ब**– देवदारु। **म**– चेल्यादेवदार, काष्ठदेवदार। **क**– चोपडा देवदारु, काष्ठदेवदारु। **लै**– CEDRUS DEODARA.

६२१. छतिउन

सं– सप्तपर्ण, सप्तछद, सुपर्णक, गन्धिपर्ण, गहाशयन, गच्छपुष्प, पत्रवर्ण, बहुपर्ण, वृहत्त्वक, मदगन्ध, मुनिछद, युग्मपर्ण, विशालत्वक, विषमछद, शाल्मलिपत्रक, शुक्तिपर्ण। **हि**– सतौना, सतवन, छतिवन। **ब**–

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छातिमगाछ। **म-** सतवना, सात्वीण। **क-** एलेलेग। **लै-** ALSTONIA SCHOLARIS.

स्वभाव- तितो र टर्रो छ। गरम र स्निग्ध छ। सारक र मदगन्धी छ। हृदयको हित र दीपन छ। त्रिदोषलाई हटाउँदछ। कृमि, श्वास, कुष्ठ, गुल्म, शूल, व्रण र रक्तविकारलाई शमन गर्दछ।

६२२. सल्लो

सं- स(श)रल, सुस्निग्धदारु, सुरभिदारुक, स्निग्ध, स्निग्धदारुक, मनोज्ञ, मारीचपत्र, पूतिकाष्ठ, पीतद्रु, तुङ्गी।

हि- धूपसरल। **ब-** सरल गाछ, तापिन तैलेर गाछ। **म-** सरल। **क-** सरल देवदारिचेटु। **लै-**PINUS ROXBURGHIL.

स्वभाव- मधुरो, तितो र पाकावस्थामा पिरो छ। गरम छ। स्निग्ध र हलका छ। कोष्ठ शुद्ध गराउँदछ। कण्ठ, कर्ण, नेत्रका रोग र भूत राक्षसदोषलाई हटाउँदछ। कफ, वायु, पसिना, दाह, कास, मुर्छा र घाउ खटिरासमेत छालाका रोगलाई शमन गर्दछ।

६२३. गोब्रे सल्लो

सं- चौडा। **हि-** चीड। **लै-** ABIES WEBBIANA.

स्वभाव- केही गरम छ। अग्निदीपक छ। कफलाई हटाउँदछ। कासलाई शमन गर्दछ। केही दिनसम्म सेवन गर्नाले पित्तदोष र परिश्रमलाई शमन गर्दछ।

६२४. केसर

सं- कुङ्कुम, काश्मीर, काश्मीरज, कालेयक, कान्त, केसरवर, अग्निशेखर, अष्टक, अरुण, गौर, घुषण, जागुड, पिसु (श)न, पीतक, रक्त, रुचिर, वर, वरेण्य, वह्निशिख, वाल्हीक, शठ, शोणित, सङ्कोच। **हि- ब- क-** केसर। **म-** कुङ्कुम। **लै-** CROCUS SATIVUS.

स्वभाव- केही तितो, पिरो, गरम र स्निग्ध छ। सुगन्धी र रुचि कारक छ। कफ-वातसम्बन्धी कास, कण्ठरोग, शिरःशूल, विषदोष, वमन र मुखको चायालाई हटाउँदछ। शरीरको कान्ति र वर्णलाई बढाउँदछ।

लक्षण- गम्भीर लाली र सुगन्ध भएको, दलदा(मल्दा) कर्णिका समान हातमा लागी उसको रङ स्थिर रहने छ भने उत्तम हुन्छ। जो आगाको जस्तो रातो वर्ण र पहेँलो रङको समेत मिसिएको हुन्छ त्यो हीन ठहर्दछ, विषयुक्त हुन्छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भेद - काश्मीरमा पैदा हुने, वाल्हीक (बुखाड) देशमा हुने, पारस् (ईरान) देशमा हुने गरी तीन जातको हुन्छ ।

काश्मीरको - मसिना केसर - रातो कलेजी वर्ण भई सिमलको गन्ध भएंको उत्तम हुन्छ ।

वाल्हीकको - मसिना केसर केही सेतो भाव पहेँलो वर्ण भई केतकीका फूलको गन्ध भएको हुन्छ, मध्यम ठहर्दछ ।

पारसको - मोटा केसर - केही फुस्रो पहेँलो भई महका जस्तो गन्ध भएको हुन्छ, अधम ठहर्दछ ।

६२५. तृणकुङ्कुम

सं– तृणकुङ्कुम, तृणास्र, तृणपुष्प, तृणोत्थ, तृणगोर, गन्धितृण, गन्धाधिक, लोहित, शोणित । **हि**– तृणकुङ्कुम ।

स्वभाव– पिरो र गरम छ । कफ, वायु, शोफ, कण्डूति, पामा, कुष्ठ, आमदोषलाई हटाउँदछ । चेहडा उज्यालो गराउँदछ ।

यो काश्मीरमा प्रसिद्ध छ भनी अभिधान चुडामणिमा लेखिएको छ ।

६२६. प्रियङ्गु, दियालो

यसको बोटलाई दियालो र फललाई प्रियङ्गु भन्दछन् ।

सं– प्रियङ्गु, प्रियवल्ली, वृत्तारम्भा, पर्णभेदिनी, पीता, कङ्गु, कङ्गुनी, गन्धफली, कान्ता, गोवदनी, गौरी, गौरवल्ली, फलिनी, फलीप्रिया, भङ्गुरा, मङ्गल्या, विष्वक्सेना, शुभा, श्यामा, श्रेयसी, सुभगा । **हि**– प्रियङ्गु, फलप्रियङ्गु, दहिगना । **ब**– **म**– प्रियङ्गु । **क**– नेविलग । **लै**– AGLAIA ROXBURGHIANA ।

स्वभाव– तितो, टर्रो र ठण्डा छ । वायु र पित्तलाई हटाउँदछ । रक्तातिसार, दाह, ज्वर, गुल्म, तृष्णा, प्रमेह, विषदोष, रक्तविकार, वमन, भ्रान्ति, मुखको बेस्वादी, शरीरको दुर्गन्ध र पसिनालाई शमन गर्दछ ।

यसको फल– (प्रियङ्गु) - टर्रो, मधुरो, रुखो र ठण्डा छ । भारी छ । बलकारक छ । कफ र पित्तलाई हटाउँदछ । सङ्ग्राही छ । विबन्ध र आध्मान गराउँदछ ।

६२७. कस्तूरी

सं– कस्तूरी, कामानन्दा, काममोदी, कुरङ्गनाभी, गन्धवेलिका, बहुगन्धदा, मदनी, मार्जाली, मृगमद, भृगनाभि, मृगान्डजा, योजनगन्धा, ललितामद, वेधमुख्या, श्यामा, श्यामली, सहस्रवेधी, सुभगा । **हि**– कस्तूरी । **ब**– मगनाभि । **म**– **क**– कस्तूरी । **लै**– MOSCHUS.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पिरो, तितो र नुनिलो छ। सुगन्धी छ। भारी र गरम छ। वृष्य छ। शुक्रलाई वढाउँदछ। रसायन छ। कुष्ठ, किलास, कफ वातदोष, मुखरोग, तृष्णा, वमन, शोष, कास, विषदोष, शीत र दुर्गन्धलाई हटाउँदछ। नेत्रको हितकारक छ।

लक्षण– कस्तूरीको दाना केही फुस्रो - पहँलो, कैलो, कालो गरी तीन प्रकारको हुन्छ। पहिलो कामरूपदेश (आसाम) मा हुन्छ, उत्तम छ। दोस्रो नेपालप्रान्तमा हुन्छ, मध्यम छ। तेस्रो - काश्मीरमा हुन्छ, अधम छ।

यिनमा पनि - चूर्णरूपको खरिका तिलका आकारको तिलका गहतका आकारको कूलत्था, त्यसभन्दा केही ठुलो पिण्डका र त्यस भन्दा पनि केही ठुलोलाई जायिका भनी कहिएको छ।

परीक्षा - स्वादमा तितो, केही पिरो, वर्णमा पहेलो, गन्धमा केतकीका फूलजस्तो, तौलमा हलका, पानीमा राख्दा रङ नवदलिने, मल्दा चिल्लो भावको, आगोमा राख्दा चिचि आवाज हुने र छालाको गन्ध हुने उत्तम हुन्छ।

बालक, बुढो, दुब्लो र रोगी मृगको कस्तूरी मदगन्धको हुन्छ, कामातुर र तरुने मृगको प्रशस्त सुगन्धको हुन्छ।

नकली कस्तूरी - छुँदैमा चिल्लोपनाको, धुवाँका गन्धको, कपडामा राख्दा पहँलो रङ सर्ने, आगामा राख्दा धुवाँ गन्हाउने, तुरुन्तै डढ्ने, तौलमा भारी हुने, मलदा रुखो कस्तूरी बनौटे ठहर्दछ। पुनश्च हत्केलामा केही कस्तूरी र पानी मिलाई दुई घडी राख्दा पानीमा केही रातो पहेलो रङ्ग चढ्यो भने पनि नकली ठहर्दछ।

कस्तूरी - शुद्ध छ तर मलीन छ भने त्यो नपुंसक मृगको वा मृगिणीको ठहर्दछ।

६२८. विडालकस्तूरी

सं– विडालकस्तूरी, गन्धमार्जारवीर्य। **स्वभाव**– सुगन्धी र गरम छ। स्निग्ध छ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। वीर्य र कान्तिलाई बढाउँदछ। कफ, वायु, कण्डू, किटिभ, कुष्ठ, कण्ठरोग, पसिनाको गन्धलाई हटाउँदछ। नेत्रको हित र वमनकारक छ।

६२९. गोरोचन

सं– गोरोचना, गौरी, गौतमी, गव्या, काञ्चनी, पिङ्गा, पिङ्गला, पीता, मङ्गल्या, मनोरमा, मेध्या, रामा, रुचि, रुचिरा, रोचनी (ना), वन्दनीया, शिवा, शुभा, शोभना, शोभा, श्यामा। **हि- ब- म- क-** गोरोचन। **लै-** BOSTA ROUS.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– केही तितो र ठण्डा छ। पथ्य र वृष्य छ। विषदोष, कृमि र कुष्ठको नाशक छ। रुचि र पाचन गराउँदछ। भूतग्रह, त्रिदोष र उन्मादलाई हटाउँदछ। शृङ्गारमा मङ्गल र मोहन गराउँदछ। रक्तदोष र नेत्ररोगमा पनि हित छ। गर्भस्रावलाई हटाउँदछ।

६३०. कपुर

सं– कर्पूर, कूमद, अभ्रसार, इन्दु, औषधीश, गौर, घनसारक, चन्द्रलोक, चन्द्र, ताराभ्र, तुषार, मिहिका, शशाङ्क, शाम्भव, शितकर, शिला, शीतप्रभ, शीत, शीतांश, शुभ्रांश, स्फटिक, हिमकर, हिमवालुका। **हि**–कपुर। **ब**– कार्पुर। **म**– **क**-कपुर। **ल**– CINNAMOMUM CAMP– 1 HORA।

कपुरमा - पीतास, भीमसेन, शितकर, शङ्करावास, प्रांसु, पिज, अब्दसार, हिमबालुका, जूटिका, तुषार, हिम, शीतल, पक्किका (पत्रिका) तेह्र भेद लेखिएका छन् तापनि, स्वभावमा समानै बताइएको छ।

स्वभाव– मधुरो, तितो, पिरो र सुगन्धी छ। ठण्डा र हलका छ। क्षेत्रको हित छ। वृष्य र मदकारक छ। कफ, दाह, तृष्णा, रक्तपित्त, पठरोग, नेत्ररोग, उदररोग, मुखको बेस्वादी, विषदोष, पित्तदोष। दुर्गन्ध, मूत्रकृच्छ्र र प्रमेहलाई शमन गर्दछ। धेरै बेर राखेमा दाहलाई पनि हटाउँदछ। नयाँ छ भने तितो, स्निग्ध, गरम र दाह गराउने हुन्छ। पुरानोले - दाह र शोषलाई हटाउँदछ। यसलाई शोधन गरी प्रयोग गर्नु पर्दछ।

लक्षण– निर्मलभृङ्गराजका पातसमान, साना - साना टुक्रा, बहुत हलका, तौलमा धेरै चढ्ने, तितो स्वादको, स्पर्शमा ठण्डा, अति सुगन्धी, स्नेह नभएको उत्तम हन्छ। अन्यथा भएमा - खाँदा, घाउ - फोडा गराउने सम्भव हुन्छ।

कपुरको वृक्ष– धेरैजसो चिन र जापानमा हुन्छ। वृक्ष - झन्डै तेज पातको जस्तो हुन्छ। रुखको **बोक्रा**– बाहिर खस्रो, भित्र चिल्लो भावको हुन्छ। **फल**– मटरसमानको भई त्यसभित्रको बियाँमा कपुरको बास आउँदछ।

वृक्षका **बोक्रा**– माडदा दुध निस्कन्छ र त्यसैबाट कपुर बन्दछ। यो पकाएको र नपकाएको दुई थरी हुन्छ। काँचो भन्दा पकाएको उत्तम छ।

६३१. चीनियाँ कपुर

सं– चीनकपुर, चीनक, कृत्रिम, तुषार, द्वीपकर्पूरज, पटु, धवल, मेघसार। **हि**– चीनकपुर, चीनियाँकपुर। **ब**– चोनेरकपुर। **म**– **क**-चीनकर्पूर।

यसलाई कृत्रिम कपुर पनि भन्दछन्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पिरो, तितो र गरम छ। कफ, कुष्ठ, कण्डू, कृमि र वमनलाई हटाउँदछ।

६३२. जवाकस्तूरी

सं– जवाकस्तूरी, कूटामोद, कृत्रिम, गन्धराज, गन्धाढ्यस्निग्ध, तेल निर्यास, मृगचर्मज, समूहगन्ध, साम्राणिकर्दम, सुगन्ध। **म**– कारिङ्गा।**लै**– GARDENIA JASMINOIDES .

स्वभाव– सुगन्ध र स्निग्ध छ। गरम छ। वातरोगमा हित छ।

मोहन र आह्लाद गराउँदछ। यो सुगन्ध भएको र रङमा केही पहेँलो निलो भावको हुन्छ। घाममा राख्दा, सुगन्ध बढ्ने चाहिँ असल हुन्छ।

६३३. तुनी (टुनी)

सं– तूणी, तूणिक, तुन्नक, नन्दी, नन्दक, नन्दीवृक्ष, पीतक, आपीत। कच्छप। **हि**– तुन, तुनी। **ब**– तुन्दगाछ। **म**– तुनी, नान्दुरखी। **क**– नन्दीवृक्ष, नन्दपट्ट। **लै**– CEDRELA TOONA.

स्वभाव– पिरो, तितो, मधुरो र टर्रो छ। हलका, ठण्डा र ग्राही छ। वीर्यवर्धक छ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। व्रण, कण्डु, कुष्ठ, रक्त पित्त, शिरःपीडा, दाह, रक्तदोष र पित्तदोषमा उपयोगी छ। सुगन्धी छ। यसको बास्ना कपुरको जस्तो हुन्छ। विशेष गरी श्वेत कुष्ठमा अति उपयोगी छ।

६३४. जाइपत्री

सं– जातीपत्री, जातीकोश, मालतीपत्रिका, सुमनःपत्रिका, सौमनदायिनी। **हि**– जावित्री। **ब**– जायित्री। **म**– **क**– जायपत्री। **लै**– MYR ISTICA MALABARICA.

स्वभाव– स्वादिलो, पिरो, तितो र सुगन्धी छ। हलका र गरम छ। रुचि गराउँदछ। वर्णलाई सफा गराउँदछ। मुखको स्वाद मिठो गराउँदछ। कफ, कास, वमन, श्वास, तृष्णा, कृमि र विषदोषलाई हटाउँदछ।

६३५. जाइफल

सं– जातीफल, जातिसस्य, जातिसार, पुट, मज्जासार, मालतीफल, शालक, सुमनःफल। **हि**– **ब**– **म**– **क**– जायफल। **लै**– MYRISTICA FRAGRANS.

स्वभाव– टर्रो, पिरो, तितो र गरम छ। ग्राही छ। हलका र रुचिकारक छ। स्वरलाई खुलाउँदछ। दीपन र वृष्य छ। कफ, वायु, दुर्गन्ध, मुखको बेस्वादी, कृमि, कास, श्वास, वमन, शोष, पिनास, कण्ठरोग,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वातातिसार र प्रमेहमा हितकारी छ। कसैले, तृष्णा, शूल, हृदयरोगमा पनि हितकारक मानेका छन्।

लक्षण- आवाज निस्कने, चिल्लो, गह्रुङ्गो असल हुन्छ। हलुको, शब्द नभएको र रुखो कमसल हुन्छ।

जाइफलको तेल- उत्तेजक, अग्निजनक र बलदायक छ। जीर्णातिसार, आध्मान, आक्षेप, शूल, आमवात र गिजाको रोगमा हितकारी छ।

६३६. बढेर

सं- कङ्कोल, कङ्कोलक, कटुफल, कटफल, कृतफल, कोलक, माधबामिष, मारीच, माधवोचित, विद्वेष्य, स्थूलमरिच। **हि-** शीतलचिनी, कङ्कोल, **ब-** काङ्कला। **म- क-** कङ्कोल, कापुरचिनी। **लै-** CUBEBA OFFICINALIS.

स्वभाव- पिरो, तितो, गरम र हलका छ। सुगन्धी छ। तीक्ष्ण छ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। दीपन - पाचन गराउँदछ। रेचन छ। हृदयलाई हितकारी छ। मुखको दुर्गन्ध हटाउँदछ, स्वादिलो गराउँदछ। वातरोग, हृदयरोग, कृमि, अग्निमान्द्य, आमदोष र नेत्रको अन्धोपनलाई शमन गर्दछ।

६३७. ल्वाङ्ग

सं- लवङ्ग, लवङ्गकलिक, लव, गीर्वाणकुसुम, चन्दनपुष्प, तीक्ष्णपुष्प, देवकुसुम, शृङ्गार, भृगाङ्गी, वारिसम्भव, वारिपुष्प, शेखर, श्रीपुष्प, श्रीसंज्ञ, सुधिर। **हि-** लोङ्ग, लवङ्ग, करनफल। **ब- म- क-** लवङ्ग, लवङ्गफलिका। **लै-** SYZYGIUM AROMATICUM.

स्वभाव- तितो, पिरो र तीक्ष्ण छ। ठण्डा र हलका छ। दीपन पाचन र रुचि गराउँदछ। वायु, कफ, पित्त, रक्तदोष, तृष्णा, वमन, आध्मान, शूल, कास, श्वास, हिक्का, शिरोरोग र नेत्ररोगमा हितकारक छ। पाकावस्थामा मधुरो र ठण्डा छ।

६३८. अगुरु

सं- अगुरु, कृमिज, गन्धधमज, योगज, राजार्ह, लोह, वांशिक, सुधूप्य। **हि- ब- म- क-** अगर। **लै-** AQUILARIA AGALLOCHAI.

स्वभाव- तितो, पिरो, सुगन्धी र स्निग्ध छ। तीक्ष्ण र गरम छ। रुचि गराउँदछ। मङ्गलकारक छ। धूपयोग्य छ। पित्तलाई बढाउँदछ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। कर्णरोग, नेत्ररोग र कुष्ठलाई शमन गर्दछ। शीतवातमा पनि उपयोगी छ। हलका छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसको - लेप - बुकुवा - विशेष उपयोगी छ। यसको धूप दिँदा बास्ना गराउँदछ, वायुलाई हटाउँदछ।

६३९. कृष्णागरु

सं– कृष्णागरु, कृष्णकाष्ठक, कालागरु, कालीय, काकतुण्डक, कालसार, केश्य, अगरु, गन्धराजक, धूपार्ह, वल्लर, बसुक, विश्वरूपक, शीर्ष, श्रृङ्गार, सुगन्धिक। **हि–** कृष्णागरु। **लै–** VEPRIS BILOCULARIS.

स्वभाव– पिरो र तितो छ। केही गरम छ। लेपमा ठण्डा छ। पिउँदा पित्तलाई हटाउँदछ। त्रिदोषलाई पनि केही शमन गर्दछ। धूपमा योग्य छ।

यो किराले नखाएको, उत्तम छ भने पानीमा डुब्दछ भनी लेखिएको छ। अगुरु कृष्णागुरु दुबै आसामका प्रसिद्ध छन्।

६४०. गुजराती अगुरु

सं– दाहागुरु, दाहककाष्ठ, दहनागरु, तैलागरु, धूपागुरु, पुर, पुरमथनवल्लभ, वह्निकाष्ठ। **हि–** दाहागरु।

स्वभाव– पिरो र गरम छ। केशवर्धक र वर्णकारक छ। केशका हरेक दोषलाई हटाई, हरबखत सुगन्ध गराउँदछ। यो गुजरातको प्रसिद्ध छ।

६४१. पहाडिया अगुरु

सं– काष्ठागरु, काष्ठक, कृमिजघ्न, अनार्यक, असार, पीतक, लोह, वर्णप्रसादन। **हि–** काष्ठागरु। **लै–** ANAPHALIS NEELGERR YANA.

स्वभाव– पिरो र गरम छ। लेपमा - रुखो छ। कफलाई हटाउँदछ।

६४२. मलयागुरु

सं– मङ्गला (ल्या) गुरु, मङ्गल्या। मल्लिका, गन्धा। **लै–** ARTEMISIA MARITIMA.

स्वभाव– पिरो, तितो, गरम र स्निग्ध छ। प्रशस्त गन्धको छ। गवाही छ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। आँखा र कानका रोगमा हितकारक छ। कुष्ठमा पनि उपयोगी छ। मङ्गलदायक छ।

यो– लालीभावको हुन्छ, केदारमा प्रसिद्ध छ।

६४३. जटामसी

सं– मांर्सी, मांसिनी, माता, मगभक्षा, मेषो, क्रव्यादि, केशिनी, चक्रवर्तिनी, जटिला, जटा, जटामांसी, जटाला, जननी, जटावती, तामसी, नलदा, पासी, पिर्शी, पेशी, भूतजटा, विशिता, हिंस्रा। **हि–** जटामांसी,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बालछड, कनुचर । **ब- म- क-** जटामांसी । **लै-** NARDOSTACHYS JATAMANS.

स्वभाव- टर्रो, पिरो, केही तितो र स्वादिलो छ । सुगन्धी र ठण्डा छ । दाह, पित्त, विसर्प, कुष्ठ, र कफदोष, रक्तदोष, भूतदोषमा उपयोगी छ । मेधा, कान्ति र बललाई बढाउँदछ । आनन्ददायक छ । लेप गरेमा ज्वर र रुखोपनालाई हटाउँदछ ।

६४४. ठुलो जटामसी

सं- गन्धमांसी, केशी, जटाला, पिशाची, पूतना, भूतकेशी, भूतजटा, लघुमांसी, लोमशा । **हि- ब-** भूतकेसी । **लै-** CORYDALISGOVANIANA.

स्वभाव- तितो र ठण्डा छ । वर्णकारक छ । कफदोष, कण्ठरोग र रक्तपित्तलाई शमन गर्दछ । विषदोष र भूतज्वरमा पनि उपयोगी छ ।

६४५. सानो जटामसी

सं- आकाशमांसी, खसम्भवा, गौरी, निरालम्बा, पर्वतवासिनी, सूक्ष्मपत्री, सेवाली ।

स्वभाव- ठण्डा छ । वर्णकारक छ । शोफ, व्रण, नाडीव्रण (सैन), लुतो, फोडा, दादुरा र जालगर्दभलाई हटाउँदछ ।

यसको उत्पत्ति केदारमा मात्र छ । प्रसिद्ध छ ।

६४६. कालो जटामसी

सं- मुरा, कुटी, कृष्णमांसी, गन्धवती, गन्धमादिनी, गन्धाढ्या, गन्धकुटी, दैत्या, भूरिगन्धा, सुरभि । **ब-** मादार । **लै-** ERYTHRINA STRICTA.

स्वभाव- तितो, पिरो, टर्रो र ठण्डा छ । प्रशस्त सुगन्धी छ । कफ, पित्त, वायुका विकार, विषदोष, रक्तदोष, श्वास, ज्वर, दाह, भ्रम, मुर्छा, तृष्णा र भूतबाधामा उपयोगी छ । अरू **स्वभाव-** जटामसी समानको पनि छ ।

यो- गुजरातको प्रसिद्ध छ ।

६४७. सिल, शिलारस

सं- सिल्हक, सिल्हसार, सुगन्धिक, सेम्हिकारस, अश्मपुष्प, कपितैल, करेवर, कल्क, कपिज, कपि, कृत्रिमक, धूम्र, तुरुष्क, धूम्रवर्ण, पिण्याक, पिण्डित, पिण्डतैलक, पीतसार, यवन, लेपन । **हि- ब- म-** शिलारस । **क-** पिन्डतैल । **लै-** LIQUIDAMBAR ORIENTALIS.

स्वभाव- पिरो, स्वादिलो र केही तितो छ । चिल्लो र सुगन्धी छ । गरम छ । शुक्र र कान्तिलाई बढाउँदछ । कुष्ठ, कफ, पित्त, अश्मरी,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूत्राघात, भूतज्वर, कण्डू, दाह, पसिना र ग्रहदोषलाई शमन गर्दछ।

यो– महजस्तो चोप हुन्छ। **यसको रुख**– आसाम, वर्मातर्फ प्रसिद्ध छ, सुलभ छ।

६४८. गुग्गुलधूप

सं– गुग्गुल, कालनिर्यास, कुम्भोलूखलक, कौसिक, जटाल, जटायु, दिव्य, दुर्ग, देवेष्ट, निशाटक, पलङ्कष, भवाभीष्ट, भूतहर, मरुदेश्य, महि। पाक्ष, रक्षोहा, यातुघ्न, यवनद्विष्ट, रुक्षगन्धक, शाम्भव, शिव, पुर। **हि**–गुगल (र), गुग्गुल। **ब**– **म**– गुग्गुलु। **क**– गुग्गुलु, इडवोल। **लै**– COMMIPHORA MUKUL.

स्वभाव– तितो, टर्रो र रुखो छ। उष्णवीर्य छ। पाकावस्थामा पिरो छ। हलका र लेचिलो छ। रसायन छ। पित्तलाई बढाउँदछ। स्वरलाई शुद्ध गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। भग्न सन्धान गराउँदछ। बल र वीर्यलाई बढाउँदछ। कफ, वायु, व्रण, अपचि, प्रमेह, अश्मरी, वातविकार, कुष्ठ, आमवात, पिटका, ग्रन्थि, शोफ, अर्श, कृमि, गण्डमाला र मेदाका रोगमा उपयोगी छ। शरीरमा फैलिने स्वभावको छ।

गुग्गुल - भमौरा वर्णको महिषाक्ष, कालो-निलो वर्णको महानील सेतो-निलो वर्णको कुमुद, कलेजी (माणिक) वर्णको पद्म पहेँलो वर्णको हिरण्याक्ष गरी पाँच जातमा कहिएको छ। तीमध्ये महिषाक्ष र महानील हात्तिका निमित्त, कुमुद र पद्मघोडाका निमित्त र हिरण्याक्ष मनुष्यका निमित्त विशेष उपकारी छ भन्ने विशेष वचन छ। तापनि महिषाक्ष पनि मनुष्यलाई हितकारकै लेखिएको छ।

नयाँ गुग्गुल - चिल्लो, उज्ज्वल, पाकेको जामुनूको फलका आकारको हुन्छ। **विशेष**– सुगन्धी र लेचिलो हुन्छ। **बल**– पुष्टि - वीर्यलाई बढाउँदछ।

पुरानो - सुकेको, केही दुर्गन्ध र स्वाभाविकरूपले छोडेको हुन्छ, वीर्यमा पनि हीन हुन्छ।

लक्षण– आगोमा राख्दा बल्ने, घाममा गल्ने, तातो पानीमा राख्दा पग्ली दुधसमान हुने उत्तम हुन्छ। नुनमा मयल परेजस्तो आकार भएको, गन्हाउने पुरानो ठहर्दछ, गुण दिँदैन।

गुग्गुल - शोधन नगरी प्रयोग गर्न हुँदैन, शुद्ध गराउनुपर्दछ।

६४९. पहेँलो गुग्गुल

सं– गन्धराज, कणगुग्गुलु, कणक, पलङ्कष, वंशपीत, सुवर्ण, सुरस, सुरभि, स्वर्णकण।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पिरो र गरम छ। वास आउँदछ। वातविकार, कफ विकार, शूल, गुल्म, उदररोग र आध्मानमा उपयोगी छ। रसायन छ।

६५०. आशापुरी गुग्गुल

सं– भूमिज, आशापुरसम्भव, इडाजात, उमाप्रिय, दुर्गाह्लाद, दैत्य मेदज, भूमिजगुग्गुलु, मज्जाल, महिषासुरसम्भव, मेदज।

स्वभाव– तितो, पिरो र गरम छ। सुगन्धदायक छ। यसको धूपले देवीलाई प्रसन्न गराउँदछ। कफ - वायुको दोष भूतदोषलाई हटाउँदछ। मेधाजनक छ।

यो– काशीमा विशेष प्रसिद्ध छ।

६५१. पहाडिया गुग्गुल, पहाडिया गुद

सं– जिङ्गीनी, झिङ्गिनी, झिङ्गी, कुलमजरी, पार्वती, प्रमोदिनी, सुनिर्यासा। **हि**– जिङ्गिनी, जियाल। **ब**– दुलदुली। **म**– मोइ, मोक। **क**– ओरीथ, मरम। **लै**– LANNEA GRANDIS.

स्वभाव– टर्रो र मधुरो छ। गरम छ। पाकावस्थामा पिरो छ। योनिलाई शुद्ध गराउँदछ। मुखको दुर्गन्धलाई हटाउँदछ। वायु, कफ, हृदयरोग, वातातिसार वातव्रण र तृष्णालाई शमन गर्दछ।

यसको रुख– गोरखामा छ।

६५२. शालधूप

सं– राल, अग्निवल्लभ, कलयज, कनकजो(लो)द्भव, काल देवेष्ट, बहुरूप, यक्षधूप, ललन, शाल, शालनिर्यास, शालरस, शीतल, सर्ज्जरस, सर्जनिर्यासक, सुरभि, सुरधूप। **हि**– राल, धूना, देहाती - करायेल धूप। **ब**– धूना, धूनी। **म**– राल, पिम्बली। **क**– सर्जरस। **लै**– CANARIUM STRICTUM.

स्वभाव– टर्रो र तितो छ। स्निग्ध, ठण्डा, भारी र ग्राही छ। वात पित्त - रक्तका विकार, ज्वर, व्रण, विसर्प, विपादिका, भग्न, अग्निदग्ध, आमसूल, अतिसार, फोडा, कण्डू, पसिना र ग्रहदोषलाई हटाउँदछ।

विशेष गरी व्रणको रोपण गराउँदछ।

शालधूपको तेल - वायु र कफको विकारलाई शमन गर्दछ। फोडा, घाउ - खटिरा, कुष्ठ, पामा र कृमिमा उपयोगी छ।

६५३. काँढे सल्लोको खोटो

सं– कुन्दुरुक, कुन्दुक, गोपुरक, तीक्ष्ण, पालिन्द, पालङ्गी, बहुगन्ध, भीषण, मकुन्द, शल्लकी निर्यास, शिखरीकुन्दु, श्रीवल्लभ, सुगन्ध, सौराष्ट्र।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हि- कुन्दरु, लोबान, गुन्दवरोसा । **ब-** कुन्डरुखोटी । **म-** कुन्दुरुक । **क-** इडवोल । **लै-** STYRAX BENZOIN.

स्वभाव- तितो, पिरो र मधुरो छ । स्निग्ध, गरम र तीक्ष्ण छ । छालालाई हितकारक छ । कफ र पित्तको पीडालाई हटाउँदछ । खाँदामा र लेपमा ठण्डा छ । मुखरोग, ज्वर, पसिना, रक्तविकार, रक्तातिसार, ग्रहपीडा र जम्रालाई हटाउँदछ । प्रदररोगमा पनि हितकारक छ ।

६५४. कुट

सं- कुष्ठ, कुत्स, काकल, आमय, उत्पल, गद, त्वक्दोष, नीरुज, पाटव, पाकल, पारिभाव्य, पारिखद्रक, रुजा, बाम, वानीरज, वा(व्या)प्य, व्याधि । **हि-** कूट, कुष्ठ । **ब-** कुड, कुठ । **म- क-** कोष्ठ । **लै-** SAUSSUREA LAPPA.

स्वभाव- तितो, पिरो, मिठो, हलका र गरम छ । कान्ति र वीर्यलाई बढाउँदछ । रसायन छ । कफ, वायु, कुष्ठ, पामा, रक्तविकार, कास, वमन, तृष्णा, विसर्प, विषदोष, कण्डूति, खजूर दद्रुमा उपयोगी छ ।

यसको **लेप गर्नाले-** वातरोगलाई शान्त गराउँदछ ।

६५५. सेतो सारिवा

(गानुमा कपुरवास आउने दुधेलहरो)

सं- सारिवा, अनन्ता, आस्फोता, उत्पलशारिवा, गोपी, गोपवल्ली, गोपकन्या, नागजिह्वा, प्रतानिका, भद्रवल्ली, लता, शारदा । **हि-** गोरीसर, साऊ, कपुरी, सालसा । **ब-** अनन्तमूल । **म-** श्वेत उपलसरी । **क-** सारिवा । **लै-** HEMIDESMUS INDICUS, बम्बई प्रान्तमा उपर(ल) सरा भन्दछन् ।

स्वभाव- मधुरो, तितो र स्निग्ध छ । ठण्डा, सुगन्धी र भारी छ । शुक्रवर्धक र वातनाशक छ । देहको दुर्गन्धलाई हटाउँदछ । कुष्ठ, कण्डू, ज्वर, अग्निमान्द्य, श्वास, कास, अरुचि, आमदोष, विषदोष, रक्तदोष, हृदयरोग, प्रदर, कफातिसार, तृष्णा, दाह र रक्तपित्तलाई शमन गर्दछ ।

यसको गानू हुन्छ । गानूमा कपुरको वास आउँदछ । लहरोमा दुध आउँदछ । यसको पात जामुनुको जस्तो र फल दाखको जस्तो हुन्छ । यसलाई कहीँ भोटे बोलीमा बिस्फार पनि भन्दछन् । कहीँ तिम्लो पनि भनी मान्दछन् ।

६५६. बास्ने दुधेलहरो, कालो सारिवा

सं- कृष्णसारिवा, कृष्णमूली, कृष्णवल्ली, गोपी, चन्दना, चन्दन

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सारिवा, भद्रचन्दना। **हि-** कालीदुधी, कालीसर, श्यामलता, करियाँ। **ब-** कृष्णअनन्तमूल, दुधी, श्यामलता। **म- क-** सारिवा, काली उपलसरी। तैलङ्गी - इल्लक्कही। तमिल - उदरगोदी। मालवी - पालवल्ली। **लै-** ICHNOCARPUS FRUTESCENS.

स्वभाव- मधुरो र ठण्डा छ। वीर्यवर्धक र कफनाशक छ। अरू पूर्वोक्तसमान छ।

यो- कालो वर्णको हुन्छ।

६५७. नखी

सं- नख, नागहनु, कररुह, करज, कोशी, खर, धूप्य, पण्यविलासिनी, पाणिरुह, पाणिज, बल, शफ, शिल्पी, शुक्तिशङ्ख, सन्धिनाल, हनु, हट्टविलासिनी, बदरीपत्र, दलनख, द्वीपीनख, काल, कूटस्थ, खपुर, चक्रनायक, चक्री, चक्रनख, व्यस्र, व्याघ्रनख, व्यालनख, व्यालपाणिज, व्यालायुध, व्यालवध, व्यालखड्ग। **हि-** नखी, नख। **ब-** छोटनखी, नख। **म- क-** नख, वाघनख। **लै-** HELIX ASHERA.

यसलाई कहीं नख शब्ददेखि १८ शब्दले सानो र दलनख देखि १५ शब्दले ठुलो गरी दुई प्रकार लेखिएको छ तापनि स्वभावमा समानै लेखिएको छ।

स्वभाव- पिरो र गरम छ। सुगन्धी र हलका। वर्णकारक र हृदयको हितकारक छ। कफ, वायु, विषविकार, दुर्गन्ध, पसिना, कुष्ठ, कण्डू, व्रण, ज्वर, मुखको दुर्गन्ध र भूत - ग्रह - दोषलाई हटाउँदछ।

यसलाई- कुनै जलजन्तु विशेषको नङ्ग्रा भनी कहिएको छ।

यसमा (१) बयरका पातका आकारको
(२) कमलका पातका आकारको,
(३) घोडाका टापका आकारको,
(४) हात्तिका कानका आकारको,
(५) बँदेलका कानका आकारको, भनी पाँच प्रकार र प्रयोगलाई शोधन पनि लेखिएको छ।

६५८. कपुरपाति

सं- स्पृक्का, सुगन्धा, सुकुमारा, समुद्रकान्ता, असृक्, कुटिला, कोटि, देवी, देवपत्रिका, नखपुष्पी, निर्मला, पञ्चगुप्ती, पिशना, ब्राह्मणिका, भूतलिका, मनु, मालालिका, मालाली, लध्वी, लङ्कारिका, वधू। **हि-** असवरग, स्परग, लङ्कोदकपुरी। **ब-** गन्धपिण्डिम। **म-** कपुरवल्ली। गगीना। **क-** हिक्के। **लै-** TRIFOLIUM OFFICINALE.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पिरो, टर्रो, तितो, स्वादिलो र ठण्डा छ। सुगन्धी र वीर्यजनक छ। सवै दोषका विकारमा हितकारक छ। कुष्ठ, कण्डू, विषदोष, पसिना, रक्तविकार, कफ, मेह, अश्मरी, मूत्रकृच्छ्र र शूलमा उपयोगी छ।

६५९. अकरकरा

सं– आकारकरभ, आकल्लक, कल्लक। **हि**– अकर्करा। **ब**– अकोरकोरा। **म**– **क**– अक्कलकरा। **लै**– ANACYCLUS PYRETHRUM.

स्वभाव– पिरो, पर्परो र गरम छ। वलकारक छ। वातदोष, पिनास र शोथमा हित छ।

६६०. पिपरमेटको बोट

सं– ग्रन्थिपर्ण, ग्रन्थिक, गुच्छक, काकपुष्प, तैलपर्णिक, नीलपुष्प, सुगन्ध। **हि**– गठोना, गठिवन। **ब**– गेढेला। **म**– गठोनाचा झाड। **क**– गठिवन, चोरवेली। **लै**– MENTHA PIPERITA.

स्वभाव– तितो, पिरो, गरम र तीक्ष्ण छ। हलका छ। भोक जगाउँदछ। कफ, वायु, विष, श्वास, कण्डू र दुर्गन्धलाई हटाउँदछ।

यसको बोट– तुलसीबावरीको जस्तो ठुलो हुन्छ।

६६१. थुनेर

सं– स्थौणेयक, हरित, शुकच्छद, शुकपुच्छक, शुकपुष्प, शार्ण, विकिरोमा, विकर्ण, मयूरचूड, बर्हिशिख, बर्हिबर्ह, कुक्कुर, कीरवर्णक। **नेवा**– कन्हाँस्वाँ। **हि**– थुनेर। **ब**– गाँठोवाला। **म**– स्थौणय। **क**– स्थौणज। **लै**– TAXUS BACCATA.

स्वभाव– पिरो, तितो र स्वादिलो छ। सुगन्धी र स्निग्ध छ। रुचि र **बल**– पुष्टि गराउँदछ। कफकोप, रक्तकोप, पित्तकोपलाई शमन गर्दछ। धारणा शक्तिलाई बढाउँदछ। ज्वर, कृमि, तृष्णा, दाह र दुर्गन्धलाई हटाउँदछ। यक्ष-रक्ष-दोष र तिलकालक (क्षुद्ररोगविशेष) मा पनि उपयोगी छ।

६६२. पत्थरकुङ्कुम

सं-- शैलेय, शैलज, शैलक, शिलज, शिलापुष्प, शिलोद्भव, शिलोत्थ, शिलादद्रु, शिलाप्रसून, स्थविर, सुभग, वृद्ध, पलित, जीर्ण, गिरिपुष्पक, कालानुसार्यक। **हि**– छरिला भरिछरिला, पत्थरका फूल। **ब**– शैलज। **म**– शैलज, दण्डफूल। **क**– कलहू(ङ)। **लै**– PARMELIA PERLATA.

स्वभाव– तितो छ। सुगन्धी र ठण्डा छ। हलका छ। हृदयको हित छ। कफ, पित्त, दाह, तृष्णा, वमन, विषदोष, व्रणदोष, कुष्ठ, कण्ड। रक्तार्श र अश्मरीमा उपयोगी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६६३. समयो

सं– चोरक, चौर, चण्ड, चपल, कितव, कोपनक, क्षेमकरिपु, गणहास, ग्रन्थिल, ग्रन्थिपर्ण, ग्रन्थिपत्र, ग्रन्थिदल, दुष्कुल, दुष्पुत्र, धूर्त, नीच, पटु, निशाचर, पर्णचोरक, फलचोरक, शङ्कित, सुग्रन्थि । **नेवा–** चमेहा । **हि–** निशाचरबुटी । **म– क–** गाठिवना ।

स्वभाव– मधुरो, तितो र तीक्ष्ण छ । पाकावस्थामा पिरो छ । हलका, गरम र कडा गन्धको छ । सुगन्ध छ । हृदयको हित छ । कफ - वायु - रक्तको विकार, कृमिदोष, विषविकार, कण्डू, कुष्ठ, त्वक्दोष, व्रण, मेदा, दुर्गन्धता, नाक-मुखका रोग, अजीर्ण र राक्षसबाधालाई हटाउँदछ ।

६६४. पैञ्यूँ

सं– पद्मक, पद्मकाष्ठ, पद्मगन्धि, पद्मवृक्ष, पाटलापुष्पसन्निभ, पीतक, पीत, पीतवृक्ष, पूतिकाष्ठ, केदारज, धूपवृक्ष, मालय, रक्त, शीतल, शुभ्र, हिम । **हि–** पद्माक(ख), पद्मकाठ । **ब–** पद्मकाष्ठ । **लै–** PRUNUS PUDDUM.

स्वभाव– टर्रो र तितो छ । ठण्डा र हलका छ । वायु र वीर्यलाई बढाउँदछ । गर्भको रक्षा गर्दछ । विसर्प, दाह, मोह, विस्फोट, कुष्ठ, श्लेष्मविकार, रक्तपित्त, ज्वर, भ्रान्ति, वमन, तृष्णा र व्रणदोषमा उपयोगी छ ।

६६५. धूपी

सं– प्रपौण्डरीक, पौण्डरीयक, पौण्डय, पुण्डर्य, अनुज, चक्षुष्य, ताल पुष्पक, श्रीपुष्प, सानुज, सुपुष्प । **हि–** पुण्डेरिया । **ब–** पुण्डरिया । **म– क–** पुण्डरीक । **लै–** RHODODENDRON ANTHOPOGON.

स्वभाव– मधुरो, तितो, टर्रो र ठण्डा छ । शुक्रलाई बढाउँदछ । वर्णकारक र नेत्रको हितकारक छ । पित्त - कफ - रक्तको दोष र व्रण, ज्वर, दाह, तृष्णालाई शमन गर्दछ ।

यसलाई भोटे बोलीमा पालु भन्दछन् ।

६६६. उशीर

सं– उशीर, अमृणाल, अभय, जलवास, जलामोद, बहुमलक, बालक, मलक, मणाल, रणप्रिय, वारितर, वीर, वीरण, वेणीज, शिशिर, शितिमलक, सुगन्धिक, समगन्धिक, सुगन्धिमूलक, सेव्य, हरिप्रिय, शुभ्र । **हि–**खस, खसखस, वीरनमूल, गाण्डर । **ब–** बेणरमूल । **म–** बाला । **क–** बालदवस । **लै–** VETIVERIA ZIZANIOIDES.

स्वभाव– केही तितो र मधुरो छ । हलका र ठण्डा छ । दाह श्रम, वमन, माद, ज्वर, तृष्णा, विसर्प, कफदोष, विषदोष, मूत्रकृच्छ्र, रक्तविकार र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्रणमा उपयोगी छ । स्तम्भन छ । पाचन छ । यसको जरालाई खस भन्दछन्, उक्त **स्वभाव**– सबै, मुख्य जरामा नै छ ।

यसैको अत्तर पनि बनाउँदछन् ।

६६७. पहैंलो उशीर

सं– लामज्जक, लव, लघु, अमृणाल, अवदातक, इष्टकापथिक, जलाश्रय, दीर्णमूल, नलद, शीघ्र, सूनाल । **हि**– लामज्जक, पीलावाला, करना कुश । **व**– गन्धबेणा । **म**– **क**– लामज्ज, पीतवाला । **लै**– CYMBOPOGON JWARANCUSA.

स्वभाव– तितो - मधुरो र ठण्डा छ । हलका छ । त्रिदोष र रक्त विकारलाई हटाउँदछ । छालाका रोग, पसिना, मूत्रकृच्छ्र, तृष्णा, दाह । श्रम, मुर्छा, रक्तपित्त र ज्वरमा उपयोगी छ ।

६६८. सल्लोको खोटो, लिसो

सं– श्रीवास, श्रीवेष्ट, श्रीरस, क्षीरशीर्ष, चीडागन्ध, तिलपर्ण, धूपाङ्ग, रसाङ्गक, रसावेष्ट, वृक्षधूप, वेष्ट, वेष्टक, वेष्टसार, सरलाङ्ग, सरलस्राव, सुधूपक । **हि**– तार्पीन, गन्धविरोजा, चन्दरस, सरलक गोँदा । **ब**– तार्पिनतेल । **म**– सरलडीक । **क**– श्रीवेष्टक । **लै**– FERULA GALBANIFLUA.

स्वभाव– पिरो, तितो र टर्रो छ । स्निग्ध, गरम र सारक छ । त्रिदोषलाई हटाउँदछ । योनिदोष शिरोरोग, नेत्ररोग, स्वरभङ्ग, पसिना, दुर्गन्ध, अजीर्ण, व्रण र पेट फल्ने रोगलाई शमन गर्दछ । पिसाव लगाउँदछ । जम्रालाई मार्दछ । राक्षसदोषलाई हटाउँदछ ।

६६९. मारङ्गी

सं– नलिका, नली, नर्तकी, नटी, निर्मध्या, अञ्जनकेशी, आध्मानी, कपोताङ्घ्री, कपोतचरणा, रक्तदला, विद्रुमलतिका, सुर्षिरा, स्तुत्या । **हि**– नलिका, नली, पवारी । **ब**– नाल्को । **म**– नलिकाजाइ । **क**– बेजललिक **लै**– HIBISCUS CANNABINUS.

स्वभाव– तितो, पिरो, मधुरो र तीक्ष्ण छ । ठण्डा र हलका छ । सारक छ । मललाई शुद्ध गराउँदछ । नेत्रको हितकारक छ । कृमि, वातोदर, शूल, विषदोष, अश्मरी, मूत्रकृच्छ्र, रक्तदोष, तृष्णा, कण्डू, कुष्ठ, ज्वर, रक्तपित्त, वातपित्त र अर्शलाई शमन गर्दछ ।

इति चन्दनादि वर्गः ॥११॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ सुवर्णादि धातूपधातुवर्गः

६७०. सुन

सं- सुवर्ण, स्वर्ण, अग्निबीज, अष्टापद, कर, कलधौत, कनक, काञ्चन, कार्तस्वर, गाङ्गेय, चामीकर, चाम्पेत, जाम्बूनद, जातरूप, तपनीय, तेजस, भर्म, महारजत, रसज, रुक्म, लोहवर, शातकुम्भ, हाटक, हिरण्य, हेम। **हि- ब-** सोना, स्वर्ण। **म-** सोने। **क-** स्वर्ण, चिन्न। **लै-** AURAM.

स्वभाव- तितो, टर्रो र पाकावस्थामा स्वादिलो छ। भारी र पवित्र। छ। रसायन छ। **बल**- दीर्य - पुष्टिकारक छ। नेत्रको र हृदयको हितकारक छ। बुद्धि, धारणाशक्ति, शरीरको कान्ति र आयुलाई बढाउँदछ। स्थावर र जङ्गम दुबै जातका विषदोष, क्षय, उन्माद, त्रिदोष, ज्वर र शोषलाई शमन गर्दछ।

परीक्षा - काट्दा सेतो टलक, पोल्दा रातो, कसी लगाउँदा केसरको रङ्ग बस्ने र चाँदी, तामो केही नमिलेको, नरम र गह्रुङ्गो उत्तम हुन्छ।

सेतो विवर्णको, रुखो, मैल भएको, पत्र परेको, पोल्दा-काट्दा-कसी लगाउँदा सेतो, हलुको, पिट्दा फुट्ने सुन अधम हुन्छ।

सुन - राम्रोसँग शोधन-मारणक्रिया नपुऱ्याई खानाले बल-वीर्यको हानि र अनेक रोगलाई पैदा गराउँदछ भन्ने लेखिएको छ। तथापि धातु, उपधातु र अरू रसवस्तु आदिसमेत आगोमा राख्दा जल्दछ, पग्लिन्छ, उड्दछ। सुन - स्वयं तेजःस्वरूप छ, न जल्दछ, न घट्दछ, न मर्दछ, अजरामर छ, अतः पत्थरमा पानीका साथ घोटी, मह मिलाई खाँदा गुणदायक छ भन्ने र सुनको तपक, मह र अमलाको चूर्ण मिलाई खानाले, अरिष्टले पक्रिएकोलाई पनि प्राणसङ्कटबाट बचाउँदछ भन्ने इत्यादि प्रयोग पनि लेखिएको हुनाले सूक्ष्म विचार पुऱ्याई, द्रव्यान्तर संयोग गरी स्वल्प मात्राले प्रयोग हुने पनि स्पष्ट बुझिएको छ। अतः भयजनक र हानिकारक छैन।

राम्रोसँग शोधन - मारण क्रिया पुऱ्याई भस्म भएको सुन उक्त स्वभावका साथै घाउ, खटिरा, क्षय, श्वास, कास, प्रमेह, ग्रहणी, अतिसार, कुष्ठ र ज्वरमा समेत उपयोगी हुन्छ। कान्तिलाई बढाउँदछ। नपुंसकलाई पनि कामोद्दीपन गराउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६७१. चाँदी

सं- रजत, रङ्गवीजक, रूप्य, रौप्य, कलधौत, कुप्य, खर्जूर, चन्द्रलोहक, चन्द्रहास, चन्द्रभूति, तार, वसूत्तम, श्वेतक, सोध। **हि**- चाँदी, रूपा। **ब**- रूप। **म**- रूपा। **क**- बेल्लि। **लै**- ARGENTUM.

स्वभाव- तितो, पिरो, अमिलो र पाकावस्थामा स्वादिलो छ। ठण्डा छ। स्निग्ध र सारक छ। आयुवर्धक छ। **बल**- वीर्य - पुष्टि गराउँदछ। रुचिकारक छ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ। प्रमेहादि रोगमा उपयोगी छ।

शोधनादि क्रिया नपुगेकोले - शरीरमा ताप गराउँदछ। शुक्र, बल, वीर्य र पुष्टिको हानि गराई अनेक रोगलाई पैदा गराउँदछ। अतः शोधन - मारणको आवश्यकता छ।

परीक्षा - तौल्दा गह्रुङ्गो, चिल्लो वर्णको, कमलो, पोल्दा सेतो, ठोक्दा वा काट्दा चोट सहने उत्तम हुन्छ।

सारो, रुखो, बनौटो, केही लाल वर्णको वा पहँलो भाव भएको, पोल्दा, काट्दा, ठोक्दा झट्टै गल्ने, टुट्ने, फुट्ने, अधम हुन्छ।

६७२. तामो

सं- ताम्र, तपनेष्ट, त्र्यम्बक, नेपालिक, म्लेच्छमुख, रविलोह, रक्तघात, शुल्व, अरविन्द, उदुम्बर। **हि**- ताँबा। **ब**- तामा। **म**- ताँवे।। **क**- ताम्र। **लै**- CUPRUM.

स्वभाव- शोधन मारण भएको तामो - मधुरो, टर्रो, तितो र पाकावस्थामा पिरो छ। ठण्डा, हलका र सारक छ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ। पाण्डु, उदररोग, अर्श, ज्वर, कुष्ठ, कास, श्वास, क्षय, पिनास, अम्लपित्त, शोथ, कृमि, शल, विबन्ध र गुल्ममा उपयोगी छ। केही पौष्टिक छ।

परीक्षा - लाल वर्णको, चिल्लो, कमलो, पिट्दा घनको चोट सहने (नफुट्ने) र लोहा-सिसाहरूको संयोग नपरेको उत्तम हुन्छ।

कालो वर्णको, रुखो, कडो, सेतो, घनको चोट सहन नसक्ने (टुट्ने, फुटने) र लोहा, सिसाहरू मिलेको अधम ठहर्दछ।

राम्रोसँग रीत पुऱ्याई, शोधन - मारण नभएको तामो - दाह, अरुचि, मुर्छा, क्लेद, झाडा, वमन र रिङटा लगाउँदछ। पसिना कढाउँदछ। अतः "न विषं विषमित्याहु विषं वै ताम्रमुच्यते।" विषलाई विष होइन तामोलाई विष भन्ने वचन छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६७३. राङ्

सं– वङ्ग, कुरूप्य, चक्रसंज्ञ, चिप्पट, तमर, त्रपुष, त्रपु, पिच्चट, पूतिगन्ध, माण्डूक, मृदङ्ग, रङ्ग । हि– राङ, बङ्ग, कलई । **ब**– राङ्ग, बङ्ग । **म**– कथिल । **क**– तवर । **लै**– STANNUM.

स्वभाव– पिरो, तितो, टर्रो र नुनिलो छ । रुखो र सारक छ । रसायन छ । केही पित्त गराउँदछ । नेत्रको हित छ । मेधाजनक छ । शुक्र र मखको कान्तिलाई बढाउँदछ । सबै जातका प्रमेह, श्वेतप्रदर, क्षय, व्रण, कृमि, दाह, पाण्डु, श्वास र कफदोषमा उपयोगी छ । गर्भाशयच्युतमा र रातको पसिनामा पनि हितकारक छ ।

विशेष गरी - कास, श्वास, मन्दाग्नि, पिनास, विषमज्वर, प्रमेह र पाण्डुमा उपयोगी छ ।

यथार्थ शोधन - मारण नभएको बङ्गले - किलास, गुल्म, कुष्ठ, शूल, वातरोग, शोथ, पाण्डु, प्रमेह, भगन्दर, रक्तविकारका रोग, क्षय, मूत्रकृच्छ्र, कफविकार, ज्वर, अश्मरी र विद्रधि रोगहरू पैदा गराउँदछ । यही स्वभाव सिसामा पनि छ ।

राङ - खुरक र मिश्रक गरी दुई जातको हुन्छ । कमलो, सफेद, स्निग्ध, गह्रुङ्गो, आगोमा राख्दा शब्द नभएको, चाँडै पग्लनेलाई खुरक र केही कालो-सेतो वर्णको मिश्रक कहिन्छ । खुरक उत्तम छ । मिश्रकहीन छ ।

उत्तमको **लक्षण**– सेतो, नरम, तौलमा हलका, निर्मल, चहकिलो, चिल्लो, ठण्डा र तातो सहने अर्थात् झट्टै नपग्लने उत्तम हुन्छ ।

६७४. सिसा

सं– सीसक, सीस, सिन्दूरकारण, सिरावृत, सुवर्णक, कुवा, चीनपिष्ट, जड, तारशुद्धिकर, नागपुरग, परिपिष्टिक, पद्य, पिच्चट, यवनेष्ट, मृड, कृष्णायस, भुजङ्गम, योगोष्ट, वप्र, स्वर्णारि । हि– **ब**– **म**– **क**– सिसा । **लै**– PLUMBUM.

स्वभाव– रस, वीर्य, विपाकमा, राङसमानको छ । **विशेष**– गरम र भारी छ । लेखन छ । कफ-वायुको विकार, अर्श, ग्रहणी, गुदद्वारका रोग र अग्निमान्द्यमा हितकारक छ । अशुद्धमा दोष पनि, पूर्वोक्तसमान छ ।

उत्तमको **लक्षण**– गह्रुङ्गो, बाहिर कालो, काट्दा कालो र उज्ज्वल, चाँडो पग्लने र दुर्गन्धको उत्तम हुन्छ ।

६७५. जस्ता

सं– यसद, रीतिहेतु, वङ्गसदृश, श्वेतपटल, कंसास्थि, जसद । हि– ब–जस्ता । **म**– जस्त । **लै**– ZINCUM.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– टर्रो, पिरो, तितो र ठण्डा छ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ। नेत्रको हित छ। बल र वीर्यलाई वढाउँदछ। पाण्डु, प्रमेह, कास, श्वास र रातको पसिनालाई शमन गर्दछ। जस्ताको सेवन गर्नाले - वणस्राव, रजस्राव, श्रम, कम्पवात, एकाङ्गवात र सर्वाङ्गमा रहेको वायुलाई हटाउँदछ। शोधन - मारण अत्यावश्यक छ।

६७६. फलाम

सं– लोह, आर, कृषिलोह, कृष्णायस, खड्ग, चीनज, तीक्ष्णलोह, दुषत्सार, नीललोह, नीलिका, पुटलोहक, मुण्डलोह, मुण्डज, मृत्तकाल, रुक्मलोह, वर्तलोह, वर्तक, शिलात्मज।

स्वभाव– साधारणमा तितो, मधुरो, टर्रो, रुखो, ठण्डा र भारी छ। सारक र लेखक छ। वयस्थापक र नेत्रको हित छ। कफ, पित्त, विषदोष, शल, शोथ, अर्श, प्लीहा, पाण्डु, मेदा, मेह, कृमि, कुष्ठ, गल्म, श्वास, कास, यकृद्दोष, गुदरोग, भ्रम, शोष, भ्रान्ति, पुरानो अतिसार, गण्डमाला, योषापस्मार, विषमज्वर, पिनास, अम्लपित्त, कामला, सूतिका ज्वर, आमवात इत्यादि र सामान्यतः नाक - कान - मुख गर्भाशयहरूवाट रगत चुहुनेसमेत सबै रोगमा उपयोगी छ। शोधन - मारण अत्यावश्यक छ।

साधारण फलाम (काँचो फलाम) भन्दा इस्पात विशेष गुणदायक छ।

६७७. चुम्बक

सं– अयस्कान्त, कान्तपाषाण, कान्तलोह, कृष्णायस, चालज, चित्रायस, तक्ष्ण, तीव्रलोह, पित्तायस, लोहकान्त, लोहकर्षक, शम्बक, शस्त्रालय। **हि**– लोहा, इस्पात, फोलाद, चुम्बक। **ब**– लोहा, तिखा, इस्पात। **म**– लोखण्ड, पोलाद, तिखे। **क**– अयस्कान्त, कब्बिण। **लै**– FERRUM.

स्वभाव– रस, वीर्य, विपाकमा पूर्वोक्तसमान भइकन, विशेष गरी उदररोग, आमवात, भगन्दर, क्षय, यकृद् रोग, शिरोरोगहरूमा समेत विशेष गुणदायक र **बल**– वीर्य - पुष्टिवर्धक छ।

लक्षण– जुन फलामका भाँडामा - तातेको पानीमा, तेलको थोपा चुहाउँदा फैलिँदैन, जुन भाँडामा तताउँदा, - हिङले आफ्नो गन्ध छोड्दछ, निमको चूर्णले तितो छोड्दछ, दुध तताउदा उम्ली अग्लो हुन्छ र बाहिर जाँदैन, जसमा भिजाएको चनामा कालो रङ बस्तछ - त्यसलाई चुम्बक भनी मानिएको छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लोह - जुन जातको भए पनि विधिपूर्वक शोधन पुगेको छैन भने, कुष्ठ, आदि छालाका रोग, हृदयरोग, शूल, पत्थरी आदि र नपुंसकत्त्व समेतका रोग र ती रोगलाई कोप गराई मृत्युसम्म गराउँदछ।

कहीँ - चुम्बकलाई - भ्रामक, चम्बक, रोमक, छेदक गरी चार जात हुन्छ भन्ने लेखेको छ। तर स्वभावमा फरक नभई, सबै देहसिद्धि कारक र रसायनकारक छन्, भन्ने लेखिएको छ।

६७८. फलामको किट, मण्डूर

सं– मण्डूर, अयोमल, कार्स्न्य, किट्टी, लोहचूर्ण, लोहमल, लोहसिहानिका, लोहपुरीष, शूलघातन, सिंहल, सिहान। **हि–** मण्डूर, किट्टी।

स्वभाव– मधुरो, पिरो र गरम छ। परिणाममा ठण्डा छ। वीर्यजनक र रक्तवर्धक छ। शूल, परिणामशूल, प्रमेह, गुल्म, शोफ, प्लीहाको राग र विशेष गरी पाण्डु, कामला, हलीमकमा उत्तम उपयोगी छ।

यो– फलामको किट हुनाले जुन जातका फलामको किट हो, त्यसै जातका फलामको गण पनि दिन्छ भन्ने सर्वसम्मति छ।

निर्देश - किट सय वर्ष नाघेको पुरानो उत्तम, असी वर्षको मध्यम, साठी वर्षको अधम र त्यसभन्दा घटीको विष बराबरको हुन्छ भन्ने लेखिएको छ।

६७९. काँसो

सं– कांस्य, कंस, कंसास्थि, असुराह्वय, घण्टाशब्द, घोष, घोषपुष्प, घोरपुष्प, ताम्राङ्ग, प्रकाश, वङ्गशुल्वज, वह्निलोहक, विद्युत्प्रिय, सौराष्ट्रक। **हि– ब–** कांसा। **म–** कांसे। **क–** कञ्चु। **लै–** WHITE BRASS.

स्वभाव– यो तामो र राङको मिसोटबाट बन्ने हुनाले, तामो र राङकै स्वभावको छ तापनि संयोगका प्रभावले केही अरू गुण पनि निम्नोक्त प्रकार छ।

तितो, टर्रो र रुखो छ। हलका र लेखक छ। शरीरमा फिँजिने स्वभावको छ। रुचिकारक र दीपन-पाचन छ। पथ्य पनि छ। कफ र पित्तको नाशक र नेत्रको हितकारक छ।

काँसका भाँडामा - घिउबाहेक अरू जुनसुकै पनि खाद्यवस्तु राखी खानाले आरोग्य-सुख-सात्म्य गराउँदछ।

लक्षण– सेतो, उज्यालो, चिल्लो, हलका, चमक भएको र शुद्ध आवाज भएको काँसो उत्तम हुन्छ। औषधि निमित्त प्रयोग गर्दा शोधन - मारण आवश्यक छ।

अशुद्ध काँसोको प्रयोग हुँदा - शरीरलाई गाल्दछ। ताप गराउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६८०. पित्तल

सं- पित्तल, पिङ्गल, पीतलक, आर, आरकूट, कपिलोह, क्षुद्रसुवर्ण, ब्राह्मी, राज्ञी, राजपुत्री, रीरी, रीति, लोहितक, सिंहलक, हरिलोह। **हि- ब- म**- पीतल। **क**- पित्तालेयरडु।

स्वभाव- तामो र जस्तासमानका स्वभावको छ। तापनि अन्य वस्तुसंयोगका प्रभावले निम्नोक्त स्वभावको पनि छ। तितो, नुनिलो, रुखो छ। सारक र ठण्डा छ। वीर्यजनक र रसायन छ। वायुलाई शमन गर्दछ। प्रमेह, गुदद्वारका रोग, ग्रहणी, कफदोष, पाण्डु, कामला, श्वास, शूल, कृमि, विषदोष, चाउरी पर्ने र फुल्ने रोगलाई हटाउँदछ। आयु बढाउँदछ।

अशुद्ध पित्तल - सम्मोहन र शोष गराउँदछ। शोधन - मारण आवश्यक छ।

६८१. सुनामखी

सं- स्वर्णमाक्षिक, आवर्तमधुधातु, तापोज, ताप्य, तापिच्छ, धातुमाक्षिक, पीतमाक्षिक, मधुमाक्षिक, माक्षिक, माक्षिकधातु। **हि**- सोनामाखी। **ब**- स्वर्णमाक्षिक। **म**- दगडी, सोनामखी। **क**- धातुमाक्षिक। **लै**- FERRY SULPHURETUM.

स्वभाव- मधुरो, तितो र अमिलो छ। वीर्यजनक र रसायन छ। हलका र नेत्रको हितकारक छ। वस्तिरोग, कण्ठरोग, हृदयरोग, पाण्डु, प्रमेह, विषदोष, उदररोग, अर्श, शोफ, कण्ड, भ्रम, मुर्छा, श्वास, कास र त्रिदोषमा उपयोगी छ। स्वरलाई सफा गराउँदछ। जीर्णज्वर, अरुचि, अपस्मार, अनिद्रालाई पनि हटाउँदछ।

राम्रोसँग शोधन नभएकोले अग्निमान्द्य, बलहानि, विष्टम्भ, नेत्ररोग, कुष्ठ, गण्डमाला, व्रण, क्षय, अन्धोपना, कृमिरोगहरू उत्पन्न गराउँदछ। अतः माक्षिक निम्नोक्तसमेत दुबैलाई रीत पुऱ्याई शोधन-मारण गर्न आवश्यक छ।

६८२. रूपामखी

सं- तारमाक्षिक, माक्षिकश्रेष्ठ, रूप्यमाक्षिक, विमल, श्वेताक्ष। **हि**- रूपामाखी। **ब**- तारमाक्षिक। **म**- रौप्यमाक्षि। **क**- यरड्डमाक्षिक।

स्वभाव- केही तितो छ। पाकावस्थामा स्वादिलो छ। रसायन र वीर्यजनक छ। नेत्रको हितकारक छ। वस्तिरोग, कुष्ठ, पाण्ड, प्रमेह, विषदोष, उदररोग, अर्श, शोथ, क्षय, कण्डू, कृमि र अपस्मारमा हित छ। त्रिदोषलाई पनि शमन गर्दछ। राम्रोसँग शोधन नभएको पूर्वोक्तसमान दोषको छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६८३. निलोतुथो

सं– तुत्थक, तुत्थ, ताम्रगर्भ, अमृतोद्भव, नीलाश्मज, भृतक, मयूरग्रीवक, मयूरतुत्थ, मूषातुत्थ, वितन्नक, शितिकण्ठ, हरिताश्म। **हि–** वतिया, नीलाथोथा। **ब–** तते। **म–** मोरचूक। **क–** मयूरतुत्थ। **लै–** CUPREA SULPHUS.

स्वभाव– पिरो, टर्रो, नुनिलो र हलका छ। कसैका मतमा गरम र कसैका मतमा ठण्डा मानिएको छ। लेखक, भेदक र वमनकारक छ। नेत्रको हित छ। कफ - पित्त - विषका दोष र अश्मरी, कुष्ठ, कण्डू, चित्र कुष्ठमा उपयोगी छ। कसैले अम्लपित्त, विबन्धमा पनि हितकारक र रसायन मानेको छ। शोधन - मारणमा अत्यावश्यक छ।

६८४. सिन्दूर

सं– सिन्दूर, सन्ध्याराग, सीसोपधातु, सौभाग्य, अरुण, गणेशभूषण, नागज, नागरेणु, नागगर्भ, मङ्गल्य, रक्तवालक, वीर, वीररज, शृङ्गारक। शोण। **हि– ब– म– क–** सिन्दूर, सेंदुर। **लै–** PLUBUM OXAIDUM।

स्वभाव– पिरो, तितो र गरम छ। विसर्प, कुष्ठ, कण्डू र विषदोषलाई हटाउँदछ। टुटे - फुटेको हड्डी जोड्दछ। घाउ - खटिरालाई शोधन रोपण गर्दछ।

सिन्दूर- सिसाबाट बन्ने हुनाले उपधातुमा लिइएको छ। अतः। सिसाको केही गुण छ। तापनि संयोगका प्रभावले अरू उक्त गुण पनि रहेकै छ।

६८५. शिलाजित

सं– शिलाजतु, शिलाव्याधि, शैल, शैलनिर्यास, अश्मोत्थ, अश्मज, अश्मलाक्षा, अश्मजतुक, अद्रिजतु, गिरिज, गैरेय। **हि– ब– म–** शिलाजित। **क–** कलुवेचरु। **लै–** STYRAX OFFICINALIS.

स्वभाव– केही पिरो, तितो र गरम छ। योगवाही छ। छेदक छ। वायु, कफ, मेदा, अश्मरी, शर्करा, प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र, क्षय, श्वास, कास, वातरक्क, अर्श, पाण्डु, कण्डू, अपस्मार, उन्माद, शोथ, कुष्ठ, उदररोग, कृमि, वस्तिरोग, वमन र चाउरो पर्नु, फुल्नुलाई समेत शमन गर्दछ।

लक्षण– कालो वर्णको, स्निग्ध, नरम, गह्रुङ्गो, गोमूत्रका गन्धको, स्वादमा तितो - टर्रा, उत्तम हुन्छ। राम्रोसँग नसोधिएकोलाई, काँचो शिलाजित भनिन्छ - दाह, मुर्छा, भ्रम, रत्तपित्त, रक्तविकार, अग्निमान्द्य र मलबद्ध गराउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६८६. पारो

सं– पारद, अमृत, अमर, खेचर, चपल, त्रिनेत्र, दिव्यरस, धूर्जट, महारस, मृत्युनाशक, रसराज, स्कन्द, रस, रसेन्द्र, रसधातु, रुद्रज, लोहेश, शिव, शिववोज, सूत, सूतराट्, रसनाथ। **हि– य - म–** पारा। **क–** पारदरस। **लै–** HYDRARGYRUM.

स्वभाव– गुलियो, नुनिलो, पिरो, टर्रो, तितो र अमिलो छ वटै रसको छ। स्निग्ध छ। योगवाही र रसायन छ। अति वीर्यवर्धक र सँधैलाई दृष्टि र बल वढाउने स्वभावको छ। त्रिदोषविकार र सम्पूर्ण रोग हरण गर्नमा समर्थको छ। विशेष गरी कुष्ठलाई हटाउँदछ।

काँचो पारोमा - मल - कसर, विष, अग्नि, गिरि, चञ्चलता यी पाँच स्वाभाविक र राङ, सिसाको उपाधिसमेत, सात प्रकारका दोष रहेका हुन्छन्। मलदोषले मुर्छा, विषदोषले मरण, अग्निदोषले दाह र साथै शरीरमा अतिशय पीडा, गिरिदोषले शरीरमा जाड्य र चाञ्चल्य दोषले वीर्यको हरण गराउँदछ। वङ्गदोषले कुष्ठर सिसादोषले नपुंसक गराउँदछ।

यसकारण - पारोलाई विधिपूर्वक यथोक्त संस्कार पुऱ्याउनु पर्दछ। पारो - ठाउँका भेदले - सेतो, रातो, पहैंलो र कालो गरी चार जातको हुन्छ भन्ने लेखिएको छ। सेतोलाई ब्राह्मण भनिन्छ, रोग हटाउनमा उत्तम छ। रातोलाई क्षत्रिय भनिन्छ, रसायनमा उत्तम छ। पहैंलोलाई वैश्य भनिन्छ, धातुवादमा उत्तम छ। कालोलाई शुद्र भनिन्छ, आकाशगतिमा सहयोगी छ भन्ने लेखिएको छ।

६८७. गन्धक

सं– गन्धक, गन्धपाषाण, गन्धमोदन, गन्धाश्म, गौरीवीज, कीटघ्न, कुष्ठारि, करगन्ध, दिव्यगन्ध, पामारि, पूतिगन्ध, वलरस, रसगन्धक, वर, सौगन्धिक। **हि– ब– म– क–** गन्धक। **लै–** SULPHUR.

स्वभाव– पिरो, तितो, टर्रो र उष्णवीर्य छ। सारक छ। पित्त र अग्निलाई बढाउँदछ। कृमि, कण्ड, विसर्प, कुष्ठ, क्षय, प्लीह, विषदोष, छालाका रोग र कफ-वातविकारलाई हटाउँदछ। रसायन छ। वीर्यवर्धक छ। शोधन नभएको गन्धकले - कुष्ठ, पित्त, दाह, भ्रम, रक्तविकार गराउँदछ र रूप - तेज - सुख - **बल–** वीर्यको नाश गर्दछ।

गन्धक - सेतो, रातो, पहैंलो र कालो गरी चार प्रकार हुन्छ भन्ने लेखिएको छ। **सेतो–** कुष्ठादिलाई शमन गर्दछ स **रातो–** लोह - मारणमा उत्तम छ, **पहैंलो–** रसक्रियामा श्रेष्ठ छ, **कालो–** सर्वश्रेष्ठ छ, दुर्लभ छ - भन्ने लेखिएको छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६८८. हिङ्गुल

सं– हिङ्गुल, कपिशीर्षक, चरिक, चित्राङ्ग, चूर्णपारद, दरद, मर्कटशीर्ष, म्लेच्छ, रसोद्भव, रञ्जन (क), रक्त, वर्वर, सुरङ्ग, सुनर, रक्तपारद । **हि– ब– म–** हिङ्गुल । **क–** इङ्गुलियक । **लै–** SULPHURETUM HYDRARGYRI.

स्वभाव– तितो, टर्रो, पिरो र मधुरो छ । गरम छ । नेत्रमा हित छ । कफ - पित्त - वायुलाई हटाउँदछ । त्रिदोषजन्य वा द्विदोषजन्य ज्वर, छातीको भारीपना, कुष्ठ, कामला, प्लीह, विषदोष र आमवातलाई शमन गर्दछ । भोक जगाउँदछ । वृष्य र रसायन छ । हिङ्गुल - सेतो चर्मार, पहेँलो शुकतुण्ड, रातो हंसपाद गरी तीन प्रकारको हुन्छ, भन्ने र सबैमा उत्तम हंसपाद छ भन्ने लेखिएको छ ।

६८९. अभ्रक

सं– अभ्रक, अन्तरिक्ष, अब्द, अनन्त, गिरिजाबीज, गौरेय, घन, बहुपत्र, मूङ्ग, व्योम । **हि– ब– म– क–** अभ्र, अभ्रक । **लै–** MICA ।

स्वभाव– टर्रो, मधुरो, ठण्डा र स्निग्ध छ । धातुवर्धक र आयुष्कर छ । शरीरलाई बलियो गराउँदछ । बाजीकर छ । त्रिदोष, व्रण, मेह, कुष्ठ, प्लीहा, उदररोग, श्वास, कास, ग्रन्थि, कृमि र विषदोषमा उपयोगी छ । रुचिकारक र अग्निदीपक छ । नेत्रको हित छ । स्त्रीको दुध बढाउँदछ । आलस्य गराउँदछ ।

अभ्रक - सेतो, रातो, पहेँलो, कालो गरी चार प्रकारको छ । सेतो चाँदी बनाउनेमा, **रातो**– रसायनमा, पहेँलो सुवर्ण बनाउनेमा पनि उपयोगी छ, **कालो**– रोगनाशक र ऐश्वर्यकारक छ । सबैभन्दा उत्तम कहिएको छ । यसमा पनि - पिनाक, दर्दुर, नाग, वज्र गरी चार भेद लेखिएको छ ।

आगोमा पोल्दा - पत्र छुट्टिने पिनाक, यसलाई अज्ञानले नि खाएमा महाकुष्ठ गराउँदछ । पोल्दा - दर्दर शब्द वा भ्यागुताको आवाज निकाल्ने, डल्लो पर्ने दर्दुर यसले मृत्यु गराउँदछ । पोल्दा आवाज निस्कने नाग यसले भगन्दर रोग गराउँदछ । पोल्दा कुनै विकृति नभई वा जस्ताको तस्तै रहनेलाई बज्र कहिन्छ, यो सबैभन्दा उत्तम छ, हरेक रोगलाई हटाउँदछ ।

विधिपूर्वक शोधन - मारण नभएको अभ्रकले - शरीरमा अनेक प्रकारका पीडाका साथै कुष्ठ, क्षय, पाण्डु, शोथ, ताप र छाती - कोखामा दर्द, शरीर भारी गराउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६९०. हरिताल

सं– हरिताल, आक, काञ्चनरस, गोदन्त, गौर, गौरीललित, चित्राङ्ग, छत्राङ्ग, ताल, नटमण्डन, पिञ्जरक, पीत। **हि- ब- म-** हरिताल। **क-** हरिदाल। **लै-** YELLOW ARSENICUM SULPHIDUS.

स्वभाव– शुद्ध गरेको हरताल - पिरो, टर्रो, स्निग्ध र गरम छ। कफ - पित्त - केश - मुखका रोग, छालाका रोग, असी प्रकारका वातरोग, गुदद्वारका रोग र कुष्ठ, कण्ड, रक्तविकार, प्रमेह, विषदोष र भूतभ्रान्तिलाई हटाउँदछ। मारण भएको हरिताल - फिरङ्ग, विसर्प, वातरक्त, विपादी, कुष्ठ, अर्श, विषमज्वर, अपस्मार, भगन्दर, व्रण, नाडीव्रण र फोडाहरूमा समेत उपयोगी छ।

राम्रो शुद्ध नभएको हरितालले - कफ - वातविकार, प्रमेह, ताप, फोडा, अङ्गसङ्कोच, कुरूप, कुष्ठ आदि पैदा गर्ने र आयुलाई पनि हर्ने हुन्छ।

हरिताल - तपकी र पिण्ड गरी दुई जातको हुन्छ, त्यसमा तपकी श्रेष्ठ छ, पिण्ड हीन स्वभावको छ।

तपकी सुनका वर्णको स्निग्ध, गह्रुगो, अभ्रकझैं पत्र परेको, गणाढ्य र रसायन छ। पिण्ड हरिताल पत्र नपरेको, ढुङ्गाझैं डल्लो, ज्यादै गह्रुङ्गो, हीन सत्त्वको, हीन गुणको हुन्छ। यसले स्त्रीको रज पनि विगार्दछ।

कसैले हरिताल आठ प्रकारको मानी सबैभन्दा उत्तम गोदन्त छ, त्यसको अभावमा तपकी लिनुपर्दछ, उत्तम छ, आयुष्कर छ भनी लेखेको छ।

६९१. मनःशिला

सं– मनःशिला, मनोज्ञा, मनोगुप्ता, कल्याणिका, कुनटी, गोला, दिव्यौषधि, नागजिह्वा, नेपालिका, रागशिला, शिला। **हि-** मनःशिला। **ब-** मनछाल। **म-** मनशिल। **क-** मनशिले। **लै-** ARSENEC SULPHIDUM।

स्वभाव– पिरो, तितो र स्निग्ध छ। गरम र भारी छ। सारक र वष्यकारक छ। वर्ण (ल) कारक र लेखक छ। विषदोष, भूतदोष, उन्माद, श्वास, कास र रक्तविकारमा उपयोगी छ।

शोधन नभएको मनःशिला - नाताकत गराउँदछ। किरा पार्दछ। मल-मूत्रलाई रोक्तछ। शर्करा-अश्मरी-मूत्रकृच्छ्रहरू गराउँदछ।

६९२. सुर्मा

सं– अञ्जन, कपोताञ्जन, कपोतसार, दुष्प्रद, नदीज, नादेय, नील, नीलाञ्जन, पार्वतेय, पीतसारी, मेचक, वाल्मीक, वामन, वारिभव, शीर्ष, सुवीरज, सौवीर, स्रोतोञ्जन, स्रोतज। **हि- ब- म-** सुर्मा, कालासुर्मा,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सफेदसुर्मा। क- स्रातोञ्जन, सौविराजन। **लै-** ANTIMONIUM SULPHURETUM.

स्वभाव- स्वादिलो, टर्रो, स्निग्ध र ठण्डा छ। लेखक र ग्राही छ। नेत्रको हित छ। कफ, पित्त, वमन, विषदोष, क्षय, रक्तदोष र सिध्म (कफ पित्तजन्य कुष्ठविशेष) मा उपयोगी छ। विशेष शोधन गरी मात्र प्रयोग गर्नु पर्दछ।

सुर्मा - कालो, सेतो गरी दुई जातको छ। सेतोलाई, **सं-** मा सौवीराञ्जन कहिन्छ। **स्वभाव-** दुबैमा समान छ, तापनि सेतोभन्दा कालो श्रेष्ठ मानिएको छ।

६९३. रसाञ्जन

सं- रसाञ्जन, रसोद्भूत, रसगर्भ, रसाग्रज, रसजात, रसनाभ, अग्निसार, तायशेल, दार्वीक्वाथोद्भव, दार्व्यञ्जन, बालभैषज्य। **हि-** रसौत। **ब-** रसवती, रसाञ्जन। **म-** रसवत। **क-** रसाजन। **लै-**BERBERIS ARISTATA.

स्वभाव- पिरो, तितो, गरम र तीक्ष्ण छ। रसायन र छेदक छ। नेत्रको हित छ। वीर्यलाई बढाउँदछ। कफलाई हटाउँदछ। विषदोष, रक्तपित्त, वमन, हिक्का, श्वास, मुखरोग र रसासन चुवाका रुखका बोक्राको, रीतपूर्वकको क्वाथमा बराबर गाईको दुध मिलाई पकाई १ र ४ बाँकी गरेकोलाई रसाञ्जन भनिन्छ।

यो पनि प्रयोग गर्दा- अत्यन्त चर्को तातो पानीमा घोली, कपडछान गरी, घाममा सुकाउनाले शुद्ध हुन्छ र शुद्ध भएकोले मात्र यथार्थ गुण दिन्छ।

६९४. पुष्पाञ्जन

सं- पुष्पाञ्जन, पुष्पकेतु, पौष्पक, कुसुमाञ्जन, कृमिरसाञ्जन, कौसुम्भ, धातुमाक्षिक, रीतिक, रीतिज, रीतिपुष्प। **हि- ब- क-** पुष्पाञ्जन। **म-** पितलेचें कीट। **लै-** ZINCL OXIDUM.

स्वभाव- ठण्डा र स्निग्ध छ। पित्त, कफ, हिक्का, दाह, कास, विष दोष र सबै नेत्ररोगलाई शमन गर्दछ। कहीँ ज्वरमा पनि लिएको छ।

यो- पित्तल खार्दा निस्केको कीटको अञ्जन हो, निघण्टुचूडामणिमा यसको अभावमा पूर्वोक्त चुत्रोको रसाञ्जन कहिएको छ।

६९५. कुलत्थाञ्जन

सं- कुलत्थांजन, कुलत्था, कुलाली, कुम्भकारी, चक्षुष्पा, दृक्प्रसादा, महापहा।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– टर्रो, पिरो र ठण्डा छ। नेत्रलाई हित गर्दछ। विषदोष, व्रणदोष, फोडा र कण्डूतिलाई शमन गर्दछ।

यो– चुत्रोको रसाञ्जनझैँ वनगहतेको गेडा पकाई बनेको अञ्जन हो।

६९६. फटकिरी

सं– स्फटिका, स्फटी, स्फटिकारी, स्फुटी, शुभ्रा, श्वेता, रङ्गदा, रङ्गदृढा, रङ्गा, रङ्गाङ्गा, दृढा, दृढरङ्गा। **हि- ब-** फट्किरी। **म-** तुटी। **क-** स्फटकी। **लै-** POTASSIUM ALUMINIUMSULPHATI.

स्वभाव– तितो, पिरो र टर्रो छ। स्निग्ध, गरम र ग्राही छ। कफ, पित्त, वायुलाई हटाउँदछ। योनिलाई सङ्कोच गराउँदछ। पारो वद्ध गराउँदछ। रङ गाढा गराउँदछ। नेत्रको हित छ। रक्तस्रावलाई रोक्तछ। व्रण, श्वित्र, कुष्ठ, विसर्प, प्रदर, विषदोष, कण्डू, वमन, विषम ज्वर, शोष, प्रमेह र मूत्रकृच्छ्रमा हितकारी छ।

६९७. शङ्ख

सं– शङ्ख, अब्ज, अर्णोभव, अन्त, कम्बु, कुटिल, जलज, त्रिरेख, दीर्घनिस्वन, दुष्टद्रावी, धवल, पाबन्धवनि, पाञ्चजन्य, महानाद, मखरदीर्घनाद, समुद्रज, सुनाद, स्त्रीविभूषण, हरिप्रिय। **हि- ब- म- क-** शङ्ख।

स्वभाव– केही नुनिलो, रसकालमा पिरो छ। ठण्डा र ग्राही छ। पुष्टि - **बल**- वीर्यलाई बढाउँदछ। नेत्रको हित छ। नेत्रको फुलोलाई पनि हटाउँदछ। अम्लपित्त, परिणामशूल, गुल्म, ग्रहणी, अग्निमान्द्य, श्वास र डण्डीफोरलाई शमन गर्दछ।

शङ्ख - दक्षिणावर्त र वामावर्त गरी दुई प्रकारको हुन्छ। दक्षिणावर्त - त्रिदोष, कामला, विषदोष, क्षय, नेत्ररोग र ग्रहपीडासमेतलाई हटाउँदछ। यो जसका घरमा रहन्छ, उसको ऐश्वर्य वृद्धि गराउँदछ, परन्तु पुण्ययोगले मात्र प्राप्य छ भनी लेखिएको छ।

शङ्खलाई शोधन गरेरमात्र प्रयोग गर्नुपर्दछ, अशुद्धले यथार्थ गुण दिँदैन।

६९८. सानो शङ्ख

सं– क्षुद्रशङ्ख, क्षुद्रक, क्षुल्लक, कोशस्थ, नखशङ्खक, लघुशङ्खक, शम्बूक। **म- क-** पटमुल्लो।

स्वभाव– पिरो र तितो छ। भोक जगाउँदछ। शूललाई हटाउँदछ।

यो– बुढीऔंलासम्मको- सानो हुन्छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६९९. खरी

सं– खटी, खटिका, खटिनी, खडी, कठिनी, धवलमृत्तिका, पाण्डुमृत्तिका, मकल्ल, लेखनी, वर्णलेखा, श्वेतधातु, सितधातु । **हि–** खडिया माटी, गौरखडी । **ब–** चाखडी, खडिमाटी । **म–** खडी । **क–** वेणेवहु । **लै–** CARBONATE of CALCIUM.

स्वभाव– मधुरो र तितो छ । ठण्डा छ । पित्त, दाह, कफ, रक्त विकार, व्रणदोष, विषदोष र शोषलाई शमन गर्दछ । बालकमा र नेत्ररोगमा हित छ ।

कसैले यी गुण लेपमा मात्र छ, खाँदा माटोसमान छ भनी मानेको छ ।

७००. घुँघी

सं– कृमिशङ्ख, कृमिजलज, कृमिवारि, जन्तुकम्बु ।

यो रसवीर्यादिमा शङ्ख समान लेखिएको छ ।

७०१. गेरु

यो गैरिक (साधारण), सुवर्णगैरिक, पाषाणगैरिक गरी तीन जातमा कहिएको छ, निम्नोक्त प्रकार छ ।

साधारण– सं– गैरिक, गिरिमृत, गिरिधातु, गवेधु (रु) क, ताम्रधातु, रक्तधातु, वनालक्त, सुरङ्गधातु ।

स्वभाव– मधुरो, टर्रो, स्निग्ध र ठण्डा छ । रक्तपित्त, रक्तविकार, कफदोष, विषदोष, हिक्का र वमनलाई हटाउँदछ । नेत्रको हित छ । वलदायक पनि छ ।

सुवर्णगेरु - **सं–** सुवर्णगैरिक, वभ्रधातु, सन्ध्याभ्र, सुरक्तक, स्वर्णधातु, शिलाधातु ।

स्वभाव– मधुरो, टर्रो, स्निग्ध र ठण्डा छ । फैलिने स्वभावको छ । कफ, पित्त, दाहलाई हटाउँदछ । नेत्रको हित छ । बल र कान्तिलाई वढाउँदछ । व्रणरोपण गर्दछ । हिक्का, रक्तविकार, ज्वर, विषदोष, फोडा, वमन, अर्श, रक्तपित्त र आगोले पोलेको घाउमा उपयोगी छ । रक्तप्रदर, उदर्द र कण्डुमा पनि हितकारक छ । गेरुलाई शोधन गरी प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

पाषाणगेरु - **सं–** पाषाणगैरिक । यो ढुङ्गोजस्तो सारो र तामोको वर्णको हुन्छ । यसको विशेष उल्लेख देखिँदैन । **हि–** गेरु, पीला गेरु, गजनी । **ब–** गिरिमाटी । **म–** सोनगेरु, ताँबे गेरु । **क–** जाजु, होजाजु । **लै–** BOLERUBRA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७०२. हिराकसी

यो धातुकासीस (केही धुलो फुस्रो, खरानीका वर्णको) र पुष्पकासीस (केही हरियो-पहेलो वर्णको) गरी, पर्यायमा निम्नोक्त दुई प्रकारको छ, स्वभावमा समान छ ।

(१) **सं–** धातुकासीस, धातुशेखर, कासीस, केसर, खाचर, पांशुकासीस, शोधन, शुभ्र, हललोमश, हंसलोमश ।

(२) **सं–** पुष्पकासीस, जोलमृत्तिका, नेत्रौषध, मलीमस, वत्सक, विशद, ह्रस्व । **हि–** कासीस, पुष्पकासीस । **ब–** धातुकासीस, पुष्पकासीस । **म–** हिराकस, श्वेतनीली । **क–** कासीस, पुष्पकासीस । **लै–** FERRY SULPHAS.

स्वभाव– शोधन भएको हिराकसी - टर्रो, अमिलो, तितो र पग्लिँदो छ । ठण्डा छ । पाकावस्थामा गरम छ । वृष्य छ । नेत्रको हित छ । कान्तिवर्धक र केशरञ्जक छ । विषदोष, मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी, कफ - वायुको विकार र क्षयमा उपयोगी छ ।

यसको **लेप गर्नाले–** खर्जु, कुष्ठ आदि सबै छालाका रोगहरूमा फाइदा देखाउँदछ ।

७०३. खाप्रे

सं– खर्पर, खर्परी, खर्परीतुत्थ, अमृतोत्पन्न, चक्षुष्य, दार्विका, यसदोषधातु, रसक । **हि–** खर्परिया । **ब–** खापर । **म–** कलखापरी । **क–** खर्परी । **लै–** ZINCI SULPHIDUM.

स्वभाव– पिरो, तितो र ठण्डा छ । रुचि - भोक - पुष्टि गराउँदछ । रसायन छ । कफ र पित्तको विकारलाई हटाउँदछ । नेत्ररोग, प्रमेह, प्रदर, रक्तपित्त, अश्मरी, गुदद्वारको रोग, श्वास, कास, क्षय, ज्वर, विष दोष र कुष्ठ आदि छालाका रोगलाई शमन गर्दछ । योगवाही छ ।

यसलाई शोधन गर्नुपर्दछ । शोधन नभएकोले - वमन र भ्रान्ति गराउँदछ । अतः वमन हटाउने नभएसम्म क्रिया पुऱ्याई शोधन गर्दै रहनुपर्दछ ।

यसलाई कसैले दर्दुरा (पत्र हुने) र कारवेल्लक (पत्र नहुने) गरी दुई जात पनि मानेको छ ।

७०४. गोपीचन्दन

सं– सौराष्ट्री, सती, सङ्गा, सुराष्ट्रजा, सुरमृत्तिका, आढकी, काली, तुवरी, पर्पटी, भुग्नी । **हि–** गोपीचन्दन, सोरठीमाटी । **म–** सोरठमाती । **क–** नुखीयमण्डु । **लै–** SILICATE Of ALUMINA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– तितो, पिरो, टर्रो र अमिलो छ। लेखन र ठण्डा छ। नेत्रको हित छ। कफ र पित्तको विकार, विषदोष, दाह, व्रण, विसर्प, वमल, घाउ, खटिरा, रक्तविकार र ग्रहणीमा उपयोगी छ।

यसको लेप गर्नाले झर्न लागेको गर्भलाई स्थिर गराउँदछ। कसैले स्वभावमा फटकिरीसमानको भनी कहेका छन्।

यो सुराष्ट्र देशमा हुने हुनाले सौराष्ट्री कहिएको हो, सोरठमा प्रसिद्ध छ।

७०५. कालीमाटी

सं– कृष्णमृत्तिका। **हि**- कालीमिट्टी। **ब**- कालमाटी। **म**- चिखलमाती। **लै**- IIYDRASIS SILICATE OF ALUMINIUM.

स्वभाव– रुखो र ठण्डा छ। विषदोष र वेदनालाई हटाउँदछ। दाह, रक्तपित्त, र रक्तविकारलाई शमन गर्दछ। घाउ - खटिरामा शोधन रोपण गर्दछ।

यसको लेपले - शोफ र भलायोबाट उठेको घोचलाई हटाउँदछ। प्रदर र मूत्रकृच्छ्रमा पनि हितकारक छ।

७०६. मइन

सं– सिक्थ, सिक्थक स्निग्ध, विघस, मधुसम्भव, मदनक, मधुच्छिष्ट, मदन, मक्षिकामल, मक्षिकाश्रय, माक्षिकज, पीतराग, द्रावक, क्षौद्रज, क्षौद्रेय। **हि**- **ब**- मोम। **म**- **क**- मेण। **लै**- SIRA ALBA.

स्वभाव– स्वादिलो, चिल्लो, लेचिलो छ। वातदोष, विसर्प, रक्त दोष, कुष्ठ, वातरक्त, व्रण र भूतदोषलाई हटाउँदछ। टुटेफुटेकोलाई जोड्दछ। फुटेको छालामा लेप गर्नाले आराम गराउँदछ।

७०७. सिन्दुरेरुख

सं– कम्पिल्ल, कर्कश, काम्पिल(ल्य), चन्द्र, नदीवास, पिकाक्ष, बहुपुष्प, बहुफल, रक्ताङ्ग, रञ्जक, रक्तचूर्णक, रक्तफल, रेचनी, रेचन, रोचन, लघुपत्रक, लोहिताङ्ग। **हि**- कम्बिला, कबिला। **ब**- कमलागुण्डी, घोलसिन्दूर। **म**- कपिला। **क**- कपिल्लक। **लै**- MALLOTUS PHILIPPINENSIS.

स्वभाव– पिरो र गरम छ। रेचक र हलका छ। कफ - पित्त - रक्तका विकार, कृमि, गुल्म, उदररोग, व्रण, मेह, आनाह, अश्मरी र आध्मानलाई हटाउँदछ, अग्निदीपक छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसै सिन्दुरेरुखको फल माडी निकालेको धुलोलाई क्यामिला, कविला भन्दछन्।

यसका पातको शाक - पिरो, तितो र ठण्डा छ। भोक जगाउँदछ ग्राही छ। वायुलाई बढाउँदछ।

७०८. कौडी

सं- कपर्दक, कपर्दी, उद्वाहवी, चराचर, बालक्रीडक, वराट, वराटिका, वर्ज्य। हि- कौडी, कवडी। **ब-** कडी। **म- क-** कवडी।

स्वभाव- पिरो, तितो र गरम छ। परिणाममा ठण्डा छ। कफ पित्त - रगतका विकारलाई हटाउँदछ। भोक जगाउँदछ। अग्निमान्द्य, फोडा, क्षय, कर्णशूल, कर्णस्राव, गुल्म, ग्रहणी, परिणामशूल र हरेक प्रकारका नेत्रदोषमा उपयोगी छ।

कौडी - सेतो, रातो, पहेँलो गरी तीन प्रकारको हुन्छ। सेतो र रातो ठण्डा छ, व्रण - रोपण गर्दछ। पहेँलो तीक्ष्ण छ, नेत्रको हितकारक छ।

काला टीकाहरू भएको अथवा रेखाको आकार परेको कौडी बाल-ग्रहदोषनाशक र अनेक कौतिक कर्ममा उपयोगी छ। जुन कौडीको पीठ मोटो र पहेँलो वर्णको हुन्छ त्यो रसकर्ममा उपयोगी हुन्छ।

कौडी तौलमा - डेढ तोलावाला उत्तम, एक तोलावाला मध्यम र चौथाइ तोलावाला अधम ठहर्दछ।

७०९. मोतीसिपी

सं- मुक्ताशुक्ति, मुक्ताप्रसु, मुक्तास्फोटा, मुक्तागार, महाशक्ति, मौक्तिकप्रसवा, शुक्तिका, दीर्घकोषिका, अब्धिमण्डकी। **हि-** मोतीका सोप। **ब-** झिनुक। **म-** मोत्याचि सीप। **क-** मुक्तिनिसीपु। **लै-** OYSTER SHELL.

स्वभाव- मधुरो र पिरो छ। स्निग्ध र ठण्डा छ। पित्त र रक्त विकारलाई हटाउँदछ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। श्वास कास, शूल, ज्वर, हृदयरोग र स्नायुरोगलाई हटाउँदछ। यसलाई शोधन गरी प्रयोग गर्नु पर्दछ।

७१०. पानीसिपी

सं- जलशुक्ति, जलबिम्ब, कृमिसू, क्षुद्रिशुक्तिका, पुटिका, (नरशुक्ति), वारिशक्ति, शम्बूका। **हि-** जलसिप। **ब-** सामुक। **म-** नैचीसिपी। **क-** तोरेयसिँपु।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पिरो र स्निग्ध छ । रुचि र दीपन - पाचन गराउँदछ । बल बढाउँदछ । नेत्रको हित छ । गुल्म, शूछ र विषदोषलाई शमन गर्दछ । यसलाई पनि शोधन गर्नु पर्दछ ।

७११. सिँघमरोट

सं– दुग्धपाषाण, दुग्धाश्म, क्षीरी, क्षीरक्षव, गोमेदसन्निभा, माधवी, मेदसन्निभा, वज्राभ । **हि- ब- म-** शिरगोला । **क-** रङ्गवालीय हरेल्ल ।

स्वभाव– केही गरम छ । रुचिकारक छ । पित्तदोष, ज्वर, हृदयरोग, शूल, कास र आध्मानमा उपयोगी छ ।

७१२. बालुवा

सं– बालुका, पानीयचूर्णिका, प्रवाहोत्था, महाश्लक्ष्णा, रेतजा, शीतला, सिकता, सिक्ता, सूक्ष्मशर्करा । **हि-** बाल, रेत(ती) । **ब-** बाली । **म-** बालु । **क-** हालूल, मललु । **लै-** SILICA.

स्वभाव– मधुरो छ । ठण्डा र लेखक छ । व्रण, उरःक्षत, श्रम, ताप र कुष्ठ, आगोले पोलेको घाउमा उपयोगी छ । तताई सेकनाले - वातरोगलाई पनि शमन गर्दछ ।

७१३. मुर्दासँग (ख)

सं– कङ्कुष्ठ, कालकुष्ठ, कालपालक, नलिक, पुलक, रङ्गदायक, रेचक, रेणुक, विरङ्ग, शोधक । **हि-** कङ्कुष्ठ, मुरदासिँग । **ब-** पर्वतीय मृत्तिका विशेष । **म- क-** कङ्कुष्ठ ।

स्वभाव– पिरो, तितो र गरम छ । कफ र वायुलाई हटाउँदछ । पित्तलाई केही बढाउँदछ । रेचक छ । वर्णलाई राम्रो गराउँदछ । कृमि, शोथ, उदररोग, आनाह, गुल्म, उदावर्त, शूल र व्रणमा हितकारी छ । ज्यादा मलरुद्धमा कडा रेचननिमित्त एक जौप्रमाण प्रयोग गरेमा पुरानो दुर्गन्धको आउलाई गिराउँदछ । रोक्नुपर्दा - पान चपाई खाएमा रोकिन्छ ।

यसलाई, कहीँ - नलिक (पहेँलो स्निग्ध, भारी) उत्तम, र रेणुक (केही **कालो**- पहेँलो, हलका) निःसत्त्व भनी दुई प्रकार मानेको छ ।

यिनैलाई हेमकङ्कुष्ठ (सुनौलो मुर्दासँग) र तारकङ्कुष्ठ (रूपैलो मुर्दासङ्ग) पनि भन्दछन् ।

७१४. बोल

सं– बोल, गन्धरस, गोपरस, निर्लोह, पिण्डक, पिण्ड, महागन्ध, महामुण्ड, रक्तगन्धक, रसामुग्न, रक्त, बर्बर, बबर, विष, विस्र, विश्वगन्ध, व्रणारि, शुभगन्धक, सुरस, सौरभ । **हि-** बोल, हिराबोल, बीजाबोल । **ब-**

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बोल, गन्धरस, खुनखरापी। **म- क-** बोल। **लै-** COMMIPHORA MYRRHA.

स्वभाव- पिरो, तितो र टर्रो छ। ठण्डा र उष्णवीर्य छ। सुगन्धी छ। दीपन - पाचन गराउँदछ। धारणाशक्तिलाई बढाउँदछ। गर्भाशयलाई शुद्ध गराउँदछ। त्रिदोष र रक्तदोषलाई हटाउँदछ। प्रदर, प्रमेह, अश्मरी, योनिशूल, ज्वर, कुष्ठ, अपस्मार, रक्तातिसार, पसिना र ग्रहबाधालाई हटाउँदछ। नामर्दी गराउँदछ।

यो- कुनै वृक्षविशेषको चोप हो। यसलाई अर्बिया र अफ्रिकाको लालसमुद्रका किनारमा विशेष सुलभ भनी मानिएको छ।

७१५. मुसवर

सं- एलीयक, कृष्णबोल, कुमारीसारतोद्भव। **हि-** एलीयक, एलवा। **म-** कालावोल। **लै-** ALOE SUCCOTRINA.

स्वभाव- तितो, पिरो र ठण्डा छ। भेदक छ। पारोलाई शुद्ध गराउँदछ। कफदोष, शूल, आध्मान, कृमि, गुल्म र वातविकारलाई शमन गर्दछ।

इति धातूपधातु वर्गः ॥१२॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ रत्नोपरत्न वर्गः

७१६. माणिक

सं– माणिक्य, अरुणोपल, कुरुविन्द, तरुण, तरणिरत्न, पद्मराग, माणिक्य, रोवरत्नक, रत्नराट्, रत्ननायक, लक्ष्मीपुष्प, लोहित, शृङ्गारी, शोणरत्न। **हि- ब- म-** माणिक। **क-** माणक। **लै-** RUBINUS.

स्वभाव– मधुरो, टर्रो, ठण्डा र स्निग्ध छ। कफ - वातनाशक छ। रसायन छ। लेखन र सारक छ। दीपन र वृष्य छ। नेत्रको हितकारी छ। दाह, दुष्टग्रह - भूतदोष - विषदोष र क्षयको नाशक छ। धारण गर्दा मङ्गलकारक छ।

लक्षण- दोपहरिया फूल वा अनारका दाना जस्तो लाल वर्णको, उज्ज्वल चमकदार चिल्लो भावको र गह्रुङ्गो, कषीमा दल्दा कत्ति नबिग्रने उत्तम हुन्छ।

७१७. मोती

सं– मौक्तिक, मुक्ता, मुक्ताफल, अम्भसार, इन्दुरत्न, इन्दुफल, तारका, तारा, बलक्ष, विन्दुफल, शशिप्रिय, शालेयक, शीतल, शक्तिमणि, शक्तिज, शुक्लमणि। **हि- म-** मोती। **ब-** मुक्ता। **क-** मौक्तिक। **लै-** MARGARITA.

स्वभाव- मधुरो र ठण्डा छ। कफ - पित्तविकार, विषदोष, जीर्णज्वर, क्षय, कास, श्वास, दाह, मेह, अग्निमान्द्य र नेत्ररोगमा उपयोगी छ। **बल**- पुष्टि - वीर्य - बुद्धि र वायुलाई बढाउँदछ।

यसको माला - धारण गर्नाले - दाह र पित्तलाई हटाउँदछ। कान्ति र हर्ष गराउँदछ। नेत्रको सुखदायक छ।

मोती - सिपी, शङ्ख, हात्ति, वनेल, सर्प, माछा, भ्यागुतो र बाँस यी आठ वस्तुबाट उत्पन्न हुन्छ।

सिपीमोती - काश्मीरी केसरका चमकको, जाइफलका आकारको ठुलो, चिल्लो, अति निर्मल, प्रकाशयुक्त हुन्छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शङ्खमोती - ताराको चमकको, परेवाको फुलसमान गोल आकारको हुन्छ ।

गजमोती - काम्बोज देशका बलिया हात्तीका गण्डस्थलमा रातो पहेँलो वर्णको हुन्छ । उहाँका स्त्रीहरू धारण गर्दछन् । यो अधम छ ।

वराहमोती - बनेलका मस्तकमा बढेरका आकारको चन्द्रमासमान सेतो चमकदारको हुन्छ । यो प्रारब्धवशमात्र पाइन्छ ।

सर्पमोती - निर्मल, उज्ज्वल, चन्द्रमासमान भई केही श्यामलो वर्णको गोल बढेरका आकारको हुन्छ । यो मनुष्यलाई दुर्लभ भनी लेखिएको छ ।

मत्स्यमोती - माछाका पेटमा, गजमोतीका आकारको पाडरीपुष्पका वर्णको हुन्छ । लोकमा दुर्लभ छ ।

दर्दुरमोती - वर्षाऋतुमा - मेघोदरमा उत्पन्न हुने जातका भ्यागुताका पेटबाट पैदा हुने, सूर्यका तेजका चमकको बिजुलीसमान प्रभा भएको हुन्छ । यो साधारण देवतालाई पनि दुर्लभ कहिएको छ ।

वंशमोती - कुलाचल पर्वतका, उत्तम कान्तिका बाँसबाट उत्पन्न हुने साना बयरका आकारको हुन्छ । यसलाई स्त्रीहरू घाँटीमा लगाउँदछन् ।

उत्पत्ति - पारसका नजीक समुद्रमा सेतो, चिल्लो, अति चमकिलो र अरवनजीक समुद्रमा - रुखो, केही सुवर्णका रङको मोती हुन्छ । अरू समुद्रमा हुने मोती - लालभावको, चिल्लो, चार वर्णयुक्त लक्षणको हुन्छ । यसलाई लक्ष्मीकारक भनी लेखिएको छ ।

लक्षण– कान्ति नभएको, रूपमा बेढब अर्थात् थेप्चो-टेढो, सिपीमा मिलेको, रातो वर्णको, माछाका आँखाका भासको मोती रुखो हुन्छ, दोषजनक छ, धारण गर्न योग्य छैन । जो ताराजस्तो चमकदार, गोल स्निग्ध, ठुलो, प्वालहरू केही नभएको, निर्मल, तौलमा गह्रुङ्गो हुन्छ त्यो उत्तम र सिद्धिदायक ठहरिन्छ ।

७१८. मुगा

सं– प्रवाल, अङ्गारकमणि, अम्भोधिपल्लव, भौमरत्न, रत्नाङ्ग, रक्ताङ्ग रक्तकन्द, लतामणि, बिद्रुम । **हि–** मूँगा । **ब–** मुगा, पला । **म–** पौंवले । **क–** अवलहेवत् । **लै–** CORALIUM RUBRUM.

स्वभाव– मधुरो र केही अमिलो भावको छ । हलका छ । भूतदोष पित्तको विकारलाई हटाउँदछ । भोक र रुचि गराउँदछ । बल कान्तिलाई बढाउँदछ । क्षय, पाण्डु, ज्वर, श्वास, कास, मेदाका रक्तदोष, विषदोष र नेत्ररोगमा हितकारक छ । स्त्रीले धारण गर्दा मङ्गल गराउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लक्षण– पाकेका गोलकाँक्रीका फलजस्तो - लाल वर्णको, कषीमा घोट्ता आफनो वर्ण नछोड्ने, चिल्लो वर्णको, टेढो - बाङ्गो - कुचकाच केही नभएको, बाटुलो, मोटो - लामो, मुगा उत्तम ठहर्दछ। केही पहेँलो, धमिलो, बाङ्गो, टेढो मसिनो, छिद्र परेको रुखो, कालो भावको, हलुको र सेतो मुगा त्याज्य छ।

७१९. पन्ना

सं– गारुत्मत, गारुड, गरलारि, गरुडाम, गरुडोदगीर्ण, अश्मगर्भ, अश्मगर्भज, बुधरत्न, मरकत, रौहिणेय, वायवो (वा) ल, सौपर्ण, हरिन्मणि। **हि- ब-** पन्ना, पाना। **म-** पाचुरत्न। **क-** पाचियच्चे। **लै-** SMARA GOLUS।

स्वभाव– पाकावस्थामा - मधुरो र ठण्डा छ। रुचि र पाचन गराउँदछ। पुष्टि र वीर्यलाई बढाउँदछ। अम्लपित्त, ज्वर, वमन, श्वास, सन्ताप, अग्निमान्द्य, अर्श, पाण्डु, शोफ, विषदोष र भूतबाधालाई हटाउँदछ।

लक्षण– हरियो वर्णको, गह्रुङ्गो, चिल्लो, उज्ज्वल, चम्किलो, तेज छाया राम्रो भएको उत्तम हुन्छ। खैरो, मैलो, खस्रो, निलो - **कालो**- सेतो वर्ण मिलेको, हलुको, चेप्टो, रूपमा विकृतिको पन्ना असल हुँदैन। अतः विकृताङ्ग पन्ना धारण गर्न पनि योग्य छैन।

७२०. पुष्पराज

सं– पुष्पराग, पुष्पराज, पीतमणि, पीतस्फटिक, वाचस्पतिवल्लभ, पीतरक्त, पीताश्मा, गुरुरत्न, मञ्जुमणि, जीवरत्न। **हि-** पुखराज। **ब-** पुष्पराग। **म-** पुष्पराज। **क-** पुष्पराग। **लै-** TOPAGIO.

स्वभाव– अमिलो र ठण्डा छ। भोक जगाउँदछ। बादी छ। वीर्य आयु - प्रज्ञा र बुद्धिलाई बढाउँदछ। धारण गर्दा पनि उक्त फलदायक छ।

लक्षण– गह्रुङ्गो, राजवृक्षका फूलजस्तो पहेँलो वर्णको, चिल्लो, निर्मल, गोलाकारको उत्तम हुन्छ। धारण गर्दा - शौर्य, सुख, आयु कीर्तिलाई बढाउँदछ। **कालो**- मैलो, धमिलो, कान्ति नभएको, सेतो चाया परेजस्तो, बालुवा मिलेजस्तो असल हुँदैन, गुण छैन।

७२१. हिरा

सं– हीरक, हीर, अशिर, इन्द्रायुध, कुलिश, चन्द्र, दधीच्यस्थि, दृढगर्भक, दृढाङ्ग, पवि, बहुधार, भिदूर, मणिवर, रत्नदृढ, वज्र, शतकोटि, षट्कोण, सूचीमुख। **हि- ब- म-** हिरा, हिरे। **क-** वज। **लै-** PURECARBUN ADAMS।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– मधुरो र टर्रो छ। वायु, कफ, पित्तका विकारलाई हटाउँदछ। नेत्रको हितकारी छ। वमनकारक छ। शरीरलाई वज्रसमान बलियो गराउँदछ। योगवाही छ। शोष, क्षय, भ्रम, भगन्दर, प्रमेह, मेदाको रोग, पाण्डु, उदररोग र शोथलाई शमन गर्दछ। धारण गर्नाले दुष्कर्म र अलक्ष्मीलाई हटाउँदछ।

भेद र **लक्षण**– सेतो, रातो, पहेलो, कालो गरी, चार जातमा मानिएको छ। **सेतो**– ब्राह्मण - रसायन छ, सर्वसिद्धिदायक छ, रातो क्षत्रिय - रोग व्याधको नाशक छ, पहेलो - वैश्य - धन गराउँदछ, शरीरलाई बलियो गराउँदछ, **कालो**– शूद्र - रोगलाई हटाउँदछ, आयुलाई बढाउँदछ - भनी लेखिएको छ।

शोधन नभएको काँचो हिरा - छाती र कोखाको शूल आदि रोग, कुष्ठ, पाण्डु, दाह, शरीरको भारीपना, क्षय इत्यादि रोग पैदा र हत्याःसम्म गराउँदछ।

विशेष– खरानीका रूपको, रेखा लागेको, डल्लो - बाटुलो, मलिनो, दाग भएको, फुटेको, निलो - कालो प्रभाको, रुखो, चेप्टो हिरा सङ्ग्रह गर्न योग्य छैन।

जो ढुङ्गा वा कषीमा घोटिँदैन, ढुङ्गो - मुङ्ग्रोले ठोक्दा, टुट - फुट हुँदैन, हिराले नै फुट्दछ वा आफै टुट्दछ, त्यो उत्तम र सङ्ग्राह्य कहिएको छ।

७२२. नीरमणि

सं– नील, नीलरल, नीलाश्मा, नीलरत्नक, निलोत्पल, पद्मरागज, शोरिरत्न, गलर्क, इन्द्रनील। **हि**– **ब**– **म**– **क**– नीलमणि, इन्द्रनील। **लै**– CARRIOTIC.

स्वभाव– तितो र गरम छ। कफ, पित्त र वायुका विकारलाई हटाउँदछ। वीर्यजनक र अग्निदीपक छ। श्वास, कास, विषमज्वर र अर्शमा उपयोगी छ।

धारण गरेमा - मङ्गलकारक र शत्रुनाशक छ। शनिग्रहको दोषलाई हटाउँछ। यो पनि सेतो, रातो, पहैँलो, कालोका भेदले, ब्राह्मणादि गरी चार जात कहिएको छ। धारण गर्दा, हिराकै समान फलदायक छ।

लक्षण– दाग नभएको, सुन्दर, चमकदार, स्निग्ध र दुधको भाँडामा राख्दा भाँडोमा आफ्नो रङ देखाउने उत्तम हुन्छ। माटो - बालुवा मिले जस्तो, चमक नभएको, मलिनो, रुखो, हलुको, कुचिए - फुटेको, दोषकारक हुन्छ। आग्राह्य छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७२३. गोमेद

सं- गोमेद, अगस्तिसत्त्व, तमोमणि, पिङ्गस्फटिक, पीतरत्नक, राहुरत्न। **हि-** जवाहर, गोमेदमणि। **ब- म- क-** गोमेदमणि। **लै-** ONYX.

स्वभाव- अमिलो छ। गरम र हलका छ। वातकोप र केही कफ पित्तदोषलाई हटाउँदछ। नेत्रलाई हित छ। दीपन - पाचन गराउँदछ। क्षय, कास, पाण्डु, छालाका रोगलाई शमन गर्दछ।

धारण गर्नाले - मङ्गलदायक र बुद्धिवर्धक छ। राहुग्रहको दोषलाई हटाउँदछ। गोमेद पनि - सेतो, रातो, पहेँलो र कालो गरी ब्राह्मणादि भेदले चार जातमा मानिएको छ। ती सबै धारण गर्न सम्मतका छन्। निर्मल कान्तिको, स्निग्ध, गह्रुङ्गो, तेजिलो, गोलाकारको बेस हुन्छ। सेतो, भारी, स्निग्ध, कमलो, धेरै पुरानो, उज्यालोलाई, धारण गर्नाले ऐश्वर्य बढ्दछ। रूप नपरेको, हलुको, खस्रो, चिल्लोमा लटपटिएजस्तो - मलिनो, धारण गर्नाले - बलं, वीर्य र धन - सम्पत्तिको हानि गराउँदछ।

हिरामा जति दोष छन्, ती गोमेदमा पनि छन्। नकल बनाउनेले स्फटिकबाट पनि गोमेद बनाउँदछन्। परीक्षा गर्नेले आगो वा कर्षीद्वारा गर्नुपर्दछ।

लक्षण- गोमूत्रको वर्ण भएको, सुवर्णका आभासको, कोमल, स्निग्ध, शुद्ध चमकको, गह्रुङ्गो, दुधका भाँडामा राख्दा दुधलाई गोमूत्रका रङको जस्तो देखाउने, घाममा राख्दा कान्ति नहराउने गोमेद उत्तम हुन्छ।

शुद्ध वर्ण नभई **सेतो-** कालो वर्णको, धर्का बसेको, हलुको, चमक नभएको, बालुवा मिलेजस्तो अधम ठहर्दछ, त्याज्य छ।

७२४. लहसुनेमणि

सं- वैदूर्य, विदूरज, अभ्ररोह, कुरव, केतुरत्न, कैतव, खशब्द, दूरज, प्रावष्य, बालवायज, बालसूर्य। हि- वैदूर्य, लहसुनिया। **ब- म- क-** वैदूर्यरत्न। **लै-** CAT'S EYE.

स्वभाव- अमिलो र गरम छ। भोक जगाउँदछ। रसायन छ। कफ र वायुका विकारलाई हटाउँदछ। प्रज्ञा - आयु - बललाई बढाउँदछ। गुल्म, शुल, उदररोग र पित्तप्रधानका रोगमा उपयोगी छ। धारण गर्दा कल्याणकारक छ। केतुग्रहको दोषलाई हटाउँदछ। वैदूर्यमा हिरा समानको गुण छ भन्ने पनि कहिएको छ।

लक्षण- बाँसका पातका प्रभाको, मयूरका घाँटीका प्रभाको, बिरालाका आँखाका प्रभाको गरी तीन प्रकारका कान्तिको हुन्छ भन्ने कहिएको छ। श्यामलो, सेतो, चिल्लो, निर्मल - गोलाकारको, ओजनदार,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भित्रदेखिको स्वच्छ, सफेद चमकको, कषीमा घोट्दा भित्रसम्म स्वच्छरूप देखिने, उत्तम हुन्छ ।

७२५. स्फटिक, फट्टिक

सं– स्फटिक, स्वच्छमणि, सितोपल, शिवप्रिय, शुक, शैव, श्वेतरत्न, निस्तुषोपल, निर्मलोपल, निस्तुषरत्न, अमलमणि । **हि- ब- म- क-** स्फटिक ।

स्वभाव– पित्त, दाह र शोषमा हितकारक छ । समवीर्य छ ।

यो– निर्मल, पानीका फोकाको कान्ति भएको, कुनै कसर - तुस नरहेको, देख्दैमा नेत्र र हृदयलाई आनन्द गराउने, भित्रसम्म शुद्ध - चिल्लो वर्णको, अति ठण्डा, ढुङ्गामा घोट्दा फुट्दा पनि आफ्नो निर्मल स्वच्छताको स्वभाव नछोड्ने उत्तम जातको ठहर्दछ । यसको मालाबाट जप गर्नाले कोटि गुण फल मिल्दछ भन्ने पनि लेखिएको छ ।

७२६. आतसीकाँच

सं– सूर्यकान्त, अग्निगर्भक, तपन, तपनमणि, दीप्तोपल, ज्वलनाश्मा । **हि**– आतशीसिसा, सूर्यकान्त, चकमकसीसा । **ब**– आतसपाथर । **म- क-** सूर्यकान्तमणि । अङ्ग्रेजी - MAGNIFYING GLASS.

स्वभाब– त्रिदोषको नाशक र गरम छ । रसायन छ । धारणाशक्तिलाई बढाउँदछ । कफ र वायुलाई हटाउँदछ । यसमा सूर्यको पूजा गर्नाले, सूर्यलाई सन्तुष्ट गराउँदछ भनी लेखिएको छ ।

लक्षण– चिल्लो, व्रण - दाग केही नभएको, घोट्दा आकाशजस्तो निर्मल रहने, घाममा राखदा आगो उठ्ने उत्तम हुन्छ ।

७२७. चन्द्रकान्तमणि

सं– चन्द्रकान्तः, प्रस्तरोपल, शशिकान्त, सिताश्मा, सोममणि । **हि- ब- म- क-** चन्द्रकान्त ।

स्वभाव– स्निग्ध र ठण्डा छ । रुखो छ । शिवजीको प्रिय छ । रक्त विकार, दाह, ग्रहदोष र अलक्ष्मीलाई हटाउँदछ ।

जसमा - पूर्ण चन्द्रको किरण पर्दा पानी चुहुन्छ (रसाउँदछ), उसलाई चन्द्रकान्तमणि भनिन्छ । कलिमा दुर्लभ कहिएको छ ।

७२८. बेल्लोर

सं– वैक्रान्त, विक्रान्त, नीलवज्र, जीर्णवज्र, चूर्णवज्र, गोनाश, कुवज्रक, क्षुद्रकुलिश । **हि**– वैक्रान्त, गोनस, बिल्लोर । **ब**– चुनिविशेष । **म- क**– वैक्रान्त ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– हिरासमानको छ। अतः हिराको अभावमा यसको प्रयोग, लेखिएको छ। यो षड्रसले युक्त र रसायन छ। त्रिदोषलाई हटाउँदछ। शरीरलाई दृढ गराउँदछ। पाण्डु, उदररोग, श्वास, कास, क्षय, ज्वर, प्रमेह, विषदोष र कुष्ठलाई शमन गर्दछ। पारोको विषलाई हटाउँदछ।

७२९. स्यूँ

सं– राजावत, राजन्यावर्तक, नृपावर्त, आवर्त, आवर्तमणि। **हि**-लाजवर्द (र्त), रेवटी। **ब**– **म**– **क**– राजावर्त। **लै**– LAPIS LAZULI.

यसलाई भोटेबोलीमा स्यूँ (स्यीँ)भन्दछन्।

स्वभाव– पिरो र केही तितो छ। स्निग्ध र ठण्डा छ। पित्तलाई हटाउँदछ। दीपन - पाचन र रसायन छ। पुष्टि गराउँदछ। पाण्डु, प्रमेह, वमन, हिक्का, क्षय, शोष र मदात्ययमा उपयोगी छ।

यसको धारणले सौभाग्य गराउँदछ।

लक्षण– केही कालो निलो वर्णको, मसिनो (चिल्लो), ओजनदार, मयूरका घाँटीजस्तो - प्रशस्त छाया (किरण) भएकोलाई राजावर्त कहिएको छ।

७३०. यूँ

सं– पेरोज, भस्माङ्ग, हरित, हरिताश्मा। **हि**– फिरोजा। **ब**-उपरत्नविशेष। **म**– **क**– पेरोज। **लै**– TERCHESINS TURCHINA.

स्वभाव– टर्रो र मधुरो छ। भोक जगाउँदछ। स्थावर - जङ्गम दुबै जातका विषको नाशक छ। भूतादिका दोषबाट भएको शूललाई हटाउँदछ।

यो हरियो र फुस्रो-हरियो गरी दुई जातको छ।

७३१. काँच

सं– काच, कृत्रिमरत्न, पिङ्गाण, मुकुर। **हि**– **ब**– **म**– काँच। **लै**-GLESUM.

स्वभाव– हलका, सारक र लेखक छ। नेत्ररोगमा हित छ। व्रण र शूललाई शमन गर्दछ।।

इति रत्नोपरत्न वर्गः ॥१३॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ विषोपविष वर्गः

यस वर्गमा लेखिएका वस्तुहरू विशेष क्रिया पुऱ्याई शोधन गरेर मात्र प्रयोग गर्नुपर्दछ।

७३२. विष

सं- विष, अमृत, आहेय, कालकूट, काकोल, किषल, क्ष्वेड, गरल, गर, घोर, जाङ्गल, जीवनाघात, प्रदीपन, ब्रह्मपुत्र, भुगर, रक्तशृङ्गिक, शरद, शृङ्गी, शौक्लकेय, सौराष्ट्रिक, हलाहल, हालाहल, हारिद्र। **हि-ब- म- क-** विष, मिठाविष, अमृतविष, मिठातेलिया। **लै-** ACONITUM FEROX, A. NAPELLUS.

विष - स्थावर र जङ्गम गरी दुई प्रकारको छ।

स्थावर - वृक्ष आदिका - जरा, पात, फल, फूल, बोक्रा, दुध, रस, गुँद, धातु र कन्दमा रहन्छ।

यसलाई- ग्रन्थान्तरमा कहीँ अठार र कहीँ नौ जात गरी लेखिएका छन्, विशेष विवरणलाई, लोकव्यवहारमा सर्वत्र विशेष गरी शृङ्गीविष (मिठाविष) को नै प्रचलित भएको र यस स्वल्प लेखमा ग्रन्थविस्तारको भयसमेत रहँदा, विशेष उल्लेख हुन सकेन।

जङ्गम-सर्प, किरा, मुसा, माकुरो, बिच्छी, गोहरो, जुका, माछा, भ्यागुतो, सलह, छेपारो, कुकुर, बाघ, सिंह, स्याल, हुंडार, न्याउरी आदि। दँतार जनावरका समेत दृष्टि, श्वास, दाँत, नङग्रा, मूत्र, मल, शुक्र, राल, मुख, डाँस, गुदद्वार, हाड, पित्त, थुतुनो, छातछुत र पसिना आदि स्रावमा रहेको हुन्छ।

स्थावर विषको दोष - ज्वर, हिक्का, दन्तहर्ष, गलग्रह, वमन, अरुचि, श्वास, मुर्छा र मुखबाट पित्त वा राल चुहुनुसमेत गराउँदछ।

जङ्गमको दोष - निद्रा, तन्द्रा, ग्लानि, दाह, रोमहर्षण, शोक, ताप, अतिसार र छालाहरूमा पाक्ने रोगसमेत गराउँदछ।

साधारण स्वभाव- विधि पुऱ्याई शोधन गरेको विष - पिरो, तितो, टर्रो र गरम छ। योगवाही र रसायन छ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ।

विशेष गरी वायु र कफलाई हटाउँदछ। भोक जगाउँदछ। शीतदोषलाई

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शमन गर्दछ। बल-पुष्टि गराउँदछ। उदररोग, प्लीहा, वातरक्त, श्वास, कास, गुदरोग, ग्रहणी, गुल्म, कुष्ठ, पाण्डु, ज्वर, आमवात, तिमिररोग रात्र्यन्ध, अभिष्यन्द, नेत्र र कर्णको शोथ, कर्ण र शिरको शूल, गृध्रसी, कटिको वेदना इत्यादि रोग र मुसा-बिच्छी-सर्पहरूको विष लागेकोलाई समेत शमन गर्दछ। परन्तु-विशेष गरी विषविधानमा पूरा ज्ञान भएका व्यक्तिबाट, रोगको लक्षणमा समेत सूक्ष्मविचार पुऱ्याई, यत्नपूर्वक प्रयोग गर्नुपर्दछ र शोधनमा समेत अति आवश्यक छ।

कुनै कारणबाट- प्रमादले पनि कसैलाई विषको मात्रा बढी पर्न गएमा क्रमैसँग आठ वेग पैदा गराउँदछ, जस्तै : रोमाञ्च, कम्प, दाह, शरीर फितलो भई ढल्नु, मुखबाट फिँज निस्कनु, विक्लव (समर्थहीन), जड (निश्चेष्ट) र मरणसमेत गराउँदछ।

विषको उतारलाई- वमन गराउनुपर्दछ, जहाँसम्म वमन थामिँदैन त्यहाँसम्म बाखीको दुध पियाउँदै गर्नुपर्दछ। जब बाखीको दुध पेटमा अड्दछ, तब विषको वेग उत्र्यो भनी जान्नुपर्दछ। अथवा - हलेदो र लुँडेको रस पियाउनाले, अथवा शोधेको स्वाग घिउमा मिलाई ख्वाउनाले, अथवा पुत्रञ्जीवीको गुदी, कागती वा निबुआको रससँग खुवाउनाले पनि विषको-वेग उत्रने हुन्छ। सबैभन्दा सुलभ, घिउ र शुद्ध स्वागको प्रयोग उत्तम छ।

विष सेवनमा पथ्य-घिउ, दुध, मिश्री, मह, गहुँ, चावल, मरीच, सिधेनुन, दाख र गुलियो- ठण्डा पिउने वस्तु अर्थात् सर्बत, फल-फुलको रस, ब्रह्मचर्य, ठण्डा हावापानी भएका थलोको सेवन बेस हुन्छ।

७३३. शंखिया

सं- शतमल्ल, लोहशङ्करकारक, मल्ल, गौरीपाषाण, आखुपाषाण। **हि**- सखिया, सोमलखार। **ब**- सोमल। **म**- सोमल, सखिया। **क**- उन्दिर पाषाण। **लै**- OXIDUM ARSENICUM.

स्वभाव- स्निग्ध छ। पारोलाई लठ्याउँदछ, फलामलाई फोर्दछ। राम्रोसँग विधि पुऱ्याई शोधन भएको छ र द्रव्यान्तर संयोगले ढङ्ग पुयाई प्रयोग भएको छ भने - वीर्य र कान्तिलाई बढाउँदछ। त्रिदोष विकारका सबै रोगलाई हटाउँदछ। अशुद्ध भएमा शरीरका सप्तधातु सबैलाई नै बिगार्दछ र दाह, चित्तभ्रम, अनेक प्रकारका वेदना, हरेक तृष्णा, मुखबाट फिँज-राल चुहुनु इत्यादि साथै मरणसमेत गराउँदछ। "यो प्राणघाती कडा विष हुनाले मूर्खका अगाडि यसको नामसम्म पनि नलिनू" लेखिएको छ।

७३४. अजयपालको बोट

सं- दन्ती, द्रवन्ती, आखुपर्णी, उदुम्बरपर्णी, उपचित्रा, एरण्डफला, एरण्डपत्रिका, कुम्भी, घुणप्रिया, चित्रा, नागस्फिता, निकुम्भ (भी), न्ययोधा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(धो), प्रत्यक्पर्णी, भद्रा, मधुपुष्पा, मकूल (न) क, रेचनी, लघुदन्ती, वक्रदन्ता, वाराहाङ्गी, विशोधनी, वृषा, शीघ्रा, श्रु(सु) तश्रोणी, श्येनघण्टा, श्वेतघण्टा, संवरी। **हि-** तिरिफल, दन्ती। **ब-** दन्तीगाछ। **म-** दाँती। **क-** दन्ती। **लै-** BALIOSPERMUM MONTANUM.

स्वभाव- पिरो र गरम छ। शरीरमा फिँजिने स्वभावको छ। पाकावस्थामा आगोसमानको अति गरम छ। दीपन र रेचन गराउँदछ। पित्त- रक्त - कफ र कण्डू, कुष्ठ, व्रण, दाह, आदि त्वक्दोष र शोथ, उदर रोग, कृमि, अर्श, शूल, अश्मरीलाई शमन गर्दछ।

यो- पश्चिम सिमलचौरमा छ।

यसलाई- भा. प्र. मा वृहद्दन्ती लघुदन्ती भनी दुई जात लेखेको छ तापनि स्वभावमा सबै समानता मानी, केवल लघुदन्तीको फलमा मात्र मधुरो र ठण्डा छ, झाडा - पिसाब खुलाउँदछ। विषदोष, शोथ र कफलाई हटाउँदछ सम्म लेखिएको छ।

यसैलाई पहाडतर्फ वेपानेदन्ती भन्दछन्, पाइन्छ। यसको बोट छोटो र पात अरिणको जस्तो हुन्छ। **सं-** लघुदन्ती। **हि-** जङ्गली एरण्डी। **ब-** लाल मेरेण्डा। **लै-** JATROPHA GLANDULIFERA.

७३५. अजयपाल (गेडा)

सं- जयपाल, कुम्भिनीबीज, कुम्भीबीज, घण्टाबीज, चक्रदन्ती, तित्तिरीफल, दन्तीबीज, दन्तिनीबीज, निकुम्भीबीज, मलद्रावी, रेचक, बीजरेचक, सारक। **हि-** जमालगोटा। **ब-** जैपाल। **म- क-** जेपाल। **लै-** CROTON TIGLIUM.

स्वभाव- पिरो, गरम र स्निग्ध छ। झाडा लगाउँदछ। भोक जगाउँदछ। कृमि, कफ, वायुलाई हटाउँदछ। पेटका रोगलाई शमन गर्दछ। यसलाई रीतपूर्वक शोधन पुयाउनुपर्दछ।

अजयपालको तेल - कडा रेचन छ। मर्दन गर्नाले आनाह, उदर, रोग, सन्यास, शिरोरोग, धनुस्तम्भ, ज्वर, उन्माद, एकाङ्गवात, आमवात, शोथ र कासलाई शमन गर्दछ।

७३६. अफिमको बोट

सं- खस्खस, खाखस, सुबीज, सूक्ष्मतन्डुल, सूक्ष्मबीज। **हि-** पोस्त। **ब-** पोस्तादानार गाछ। **म-** पोस्त, आफुची वोडे। **क-** खसखस। **लै-** PAPAVER CAPSULES.

स्वभाव- तितो, टर्रो, ठण्डा र हलका छ। ग्राही र रुखो छ। पाकावस्थामा मधुरो छ। रुचिकारक र वातवर्धक छ। कफ र धातुलाई

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुकाउँदछ । मदकारक छ । वकवक गराउँदछ । बारम्बार मोह गराउँदछ । पुंस्त्वको नाशक छ ।

७३७. अफिम

सं- अफेन, अहिफेन, आफूक, खस्खसरस, खसफलक्षीर, नागफेन, निफेन, पोस्तरस, पोस्तोद्भव । **हि**- अफीम । **ब**- आफिङ्ग । **म**- अफेन, अफू । **क**- अफेन । **लै**- PAPAVER SOMNIFERUM.

स्वभाव- मधुरो, तितो र ग्राही छ । बल, वीर्य, वायु र पित्तलाई । बढाउँदछ । वीर्यलाई स्तम्भन गराउँदछ । निद्रा लगाउँदछ । समधातुलाई सुकाउँदछ । लाहू छ, आनन्द गराउँदछ । माद गराउँदछ । दाह र परिश्रम गराउँदछ । अतिसार र ग्रहणीमा उपयोगी छ । कृमि, सन्निपात, कफ, पाण्डु, क्षय, प्रमेह, श्वास, कास, प्लीह, धातुक्षय र वमनमा हित छ ।

यसलाई, वर्णका भेदले - जारण, मारण, धारण, सारण गरी चार प्रकार मानिएको छ । सेतो जारण - खाएको वस्तुलाई पचाउँदछ, कालो मारण - मृत्युकारक छ, पहेँलो धारण- बुढ्याईँलाई हटाउँदछ, चित्र वर्णको सारण- मल गिराउँदछ भन्ने लेखिएको छ ।

७३८. विरौ

सं- खसबीज, खसतिल, खाखसतिल, सुबीज, सूक्ष्मबीज । **हि**- पोस्त खसखसके दाने । **ब**- पोस्तदाना । **म**- **क**- खसखस । **लै**- PAPAVER RHOEAS.

स्वभाव- मधुरो र भारी छ । बल र वीर्यलाई बढाउँदछ । कफकारक र वातनाशक छ ।

७३९. करवीर

यो- सेतो, रातो, पहेँलो, कालो गरी चार जातमा लेखिएको छ, तापनि कालोलाई दुर्लभ मानिएको र अरू निम्नोक्त प्रकार छ ।

सेतो- **सं**- करवीर, अश्वमारक, गौरीपुष्प, तुङ्गारि, दिव्यपुष्प, शतकुम्भ, शीतकुम्भ, श्वेतपुष्प, यारि, हरिप्रिय ।

रातो- **सं**- रक्तपुष्प, गणेशकुसुम, चण्डात, चण्डीकुसुम, क्रूर, भूतद्रावी, रक्तप्रसव, रविप्रिय, लगुड ।

पहेँलो- **सं**- पीतप्रसव, सुगन्धकुसुम । **हि**- कनेर । **ब**- करवी । **म**- कहर । **क**- वाकलिङ्गो, केगलिगे । लै (सेतो) - NERIUM INDICUM, (पहेँलो)- THEVETIA PERUVIANA.

स्वभाव- **सेतो**- पिरो, तितो, टर्रो र तीक्ष्ण छ । वीर्यमा गरम छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग्राही र हलका छ। खाँदा - विषसमानको छ। मेह, कृमि, कुष्ठ, व्रण, अर्श, वातविकार, विषदोष, फोडा, कण्डू, कफज्वर र नेत्ररोगमा उपयोगी छ। घोडाको प्राण लिन्छ।

रातो- पिरो, तितो र तीक्ष्ण छ। शोधक छ। लेप गर्नाले छालाका रोग, व्रण, कण्डू, कुष्ठहरू र विषदोषलाई हटाउँदछ।

पहेँलो- कफ, वायु र शिर:पीडालाई शमन गर्दछ। **यो**- वर्णले भिन्न भिन्न भए तापनि, **स्वभाव**- सबैमा सेतोको समान छ भन्ने पनि लेखेको छ।

७४०. सिहुँडी

यो- साधारण, तिनपाटे र चेप्टे गरी तीन जातमा कहिएको छ, तापनि स्वभावमा समानै भई चेप्टेमा केही निम्नोक्त विशेष छ।

सं- स्नुही, समन्तदुग्धा, सेहुण्ड, सुधा, स्नुक्, कुलिशद्रूम, नेत्रारि, नागद्रु, बहुदुग्धिका, महावृक्ष, वजद्रुम, वज्रा, वज्री।

तीनपाटे - **सं**- त्रिधारा।

चेप्टे - **सं**- कन्था, कन्थारि, दुर्धर्षा, तीक्ष्णकण्टका, तीक्ष्णगन्धा, करगन्धा, दुष्प्रवेगा। **हि**- थूहर, सेहुँड। **ब**- मनसागाछ। **म**- निवडुङ्ग। **क**- निव डिङ्ग। **लै**- (साधारण) EUPHORBIA NERIIFOLIA. (तीनपाटे)- E. TIRUCALLY, (चेप्टे) - E. NIVULIA.

स्वभाव- पिरो, भारी, तीक्ष्ण र अग्निदीपक छ। रेचक छ। पित्त, दाह, कुष्ठ, वात, प्रमेह, शूल, अष्ठीलिका, आध्मान, कफदोष, गुल्म, उदररोग, उन्माद, मोह, अर्श, शोथ, मेदा, अश्मरी, पाण्डु, व्रण, ज्वर, प्लीहा र विषदोषमा उपयोगी छ।

चेप्टे - तीक्ष्ण र गरम छ। रुचि र अग्निलाई बढाउँदछ। शोफ र रक्तग्रन्थिलाई हटाउँदछ। यसलाई कहीँ "पाटे स्यूँडी' पनि भन्दछन्।

सिहुँडीको दुध - शोधन भएको छ भने - पिरो, स्निग्ध र उष्णवीर्य छ। हलका छ। वातविकार, विषविकार, आध्मान, गुल्म, उदर र कुष्ठ रोगमा विरेचनका निमित्त उपयोगी छ।

सिहुँडीको **पात**- तीक्ष्ण छ। रुचि र दीपन गराउँदछ। आध्मान, अष्ठीला, गुल्म, शूल, शोथ र उदररोगमा हितकारी छ। शोधन हुनुपर्दछ।

७४१. आँक (रातो)

सं- अर्क, आस्फोटक, क्षीरकाण्डक, क्षीरी, क्षीरदल, क्षीरपर्णी, तूल फल, खर्जूघ्न, भञ्जन, विकीरण, पुष्ट, प्रताप, भास्करा, विक्षिरा, शिवपुष्पक, रवि, सदापुष्प, सूर्य, शुकफल, सविता। **हि**- आँक, अकवन, मदार। **ब**- आकन्द (दा)। **म**- रुई। **क**- मादारपक्के। **लै**- CALOTROPIS JIGANTEA.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पिरो, तीक्ष्ण र गरम छ। वायुलाई शमन गर्दछ। भोक जगाउँदछ। शोफ, व्रण, कण्डू, कुष्ठ र कृमिमा उपयोगी छ।

यसको फूल– तितो र गुलियो छ। सङ्ग्राही छ। कुष्ठ, कृमि, कफ, मुसाको विष, रक्तपित्त, गुल्म र शोथमा हितकारक छ।

७४२. सेतो आँक

सं– शुक्लार्क, शङ्करपुष्प, श्वेत, वृत्तमल्लिका, सितार्कक, प्रताप, तपन, अत्यर्क।

स्वभाव– पिरो, तितो र गरम छ। मललाई शुद्ध गराउँदछ। मूत्रकृच्छ्र, रक्तविकार, शोफ र व्रणदोषलाई शमन गर्दछ।

७४३. बाह्रमासे आँक

सं– राजार्क, अलर्क, काष्ठील, गणरूपक, मन्दार, वसुक, सदापुष्प। **हि–** आकडा, मदार। **म–** मन्दार। **लै–** CALOTROPIS PROCERA.

स्वभाव– पिरो, तितो र गरम छ। कफ, मेदा, विषदोष, वायु, कुष्ठ, व्रण, शोफ, कण्डू र विसर्पलाई शमन गर्दछ।

७४४. सेतो ठुलो आँक (बाह्रमासे)

सं– श्वेतमन्दारक, सितालक, पृथ्वीकुरवक, दीर्घपुष्प, दीर्घात्यर्क।

स्वभाव– तितो र अति गरम छ। मललाई शुद्ध गराउँदछ। मूत्रकृच्छ्र, व्रण र कृमिमा उपयोगी छ।

यसको फूल– दीपन - पाचन छ। हलका र वृष्य छ। अरुचि, प्रसेक, अर्श, कास र श्वासलाई शमन गर्दछ।

आँकको दुध - तितो र नुनिलो छ। स्निग्ध, हलका र गरम छ। विरेचनमा श्रेष्ठ छ। कुष्ठ, गुल्म र उदररोगलाई हटाउँदछ।

आँकका जराको **बोक्रा–** गरम छ। पसिना कढाउँदछ। वमन गराउँदछ। श्वासमा हित छ। उपदंश र फिरङ्गरोगमा उपयोगी छ।

७४५. कुचिला

सं– कारस्कर, किम्पाक, कालकूटक, कुपाक, कुपोलु, गरद्रुम, मर्कट तिन्दुक, रम्यफल, विषद्रुम, विषतिन्दुक। **हि–** कुचला। **ब–** इचिले। **म–** काजिरा, कारस्कर। **क–** कांजिवार। **लै–** STRYCHNOS NUXVOMICA.

स्वभाव– पिरो, टर्रो, ज्यादै तितो र गरम छ। हलका छ। ग्राही र मादक छ। कफ- वातविकार, कुष्ठ, रक्तविकार, कण्डू, अर्श, व्रण र ज्वरमा उपयोगी छ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७४६. टवाकफूल (नेपाले केवरा)

सं- कलिकारी, अग्निमुखी, अग्निजिह्वा, इन्द्रपुष्पी, गर्भपातिनी, दीप्ति, पुष्पसौरभा, लालिनी, वह्निशिखा, विद्युज्ज्वाला, विशल्या, व्रणहत, शक्रपुष्पी, स्वर्णपुष्पा, हली, हलिनी। **हि-** कलिहारी, कटियारी। **ब-** विषलाङ्गला, इसलाङ्गला। **म-** लाङ्गली, खड्यानाग। **क-** राडागारी। **लै-** GLORIOSA SUPERBA.

स्वभाव- तितो, पिरो, टर्रो र नुनिलो छ। तीक्ष्ण छ। गरम र। सारक छ। हलका र पित्तकारक छ। कृमि, कुष्ठ, शोथ, अर्श, शल, वस्तिशल, व्रण, विषविकार र कफ-वायुको विकारमा हितकारक छ। शुष्क गर्भ वा शुद्ध गर्भलाई पातन गराउँदछ।

७४७. धतुरो

सं- धतूर, धुस्तूर, धूर्त, उन्मत्त, कनक, कण्टफल, कलभ, काहला पुष्प, कितव, कृष्णपुष्प, कृष्णधत्तूरक, क्रूर, खर्जूघ्न, खल, निस्कैणपुष्पक, भ्रान्त, महाशठ, मदन, मातुलक, मोहन, राजधत्तूरक, राजधूर्त, राजस्वर्ण, विषाराति, शठ, शिवशेखर, शिव, शैव, श्याम, सचिव। **हि-** धतुरा। **ब-** धातुरा। **म-** धतूर। **क-** मदकुणिके। **लै-**DATURA STRAMONIUM।

स्वभाव- टर्रो, तितो, मधुरो र तीक्ष्ण छ। विषयुक्त र मादकारक छ। कान्ति, अग्नि र वायुलाई बढाउँदछ। कफलाई सुकाउँदछ। दमलाई शमन गर्दछ। भ्रम र मुर्छा गराउँदछ। ज्वर, कुष्ठ, जम्रा, लिखा, कृमि, शोथ, चिलाउने रोग र छालाका विकारलाई हटाउँदछ। आक्षप, उन्माद, अभिष्यन्द र कर्णशूलमा उपयोगी छ। स्तम्भन छ। हर्ष गराउँदछ।

सेवन गर्नाले- अर्बुदरोग, लसिकाग्रन्थि, शोथ, किराले खाएको दाँतको रोग, स्तनशोथ, प्रलाप, भूतदोष, उन्माद, बहुला कुकुरको विष, कटिको व्यथा, शरीरमा ठाउँठाउँ उठेको शोथको वेदना, सूतिकाको ज्वरबाट उठेको वा सन्निपातबाट उठेको अति दुर्गन्ध - **पहेंलो**- कालो आउँ मिलका पतला अतिसारसमेतमा उपयोगी छ। अति कठोर वेदना भएको कण्ठशुण्डी, दादुरा आदिको उत्रनुपर्ने फोडा नउत्रेको - वेदनाबाट भएको आक्षेप, प्रलाप र विसर्प, ज्वर, सन्निपातहरूबाट उठेको प्रलाप आदि उपद्रव र सन्निपातबाट बिछौना छोडी भाग्न खोज्ने रोगीको चेष्टालाई समेत चाँडे नै रोक्तछ। प्रसवपछि वा सन्निपात ज्वरमा हुनआएको मूत्ररोधलाई र नाडीको दुर्बलताबाट छातीमा आकुञ्चन भई उठेको तमक- श्वासलाई र कफबाट वा कफवातबाट वा कफपित्तबाट उठेको ऊर्ध्वजत्रु पक्रेको रोगमा समेत उपयोगी छ। ग्रन्थिकज्वरबाट- कोखो, वंक्षण, कण्ठमा उठेको शोथ र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्वरलाई पनि शमन गराउँदछ। परन्तु यसको प्रयोग गर्दा वृद्ध- अनुभवीका अनुमतिबाट सूक्ष्म विचार पुयाई सारै सानो मात्रामात्र प्रयोग गर्नुपर्दछ। राम्रोसँग शोधन नगरी प्रयोग गर्न पनि हुँदैन ।

विशेष– बढेको श्वासलाई रोक्नका लागी, सुकेका धतुरोको डाँठ वा पातको धुवाँ पियाउनु फाइदा छ। वातादि रोग र चोट - पटकको दर्दमा धतुरोको रस, गाईको घिउ र सिधेनुन मिलाई लगाउनु फाइदा छ। धतुरो - सेतो, निलो, कालो, रातो र पहेलो फूलका भेदले भिन्न भिन्न जातका छन् भन्ने र विशेष कालो गुणढ्य भन्ने लेखिएको छ।

७४८. रातिगेडी

यो– पर्यायमा रातो, सेतो गरी दुई जातको छ, तापनि स्वभावमा समान छ।

सं– रातो- गुजा, अरुण, उच्चटा, कक्षा, कनीची, काकणन्तिका, काकिनी, काम्भोजी, काकजङ्घा, कृष्णला, कृष्णचूडिका, सौम्या, तामका, भिल्लभूषण, रक्तिका, रक्ता, वन्या, शिखण्डिनी, शिखण्डी, शीतपाकी, श्यामानचूडा, चूडामणि ।

सेतो– श्वेतकाम्भोजी, श्वेतगुजा, श्वेतोच्चटा, वक्रशल्या, काकपील, काकादनी, गिरिण्टिका। **हि-** घुघुची, चौंटली, चिरभिटी। **ब-** कुञ्च। **म-** गजा। **क-** गुलुगुजे, एरडु। लै (रातो) - ABRUS PRECAT ORIUS; (सेतो) – FLUEGGEA LEUCOPYRUS.

स्वभाव– टर्रो, तितो र स्वादिलो छ। रुखो, ठण्डा र विषालु छ। पाकावस्थामा गरम छ। भेदक छ। छाला, केश, मुख, शिर, नेत्रका रोगमा हितकारक छ। रुचिकारक र बल वीर्यवर्धक छ। मद, मोह गराउँदछ। इन्द्रलुप्तरोग र कफपित्तको विकार, यक्षदोष, ग्रहदोष, विष दोष, कृमिदोष, कण्डू, कुष्ठ, व्रण, भ्रम, श्वास, तृष्णा र मदमोहमा पनि उपयोगी छ।

यसको गेडा– वमन गराउँदछ। कामोद्दीपन गराउँदछ। बल बढाउँदछ। उरुस्तम्भमा फाइदा छ। पातका विषको नाशक छ। शोथ र आमवातको वेदनामा हितकारक छ।

लहराको रसं– पिरो र मधुरो छ। स्वरभेद र शोथवेदनामा उपयोगी छ। **जरा–** मधुरो छ। कफलाई निकास्दछ। वायु, पित्त, तृष्णा, शोथ, स्वरभेद, वमन र मत्रकृच्छ्रलाई शमन गर्दछ। बल र वर्णलाई बढाउँदछ। सेतिगेडीलाई, विशेष गरी वश्यकर्ममा लिइएको छ।

इति विषोपविष वर्गः ॥१४॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ धान्य वर्ग:

७४९. अन्न

सं- अन्न, अनघ, आद्य, खाद्य, धान्य, भोगार्ह, भोग्य, जीवसाधन, स्तम्बकरि, ब्रीहि । **हि-** धान, चावल । **ब-** चाउल, धान्य । **म-** तण्डुल । **क-** नेलु । **लै-** ORYZA SATIVA.

धान्य - (अन्न) - (१) शालिधान्य (हेमन्तमा हुने, अगहनी)

(२) व्रीहिधान्य - (वर्षामा हुने, पठिया आदि)

(३) शुकधान्य - (भुसे अन्न, जौ आदि)

(४) शिम्बीधान्य - (कोसेअन्न, मूग माष आदि)

(५) क्षुद्रधान्य - (मसिना अन्न, कागुनू आदि) गरी पाँच जातका छन् । क्षुद्रधान्यलाई, तृणधान्य कुधान्य पनि कहिएको छ ।

(१) शालिधान्य (अगहनी)- सूक्ष्मशालि, रक्तशालि, सूचिशालि, पीतशालि, गन्धशालि, कलभ, पाण्डुक, मुण्डशालि, शकुनाहृत, महाशालि, सुगन्धक, कर्दमक, दूषक, पुष्पाण्डक, पुण्डरीक, महिषमस्तक, दीर्घशूक, काञ्चनक, लोध्रपुष्पक, पूण्ड्र, दीर्घनाल, हापन, महादूषक, राजशालि, तिलशालि इत्यादि इत्यादि गरी देश र थलोका भेदले धेरै जातका छन् भन्ने र ग्रन्थान्तरमा शूकधान्य अनगिन्तीका छन् भन्ने पनि लेखिएका तत्तत्ग्रन्थमा, विवरणलाई ग्रन्थविस्तारको भय मानिएको र आधुनिक समयमा संस्कृत नामबाट प्रचार प्रसिद्ध पनि नभई भिन्न-भिन्न देशका भिन्न - भिन्न भाषामात्रबाट प्रचार रहेको हुनाले समेत व्यवहारमा साधारण प्रचलितले प्रसिद्धसम्ममात्रको, निम्नोक्त प्रकारबाट उल्लेख भएको छ ।

साधारण स्वभाव- शालिधान्य (हेमन्तमा हुने, अगहनी) - गुलियो भावको, स्निग्ध, टर्रो, हलका, रुचिकारक र ठण्डा छ । झाडा, कसिएको थोरै गराउँदछ । **बल-** वीर्य- पुष्टि गराउँदछ । स्वर खुलाउँदछ । पिसाब खुलाउँदछ । पित्तलाई हटाउँदछ । वायु र कफलाई केही बढाउँदछ ।

अगहनीमा- रक्तशालि (रातो मार्सी)- सबैभन्दा बेस छ । स्वादिलो, हलका र स्निग्ध छ । मुखको बेस्वादीलाई हटाउँदछ । त्रिदोषलाई शमन गर्दछ । **बल-** वर्ण- शुक्रलाई बढाउँदछ । नेत्रको हितकारक छ । स्वर

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खुलाउँदछ। पिसाबलाई सफा गराउँदछ। तृष्णा, ज्वर, विषदोष, व्रण, श्वास, कास र दाहलाई हटाउँदछ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। पुष्टि गराउँदछ।

राजशालि (हंसराज) - मिठो, स्निग्ध र पथ्य छ। भोक जगाउँदछ। हलका छ। **बल-** कान्ति वीर्यलाई बढाउँदछ।

यो- भुसका भेदले, सेतो, रातो, कालो गरी तीन प्रकारको हुन्छ, उत्तरोत्तरको उत्तम छ, चामल पनि त्यस्तै वर्णको हुन्छ। **यो-** विशेष कर्णाटको प्रसिद्ध छ।

मुण्डशालि (भुस नहुने डल्लो मार्सी) - मधुरो र केही अमिलो छ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। बलकारक छ।

महाशालि- (मार्सी)- गुलियो, स्वादिलो र ठण्डा छ। पित्तलाई हटाउँदछ। जीर्णज्वर, दाह र पेटका रोगलाई शमन गर्दछ। बाल, वृद्ध, युवा सबैलाई सदाकालमा हितकारक छ।

पीतशालि- (मनसरा)- मधुरो र हलका छ। दीपन- पाचन गराउँदछ। पित्त, दाह, रक्तविकार र केही वातविकारलाई हटाउँदछ।

गन्धशालि- (बासमती)- मिठो छ। अति वीर्यवर्धक र बल-पुष्टिकारक छ। पित्त, श्रम, रक्तदोष, अरुचि र दाहलाई हटाउँदछ। स्त्रीको गर्भलाई स्थिर गराउँदछ, दुध बढाउँदछ। केही वायु र कफलाई बढाउँदछ।

कलमशालि- (कलमीधान)- यो कदमका फूलका गन्धको हुन्छ, मधुरो छ। पित्त, कफ र वीर्यलाई बढाउँदछ।

तिलवासिं- (यो आँपका गन्धको हुन्छ) स्निग्ध र हलका छ। कोमल छ। चाँडै पच्दछ। वीर्यलाई बढाउँदछ। कफ - पित्तदोष, श्वास, कास, पाण्डु, शूल र आमवातमा हितकारक छ।

(२) व्रीहिधान्य - वर्षामा हुने (घैया, भदैया) -

(१) कृष्णव्रीहि (धान, चामल केही कालो हुने), (२) पाटल (पाडरीका फूलका वर्णको), (३) कुक्कुटाण्डक (कुखराका फुलका आकारको डल्लो), (४) शालामुखी (कालो भुस, कालो चावल हुने), (५) जन्तुमुख (मुखमा लाहाको वर्ण हुने) गरी पाँच जातको हुन्छ। यी सबै ढिलोसँग पाक्तछन्।

स्वभाव- ठण्डा छ। पाकावस्थामा मधुरो छ। केही अभिष्यन्दि र मलरोधक छ। निम्नोक्त पठिया समान पनि छ।

यो पाँचमध्ये कृष्णव्रीहि अरूभन्दा विशेष गुणको छ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। मधुरो छ। पित्त र दुब्लोपनालाई हटाउँदछ। लेचिलो छ, रूप-बल-वर्ण र शुक्रलाई बढाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षष्ठिका (षठिया) - साठी रातमा पाकी तैयार हुने धानलाई पठिया भन्दछन्। यो पसाउँदैमा पाक्दै जाने स्वभावको हुन्छ। यसमा पनि षष्ठिक, शतपुष्प, प्रमोदक, मुकुन्दक, महाषष्ठिक इत्यादि भिन्न - भिन्न जातका र त्यसमा पनि सेतो, कालो गरी दुई प्रकारको हन्छ। कालोभन्दा सेतो उत्तम भनी लेखिएको छ। यसलाई विशेष मालव देशको प्रसिद्ध पनि कहिएको छ।

स्वभाव– मधुरो र स्निग्ध छ। ठण्डा र भारी छ। वायु र पित्तलाई शमन गर्दछ। साधारण अगहनीसमान पनि छ। षठियामा मसिना गेडाको उत्तम हुन्छ, स्वादिलो, मिठो, स्निग्ध हलका, पथ्य र त्रिदोषनाशक छ। श्वास, कास, क्षतक्षय र मूत्रकृच्छ्रादिमा उपयोगी छ। पथ्य र ग्राही छ। रातो मार्सीसरहको पनि भई बलदायक र ज्वरनाशक पनि छ। मसिना गेडाबाहेकको अरूमा यसभन्दा स्वल्प गुण हुन्छ। षठियामा व्रीहिको लक्षण मिल्दो पनि देखिनाले षठियालाई ब्रीहि शब्दले पनि मानिएको छ।

शूकधान्य–

७५०. जौ

सं– यव, अक्षत, कञ्चुकी, तुरगप्रिय, दिव्य, धान्यराज, तीक्ष्णशूक, पवित्रधान्य, मेध्य, शक्तु, सितशूक, हयेष्ट। **हि**– जौ। **ब**– यव। **म**– जव। **क**– मुण्डजयव। **लै**– HORDEUM VULGARE.

स्वभाव– गुलियो, टर्रो, लेचिलो र कोमल छ। ठण्डा र रुखो छ। ग्राही र भारी छ। पाकावस्थामा पिरो छ। स्वर खुलाउँदछ। भोक जगाउँदछ। धारणाशक्ति, बल, वायु र मललाई बढाउँदछ। वर्णलाई राम्रो गराउँदछ। श्लेष्म, पित्त र मेदालाई हटाउँदछ। कण्ठका रोग, छालाका रोग, पिनास, श्वास, कास, उरुस्तम्भ, तृष्णा, प्रमेह र रक्तदोषमा उपयोगी छ। व्रणमा लेप गर्नाले तिलको समान गुणदायक छ।

जौ - यव (झुस हुने सेतो), अतियव (झुस नहुने), स्तोक्य (हरियो वर्णको) गरी तीन जातको हुन्छ। त्यसमध्ये - झुस हुने उत्तम, झुस नहुने मध्यम र हरियो वर्णको हीन लेखिएको छ।

७५१. गहुँ

सं– गोधूम, अरूप, क्षीरी, निस्तुष, बहुदुग्ध, म्लेच्छभोजन, यवन, रसाल, सुमन। **हि**– गेहूँ। **ब**– गम। **म**– गहुं। **क**– गोदी। **लै**– TRITICUM AESTIVUM.

स्वभाध - मधुरो, स्निग्ध, ठण्डा र भारी छ। सारक छ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ। कफ र शुक्रलाई बढाउँदछ। संञ्जीवन छ। सन्धान गराउँदछ। रुचिकारक छ। शरीरलाई स्थिर राख्दछ। वर्णलाई सुन्दर र शरीरलाई पुष्टि गराउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसलाई– कहीँ - महागोधूम, मधूली, दीर्घगोधूम भनी, ठुलो, सानो र भुस नहुने गरी तीन जात र त्यसै दीर्घ गोधमलाई, कहीँ नन्दीमुख पनि कहिएको छ । गुणमा समानता नै देखिन्छ ।

७५२. जुनेलो

यो– साधारण, सेतो, रातो गरी तीन प्रकार लेखिएको छ ।

साधारण– सं– यवनाल, यावनाल, दीर्घनाल, दीर्घशर, क्षेत्रेक्षु, इक्षुपत्रक, वृत्ततण्डुल, वारिसम्भव, शिखरी ।

स्वभाव– मिठो, ठण्डा, रुखो र ग्राही छ । भारी छ । रुचि गराउँदछ । कफ, पित्त र रक्तरोगलाई शमन गर्दछ । शुक्रलाई बढाउँदछ । मलस्तम्भक छ ।

सेतो– सं– धवलयावनाल, जूनल, जूर्णाह्व(ल), तारतण्डुल, देवधान्य, नक्षत्राकृतिविस्तार, पाण्डुर, पुष्पगन्ध, बीजपुष्पक, मौक्तिकतण्डुल, सगन्ध, सेगुरुण्टक ।

स्वभाव– पथ्य छ । बल र वीर्यलाई बढाउँदछ । त्रिदोष, अर्श, व्रण विकार, गुल्म र अरुचिलाई हटाउँदछ ।

रातो– सं– तुवरयावनाल, कषाययावनाल, तुवरधान्य, रक्तयावनाल, लोहितधान्य ।

व - मधुरो, लेचिलो, ठण्डा र भारी छ । त्रिदोषलाई शमन बल, वीर्य र श्लेष्मालाई बढाउँदछ । पुष्टि गराउँदछ । **हि**– आर, ज्वार । **ब**– जोयार, जनार, भुठो । **म**– जोधले, ज्वारी । जोलदहेसरु, कारुजोल । **लै**– SORGHUM VULGARE.

ग्रन्थान्तरमा यसको- कविता, कोष्टुपुच्छा, श्रीखण्डी, सुगन्धिका, कृष्णा, भाद्रपदी, श्वेता, भण्डा, जूर्णका, रक्तिका, कुलिका इत्यादि अनेक जात पनि कहिएको छ ।

७५३. बाजरो

सं– साजक, अग्रधान्य, नालिका, नालिनी, नीलसस्य, नीलकरण, वर्जरिका, वर्जर । **हि**– बाजरा । **म**– बाजरी । **लै**– PENNISETUM GLAUCUM.

स्वभाव– गरम र रुखो छ । पित्तलाई कोप गराउँदछ । वायुलाई बढाउँदछ । हृदयको हित छ । भोक जगाउँदछ । कान्ति र बल बढाउँदछ । स्त्रीलाई कामोद्दीपन गराउँदछ । पुरुषको पुंस्त्व र पुष्टिलाई हटाउँदछ । हतपति पच्दैन ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिम्बी धान्य-

७५४. मुँग (हरियो)

सं- हरिन्मुद्ग, मुद्ग, मुक्तिप्रद, भूवल, वर्णाह, वाजिभोजन, सुफल, सूपश्रेष्ठ, रसोत्तम, हयानन्द । **हि- ब- म-** मूङ । **क-** हेसएरु । **लै-** PHASEOLUS MUNGO.

स्वभाव- मुँग-निम्नोक्त भिन्नभिन्न रूपको छ, तापनि **साधारण स्वभाव-** सबैमा- मधुरो र टर्रो छ । हलका र ठण्डा छ । ग्राही र सारक छ । पाकावस्थामा कटुप्रधान छ । कफ, पित्त र रक्तको विकारलाई हटाउँदछ । ज्वर, कण्ठरोग, अग्निमान्द्य, नेत्ररोग र मूत्ररोगमा उपयोगी छ । भोक जगाउँदछ ।

७५५. कालो मुँग

सं- कृष्णमुद्ग, माधव, वासन्त, सुराष्ट्रज ।

स्वभाव- मधुरो, हलका र पथ्य छ । भोक जगाउँदछ । त्रिदोषनाशक छ । बल, वीर्य र पुष्टि गराउँदछ ।

७५६. फुस्रो मुँग

सं- धूसरमुद्ग ।

स्वभाव- रसवीर्यादिमा हरियोको समान छ, तापनि रुचिकारक छ । पित्त र वायुलाई बढाउँदछ । सबैभन्दा उत्तम - हरियो भनी चरक, सुश्रुतमा लिएको छ ।

मुँगको फाँडो (दाल) - हलका छ । अरुचि, सन्ताप र पित्तज्वरलाई शमन गर्दछ । रगतलाई सफा गराउँदछ । सिधेनुन मिलाएको छ भने सबै रोगमा हित गर्दछ ।

७५७. मोठ

सं- मकुष्ठ, मकुष्ठग, मयुष्ठ, अमृत, अरण्यमुद्ग, कृमीलक, वनमुद्ग, वल्लीमुद्ग । **हि-** मोठ । **ब-** वनमुग । **म-** मटक्या । **क-** मुगु । । **लै-** PHASEOLUS ACONITIFOLIUS.

स्वभाव- मधुरो, टर्रो र ग्राही छ । हलका र ठण्डा छ । रुचि गराउँदछ । कफ, वायु, रक्तपित्त, अर्श, गुल्म, ज्वर, दाह, वमनमा हितकारक छ । कसैका मतमा वातकारक र कृमिकारक पनि कहिएको छ ।

यसको दाल - दीपन - पाचन र हलका छ । अल्पबल गराउँदछ । नेत्रको हित छ । पुष्टि र वीर्यलाई बढाउँदछ । पित्त, कफ र रक्तदोषलाई हटाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७५८. माष (स)

सं– माष, मांसल, पित्र्य, बलाढ्य, बली, बीजरत्न, कुरुविन्द, धान्यवीर, वृषाङ्कुर । **हि**- उडद । **ब**- माषकलाय । **म**- उडीद । **क**- उड्‌ू । **लै**-PHASEOLUS RADIATUS.

स्वभाव– मधुरो छ । स्वादिलो छ । वीर्यमा गरम छ । स्निग्ध छ । भारी र शोषक छ । श्लेष्मा, शुक्र र मललाई बढाउँदछ । रुचि गराउँदछ । रक्तपित्तलाई चाँडै नै कोप गराउँदछ । वायुलाई हटाउँदछ । परिश्रमवालालाई सधैं सेव्य छ ।

कसैका मतमा- बल, वीर्यको वर्धक छ । वात - कफकारक छ । स्त्रीको दुध बढाउँदछ । पाकावस्थामा अमिलो र हृदयको हितकारक भनी कहिएको छ ।

७५९. बोडी

सं– राजमाष, कषाय, क्षव, क्षुधाभिजनक, चपल, चवल, निष्पाव, नीलमाष, दीर्घबीज, मरुत्कर, महामाष, दीर्घशिम्बी, ववण्ट, वृत्तबीज, सितमाष । **हि**- लोबिया । **ब**- बरबटी कलाय, बोरा । **म**- चम्बलया । **क**- बरबटा । **लै**- VIGNA CATJANG.

स्वभाव– टर्रो, रुखो, स्वादिलो र रुचिकारक छ । भारी छ । तृप्त गराउँदछ । कफ, शुक्र, वायुलाई वढाउँदछ । पेट फुलाउँदछ । अम्लपित्त गराउँदछ । बल दिन्छ । मल बढाउँदछ । वृष्य छ ।

यो– सेतो, रातो, कालो गरी तीन प्रकारको छ । यसमा ठुला गेडाको उत्तम कहिएको छ ।

यसको दाल- स्वादिलो, रुखो, टर्रो, ग्राही र भारी छ । रुचि गराउँदछ । वायु र स्त्रीको दुधलाई बढाउँदछ ।

७६०. भटमास

यो– सेतो, रातो, कालो गरी तीन प्रकारको छ, पर्यायमा समान छ । **सं**– निष्पाव, राजशिम्वी, वल्लक, वृत्ता, माध्विका, मधुसिता, पलङ्कषा, श्वेतशिम्बी, श्वेतनिष्पाव, स्थूलशिम्बी । **हि**- भटवासु । **ब**-भटरासु । **म**- पावरे, आँबरे । **क**- आवरे, तोरे थावरे । **लै**- LABLAB VULGARIS.

स्वभाव– सेतो- मिठो, टर्रो, रुखो र पाकावस्थामा अमिलो छ । भारी, सारक र गरम छ । दाह गराउँदछ । स्त्रीको दुध बढाउँदछ । बल र पुष्टि गराउँदछ । पिसाब लगाउँदछ । रक्तपित्त र विबन्ध गराउँदछ । बातकारक छ । नेत्रको हित छैन । विषदोष, श्लेष्मा, शोथ र शुक्रलाई हटाउँदछ ।

रातो (ठुलो)- स्वादिलो, केही टर्रो, ठण्डा र भारी छ । वायु बढाउँदछ । पेट फुलाउँदछ । **बल**- पुष्टि गराउँदछ । अरू पूर्वोक्त सेतो समान पनि छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालो– टर्रो, तितो र मधुरो छ। भोक जगाउँदछ। रुचि गराउँदछ। ग्राही र मेधाजनक छ। कण्ठशुद्धि गराउँदछ। नदीका किनारको भटमास- केही तितो, टर्रो, पिरो र भारी छ। रुचि गराउँदछ। वायु, कफ र रगतलाई बढाउँदछ। विषदोष हटाउँदछ।

७६१. मुसुरो

सं– मसूर, मङ्गल्य, पृथुवीजक, कल्याणवीज, गभोलिक, गुरुखोज रागदालि, बोहिकाञ्चन, सूर। **हि**- मसूर। **ब**- मुसुरो। **म**- मसूरा। **क**- चणगी। **लै**- LENS CULINARIS.

स्वभाव– मधुरो, रुखो, शोषक, ठण्डा र हलका, सङ्ग्राही छ। रुचि गराउँदछ। कफ र पित्तका विकार सबैलाई हटाउँदछ। वायु बढाउँदछ। रक्तपित्त, मूत्रकृच्छ्र र अश्मरीमा उपयोगी छ। नेत्रको हित छ। विष्टम्भक र मलरोधक छ।

यसको साग - टर्रो, तितो र हलका छ।

७६२. चना

सं– चणक, चण, जीवन, कृष्णचूचुक, काञ्चुकी, बालभैषज्य, बालभोज्य, वाजिभक्ष्य, वाजिमन्थ, सुगन्ध, हरिमन्थ। **हि**- चने, चना। **ब**- छोला, बुँट। **म**- हरभरे। **क**- कडले। **लै**- CICER ARIETINUM.

यो– सेतो (उज्यालो) र कालो गरी दुई जातको छ।

स्वभाव– **सेतो**- स्वादिलो, टर्रो, रुखो, ठण्डा र हलका छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। वायुलाई बढाउँदछ। विष्टम्भक र आध्मानकारक छ। बल र वर्णलाई बढाउँदछ। कफ, पित्त, वायु, रक्तविकार, ज्वर, घाँटीका रोग र कृमिमा उपयोगी छ।

कालो– मधुरो, ठण्डा र रसायन छ। बललाई बढाउँदछ। पित्तदोष, पित्तातिसार, श्वास र कासलाई हटाउँदछ।

आलो- कोमल, गुलियो, केही टर्रो र ठण्डा, हलका छ। रुचि र तृप्ति गराउँदछ। वायुलाई बढाउँदछ। ग्राही छ। पित्तदोष, दाह, तृष्णा, अश्मरीदोष र शोषमा हितकारक छ।

आलो- भुटेको वा पोलेको (होरा) छ भने रुचिकारक र बलदायक हुन्छ।

सुको भुटेको - रुखो, हलका र उष्णवीर्य छ। रुचि गराउँदछ। वायु र ठण्डाइलाई हटाउँदछ। रक्तदोष गराउँदछ। पृष्ठादिको कोप गराउँदछ।

उसिनेको चना- हलका र रुचिकारक छ। पित्त र कफलाई हटाउँदछ। शुक्र, बल, तेजलाई बढाउँदछ।

चनाको दाल वा फाँडो - मधुरो र टर्रो छ। वायुलाई कोप गराउँदछ। श्वास, कास, ग्लानि, पिनास र कफदोषमा हित छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जुनेली रातमा घरदेखि बाहिर भिजाइराखेको सुकेका चनाको पानी बिहान पिउँदा, श्रद्धा लाग्दो र मधुरो हुन्छ। पित्तरोगलाई हटाउँदछ। तृप्ति र पुष्टि गराउँदछ र पाकावस्थामा आफ्नो सबै गुण देखाउँदछ।

चनाको शाक- केही टर्रो, अमिलो छ। रुचि र तृप्ति गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। विष्टम्भी छ। वायुलाई कोप गराउँदछ। कफ, पित्त र दन्तशोथलाई हटाउँदछ। दुर्जर छ।

७६३. रहर

सं- आढकी, करवीरभुजा, करवीरानुजा, काक्षी, तुवरी, मृत्ताल, मृतालक, वर्या, वृत्तबीजा, शणपुष्पिका, सुराष्ट्रज। **हि**- अरहर। **ब**- अडहर। **म**- तुरी। **क**- तौगरी। **लै**- CAJANUS CAJAN.

यो- सेतो, रातो, कालो वर्णका भेदले तीन प्रकारको छ।

स्वभाव- साधारण- मधुरो, टर्रो, रुखो, भारी र रुचिकारक छ। हलका, ठण्डा र ग्राही छ। वर्णकारक र केही वातकारक छ। कफ, मुखका व्रण, रक्तपित्त, गुल्म, ज्वर, अरुचि, कास, वमन, हृदयरोग, अर्श, मेदा र श्लेष्मालाई हटाउँदछ। झाडा - पिसाबलाई कम गराउँदछ। विबन्ध र आध्मान गराउँदछ। घिउ पुगी पकाएकोले वायुलाई पनि हटाउँदछ।

यसको लेपले कफ र पित्तको दोषलाई हटाउँदछ। यसबाट सेक्नाले- मेदाको रोग र कफदोषलाई हटाउँदछ।

यसको दाल- पथ्य छ। केही वायु गर्दछ। त्रिदोष र कृमिलाई हटाउँदछ।

विशेष- सेतो रहर- टर्रो र भारी छ। वायु र पित्तलाई कोप गराउँदछ। ग्राही छ। आध्मान र अमलपित्त गराउँदछ। पथ्य छैन।

रातो- पथ्य छ। रुचि गराउँदछ। बल दिन्छ। ज्वर, पित्त र सन्तापलाई हटाउँदछ। हरेक रोगमा हित छ।

कालो रहर- भोक जगाउँदछ। बलकारक छ। पित्त र दाहलाई शमन गर्दछ।

७६४. केराउ

सं- कलाय, कडवी, त्रासन, नलक, मुण्डचणक, रेणुक, सतीन, हरेणु। **हि**- केराव, मटर। **ब**- बाटुला, मठर। **म**- बटुरा। **क**- वट्टकणले। **लै**- PISUM SATIVUM.

स्वभाव- मधुरो, स्वादिलो, केही टर्रो र ठण्डा छ। पाकावस्थामा रुखो छ। केही वायु बढाउँदछ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ। रुचि, बल। पुष्टि गराउँदछ। आमदोष गराउँदछ। रक्तदोषलाई हटाउँदछ। यसैलाई ठुलो केराउ(मटर) सानो केराउ भनी लोकमा दुई जात मानिन्छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसको शाक- हलका र भेदक छ। केही तितो छ। त्रिदोषलाई हटाउँदछ।

यसमा कहीँ- सतीन भनी मटरलाई र हरेणु भनी सानो केराउलाई कहेको छ। तथापि स्वभावमा समानै मानेको छ।

७६५. खेसरी

सं- त्रिपुट, त्रिपुटा, कराला, काण्डिका, रुक्षणात्मिका, लङ्का, लाँक, सण्डिक। **हि**- खेसारी (खिसारी), कसुरकस्सा। **ब**- खेसरीकलाय। **म**- मटुरा, चपटा। **क**- लाँक। **लै**- LATHYRUS SATIVUS.

स्वभाव- मधुरो, टर्रो, रुखो र केही तितो छ। ग्राही र भारी छ। ठण्डा छ। रुचि गराउँदछ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ। वायुलाई कोप गराउँदछ। घुँडोलाई निफ्फर वा लङ्गडो गराउँदछ। शूल, विबन्ध, भ्रम, शोफ, दाह, अर्श र हृदयरोगहरू उत्पन्न गराउँदछ। हड्डीका मसिना नसालाई बलियो गराउँदछ। बयललाई भने अति हितकारी छ।

यसको साग- रुचिकारक र ग्राही छ। वायुलाई बढाउँदछ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ।

कसैका मतमा- दीपन, पाचन, रुचिकारक र। **बल**- व्रणविधायक, त्रिदोषनाशक र दृष्य छ- भनी लेखिएको छ।

७६६. गहत

सं- कुलित्थ, कुलत्थ, कुलस्थिका, कालवृन्त, ताम्रबीज, ताम्रवृक्ष, देबीज, सितेतर। **हि**- कुलथी। **ब**- कुलथी कलाय। **म**- कुलीथ। **क**- लवले तिसी। **लै**- DOLICHOS BIFLORUS.

स्वभाव- पाकावस्थामा - पिरो र टर्रो छ। उष्णवीर्य छ। हलका र विदाही छ। पसिनालाई रोक्तछ। रक्तपित्त गराउँदछ। कफ, वायु, श्वास, कास, हिक्का, अश्मरी, शुक्र, दाह, आनाह, गुल्म, पिनास, मेदाका रोग, कमि, ज्वर, मूत्राघात, मूत्रकृच्छ्र, अर्श, कुष्ठ, शोथ, यकृद्रोग, नेत्ररोग र तुनी (वातरोगविशेष), हृदयरोग, शिरोरोग र वस्तिशूलमा हित छ। वाग्भटबाट - गरम छ। पाकावस्थामा अमिलो छ। कास, अर्श, कफ, वायुका विकार र स्थावर- जङ्गम दुवै प्रकारका विषदोषलाई हटाउँदछ। रक्तपित्त गराउँदछ।

क्षुद्रधान्य-

७६७. तिल

सं- तिल, जटिल, पवित्र, पापहन, पितृतर्पण, पूतधान्य, पूरफल, वनोद्भव, स्नेहफल, होमधान्य। **हि**- तिल, तिली। **ब**- तिलगाछ। **म**- तिल।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क- एल । लै (सेतो)- SESAMUM INDICUM. (कालो) GUIZOTIA ABYSSYNICA.

स्वभाव– मधुरो, स्वादिलो र केही टर्रो, तितो छ । पाकावस्थामा पिरो छ । स्निग्ध, ग्राही, भारी र गरम छ । भोक जगाउँदछ । बुद्धिवर्धक छ । कफ, पित्त र बललाई बढाउँदछ । केश र छालाको हित छ । व्रणमा लेप गर्नाले फाइदा देखाउँदछ । वायुलाई हटाउँदछ । पिसाब कम गराउँदछ । दाँतका रोगलाई शमन गर्दछ । स्त्रीको दुध बढाउँदछ ।

तिल- कालो, सेतो, कैलोसमेत गरी धेरै प्रकारका छन् । सबैभन्दा उत्तम- कालो र मध्यम- सेतो छ । अरू हीनगुणका छन् ।

तिलको छोप- स्वादिलो छ । रुचि गराउँदछ । पित्त, रगत, बल, पुष्टिलाई बढाउँदछ ।

तिलको पिना- गुलियो, रुखो र तीक्ष्ण छ । रुचि गराउँदछ । मल रोक्तछ । नेत्रको विकार गर्दछ । पित्त, रगत, बल, पुष्टि गराउँदछ । कफ वायु- प्रमेहलाई हटाउँदछ ।

७६८. आलस

सं– अतसी, उमा, क्षुमा, देवी, पिच्छिला, मदगन्धा, मदोत्कटा, -तैलोत्तमा, नीलपुष्पिका, रुद्रपत्नी, सुवर्चला, हैमवती । **हि**– अलसी तिसी । **ब**- तिसी । **म**- अलसी । **क**- असगे । **लै**- LINUM USITATISSIMUM.

स्वभाव– मधुरो, तितो र स्निग्ध छ । पाकावस्थामा पिरो र भारी छ । गरम छ । बलकारक छ । कफ, वायु, पित्त, पृष्ठशूल, शोथ र शुक्रलाई हित छ । नेत्रलाई हानि गर्दछ ।

यसको पात– कफ, वायु, श्वास, कासलाई हित छ । यसको तेल ८७४मा लेखिएको छ ।

७६९. सर्स्यूं

सं– सर्षप, सरिषप, उग्रगन्ध, कदम्वक, कटुकस्नेह, कटुस्नेह, ग्रहघ्न, तन्तुक, तन्तुभ, भूतघ्न, रक्षिताफल, विम्बट । हि- सफेद सरसाँ । **ब**- श्वेत सर्षे । **म**- श्वेत शिरस । **क**- विलिय सासवे । **लै**- ERUCA SATIVA.

स्वभाव- पिरो, तितो, गरम र तीक्ष्ण छ । छालाका रोग, अर्श, शोथ, विषदोष, कृमि, आमदोष, घाउ-खटिरा, कुष्ठ, कण्ड, कान र शिरमा रहेको वायु र वातरक्तलाई हटाउँदछ । रक्तपित्त गराउँदछ । ग्रहदोषनाशक छ ।

७७०. तोरी

सं– तुवरी तीक्ष्णगन्धा, आसुरी, रक्तसर्षप, रक्तिका । **हि**- सरसों । **ब**- सरिसा । **म**- शिरस । **क**- सासवे । **लै**- BRASSICA CAMPESTRIS.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पिरो, तितो, गरम र तीक्ष्ण छ। हलका छ। भोक जगाउँदछ। केही रुखो छ। पित्त र दाह गराउँदछ। ग्राही छ। कफदोष, विषदोष, रक्तदोष र फियोको रोग, शूललाई हटाउँदछ। छालालाई सफा गराउँदछ। गुल्म, कुष्ठ, कण्डू, कोष्ठको विकार र कृमिमा उपयोगी छ।

यसको शाक - ३२५मा लेखिएको छ।

७७१. रायो

सं– राजिका, राजसर्षपा, तीक्ष्णफला। **हि–** राई। **ब–** राईसरे। **म–** महुरी, मोहरी। **क–** सासोराई। **लै–** BRASSICA INTEGRIFOLIA.

स्वभाव– गरम र अति तीक्ष्ण छ। केही रुखो छ। रकपित्त गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। कफ, पित्त, कण्डू, कुष्ठ, कोष्ठको दोष र कृमिलाई हटाउँदछ।

७७२. कालो रायो

सं– राजक्षवक, कृष्णसर्षपा, कृष्णा।

स्वभाव– तितो, पिरो र गरम छ। दाह र पित्त गराउँदछ। गुल्म, कण्डू, कुष्ठ र व्रणलाई हटाउँदछ।

रायोको शाक - ३२४मा लेखिएको छ।

७७३. कागुनु

सं– कङ्ग, कङ्गका, कङ्गनिका, प्रियङ्ग, पीततण्डुल। **हि–** कङ्गनी, काङ्गनी। **ब–** काङ्गनो। **म–** काङ्ग। **क–** नवणे। **लै–** SETARIA ITALICA.

स्वभाव– स्वादिलो, टर्रो, रुखो, ठण्डा र भारी छ। धातुवर्धक र वृष्य छ। पुष्ट गराउँदछ। टुटेको हड्डीलाई जोड्दछ। कफ र पित्तलाई हरण गर्दछ। गर्भपातन गराउँदछ। घोडालाई हित गर्दछ। **यो–** ठुलो र सानो गरी दुई जातको र कालो, रातो, सेतो, पहेँलो गरी चार प्रकारको हुन्छ।

सवैभन्दा पहेँलो उत्तम छ।

७७४. ठुलो कागुनु

सं– वरक, चीनक, रुक्ष, स्थूलकङ्ग, स्थूलप्रियङ्गुक। **हि–** चीनाभेद। **ब–** चीनाविशेष। **म–** वरगु। **क–** नवणे - प्रियङ्गु। **लै–** PANICUM MILIACEUM.

स्वभाव– मधुरो, टर्रो र रुखो छ। वायु र पित्तलाई वढाउँदछ।

७७५. नावोधान

सं– नीवार, अरण्यधान्य, अरण्यजाली, तृणोद्भव, मुनिधान्य, प्रसाधिका, वनव्रीहि। **हि–** तिनी, तिन्नी। **ब–** उडीधान्य। **म–** देवभात। **क–**

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्यरहुमेधे । **लै**- HYGRORYZA ARISTATA.

स्वभाव- मधुरो र केही टर्रो छ । हलका, ठण्डा, स्निग्ध र पथ्य छ । छ । वायु र कफलाई बढाउँदछ । पित्तलाई हटाउँदछ । छ । ग्राही छ । झाडा- पिसाबलाई बाँदछ ।

यसैलाई बनैयाँ धान भन्दछन् ।

७७६. मडुआ धान, फलामे धान

सं- नर्तक । **हि**- मडुआ । **म**- नाचणी । **क**- टपिगु चणे । **लै**- ELEUSINE COROCANA.

स्वभाव- मधुरो, टर्रो र तितो छ । हलका र ठण्डा छ । तृप्तिकारक र बलकारक छ । पित्तलाई हटाउँदछ । त्रिदोष र रक्तदोषलाई शमन गर्दछ ।

७७७. सामा धान

सं- श्यामाक, श्यामक, श्याम, अविप्रिय, तृणबीजोत्तम, राजधान्य, त्रिबीज, सुकुमार । **हि**- सामा, साँवा । **ब**- सामाधान । **म**- साँवे । **क**- सन्धे, सावे । **लै**- PANICUM FRUMENTACEUM, ECHINOCHLOA CRUS-GALLI.

स्वभाव- मधुरो र टर्रो छ । स्निग्ध छ । ठण्डा र हलका छ । वायु बढाउँदछ । कफ र पित्तका दोषलाई हटाउँदछ । सङ्ग्राही छ । कहीँ रुखो छ पनि कहिएको छ ।

७७८. कोदो

सं- कोद्रव, कोद्दार, कुद्दाल, कोरदूष, मदनाग्रक । **हि**- कोदो (दी) । **ब**- कोदोधान्य । **म**- हरिक, कोद्रव । **क**- हारक । **लै**- PASPALUM SCROBICULATUM.

स्वभाव- मधुरो, तितो, टर्रो र रुखो छ । हलका छ । पथ्य छ । ग्राही र भारी छ । छुदा ठण्डा छ । वायुलाई बढाउँदछ । झाडा - पिसाबलाई बाँद्धछ । लेखन छ । विषदोष, पित्त, कफ, आमदोष र रक्तपित्तलाई । शमन गर्दछ । **यो**- देश (थलो) का भेदले अनेक प्रकारको हुन्छ ।

सं- कुद्दालक, वनैयाँ कोदो- स्वादिलो, टर्रो, हलका र रुखो छ । वायुलाई बढाउँदछ । कफलाई सुकाउँदछ । झाडा-पिसाबलाई बाँद्धछ ।

७७९. मकै

सं- मकाय, महाकाय, मर्कटान्न, अकाय, कटिजा, करिज, काण्डज, नौकान्न, शिखालु, सकलप्रिय, सम्पुटान्तस्थ । **हि**- मक्का, भुट्टा । **ब**- **म**- मक्का । **लै**- ZEA MAYS.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– रुखो छ। कोमल छ। विष्टम्भी छ। रुचि र पुष्टि, तृप्ति गराउँदछ। वायुलाई बढाउँदछ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ।

हरियो मकै- भारी छ। रुचिकारक र वलदायक छ। श्लेष्म र पित्तको नाशक छ।

सुकेको मकै- भेदी छ। कफलाई हटाउँदछ। वायुलाई कोप गराउँदछ।

७८०. गडगडे

सं– गवेधुका, गवेधु, गवेडु, गवेडुका, गुन्द्रतुत्थ, गोजिह्वा, कुन्त, क्षुद्रा। **हि**– गरडे (हे) डुआ, गडगडिया, गरगरी। **ब**– गडगढ। **म**– कसईचे बोज। **लै**– COIX LACHRYMA – JOBI.

स्वभाव– स्वादिलो र पिरो छ। कफलाई सुकाउँदछ। दुब्लो गराउँदछ।

७८१. फापर

सं– वारिणी, कणिश, तुलाच्छन्न, बहुदल। **हि**– कुटु। **लै**– FAGOPYRUM ESCULANTUM.

स्वभाव– मिठो, टर्रो र केही तितो छ। पित्त र रगतलाई हटाउँदछ। बलकारक छ।

७८२. जै

सं– कुरी। **हि**– **ब**– **म**– कुरीधान्य। **क**– हछले। **लै**– TILIACORA ACUMINATA.

स्वभाव– आलो- बलकारक छ। पुरानो - घोडालाई पुष्ट गराउँदछ।

विशेष– नयाँ-पुराना अन्नको **स्वभाव**– निम्नोक्त जौ आदिबाहेक, सबै अन्नहरू- नयाँमा स्वादिला हुन्छन्, तापनि श्लेष्मवर्धक र भारी स्वभावका हुन्छन्। एक वर्षका पुरानाले, गौरवमात्र छोड्दछन्, आफ्नो वीर्यलाई छोड्दैनन् र पथ्य, हलका, हितकारक हुन्छन्। त्यसभन्दा पुराना भने निर्वीर्यका हुँदै जान्छन्।

जौ, गहुँ, तिल, मुँग, माषहरू भने नयाँ नै हितकारक हुन्छन्।

पुराना बेरसका, रुखा, हीन गुणका हुन्छन्, तथापि यो पनि निरोगीलाई नयाँ हित र रोगीलाई पथ्यमात्रका निमित्त पुरानै हित हुन्छन्।

इति धान्य वर्गः १५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ कृतान्न वर्गः

७८३. मुँगको लड्डु

सं– मुद्गमोदक ।

मुँगको पिठो (बेसन) – पानीमा घोली कराहीमा घिउ तताई कराही भन्दा केही माथि रहेको एक झाँजरबाट उक्त घोलेको पिठोको थोपा चुहाउँदै पकाई अर्को झाँजरले उसलाई उतारी मिश्री वा चिनीको बाक्लो चास्नीमा डुबाई सेलाएपछि चास्नीबाट अलग गरी हातले बनाएको लड्डु - स्वादिलो, हलका, रुचिकारक र ग्राही, ठण्डा हुन्छ । तृप्ति गराउँदछ । बल बढाउँदछ । नेत्रलाई हित गर्दछ । त्रिदोष र ज्वरमा पनि राम्रो मानिएको छ ।

७८४. हलुवा

सं– लप्सिका ।

गहुँको पिठो घिउमा भुटी चिनी वा मिश्री, दुध वा पानीमा पकाएकोमा, अथवा चास्नीमा मिलाई पकाउँदै बाक्लो भएपछि, अन्दाजीबाट ल्वाङ, मरीच, सुकुमेलहरू मिलाएकोलाई लप्सिका कहिन्छ - यो स्निग्ध छ । भारी छ । रुचि र तृप्ति गराउँदछ । बल, वीर्य, पुष्टि गराउँदछ । कफलाई बढाउँदछ । पित्त र वायुलाई हटाउँदछ ।

७८५. चनाको रोटी

सं– चणकरोटिका ।

यो– रुखो र भारी छ । कफ, पित्त, रगतलाई हटाउँदछ । विष्टम्भी छ । आँखालाई फाइदा छैन । चामलका पिठाको सेल पनि यसैका स्वभावको छ ।

७८६. जिलेबी

सं– कुण्डलिनी ।

माटाको नयाँ हाँडीभित्र - अमिलो दही तोला ३२ लेपी, पिठो तोला १२८, अमिलो दही तोला ६४, घिउ तोला १६ समेत घोली, उक्त हाँडीभित्र भरी केही अमिलो नभएसम्म घाममा राखी, अमिलिएपछि सानो छिद्र भएको

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नरिवलको खपडा आदि भाँडामा राखी, थेप्चो कराहीमा तताएको घिउमा त्यो छिद्रबाट उक्त वस्तु चुहाई घुमाउँदै ओइरी, पाकेपछि उतारी कपुरहरूले सुगन्ध भएको पातलो चास्नीमा डुबाई पछि उतारेकोलाई कुण्डलिनी भनिन्छ। **यो**– रुचिकारक छ। इन्द्रियलाई तृप्त गराउँदछ। कान्ति- पुष्टि- बल र धातुलाई बढाउँदछ। वृष्य छ।

७८७. धानको लावा

सं– लाजा।

धान भुटी पोकटा छुट्याइएकोलाई लावा भनिन्छ। **यो**– मधुरो, रुखो, ठण्डा र हलका छ। भोक जगाउँदछ। झाडा - पिसाब कम गराउँदछ। तृप्तिकारक र कफ - पित्तनाशक छ। बल बढाउँदछ। वमन, अतिसार, दाह, रक्तविकार, प्रमेह, मेदाको दोष र तृष्णालाई शमन गर्दछ।

केहीमात्र भुटिएको - गहुँ, जुनेलोहरू - मिठो छ। भोक जगाउँदछ। भारी र बलदायक हुन्छ। चिउरा - स्निग्ध र स्वादिलो छ। हृदयको हित छ। कामोद्दीपक छ। दुधसँग खानाले **बल**– वीर्य - पुष्टि गराउँदछ। झाडा खलास गराउँदछ।

७८८. पापड

सं– पर्पटी।

दालको पिठोमा - केही हिङ, बेसार, नुन, जिरा, साजिखार मिलाई, पानीमा मुछी पातलो गरी बेलेकोलाई पापड भन्दछन्। **यो**– भुङ्ग्रो आगोमा पोली खाँदा - रुखो र केही भारी छ। भोक जगाउँदछ। रुचि र पाचन गराउँदछ। मुँगका पिठोको बनेको छ भने विशेष हलका हुन्छ। चनाका पिठोको, चनाकै गुणको हुन्छ। पापड - घिउ, तेलका चिल्लोमा फुराई खाँदा मध्यम गुणको हुन्छ।

७८९. सत्तु

अन्नलाई भुटी पिनेको पिठोलाई सत्तु भन्दछन्।

सं– सक्तु, सक्तक।

जौको सत्तु - मधुरो, ठण्डा, हलका, रुखो र सारक छ। रुचि र भोक जगाउँदछ। तृप्ति गराउँदछ। लेखन र भेदक छ। कफ र पित्तलाई पाउँदछ। **बल**– वीर्य - पुष्टि गराउँदछ। परिणाममा बलदायक छ। कफ, पित्त, श्रम, भोक, प्यास, व्रण र नेत्ररोगमा हितकारक छ। विशेष गरी गर्मी गडेको, दाह भएको, हिँडाइले वा परिश्रमले थाकेकोलाई अति हितकारक छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चनाको सत्तु - चनाको बोक्रा छुट्याई भुटी बनाएको सातुमा, चतुर्थांश जौको सत्तु मिलाई, चिनी र घिउसँग मुछी, ज्येष्ठ, आषाढ महिनामा खानाले अति उत्तम गुण गर्दछ।

चामलको सत्तु - मधुरो, ठण्डा, हलका र रुचिकारक छ। भोक जगाउँदछ। ग्राही र पथ्य छ। बल, शुक्रलाई बढाउँदछ।

सत्तु खाँदाको नियम- दाँतले चपाई नखानू, खाएको पेटमा नखानू, रातमा नखानू, धेरै पनि नखानू, धेरै पानीसँग पनि नखानू, खाली फाँको मारी पनि नखानू। केही पानीमा मुछी अड्कलले मात्र खानुपर्दछ, हितकारक हुन्छ। छुट्टै पानी पनि नपिउनू, तातो पानी पनि नपिउनू, दुधसँग पनि नखानू।

७९०. खट्टे

बोक्रा नभएको भुटेको अन्नलाई खट्टे भनिन्छ।

सं– धाना।

यो– रुखो र भारी छ। हत्पति पच्दैन। प्यास लगाउँदछ। प्रमेह, कफदोष र बमनमा हित छ।

७९१. होरा

झारपातका आगामा अधकल्चो पाकेको आलो कोशे अन्नलाई, भाषामा होरा भन्दछन्।

सं– होलक।

यो– मेदा, कफ र त्रिदोषलाई हटाउँदछ। केही वायुलाई बढाउँदछ। जुन बस्तुको होरा छ, त्यही वस्तुको गुण गराउँदछ।

७९२. जौ, गहुँको होरा

सं– ऊम्बी।

जौ, गहुँको मञ्जरी - झारपातको आगोमा पोली बनाएको हलका छ। कफ र बललाई बढाउँदछ। पित्त र वायुलाई हटाउँदछ।

७९३. सिकर्नी

सं– रसाला।

पानी तर्काएको भैंसीको अमिलो दही भाग दुई, चिनी भाग एक मिलाई मसिनो कपडामा बिस्तार - बिस्तार छान्दै - दुध भाग चार राखेको माटोको नयाँ भाँडामा चुहाउँदै सबै छानिसकेपछि, अन्दाजीबाट सुकुमेल, मरीच, ल्वाङ कपुरहरूको चूर्ण मिलाउनुपर्दछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो– मिठो, ठण्डा, स्निग्ध र सारक छ। रुचि गराउँदछ। अग्नि बढाउँदछ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ। शुक्र र वललाई बढाउँदछ। पुष्टि गराउँदछ। तृष्णा, रक्तपित्त, दाह र पिनासलाई शमन गर्दछ।

यसलाई– चैत्र र वैशाखबाहेक अरू समयमा नित्य सेवन गर्नाले अत्यन्त वीर्य बढ्दछ। सबै इन्द्रियहरूलाई प्रवल गराउँदछ। सुरतवाट क्षीण भएका, घामले वा बाटाको परिश्रमले क्षीण भएकालाई शरीरको पोषण गराउनमा अति उत्तम छ।

७९४. सर्वत

सं– शर्करोदक।

चिसो पानीमा चिनी वा मिश्री घोली - अन्दाजसँग सुकुमेल, ल्वाङ, मरीच, कपुरहरूले सुगन्ध - स्वादिलो गराएको - सर्वत प्रसिद्ध छ। यो मिठो, हलका, ठण्डा, सारक र रुचिकारक छ। वायु र पित्तलाई शमन गर्दछ। बल र शुक्रलाई बढाउँदछ। मुर्छा, वमन, तृष्णा, दाह र पित्त ज्वरलाई शान्त गराउँदछ।

७९५. आँपको सर्बत

सं– आम्रपानक।

पानीमा बफाएको काँचो आँपलाई, बोक्रा छुट्याई हातले माडी, चिसो पानी र चिनी मिलाई, केही कपुर, मरीचले सुगन्ध गराएको **यो**– तुरुन्त रुचि गराउंदछ। इन्द्रिलाई तृप्त गराउँदछ। बलकारक पनि छ।

७९६. आँपको पातलो चटनी

सं– जालित।

काँचो आँप पिनी, रायो, नुन र घिउमा फुराएको हिङ अन्दाजीले मिलाई केही पानीमा घोलेको, **यो**– बिस्तार - बिस्तार थोरथोरै पिउनाले रुचि र भोकलाई बढाउँदछ। जिभ्रोलाई टाठो गराउँदछ। घाँटीलाई शुद्ध गराउँदछ।

७९७. अमिलीको सर्बत

सं– अम्लिकाफलपानकं।

पाकेका अमिलीको **फल**– पानीमा माडी, चिनी - मरीच - ल्वाङ - कपुरहरू मिलाई, कपडामा छानी बनाएको - यो रुचिकारक, अग्निदीपक र वातनाशक छ। केही पित्त र कफलाई बढाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७९८. कागतीको सर्वत

सं– निम्बूकफलपानकं ।

कागतीका फलको रस भाग एक, चिनीको सर्वत भाग ६मा केही मरीच, ल्वाङ मिलाएको - अमिलो, मिठो, रुचिकारक, अग्निदीपक र सबै आहारलाई पचाउने स्वभावको हुन्छ ।

७९९. धनियाँको सर्वत

सं– धान्याकपानक ।

साधारण सर्वतमा, पत्थरमा पिनेको धनियाँ मिलाई छानेको सर्वत पित्तनाशक छ ।

इति कृतान्न वर्गः ॥१६॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ वारि वर्गः

८००. पानी

सं– वारि, वाः, वारुण, वन, विष, अमृत, अम्भः, अम्वु, अर्ण, आपः, उदक, कं, कबन्ध, कमल, कीलाल, क्षीर, जल, जीवन, दहनाराति, नीर, पयः, पाथः, पानीय, पुष्कर, भुवन, शंवर, सलिल, सर्वतोमुख, स्तोय। **हि- ब-** पानी, जल। **म-** पाणी। **क-** निरु, मुनाक। **लै-** AQUA.

स्वभाव– गुप्त रसको छ। हलका, ठण्डा र निर्मल छ। तृप्तिकारक र बलदायक छ। हृदयको हित छ। अजीर्ण, श्रम, ग्लानि, मुर्छा, प्यास, तन्द्रा, निद्रा, वमन, विबन्धलाई शमन गर्दछ। सबै प्राणीको अमृतसमान जीवनको छ।

पानी - दिव्य (वर्षेको) र भौम (उम्रेको) गरी दुई जातको हुन्छ।

वर्षेकोमा पनि (१) धाराज (धारो लागेको), (२) करक सम्भव (असिनाको), (३) तौषार (तुषाराको), (४) हैम (हिउँ वा बरफको) - गरी चार प्रकारको हुन्छ।

(१) धारो लागी वर्षेको पानी - गाङ्ग र सामुद्र गरी दुई जातको हुन्छ। प्रायः आश्विनमा वर्षेकोलाई गाङ्ग भनिन्छ, यो उत्तम छ।

परीक्षा - वर्षेको पानी, सुन, चाँदी वा माटाको भाँडामा राखी त्यसमा सफा चामल वा भातको डल्लो डुवाइराख्दा कर पानीसमेत निर्मल सफा रह्यो भने, त्यस पानीलाई गाङ्गोदक भनिन्छ।

यो– त्रिदोषनाशक, हलका, अनिर्देश्यरस, शीतल, रसायन, बलदायक, तृप्तिकारक, आनन्दजनक, पाचन, बुद्धिवर्धक र पथ्य छ। मुर्छा, तन्द्रा, दाह, परिश्रम, ग्लानि र प्यासलाई हटाउँदछ। सबैको जीवन छ।

जुन पानीमा राखेको अन्न सड्दछ, वा गल्दछ, रङ बदलिन्छ, पानी पनि धमिलो देखिन्छ, त्यो पानी सामुद्र कहिन्छ।

यो नुनिलोपनाको र केही दुर्गन्धको हुन्छ। धमिलो र चिप्लो भावको हुन्छ। शुक्र, दृष्टि र बललाई हानि गराउँदछ। हरेक दोष पैदा गर्दछ। सबै विषयमा अहित छ।

वर्षेको पानी - गाङ्ग भएपनि, दिउँसो वर्षेको - भैंमा परेको हित छैन। तीन रात राखेपछि मात्र सफा र अमृतसमानको हुन्छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशेष गरी - आश्विनमा वर्षेको पानी, गाङ्गोदक समानको हुन्छ, कारण अगस्त्य ऋषिको उदय भएपछि (प्रायः भाद्र १९ गतेउप्रान्त) को सबै पानी निर्दोष, निर्विष, निर्मल, स्वादिलो र शुक्रजनक हुन्छ।

वर्षा ऋतुमा वर्षेको पानी - विषालु, दोषकारक हुन्छ। वेऋतुमा वर्षेको पानी पनि त्रिदोषजनक हुन्छ।

(२) असिनाको पानी

सं– करकसम्भवं जलम्।

शरीरमा फैलाउँदछ, रुखो छ, ठण्डा र भारी छ। गाढा छ। पित्तलाई हटाउँदछ। कफ र वायुलाई बढाउँदछ। श्रम, मुर्छा, मोह, शिरको पीडा र हिक्कालाई शमन गर्दछ। पित्त - प्रकृतिलाई हित छ। शोफ र व्रणमा हित छैन। यो केही गुणी नै हुँदा त्याज्य पनि छैन।

(३) तुषाराको पानी

सं– तोषारं जलम्।

ठण्डा, रुखो र वातकारक छ। पित्त गर्दैन। कफदोष, उरुस्तम्भ, कण्ठरोग, प्रमेह र गलगण्डमा हित छ। सबैलाई अपथ्य छ।

(४) हिउँ वा बरफको पानी

सं– हैमं जलम्।

मधुरो छ। सूक्ष्म छ। कफ लगाउँदछ। मुर्छा, श्रम र भ्रमलाई हटाउँदछ। रक्तविकार, रक्तपित्त र क्षतरोगलाई शमन गर्दछ। कफ, पित्त र वायुलाई कुनै हानि गराउँदैन।

उम्रेको पानी

सं– भौमं जलम्।

यो– जाङ्गल, आनूप र साधारण गरी तीन जातको हुन्छ।

जाङ्गल- पानी र वृक्षहरू थोरै भएको र, प्राणीहरू पित्त र रगतका **स्वभाव–** भएका ठाउँलाई जाङ्गलदेश भनिन्छ र त्यहाँको पानी पनि जाङ्गल कहलाउँदछ।

जाङ्गल पानी - नुनिलो, रुखो र हलका छ। पथ्य छ। अग्नि जगाउँदछ। पित्त र कफलाई हटाउँदछ। हरेक विकारलाई शान्त गराउँदछ।

आनूप - पानी र वृक्षहरू धेरै भएको, वायु र कफ स्वभावका प्राणी भएका ठाउँलाई आनुपदेश भनिन्छ र त्यहाँको पानी पनि आनुप कहलाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आनूप पानी - स्वादिलो, स्निग्ध र अभिष्यन्दि छ। भारी छ। अग्नि जगाउँदछ। कफलाई बढाउँदछ। हरेक विकार गराउँदछ।

साधारण– कुनै विशेष नभई मिश्रित लक्षणको ठाउँलाई साधारण भनिन्छ, त्यहाँको पानी पनि साधारण कहलाउँदछ।

साधारण पानी - मधुरो, स्वादिलो, ठण्डा र हलका छ। भोक जगाउँदछ। रुचि र तृप्ति गराउँदछ। तृष्णा, दाह र त्रिदोषलाई शमन गर्दछ।

नदीको पानी

चाँडो बहनेको पानी हलका र निर्मल हुन्छ।

ढिला बहनेको पानी झ्याऊ, सिवाली र झारहरू उम्रेको र अमिलो स्वादको हुन्छ, अतः नदी, तलाउ, कुवा, झर्नाहरूका पानी, देश - ठाउँका भेदले गुण र दोषको अनुमान गर्नुपर्दछ।

गङ्गाजल

स्वादिलो र ठण्डा छ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। अति पथ्य र पवित्र छ।

त्यसमा पनि - पूर्वबाट आउने - गङ्गानदीहरू, वायु र कफकारक हुन्छन्।

पश्चिमबाट आउने - पित्तकारक र कफ - वातनाशक हुन्छन्।

विशेष गरी पश्चिम समुद्रमा मिल्ने नदीहरू पथ्य छन्।

मूल फुटी उम्रेको पानी।

यो– तलदेखि भैं फोरी उठेको हुन्छ।

सं– औद्भिदं जलम्।

अति ठण्डा. छ। अविदाही छ। मिठो र प्रेमलाग्दो हुन्छ। बलकारक र केही वातवर्धक छ।

झर्नाको पानी

सं– नैर्झरं जलम्।

मधुरो, हलका र कटुपाकी छ। भोक जगाउँदछ। वायु गराउँदछ। कफलाई हटाउँदछ। पित्त गर्दैन।

रह वा दहको पानी

सं– सारस– जलम्।

पहाडबाट झरेको, झारपात, ढुङ्गा - मूढाहरूले ढाकी (छायी) जम्मा भएकोलाई रह वा दह भनिन्छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसमाको पानी- मधुरो, हलका, केही टर्रो र रुखो हन्छ। रुचि गराउँदछ। तृष्णालाई हटाउँदछ। बलकारक छ। झाडा- पिसाबलाई बाँध्दछ।

तलाउको पानी

सं– ताडागं जलम्।

उत्तम भूमिमा धेरै कालदेखिको पुरानो जलाशयलाई तलाउ भनिन्छ।

त्यसमाको पानी - टर्रो र कटुपाकी छ। वायु गर्दछ। झाडा - पिसाबलाई बाँध्दछ। रक्त - पित्त - कफका दोषलाई हटाउँदछ।

इनारको पानी

सं– वाप्यं जलम्।

तलदेखि इँट वा ढुङ्गाहरू लगाई बनाएकोलाई इधार (इनार) भनिन्छ।

त्यसको पानी– केही नुनिलो भए- पित्त गराउँदछ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। मिठो- स्वादिलो भए- कफ लगाउँदछ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ।

कुवाको पानी

सं– कौपं जलम्। भैंमा खनेको गैह्रो सानो, इटिया लगाएको वा नलगाएकोलाई कुवा भनिन्छ।

त्यसमाको पानी- स्वादिलो भए हलका र हितकारक, त्रिदोषनाशक हुन्छ। नुनिलो भए भोक जगाउँदछ। पित्तलाई बढाउँदछ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ।

चोपडलोको पानी

सं– चौण्ड्यं जलम्।

विनाबनाएको, चारौंतर्फ पत्थर फिंजिएको, गैह्रो र निर्मल निलो भावका जल भएको, साथै- ठुला लहराहरूले ढाकिएकोलाई चोपडलो भनिन्छ।

त्यसमाको पानी- मिठो, रुखो र हलका हुन्छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ। शरीरमा फिंजिने स्वभावको हुन्छ।

सानो रोहटोको पानी

सं– पाल्वलम् जलम्।

ज्येष्ठ महिनाको तेस्रो सप्ताहदेखि पानी सुक्नेलाई सानो रोहटो भनिन्छ।

त्यसमाको पानी- स्वादिलो, अभिष्यन्दि, भारी र त्रिदोषकारक हुन्छ।

नदीका नजीक बालुवा भएको ठाउँमा उब्जेको पानी

सं– विकरं जलम्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वादिलो, निर्मल, हलका र केही टर्रो, ठण्डा, निर्दोषको हुन्छ। नुनिलो भए केही पित्त गराउँदछ।

खेतका मूलको पानी

सं– केदारं जलम्।

मधुरो छ, अभिष्यन्दि, भारी र दोषकारक छ।

८०१. महिना-महिनाको उत्तम पानी

सं– ऋतुपरत्वेनपेयं जलम्।

पौष र माघमा - दह वा तलाउको। आषाढ र भाद्रमा - कूवाको। चैत्र र आश्विनमा - चोपडलोको। वैशाखमा - झर्नाको। ज्येष्ठमा मूल फुटी उठेको। श्रावणमा - वर्षेको, र कातिक - मार्गमा - सर्वत्रकै पानी सेव्य हुन्छ। अथवा - मार्ग, पौष, माघ र फाल्गुनमा - दह वा तलाउको। चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ र आषाढमा - कुवा वा इधार वा झर्नाको। यी चार महिनामा, नदीको पानी - वन, वृक्ष, पात- पतिङ्गरहरूले दुष्ट भई विषवत् हुँदा सेव्य छैन। श्रावण र भाद्रमा - उम्रको वा वर्षेको वा कुवाको। आश्विन र कार्तिकमा - नदीको वा निम्नोक्त अंशूदक पानी उत्तम हुन्छ।

अंशूदक - दिउँसो सूर्यको र रातमा चन्द्रमाको किरण परेको पानीलाई अंशूदक कहिएको छ।

यो– निर्दोष, अनभिष्यन्दि, वलकारक, धारणा शक्तिजनक र ठण्डा, हलका भई अमृतसमान कहिएको छ।

८०२. पानी लिने वेला

सं– जलग्रहणकालम्।

पानी लिंदा- उम्रेको पानी, प्रायः बिहानको निर्मल, ठण्डा र गुण हुन्छ।

८०३. थोरै-थोरै पानी बराबर पिउँदाको गुण

सं– अतिहीनमुहुर्मुहुर्वापानगुणा।

पानी धेरै पिउँनाले र ज्यादै कम पिउँनाले पनि खाएको वस्तु पच्दैन, अतः अग्निदीपनका निमित्त धेरै पनि नहुने गरी बराबर पिउने गर्नु योग्य छ।

८०४. चिसो पानी पिउने अवस्था

चिसो पानी - मुर्छा, दाह आदि पित्तदोष, विषदोष, रक्तदोष, मदात्यय, श्रम, भ्रम, विदग्ध (पित्तप्रधान अजीर्ण), तमक (श्वासविशेष), हिक्का र उर्द्धगत रक्तपित्तमा हितकारक छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८०५. चिसो पानीको निषेध

पार्श्वशूल, रुघा वा पिनास, वातरोग, गलग्रह, आध्मान, बद्धकोष्ठ, जुलाब लिएको बेला, नवज्वर, अरुचि, सङ्ग्रहणी, गुल्म, श्वास, कास, विद्रधि, हिक्का - यो रोगमा र चिल्लो वस्तु खाएमा चिसो पानी पिउन निषेध छ ।

८०६. पानी थोरै पिउनुपर्ने अवस्था

अरुचि, पिनास, रुघा, अग्निमन्द, शोथ, क्षय, मुखबाट पानी आउने रोग, पेटको विकार, कुष्ठ, नेत्ररोग, ज्वर, व्रण र मधुमेह यो रोगमा पानी थोरै पिउनु हित छ ।

पानी - प्राणीको जीवन हुनाले, अति निषेधमा पनि एकदम तृष्णालाई रोक्न हुँदैन, केही पिउँदै गर्ने गर्नुपर्दछ । ज्यादा तृष्णा रोक्नाले, मोह र मोहबाट मुर्छा, मुर्छाबाट प्राणवियोगसम्मको सम्भव हुन जान्छ ।

८०७. निन्दित पानी

चिप्लो, किरा परेको, **पात**– पतिङ्गर, हिलो - माटोले सडेको, वर्ण - स्वाद बिग्रेको, धमिलो, मैलो, दुर्गन्धको, छुँदै घिनलाग्दो, सूर्य - चन्द्रका किरण नपर्ने ठाउँको, ऋतुमा नमिल्दो यो पानी शरीरका सबै दोषलाई कोप गराउने हुन्छ ।

८०८. पानी सफा गराउने विधि

पहिले खुब उमाली, घाममा राखी, सुन - चाँदी - तामो - ढुङ्गो - बालुवाहरू जो हुन्छ तताई, त्यो पानीमा सातपटक झम्का दिई सफा माटाका भाँडामा राखी - कपुर, चमेली, नागेश्वरी, पाडरीका फूल, उशीर आदि मिलाई सुगन्ध गराई, सफा कपडामा छान्नुपर्दछ, निर्दोष हुन्छ ।

८०९. तातो पानी

पानी पकाउँदा खुब उमाली निष्फेन र निर्मल भई आधा बाँकी रहेकोलाई तातो पानी भनिन्छ ।

यो– सदाकाल पथ्य हुन्छ । कफ - ज्वर, विबन्ध, कास, वायु र आमदोषलाई हटाउँदछ । वस्तिस्थानलाई शुद्ध गराउँदछ । भोक जगाउँदछ । चार खण्डमा एक खण्ड घटाई पकाएकोले वातदोष, आधा घटेकाले - पित्तदोष र चारमा एक बाँकी गरेकोले कफदोषलाई शान्त गर्दछ, हलका हुन्छ, भोक जगाउँदछ ।

तातो पानी राती पिउनाले - कफ, मेदा, आमवात, कास, श्वास र ज्वरलाई शमन गर्दछ । वस्तिस्थानलाई शुद्ध गराउँदछ । भोक जगाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऋतुभेदले तातो पानी - मार्ग, पौष, माघ र फाल्गुनमा चारमा एक घटाएको, चैत्र र वैशाखमा चारमा एक बाँकी रहेको, आश्विन, कार्तिक, ज्येष्ठ र आषाढमा आधा बाँकी गरेको, र श्रावण - भाद्रमा आठमा एक बाँकी गरेको उत्तम हुन्छ।

कसैका मतमा- ज्येष्ठ, आषाढ, आश्विन र कार्तिकमा चारमा एक घटाएको र अरू आठ महीनामा आधा घटाई पकाएको बेस हुन्छ पनि भनेका छन्।

तातो पानी- दिउँसो तताएको रातमा र रातमा तताएको दिनमा कदापि नपिउनु। दुईपटक तताएको पानी पनि विषसमान विकारकारक छ।

तताई छोपिराखेकै भाँडामा सेलाएको पानी - त्रिदोषलाई शान्त गर्दछ। पथ्य, दीपन, पाचन र अति हलका हुन्छ। श्वास, कास, हिक्का, आध्मान, नवज्वर, हृच्छूल, वस्तिशूल, गुल्म, अरुचि, रुघा, पिनासलाई शमन गर्दछ। श्लेष्मालाई हटाउँदछ।

८१०. तताई सेलाएको पानी

यो– पित्तप्रधान रोग, पित्तरोग, रक्तपित्त, कफ - पित्त, मुर्छा, वमन, ज्वर, दाह, तृष्णा, अतिसार, धातुक्षय, विषको पीडा, सन्निपात र विबन्ध रोगमा उत्तम हितकारी छ।

८११. तातो पानीको निषेध

मदात्यय, दाह, ऊर्द्धगत- रक्तपित्त र रक्तप्रमेहमा तातो पानी हितकारक छैन।

८१२. पानी पिउने नियम

भोजनको अगाडि पिउनाले- अग्निमन्द गराउँदछ। माझमा पिउनाले अग्नि प्रबल र आनन्द गराउँदछ। पछाडि पिउनाले कफलाई बढाउँदछ, पुष्टि गराउँदछ।

पानी- हिँडाइले थाकेको, भोकले व्याकुल भएको, शोक - क्रोधले व्याकुल भएको, अप्ठेरो गरी बसेकोले पानी पिएमा- रोगको उत्पत्ति हुन्छ। अतः प्रसन्नतापूर्वक थोरैमात्र पिउन वेस हुन्छ। रात्रिमा पनि पानी पिउन गुण छैन।

८१३. पानी पच्ने समय

काँचो पानी छ घण्टामा, तताई सेलाएको तीन घण्टामा र तताई मनतातो गरी सेलाएको पानी डेढ घण्टामा पच्दछ।

इति वारि वर्गः ॥१७॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ दुग्ध वर्गः

८१४. दुध

सं– दुग्ध, क्षीर, पयः, स्तन्य, पीयूष, बालजीवन, ऊधस्य, अमृत, दोहज । **हि- ब- म-** दुध । **क-** हालु । **लै-** LACTUS.

स्वभाव– मिठो, स्निग्ध, सारक र ठण्डा छ । सात्म्य र रसायन छ । चाँडै शुक्र बढाउँदछ । सबै प्राणीलाई जीवन छ । बाजीकर छ । बल पुष्टि, मेधा र आयुलाई बढाउँदछ । हाड र नसाका जोर्नीहरूलाई बलियो गराउँदछ । तेज बढाउँदछ । जीर्णज्वर, मनोरोग, शोष, मुर्छा, भ्रम, ग्रहणी, पाण्डुरोग, दाह, तृष्णा, हृदयरोग, शूल, उदावत, गुल्म, वस्तिरोग, गुदाङ्कुर, रक्तपित्त, अतिसार, योनिरोग, श्रम, ग्लानि र गर्भस्रावमा हितकारक छ। बाल, वृद्ध, क्षतक्षीण, भोक र व्यवायले दुब्लो, गलेकोलाई अतिशय हित छ। विदाही - अन्न - पातहरू खानेले विदाह शान्तिका निमित्त भोजनान्तमा दुध पिउनु अतिशय उत्तम छ ।

८१५. गाईको दुध

सं– गोदुग्धम् ।

स्वभाव– मिठो, ठण्डा, स्निग्ध, सारक र भारी छ । रसायन छ । पथ्य र रुचिकारक छ । प्रज्ञा, बुद्धि, मेधा गराउँदछ । भ्रम, श्रम, वात दोष र विषदोषलाई हटाउँदछ । कफ, शुक्र, वर्ण, पुष्टि, बल र स्त्रीको दुधलाई बढाउँदछ ।

काली गाईको दुध - वातनाशक र अधिक गुणको छ । पहेँली गाईको वायु र पित्तलाई हरण गर्दछ । सेती गाईको - कफलाई बढाउँदछ । भारी छ । अरू रातो र छिर्बिरे वा टाटे गाईको दुध - वायुलाई हटाउँदछ । बकेर्नु गाईको दुध - त्रिदोषनाशक, तृप्तिकारक र बलकारक छ ।

केही अन्न खाने गाईको दुध - भारी कफकारक, वीर्यवर्धक र वर्णलाई सुन्दर गराउने हुन्छ । आरोग्यवालालाई गुणदायक छ । पराल, घाँस, विनौलाहरूमात्र खाने गाईको दुध - अत्यन्त हितकारी हुन्छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उमेरदार गाईको दुध - मिठो र रसायन छ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। बुढीगाईको - दुर्बल गराउँदछ। गर्भिणी गाईको - तीन महीना नाघेपछि मधुरो, नुनिलो, पित्तकारक र शोषकारक हुन्छ। पहिलो बेतेको दुध - निःसारको हुन्छ। भर्खर ब्याएको गाईको दुध - रुखो, दाहकारक, पित्तवर्धक र रक्तदोषजनक हुन्छ। ब्याएको धेरै समय भए पछिको दुध - मधुरो, नुनिलो र दाहकारक हुन्छ।

बाछा - बाछीका रङ्गमा मिल्ने गाईको र सेती - काली गाईको दुध, बढिया हुन्छ। उखु माषका पत्ताहरू खाने र सिङ्ग माथि फर्केका गाईको दुध - तताओस् वा नतताओस्, हितकारक हुन्छ।

गाई दुहुने समय - गाईको दुध बिहान सबेरमा - भारी, विष्टम्भी र दुर्जर (हतपति नपच्ने) हुन्छ। अतः सूर्योदय भएको डेढ वा दुई घण्टा पछि दुहेको - पथ्य, हलका र दीपन हुन्छ।

गाईको धारोष्ण दुध (दुहुँदा - दुहुँदैको तातो) हलका, ठण्डा, अमृतसमानको हुन्छ। भोक जगाउँदछ। बल बढाउँदछ। त्रिदोषलाई हटाउँदछ। परन्तु - सेलाएको फाइदा छैन।

८१६. भैंसीको दुध

सं– महिषीदुग्धम्।

स्वभाव– स्निग्ध, ठण्डा र स्वादिलो छ। वातकारक र वीर्यवर्धक छ। निद्रा - तन्द्रा - कफ गराउँदछ। वायु र श्रमलाई हटाउँदछ। बल- वर्ण पुष्टि बढाउँदछ। भोक जगाउँदछ। तीक्ष्णाग्निलाई शमन गर्दछ।

भैंसीको दुध - धारोष्ण फाइदा छैन, दुही सेलाएको फाइदा छ।

८१७. बाख्रीको दुध

सं– अजादुग्धम्।

स्वभाव– मधुरो, केही टर्रो, हलका, ठण्डा र ग्राही छ। दीपन छ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। पित्त, क्षय, श्वास, कास, ज्वर र रक्तातिसारमा हितकारक छ।

बाख्रीको दुध - तताई सेलाएको हितकारक हुन्छ।

८१८. भेडीको दुध

सं– मेषीदुग्धम्।

स्वभाव– स्वादिलो, नुनिलो, स्निग्ध र गरम छ। भारी र तृप्तिकारक छ। वीर्य, शुक्र र कफ- पित्तलाई बढाउँदछ। हृदयलाई हित छैन। वृष्य छ। वातरोग र वात कासमा हित छ। रक्तपित्तमा फाइदा छैन।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भेडीको दुध- तताएको तातैमा पथ्य हुन्छ ।

८१९. मृगीको दुध

सं- मृगीदुग्धम् ।

स्वभाव- जङ्गलमा रहने मृगीको दुध, बाखीका दुधसमान गुणको हुन्छ ।

८२०. घोडीको दुध

सं- अश्वीदुग्धम् ।

स्वभाव- रुखो, अमिलो, नुनिलो, स्वादिलो र हलका हुन्छ । वायु र शोषलाई हटाउँदछ । अरू एकखुरे चौपाया सबैको दुध पनि यसै समानको हुन्छ ।

८२१. उँटनीको दुध

सं- उष्ट्रीदुग्धम् ।

स्वभाव- स्वादिलो, नुनिलो र हलका छ । दीपन र सारक छ । कृमि, कुष्ठ, कफ, आनाह, शोथ र उदररोगमा हित छ ।

८२२. हस्तिनीको दुध

सं- हस्तिनीदुग्धम् ।

स्वभाव- मधुरो, टर्रो, स्निग्ध र भारी छ । स्थिरकारक र पुष्टिकारक छ । नेत्रको हित छ ।

८२३. गधहीको दुध

सं- गर्दभीदुग्धम् ।

स्वभाव- मधुरो, नुनिलो, अमिलो, रुखो र पथ्य छ । दीपन छ । रुचिकारक र बलकारक छ । बुद्धिलाई मन्द गराउँदछ । कफ र वायुलाई हटाउँदछ । बालरोग र कास, श्वासलाई शमन गर्दछ ।

८२४. स्त्रीको दुध

सं- नारीदुग्धम् ।

स्वभाव- मधुरो, टर्रो, ठण्डा र हलका छ । पथ्य छ । दीपन - पाचन गराउँदछ । धातुवर्द्धक छ । स्नेहयुक्त र जीवन छ । रक्तपित्तमा यसको नस्य दिनाले र हरेक नेत्ररोगमा आँखामा हलका मलनाले उत्तम हितकारक छ । वातदोष, पित्तदोष र अभिघातलाई हटाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

काँचो दुध - गाई र भैंसीको बाहेक अरू सबैको क्लेद गराउने हन्छ। श्लेष्मा र आमलाई बढाउँदछ। अपथ्य र भारी स्वभावको हुन्छ। स्त्रीको दुधभने काँचोमात्र हितकारक हुन्छ।

दुधको सात्म्याऽसात्म्य

पानी थोरै पिउने, कसरत गर्ने, पिरो - तितो वस्तु खानेलाई दुध हलका हन्छ। पिना खाने, अमिलो वस्तु खानेलाई भारी, क्लेदकारक र ठण्डा हुन्छ। दुब्लो, निर्धो, दुर्बल, जीर्णज्वरले पीडित, भोक जाग्ने, तन्द्रा नभएको, परिश्रम गर्ने र शोषरोगी, श्वासरोगी, क्षीणवीर्य, विषमाग्निवाला र क्षयरोगीलाई दुधको सेवन आवश्यक छ।

धारोष्ण दुध

गाईको, दुहुँदा-दुहुँदैको तातो दुध हलका, ठण्डा, अमृतसमानको हुन्छ। भोक जगाउँदछ। बल बढाउँदछ। त्रिदोषलाई हटाउँदछ। परन्तु - धारोष्ण पनि सेलाएको फाइदा छैन। भैंसीको दुध - दुही सेलाएको फाइदा छ। भेडीको दुध - तताएको तातैमा पथ्य हुन्छ। बाखीको दुध - तताई सेलाएको हितकारक हुन्छ।

८२५. तताएको तातो दुध

सं– शीतोष्णदुग्धम्।

तताएको तातै दुध - कफ र वायुलाई हटाउने र, तताई सेलाएको पित्तलाई हटाउने हुन्छ। बरोबर पानी मिलाई, दुधमात्र बाँकी गरी पकाएको दुध - काँचोभन्दा हलका हुन्छ। विनापानी पकाएको - जती पकायो उति भारी, स्निग्ध र शुक्र - बललाई बढाउने हुन्छ।

दुधको खराबी

सं– निषिद्धदुग्धम्।

बेरङ्गको, बेस्वादको, छोक्रा परेको र दुर्गन्ध दुध असल हुँदैन, अमिलो, नुनिलो पदार्थका साथ पनि दुध खान हुँदैन, बुद्धिलाई बिगार्दछ, कुष्ठ र छालाका रोगहरू पैदा गर्दछ। दुध - दुहेपछि नतताई धेरै बेर राख्नाले पनि अनेक विकार गर्ने हुन्छ।

दुधमा - चार भागको एक भाग पानी मिलाई पकाई, सबै पानी सुकाएको दुध - हरेक रोगलाई शमन गर्न हुन्छ, बल, पुष्टि, वीर्यलाई बढाउँदछ, उत्तम छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जसलाई दुध पच्दैन, पिएमा पेट फुल्दछ, त्यसले - आधा पानी र केही सुठो, पिपला मिलाई पकाई, पानी सुकेपछि उतारी, घार्र-घुर्र हल्लाई पिउनुपर्दछ, हित गर्दछ ।

दुधमा - बिहान गाईको र बेलुका भैंसीको असल हुन्छ । भैंसीको दुध - दीप्ताग्निलाई मन्दाग्नि र मन्दाग्निलाई नष्टाग्नि गराउँदछ, अतः सधैं अग्नि बलियो हुनेलाई मात्र सेवन गर्न योग्य छ, बल र पुष्टिलाई बढाउँदछ ।

बासी दुध

सं– पर्युषितं दुग्धम् ।

यो– भारी, विष्टम्भी र पचाइनसक्नुको हुन्छ ।

भर्खर ब्याएको बाक्लो दुधलाई पीयूष, तताउँदा फाटेको दुधको छोक्रालाई किलाटक, नतताउँदै फाटेकोलाई क्षीरशाक, दही वा मोही मिली बिग्रेको दुध मसिनो कपडामा पोको पारी पानी निकालेको डल्लालाई तक्रपिण्ड कहिन्छ ।

उक्त चारै पदार्थ - भारी, **बल-** पुष्टि - वीर्यवर्धक, कफकारक, हृदयको हितकारक र वायु, पित्तलाई हटाउने स्वभावका छन् । भोक प्रशस्त भएकालाई, निद्रा नपर्नेलाई र विद्रधिवालालाई हितकारक छन् ।

दुध फाटी निस्केको पानीलाई मोरट कहिन्छ - यसमा चिनी मिलाई पिएमा हलका, रुचिकारक र बलदायक हुन्छ । तृष्णा, दाह रक्तपित्त, ज्वर र मुख सुक्नेमा हितकारक हुन्छ ।

८२६. दुधको तर वा मलाही

सं– क्षीरसन्तानिका ।

यो– भारी र ठण्डा छ । स्निग्ध र तृप्तिकारक छ । कफ - **बल-** शुक्र पुष्टिलाई बढाउँदछ । वृष्य छ । रक्तपित्त र दाहलाई हटाउँदछ । दुध पिउँदा शेष नछोडनु भन्ने वचन पनि छ ।

इति दुग्ध वर्गः ॥१८॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ दधि वर्ग:

८२७. दही

सं– दधि, दिग्धं, दधिद्रप्सं, पयस्यं, मङ्गल्यं, विरलं। **हि- म**- दही। **ब**- दई। **क**- मसरु।

स्वभाव– टर्रो, स्निग्ध, स्वादिलो र गरम छ। पाकावस्थामा अमिलो छ। रसिलो, भारी र मलरोधक छ। पिसाब गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। वायुलाई हटाउँदछ। रक्तपित्त, शोफ, मेदा र कफलाई पैदा गर्दछ। मूत्रकृच्छ्र शीतज्वर, विषमज्वर, अतिसार, अरुचि र दुब्लोपनामा हित छ। बलवर्धक छ। अमिलो दही - रोगकारक छ।

दही - पहिले मन्द स्वादको, पछि - क्रमैले गुलियो, गुलियो-अमिलो, अमिलो र अति अमिलो गरी पाँच प्रकारको हुन्छ।

मन्द - केही जमेको दुधसरह अव्यक्त स्वादको हुन्छ। झाडा पिसाब खुलाउँदछ। त्रिदोष र दाहकारक हुन्छ।

गुलियो दही - केही जमेको, मिठो, नजानिदो अमिलो, पाकावस्थामा मधुरो, क्लेदकारक, वातनाशक, र कफ - मेदा - शुक्रको वर्धक हुन्छ। रक्तपित्तलाई कोप गराउँदछ।

गुलियो अमिलो- कोमल, मधुरो, अमिलो, केही टर्रो र पूर्वोक्त साधारण स्वभावको हुन्छ।

अमिलो- भोक जगाउँदछ। पथ्य छ। रगत र कफलाई बढाउँदछ।

अति अमिलो- भोक जगाउँदछ। दाँत कुड्याउँदछ। आङ जुर्जुराउँदछ। रोमहर्ष गराउँदछ। घाँटी - छातीमा दाह र रक्तपित्त गराउँदछ। पुष्टिकारक छ।

दहीमा, सबैभन्दा मन्द(मधुरो) नै बेस हुन्छ, रोगनाशक छ। अति अमिलो - रोगकारक छ, त्याज्य छ।

८२८. गाईको दही

सं– गोदधि।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वभाव– पाकावस्थामा मिठो छ। स्निग्ध, ठण्डा र ग्राही छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। बलकारक र वातनाशक छ। अति पवित्र छ। अरुचि, पिनास, कास, मूत्रकृच्छ्र, शीतज्वर, विषमज्वर, अर्श र ग्रहणीमा गाईको दही हित छ।

८२९. भैँसीको दही

सं– महिषीदधि।

स्वभाव– मधुरो, स्निग्ध र भारी छ। क्लेद गराउँदछ। कफ, शुक्र र बललाई बढाउँदछ। पित्त, वायु र श्रमलाई हटाउँदछ। रक्तदोष गराउँदछ। रक्तपित्तलाई कोप गराउँदछ।

८३०. बाख्रीको दही

सं– अजादधि।

स्वभाव– पाकावस्थामा मधुरो छ। गरम र हलका छ। कफ, पित्त। र वायुलाई हटाउँदछ। अर्श, श्वास, कासमा हित छ। भोक जगाउँदछ। रुचि गराउँदछ। बल, वीर्य र पुष्टिलाई बढाउँदछ। शरीरलाई तेजिलो गराउँदछ। आम, अतिसार र नेत्रदोषमा हित छ। सधैं पथ्य छ।

८३१. भेडीको दही

सं– मेषीदधि।

स्वभाव– स्निग्ध र भारी छ। कफ र पित्तलाई बढाउँदछ। वात रोग र रक्तवातमा पथ्य छ। शोफ र व्रणलाई हटाउँदछ। नेत्रको हित छ। पाण्डु गराउँदछ। कफ - वात र अर्शलाई कोप गराउँदछ।

८३२. तताएका दुधको दही स्निग्ध, रुचिकारक र उत्तम गुणको हुन्छ। पित्त र वायुलाई हटाउँदछ। सबै धातु र अग्निलाई बढाउँदछ। बलदायक छ।

८३३. मखन झिकी बनाएको दही

सं– असारदधि।

यो– ठण्डा, हलका, विष्टम्भी र मलरोधक छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। वायुलाई बढाउँदछ। ग्रहणीमा हित छ।

८३४. छानी निचोडेको दही

सं– गालितदधि।

यो– मधुरो, स्निग्ध, भारी र रुचिकारक छ। कफ गराउँदछ। वायुलाई हटाउँदछ। पित्त ज्यादा गर्दैन। बल र पुष्टिलाई बढाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८३५. चिनी मिलाएको दही

यो– पित्त, दाह, तृष्णा र रक्तदोषलाई हटाउने हुन्छ।

८३६. चाकु वा सखर मिलाएको दही

यो– भारी छ। तृप्ति गराउँदछ। वायुलाई हटाउँदछ। धातुलाई बढाउँदछ। पुष्टि गराउँदछ।

८३७. राइतो

सुठो, पिपला, मरीच, रायोको चूर्ण र सिधेनुन मिलाएको दही (राइतो) भोक जगाउँदछ। अति पथ्य छ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। शरीरलाई बलियो गराउँदछ। कान्तिवर्धक छ।

यो– मार्ग, पौष, माघ र फाल्गुनमा सेवन गर्न अति उत्तम छ।

८३८. महिना-महिनाका भेदको दही

श्रावण र भाद्रको दही- वायुलाई शमन गर्दछ। पित्तलाई बढाउँदछ। कफकोप गराउँदछ र गुल्म, अर्श, कुष्ठ र रक्तपित्तमा हित छैन।

आश्विन र कातिकको दही- अमिलो र भारी हुन्छ। रगत र पित्तलाई बढाउँदछ। शोफ, तृष्णा, ज्वर हुनेलाई, विषमज्वर गराउँदछ।

मार्ग र पौषको दही- मिठो, स्निग्ध र भारी छ। कफ, वल, वीर्य र धारणाशक्तिलाई बढाउँदछ। तुष्टि र पुष्टि गराउँदछ।

माघ र फाल्गुनको दही- बाक्लो, अमिलो, चिप्लो र भारी हुन्छ। पित्त गराउँदछ। बल र वीर्यलाई बढाउँदछ। श्रमलाई हटाउँदछ।

चैत्र र वैशाखको दही- मिठो, स्निग्ध र केही अमिलो हुन्छ। कफ बढाउँदछ, **बल**- वीर्य गराउँदछ।

ज्येष्ठ र आषाढको दही- अमिलो, हलका र अति गरमको हुन्छ। रक्तपित्त, शोष, भ्रम र प्यास गराउँदछ।

सुश्रुतबाट- घिउ, चिनी अथवा मुगीको दाल, अथवा मह, अथवा अमला, अथवा पानी र घिउ नमिलाई रातको दही नखानू। सो पनि रक्तपित्त र कफको विकारमा ता निषिद्ध नै छ। तातो वस्तुको साथमा पनि दही कहिल्यै नखानू भन्ने र मार्ग, पौष, माघ र फाल्गुन, श्रावण, भाद्रको दही हितकारक छ चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ, आश्विन र कातिकको दही निन्दित हुन्छ - भन्ने वचन छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८३९. नियमबिनाका दहीको दोष

बिना नियमले दही खाँदा- ज्वर, रक्तपित्त, विसर्प, कुष्ठ, पाण्डु, कामला र भ्रमहरू गराउँदछ ।

८४०. दहीको तर

सं– सरः ।

यो– स्वादिलो, केही अमिलो र भारी छ । पित्त, श्लेष्मा र वीर्यलाई बढाउँदछ । भोकलाई कम गराउँदछ । वायुलाई हटाउँदछ । बस्ति रोगलाई शमन गर्दछ ।

८४१. दहीको पानी

सं– मस्तु ।

यो– अमिलो छ, हलका छ । तृप्ति गराउँदछ । नसाहरूलाई शुद्ध गराउँदछ । भोजनमा रुचि गराउँदछ । बलकारक छ । आनन्द गराउँदछ । वृष्य छैन । कफ, तृष्णा, वायु र जमेको मललाई चाँडै नै हटाउँदछ ।

इति दधि वर्गः ॥१९॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ तक्र वर्गः

८४२. मोही

सं– तक्र, दण्डाहत, घोल, गोरस, कटुर, द्रव, मथित, कङ्कर, भग्नसन्धिक, विलोडित, कट्वर, छच्छिका, उदश्वित् । **हि–** छाछ, मट्ठा । **ब–** घोल । **म–** ताक । **क–** अलेमज्जिगे ।

मोहीमा निम्नोक्त प्रकारले - घोल, मथित, तक्र, उदश्वित् र छच्छिका भनी पाँच जात मानिएको छ ।

(१) घोल (दहीको तरसहित विनापानीले मथेको), **यो–** वायु र पित्तलाई हरण गर्दछ । यसैमा चिनी मिलाउँदा, सिकर्नीका गुणको हुन्छ ।

(२) मथित (दहीको तर झिकी विनापानीले मथेको), यो कफ र पित्तलाई हटाउँदछ ।

(३) तक्र (तीन भाग दहीमा एक भाग पानी मिलाई मथेको), **यो–** स्वादिलो, टर्रो, अमिलो र हलका हुन्छ । त्रिदोषनाशक छ । उष्णवीर्य छ । भोक जगाउँदछ, तृप्त गराउँदछ । वायुलाई हटाउँदछ । वृष्य छ । कफकोप गर्दैन । ग्रहणी, अतिसारहरूमा पथ्य छ । सबैभन्दा उत्तम छ ।

(४) उदश्वित् (दहीको बरोबर पानी राखी मथेको), **यो–** कफ लगाउँदछ । बल दिलाउँदछ । श्रमलाई हटाउँदछ ।

(५) छच्छिका (धेरै पानी राखी मथेको), **यो–** ठण्डा र हलका छ । पित्त, श्रम, र प्यासलाई हटाउँदछ । यसमा - नुन मिलाएमा वायु र कफलाई पनि हटाउँदछ ।

सबै जातका मोही - नौनी झिकेको - पथ्य र हलका छ । केहीमात्र झिकेको - भारी छ, कफलाई हटाउँदछ । वृष्य गराउँदछ । नौनी नझिकेको - कोमल र भारी हुन्छ । कफलाई बढाउँदछ । पुष्टि गराउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८४३. दोषविशेषमा मोहीविशेष

वातविकारमा- सुठो र सिधेनुन मिलाएको, पित्तविकारमा - चिनी मिलाएको, कफविकारमा- सुठो, पिपला र मरीचको धुलो मिलाएको मोही उत्तम हितकारक हुन्छ।

हिङ, जिरा, सिधेनुन मिलाएको- रुचि गराउँदछ। **बल-** पुष्टि बढाउँदछ। वायुलाई हटाउँदछ। वस्तिशूल, अर्श र अतिसारलाई शमन गर्दछ।

मूत्रकृच्छ्रमा- चाकु वा सखर र पाण्डुरोगमा - चितुको चूर्ण मिलाई सेवन गर्नु हितकारक छ।

गुलियो मोही- कफ गराउँदछ। वायुलाई हटाउँदछ। पित्तलाई शमन गर्दछ।

अमिलो मोही- सधैं पित्तकारक छ।

काँचो मोही- कोष्ठको कफलाई हटाउँदछ। घाँटीमा कफ जम्मा गराउँदछ। यसै कारणले पिनास, श्वास, कासमा पकाएको मोही (कढी) नै उपयोगी हुन्छ।

मोही- शीतकालमा, अग्निमान्द्य, वातरोग, अरुचि र रसवाही नसाहरूको निरोधमा अमृतसमान हुन्छ। विषविकार, वमन, मुखबाट पानी बहने रोग, विषमज्वर, पाण्डु, मेदा, ग्रहणी, अतिसार, अर्श, मूत्रकृच्छ्र, भगन्दर, प्रमेह, गुल्म, शूल, प्लीह, उदररोग, अरुचि, श्वित्रकुष्ठ, शोथ, प्यास, थकावट, कृमिरोग र कोष्ठका रोगमा पनि उपयोगी छ।

मोहीको निषेध - गरम समयमा, दुर्बल पुरुषमा र घाउ - खटिरा, मुर्छा, भ्रम, दाह र रक्तपित्तरोगमा कुनै मोही हितकारक छैन।

८४४. गाईको मोही

सं- गोतक्रम्।

यो- पथ्यमा श्रेष्ठ छ। मेधाजनक छ। भोक र रुचिलाई बढाउँदछ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। अर्श र पेटका रोगलाई हटाउँदछ।

८४५. भैंसीको मोही

सं- महिषीतक्रम्।

यो- केही मोटापनाको छ। कफलाई बढाउँदछ। शोफरोग गराउँदछ। प्लीह, अर्श, ग्रहणी र अतिसारमा हित छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८४६. बाख्रीको मोही

सं– अजातक्रम् ।

यो– हलका र स्निग्ध छ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। गुल्म, अर्श, ग्रहणी, शूल र पाण्डुरोगमा उपयोगी छ।

८४७. भेडीको मोही

सं– मेषीतक्रम् ।

यो– अमिलो, पिरो, दुर्गन्ध र अपथ्य छ। लेखन र गरम छ। हलका छ। भोक जगाउँदछ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। पित्तदोष र रक्तदोष गराउँदछ।

८४८. काँचो कढी

सं– खजिकातक्रम् ।

यो– बाक्लो अमिलो दहीमा चतुर्थांश पानी मिलाई माटाका भाँडामा घोली जिरा, नुन, केही रायोको चूर्ण र फुराएको हिङ पिनी मिलाएको रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। पाचन छ। तृप्ति गराउँदछ। पेटका रोगलाई हटाउँदछ।

यो– प्रायः भैंसीका दहीको बेस हुन्छ।

८४९. पकाएको कढी

सं– क्वथिता ।

घिउ वा तेलमा हिङ र हलेदो फुराई कुनै लयालु वस्तुमा मरीच समेत मिलाई पकाएको मोही - हलका छ। रुचि र पाचन गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। केही पित्तकोप गराउँदछ। कफ - वायु - विबन्धलाई हटाउँदछ।

इति तक्र वर्गः ॥२०॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ नवनीत वर्गः

८५०. नौनी

सं– नवनीतम्, नवनी, नवोद्धतं, कलंवुटं, दधिसार, मन्थजं, म्रक्षण, सारं, सरज, हैयङ्गवीनं। **हि–** नवनी, नौनी, मक्खन। **ब–** ननी, माखन। **म–** लोणी। **क–** वेणी, वेएणी। **लै–** BUTYRUM.

साधारण स्वभाव– मधुरो, मिठो र केही अमिलो छ। ठण्डा र ग्राही छ। वृष्य छ। रुचि र पुष्टि गराउँदछ। नेत्रको हित छ। कान्ति पुष्टि गराउँदछ। कफलाई बढाउँदछ। सर्वाङ्गशूल, कास, श्रम र वात पित्तलाई हटाउँदछ। सबैभन्दा गाईको नौनी उत्तम छ। सबै दोषलाई शुद्ध गराउँदछ।

ताजा नौनी- मधुरो, स्निग्ध र ग्राही छ। शीतवीर्य छ। भोक जगाउँदछ। हृदय र नेत्रलाई हित छ। बल, वीर्य, पुष्टि, कान्ति र सम्झनाशक्तिलाई बढाउँदछ। क्षय, अरुचि, अदित (वातरोगविशेष हिन्दी - लकवा), प्लीहा, ग्रहणी, अर्श, रक्तपित्त, नेत्ररोग, वातपित्त, कफदोष, उन्माद, शोफ, ज्वर र अलक्ष्मीलाई हटाउँदछ। बाल-वृद्ध सबैमा हित छ।

बासी नौनी- नुनिलो, पिरो, अमिलो र भारी हुन्छ। कफ र मेदालाई बढाउँदछ। वमन, अर्श, कुष्ठलाई पैदा गर्दछ।

८५१. गाईको नौनी

सं– गोनवनीतम्। भोक जगाउँदछ। बल, वर्ण, वीर्यलाई बढाउँदछ। सङ्ग्राही छ। वायु, पित्त, रक्तदोष, क्षय, अर्श, अदित (हि- लकवा) र कासलाई हटाउँदछ। बाल-वृद्ध सबैमा हितकारक छ। विशेष गरी साना बालकहरूलाई अमृतसमान छ।

८५२. भैंसीको नौनी

सं– महिषीनवनीतम्।

यो– मधुरो, टर्रो, ठण्डा र ग्राही छ। भारी छ। वायु र श्लेष्मा गराउँदछ। बल र वीर्यलाई बढाउँदछ। पित्त, दाह र श्रमलाई हटाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८५३. बाख्रीको नौनी

सं– अजानवनीतम् ।

यो– मधुरो, टर्रो र हलका छ । नेत्रको हित छ । भोक जगाउँदछ । बल दिलाउँदछ । क्षय, कास, गुल्म, प्रमेह, शूल, कण्डू, नेत्ररोग, ज्वर, पाण्डु, श्वित्र र कुष्ठलाई शमन गर्दछ ।

८५४. भेडीको नौनी

सं– मेषीनवनीतम् ।

यो– हलका र सारक छ । पाकावस्थामा ठण्डा छ । कफ, वायु, शोफ, अर्श, उदररोग, योनिशूल र जठराग्निमा हित छ । ज्वर, कृमि, कण्डू, वमन, अरुचि पैदा गर्दछ ।

मखन (दुधबाट झिकेको नौनी)

सं– दुग्धोत्थं, नवनीतम् ।

यो– मधुरो, अति स्निग्ध, ठण्डा र ग्राही छ । नेत्रलाई हित छ । बल र वीर्यलाई बढाउँदछ । रक्तपित्तलाई हटाउँदछ ।

इति नवनीत वर्गः ॥२१॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ घृत वर्ग:

८५५. घिउ

सं– घृत, आज्य, हविः, सर्पिः, पुरोडाशः नवनीतक (ज), पवित्र, वह्निभोग्य, तेजस, अभिधारक, होम्य, आयुः, जीवन। **हि- ब-** घि, घृत। **म-** तूप। **क-** तुप्पा। **लै-** BUTYRUM.

स्वभाव– मधुरो, स्वादिलो, कोमल र भारी छ। शीतवीर्य छ। जीवन छ। अमृतसमान छ। थोरै क्लेदी छ। स्नेहमा उत्तम छ। भेदक र अग्निवर्धक छ। वायु र पित्तलाई शमन गर्दछ। बुद्धि, कान्ति, शुक्र, बल, वीर्य, तेज, आयु, श्लेष्मा र सम्झनाशक्ति, धारणाशक्तिलाई बढाउँदछ। वयःस्थापक छ। सौन्दर्य र स्वरशुद्ध गराउँदछ। इन्द्रियलाई तृप्त गराउँदछ। विषदोष, राक्षसदोष, दुष्कर्म र अलक्ष्मीलाई हटाउँदछ। क्षतक्षीण, विसर्प, अग्निमान्द्य र शस्त्रक्षीणमा हितकारक छ। उन्माद, अपस्मार, शुल, उदावर्त, आनाह, क्षय, व्रण, रक्तपित्त, वातपित्त, रक्तदोष, कण्ठदोष, नेत्ररोग, कर्ण रोग, योनिरोग, शिरोरोग, घाउ - खटिरा, दाद, शोथ र त्रिदोषको नाशक छ। निराम वातज्वरमा हित छ। आम ज्वरमा विषतुल्य छ।

८५६. गाईको घिउ

सं– गोघृतम्।

यो– पाकावस्थामा मधुरो छ। मिठो, स्वादिलो, ठण्डा र भारी छ। भोक जगाउँदछ। रुचि गराउँदछ। विषदोष, वातदोष, श्लेष्मदोष र भ्रमलाई हटाउँदछ। बुद्धि, कान्ति, स्मृति, बल, मेधा र पुष्टि गराउँदछ। हृदय र नेत्रको हित छ। रसायन छ। शरीरलाई स्थिर र आरोग्य गराउँदछ। होममा उत्तम छ।

८५७. भैँसीको घिउ

सं– महिषीघृतम्।

यो– स्वादिलो, ठण्डा र भारी छ। अग्नि जगाउँदछ। धृति, कान्ति, बल, वर्ण र आनन्द गराउँदछ। वायु, रक्तपित्त, अर्श र ग्रहणीमा उपयोगी

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छ। नेत्रको हित छ। हृदयलाई गाईको नयाँ घिउभन्दा बढ्ता हितकारक छ।

८५८. बाख्रीको घिउ

सं– अजाघृतम्।

यो– पाकावस्थामा पिरो छ। भोक जगाउँदछ। बलदायक र नेत्रको हित छ। श्वास, कास र क्षयमा हित छ। कफविकार, अर्श र क्षयलाई शमन गर्दछ।

८५९. भेडीको घिउ

सं– मेषीघृतम्।

यो– पाकावस्थामा हलका छ। हड्डीलाई बढाउँदछ। अश्मरी, शर्करारोग र विषदोषलाई हटाउँदछ। योनिदोष, कफ - वातविकार, शोफ र कम्पमा हितकारक छ। नयाँले - पित्तलाई कोप गराउँदछ।

स्त्री, उटनी, गधहीका घिउको प्रयोगमा, घिउको सट्टामा दुधकै प्रयोग लेखिएको छ।

८६०. दुधबाट झिकेको नौनी (मखन) को घिउ

सं– हैयङ्गवीनम्।

यो– रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। ठण्डा र ग्राही छ। नेत्रको हित छ। बल, वीर्य र पुष्टि गराउँदछ। पित्त, दाह, मद, मुर्छा, रक्तविकार, भ्रम, वायु र विशेष गरी ज्वरमा उपयोगी छ।

८६१. नयाँ घिउ

सं– नवघृतम्। **यो–** भोजनमा स्वाद गराउँदछ। तृप्तिकारक छ। नेत्रलाई र दुर्बल पुरुषलाई हितकारक छ। पाण्डुरोगलाई शमन गर्दछ।

८६२. नयाँ घिउको प्रयोग

सं– नवघृतप्रयोगः।

यो– भोजनमा तृप्त गराउनमा, थकोटमा, बलक्षयमा पाण्डु, कामला र नेत्ररोगमा नयाँ घिउ नै उत्तम हुन्छ।

विशेष– ज्वर, विबन्ध, विषूचिका, अरुचि, अग्निमन्द, पानात्यय, मदात्यय, आमदोष र दाहमा, घिउ धेरै सेवन गर्न योग्य मानिएको छैन।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८६३. पुरानो घिउ

सं– पुराणघृतम् ।

एक वर्ष पुगेकोलाई पुरानो भनिन्छ । **यो–** त्रिदोषनाशक छ । आम दोष, विषदोष, तिमिररोग, पिनास, कास, मुर्छा, कुष्ठ, उन्माद, अपस्मार र ग्रहपीडामा उपयोगी छ ।

घिउ - जति - जति पुरानो हुँदै गयो, उति - उति धेरै गुणदायक हुन्छ । दश वर्ष पुगेपछि, उग्रगन्धको र लाहाका रसका वर्णको अर्थात् लालो रङ्गको हुन्छ । त्यसपछिकोलाई प्रपुराण र सय वर्षदेखि हजार वर्ष सम्मकोलाई कौम्भ र हजार नाघेकोलाई महाघृत कहिन्छ । पुरानो घिउ खानमा योग्यको हुँदैन ।

इति घृत वर्गः ॥२२॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ मूत्र वर्गः

८६४. मूत्र, पिसाब

सं– मूत्र, मेहन, प्रस्राव, स्रवण। **हि**– मुत, पि(पे)साब। **ब**– मुत, चोना। **म**- **क**- मूत्र, आफलगोत। **लै**- URINA.।

स्वभाव– भिन्न - भिन्न जातका पिसाबको, भिन्न - भिन्न स्वभाव, निम्नोक्त प्रकार छ।

८६५. गहुँत

सं– गोमूत्र।

स्वभाव– गुलियो, नुनिलो, टर्रो, तितो, पिरो र तीक्ष्ण छ। गरम छ। हलका छ। भोक जगाउँदछ, पित्त गराउँदछ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। धारणाशक्तिलाई बढाउँदछ। गुल्म, शूल, आनाह, उदररोग, कण्डू, मुखरोग, नेत्ररोग, किलास, वातदोष, आमराग, वस्तिरोग, कुष्ठ, कास, श्वास, कामला, पाण्डु, गुदरोग, मूत्रकृच्छ्र, कृमि, प्लीह, विड्बन्धहरूमा उपयोगी छ। कानमा राख्दा कर्णशूललाई शान्त गराउँदछ। पवित्र छ।

८६६. राँगो-भैँसीको मुत

सं– माहिषमूत्र।

स्वभाव– नुनिलो, तितो, पिरो र टर्रो छ। भेदक छ। वायुलाई शमन गर्दछ। पित्तलाई कोप गराउँदछ। कुष्ठ, अर्श, पाण्डु, उदरोग र शूललाई हटाउँदछ।

८६७. साँढे-बयलको मुत

सं– वृषभमूत्रम्।

स्वभाव– मोटो वा धमिलो र कोमल छ। त्यममा पनि सिङ नहुने (मुडुले, बधिया) को केही हलका छ। अग्नि जगाउँदछ। कृमिदोष, शोफ, कामला, ग्रहणी र पाण्डुरोगमा हितकारी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८६८. बाखी आदिको मुत

सं– अजादिनां मूत्रम् ।

स्वभाव– गाईको र बाखोको पिउनमा, भेडी राँगा, घोडाको तेल पाकमा, हात्तिको कण्डू, दद्रु र विसर्प रोगको लेप गर्नमा, उँट र गधाको तैलकर्म र नस्यकर्ममा, मनुष्यको मूत्र-विष, विषूची र आमरोगमा हितकारक छ ।

मूत्र लिँदा - गाई, बाखी, भेडी, भैंसीमा पोथीको र गधा, उँट हात्ति, घोडा र मानिसमा भालेको उपयोगी हुन्छ ।

मूत्रहरूमा सबैभन्दा गुणमा उत्तम भएको र पवित्रसमेत हुंदा सर्वत्र मूत्र शब्दले गोमूत्र लिन उचित छ, हित छ ।

इति मूत्र वर्गः ॥२३॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ तैल वर्ग:

८६९. ते

यो– पाकावस्थामा स्वादिलो छ। भारी छ। **ल**

सं– तैल, अभ्यञ्जन, म्रक्षण। **हि- ब- म- क-** तेल, तेल। **लै-** OLEUM.

तिल आदि स्निग्ध वस्तुहरूबाट झिकेको, चिल्लोलाई तैल कहिएको छ।

स्वभाव– साधारणमा - सबै वस्तुका तेल - वातनाशक छन्। विशेष गरी तिलको तेल उत्तम छ।

८७०. तिलको तेल

सं– तिलतैलम्।

स्वभाव– रस र पाकमा मधुरो, तितो र टर्रो छ। भारी र सारक छ। उष्णवीर्य छ। शरीरमा फिँजिने स्वभावको छ। लेखन छ। अग्नि जगाउँदछ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। गर्भाशयलाई शुद्ध गराउँदछ। वृष्य छ। बल, वर्ण, बुद्धि, मेधा, शरीरको स्थिरता र पुष्टि गराउँदछ। व्रण, मेह, कर्णशूल, शिरःशूल र योनिशूललाई हटाउँटछ। झाडा - पिसाबलाई बाँध्दछ। रक्तपित्त गराउँदछ। छाला, केश र नेत्रमा हितकारक छ।

यो तेल- मालिस गर्नमा मात्र गुणी छ। खाएमा - अन्यथा गराउँदछ। खान हित छैन। पित्तरोग र रक्तरोगमा पनि हित छैन।

काटेको, फुटेको, दलिएको, लडेको, टुटेको, विजेको, आगोले पोलेको, चोटपटक परेको र घिस्रिएका घाउहरूमा र वस्तिकर्म, नस्यकर्ममा, त्यस्तै खाद्यवस्तु झान्ने काममा, कान, आँखामा हाल्ने काममा, सेक - मालिस गर्नमा पनि तिलको तेल उत्तम छ।

तेलभन्दा दोस्रो वातनाशक औषधि नै छैन। द्रव्यहरूको संयोगबाट संस्कार भएको अर्थात् पाकादि कर्मले बनेको तेल सर्वरोगनाशक छ। मर्दनलाई घिउभन्दा श्रेष्ठ छ। पकाएको घिउ एक वर्षमा हीनवीर्य हुन्छ। तेल - पकाएको वा नपकाएको धेरै पुरानो भए पनि अधिक गुण दिने हुन्छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८७१. सर्स्यूंको तेल

सं– सार्षपतैलम् ।

यो– उष्णवीर्य छ । पाकावस्थामा पिरो छ । गरम, हलका, सारक र लेखक छ । तीक्ष्ण छ । भोक जगाउँदछ । रक्तपित्तलाई कोप गराउँदछ । कफ, मेदा, वायु, अर्श, शिरोरोग, कर्णरोग, कण्डू, कोष्ठरोग, कृमि, श्वित्र, कुष्ठ र सेनमा हितकारक छ । पित्त गराउँदछ । वस्तिकर्ममा हित छैन । पित्त र दाह गराउँदछ ।

८७२. रायोको तेल

सं– राजिकातैलम् ।

यो– सेतो, रातो, वा कालो रायोको तेल- पिंरो र तितो छ । केशलाई हित छ । मूत्रकृच्छ्र गराउँदछ । छालाका रोग, वातदोष र पीपलाई हटाउँदछ । अरु सर्स्युंका तेलको स्वभावको छ ।

८७३. तोरीको तेल

सं– तुवरीतैलम् ।

यो– तीक्ष्ण र गरम छ । हलका र ग्राही छ । कफविकार, रक्तविकार र विषदोषलाई हटाउँदछ । भोक जगाउँदछ । कण्डू, कृमि, कुष्ठ, व्रणशोथ, कोष्ठविकार र मेदाको विकारलाई शमन गर्दछ ।

८७४. आलसको तेल

सं– अतसीतैलम् ।

यो– मधुरो, चिप्लो र बाक्लो छ । केही टर्रो र पाकावस्थामा पिरो, गरम छ । वायु र श्लेष्मालाई हटाउँदछ । हात्तिको मदजस्तो गन्हाउँदछ । कफ र पित्त गराउँदछ । नेत्रदोष र छालाका रोग गराउँदछ ।

यो– वातशान्तिका निमित्त, मालिसमा, वस्तिकर्ममा, नस्यमा, कानमा राख्नमा र अनुपानविशेषमा मात्र उपयोगी छ । प्रयोग हुन्छ ।

८७५. कुसुमको तेल

सं– कुसुम्भतैलम् ।

यो– केही नुनिलो, अमिलो र गरम छ । पाकावस्थामा पिरो र भारी छ । दाहजनक र मलस्तम्भक छ । त्रिदोषलाई कोप गराउँदछ । रक्तपित्तलाई पैदा गर्दछ । कृमि र वायुलाई हटाउँदछ ।

८७६. विरौको तेल

सं– खसतैलम् ।

कफकारक छ । बल र वीर्यलाई बढाउँदछ । वायुलाई हटाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८७७. गहुँ, जौ आदि अन्नहरूको तेल

सं– गोधूमादितैलम् ।

गहुँ, जौ, जुनेलो इत्यादि स्निग्ध अन्नहरूको तेल - नेत्रलाई हित छ । वात, कफ, पित्त यो तीन दोषलाई शमन गर्दछ । कण्डू, कुष्ठ आदिमा पनि उपयोगी छ ।

८७८. अरीणको तेल

सं– एरण्डतैलम् ।

यो– केही स्वादिलो, टर्रो, पिरो र तितो छ । तीक्ष्ण, गरम र काँचो गन्धको छ । चिप्लो र झाडा खुलाउने स्वभावको छ । भोकलाई जगाउँदछ, श्लेष्मालाई बढाउँदछ । छालाको हित छ । शुक्र, मेधा, कान्ति र बल दिलाउँदछ । वयःस्थापी छ । योनि र शुक्रलाई शुद्ध गराउँदछ । विषमज्वर, हृदयरोग, वातरोग, उदररोग, गुल्म, अष्ठोलिका, कटिग्रह, वातरक्त, विड्बन्ध, बध्न, शोथ, आमवात, विद्रधि, जोर्णज्वर, आनाह, उदावर्त, प्लीहा र पृष्ठ - कटि-पाश्च-हृदय-गुह्यहरूको शूल, ग्रन्थि र श्वास रोगहरूमा उपयोगी छ । आमवातमा उत्तम छ ।

८७९. च्यूलीका बियाँको तेल

सं– इङ्गुदीतैलम् ।

यो– मधुरो, ठण्डा र स्निग्ध छ । नेत्रलाई हित छ । कफवर्धक र केशवर्धक छ । पित्तलाई हटाउँदछ । बल, कान्ति र धातुलाई बढाउँदछ ।

८८०. निमको तेल

सं– निम्बतैलम् ।

यो तितो र केही गरम छ । कृमि, कफ, कुष्ठ, व्रण, पित्त, वात पित्त, अर्श, शोफ, कफ, उदररोग, रक्तदोष र पित्तज्वरमा हितकारक छ ।

८८१. मालकागुनको तेल

सं– ज्योतिष्मतीतैलम् ।

यो– तितो, तीक्ष्ण, अति गरम र सारक छ । पित्तलाई बढाउँदछ । लेखन र रसायन छ । बुद्धि, स्मृति र मेधालाई बढाउँदछ । भोक जगाउँदछ । वात - कफ - दोषलाई शमन गर्दछ । बलकारक छ ।

८८२. कपुरको तेल

सं– कर्पूरतैलम् ।

यो– पिरो, गरम र पित्तकारक छ । वायुलाई हटाउँदछ । आक्षेपलाई शमन गर्दछ । स्वेदन छ अर्थात् पसिना कढाउँदछ । शूल, ज्वर, कफदोष, आमवात, आध्मान, शिरोरोग, दन्तरोग र भाँचे-टुटेकोमा उपयोगी छ । दाँतलाई बलियो गराउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८८३. दे (दि) वारको तेल

सं– देवदारुतेलम् ।

यो– तितो, टर्रो र पिरो छ । तीक्ष्ण छ । रक्तदोष, पित्तदोष, वात दोष, अर्श, शुक्र, कृमि, श्लेष्मा, कुष्ठ र मेदाका विकारलाई हटाउँदछ । दुष्ट व्रणलाई पनि शुद्ध गराउँदछ ।

८८४. शालधूपको तेल

सं– रालतैलम् ।

यो– वायु र कफलाई हटाउँदछ । फोडा, कुष्ठ, कण्डू, दद्रु, पामा, व्रण र कृमिदोषलाई शमन गर्दछ ।

८८५. नरिवलको तेल

सं– नारिकेलतैलम् ।

यो– रस र पाकमा मधुरो छ । गरम छ । वायु र नेत्ररोगलाई हटाउँदछ । केशको हितकारक छ । बलदायक छ ।

८८६. शिरमा तेल मल्नाको गुण

प्रतिदिन शिरमा तेल लगाउनाले- रौँ झर्ने, खुइलिने, फुल्ने र कपाल दुख्ने समेत हुन पाउँदैन । जरा गढेको, कालो र बाक्लो कपाल हुन्छ । नेत्र पनि तेजिलो र अरू इन्द्रियहरूसमेत सफा हुन्छन् ।

८८७. कानमा तेल राख्नाको गुण

प्रतिदिन कानमा तेल हाल्नाले- मन्यास्तम्भ, हनुग्रह, चर्को आवाज, बाधिर्य र कान कराउनेसमेत वातरोग उत्पन्न हुन पाउँदैन ।

८८८. तेल लगाई स्नान गर्नाको गुण

शरीरमा तेल मालिस गरी- जलस्नान गर्ने गर्नाले - रोमकूप र नसाहरूद्वारा शरीरलाई बल बढाउँदछ । तृप्ति गराउँदछ ।

८८९. तेलको निषेध

तेल निस्कने वस्तुहरू धेरैजसो - विषसात्म्य - गुणका हुनाले जे केहीको जस्तो पायो उस्तो र जस- कसका हातको तेल, विनाविचारले कदापि उपयोग नगर्नु, भन्ने वचन छ । जस्तै :

विषष्य तैलस्य न किञ्चिदन्तरं, तृणस्य दासस्य न किञ्चिदन्तरम् ।
काष्ठस्य मूर्खस्य न किञ्चिदन्तरं, मृतस्य सुप्तस्य न किञ्चिदन्तरम् ॥
"विषको तेलको अन्तर्छैन घाँस र दासको ।
मुढो र मूर्खको छैन अन्तर्मृत र सुप्तको ।" (निघण्टु चूडामणि)

इति तैल वर्गः ॥२४॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ मधु वर्गः

८९०. मह

सं- मधु, मकरन्दरस, माक्षिक, भृङ्गवान्त, भ्रामर, पुष्परसोद्भव, पित्र्य, छात्रक, क्षौद्र, कुसुमासव, औद्दालक, आर्घ्य, सारघ। **हि-** मधु, शहद। **ब-** मधु, मौ। **म-** मध। **क-** जेनतुप्प। **लै-** MEL.

स्वभाव- गुलियो, मिठो, केही टर्रो र हलका छ। ठण्डा र रुखो छ। ग्राही र लेखन छ। कोमल छ, शरीरमा भिज्ने स्वभावको छ। रुचिकारक र अग्निदीपक छ। नेत्रको हित छ। स्वरलाई सफा गराउँदछ। चेहेडा सुकुमार गराउँदछ। व्रणलाई शोधन - रोपण गराउँदछ। नसाहरूलाई शुद्ध गराउँदछ। वृष्य र आनन्दकारक छ। **बल-** वर्ण - मेधा र वीर्यलाई बढाउँदछ। केही वातवर्धक छ। कफ, पित्त, वायु र रगतका दोषलाई हटाउँदछ। कुष्ठ, अर्श, कास, प्रमेह, कृमि, मद, ग्लानि, तृष्णा, वमन, अतिसार, क्षय, दाह, क्षतःक्षय, मेदा, हिक्का, विषदोष, आध्मान र मलबद्धमा उपयोगी छ। अस्थिसन्धान गराउँदछ। योगवाही छ।

मह - तातेको बा, तातो - रुखो पदार्थमा मिलेको वा गरम समयमा खाएको विषसमान हुन्छ। ताप गराउँदछ।

मह - आठ जातका माहुरी कहीं - माहुरीकै नामका भेदले - माक्षिक, भ्रामर, क्षौद्र, पौत्तिक, छात्र, आय, औद्दालक र दाल गरी आठ जातका मह कहिएका छन्। तापनि, सामान्यतः - तेलका वर्णको माक्षिक घिउका वर्णको पौत्तिक, पहेँलो वर्णको छात्र, कैलो वर्णको आर्घ्य, सेतो वर्णकोलाई भ्रामर भनी कहिएको छ। सबैभन्दा उत्तम पहेँलो, त्यसपछि तेलवर्णको र त्यसपछिको सेतो भनी बताइएको छ। घिउका वर्णको - रुखो, गरम, दाहकारक र रक्तपित्तादिजनक छ।

मह - नयाँ - बात - कफदोषलाई हटाउँदछ, पौष्टिक छ। पुरानो - रुखो, सङ्ग्राही र मेदानाशक हुन्छ, मोटोलाई दुब्लो गराउँदछ।

मह, मिश्री, चिनी, चाकु, सखर - यी एक वर्ष पुगेपछि पुराना ठहर्दछन्।

इति मधु वर्गः ॥२५॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ इक्षु वर्गः

८९१. उखु

सं– इक्षु, इक्षुर, असिपत्र, गुडतृण, गुडमूल, गुडदारु, दीर्घच्छद, मधुतृण, मधुयष्टि, मृत्युपुष्प, भूरिरस, रसालु । **नेवा**– तू । **हि**– ईख, ऊँख, गन्ना । **ब**– आक, कुशिर । **म**– ऊष । **क**– कवु । **लै**– SACCHARUM OFFICINARUM.

स्वभाव– सबै जातका उखुहरू - गुलियो, स्निग्ध, ठण्डा र भारी छ । वृष्य छ । कफ लगाउँदछ । रक्तपित्त र पित्तलाई हटाउँदछ । बल र वीर्यलाई बढाउँदछ । पिसाब सफा गराउँदछ, बढाउँदछ ।

उखु - कहीँ, पाँच जात र कहीँ बाह्र जात गरी लेखिएका छन्, तापनि देश र थलोका भेदमात्रले, भिन्न - भिन्न रूप भएका र ती सबैको लक्षण र भिन्न - भिन्न भाषासमेत कहीँ अवगत हुन नसकेको र फलस्तुतिमा पनि "इक्षव" भनी बहुवचनमात्रले लेखी सबैमा समानता देखाइएको हुनाले पनि यत्रतत्र प्रसिद्ध तीन जात मात्रको उल्लेख निम्नोक्त छ ।

सेतो उखु - (केमरा) - गुलियो र स्निग्ध छ । जीवन छ । तृप्त गराउँदछ । कफ र वीर्यलाई बढाउँदछ । पुष्टि गराउँदछ । रक्तपित्त, परिश्रम र अन्तर्दाहलाई हटाउँदछ ।

कालो उखु - गुलियो र नुनिलो छ । तृप्ति गराउँदछ । वीर्यलाई बढाउँदछ । दाह र शोषलाई हटाउँदछ । व्रण र शोफ पैदा गराउँदछ । केही सेतोसमान पनि छ ।

रातो उखु - पाकावस्थामा, गुलियो, टर्रो, ठण्डा र भारी छ । कोमल छ । धातुलाई बढाउँदछ । बल र कान्ति गराउँदछ । पित्त, दाह, वातदोष र फोडालाई हटाउँदछ । मूत्राघात, मूत्रकृच्छ्र र रक्तदोषलाई शमन गर्दछ ।

उखुको - फेद र माझमा गुलियो हुन्छ । बोक्रा, आँखला र टुप्पामा नुनिलो हुन्छ ।

उखु - **काँचो**- कफ र मेदालाई बढाउँदछ, प्रमेह गराउँदछ । अधकल्चो - स्वादिलो छ, वायु र पित्तलाई हटाउँदछ, केही तीक्ष्ण पनि छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छिपिएको - घाउ, खटिरा र रक्तपित्तलाई शमन गर्दछ, बल र वीर्यलाई बढाउँदछ।

दाँतले लुछी चुसेको उखु - चिनीसमान गुणको हुन्छ। स्निग्ध, ठण्डा र भारी छ। रुचि र तृप्ति गराउँदछ। कफ र बललाई वढाउँदछ। विष्टम्भक छ। रक्तदोष, पित्तदोष, श्रम, वमन र शोषलाई शमन गर्दछ। हृदयको हित छ। केही नुनिलो स्वादको पनि हुन्छ।

कोलबाट पेली झिकेको रसं- जरा, फेद, आँखला, टुप्पा र केही कोरा लागेको भागसमेत पेलिने हुँदा र उसमा रहेको धूलो - मैलोसमेत मिल्ने हुँदामा र केही समय रहनजानाले पनि, केही अमिलो भावको र दाह गराउने - मल बढाउने पनि हुन्छ।

बासी रसं- अमिलो, भारी, वातनाशक, कफ - पित्त - मूत्रको वर्धक र शोषकारक हुन्छ।

केही उमालेको रसं- भारी, स्निग्ध र तीक्ष्ण छ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। केही पित्त गराउँदछ। गुल्म र आनाहलाई शमन गर्दछ।

तेमा वा राब (पकाई, धेरै पातलो, केही बाक्लो भएको)

सं- फाणित।

यो- भारी र क्लेदी छ। उष्णवीर्य छ। कफ र शुक्रलाई बढाउँदछ। पुष्टि गराउँदछ। वस्तिस्थान र मूत्रलाई शुद्ध गराउँदछ। वायु, पित्त र श्रमलाई हटाउँदछ। वृष्य छैन।

खुदो (केही पातलो, धेरै बाक्लो गरी पकाएको)

सं- मत्स्यसडी।

यो- मिठो, हलका, भेदक र वृष्य छ। बल र पुष्टि गराउँदछ। रक्तदोषलाई हटाउँदछ। कहीँ "रक्तदोषावहा" पनि पाठ देखिन्छ।

उखुको विशेष गुण - भोजनभन्दा अगाडि खानाले - पित्तलाई शान्त गर्दछ। भोजन पछिकोले - वायुकोप गर्दछ। भोजनका विचमा खानाले शरीरलाई जाड्य गराउँदछ।

उखुको रसबाट बनेका सबै पदार्थहरू - गुलियो, स्निग्ध र भारी छन्। तृष्णा, दाह, मुर्छा, रक्तपित्त, वायु, विषदोष र मोहलाई हटाउँदछन्। बल, पुष्टि र वीर्यका वर्धक छन्।

८९२. चाकु

सं- गुड, गुल, गण्डोल, खण्डज, इक्षुसार, मधुर, रसपाकज, शिशुप्रिय। **हि- ब**- गुड। **म**- गुल। **क**- हेलरु।

स्वभाव- मधुरो, नुनिलो र स्निग्ध छ। गरम र भारी छ। भोक जगाउँदछ। भेदक छ। पित्त गराउँदछ। मूत्रलाई सफा गराउँदछ। रगत,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मासु, मज्जा र शुक्रलाई बढाउँदछ। वृष्य छ। वायु, कफ, श्वास र कासलाई हटाउँदछ। कृमि र मैदालाई पैदा गराउँदछ। रक्तदोग र पित्तरोगमा हित छैन।

एक वर्षको पुरानो चाकु - स्वादिलो, हलका स्निग्ध र पथ्य छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। पौष्टिक र रसायन छ। हृदयको हित छ। मल र मूत्रलाई सफा गराउँदछ। प्रमेह, श्रम, पाण्डु, सन्ताप, पित्त, वायु र त्रिदोषकोपलाई शमन गर्दछ। द्रव्यान्तर संयोगले ज्वरलाई पनि हटाउँदछ।

पुरानोमा तीन वर्षको - हलका र सर्वदोषनाशक श्रेष्ठ छ। त्यसपछिको हीनगुणको हुन्छ।

चाकुको सेवन - अदुवासँग - कफलाई हटाउँदछ।

हर्रोसँग - पित्तलाई हटाउँदछ।

सुठोसँग खानाले वायुलाई हटाउँदछ। अनुपान - सहपानका योगले हरेक रोगमा हितकारक छ।

८९३. सखर

सं– गुडखण्ड।

यो– गुलियो र केही ठण्डा छ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ। रुचि गराउँदछ। बल र वीर्यलाई बढाउँदछ।

८९४. चिनी

सं– शर्करा, शुभ्रा, मीनाण्डी, सिता, अहिच्छत्रा, वालुकात्मजा, सिकता। **हि**- **ब**- चिनी। **म**- पिठीसाखर, गुडगुडातुगितु। **लै**- PURI FID SUGARCANDY.

स्वभाव– गुलियो, स्वादिलो, ठण्डा र सारक छ। स्निग्ध छ। कफ र वीर्यलाई बढाउँदछ। विषदोष, क्षय, तृष्णा, मद, मोह, मुर्छा, इवास, कास, वमन, अतिसार, रक्तदोष, वातदोष, पित्तदोष, कृमि, भ्रान्ति, दाह, श्रम र अर्शमा उपयोगी छ।

८९५. मिश्री

सं– खण्ड, रसोद्भवा, शुक्ला, शुक्लोपला, सितोपला, मत्स्यण्डिका, गडोद्भवा। **हि**- खाँड, मिथी। **ब**- खाँड। **म**- साखर। **क**- मालखण्ड। **लै**- SACCHARUM.

स्वभाव– गुलियो, स्निग्ध र ठण्डा छ। वायु र पित्तलाई शमन गर्दछ। कफ लगाउँदछ। नेत्रलाई हित छ। बल र वीर्यलाई बढाउँदछ। इन्द्रियलाई तृप्त गराउँदछ। तृष्णा, मोह, मुर्छा र शोषलाई हटाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८९६. ओलमिश्री

सं– तवराजशर्करा, तवराज, खण्डसार, खण्डज, खण्डमोदक, अमृतसारज, सुधामोदक ।

स्वभाव– अति गुलियो र ठण्डा छ। इन्द्रियलाई तृप्ति गराउँदछ। मुर्छा, मोह, तृष्णा, दाह, ज्वर, श्वास, वमन, क्लम, मदात्यय र मुख सुक्नेलाई हटाउँदछ। क्षीणवीर्य, विषमाग्नि, दुब्लो, क्षतःक्षीण, दुर्बल, रक्तपित्त र वातरक्त भएकालाई हितकारक छ। सदा सेव्य छ।

८९७. महको चिनी

सं– मधुशर्करा ।

यो– गुलियो, भारी, रुखो र ठण्डा छ। केही टर्रो र छेदक छ। तृप्ति गराउँदछ। बल र वीर्यलाई बढाउँदछ। वमन, दाह, पित्त, कफ, अतिसार, रक्तविकार र तृष्णालाई हटाउँदछ।

८९८. दुरालभाको चिनी

सं– यवासशर्करा। **हि–** तुरञ्जवीन।

यो – गुलियो, टर्रो, केही तितो र ठण्डा छ। वीर्यवर्धक छ। भोक जगाउँदछ। भ्रम र पित्तलाई हटाउँदछ। पुष्टि गराउँदछ। आत्रेयसंहितामा - **यो–** पुरानो हलका रेचक हो, बालक, वृद्ध, दुर्बल र गर्भिणीलाई रेचन गराउन योग्य छ- भन्ने लेखिएको छ।

८९९. जुनेलेको चिनी

सं– यावनालशर्करा। **हि–** सीरेखिस्त। **लै–** FRAXINUS ORNUS.

यो– गुलियो, तितो, स्निग्ध, चिप्लो र गरम छ। सारक छ। रुचि गराउँदछ। दाह, वातपित्त र रक्तदोषलाई हटाउँदछ।

इति इक्षु वर्गः ॥२६॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ मांस वर्ग:

१००. मासु

सं– मांस, पिशित, क्रव्य, आमिष, पलल, पल, असज, लाङ्गल, कीर। **हि–** मांस, कलिया, सगोदि। **ब– म–** होस। **क–** होमतल।

साधारण स्वभाव– रस र पाकमा मधुरो छ। भारी छ। रुचि गराउँदछ। हृदयलाई हित छ। **बल–** पुष्टि बढाउँदछ। वृष्य छ। एकै जातका जीवहरूको पनि देश र ठाउँका भेदले मासुमा - भिन्न भिन्न स्वभाव पनि हुन्छ।

मासु - जाङ्गल र आनूपका भेदले दुई प्रकारको हुन्छ। जाङ्गल र आनूपको **लक्षण–** वारि वर्ग (८००) मा लेखिएको छ।

जाङ्गलमा (१) जङ्घाल, (२) विलस्थ, (३) गुहाशय, (४) पर्णमृग, (५) विष्किर, (६) प्रतुद, (७) प्रसह, (८) ग्राम्य - गरी आठ जात कहिएका छन्।

साधारण स्वभाव– मिठो, रुखो, टर्रो र हलका हुन्छ। भोक जगाउँदछ। त्रिदोषलाई हटाउँदछ। वृष्य छ। नल पुष्टि गराउँदछ। वायुका विकारबाट हुने - लठेप्रोपना, बहिरोपना, शरीर झम्झमाउने, अरुचि, वमन, प्रमेह, मुखका रोग, श्लीपद र गलमण्डहरूमा उपयोगी छ।

उक्त आठ जातको विशेष क्रमैले तल लेखिएको छ।

१०१. मृगजाति (१)

सं– जङ्घाला।

जङ्गलभित्र रहने मृगका जातिहरू प्रायः सबै पित्त र श्लेष्मालाई हटाउने, केही वायु गराउने, बल बढाउने र हलका स्वभावका हुन्छन्।

विशेष– सं– हरिण (कलेजी वर्णको कृष्णसार) - यसको मासु - मिठो, टर्रो र सङ्ग्राही छ। रुचिकारक र बलदायक छ। पित्त, रगत, कफ र वायुका विकारलाई हटाउँदछ। ज्वरलाई शमन गर्दछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सं– कुरङ्ग (केही कलेजी वर्णको) - यसको मासु - मिठो, ठण्डा, ग्राही र भारी छ। केही कफ र बल-पुष्टिलाई बढाउँदछ। पित्त र वायुलाई। हटाउँदछ।

सं– ऋष्यः (कालो वर्णको, लोकमा 'रोझमृग' भन्दछन्) - यसको मासु - मधुरो, स्निग्ध र गरम छ। बल बढाउँदछ। कफ र पित्त लगाउँदछ।

सं– पृषतः (सेता थोप्ला हुने लोकमा चित्तल भन्दछन्) - यसको मासु - स्वादिलो, ठण्डा, हलका र ग्राही छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। श्वास, ज्वरदोष, त्रिदोष र रक्तदोषलाई हटाउँदछ।

सं– न्यङ्कुः (धेरै सिङ हुने लोकमा जरायो वाह्रसिङ्गा भन्दछन्) यसको मासु - स्वादिलो, हलका, वृष्य, बलदायक र त्रिदोषनाशक छ।

सं– शम्बरः (यो ठुलो जातको गवय भनी कहिएको छ, लोकमा साबरमृग भन्दछन्) यसको मासु - मधुरो, स्निग्ध र ठण्डा छ। भारी छ। कफ लगाउँदछ। रक्तपित्तमा हित छ।

सं– राजीव (यसका शरीरसा सेता-सेता धर्का हुन्छन्) यसलाई कसैले घोडा मृग भनी बताउँदछन्। स्वभावमा पूर्वोक्त चित्तल समानको छ।

सं– मुण्डी (सिङ् नहुने, लोकमा मुडुले मृग 'मुण्डा हरिण' भन्दछन्)- यसको मासु - ठण्डा छ। ज्वर, श्वास, कास र रक्तक्षयमा हितकारक छ।

९०२. दुलोमा रहने (२)

सं– विलस्थाः, विलेशया।

गोही, खरायो, सर्प, मुषा, दुम्सी आदि, दुलामा रहनेहरूको मासु मधुरो, उष्णवीर्य, वातनाशक, मांसवर्धक र झाडा - पिसाब बाँध्ने स्वभावको हुन्छ।

९०३. गुफामा रहने जन्तु (३)

सं– गुहाशयाः।

गुफा वा ओडारमा रहने - सिंह, बाघ, ब्वाँसो, भालु, चितुवा, हात्ति, ठुलोपुच्छ्रे - रातो आँखा हुने न्याउरीमुसो, स्याल, बिरालो इत्यादिको मासु - मधुरो, स्निग्ध, भारी, गरम, वातनाशक र बलकारक हुन्छ। नेत्ररोग र गुह्यरोग हुनेलाई सदा हितकारक छ।

९०४. रुखमा रहने जन्तु (४)

सं– पर्णमृगा।

रुखमा रहने - मलसाँप्रो, वानर इत्यादिको मासु - वृष्य छ। नेत्रको हित छ। श्वास, कास र अर्शलाई शमन गर्दछ। झाडा - पिसाब गराउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१०५. छरी - खोस्री खाने (५)

सं– विष्किराः ।

छरी - खोस्रो खाने जीव - बट्टाइ, लाभा, तितरा, कुखुरा इत्यादिको मासु - मधुरो, टर्रो, कटुपाकी र ठण्डा, हलका छ। पथ्य छ। त्रिदोषनाशक र **बल–** वीर्यवर्धक छ।

१०६. ठुँगी खाने पखेरु (६)

सं– प्रतुपदाः ।

ठगी खाने - ठुलो कालो पानीकाक, परेवा, लाहाचे, बाहुनीचरो, कोहिली इत्यादिको मासु - मधुरो, टर्रो, ठण्डा र हलका छ। केही वात कारक र पित्त - कफनाशक छ। झाडा बाँधने स्वभावको छ।

१०७. चुँडी - चुँडी खाने (७)

सं– प्रसहाः ।

छिटो, चुँडी - चुँडी खाने - काक, गिद्ध, लाटोकोसेरो, चिल, ठेउवा, न्याउलो इत्यादिको मासु - उष्णवीर्य छ। यिनका मासु खानेलाई, शोष, भस्मक, उन्माद र क्षीणशुक्र गराउँदछ।

१०८. घरपाला जनावर (८)

सं– ग्राम्याः ।

घरपाला (गाउँमा रहने) जन्तु - बोको, भेडो, गोरु इत्यादिको मासु - मधुरो, अग्निदीपक, वातनाशक, कफ - पित्त - बलवर्धक र पौष्टिक छ।

इति जाङ्गलाः ॥

अथ अनूपाः ॥

१०९. पानी - ओसमा रहने

सं– आनूपाः ।

यो– कूलेचराः (१) प्लवाः (२) कोशस्थाः (३), पादिनः (४), मत्स्याः (५), गरी पाँच जातमा कहिन्छन् ।

साधारणमा रहने **स्वभाव–** यिनको मासु - मधुरो, स्निग्ध, भारी, चिप्लो र अभिष्यन्दि हुन्छ। अग्नि कम गराउने, कफ लगाउने, मासु र पुष्टि बढाउने र पथ्य स्वभावको छ।

उक्त पाँच जातको विशेष स्वभाव क्रमैले निम्नोक्त छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

९१०. बगालमा रहने (१)

सं– कूलेचराः ।

पानीका नजीक बगालमा रहने - हात्ति, गैडा, अर्ना, राँगा, चमरी गाई इत्यादिको मासु - मधुरो, ठण्डा, स्निग्ध र वृष्य छ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ। बल, श्लेष्मा र मूत्रलाई बढाउँदछ।

९११. पौडने (२)

सं– प्लवाः ।

हाँस, पानीहाँस, सारस, कोणेर, कन्याङकुरुङ र बकुल्लासमेत इत्यादिको मासु - मधुरो, ठण्डा, स्निग्ध र सारक छ। वायु, श्लेष्मा, शुक्र र बललाई बढाउँदछ।

९१२. गुँडमा रहने जीव (३)

सं– कोशस्थाः ।

गुँडमा रहने - शङ्ख, सानो शङ्ख, जात - जातका सिपीहरूसमेतमा रहने किराहरू र गङ्गटो इत्यादि जीवको मासु - मधुरो, स्निग्ध र ठण्डा छ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ। वीर्यलाई बढाउँदछ। बल र पुष्टि गराउँदछ। मल ज्यादै गराउँदछ।

९१३. गोडा हुने साना जन्तु (४)

सं– पादिनः ।

कछुवा, ठोटरी इत्यादि जन्तुको मासु - पूर्वोक्त कोशस्थहरूको समान छ।

९१४. माछा (५)

सं– मत्स्याः ।

सबै जातका माछाको सामान्य **स्वभाव–** मधुरो, स्निग्ध, गरम र जारी छ। कफ र पित्तलाई बढाउँदछ। रुचि गराउँदछ। वायुलाई हटाउँदछ। **बल–** वीर्य र मासुलाई बढाउँदछ। विशेष गरी प्रशस्त भोक जाग्ने, मदिरा - पान गर्न र परिश्रममा लाग्नेहरूलाई योग्यको छ। केही माछाका जातहरू, निम्नलिखित छन् :-

सं–रोहितमत्स्यः । ने - रोहमाछा । **हि–** रोहमछली ।

यो केही टर्रो रसको, स्वादिलो र मिठो छ। वातरोग र ऊर्ध्वजत्रु रोगलाई शमन गर्दछ। ज्यादा पित्त गर्दैन। माछामा सबैभन्दा उत्तम छ। यसको पेट, मुख, आँखा र पखेटा रातो हुन्छ। पुछर कालो हुन्छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सं-शिलीन्ध्रः । **हि**- सिलिन्दमछली । **ब**- सालमाछ ।

यो- भारी छ । पाकावस्थामा मधुरो छ । कफकारक र बलवर्धक, हृदयको हित छ । वायु र पित्तलाई हरण गर्दछ । आमवात गराउँदछ ।

सं- भकुरः । **हि**- भाकटमछली । **ब**- भेटकिमाछ ।

यो- मधुरो, ठण्डा र भारी छ । श्लेष्मा र वीर्यलाई बढाउँदछ । रक्त पित्तमा हितकारक छ । विष्टम्भजनक छ ।

सं-मोचिकाः । **हि**- मोहमछली । **ब**- कातलमाछ ।

यो- मधुरो र रुचिकारक छ । कफलाई बढाउँदछ । वायु र पित्तलाई हटाउँदछ । बल, वीर्य र पुष्टि गराउँदछ । प्रायः प्रशस्त भोक लाग्नेलाई हित छ ।

सं-पाठीनः । **हि**- बोयारि, बरारि । **ब**- बोयालमाछ ।

यो- मासु खाने स्वभावको हुन्छ । यसको मासु - कफ र बललाई बढाउँदछ । निद्रा लगाउँदछ । पित्त र रगतलाई बिगार्दछ । कुष्ठरोग गराउँदछ ।

सं-शृङ्गीः । ने - सिङ्घेमाछा । **हि**- सिङ्घीमछली । **ब**- सिगीमाछ सिगाडामाछ ।

यो- टर्रो, तितो, स्निग्ध र हलका छ । रुचि गराउँदछ । वायुलाई शमन गर्दछ । कफलाई कोप गराउँदछ ।

सं- इल्लीसः । **हि**- इल्समछली, हिलसामछली । **ब**- इलिसमाछ ।

यो- मधुरो, स्निग्ध र केही हलका छ । रुचि र भोक जगाउँदछ । कफ र वीर्यलाई बढाउँदछ । पित्त र वायुलाई हटाउँदछ ।

सं- शष्कुलीः । **हि**- सौरो - लो मछली । **ब**- सालमाछ, सारमाछ ।

यो- मधुरो, टर्रो र ग्राही छ । हृदयको हित छ ।

सं- 'गर्गरः' । **हि**- गर्गरा, गागरमछली, खयरामछली, चिपुआ । मछली । **ब**- गागरमाछ । अङ्ग्रेजी - LODUSGAGORA.

यो- पित्तलाई बढाउँदछ । कफलाई कोप गराउँदछ । वायुलाई केही हटाउँदछ ।

सं- कविका । **हि**- कवईमछली । **ब**- कइमाछ ।

यो- मधुरो र स्निग्ध छ । रुचि र भोक जगाउँदछ । पित्तलाई बढाउँदछ । कफ र वायुलाई हटाउँदछ ।

सं- वर्मिमत्स्यः । ने - बाममाछा । **हि**- बर्मामछली, बामीमछली । **ब**- बाममाछ ।

यो- हलका छ । रुचि गराउँदछ । वायु र पित्तलाई हटाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सं– दण्डमत्स्यः। हि– दण्डारिमछली। ब– वानमाछ, दाण्डिका माछ।

यो– रसमा तितो छ। कफ, पित्त र रगतलाई हटाउँदछ। वायुमा साधारण छ। शुक्र र बल बढाउँदछ।

सं– एरङ्गः। हि– अरङ्गीमछली, चोरङ्गीमछली। ब– एलङ्गामाछ।

यो– मधुरो, स्निग्ध, ठण्डा र हलका छ। विष्टम्भी छ।

सं– महाशफरः, पर्वतमत्स्यः। हि– पपतामछली, महाशफरी। ब– सरलपुँडी।

यो– मधुरो, तितो र ठण्डा छ। रुचिकारक छ। पित्त र कफलाई हटाउँदछ। वायुमा साधारण छ।

सं– गरघ्नी, गडकमत्स्यः। हि– गरहीमछली। ब– गरइमाछ, ल्याटामाछ।

मधुरो, तितो, टरो र हलका छ। रुचि र भोक जगाउँदछ। पित्त र कफलाई हटाउँदछ। बल र वीर्यलाई बढाउँदछ।

सं–मद्गुरः। हि– मगुरी। ब– मागूरमाछ।

यो– हलका छ। वायुलाई हटाउँदछ। कफ लगाउँदछ। बल र वीर्यलाई बढाउँदछ।

सं– सपादमत्स्यः, कङ्कत्रोटमत्स्यः। हि– टगरा, टेङ्गडामछली। ब– टङ्गडामा छ। अङ्ग्रेजी - PIMELODUS - TENGARA.

यो– रुचिकारक छ। धारणाशक्ति गराउँदछ। वायु र पित्तलाई बढाउँदछ। मेदालाई घटाउँदछ।

सं– प्रोष्ठीः। हि– पोठी, पोठियामछली। ब– पुँटीमाछ। लै– CYPRINUS SOPHORE.

यो– स्वादिलो, तितो, पिरो र हलका छ। स्निग्ध छ। रुचि गराउँदछ। शुक्रलाई बढाउँदछ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। मुख र घाँटीका रोगलाई शमन गर्दछ।

सं– क्षुद्रमत्स्याः- साना माछा - स्वादिला, हलका पाकका, रुचिकारक, बलदायक र त्रिदोषनाशक छन्। हितकारक छन्।

सं-अतिक्षुद्रमत्स्याः - झिँजा माछा - रुचिकारक र पुंस्त्वनाशक छन्। कास र वातदोषमा हितकारक हुन्छन्।

सं-मत्स्यगर्भः - माछाको फुल - स्निग्ध र हलका छ। कफ, मेदा, पुष्टि र बललाई बढाउँदछ। अति वृष्य छ। प्रमेहमा हित छ। ग्लानि गराउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सं– शुष्कमत्स्याः - सुकेको माछा - वा सिध्रा, बलकारक छैन। हत्पति पच्दैन। विड्बन्ध गराउँदछ।

सं– दग्धमत्स्याः - पोलेको माछा - गुणमा श्रेष्ठ छ। बल र पुष्टि गराउँदछ।

सं–कूपमत्स्याः - कुवाको माछा - शुक्र, मूत्र, श्लेष्मा र कुष्ठरोगलाई बढाउँदछ।

सं–सरोजमत्स्याः - दह वा रहको माछा - मधुरो, स्निग्ध, वातनाशक र बलकारक हुन्छ।

सं–नदीजमत्स्याः - नदी, खोलाका माछा - भारी, स्निग्ध र गरम स्वभावको हुन्छ। वायुलाई हटाउँदछ। पित्त, रगत र शुक्रलाई बढाउँदछ।

सं–चौण्ड्यमत्स्याः - चोपडलोको माछा - मधुरो, स्निग्ध, ठण्डा र हलका छ। पित्तलाई बढाउँदछ।

सं– तडागमत्स्याः - तलाउको माछा - भारी र ठण्डा छ। मल मूत्र र शुक्रलाई बढाउँदछ।

सं–निर्झरजामत्स्या : - झर्नाका माछा - तलाउकै स्वभावका समान भई विशेष बल, आयु, बुद्धि र नेत्रको तेजलाई समेत बढाउँदछ।

९१५. महिनाका भेदले माछाको गुण

मार्ग र पौषमा कुवाका माछा, माघ र फाल्गुनमा रह वा दहका माछा, चैत्र र वैशाखमा नदीका माछा, ज्येष्ठ र आषाढमा चोपडलोको माछा, श्रावण र भाद्रमा तलाउका माछा, आश्विन र कातिकमा झर्नाका माछा, हितकारक हुन्छन्। नदीका माछा - श्रावण र भाद्रमा अपथ्य, अहित हुन्छन्।

इति आनूपाः ॥

९१६. खरायो, चौगडा

सं– शशः। हि– खरगोस।

यसको मासु - स्वादिलो, रुखो, हलका र ग्राही छ। भोक जगाउँदछ। कफ र पित्तलाई हटाउँदछ। वायुलाई यथास्थित राख्दछ। ज्वर, अतिसार, शोष, श्वास र रक्तदोषलाई शमन गर्दछ।

११७. दुम्सी

सं– शल्लकी, श्वावित्कः।

यसको मासु - श्वास, कास, रक्तदोष, शोष र त्रिदोषमा हितकारक छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

९१८. चराहरू

सं– पक्षिणः ।

साधारण पक्षीहरूको मासु - हलका र उत्तम छ। विशेष गरी आनूपस्थलका चरा - स्निग्ध, भारी, बलकारक र मांसवर्धक हुन्छन् ।

९१९. बट्टाइ, बगेरो

सं– वर्तकः, वर्तिका ।

बट्टाइ, बगेरोको मासु - ठण्डा र रुचिकारक छ। भोक जगाउँदछ। ज्वर र त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। शुक्र र बललाई बढाउँदछ। बट्टाइको भन्दा बगेरोको मासु गुणमा कमी छ।

९२०. लाभा

सं– लावः ।

यसको मासु - उष्णवीर्य, स्निग्ध, ग्राही, रुखो, ठण्डा र केही हलका छ। पित्त गराउँदछ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। रक्तपित्त र हृदय रोगमा हितकारक छ।

लाभा - वर्णका भेदले चार जात र स्वभावमा समान कहिएको छ।

९२१. तितरा

सं– तित्तिरिः ।

यसको मासु - ग्राही र बलकारक छ। त्रिदोष, हिक्का, श्वास, कास र ज्वरमा हितकारक छ।

यो– कालो र सेतो दुई जातको हुन्छ। कालोलाई तित्तिरः र सेतोलाई कपिञ्जलः कहिएको छ। यसै सेतोलाई लोकमा प्यूरा पनि भन्दछन्। कालोभन्दा सेतो गुणदायक छ।

९२२. भँगेरो

सं– चटकः। **हि–** गौरैया ।

यसको मासु - स्वादिलो, ठण्डा र स्निग्ध छ। शुक्र र कफलाई बढाउँदछ। सन्निपातलाई हटाउँदछ। घरेलु भँगेरा - ज्यादै शुक्रवर्धक छ।

९२३. मुजुर

सं– मयूरः ।

यसको मासु - रस र पाकमा मधुरो छ। सङ्ग्राही छ। गरम छ। वायुलाई शमन गर्दछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

९२४. कुखुरा

सं– कुक्कुटः । हि- मुर्गा ।

यसको मासु - स्निग्ध, टर्रो, उष्णवीर्य र भारी छ। वायुलाई हटाउँदछ। नेत्रलाई हित छ। वृष्य छ। शुक्र, कफ, बल र पुष्टिलाई बढाउँदछ।

९२५. वनकुखुरा

सं– वनकुक्कुटः । हि- जङ्गली मुर्गा ।

यसको मासु - स्निग्ध र भारी छ। कफलाई बढाउँदछ। पुष्टि गराउँदछ। वायु, क्षय, वमन र विषमज्वरमा हितकारक छ।

९२६. सुगा

सं– शुक ।

यसको मासु - ठण्डा, हलका र ग्राही छ। क्षतकास र क्षयलाई हितकारक छ।

९२७. मैना

सं– सारिका ।

यसको मासु - रुखो भैकन स्निग्ध छ। बुद्धि, बल र अग्निलाई बढाउँदछ।

९२८. हलेसो

सं– हारीतः । हि- हारियल, हारिल ।

यसको मासु - गरम र रुखो छ। केही वायु बढाउँदछ। रक्तपित्त र कफलाई हटाउँदछ। पसिना कढाउँदछ। स्वरलाई खुलाउँदछ।

९२९. परेवा

सं– पारावतः । हि- कबुतर ।

यसको मासु - स्निग्ध र भारी छ। सङ्ग्राही छ। रगत, पित्त र वायुलाई हटाउँदछ।

९३०. चखेवा

सं– चक्रवाकः । हि- चकवा ।

यसको मासु - मधुरो, स्निग्ध, ठण्डा र भारी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

९३१. ढुकुर

सं– कपोतः । **हि–** पोडकी, पडकी, पण्डुकी ।

यसको मासु - मधुरो, ठण्डा र सङ्ग्राही छ। वायुलाई शान्त गर्दछ। रक्तपित्तलाई हटाउँदछ।

९३२. चाखुरो

सं– चकोरः । **हि–** चकोर ।

यसको मासु - स्निग्ध र गरम छ। वायुलाई हटाउँदछ। **बल-** पुष्टि गराउँदछ।

९३३. पखेरुको फुल

सं– पक्ष्यण्डम् ।

पखेरुको फुल - स्वादिलो र भारी छ। केही स्निग्ध र वृष्य छ। वायुलाई हटाउँदछ। अति शुक्रकारक छ।

९३४. बोका, बाखी

सं– छाग, छागीमांसम् ।

बोका - बाखीको मासु - स्वादिलो, स्निग्ध र हलका छ। अति ठण्डा पनि छैन। विदाही पनि छैन। त्रिदोष र पिनासलाई शमन गर्दछ। रुचि र बल, वीर्य, पुष्टि गराउँदछ।

९३५. नब्याएको बाखीको मासु

सं– अप्रसूताजायामांसम् ।

यो– भोक जगाउँदछ। पिनासलाई हटाउँदछ। अरुचि, सुक्खा खोकी र शोषमा हितकारक छ।

९३६. कलिलो बोकाको मासु

सं– बालाजस्य मांसम् ।

यो– अति हलका र बलकारक छ। हृदयको हित छ। ज्वरलाई हटाउँदछ। बुढो बोकाको मासु - रुखो र वातवर्धक हुन्छ।

बोकाको टाउको- रुचि गराउँदछ। ऊर्ध्वजत्रुको विकारलाई हटाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

९३७. खसीको मासु

सं– छागमुण्डमांसम् ।

यो– कफ लगाउँदछ । भारी छ । नसालाई शुद्ध गराउँदछ । वायु र पित्तलाई हटाउँदछ । बल र मासु बढाउँदछ ।

९३८. भेडाको मासु

सं– मेषमांस ।

यो– साधारण भेडा र कागेभेडा गरी दुई जात मानिएको छ । यसको मासु - भारी छ । पित्त र श्लेष्मालाई बढाउँदछ । पुष्टि गराउँदछ । यसमा पनि खसी बनाएको छ भने - केही हलका पनि हुन्छ ।

थुमोको मासु - वृष्य छ । पित्त र श्लेष्मालाई बढाउँदछ । परिश्रम र केही वातदोषलाई हटाउँदछ । हृदयको हित छ ।

९३९. बनेल, सुँगुर

सं– वाराहः । **हि–** बनैला सुअर ।

यसको मासु - स्वादिलो, स्निग्ध, गरम र भारी छ । रुचि गराउँदछ । वायुलाई हटाउँदछ । बल र शुक्रलाई बढाउँदछ । पुष्टिकारक छ । निद्रा र दाह गराउँदछ ।

९४०. राँगो, अर्ना

सं– महिषः ।

यसको मासु - स्वादिलो, स्निग्ध, गरम र भारी छ । बल र वीर्यलाई बढाउँदछ । वायु, पित्त र रगतलाई हटाउँदछ । निद्रा र शरीर बलियो गराउँदछ । झाडा - पिसाबलाई खुलाउँदछ ।

९४१. हाँस

सं– हंसः । **हि–** बत्तक ।

यसको मासु - स्निग्ध, भारी र उष्णवीर्य छ । शुक्रलाई बढाउँदछ । वृष्य छ । स्वर खुलाउँदछ । वर्ण राम्रो गराउँदछ ।

९४२. बकुल्लो

सं– बकः । **हि–** बगला ।

यसको मासु - स्निग्ध र ठण्डा छ । वायु, पित्त र रगतका दोषलाई हटाउँदछ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१४३. कछुआ

सं– कच्छपः । **हि–** कछुवा ।

यसको मासु-वायु र पित्तलाई हटाउँदछ। बल र पुरुषत्त्वलाई बढाउँदछ ।

१४४. भ्याक्तो, भ्यागुतो

सं– मण्डूकः । **हि–** मेढक ।

यसको मासु - कफ र बललाई बढाउँदछ । ज्यादा पित्त गर्दैन ।

१४५. ताजा मासु

सं– सद्योहत मांसगुणाः ।

तत्कालै -मारिएको ताजा मासु - अमृत समान छ, रोगलाई शमन गर्दछ । सात्म्य हुन्छ । वयस्थापन गर्दछ । बल र पुष्टि गराउँदछ । वासी - अहित छ ।

१४६. आफै मरेकाको मासु

सं– स्वयं मृतस्य मांसम् ।

यो– भारी हुन्छ, बल दिँदैन । अतिसार गराउँदछ ।

१४७. बुढो र कलिलोको मासु

सं– वृद्धबालयोर्मासम् ।

बुढो जीवको मासु - दोषकारक छ। कलिलाको मासु - हलका र बलदायक हुन्छ ।

१४८. सर्पादिले डसी मरेकाको र सुकेको मासु

सं– सर्पादिदंष्ट्रमासं, शुष्कमांसं च ।

विषालुले डसी मरेकाको मासु र सुकाएको सुकुटीले - त्रिदोष र शूल गराउँदछ। विषले वा पानीमा डुबी वा कुनै रोगले मरेकाको मासु - मृत्युदोषानुसारका रोग गराउँदछ, क्लिन्न (ग्लानि), उत्क्लेश, वायुकोप, त्रिदोषविकार र दुब्लो गराउँदछ ।

१४९. जातका भेदले मासुको गुण

सं– जात्यादिपरत्वेन मांसस्य गुणा ।

चराहरूमा भाले र चौपायामा पोथीको श्रेष्ठ हुन्छ। भालेको तल्लो भाग र पोथीको अगाडिको भाग उत्तम हुन्छ। सबै जीवको शरीरका मध्यभाग प्रायः भारी हुन्छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चराको पखेटा छुटयाएको सबै हलका हुन्छ। फुल र घाँटी भारी हुन्छ।

मासुमा-छाती (ह्याकुल्लो), काँध, भुँडी, कोखो, पछाडिसाप्रो, अगाडिसाप्रो, कटी, ढाड, छाला, कलेजो, आन्द्रा - यी क्रमैले यथोत्तरले भारी स्वभावका छन्।

अन्न खाने चराको मासु - हलका र वातकारक हुन्छ। माछा खाने चराको - वातनाशक, पित्तकारक र भारी हुन्छ। फल खाने चराको मासु - रुखो, हलका र कफकारक हुन्छ। मासु खाने चराको मासु - भारी, वातनाशक र पुष्टिकारक हुन्छ। समान जातिमा पनि - मोटा स्वभावका जन्तुमा पातलो शरीरवालाको र पातलो स्वभावका जन्तुमा मोटो शरीरवालाको मासु उत्तम हुन्छ।

९५०. साधारण पकाएको मासु

सं– शुद्धमांसम्।

कसौंडीमा- घिउ, नभए तेल तताई, हिङ - हलेदो फुराई, बोकाहरूको हाड छुट्याएका मासुका टुक्राहरू ओइरी भुटिएपछि गल्नसम्म पुग्ने गरी पानी र नुन हाली पाकेपछि पानीमा रयालेको - पानको पत्ता, ल्वाङ, मरीच र पखालेको चावल यी सङ्क्षेपले मिलाउनुपर्दछ।

यो– रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। त्रिदोषलाई शमन गर्दछ। बल, पुष्टि र धातुलाई बढाउँदछ। अति वृष्य छ। उत्तम छ।

९५१. मोही मिलेको मासु

सं– तक्रमांसम्।

घिउ तताई, हलेदो र हिङ फुराई त्यसमा बोकाहरूको मासु भुटी यथायोग्य पानीमा बिस्तार-बिस्तार पकाई पाकेपछि भिन्दै भाँडामा यथायोग्य - जिरा, धनियाँ, मरीच, दालचिनी र ल्वाङहरूको चूर्ण मिलाएको मोहीमा डुबाएको मासु - हलका हुन्छ, रुचि गराउँदछ। सबै आहारलाई पचाउँदछ। बल बढाउँदछ। वायु र कफलाई हटाउँदछ। केही पित्त गराउँदछ।

९५२. रसिलो मासु (पुलाउ)

सं– हरीसा।

केही ठुलो भाँडामा मासुका टुक्रा र प्रशस्त पानी राखी, त्यसमा अन्दाजले पुग्ने गरी घिउ र केही हिङ, जिरा, हलेदो, अदुवा, सुठो, नुन, मरीचहरू र केही चावल, गहुँ, ज्यामिरको रससमेत मिलाई बिस्तारै

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिफारिससँग पकाई, माड जस्तो रहेपछि उतारेको मासु - स्निग्ध, सारक र भारी हुन्छ, वायु र पित्तलाई हटाउँदछ। बल बढाउँदछ। सन्धान गराउँदछ।

९५३ सेकुवा मासु

सं– शूल्बमांसम्।

यो– मासुका टुक्राहरूमा केही घिउ - नुनहरू मिलाई फलामको भिरमा उनी, भुङ्ग्रो आगोमा सेकाई पाकेको मासु अमृतसमानको हलका हुन्छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ। बल दिलाउँदछ। कफ र वायुलाई हटाउँदछ। केही पित्त गराउँदछ।

९५४. मासुको गोजी

सं– मांसशृङ्गाटकम्।

यो– मासुलाई मसिनो गरी काटी वा कुटी, पानीमा उसिनी उतारेपछि, हिङ, नुन, ल्वाङ, मरीच, अदुवा, सुकुमेल, जिरा, धनियाँ र कागती वा निबुआको रस मिलाई, घिउमा भुटी, पिठो बेलेको रोटीभित्र राखी घिउमा पकाएको रुचिकारक र भारी हुन्छ। वायु, पित्त र कफलाई शमन गर्दछ। **बल–** पुष्टि - वीर्य बढाउँदछ। वृष्य छ।

९५५. मासुको सुरुवा

सं– सिद्धमांसरसः।

यो– रुचि गराउँदछ। वायु र पित्तलाई हटाउँदछ। परिश्रम, श्वास र क्षयलाई शमन गर्दछ। दुब्लो, धातुक्षीण, सन्धिभग्न भएका, शरीर शुद्ध गराउन खोज्ने, स्मृति - तेज - बलहीन भएका, ज्वर वा कुनै रोगले क्षीण भएका, उरःक्षत भएका, स्वरहीन भएका र आँखा - कान आदि इन्द्रियको बल र आयुको इच्छा हुनेलाई अति उत्तम छ।

इति मांस वर्गः ॥२७॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ सन्धान वर्गः

९५६. काञ्जिक

सं– काञ्जिक, कञ्जिक, काञ्जी, कुण्डल, कुण्डगोलक, धान्ययोनि, धान्यमूल, कुल्माष, कुल्माभियुत, अम्लसारक । हि– काञ्जी, काँजी ।

अमिल्याएको अन्नका माडलाई काञ्जिक कहिन्छ । जस्तै : नयाँ माटाको भाँडोभित्र-बाहिर खाने तेलले लेपी पानी राखी, त्यसैमा रायो, जिरा, सिधेनुन, हिङ, सुठो, हलेदो, बाँसका कमला पात र भातको माड, गहतको झोलहरू अन्दाज - अनुभवबाट हाली, राम्रोसँग मुख बन्द गरी तीन दिन राखेपछि कपडामा छानेकोलाई काञ्जिक भनिन्छ ।

यो– गरम, तीक्ष्ण र अमिलो हुन्छ, हलका छ । रुचि र पाचन गराउँदछ । भेदक र वस्ति शुद्धिकारक छ । लेप गर्दा - दाह र ज्वरलाई हटाउँदछ । पिएमा वायु र कफलाई हटाउँदछ । शूल, शोथ, भ्रम, दाह, मुर्छा, पित्तज्वर, अजीर्ण, आध्मान, विड्बन्ध र आमदोषलाई शमन गर्दछ ।

यसैमा - माषहरूको फुरौलासमेत राखी बनाएको छ भने अझ बढ्ता गुण दिने हुन्छ र ती फुरौला पनि - ठण्डा, रुचिकारक, कफवर्धक र दाह, शूल, अजीर्णका नाशक हुन्छन् । नेत्ररोगमा भने हितकारक छैनन् ।

९५७. तुषोदक

बोक्रासहित काँचो जौ कुटी, भिजाई, अमिल्याएकोलाई तुषोदक कहिन्छ ।

यो– तीक्ष्ण, गरम र पाचक छ । हृदयको हित छ । वायु, पित्त, पाण्डु, कृमि र वस्तिपीडालाई हटाउँदछ । भोक जगाउँदछ । रक्तपित्त गराउँदछ । भेदक छ । पाकावस्थामा पिरो छ ।

९५८. सौवीर

काँचो वा पाकेको जौ, फली - बोक्रा छुटयाएकोबाट पूर्वोक्त प्रकारले बनेकोलाई सौवीर कहिन्छ ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो– अमिलो र दीपन छ। तृप्तिकारक र बलदायक छ। ग्रहणी, अर्श, कफविकार, उदावर्त, मस्तकदोष, आनार्ह, अङ्गमर्द र हड्डीको पीडालाई शमन गर्दछ। भेदक छ।

९५९. आरनाल

बोक्रा छुट्याएको काँचो गहुँ, काँचो वा पकाएकोबाट पूर्वोक्त झैँ बनेकोलाई आरनाल भनिन्छ।

यो– पाकावस्थामा पिरो छ। भेदक छ। वातदोष र श्लेष्मदोषलाई हटाउँदछ। रगत र पित्तलाई कोप गराउँदछ। हारीतका मतमा - भोक जगाउँदछ, रुचि गराउँदछ। खाएको वस्तुलाई पचाउँदछ। वातदोष, कफदोष र शूललाई हटाउँदछ।

९६०. धान्याम्ल

धान - चामलबाट वा कोदोबाट पूर्वोक्त प्रकारले बनेकोलाई धान्याम्ल भनिन्छ। **यो**– हलका र प्यारोलाग्दो हुन्छ। भोक जगाउँदछ। सबै प्रकारका वातरोगमा र अरुचिमा हितकारक छ।

९६१. शिण्डाकी

मूलाका पातको रसमा रायोको चूर्ण मिलाई अमिल्याएको, अथवा तोरी, सस्यूँका पातका रसमा चामलको पिठो मिलाई बनेकोलाई शिण्डाकी भनिन्छ।

यो– रुचि गराउँदछ। भारी छ। पित्त र श्लेष्मालाई बढाउँदछ।

९६२. शुक्त

कन्द-मूल-फ़लहरूमा, तेल र नुन मिलाई, अमिल्याई बनेकोलाई शुक्त भनिन्छ।

यो– हलका छ। पाचन छ। रुचि गराउँदछ। तीक्ष्ण र गरम, रुखो र भेदक छ। कफदोष, पाण्डु र कृमिलाई हटाउँदछ। रक्तपित्त गराउँदछ।

९६३. चटनी वा अचार

सं– सन्धान।

कन्द-मूल-फलहरूमा रायो मिलाई साँधेकोलाई सन्धान भनिन्छ।

यो– विशेष हलका छ। रुचि गराउँदछ। पाचन छ। वायुलाई हटाउँदछ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

९६४. अरिष्ट

औषधिहरू पकाएको काँढाबाट बनेको (अमिल्याएको)लाई अरिष्ट भनिन्छ।

यो– लघुपाकी हुनाले पूर्वोक्त सबैभन्दा उत्तम छ। यसको **स्वभाव**– जुन - जुन वस्तुहरूबाट बनेको छ, उसै - उसै वस्तुको समान छ। विशेष गरी - हलका, पिरो र टर्रो छ। केही अमिलो भावको हुन्छ। भोक जगाउँदछ। पाचन गराउँदछ। सारक छ। पित्तदोष, वातदोष, कफ दोष, कुष्ठ, गुल्म, अर्श, शोष, शोफ, सङ्ग्रहणी, पाण्डु, प्लीहा, उदररोग, ज्वर, शूल, कृमि, क्लम र आनाहमा हितकारक छ।

९६५. आसव

काँचा औषधिहरू भिजाएको पानीबाट बनेकोलाई आसव भनिन्छ।

यो– जुन - जुन वस्तुबाट बनेको छ, उसै-उसै समान गुणको पनि हुन्छ। विशेष गरी - वायुलाई हटाउँदछ। मुखलाई प्रिय गराउँदछ। कडा मदको हुन्छ। स्निग्ध, भारी र ग्राही छ। भोकलाई जगाउँदछ। रगत, मासु, कफ र **बल**– पुष्टि - मेदा, स्त्रीको दुधलाई बढाउँदछ। ग्रहणी, गुल्म, मूत्राघात, अर्श र शोफमा हितकारक छ।

९६६. मदिरा, रक्सी

सं– मद्य, सीधु, मैरेय, मिरा, मदिरा, सुरा, कादम्बरी, वारुणी, हाला, बलवल्लभा, मेधावी, कापिशायनी। **हि**– मदिरा, दारू। **ब**–मदिरा, मद। **म**– दारु, मद्य। **क**– सरे, साराई।

स्वभाव– पिरो, तितो, टर्रो र स्वादिलो छ। तीक्ष्ण र गरम छ। पाकावस्थामा अमिलो छ। रुचि गराउँदछ। भोक जगाउँदछ, तुष्ट गराउँदछ। विकासी र हृदयको हित छ। झाडा-पिसाबलाई खुलाउँदछ। नाडी र वस्तिस्थानलाई शुद्ध गराउँदछ। स्वर खुलाउँदछ। बल, वर्ण, आरोग्य र पुष्टि गराउँदछ। कफ, वायु, आनाह, र शूललाई हटाउँदछ। रगतलाई बिगार्दछ। विष लागेको, शोकमा परेको र मन्दाग्नि भएकोलाई हितकारक छ। सात्त्विक स्वभावकाले पिएमा हाँस्नु-गाउनु गराउँदछ। राजसिकवालालाई - साहस दिलाउँदछ। तामसिकवालाले पिएमा- निद्रा र आलस्यहरू गराउँदछ। **यो**– बलको र समयको विचार पुऱ्याई पिउँदा - अमृतसमान हुन्छ। बेविचारबाट सेवन गरेमा - विषसमान हानिकारक हुन्छ।

निषेध - अति लाहु, दुर्गन्धी, भारी, बेरसको, किरा परेको, चर्को स्वादको र बाक्लो, दाहकारक हुन्छ। फोहोर भाँडामा रहेको, नयाँ, चिप्लो, घिनलाग्दो, धमिलो, तातो र गरम वस्तुसँग मिसिएको वा कडा वस्तु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मिसिएको पनि कदापि उपयोग नगर्नू। स्वास्नीमानिस र ब्राह्मणले पदि कदापि सेवन नगर्नू, बुद्धि - शुद्धिलाई भ्रष्ट गराउने स्वभावको छ।

यो– अरिष्ट, सुरा, वारुणी, सीधु, आदि गरी धेरै जातको हुन्छ, अर्थात् अमिल्याई - लाहु भएको पिउने वस्तुलाई मद्य भनिन्छ।

जस्तै निम्नोक्त प्रकारले फरक मानिएको छ :

९६७. सुरा

मार्सी वा षठिया चामलबाट बनेको मदिरालाई सुरा भनिन्छ।

यो– भारी र ग्राही छ। कफ, मेदा, बल र पुष्टि गराउँदछ। स्त्रीका स्तनमा दुध बढाउँदछ। शोथ, गुल्म, अर्श, ग्रहणी र मूत्रकृच्छ्रमा उपयोगी छ।

९६८ वारुणी

पत्थरमा पिनेको- पुनर्नवाबाट बनेकोलाई र ताड, खजुरहरूका रसबाट बनेकोलाई वारुणी भनिन्छ।

यो तीक्ष्ण र हलका छ। हृदयको हित छ। पुष्टि गराउँदछ। कफ र स्त्रीको दुधलाई बढाउँदछ। पिनास, आध्मान, विबन्ध, शुल, श्वास, कास, वमन, गुल्म, अर्श र मूत्रकृच्छ्रमा उपयोगी छ।

९६९. सीधु

यो– पक्वरस र शीतरस गरी दुई जातको हुन्छ।

उखुको पकाएको रसबाट बनेकोलाई पक्वरस-सीधु र काँचो रसबाट बनेकोलाई शीतरस-सीधु भनिन्छ। पक्वरस- श्रेष्ठ छ। स्निग्ध छ। रुचि गराउँदछ। स्वर खुलाउँदछ। भोक जगाउँदछ। बल, वर्ण, वायु र पित्तलाई बढाउँदछ। विबन्ध, मेदा, शोथ, उदरशोफ, अर्श र कफरोगमा उपयोगी छ। आमातिसार र ग्रहणीमा पनि हितकारक छ। शीतरसं- लेखन छ। पक्वरसभन्दा गुणमा कमी छ।

९७०. दाखको मदिरा

सं– द्राक्षामदिरा।

दाखबाट बनेको मदिरा- बढिया छ। स्निग्ध र रुचिकारक छ। भोक जगाउँदछ। स्वच्छ र हलका छ। केही गरम र लेखन छ। कोमल छ। बल, पुष्टि, वर्ण, शुक्र र वायुलाई बढाउँदछ। केही पित्त गराउँदछ। शोष, मेदा, क्लेद, पाण्डु, अर्श, कफ, कृमि, मेह, कामला, रक्तपित्त, कुष्ठ, विषमज्वर र रक्तार्शमा उपयोगी छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नयाँ मदिरा- पूर्वोक्त सबै जातका - ठण्डा र वात - पित्त - कफवर्धक, त्रिदोषजनक, दाहकारक, विशद, भारी, दुर्गन्ध, वृंहण र हृदयको अहित छ ।

पुरानो मदिरा- सबै हलका र सुगन्धी छ। भोक र रुचिलाई बढाउँदछ। रिङ्गटा लगाउँदछ। वृष्य र हृदयको हित छ। नसाहरूलाई शुद्ध गराउँदछ। नुनिलोबाहेक अरू रसका पदार्थहरूसँग सेवन गर्दा कफलाई हटाउँदछ। वातदोष, कृमिदोष र अरू सबै रोगमा पनि हितकारकै छ।

मदिरा- विधिपूर्वक योग्य मात्रा गरी, बलाबलको विचार र समयको विचार पुऱ्याई हितकारक अन्नका साथ पिएमा अमृतसमान गुण दिने हुन्छ। किनभने मदिरा स्वभावैले अन्नसमान गुणकारक छ। परन्तु - विनारीतले जसो पायो उसै पिउनाले रोगहरू गराउने हुन्छ।

निषेध- परिश्रमले थाकेको, ज्वरले पीडित भएको, बुद्धिको थकोट भएको, विषालु वस्तु पिएको, सर्पले डसेको र शोफ, शोष, पाण्डु, क्षय, अपस्मार, जलोदर, रक्तपित्त, श्वास, रोग भएको र परेला बटारिएकोलाई कुनै जातका पनि मदिरा हितकारक छैनन्।

९७१. मुखमा - लशुन, मदिराहरूको गन्ध हटाउने उपाय

मोथे, देवीसरोको फल, कूट, जिरा, धनियाँ, सुकुमेल वा अलैंचीहरू मिलाई चपाउनाले स्वाभाविक मुखको दुर्गन्ध र लशुन मदिराहरूको दुर्गन्ध हट्दछ।

इति सन्धान वर्गः ॥२८॥

नमः शिवाय ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वस्तुबोधक शब्दानुक्रमणिका

अनुक्रमणिका-क्रम

नेपाली भाषा
संस्कृत भाषा
हिन्दी भाषा
बङ्गाली, महाराष्ट्री, कर्नाटकी भाषा
लैटिन/ल्याटिन भाषा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाली शब्दानुक्रमणिका

शब्द	क्रमाङ्क
अ	
अंशूदक	८०१
अकर्करा	६५९
अगस्ति	४५८
अगुजे बयर	५६९
अगुरु	६३८
अङ्कोल	४२७
अङ्गुर	५५६
अजमोदा	२१७
अजयपालको बोट	७३४
अजयपालको गेडा	७३५
अञ्जीर	५९९
अत्तर गुलाफ	४६१
अतिवलु	९६
अतिरस	२२४
अतिसानो गोठाले काँक्रो	३३
अतिसानो फिक्का रातो झुसे दुधेझार	१५६
अतिसेतो श्रीखण्ड	६१४
अतिसेतो कमल	५०६
अदुवा	१८५
अन्न	७४९
अपराजिता	२६
अपामार्ग	९१
अफिम	७३७
अफिमको बोट	७३६
अवजुस	५५६
अभ्रक	६८९
अमला	५७३
अमारो	५७६
अमिली	५७५
अमिलीको सर्वत	७९७
अमिले लहरो	४७
अमिलो आँप	५२०
अमिलो टाँकी	४१६
अमिलो पालुङ्गो	३१३
अमिलो बेथे	३१३
अमिलो वेल	५८२
अमृसो	३९५
अम्फी	४२७
अम्बर	२०५
अम्बा	६००
अरिष्ट	९६४
अरीण	३७१
अरीणको तेल	८७८
अर्खु	३६५
अर्चल	२२०
अर्नाको मासु	९४०
अलैंची	२०७
अल्लो	१७१
अशोक	४५२
अश्वगन्धा	९९
असिनाको पानी	८००
असुरो	७८
आ	
आँक (रातो)	७४१
आँक (सेतो)	७४२
आकाशवेली	१८
आँकुरीफूल	४२
आँखलेझार	३९४
आँखातरुआ	१७८
आँट	६०१
आतसीकाँच	७२६
आनूप भूमि	८००
अनूपको पानी	८००
आँप	५१६
आँपको चटनी	७९६
आँपको चाना	५१७
आँपको फूल (मुजुरी)	५१९
आँपको माडा	५१८
आँपको मुरब्बा	५२३
आँपको सर्वत	७९५
आफै मरेका जन्तुको मासु	९४६
आरनाल	९५९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
आरारुट	२९०
आरु	५५५
आलस	७६८
आलसको तेल	८७४
आलु	३३१
आलुचा	५५५
आसव	९६५
आशापुरी गुग्गुल	६५०
इ	
इनारको पानी	८००
इन्द्रकमल	१२४
इन्द्रजौ	४२०
इसबगोल	१२५
इस्पात	६७६
उ	
उखर भूमिको नुन	२१६
उखु	८९१
उँटकटेरी	४१८
उटनीको दुध	८२१
उम्रेको पानी	८००
उशीर (देशी)	६६६
उशीर (पहेँलो)	६६७
उशीर (नेपाली)	३८२
ऊ	
ऊम्बी (जौ, गहुँको होरा)	७९२
ऋ	
ऋतुहरीतकी	५९३
ऋद्धि	१३६
ऋषभक	१३३
ए	
एकखुरेको दुध	८२०
एक्लेवीर	३६०
ऐ	
ऐंको घिउ	८६०
ऐंको कोशा	२७०
ऐंको डकु	२७०
ऐंको तेल	६१०
ऐंको सुकेको चाना	२७०

शब्द	क्रमाङ्क
ऐभ्रेरु	१४९
ऐरेलु	२२
ऐरेलु (ठुलो)	२३
ऐरेलु (विहीजत्रो सानो)	२४
ऐसेलु	३७
ओ	
ओखर	५४६
ओखरको तेल	५४८
ओडारमा रहने जनावरको मासु	९०३
ओल	२८४
ओलमिश्री	८९६
औ	
औलेवयर	५६९
क	
कङ्कोल	६३६
कंधनी	९६
कच्चेडो	७१
कचुर	२५२
कछुवाको मासु	९४३
कंचिर्नु	६१
कंचिर्नेपाते बाँको	३०४
कटसरैया	४९०
कढी (काँचो)	८४८
कढी (पकाएको)	८४९
कण्टकारी	७१
कण्टकारी (सेतो फुल्ने)	७२
कत्ले देशी सल्लो	५८६
कदम	४३४
कनकचम्पा	४६५
कनिकेकुरो	१२८
कपास	१२०
कपुर	६३०
कपुरको तेल	८८२
कपुरपाती	६५८
कपुरहलेदो	२५१
कमरख	५५७
कमल (केही सेतो)	५०५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
कमल (अति सेतो)	५०८
कमल (रातो)	५०७
कमल (निलो)	५०८
कमलका फूलको मह	५१५
कमलकन्द	५१३
कमल केसर	५१४
कमलको डाँठ	५१२
कमलगट्ठा	५११
कमला	५७७
कयेथ	५८२
करमको साग	३२८
करवीर	७३९
करही वृक्ष	४४९
करिचे	१६४
करीर वृक्ष	३७९
करेले लहरो	३९
करौंदा	५९१
कर्कटशृङ्गी	२३०
कर्कलो	२९२
कर्णालीनुन	२१०
कलछे लहरो	४
कलमी आँप	५३१
कलमीसोरा	२६२
कलिलो बोकाको मासु	९३६
कवाबचिनी	२१८
कवै	१०६
कसुर	४८
कसौंदी	११६
कस्तूरी	६२७
कस्तूरीबेली	४७९
का	
काउछे सिमी	३४०
काउछो	१३
काकचुच्चे	३४
काकजङ्घा	१०९
काकोली	४
काँक्रो	३४८
काँक्रोको बियाँ	३४८
कागती	५७८
कागतीको सर्वत	७९८
कागजी बदाम	६०७
कागजी बदामको तेल	६०७
कागुनू	७७३
कागुनू (ठुलो)	७७४
काँच	७३१
काँचको नुन	२११
काँचो कढी	८४८
काचो दुध	८२४
काजु	६१२
काञ्जिक	९५६
काठी ज्यामिर	५८०
काठे अमला	५७४
काठे केरा	५३०
काठे चापो	५०४
काठे पिपल	५६३
काँढा नहुने लज्जालु	१६३
काँढे ताल	४१३
काँढे बोट दुरालभा	७५
काँढे मयल	४५१
काँढे सल्लो	५८६
काँढे सल्लोको खोटो	६५३
काँढे साकिनू	८६
कानमा तेलको गुण	८८७
काने सिन्को	४९
काफल	४११
काभ्रो	४१६
कालीकाठको गेडा	१९३
काली ज्यामिर	५८०
कालीमाटी	७०५
कालो कपास	११९
कालो जटामसी	६४६
कालो जिरा	१९९
कालो दुबो	३८९
कालो निसोत	२३१
कालो नुन	२१०
कालो फूल हुने ऐसेलुको	३६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
लहरा	
कालो मुँग	७५५
कालो रायो	७७२
कालो लहरो	४०
कालो सारिवा	६५६
काश	३७९
काश्मीरी केसर	६२५
काष्ठागरु	६४१
काँसो	६७९
काहुलो	४३९
कि	
किम्बु	६०२
किराती श्रीखण्ड	६१८
किसमिस	५५६
कु	
कुकुरडाइनो	१५८
कुकुरमुता	५०
कुखुराको मासु	९२४
कुखुराको मासु (वनैयाँ)	९२५
कुचिला	७५४
कुट	६५४
कुटकी	२२३
कुटमिरो	३५८
कुटशिमल	३५८
कुटिलकोसा	३९९
कुन्दपुष्प	४८७
कुन्दरु	३५५
कुवेराक्ष	३७३
कुभिण्डो	३३६
कुरिलो	१०२
कुर्सानी	१०६
कुलत्थाञ्जन	६९५
कुलञ्जन	१९६
कुवाको पानी	८००
कुश	३८०
कुशजस्तो पिर्हे	३८२
कुसुम	३२२
कुसुमको तेल	८७५

शब्द	क्रमाङ्क
कृ	
कृष्णजिरा	१९९
कृष्णागरु	६३९
के	
केतकी	४६८
केवरा (नेपाले)	७४६
केवरा (देशी)	४६८
केरा	५२९
केराउ	७६४
केराउको साग	७६४
केराको गानु	५२९
केराको बुङ्गो	३३५
केसर	६२४
केसरी रुख	४४०
केही मात्रो पहेँलो श्रीखण्ड	६१४
केही सेतो कमल	५०५
कै	
कैरुवा (आ)	१३१
को	
कोइरालो	४५३
कोक्याउने लहरो	४४
कोदो	७७८
कोसे अन्न	७४९
कौ	
कौडी	७०८
क्या	
क्यामुनु	४३५
क्षी	
क्षीरकाकोली	४
क्षु	
क्षुद्रधान्य	७४९
ख	
खजुर (साधारण)	५३४
खजुर (अति गुलियो)	५३५
खजुर (सानो)	५३६
खजुर (सुकेमानी)	५३७
खट्टे	७९०
खड्गेसिमी	३४१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
खनायो	५६७
खमारी	४१५
खयरको रुख	३६२
खयर (गट्नाउने)	३६३
खयर (सानो)	३६४
खर	३९१
खरायोको मासु	९१६
खरी	६९९
खरौटे	९४
खर्बुजो	३७४
खस (उसिर)	६६६
खसीको मासु	९३७
खस्रेटो	५६८
खा	
खाक्सी	४४२
खाने खयर	३६४
खाप्रे	७०३
खारी नुन	२१६
खि	
खिर्रो	४१९
खिरौलो (सानो)	१३४
खिरौलो (ठुलो)	१३५
खिर्नी	५४१
खु	
खुदो	८९१
खुरासानी ज्वानी	२६७
खुर्पानी	५५५
खुर्सानी	२६५
खे	
खेक्सा	३४३
खेतका मूलको पानी	८००
खेतको काँक्रो	३५१
खेचरी	७६५
खेचरीको साग	७६५
खो	
खोटो (काँढे सल्लोको)	६५३
खोटो सल्लोको	६६८
खोटो सिमलको	३५७

शब्द	क्रमाङ्क
खोस्री छरी खाने पखेरुको मासु	९०५
ग	
गङ्गाजल	८००
गडगडे	७८०
गद	२७८
गधहीको दुध	८२३
गन्धक	६८७
गन्धे	३२७
गट्नाउने खयर	३६३
गरुडपञ्जा	३०९
गहत	७६६
गहुँ	७५१
गहुँत	८६५
गहुँ, जौ आदि अन्नहरूको तेल	८७७
गहुँ, जौहरूको होरा	७९२
गा	
गाईको घिउ	८५६
गाईको दही	७२८
गाईको दुध	८१५
गाईको नौनी	८५१
गाइको मोही	८४४
गाइतेबारे	२०६
गाई दुहुने समय	८१५
गाई, बाखीहरूको मूत्रको प्रयोग	८६८
गाजरमूला (पहेँलो)	२७३
गाँजा	६३
गान्टेझार	१७५
गान्टेफूल	१७५
गान्टेमूला	२७२
गानुमा कपुर बास आउने दुधे लहरो	६५५
गि	
गिठो (तितो)	२९९
गिठो (मिठो)	३००
गिनेरी	४१२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
गु	
गुग्गुलधुप	६४८
गुँडमा रहने जीवको मासु	९१२
गुजराती अगरु	६४०
गुद (गुन्द्री बुन्ने)	४००
गुदेर गानु	२१९
गुफामा रहने जन्तुको मासु	९०३
गुम्पाती	१७५
गुराँस (वनमासं)	५
गुराँस फूल	३५९
गुर्जो	१
गुर्जोको सत्व	१
गुर्वो (तिलथोप्ले)	३०६
गुर्वो (तिनपाते)	३०७
गुलाफ	४५९
गुलाफ (बास नहुने सेतो)	४६०
गुलाफ (रातो)	४६१
गुलाफ (अत्तर)	४६२
गुलाफ (बाह्रमासे)	४६३
गुलाफ (बास हुने ठुलो सेतो)	४६४
गुलाफजामुन	६०४
गुहागरी सुपारी	५९६
गे	
गुरु	७०१
गो	
गोखुर	७४
गोठाले पान	५६८
गोडा हुने साना जन्तुको मासु	९१३
गोदावरी फूल	४८६
गोपीचन्दन	७०४
गोभी	३३२
गोभ्रेसल्लो	६२३
गोमेद	७२३
गोरखतुम्बा	१५
गोरखमुण्डी	१३८

शब्द	क्रमाङ्क
गोरोचन	६२९
गोलकाँक्री	३४४
ग्या	
ग्याठकोभी (गोभी)	३३४
ग्याण्टका	५०३
घि	
घिउ	८५५
घिउकुमारी	१४३
घिउकेरा	५३२
घिउसिमी	३३९
घिरौँलो	१०
घिरौँलोजस्तो काँक्रो	३४९
घु	
घुघी	७००
घो	
घोडताप्रे	१४८
घोडीको दुध	८२०
घोडेदुवो	३८९
घ्या	
घ्याम्पेतरुल	२९८
च	
चकमके	१२७
चखत्रो	२२२
चखेवाको मासु	९३०
चठेल करेला	३४३
चना	७६२
चनाको साग	७६२
चनाको क्षार	२६१
चनाको रोटी	७८५
चन्दापुरी सुपारी	५९६
चन्द्रकान्तमणि	७२७
चप्रा	२४५
चमेली फूल	४७०
चम्पापुरी सुपरी	५९६
चराको फूल	९३३
चराहरूको मासु	९१८
चरीअमिलो	१६३
चर्चरे लहरो	४१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
चम्सुर	११०
चा	
चाकु	८९२
चाकु, सखर मिलाएको दही	८३६
चाक्सी	५८१
चाखुरोको मासु	९३२
चाँगे	५०२
चादमारी	३०१
चाँदी	६७१
चापो	४६५
चाभो	१९०
चाभोको फूल	१९०
चि	
चिउरा	७८७
चिचिण्डाको रूपको काँक्रो	३५३
चिचिण्डो	३३८
चिण्डे	२२८
चितु	१९१
चितु रातो	१९२
चिनियाँ कपुर	६३१
चिनियाँ करेलो	३५४
चिनियाँ कुसुमफल	५५०
चिनी	८९४
चिनी मिलाएको दही	८३५
चिया	२६६
चिराइतो	४१०
चिरौंजी	५३९
चिलाउने(रुख)	४५६
चिरो पानी पिउने अवस्था	८०४
चिसो पानीको निषेध	८०५
चु	
चुक	५७५
चुँडी चुँडी खाने पखेरुको मासु	९०७
चुत्रो	२४३
चुन (खाने)	५९८
चुम्बक	६७७

शब्द	क्रमाङ्क
चुवा	४५७
चे	
चेप्टे पाङ्ग्रो	४२४
चेप्टे सिउँडी	७४०
चो	
चोप चिनी	१७५
चोपडलोको पानी	८००
चौ	
चौगडाको मासु	९१६
च्या	
च्याउ	६२
च्यु	
च्युली	३६९
च्युलीको तेल	८७९
छ	
छतिउन	६२१
छरी खोस्री खाने पखेरुको मासु	९०५
छा	
छानी निचोडेको दही	८३४
छि	
छिउके	१३९
छिकछिके सन	८२
छिटो छिटो चुंडी चुंडी खाने पखेरुको मासु	९०७
छु	
छुकुम	२३८
छो	
छोप (तिलको)	७६७
छोहोरा	५३८
छ्या	
छ्यापी	२८१
छ्यु	
छ्युके झार	५१
छ्युके वनतोरिया	१२
ज	
जगर	४३२
जङ्गली मृगहरूको मासु	९०१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
जटामसी	६४३
जडेलो	४५
जपापुष्प	४८९
जयन्ति	१०५
जरिङ्गो	५२
जलपाडरी (ली)	१७२
जलुको	२९४
जबाकस्तुरी	६२३
जबाखार	२६०
जस्ता	६७५
जहाजी नरिवल	५३३
जयपत्री	६३४
जाइफल	६३५
जाङ्गल भूमिको	८००
जाङ्गल भूमिको पानी	८००
जात र अङ्गका भेदले मासुको गुण	९४९
जातेतरुल	२९८
जामुनु	५२४
जामुनु ठुलो	५२५
जामुनु (नदीका किनारको)	५२६
जि	
जिम्बु	२०३
जिलेबो	७८६
जिरा	१९७
जिरा सेतो	१९८
जिरी	७
जीवक	१३२
जु	
जुक्रेत	३६५
जुनेलो	७५२
जुनेलोको चिनो	८९९
जुरेकाफल	५४१
जुही	४८४
जे	
जेठीमधु	३३७
जेब्रे	९०

शब्द	क्रमाङ्क
जै	
जै	७८२
जो	
जोगेलहरो	४१
जौ	
जौ	७५०
जौ आदि अन्नको तेल	८७७
जौको होरा	७९२
ज्या	
ज्यामिर	५८०
ज्वा	
ज्वानु	१८९
ज्वानुको पात	१८९
झ	
झरनाको पानी	८००
झि	
झिगनी	११
झिरेलहरो	४३
झु	
झुसे वनतोरिया	१२
झौ	
झौवा	१०१
ट	
टक्कर	४९२
टटेलो	४१३
टि	
टिमुर	५८३
टु	
टुनी	६३३
ट्या	
ट्यागुनु	३०१
ट्वा	
ट्वाकफूल	७४६
ठु	
ठुँगी खाने पखेरुको मासु	९०६
ठुलो ऐरेलु	२३
ठुलो कागुनु	७७४
ठुलो कुरो	४१९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
ठुलो केराउ	७६४
ठुलो खिरौलो	१३५
ठुलो जटामसी	६४४
ठुलो जामुनु	५२५
ठुलो दाँतेओखर	५४८
ठुलो नालुपाट	८४
ठुलो नीर	८९
ठुलो नेपाले उसिर	३८३
ठुलोपाते अमिलो लहरो	४७
ठुलोपाते सानो लज्जालु	१६६
ठुलो पिपला	१८१
ठुलो फणिर	५२५
ठुलो बयर	५६९
ठुलो वलु	९५
ठुलो विही	४६७
ठुलो मौलसरी	४६७
ठुलो मोथे	२६४
ठे	
ठेकीफल	१८२
ठो	
ठोटने	८७
ठोटरीको मासु	७१४
ड	
डल्लो पाङ्ग्रो	४२४
डल्लो भण्टा	३४५
डसी मरेकाको मासु	९४८
डु	
डुम्री	५६६
डो	
डोडीसाग	३२९
डोलोसिमी	३३९
डौ	
डौंठेनिहुरो	१५३
ढ	
ढड्डी	३७५
ढु	
ढुकुरको मासु	९३१

शब्द	क्रमाङ्क
त	
तगर	४९२
तताई सेलाएको पानी	८१०
तताएका दुधको दही	८३२
तताएको तातै र सेलाएको दुधको गुण	८२५
तरुल	२९५
तरुल निलो	९६
तरुल भैंसे	२९७
तरुल जाते वा घ्याम्पे	२९८
तर्बुजो	३६७
तलाउको पानी	८००
तलेवेली	४७७
ता	
ताका	११३
ताजा मासुको गुण	९४५
तातो पानीको निषेध	८११
तातो पानीको प्रयोग	८०९
ताप्रे	१२७
तामा बाँसको	२७५
तामाबाँस	२७५
तामो धातु	६७२
तारी	४६८
ताल (ड)	४३१
तालको पङ्खा	४३१
तालको पात	४३१
तालको पानी	४३१
तालको फल	४३१
तालको मञ्जरी	४३१
तालमखाना	१२२
तालिसपत्र	३३९
ताल्वेझार	३९४
ति	
तितराको मासु	९२१
तितेकाँक्रो	३५०
तितेगाँठो	२९९
तिते करेलो	३४२
तितेपाती	१५७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
तितो गोलकाँक्री	२०
तितो तुम्बा	१४
तिदु	५४४
तीनपाटे गुदेझार	३९७
तीनपाते गुर्वो	३०७
तिल	७६७
तिलको तेल	७६७
तिलको तल	८७०
तिलथोप्ले गुर्वो	३०६
तिलको पिना	७६७
तिहुरी (त्युरी)	१०४
ती	
तीर	३७६
तु	
तुनी	६३३
तुरञ्जवीन (यवास शर्करा)	८९८
तुलसी	४९४
तुलसी बाबरी	४९७
तुसाराको पानी	८००
तुषोदक	९५७
तृ	
तृणकुङ्कुम	६२५
ते	
तेजपा	२३६
तेजव(मू)ल	६०५
तेमा	८९१
तेल	८६९
तलेको निषेध	८८९
तेल लगाई स्नान गर्नाका गुण	८८८
तै	
तैलङ्गी सुपारी	५९६
तो	
तोरी	७७०
तोरीको तेल	८७३
तोरीको साग	३२५
था	
थाकल	७७०
थाकल पहेँलो दुध फूल हुने	१३०
थु	
थुनेर	६६१
द	
दबदबे	४३६
दमना	४९३
दमाईँफल	५८७
दमौरा	४४१
दयालो	६२६
दहको पानी	८००
दही	८२७
दहीको तर	८४०
दहीको निषेध	८३८
दहीको पानी	८४१
दाख	५५६
दाखको मदिरा	९७०
दाँते ओखर सानो	५४७
दाँते ओखर ठुलो	५४८
दारिम	५४२
दार्जिलिङे करेला	३५४
दालचिनी	२३४
दालचिनीको तेल	२३४
दाही हुने पिपल	५६४
दि	
दियार (ल)	६२०
दियारको तेल	८८३
दु	
दुध	८१४
दुधको खराबी	८२५
दुधको तर वा मलाही	८२६
दुधको सात्म्यासात्म्य	८२४
दुध पच्ने उपाय	८२५
दुध फाटेको छोक्रा	८२५
दुध फाटेको पानी	८२५
दुधबाट झिकेको नौनी (मखन)	८५४
दुधेझार (ठुलोपाते)	१५४
दुधेझार (मसिनापाते)	१५५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
दुधेझार (अतिसानो फिक्का रातो झुसे)	१५६
दुधे मरुईलहरो	२७६
दुधे वर	५६०
दुधे बिराले लहरो	३०३
दुधे लहरो (साँढे गन्हाउने)	२९
दुबो (घोटे)	३८९
दुबो (निलो वा कालो)	३८९
दुबो (लहरे)	३८९
दुबो (सेतो)	३८९
दुरालभा (काढे बोटे)	७५
दुरालभा (लहरे)	७६
दुरालभा (सानो काँढे लहरे)	७७
दुरालभाको चिनी	८९८
दुलोमा रहने जन्तुको मासु	९०२
दुम्सीको मासु	९१७
दे	
देवदारु (देवार)	६२०
ऐंको तेल	८८३
देवीसरो	१०३
देशी केवडा	४६८
देशी झौवा	१००
देशी निम	४०९
देशी सल्लो	५६८
देशी महुवा	५५२
देहाते वयर	५६९
दो	
दोपहरे फूल	४८८
दोषविशेषमा मोहीविशेष	४४३
द्यौ	
द्यौनिगालो	३८८
द्रो	
द्रोणपुष्पी	१७५
ध	
धजेरो	२४८
धतुरो	७४७
धनियाँ	१८८

शब्द	क्रमाङ्क
धनियाँको सर्बत	७९९
धनुबाँस	२७५
धन्वन्तरि	५३
धा	
धान	७४९
धानको लावा	७८७
धान्याम्ल	९६०
धाम (मि) न	४३६
धारोष्ण दुध (गाईको)	८१५
ध्वा	
ध्वाँसे	१७८
धू	
धूपी	६६५
न	
नखी	६५७
नदीको पानी	८००
नदीका किनारको फणिर	५२६
नदीको नजीक बालामा	८००
उब्जेको पानी (विकर)	
नयाँ घिउ	८६१
ऐको प्रयोग	८६२
नयाँ पुराना अन्नको	७८२
स्वभाव	
नरिवल	५३३
नरिवलको तेल	८८५
नरिचो	३३०
नर्कट	३८७
नलुको	३०६
ना	
नाककोरे	६७
नागकेसर	२३७
नागरमोथे	२२६
नागबला	९७
नागेश्वर	२३७
ऐको रुख	४५५
नालुपाट	८३
नावोधान	७७५
नासपाती	१४९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
नि	
निगालो	३८७
निन्दित पानी	८०७
निबुआ	५७९
निम	४०७
निमको तेल	८८०
निर्विषी	२५०
निर्मली	५८७
निलो कमल	५०८
निलो तरुल	२९६
निलो तुथो	६८३
निषिद्ध दुध	८२५
निसोत (सेतो)	२३१
निसोत (रातो)	२३२
निसोत (कालो)	२३३
निहुरो	१५३
नी	
नीर	८८
नीर ठुलो	८९
नीरमणि	७२२
नु	
नुनढिकी	३२६
नुनपानीको खार	२५८
ने	
नेपाले उशीर	३८२
नेपाले उशीर ठुलो	३८३
नेपाले केवरा (डा)	७४६
नौ	
नौनी	८५०
नौनी ताजा	८५१
नौनी बासी	८५१
नौसादर	२६८
न्य	
न्यवाडी वेली (सानो)	४८०
न्यवाडी वेली (ठुलो)	४८१
प	
पकाएको कढी	८४९
पखेरुको फुल	९३३

शब्द	क्रमाङ्क
पत्थरकुङ्कुम	६६२
पद्मचाल्नु	२२१
पद्मकेसर	५१४
पद्माक्ष	५११
पद्मिनी	५०९
पनेर	५९१
पन्ना	७१९
पपिता (मेवा)	६११
पवै	३१८
पवै सानोपाते	३१९
पवै वनैया	३२०
पवै बगैँचे	३२१
परेवाको मासु	९२९
पर्वते महुवा	५५३
पर्वते निम	४०९
पर्वर	३
पलाश	४५४
पहाडिया अगुरु	६४१
पहाडिया गुग्गुल (गुँद)	६५१
पहेँलो उशीर	६६७
पहेँलो गाजरमूला	२७३
पहेँलो गुग्गुल	६४९
पहेँलो दुधे थाकल	१३०
पहेँलो लहरो	५८
पहेँलो शठी	२५३
पहेँलो श्रीखण्ड	६१५
पहलो सनपाट	८३
पा	
पाखानभेद	१४१
पाखी	५६५
पागानुन	२१४
पाटेघाँस	३९६
पाटेतोरियाँ	९
पाटेसिहुँडी	७४०
पाठा	२१९
पाडरी	१७३
पाते झुरो	१३६
पान	५९७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
पानरी	४०
पानवेगरको सुपारीको दोष	५९६
पानी	८००
पानीअमला	१६२
पानीका किनारको महुवा	५५३
पानी थोरै पिउने अवस्था	८०६
पानी पचने समय	८१३
पानी थोरै (थोरै थोरै बराबर पिउँदाको गुण	८०३
पानी पिउँदाको नियम	८१२
पानी-ओसमा रहने जन्तुको मासु	९०९
पानीलहरो	४५
पानी लिने वेला	८०२
पानीशिरोष	४२२
पानीसिपी	७१०
पानीसिमाली	४०२
पानी सफा गराउने विधि	८०८
पापड	७८८
पारसी अजमोदा	२६७
पारसी बोझो	१९५
पारिजात	४९१
पारिसपिप्पल	५६३
पारो	६८६
पालुङ्गो	३१५
पाषाणभेद	१४१
पि	
पिडार	४४८
पिँडालु	२९२
पित्तल	६८०
पिना (तिलको)	७६७
पिपरमेटको बोट	६६०
पिपल	६५१
पिपल दाही हुने	५६४
पिपलजरी	१८३
पिपला	१८०
पिपलामूल	१८३
पिर्है	३८६

शब्द	क्रमाङ्क
पिहे (जरामा अदुवाको वास आउने)	३८४
पिहे (सानो)	३८५
पिहे (रातो फुल्ने)	३८६
पिसाब	८६४
पु	
पुत्रञ्जीवी	४४७
पुदिना बाबरी	४९९
पुनर्नवा (सेतो)	१६८
पुनर्नवा (रातो)	१६९
पुनर्नवा (निलो)	१७०
पुरनी	४१
पुरानो घिउ	८६३
पुलाऊ	९५२
पुष्करमूल	२२९
पुष्पराज	७२०
पुष्पाञ्जन	६९४
पे	
पेस्ता	६०६
पै	
पैञ्यु	६६४
पैठानी लोध	२४७
पो	
पोस्तदाना	७३८
पौ	
पौडने पखेरुको मासु	९११
प्या	
प्याज (सेतो)	२८२
प्याज (रातो)	२८३
प्यू	
प्यूराको मासु	९२१
प्रि	
प्रियङ्गु	६२६
फ	
फटकिरी	६९६
फट्टीक	७२५
फणिर	५२४
फणिर ठुलो	५२५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
फणिर नदीका किनारको	५२६
फणिर सानो	५२७
फर्सी	३४६
फलमूलहरूको चटनी (अचार)	९६३
फल नहुने चठेलको बोट	१९
फलाट	४३०
फलाम	६७६
फलामको कीट	६७८
फलामको फल	१०३
फलामे धान	७७६
फलेदो	३६१
फा	
फापर	७८१
फालसा	५५८
फु	
फुटकाँक्री	३३७
फुस्रो मुँग	७५६
फुलगोभी	३३२
ब, व	
वकम	६१६
बकद्याङ्ग्रो	४२४
वकलासिमी	३३९
बकाइनु	४०८
बकुलपुष्प	४६६
बकुल्लाको मासु	९४२
बक्ची	८१
बगालमा रहने जनावरको मासु	९१०
बगेरोको मासु	९१९
बगैंचे पर्व	३२१
बज्रदन्ती	२६९
बट्टाइको मासु	९१९
बडधजेरो (बोट धजेरो)	४०५
बडहर	४५०
बढेमूल	३२
बढेर	६३६
बदाम (कागजी)	६०७

शब्द	क्रमाङ्क
वदामको तेल	६०७
वनओल	२८५
वनकपास	१२१
वनकुखुराको मासु	९२५
वनकुसुम	३२३
वनकेरा	५३१
वनगहत	१५०
बनगहते	६६
वनगोलकाँक्री	२०
वनजिरा	२०१
वनतुलसी बाबरी	४९८
वनदमना	४९३
वनदारिम	५५०
वनपर्वर	५४
वनपिपल	५६२
वनपिपला	१८२
वनप्सा	१७९
वनविमिरो	५७२
वनवेथे	१६०
वनवेली	४७८
वनमालीफूल	११५
वनमाष	५
वनमुँग	६
वनमूला	२७७
वनमोथे	२६४
वनहलेदो	२७८
बनेलको मासु	९३९
वनैयाधान	७७५
वनैयाँपवै	३२०
बन्दागोभी	३३३
बबूर	३६७
बबूर सानो	३६८
बबूर खोटो	३६८
बबूर फल	३६८
बयर	५६९
बयलको मुत	८६७
बर दुधे	५६०
बरपाते पाखान भेद	१४२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
बरफको पानी	८००
बरातिफूल	४७३
बर्रो	५९४
वर्षेको पानी	८००
ऐको परीक्षा	८००
वर्षेवेली	४७७
वंशलोचन	२४०
वंशो	३९२
वसन्तीफूल	४७३
बा, वा	
वाँको	३०५
वाँको (कंचिर्नेपाते)	३०४
बाखीहरूको मुत	८६८
बाखीको मासु	९३४
ऐ नव्याएकाको मासु	९३५
बाखिको घिउ	८५८
बाखीको दही	८३०
बाखीको दुध	८१७
बाखीको नौनी	८५३
बाखीको मोही	८४६
बाखे दुधे लहरो	६५६
बाज़रो	७५३
बाँझ	४४३
बाटुलपाते	३५
बाबरी	४९६
वारुणी (पुनर्नवाहरूको मदिरा)	९६८
वायुविडङ्ग	१९३
वालिगडी सुपारी	५९६
बालुवा	७१२
बाँस	२७५
बाँसपाते झार	३९५
बाँस हुने सेतो ठुलो गुलाफ	४६४
बासी दुध	८२५
बाह्रमासे आँक	७४३
ऐ सेतो ठुलो	७४४
बाह्रमासे गुलाफ	४६३
बाह्रमासे फूल	४८८

शब्द	क्रमाङ्क
बाह्रमासे सिमल	३५८
बि, वि	
बिचकनी दुधेलहरो	२८
विजयशाल	४४५
विडालकस्तूरी	६२८
बिमिरो	५७०
बिराले लहरो	३०२
बिराले दुधे	३०३
बिरेनुन	२१२
बिरौ	७३८
बिरौको तेल	८७६
विष	७३२
विषालुले डसी मरेकाको मासु	९४८
विही (ठुलो)	६८
विही (सानो)	६९
विही (सेतो फूल हुने)	७०
विहीजत्रो ऐरेलु	२४
बी	
बीरी	१४०
बु	
बुढेत्रो.	९०
बुढो र कलिलोको मासु	९४७
वृ	
वृद्धि	१३७
बे, वे	
बेगर	४३९
बेडुला	४४२
वेत	२७६
बेथे	३१२
वेथे (सानो)	३१४
बेनियमका दहीको दोष	८३९
बेपाने दन्ती	७३४
वेल	५८५
वेली	४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
वेल्लन्तरी	४०४
वेल्लोर	७२८
वो	
बोकाको मासु	९३४
ऐ कलिलाको	९३६
बोक्से ढ्याङ्ग्रो	४२४
बोभ्मो	१९४
बोडी	७५९
बोल	७१४
बोहरी	५८८
बोहरी सानो	५८९
ब्र	
ब्रह्मदण्डी	१७४
ब्रा	
ब्राह्मी	१४७
भ	
भकिअमिलो	२२०
भँगेरोको मासु	९२२
भटमास	७६०
भण्टा	३४५
भलायो	५४०
भा	
भाङ	६३
भु	
भुजापात	४३७
भुटेका गहुँहरू	७८७
भृ	
भृङ्गराज	१०८
भे	
भेडाको मासु	९३८
भेडीको घिउ	८५९
भेडीको दही	८३१
भेडीको दुध	८१८
भेडीको नौनी	८५४
भेडीको मोही	८४७
भै	
भैँअमला	१६१
भैँकटहर	६०८

शब्द	क्रमाङ्क
भैँसीको घिउ	८५७
भैँसीको दही	८२९
भैँसीको दुध	८१६
भैँसीको नौनी	८५२
भैँसीको मुत	८६६
भैँसीको मोही	८४५
भैँसेतरुल	२९७
भैँसेलहरो	३१
भो	
भोटेनुन	२१५
भोर्लो	५९
भ्या	
भ्याकुर	२९१
भ्याक्तोको मासु	९४४
म	
मइन	७०६
मकै	७७९
मखन	८५४
मखनको घिउ	८६०
मखन झिकी बनाएको दही	८३३
मखमलीफूल	१७६
मखाना	६०९
मजिटो	२४१
मटर	७६४
मटरफूल (नोलो फुल्ने)	१५९
मडुवाधान	७७६
मण्डूर	६७८
मदिरा	९६६
मदिराको निषेध	९७०
मदिसेसुँप	६५
मधानेफल	५५७
मधुविमिरो	५७२
मन:शिला	६९१
मयल	४५१
मयल काँढे	४५१
मरीच	१८६
मरीच (सेतो)	१८७
मरूआफूल	४९५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
मरुई लहरो	२
मर्हट्टी	९८
मलयागरु	६४२
मलाही	८२६
मसिनापाते दुधेझार	१५५
मह	८९०
महको चिनी	८९७
महामेदा	१३५
महिनाका भेदले माछाको स्वभाव	९१५
महिनाका भेदले हर्रोको स्वभाव	५९३
महिना महिनाको उत्तम पानी	८०१
महिना महिनाका भेदले	
दहीको स्वभाव	८३८
महुवा (देशो)	५५२
महुवा (पर्वते)	२४१
महुवाको खुदो	५५२
मा	
माछाहरूको मासु	९१४
माजुमफल	२६३
माणिक	७१६
मानचङ्गी नरिवल	५३३
माने	२८६
मारङ्गी	६६९
मालकागुनु	२५
ऐको तेल	८८१
मालदह आप	५२२
मालिङ्गो	२७७
माष	७५८
माषलहरी	५
मासु	९००
मासुको गोजी	९५४
मासुको सुरुवा	९५५
मासुको सेकुवा	९५३
माहुर	२४६

शब्द	क्रमाङ्क
मि	
मिठो गिठो	३००
मिश्री	८९५
मु	
मुखमा लशुन मदिराहरूको गन्ध हटाउने उपाय	९७१
मुग (हरियो)	७५४
मुग (कालो)	७५५
मुग (फुस्रो)	७५६
मुगा	७१८
मुग्रेलो	२००
मुचुकुन्दफूल	४८५
मुजुरको मासु	९२३
मुडिलो	१४५
मुण्डी	१३८
मुनका	५५६
मुमबदाम	६१०
मुर्दासङ्ख (ग)	७१३
मुलस (च) री	४६६
मुसलीकन्द	३१०
मुसवर	७१५
मुसाकाने	२१
मुसुरो	७६१
मू	
मूज	३७८
मूत्र	८६४
मूर्वाफल	४९५
मूल फुटी उठेको पानी	८००
मूला	२७०
मृ	
मृगआँखे गोठालेकाँक्रो	३५२
मृगका जातहरू र तिनका मासु	९०१
मृगीको दुध	
मे	
मेथी	२०२
मेदा	१३४
मेघागिरि	१४७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
मेवाफल	६११
मेषश्रृङ्गी	४१४
मेहरी (दी)	१२६
मै	
मैनफल	३७४
मैनाको मासु	९२७
मो	
मोगरवेली	४७४
मोचरस	३५७
मोटो लहरे चनेली	४७१
मोठ	७५७
मोती	७१७
मोतियावेली	४७६
मोतीसिपी	७०९
मोथे	२५५
मोसम	५८१
मोही	८४२
मोहीको प्रकार	८४२
मोहीको निषेध	८४३
मोही मिलेको मासु	९५१
मोहीलहरो	११३
मौ	
मौलसरी (मुलसरी)	७६६
मौलसरी ठुलो	४६७
र	
रक्तचन्दन	६१७
रक्सी	९६६
रत्नाउलो	३८
रसाञ्जन	६९३
रसिलो मासु	९५२
रहको पानी	८००
रहर	७६३
रा	
राइतो	८३७
राँगोको मासु	९४०
एको मुत	८६६
राङ्ग	६७३
राजवृक्ष	४१७

शब्द	क्रमाङ्क
राजवेली	४८२
राजावर्त	७२९
रातमा फुल्ने सान कमल	५१०
रातिगेडी	७४८
रातो अपामार्ग	९२
रातो आँक	७४१
रातो कमल	५०७
रातो गुलाफ	४६१
रातो चितु	१९२
रातो भुसे दुधेभार	१५६
रातो घाँस	४६६
रातो दुधे मुसेभार	१७७
रातोपाते अमिलेभार	१५२
रातोपाते फ्याक्से	२९३
रातो फुल्ने पिर्हे	३८६
रातो लट्टे	३१७
रातो बेथे (सानो बेथे)	३१४
रातो निसोत	२३२
रातो शिरीष	४२३
रातो श्रीखण्ड	६१९
रातो प्याज	२८३
रातो सकरकन्द	२८९
रामतोरियाँ	११२
रामनगरे बयर	१५१
रामरिट्ठा	४२५
रायो	७७१
रायोको तेल	८७१
रायोको शाक	३२४
रि	
रिट्ठा	४२६
रु	
रुआ (वा)	१२०
रुखकटहर	५२८
रुखमा रहने जन्तुको मासु	९०४
रुदन्ती	१४६
रुद्राक्ष	५८४
रु	
रूपामखी	६८२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
रे	
रेवाचिनी (रेवत्चिनी)	२२१
रो	
रोहटोको पानी	८००
ल	
लक्ष्मणाकन्द	३०८
लज्जालु (रातो)	१६५
लज्जालु (ठुलोपाते सानो)	१६६
लज्जालु (काँढा नहुने)	१६७
लट्टे सेतो	३१६
लट्टे रातो	३१७
लताकस्तूरी	५६
लशुन	२८०
लहसुनेमणि	७२४
लहरे चमेली	४७१
लहरे दुबो	३८९
लहरे दुरालभा	७६
लहरे पिपल	५६४
लहरे वेली	४७५
ला	
लावा (धान भुटेको)	७८७
लाभा (पक्षीविशेष) को मासु	९२०
लाहा	२४४
लि	
लिच्ची	१४६
लिसो	६६८
लु	
लुकाठ	६०३
लुड़े	१५१
ले	
लेकपाङ्ग्रो	४२४
लेकशल्लो	४२४
लो	
लोध	२४७
लौ	
लौका	१७
लौरेचमेली	४७१

शब्द	क्रमाङ्क
ल्वा	
ल्वाङ्	६३७
श	
शङ्ख	६९७
शङ्ख आदिका गुणमा रहने जीवहरूको मासु	२१९
शङ्खत्रो	२२२
शङ्खपुष्पी	४२
शङ्खिया	७३३
शमी	३६६
शयपत्री	४८३
शर	३७६
शरको बीज	३७७
शर्वत	७९४
शल्लो	६२२
शल्लोको खोटो	६६८
शा	
शालको रुख	४२८
ऐंको फल	४२८
शालधूप	६५२
शालंमिश्री	३११
शि	
शिग्रोट	११४
शिण्डाकी	९६१
शिमल	३५६
ऐंको खोटो	३५७
शिरमा तेल मल्नाको गुण	८८६
शिरीष	४२१
शिरीष रातो	४२३
शिलाजित	६८५
शिलारस	६४७
शिवलिङ्गी	८
शिशौ	४४४
शु	
शुक्त	९६२
शुगाको मासु	९२६
सुठो	१८४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
श्री	
श्रीखण्ड	६१३
ऐको लक्षण	३७६
श्रीरङ्गी सुपारी	५९६
स	
सकरकन्द (सेतो)	२८८
सकरकन्द (रातो)	२८९
सखर	८९३
सजिउन	५५
सठी	२५१
सतिवयर	७३
सतिशाल	४३३
सत्तु	७८९
सनपाट	८२
सनाइपत्ति	५७
सन्धान (चटनीविशेष)	९६३
समयो	६६३
समुद्रफल	२४९
समुद्रफेन	२५९
समुद्रशोष	४०१
सर्पको काफल	१०७
सस्यूँ	७६९
ऐंको तेल	८७१
ऐंको शाक	३२५
सलगम	२७२
सलीफा	६०१
सल्यानी करेला	३५४
सहस्रजरी	१४४
सहिञ्जन	२७४
सा	
साकिनु	८६
साज	४२९
साजिखार	२५७
साँढे गह्नाउने दुधे लहरो	२९
साँढे वा बयलको मुत	८६७
साधन	४३८
साधारण पकाएको मासु	९५०
सानो अमला	१६१

शब्द	क्रमाङ्क
सानोकाँढे दुरालभा	७७
सानो खजुर	५३६
सानो गुँद	४००
सानो जटामसी	६४५
सानो तितोतुम्बा	१६
सानो तिदु	५४५
सानो दाँतेओखर	५४७
सानो नालुपाट	८५
सानो न्यवाडीवेली	४८०
सानो पाङ्ग्रो	४२४
सानोपाते घोडटाप्रे	१४७
सानोपाते पवै	३१९
सानो फणिर	५२७
सानो बबुर	३६८
सानो विही	६८
सानो बेथे	२१४
सानो बोहरी	५८९
सानो मोथे	३९८
सानो रोहटोको पानी	८००
सानो शङ्ख	६९८
साभरनुन	२१३
सामाधान	७७७
सारिवा(सेतो)	६५५
सारिवा(कालो)	६५६
सालफुस्रो	५५८
सि	
सिकर्नी	७९३
सिङ्काउलो	२३५
सिङ्घमरोट	७११
सिङ्घाडा	२७९
सिजर	१००
सिन्दुरो आँप	५२०
सिन्दुरे फूल	४६९
सिन्दुरे रुख	७०७
सिन्दूर	६८४
सिधेनुन	२०९
सिपी	७०९, ७१०
सिप्लीकान	४४६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
सिन्तिघ्रो	४९
सिमल	३५६
ऐँको खोटो	३५७
सिमाली	१११
सिमी डोलो	३३९
सिमी काउछे	३४०
सिमी खड्गे	३४१
सिरीवारी	७९
सिरु	३९०
सिल्टिमुर	५९२
सिलाम	५०१
सिस्नु	८०
सिहुँडी	७४०
सिहुँडीको खार	२५९
सिधु	९६९
सिल	६४७
सिसा	६७४
सु	
सुकुटी (सुकेको मासु)	९४९
सुकुमेल	२०८
सुगन्धवाल	५००
सुठनी	२८७
सुन	६७०
सुनकेरा	५३२
सुनकेवडा	४६८
सुनटिकी	५८
सुनपाती	२३९
सुनामखी	६८१
सुन्तला	५७७
सुँप	६४
ऐँको साग	६४
सुपारी (बोट)	५९५
सुपारी (फल)	५९६
सुपारीको भेद	५९६
सुरा (मदिराको भेद)	९६७
सुर्ती	१३९
सुर्मा	६९२
सुलेमानी	५३७

शब्द	क्रमाङ्क
सू	
सूर्यकान्त	७२६
सूर्यमुखी	११८
से	
सेकुवा मासु	९५३
सेतीकाठ	४०६
सेतीगेडी	७४८
सेतो आँक	७४२
सेतो ठूलो बाह्रमासे	७४४
सेतो ओल	२८५
सेतो फुल्ने कण्टकारी	७२
सेतो गुलाफ (बास नहुने)	४६०
सेतो गुलाफ (बास हुने)	४६४
सेतो जिरा	१९८
सेतो दुबो	३८९
सेतो निसोत	२३१
सेतो प्याज	२८२
सेतो फूल हुने गन्ध आउने लहरो (पुत्रदात्री)	४६
सेतो फूल हुने विही	७०
सेतो लट्टे	३१६
सेतो बोझो	१९५
सेतो सारिवा	६५५
सेतो सकरकन्द	२८८
सेतो सनपाट	८४
सेतो हलेदा	२५२
सेल	७८५
सेलाएको पानी	८१०
सो	
सोमलता	३०
सौ	
सौचरनुन	२१०
सौवीर (आरनालभेद)	९५८
स्त्री	
स्त्रीको दुध	८२४
स्थ	
स्थलकमल	१२४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
स्या	
स्याउ	५५०
स्यू	
स्युँ	७२९
स्युँडे लहरो	६०
स्वा	
स्वाग	२५५
ह	
हडचुर	६१
हथञ्जोडी	३०९
हरिताल	६९०
हरियो दुबो	३८९
हरियो मुँग	७५४
हरिसा (मासुको पाकविशेष)	९५२
हर्चु	१४९
हर्रो	५९३
हलहले	९०
हलुवा	७८
हलुवावेत	५४३
हलेदो	२४२

शब्द	क्रमाङ्क
हलेसोको मासु	९२८
हस्तिनीको दुध	८२२
हा	
हाडेवयर	३७२
हात्तिकाने	१२३
हात्तिको मद	२५६
हात्तिदाँते मुला	२७१
हाँसको च्युरा	४०३
हाँसको मासु	९४१
हि	
हिउँको पानी	८००
हिङ	२०४
हिङ्गुल	६८८
हिरा	७२१
हिराकसी	७०२
हु	
हुरहुरे	११७
है	
हैदरावादी सुपारी	५९६
हो	
होरा	७९१,७९२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संस्कृत शब्दानुक्रमणिका

शब्द	क्रमाङ्क
अ	
अंशुक	२३६
अंशुमती	६६
अंशुमत्फला	५२९
अंशुदक	८०१
अकाय	७७९
अकोट	५९६
अक्ष	२१०, ५९४
अक्षत	७५०
अक्षपीडा	२४
अक्षिभेषज	२४७
अक्षोट	५४६
अगरु	६३९
अगस्ति	४५८
अगस्तिसत्त्व	७२३
अगस्त्य	४५८
अगुरु	६३८
अगूढगन्ध	२०४
अग्नि	१९१, १९२, ५४०
अग्निगर्भ	२०५
अग्निगर्भक	७२६
अग्निगर्भा	२५
अग्निज	२०५
अग्निजार	२०५
अग्निजिह्वा	७४६
अग्निज्वाला	९८, २४८
अग्निदमनी	८०
अग्निदाहक	१९२
अग्निध्मार	६१२
अग्निनिर्यास	२०५
अग्निफला	२५
अग्निमथन	४१२
अग्निमन्थ	४१२
अग्निमुखी	७४६
अग्निवल्लभ	६५२
अग्निबीज	६७०
अग्निशेखर	६२४
अग्निसम्भव	२०५, ३२३
अग्निसार	६९३
अग्रधान्य	७५३
अग्रिमाख्य	६०१
अङ्कोट(ल)	७२४
अङ्गधरा	१९३
अङ्ग(म्ल)सा	५९७
अङ्गारक	१०८
अङ्गारकमणि	७१८
अङ्गारवल्लरी	२२८
अङ्गारवल्ली	४२४
अङ्गारवृक्ष	३६९
अङ्गुलीफला	३३९
अच्युतावास	५६१
अजकर्ण	४२९
अजगन्धा	४९९
अजगन्धिका	४९६
अजडा	२६५
अजदण्डी	१७४
अजभक्षा	७७
अजमोदा	२१७
अजरा	३५, १४३
अजशृङ्गी	४१४
अजाक्षा	५६८
अजाक्षीरनाशः	४४२
अजाघृत	८५८
अजाजी	१९७, १९८
अजातक्र	८४६
अजादधि	८३१
अजादनी	७७
अजादीनां मूत्र	८६८
अजादुग्ध	८१७
अजानवनीत	८५३
अजान्त्री	२९, ३५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
अज्झटा	१६१
अञ्जन	६९२
अञ्जनकेशी	८८, ६६९
अञ्जनी	११९
अञ्जलिकारिका	१६५
अञ्जीर	५९९
अट्टहास	४८७
अणुज	५८३
अण्डगज	१२७
अण्डहस्ती	१२७
अतसी	७६८
अतसीतैल	८७४
अतिकन्दक	२९८
अतिकेसर	४६३
अतिक्षुद्रमत्स्या	९१४
अतिगन्ध	३८४, ४७४
अतिगन्धक	४६५
अतिगन्धालु	४६
अतिचरा	१२४
अतिछत्रक	३८४
अतिछत्रा	६४
अतितीव्रा	३८९
अतितेजनी	६०५
अतिदीप्य	१९२
अतिपत्र	२९८
अतिपत्रक	४४३
अतिमुक्तक	५४४
अतिमुक्तका	४८२
अतिमोदा	४८१, ४८६
अतियव	७५०
अतिरसा	२०६
अतिरुहा	३७
अतिवला	९६
अतिविषा	२२४
अतिसौरभ	५१६
अतिहीन मुहुर्मुहुर्वारिपानगुणा	८०३
अत्यम्ल	२२०

शब्द	क्रमाङ्क
अत्यम्लपर्णी	४१
अत्यम्ला	५७१
अत्यर्क	७४२
अत्यस्रफला	५८६
अद्रिकर्णी	२६
अद्रिज	५८३
अद्रिजतु	६८५
अधिककण्टक	७५
अधोमुखा	९०, १२८
अध:पुष्पी	९०, १२८
अध:शल्य	९१
अनघ	७४९
अनन्त	७५, ६८९
अनन्ता	३८९, ४१२, ६५५
अनन्नास	६०८
अनल	१९१, ५४०
अनलप्रभा	२५
अनार्यक	६४१
अनार्यतिक्त	४१०
अनिलघ्न	५९४
अनिलसार	५४४
अनिलान्तक	३६९
अनुकेसरा	२२६
अनुज	६६५
अनुजा	१४५
अनुष्णावल्लिका	३८९
अनूपज	१८५
अनूपालु	२९४
अनेकनिर्देशा	४७९
अन्त	६९७
अन्तरिक्षा	६८९
अन्त्रवल्लिका	३१
अन्धक	५८३
अन्धपत्रिका	२१७
अन्धपुष्पी	१२८
अन्न	७४९
अपत्यजीव	४४७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
अपत्रवल्ला	३१
अफ्दरुहा	१४९
अपदरोहिणी	१४९
अपराजिता	२६, १००, १०५
अपराजिता	१११, १५९, ३६६
अपर्वदण्ड	३७५
अपविषा	२५०
अपशोक	४५२
अपाकशाक	१८५
अपामार्गै	९१
अपुष्पफलद	५२८
अपेतराक्ष्सी	४९४
अपुसुताजायामांस	९३५
अमृथक्त्वच	६००
अफल	१०१
अपफेन	७३७
अब्ज	५०५, ६९७
अब्जिनी	५०९
अब्द	२२५, ६८९
अब्दसार	६३०
अब्धिडिण्डिर	२५४
अब्धिफल	२४९
अब्धिमण्डूकी	७०९
अभय	६६६
अभया	५९३
अभिधारक	८५५
अभीष्ट	४५७
अभ्यञ्जन	८६९
अभ्र	२२५
अभ्रक	६८९
अभ्ररोह	७२४
अभ्रसार	६३०
अमर	६८५
अमरकण्टिका	१०२
अमरदारु	६२०
अमरा	२२, ८९,

शब्द	क्रमाङ्क
	१४३, ३८९, ४१८, ५६०
अमरी	२
अमरेष्टा	२२८
अमलमणि	७२५
अमदा(रा)	८९
अमितद्रुम	१२३
अमिलान्तक	४६२
अमृणाल	६६६, ६६७
अमृत	३००, ६८६, ७३, ७५८, ८००, ८१४
अमृतकदली	५३२
अमृतक्षार	२६८
अमृतफल	३, ५४९, ६००
अमृतफला	५५६, ५७३
अमृतरसा	५५६
अमृतलता	१
अमृतवल्ली	१
अमृतसम्भवा	१
अमृतसारज	८९६
अमृतस्रवा	४५, १४६
अमृता	१, ८, २२, २५, २३२, ३११, ३८९, ४९४, ५७३, ५९३
अमृतोत्पन्न	७०३
अमृतोद्भव	६८३
अमृतोद्भवा	३११
अमोघा	१९३
अम्बष्ठा	८७, १६३, २१९, ४८४
अम्वष्ठिका	२१९
अम्बा	८७
अम्बाला	८७
अम्बालिका	८७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
अम्बिका	८७
अम्बु	८००
अम्बुट	४१६
अम्बुज	५०५
अम्बुजन्मा	५०५
अम्बुधिफल	२४९
अम्बुधिस्रवा	१४३
अम्बुप्रसाद	५८७
अम्बुपसादन	८०८
अम्बुमल्लिका	३४२
अम्बुरुह	५०५
अम्बुवासी	१२४
अम्बुवाह	२२५
अम्बुशिरीषिका	४२२
अम्भ	८००
अम्भसार	७१७
अम्भोद	५०५
अम्भोधिपल्लव	२२५
अम्भोरुह	५०५
अम्ल	२२२
अम्लका	४७
अम्लघोलिका	१६३
अम्लजम्बीर	५७८
अम्लनायक	२२२
अम्लपत्रक	४१६
अम्लपत्रिका	१६३
अम्भपत्री	४७, १६३
अम्लपूर	२२०
अम्लफल	२२०, ५१६
अम्लबीज	२२०
अम्लभेदक	२२२
अम्ललोणिका	१६३
अम्वलती	१६३
अम्लवल्ली	३०७
अम्लवाटक	५७६
अम्लवाटिका	१६३
अम्लवाटी	५९७
अम्लवास्तुक	३१३

शब्द	क्रमाङ्क
अम्लवेतस	९७
अम्लवृक्ष	२२०
अम्लशाक	२२०, ३१३
अम्लसार	२२२, ४३१, ५७८
अम्लसारक	९५६
अम्लहिलमोचिका	३१३
अम्ला	१६३, ५७५
अम्लातकी	४७
अम्लान	४६२
अम्लाङ्कुश	२२२
अम्लिका	५७५
अम्लिकाफलपानक	७९७
अम्ली	५७५
अयस्कान्त	६७७
ओमल	६७८
अरणि	४१२
अरणिकेतु	४१२
अरण्यकदली	५३१
अरण्यकापासी	१२१
अरण्यकुलत्थिका	१५०
अरण्यकुसुम	३२३
अरण्यजाली	७७५
अरण्यजीर	२०१
अरणधान्य	७७५
अरण्यमुद्ग	७५७
अरण्यमुद्गा	६
अरणवासिनी	४१
अरण्यवास्तुक	१६०
अरण्यसूरण	२८५
अरलु	४१३
अरबिन्द	५०५, ५०७, ६७
अरिमर्द	११६
अरिमेद	३६३
अरिष्ट	२८०, ४०७, ४२६, ९६४
अरिष्टफल	४०७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
अरिष्टा	९७, २२३
अरुज	४१७
अरुण	४५५, ६२४, ६८४
अरुणाकमल	५०७
अरुणा	२२, २२४, २४१, ७४८
अरुणोपल	७१६
अरुष्कर	५४०, ६१२
अरूप	७५१
अर्क	११८, ७४१
अर्ककान्ता	११७
अर्कक्षार	२६२
अर्कचन्दन	६१७
अर्कदल	११८
अर्कपत्र	११८
अर्कपुष्पी	१५६
अर्कप्रिया	४८९
अर्कभक्त	११७
अर्कवल्लभ	४८८
अर्कवेध	२३९
अर्कहिता	११७
अर्घ्यार्ह	४८५
अर्जक	४९७
अर्जुन	४३९
अर्ण	८००
अर्णोभव	६९७
अर्थसाधक	४४७
अर्द्धचन्द्रा	२३१, २३३
अर्द्धतिक्त	४१०
अर्द्धसिद्धक	१११
अर्वुर	११५
अर्शोघ्न	१८४
अलक	४०९
अलक्तक	२४४, २४६
अलर्क	७४३
अलंवुषा	१३८, १६७
अलावु	१७

शब्द	क्रमाङ्क
अलिकुलसङ्कुल	४६३
अलिपत्रिका	१७१
अलिपर्णी	४१८
अल्पक	७५
अल्पक्षुप	१६६
अल्पजलपानावस्था	८०६
अल्पपत्रिका	९२
अल्पमारिष	१५१
अल्पास्थि	५५८
अवदातक	६६७
अबन्ध्या	३४३
अवनी	१४५
अवनीसार	५२९
अवरोही	५५९
अवल्गुजा	८१
अवाक्पुष्पी	६४, ६५
अवालुक	२९४
अविग्न	५५१
अविघ्न	५५१
अविप्रिय	७७७
अविषा	२५०
अव्यथा	१२४, ५९३
अशना	३३९
अशितजफल	५३३
अशिर	७२१
अशोक	४५२
अशोकरोहिणी	२२३
अश्मकदली	५३०
अश्मगर्भ	७१९
अश्मगर्भज	७१९
अश्मघ्न	१४१
अश्मज	६८५
अश्मजतुक	६८५
अश्मन्तक	१६३, ४१६, ४५३
अश्मपुष्प	६४७
अश्मभेदक	१४१
अश्मलाक्षा	६८५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
अश्मोत्थ	६८५
अश्रुरोधनी	१६५
अश्वकर्ण	४३०
अश्वखुरा	२६
अश्वगन्धा	९९
अश्वघ्ना	६०५
अश्वत्थ	५६१
अश्वत्थभेद	५६४
अश्वत्थसंनिभा	५६२
अश्वत्थी	५६२
अश्वपुच्छा	५
अश्वमारक	७३९
अश्वमूत्रिका	५८६
अश्वाल	३७९
अश्वीदुग्ध	८२०
अष्टक	६२४
अष्टापद	६७०
असज	९००
असन	४४५
असार	६४१
असारदधि	८३३
असिता	८८
असिताञ्जनी	११९
असितालु	२९६
असितोत्पल	५१०
असिपत्र	३९७, ८९१
असिशिम्बी	३४१
असुराह्वय	६७९
अस्थिसंहारी	६१
अस्निग्धदारुक	६२०
अस्रपत्रक	११२
अस्रफला	३४४
अस्रबिन्दुछदा	३०८
असृक	६५८
अहिच्छत्रा	६४, ८९४
अहिफेन	७३७
अहिभयदा	१६१
अहिभुक्	३०१

शब्द	क्रमाङ्क
अहिमर्दनी	३०१
अहिमार	३६३
अहिमेद	३६३
अहिलता	३०१
आ	
आकल्लक	६५९
आकारकरभ	६५९
आकाशमांशी	६४५
आकाशमूली	४०३
आकाशवल्ली	१८
आखुकर्णी	२१
आखुपर्णी	७३४
आखुपाषाण	७३३
आगमावर्ता	४१८
आघट्टक	९२
आङ्गुल्य	११५
आजन्मसुरभिपत्र	४९५
आज्य	८५५
आटरुष	७८
आढकी	७०४, ७६३
आतृप्य	६०१
आत्मगुप्ता	१३
आत्मरक्षा	२३
अत्मशल्या	१०२
आत्मोद्भवा	५
आदित्यपत्र	११८
आदित्यभक्ता	११७
आद्य	७४९
आध्मानी	६६९
आनूप	८००
आनूपमांस	९०९
आप	८००
आपस्तम्भिनी	८
आपीत	६३३
आप्य	२१४
आफूक	७३७
आमघ्नी	२२३
आमरड	३७१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
आमय	६५४
आमलकी	५७३
आमिष	९००
आमोघा	४६१
आम्र	५१६
आम्रखण्ड	५२३
आम्रगन्धधृक्	६७
आम्रगन्धा	२५१
आम्रनिशा	२५१
आम्रपानक	७९५
आम्रपुष्प	५११
आम्रपेषी	५१७
आम्रातक	५७६
आम्रावर्त	५१८
आयुः	८५५
आयुष्मान्	१३२
आर	६७६, ६८०
आरकूट	६८०
आरग्वध	४१७
आरण्य	४३०
आरनाल	९५९
आरामशीतला	५०१
आरि	३६५
आरुक	५५५
आरेवत	४१७, ५४९
आर्घ्य	८९०
आर्तगल	४९०
आर्द्रक	१८४, १८५
आर्द्रमाषा	५
आर्द्रशाक	१८५
आर्द्रा	१८५
आर्षभी	१३
आल	६९०
आलु	२९१
आलुक	१०३, २९२, ३३१, ५५५
आवर्त	७२९
आवर्तकी	४३, ५५

शब्द	क्रमाङ्क
आवर्तनिका	४१४
आवर्तमणि	७२९
आवर्तमधुधातु	६८१
आवेगी	३५
आशापुरसम्भव	६५०
आस	६०८
आसंगिनी	५६०
आसव	९६५
आसवद्रु	४३१
आसुर	२१२
आसुरी	७७०
आस्फोटक	७४१
आस्फोटा	४७८
आस्फोता	२७, ६५५
आहेया	७३२
इ	
इक्षु	८९१
इक्षुकाण्ड	३७८
इक्षुगन्ध	७४
इक्षुगन्धा	१२२, ३०३३७९
इक्षुदर्भा	३९२
इक्षुपत्रक	७५२
इक्षुमण्डल	३७८
इक्षुर	१२२, ३७६, ३७९८९१
इक्षुरक	३७६
इक्षुवल्लरी	३०३
इक्षुवल्ली	३०३
इक्षुसार	८९२
इक्ष्वाकु	१४, १७
इङ्गुदी	३६९
इङ्गुदीतैल	८७९
इज्जल	४०१
इडाजात	६५०
इन्दीवर	५१०
इन्दीवरा	२८
इन्दु	६३०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
इन्दुकमल	५१०
इन्दुखण्डा	२३०
इन्दुचिर्भिटा	२२
इन्दुफल	७१७
इन्दुरत्न	७१७
इन्दुशफरी	४१६
इन्दुदारु	६२०
इन्द्रद्रु	४३६
इन्द्रनील	७२२
इन्द्रपुष्पी	७४६
इन्द्रयव	४२०
इन्द्रवचा	४२०
इन्द्रवल्लरी	२२
इन्द्रवारुणी	२२
इन्द्रसूनु	४३९
इन्द्राणिका	१११
इन्द्राणी	१०७
इन्द्रायुध	७२१
इल्लीसमस्त्य	९१४
इषु	३७६
इषुपुंखिका	८६
इष्टकापथिक	६६७
ई	
ईशानी	३६६
ईश्वरी	८, १९, १५७, ३०१
ईषद्गोल	१२५
उ	
उग्रकाण्ड	३९
उग्रगन्ध	२०४, २८०, ४११, ४६५, ४९७, ७६९
उग्रगन्धा	१८९, १९४, ४०६, ४९९
उग्रगन्धिका	२१७
उग्रवीर्य	२०४
उग्रा	१८९, १९४
उच्चटा	१६१, ७४८

शब्द	क्रमाङ्क
उच्चतरु	५३३
उच्चाटा	२२६
उच्छिष्ट	१९०
उज्ज्वला	२६५
उत्क	२३५
उत्कट	३७६
उत्कण्टक	१२९
उत्तमारणी	२८
उत्तानपत्रक	३७१
उत्पल	५०८, ६५४
उत्पलशारिवा	६५५
उदक	८००
उदकीर्ण	४२४
उदधिफल	२४९
उदरस्फुटा	१५८
उदश्चित्	८४२
उद्दाल	५८८
उद्दाला	३६५
उद्दानक	४२१
उदीच्य	५००
उदुम्बर	५६६, ६७२
उदुम्बरपर्णी	७३४
उदुम्बरी	५६८
उद्यानपाकी	४९०
उद्वाहवी	७०८
उद्वेग	५९६
उन्दुरुकर्णिका	२१
उन्मत्त	७४७
उन्मत्तिनी	६३
उपकुञ्चिका	२००
उपकुण्ची	२०८
उपकुल्या	१८०
उपचित्रा	७३४
उपदंश	६७, २७४
उपपुष्पिका	६१२
उपलभेदी	१४१
उपवट	५३९
उपविषा	२२४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
उपोदकी	३१८
उमा	७६८
उमाप्रिय	६५०
उमाभपत्रिका	१५२
उरुबूक	३७१
उल्ली	२८२
उवन्ती	१०७
उशीर	६६६
उषणा	१९०
उष्ट्रकण्ट	१२९
उष्टभक्षिका	७७
उष्ट्रिका	४१८
उष्ट्रीदुग्ध	८२१
उष्णपत्रिका	२६६
ऊ	
ऊम्बी	७९२
ऊरुस्तम्भा	५२९
ऊषण	१८६, १९१
ऊषणा	१८०
ऊषरज	२१६
ऊष(ख)ल	३९१
ऋ	
ऋक्षतण्डुला	९४
ऋक्षार्हा	१३५
ऋक्षप्रिय	१३३
ऋतुपरत्वेन दधिदोषगुणा	८३८
ऋतुपरत्वेन पेयं जलम्	८०१
ऋद्धि	१३६
ऋषभ	१३३
ऋषभक	१३३
ऋष्य	९०१
ए	
एकपत्र	३०५
एत्रपत्रिका	२५३
एकपर्णी	१५८
एकवीर	३६०
एका	२७७
एकाष्ठिल	४६७

शब्द	क्रमाङ्क
एकाष्ठीला	२१९
एडगज	१२७
एडहस्ती	१२७
एरका	४००
एरङ्गमत्स्य	९१४
एरण्ड	३७१
एररण्डचिर्भिट	६११
एरण्डतैल	८७८
एरण्डपुत्रिका	७३४
एरण्डफला	७३४
एर्वारु	३५०
एर्वारुक	३५०
एला	२०८
एलागन्धिक	१०३
एलाफल	१०३
एलालु	१०३
एलावालुक	१०३
एलाह्व	१०३
एलीयक	७१५
एल्वालुक	१०३
ऐ	
ऐन्दवी	८१
ऐन्द्री	२२, २०७,
	२०८
ऐरावत	५७७
ऐलेय	१०३
ओ	
ओखराडी	१६४
ओदनाह्वा	९४
ओदनिका	९३, ९४
ओष्ठपुष्प	४८८
ओष्ठोपमफला	३४४
ओराड्का	४८९
औ	
औद्दालक	८९०
औद्भिदजल	८००
औरिण	२६२
औषधीश	६३०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
औषरक	२१६
क	
कम्	८००
ककीरु	३३६
ककुद्मान्	१३३
ककुन्दर	५०
ककुभ	४३९
कक्षा	७४८
कक्षोत्था	२२५
कङ्कर	८४२
कङ्कतिका	९६
कङ्कत्रोटमत्स्या	९१४
कङ्कुष्ठ	७१३
कङ्केली	४५२
कङ्कोल	६३६
कङ्कोलक	६३६
कङ्गु	३२६, ७७३
कङ्गुका	७७३
कङ्गुनिका	७७३
कङ्गुनी	६२६
कचरिपुफला	३६६
कचामोदा	५००
कच्छप	६३२
कच्छपमांस	९४३
कच्छरुहा	२२६
कच्छान्तरुहा	३८९
कच्छुघ्नी	१००
कच्छुरा	१३, ७५, ७६
कज	५०५
कञ्चट	३८६
कञ्चुकी	७५०, ७६२
कञ्ज	५०५
कञ्जिक	९५६
कण्टकेटरी	२४३
कटभी	२५, २६, ४४६
कटम्भर	४१३
कटम्भरा	९५

शब्द	क्रमाङ्क
कटसारिका	४९०
कटाह्वय	५१३
कटिजा	७७९
कटु	४४, २२३, ४१३
कटुक	१८६
कटुकद्रुम	३५६
कटुकन्दरी	३७२
कटुकवल्लरी	४४
कटुकवल्ली	७६९
कटुकस्नेह	२०, ११०, २२३
कटुका	१८३, १८४
कटुग्रन्थी	८२
कटुतिक्तक	२०
कटुतुण्डिका	१४
कटुतुम्बिनी	१४
कटुतुम्बी	३४८
कटुदला	४१३
कटुपत्र	१३१
कटुपत्रक	४९७
कटुफल	३, ३७०, ६३६
कटुफला	१४
कटुभद्र	१८४
कटुमाञ्जरिका	९१
कटुमूल	१८३
कटुर	८४२
कटुरोहिणी	२२३
हटुवार्ताकी	७२
कटुबीजा	१८०
कटुवीरा	२६५
कटुशृङ्गार	३२७
कटुस्नेह	७६९
कटूषण	१८३, १८४
कट्फल	४११, ६३६
कट्फल	१२, ६८, १०६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
कट्फला	३४५, ३५२, ४१५
कट्वङ्ग	४१३
कट्वज	४१३
कट्वर	८४२
कट्वी	४४
कट्बीजनी	२२३
कठिञ्जर	४९७
कठिनफल	५८२
कठिना	५६९
कठिनी	६९९
कठिल्ल	१६८
कठिल्लक	१६८, १६८, ४९७
कठेरक	६३३
कडम्बी	३२८
कडहीन	२४७
कड्वी	७६४
कण	२०१
कणाक	६४९
कणकक्षार	२५५
कणजीर्णा	१९८
कणा	१८०, १९७, १९८
कणागुग्गुलु	६४९
कणादीप्य	१९८
कणिश	७८१
कण्टक	७४
कण्टकटेरी	२४३
कण्टकप्रावृत्ता	१४३
कण्टकरञ्ज	३७३
कण्टकलता	३७२
कण्टकाढ्य	४६३
कण्टकारी	७१
कण्टकालुक	७५
कण्टकिनी	७१, ३४५, ५३५
कण्टकिफल	६७

शब्द	क्रमाङ्क
कण्टकी	२६९, २७५, ५६९
कण्टतनु	६८
कण्टदला	४६८
कण्टपत्रफला	१७४
कण्टपत्रिका	३४५
कण्टपाद	४५१
कण्टफल	७४, १२९, ३७३, ५२८, ७४७
कण्टफला	१२, २४३, ३४२
कण्टवृक्ष	५९२
कण्टारिका	७१
कण्टारु	२७५
कण्टाल	३७४
कण्टालु	६८, १२९, ३४५, ३४९, ३६७
कण्टी	७४, ९१
कण्ठपुंखा	८६
कण्ठवृन्ताकी	३४५
कण्ठालकारक	३७९
कण्ठालु	८६
कण्ठीरवि	७८
कण्डूघ्न	४१७
कण्डूल	२८४
कण्डूला	४१
कत	५८७
कतक	५८७
कतफल	५८७
कतृण	३८२
कदम्बपुष्पा	१३८
कदम्बा	१२
कदली	५२९
कदलीपुष्प	३३५
कनक	११६, ४९०, ६४९, ६७०, ७४७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
कनकजो(लो)द्भव	६५२
कनकप्रभा	२५, ४८४
कनकप्रसदा	४६८
कनकप्रसून	४३४
कनकपुष्पिका	४८३
कनकरम्भा	५३२
कनकस्तम्भा	५३२
कनकारक	४५३
कनकाह्वय	२३७
कनीची	७४८
कन्था	७४०
कन्थारि	७४०
कन्दक	२९५
कन्दग्रन्थि	२८७, २८८
कन्दफला	३०२
कन्दमूल	२७०
कन्दर	१८५, ३९०
कन्दराल	५४६, ५६३
कन्दरोहिणी	१
कन्दलता	३०४, ३५४
कन्दला	३०७
कन्दली	५११
कन्दवर्द्धन	२८४
कन्दवल्ली	१९
कन्दवहला	३०७
कन्दसूरण	२८४
कन्दार्ह	२८४
कन्दालु	२९१
कन्दी	२८४
कन्दोत(ट)	५१०
कन्दोत्थ	५१०
कन्दोद्भवा	१
कन्यका	१४३
कन्या	१४३, २०७
कपटेश्वरी	७२
कपर्दक	७०८
कपर्दी	७०८
कपाली	१९३

शब्द	क्रमाङ्क
कपि	६४७
कपिकच्छु	१३
कपिकच्छुफला	३४०
कपिकच्छुफलोपमा	४०
कपिचूत	५६३, ५७६
कपिज	६४७
कपितैल	६४७
कपित्थ	१०३, ५८२
कपिप्रिय	५७६
कपिरसाढ्य	५७६
कपिरोमफला	१३
कपिलद्राक्षा	५५६
कपिलफला	५५६
कपिला	१४३, २१८, ४४४
कपिलशिंशपा	४४४
कपिलाक्षी	३५२, ४४४
कपिलोह	६८०
कपिलौला	२१८
कपिवल्ली	१८१
कपिविरोधी	१८६
कपिशीर्षक	६८८
कपीतक	५६५
कपीतन	४२१, ५६३, ५६५, ५७६
कपीष्ठ	५४१, ५८२
कपोत	९३१
कपोतचरणा	६६९
कपोतवका	१४७
कपोतवर्णी	२०८
कपोतवेगा	१४७
कपोतसार	६९२
कपोतान्धि	६६९
कपोताञ्जन	६९२
कफघ्नी	१००
कफान्तक	३६७
कफारि	१८४
कमण्डलु	५६३, ५६५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
कमल	५०५, ८००
कमलकन्द	५१३
कमलिनी	५०९
कमलोत्तम	३२२
कमाची	१०७
कम्पिल्ल	७०७
कम्बु	६९७
कम्बुकाष्ठा	९९
कम्बुपुष्पी	४२
कम्बुमालिनी	४२
कम्भाडी	३३६
कर	११५
करक	३७०, ४५३, ४५४
करका	३४२
करकजल	८००
करच्छद	४६९
करज	६५७
करजोडी	३०९
करञ्ज	४२४
करण्डफल	५८२
करपर्ण	११२, ३७१
करभप्रिया	७७
करभवल्लभ(व)	५४७, ५८२
करभा	४१८
करभादन	१२९
करभादनिका	७७
करमर्द	५९१
करमर्दक	५९१
करमर्दिका	५९१
करम्भा	२८
कररुह	६५७
करली	५२
करवडा	४१
करवल्ली	३४२
करवीर	७३९
करवीरभुजा	७६३
करवीरानुजा	७६३

शब्द	क्रमाङ्क
करहाट	३७४, ४४८, ५१३
कराम्ल	५९१
करालक	४९४
कराला	७६५
करिज	७७९
करिणिका	१९०
करिपत्र	२३९
करिल्लका	३४२
करीर	३७०
करीरग्रन्थिल	३७०
करेवर	६४७
कर्कटकिनी	२४३
कर्कटशृङ्गी	२३०
कर्कटा	२३०
कर्कटाह्व	५८५
कर्कटी	१२, ३४८, ३५०
कर्कन्धु	५६९
कर्कश	७०७
कर्कशछद	३
कर्कशछदा	११
कर्कशदला	४४१
कर्कशा	४१८
कर्कारु	३४६
कर्कोटका	३३६
कर्कोटकी	९, ३४३
कर्चूर	२५२
कर्णक	२९८
कर्णपूरक	४३४, ४५२
कर्णाभरणक	४१७
कर्णारि	४३९
कर्णिका	४१२
कर्णिकार	४१७, ४८३, ५०४
कर्णी	४८३
कर्दभी	४७४
कर्पटी	५६५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
कर्पराल	५४६
कर्पूर	६३०
कर्पूरतैल	८८२
कर्पूरा	२५१
कर्मर	५५७
कर्मरक	५५७
कर्मरङ्ग	५५७
कर्मार	२७५, ५५७
कर्बुदारक	५८८
कर्बुरा	१७३
कर्बूर	६७०
कर्षण	४१३
कर्षफल	५९४
कलटु	३२६
कलधौत	६७०
कलन	२७६
कलभ	७४७
कलमशालि	७४९
कलमी	११०
कलम्बक	४३४
कलम्बिका	३२८
कलम्बी	३१८, ३२८
कलम्बुट	८५०
कलम्बू	३२८
कलयज	६५२
कलशी(स)	७३
कलय	७६४
कलाया	३८९
कलायिनी	२२६
कलिका	४१८
कलिकारी	७४६
कलिङ्ग	३३७, ४१९
कलिङ्गबीज	४२०
कलिद्रुम	५९४
कलिमार	४२४
कलिवृक्ष	५९४
कल्क	६४७
कल्की	५९४

शब्द	क्रमाङ्क
कल्कीवृक्ष	५९४
कल्पक	२५२
कल्याङ्ग	१३१
कल्याणबीज	७६१
कल्याणिका	६९१
कल्याणिनी	९३
कल्याणी	५, ५७, ४२८
कल्यक	६५९
कल्हार	५१०
कवच	१३१
कबन्ध	८००
कवरी	२०३, ४९६, ४९९
कविकामत्स्य	९१४
कषाय	४२९, ७५९
कषाययावनाल	७५२
कषाया	७७, ५३४
कषायी	४५०
कसेरु	४८, २२५
कसेरुका	४८
कस्तूरी	६२७
कस्तूरीमल्लिका	४७९
कंस	६७९
कंसास्थि	६७५, ६७९
का	
काकघ्नी	४२४
काकघ्राणा	३४
काकजङ्घा	१०९, ७४८
काकजम्बू	५२६
काकणन्तिका	७४८
काकतिन्दुक	५४५
काकतुण्डक	६३९
काकतुण्डा(डी)	३४
काकदन्तीका	३४
काकनासा	३४
काकनीला	५२६
काकपान	४५१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
काकपीलु	३४, ५४५, ७४८
काकपुष्प	६६०
काकफल	४०७
काकफला	५२६
काकमाची	१०६
काकमाण्डी	४२४
काकमाता	१०६
काकमुद्गा	६
काकल	६५४
काकलीद्राक्षा	५५६
काकवल्लभा	५२६
काकवल्लरी	५८
काकबीजक	५४५
काकशिंवी	३४
काक(ल)स्फूर्ज	५४५
काका	३४०
काकाक्षी	३४
काकांङ्गोला	३४०
काकाण्ड	४०८, ५४५
काकाण्डी	२५
काकादनी	३४, ७४८
काकाम्र	६७
काकायु	५८
काकाह्वा	१०९
काकिनी	७४८
काकी	४
काकेक्षु	३७९
काकोदुम्बरिका	५६८
काकोदुम्बरिकाफल	५९९
काकोल	७३२
काकोली	४
काक्षी	७६३
काङ्गुणी	२५
काच	२११, ७३१
काचन	२३७
काचमल	२११
काचसम्भव	२११

शब्द	क्रमाङ्क
काचसौवर्चल	२११
काकोत्थ	२११
काचोद्भव	२११
काजूतक	६१२
काञ्चन	४६५, ६७०
काञ्चनक	४५३
काञ्चनकदली	५३२
काञ्चनक्षीरी	१३०
काञ्चनपुष्पक	११५
काञ्चनरस	६९०
काञ्चनार	४५३
काञ्चनिका	४८६
काञ्चनी	६२९
काञ्ज	४२८
काञ्जिक	९५६
काञ्जिका	७, ४७
काञ्जी	९५६
काण्ड	३७६
काण्डकटुक	३९
काण्डकण्ट	९१
काण्डकाण्टक	३७९
काण्डकीलक	२४७
काण्डज	७७९
काण्डतिक्त	४१०
काण्डपुंखा	८६
काण्डरुहा	२२३
काण्डशाखा	३१
काण्डिका	७६५
काण्डिनी	१५८
काण्डीर	३९
काण्डेक्षुरी	३७९
काण्डेर	१५१
कादम्बरी	९६६
कादम्बर्य	४३४
कान्त	६२४
कान्तपाषाण	६७७
कान्तपुष्प	४५३
कान्तलोह	६७७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
कान्ता	२०७, २१८, ६२६
कान्ताघ्रिदीहद	४५२
कान्तार	४५३
कान्तिदा	७९
कान्तिभूरुह	४२८
कापिशायनी	९६६
काम	५१२
कामकान्ता	४८२
कामना	१४९
कामफल	५२२
काममाल	४९७
काममोदी	६२७
कामरुपिणी	९९
कामवती	२४३
कामवल्लभ	५१६
कामवृक्ष	१४९
कामशर	५१६
कामाङ्ग	५१६
कामानन्द	६२७
कामायुध	५२२
कामिनी	१४९, २४३
कामी	१३३
कामेष्ट	५२१
काम्पिल(ल्य)	७०७
काम्बोजी	५, ८१
काम्भोजी	३६३, ७४८
कायस्था	२०७, २०८, ४९४, ५९३
कारवल्ली	३९, ३४२
कारवी	६४, ११०, २००, ३५४
कारस्कर	७४५
कारी	३६५
कार्तस्वर	६७०
कार्पासी	१२०
कार्मरी	२४०
कार्मुक	३६२, ४०१,

शब्द	क्रमाङ्क
	४०८
कार्श	२५२, ४५०
कार्स्य	६७८
कास्नी	१०२
काल	११६, १९२, ५४५, ६५२, ६५७
कालकुष्ठ	७१३
कालकूट	७३२
कालकूटक	७४५
कालजीरक	१९९
कालजाल	४३३
कालनिर्यास	६४८
कालपालक	७१३
कालपीलु	५४५
कालप्रियकरी	९९
कालमूल	१९२
कालमेषी	१९९, २३१
कालमेषिका	२४१
कालमोषी	८१
काललवण	२११
कालवृन्त	७६६
कालवृन्ती	४६१
कालसार	६३९
कालस्कन्ध	३६३, ४३३, ५४४४, ५६६
कालागरु	६३९
कालाञ्जनी	११९
कालादोला	८८
कालानुसारक	४९२
कालानुसार्य	६१५
कालानुसार्यक	६६२
कालिका	४, २३०
कालिन्द	३३७
कालिन्दा	२२३
कालिन्दिका	२३१
कालिन्दी	४४९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
काली	८८, ११९, १९९, २००, २३१, ७०४
कालीय	६२९
कालीयक	२४३, ६१५
कालेय	६१५
कालेयक	२४३, ६२४
काश	३७९
काशारु(लु)	२९१
काश्मरी	४१५
कार्मर्य	४१५
काश्मिरी	५५६
काश्मीर	२२९, ६२४
काश्मीरज	६२४
काश्मीरजीरका	१९९
काष्ठक	६४१
काष्ठकदली	५३०
काष्ठजम्बू	५२७
काष्ठदारु	६२०
काष्ठद्रु	४५४
काष्ठधात्रीफल	५७४
काष्ठपाटला	४६०
काष्ठवल्लिका	४४
काष्ठागरु	६४१
काष्ठिका	५३०
काष्ठीरसा	५२९
काष्ठील	७४३
कासकन्द	२९१
कासघ्न	५९४
कासनासिका	२३२
कासमर्द	११६
कासमर्दन	३
कासारि	११६
कासालु	२९१
कासीस	७०२
कासेक्षु	३७९
कांसिका	६
कास्य	६७९

शब्द	क्रमाङ्क
काहलापुष्प	७४७
कि	
किंकिणी	३७२, ४५१
किंकिरात	३६८, ४९०
किञ्जल्क	२३७, ५१४
किट्टी	६७८
किणिही	९१, ४४९
कितव	६६३, ७४७
किम्पाक	७४५
किरातक	४१०
किरातकान्त	६१४
किरीटी	४३९
किलाटक	८२५
किंशुक	४५४
किषल	७३२
की	
कीचक	२७५, ३८७
कीटघ्न	६८७
कीटमाता	४९
कीर	९००
कीरवर्णक	६६१
कीरेष्ट	४०७, ५१६, ५४६
कीर्णपुष्प	२७
कीलाल	८००
कीशपर्णी	९१
कीशरोमा	१३
कु	
कुकुट	७९
कुक्कुट	९२४
कुक्कुटमस्तक	१९०
कुक्कुटशिख	३२२
कुक्कुटा	५०२
कुक्कुटाण्डक	७४९
कुक्कुटी	३५६
कुक्कुर	६६१
कुक्कुरद्रु	५०
कुक्षिरन्ध	३८७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
कुङ्कुम	६२४
कुचन्दन	६१७
कुचफल	५४२, ५८२
कुचित	४९२
कुचैली	२१९
कुञ्चिका	२०२
कुञ्जरक्षार	२७०
कुञ्जरा	२४८
कुट	१९१
कुटक	५०५
कुटंगिका	६
कुटज	४१९
कुटजबीज	४२०
कुटजाफल	४२०
कुटजीव	४४७
कुटन्नट	२६४, ४१३
कुटपिनी	५०९
कुटलमस्तक	१९०
कुटिल	४९२, ६९७
कुटिला	६५८
कुटी	६४६
कुटुम्बक	३८४
कुटुम्बिनी	१५६
कुठेर	४९७
कुठेरक	४९७
कुटुहुँची	३५४
कुड्मल	५१०
कुणञ्ज	१६०
कुणञ्जर	१६०
कुणञ्जी	१६०
कुण्टरिका	५८६
कुण्टगोलक	९५६
कुण्डल	९५६
कुण्डलिनी	१, ७८६
कुण्डली	१३, ४५३
कुताला	४१६
कुटुम्बा	१७५
कुतुम्बिका	१७५

शब्द	क्रमाङ्क
कुतृण	३८२, ४०३
कुत्स	६५४
कुत्सित	३८३
कुत्सितशाल्मलि	३५८
कुद्दाल	४५३, ७७८
कुद्दालक	७७८
कुधान्य	७४९
कानट	४१३
कुनटी	६९१
कुनीली	१०४
कुन्त	७८०
कुन्तलवर्द्धन	१०८
कुन्तलोशी	५००
कुन्द	४८७
कुन्दुक	६५३
कुन्दुरुक	६५३
कुपाक	७४५
कुपीलु	४५
कुप्य	६७१
कुब्ज	९१
कुमारक	४४६
कुमारिका	२०७, ४७६
कुमारी	१९, १४३, ४५९
कुमारीसारतोद्भव	७१५
कुमुद	५१०, ६३०
कुमुदा	६६, २४८, ४०३, ४११, ४१५
कुमुदिनी	५०९
कुमुद्वती	५०९
कुम्भकारिका	१५०
कुम्भकारी	६९५
कुम्भकालुक	३२६
कुम्भतुम्बी	१५
कुम्भफला	३३६
कुम्भमद	२५६
कुम्भयोनी	१७५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
कुम्भबीजक	४२६
कुम्भसी	३५२
कुम्भालावु	१५
कुम्भिका	४०३, ४६१
कुम्भिनीबीज	७३४
कुम्भी	१७३, ४११, ४३५, ७३४
कुम्भीबीज	७३४
कुम्भोलूखलक	६४८
कुरङ्ग	९०१
कुरङ्गनाभि	६२७
कुरङ्गिका	६
कुरण्ट	४९०
कुरण्टी(डी)	५०२
कुरण्डिका	५०२
कुरव	७२४
कुरवक	४९०
कुरसा	९०
कुरी	७८२
कुरुट	७९
कुरुविंद	२११, ७१६, ७५८
कुरुविदा	२२५
कुरुवीरक	४३९
कुरूपय	६७३
कुलक	३
कुलकर्कटी	३५३
कुलञ्ज	१९६
कुलञ्जन	१९६
कुलत्थ	७६६
कुलत्था	१५०, ६९५
कुलत्थाञ्जन	६९५
कुलत्थिका	७६६
कुलपत्र	४९३
कुलमञ्जरी	६५१
कुलवर्णा	२३२
कुलाली(नी)	१५०, ६९५
कुलित्थ	७६६

शब्द	क्रमाङ्क
कुलिश	६१, ७२१
कुलिशद्रुम	७४०
कुली	६८, ७१
कुलीरशृङ्गी	२३०
कुल्माभियुत	९५६
कुल्माष	९५६
कुवङ्ग	६७४
कुवज्रक	७२८
कुवलय	५०७, ५१०
कुवेराक्ष	३७३
कुवेराक्षी	१७३, ४६०
कुब्जक	४६३
कुब्जकण्ठक	३६२
कुश	३८०
कुशरीर	४२९
कुशिक	४३०
कुशिंशपा	४४४
कुशेशय	५०५
कुष्ठ	६५४
कुष्ठघ्न	३
कुष्ठघ्नी	५६८
कुष्ठदोषापहा	८१
कुष्ठनाशन	३००
कुष्ठनाशिनी	१०६
कुष्ठसूदन	४१७
कुष्ठहन्ता	२९८
कुष्ठहन्त्री	८१
कुष्ठारि	३, ११८, ३६२, ६८७
कुसुमाञ्जन	६९४
कुसुमासव	८९०
कुसुम्भ	३२२
कुसुम्भतैल	८७५
कुस्तुम्बुरी	१८८
कुहिम	५४२
कू	
कूटशाल्मलि	३५८
कूटस्थ	६५७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
कृतामोद	६३२
कृपमत्स्या	९१४
कृपा	३४०
कृचशीर्षक	१३२
कृर्चशेखर	५३३
कृलेचराः	९१०
कृष्माण्ड	३३६
कुष्माण्डी	३३६, ३४६
कृ	
कृकर	१९०
कृकरा(ला)	१८०
कृच्छ्रारि	४०४
कृतक	२१२, ६९३
कृतच्छिद्रा	११
कृतत्राणा	१४५
कृतफल	६३६
कृतमाल	४१७
कृतवेधना	११
कृत्रिम	२११, ६१८, ६३१, ६३२
कृत्रिमक	२१२, ६४७
कृत्रिमरत्न	७३१
कृमिकंण्टक	१९३
कृमिघ्न	२८२, २९९, ३६१, ४४५५, ५४०
कृमृघ्नी	१३९
कृमिज	६३८
कृमिजघ्न	६४१
कृमिजलज	७००
कृमिरसाञ्जन	६९४
कृमिवारी	७००
कृमिशङ्ख	७००
कृमिसु	७१०
कृमीलक	७५७
कृशशाक	१३१
कृशानु	१९१

शब्द	क्रमाङ्क
कृषिका	२१
कृषिलोह	३७६
कृष्ण	१८६
कृष्णकाष्ठक	६३९
कृष्णगर्भ	४११
कृष्णचञ्चुक	७६२
कृणचूडिका	७४८
कृष्णजतु	२४५
कृष्णजीरक	१९९
कृष्णतुलसी	४९४
कृष्णधत्तुरक	४७
कृष्णपर्णी	४९४
कृष्णपाकफल	५९१
कृष्णपुष्प	७४७
कृष्णबीज	६०, ५४३, ६०१
कृष्णभूमिजा	३९३
कृष्णभेदा	२२३
कृष्णमल्लिका	४९७
कृष्णमालुक	४९७
कृष्णमुद्ग	७५५
कृष्णमूली	६५६
कृष्णमृत्तिका	७०५
कृष्णलवण	२१०, २११
कृष्णला	७४८
कृष्णवर्ण	३७४
कृष्णवर्वर	४९६
कृष्णवल्लिका	४०
कृष्णवल्ली	६५६
कृष्णव्रीहि	७४९
कृष्णवृत्ता	५
कृष्णवृन्त	१७३, ४१५
कृष्णवोल	५९१, ७१५
कृष्णशाक	१३१
कृष्णशिग्र	२७४
कृष्णशिंशपा	४४४
कृष्णसर्षपा	७७२
कृष्णसार	५४४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
कृष्णसारथि	४३९
कृष्णसारा	४४४
कृष्णसारिवा	६५६
कृष्णसूक्ष्मफला	५०२
कृष्णा	८८, १७०, १८०, १९९, २२३, २४५, ४१५, ४९४, ५५६, ७७२
कृष्णागरु	६३९
कृष्णाञ्जनी	११९
कृष्णाभा	११९
कृष्णामांसी	६४६
कृष्णायस	६७४, ६७६, ६७७
कृष्णार्जक	४९७
कृष्णालु	२९६
कृष्णोदुम्बरिका	५६८
के	
केकिशिखा	१४४
केचुक	३३०, ३९८
केतकी	४६८
केतुरत्न	७२४
केदारकटुका	२२३
केदारज	६६४
केम्बु	३९८
केरवीरकन्द	३०६
केलिक	४५२
केलुट	३९८
केबु(मु)क	३९८
केश	५००
केशमथनी	३६६
केशमुष्टि	३२९
केशमुष्टिक	४०८
केशरञ्जन	१०८
केशरुहा	५५, ९५
केशरूपा	१४९
केशवर्द्धनी	९५

शब्द	क्रमाङ्क
केशहन्त्री	३६६
केशार्हा	८९
केशिका	०२
केशिनी	६४३
केशी	६४४
केश्य	१०८, ५००, ६३९
केसर	२३७, ४६६, ५१४, ७०२
केसरवर	६२४
केसराम्ल	५७०
केसरिका	९५
कै	
कैडर्य	४०९, ४११, ४२२, ४४९
कैतव	७२४
केदार (जल)	८००
कैरव	५१०
कैरविका	५०९
कैरवी	२०२
कैरात	४१०, ६१४
कैराततित्तक	४१०
कैराल	१९३
कैवर्तिका	३६
कैवर्तिमुस्तक	२६४
को	
कोक	४८३
कोकककर्कटिका	५३५
कोकदन्ता	१२६
कोकनद	५०७
कोकिलाक्ष	१२२
कोकिलानन्द	५२१
कोकिलावास	५१६
कोकिलेका	५२५
कोकिलोत्सव	५१६, ५२१
कोटरपुष्पी	३५
कोटि	६५८
कोठा	४२७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
कोद्दार	७७८
कोद्रव	७७८
कोपनक	६६३
कोमलपत्रक	२७४
कोमलवल्कला	६०४
कोरक	५१२
कोरङ्गी	१८०, २०८
कोरदूष	७७८
कोरला	१९३
कोल	१८६, १९०, ५६९
कोलक	६३६
कोलकन्द	२९९
कोलकर्कटी	५३६
कोलपालिका	३४०
कोमण्डिका	२४१
कोलमूल	१८३
कोलवल्ली	१८१, १९०
कोला	१३८, १८०
कोविदार	४५३
कोशफला	१२, ३४९
कोशस्थ	६९८
कोशस्था	९१२
कोशातकी	९
कोशाम्र	५२०
कोशी	६५७
कोसक	४२७
कोही	४१९
कौ	
कौटिल्य	२७१
कौतुकसंज्ञक	६०८
कौद्रविक	२१०
कौन्ती	२१८
कौन्तेय	४३९
कौप (जल)	८००
कौमारी	३००
कौशिक	६४८
कौशिक्य	४४२

शब्द	क्रमाङ्क
कौसुम्भ	३२३, ६९४
क्र	
क्रकचच्छद	४६८
क्रकचपत्र	४४३
क्रकचा	४६८
क्रकचिक	३७३
क्रकर	३७०
क्रन्दन	६०३
क्रमपूरक	४६७
क्रमुक	२४७, ५६३, ५९५
क्रमुकफल	५९६
क्रव्य	९००
क्रव्यादि	६४३
क्रा	
क्रान्ता	६८
क्रि	
क्रिमिवृक्ष	५२०
क्रिमिहा	१९३, २४४
क्रू	
क्रूर	७३९, ७४७
क्रूरक	१६९
क्रूरकर्मा	१५६
क्रूरगन्ध	६८७
क्रूरगन्धा	७४०
क्रूरा	१६९
क्रो	
क्रोड	३००
क्रोडकन्या	३००
क्रोडेष्ठा	२२५
क्रोष्ठुकमेखला	७३
क्रोष्टुफला	३६९
क्रौ	
क्रौञ्चा	५११
क्रौञ्चादनी	५११
क्रौडीकन्या	४००
क्लि	
क्लिन्ना	७२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
क्ली	
क्लीतनी	८८
क्व	
क्वथिता	८४९
क्ष	
क्षत्रवृक्ष	४८५
क्षत्रिणी	२४१
क्षत्रियवरा	१७
क्षमिका	४४४
क्षयतरु	५६४
क्षव	७५९
क्षवक	९१
क्षवकृत	५१
क्षा	
क्षामदंश	२७४
क्षार	२१२, २५७, २५९
क्षारदला	३१४
क्षारवृक्ष	५९०
क्षारश्रेष्ठ	२५९, २६८, ४५४, ५९०
क्षारी	७५१
क्षि	
क्षितिवदरी	५६९
क्षी	
क्षीर	८००, ८१४
क्षीरकाकोली	४
क्षीरकन्दा	३०३
क्षीरकाण्डक	७४१
क्षीरकाष्ठा	५६०
क्षीरक्षव	७११
क्षीरतुम्बी	१७
क्षीरदल	७४१
क्षीरद्रु	४०६
क्षीरद्रुम	५६१
क्षीरपर्णी	७४१
क्षीरमधुरा	४
क्षीरमोरट	२७

शब्द	क्रमाङ्क
क्षीरलता	३०३
क्षीरवल्ली	३०३
क्षीरविदारी	३०३
क्षीरविषाणिका	४, ५६६
क्षीरवृक्ष	५४१, ५६६
क्षीरशाक	८२५
क्षीरशीर्ष	६६८
क्षीरशुक्ल	५४१
क्षीरशुक्ला	४, ३०३
क्षीरसन्तानिका	८२६
क्षीरा	४
क्षीरिका	५४१
क्षीरिणी	१७, १३०, १५६, ४१५
क्षीरी	५४१, ५५९, ५६४, ५६५, ७११, ७४१, ७५१
क्षीव	२१४
क्षु	
क्षुद्रक	६९८
क्षुद्रकण्ट	७१
क्षुद्रकण्टारिका	८०
क्षुद्रकण्टिका	७१
क्षुद्रकारवल्ली	३५४
क्षुद्रकारविका	३५४
क्षुद्रकुलिश	७२८
क्षुद्रक्षुर	७४
क्षुद्रगोक्षुर	७४
क्षुद्रघोली	१५२
क्षुद्रचन्दन	६१७
क्षुद्रचिर्भटा	३३
क्षुद्रचुञ्चु	११०
क्षुद्रजबम्	५२७
क्षुद्रजातिफल	५७४
क्षुद्रजीवा	७
क्षुद्रतुलसी	४९७
क्षुद्रदुरालभा	७७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
क्षुद्रदुस्पर्शा	८०
क्षुद्रधात्री	५७४
क्षुद्रधान्य	७४९
क्षुद्रपत्र	२०१
क्षुद्रपत्रक	१६८
क्षुद्रपनस	४५०
क्षुद्रपर्ण	४९७
क्षुद्रपिप्पली	१८२
क्षुद्रपोतिका	३२१
क्षुद्रफला	२२, ३३, ७१, ८०
क्षुद्रमत्स्या	९१४
क्षुद्रमुस्ता	४८
क्षुद्रवर्षाभु	१६९
क्षुद्रवल्ली	३२१
क्षुद्रवार्ताकिनी	७२
क्षुद्रशङ्ख	६९८
क्षुद्रशणपुष्पी	८५
क्षुद्रशुक्तिका	७१०
क्षुद्रश्यामा	४४९
क्षुद्रश्लेष्मातक	५८९
क्षुद्रसहा	६, २२
क्षुद्रसुवर्ण	६८०
क्षुद्रा	७१, ११०, ५६२, ७८०
क्षुद्राग्निमन्थ	४१२
क्षुद्रापामार्ग	९२
क्षुद्रामलक	५७४
क्षुद्राम्र	५२०
क्षुद्राम्ला	३५५
क्षुद्राम्लिका	१६३
क्षुद्रेङ्गुदी	७५
क्षुद्रेर्वारु	३३, ३५१
क्षुद्रोपोदकी	३१९
क्षुद्विवोधन	१३९
क्षुक्षभिजनक	७५९
क्षुमा	७६८
क्षुर	७४, ४४८

शब्द	क्रमाङ्क
क्षुरक	७४, १२२, ४५७
क्षुरपत्र	३७६
क्षुरपत्रिका	३१५
क्षुराङ्ग	७४
क्षुरिकापत्र	३७६
क्षुल्लक	६९८
क्षे	
क्षेत्र	४९२
क्षेत्रकर्कटी	३५१
क्षेत्रजा	७२, ३९३, ३९९
क्षेत्रदूती	७२
क्षेत्रनाशिनी	५०२
क्षेत्रभूषा	५०२
क्षेत्ररुहा	३५१
क्षेत्रशाक	१६०
क्षेत्रसम्भव	११२
क्षेत्रसम्भूत	३९०
क्षेत्रेक्षु	७५२
क्षेमकरिपु	६६३
क्षेमसम्भवा	३५५
क्षौ	
क्षौद्र	८०९
क्षौद्रज	७०६
क्षौद्रप्रिय	५५३
क्षौद्रेय	७०६
क्ष्वे	
क्ष्वेड	७३२
क्ष्वेडा	११
ख	
खजितातक्र	८४८
खटिजा	६९९
खटिनी	६९९
खटी	६९९
खट्वा	३४०
खट्वाङ्गी	३४०
खट्वापादी	३४०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
खडी	६९९
खड्ग	६७६
खड्गशिंवी	३४१
खण्ड	२१२, ८९५
खण्डज	८९२, ८९६
खण्डमोदक	८९६
खण्डलवण	२१२
खण्डसार	८९६
खदिर	३६२, ३६४
खदिरका	१६५, २४४
खदिरपत्रिका	१६५, ३६५
खदिरसार	३६४
खदिरी	१६५
खदिरोद्भूत	३६४
खद्रु	५३९
खपुर	६५७
खमूलिका	४०३
खर	७५
खरक	१३१
खरकाष्ठिका	९३
खरगन्धा	९७
खरछद	३९०
खरछ्दा	१५२
खरत्वक	१६७
खरपत्र	२६९, ४४३
खरपत्रक	४९१
खरपत्रा	५६८
खरपत्री	९०
खरपर्णी	४७
खरपुष्पा	४९६, ४९१
खरपुष्पिका	२६७
खरमञ्जरी	९१
खरस्कन्धा	५३९
खराह्वा	२१७
खर्जूघ्न	१२७, ७४१, ७४७
खर्जूर	६७१
खर्जूरिका	५३६

शब्द	क्रमाङ्क
खर्जूरी	५३४
खर्पर	७०३
खर्परी	७०३
खर्परीतुत्थ	७०३
खर्व	४६३
खर्वा	९७
खल	७४७
खल्लीपर्णी	४०३
खवल्ली	१८
खशब्द	७२४
खसतिल	७३८
खसतैल	८७६
खसफलक्षीर	७३७
खसबीज	७३८
खसम्भवा	६५४
खस्खस	७३६
खस्खसरस	७३७
खा	
खाखस	७३६
खाखसतिल	७३८
खाचर	७०२
खाद्यम्	७४९
खारिक	५५०
खि	
खिरिहिटी	९४
खु	
खुर	६५७
खुरपत्र	४९५
खे	
खेचर	६८६
खौ	
खौनी	४१४
ग	
गङ्गाजल	८००
गजकन्द	२९८
कजदन्तफला	३४६
गजदानमद	२५६
गजपादप	५६४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
गजपिप्पली	१८१
गजभक्ष	४३१
गजभक्षक	५६१
गजभक्षा	५८६
गजमद	२५६
गजवल्लभा	५३१, ५८६
गजाक्ष	१२७
गजीड	२७२
गजेष्ट	३०२
गजोष्णा	१८१
गञ्जा	६३
गडकमत्स्य	९१४
गडलवण	२१३
गथात्य	२१३
गडोद्भवा	८९५
गणकारी	४८६
गणरूपक	७४३
गणहास	६६३
गणिका	४८४
गणिकारिका	४१२, ४८३
गणेरु	४८३
गणेरुका	४८३
गणेशकुसुम	७३९
गणेशभूषण	६८४
गणोत्य	२१३
गण्डकारी	१६५
गण्डगात्र	६०१
गण्डदूर्वा	३८९
गण्डमालिका	१६५
गण्डारि	४५३
गण्डाली	१०७, ३८९
गण्डूपदी	३८६
गण्डोल	८९२
गद	६५४
गन्धक	६८७
गन्धकन्दक	४८
गन्धकाष्ठ	६१४
गन्धकुटी	६४६

शब्द	क्रमाङ्क
गन्धकुसुमा	४८६
गन्धतृण	३८५
गन्धदला	२१७
गन्धधुमज	६३८
गन्धनाकुली	१९०
गन्धनिशा	२५३
गन्धपत्र	४९५, ४९६, ५७७, ५८५
गन्धपत्रा	२५३
गन्धपत्रिका	२५३
गन्धपत्री	८७, ९९
गन्धपलासी	२५१, २५३
गन्धपाषाण	६८७
गन्धपीता	२५३
गन्धपुष्प	४२७, ४५२, ५८८
गन्धपुष्पक	२७६
गन्धपुष्पा	८८
गन्धफल	५८२, ५८५, ५९२
गन्धफला	२०२, ५८६
गन्धफलिका	२०८
गन्धफली	४६५, ६२६
गन्धभेदिनी	१४९
गन्धमादनी	२४४, ६४६
गन्धमार्जारवीर्य	६२८
गन्धमांसी	६४४
गन्धमूल	११६
गन्धमूलक	२५२
गन्धमूलिका	२७७
गन्धमोदन	६८७
गन्धमोदिनी	४६५
गन्धरस	७१४
गन्धराज	४७४, ६१३, ६३२, ६४९
गन्धराजक	६३९
गन्धर्वहस्तक	३७१
गन्धवती	६४६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
गन्धवधू	२५१
गन्धवल्क	२३५
गन्धवल्लरी	९५
गन्धवल्ली	५०३
गन्धवहुल	४९७
गन्धबीजा	२०२
जन्धवेलिका	६२७
गन्धशाक	३२७
गन्धशालि	७४९
गन्धसार	२५२, ४७४, ६१३
गन्धा	२५१, २६७, ६४२
गन्धाढ्य	५७७, ६१४
गन्धान्ढ्यस्निग्ध	६३२
गन्धाढ्या	४५९, ४८४, ५०१
	५७१, ६४६
गन्धाधिक	६२५
गन्धारिका	६४
गन्धाली	२५१
गन्धाश्म	६८७
गन्धिपर्ण	६२१
गन्धोत्कट	४९३
गभोलिका	७६१
गम्भारी	४१५
गर	७३२
गरघ्न	४९६, ४९७
गरघ्नी (मत्स्य)	९१४
गरद्रुम	७४५
गरल	७३२
गरलारि	७१९
गरागरि	७१९
गरुडाश्म	१२
गरुडोद्गीर्ण	७१९
गर्गरमत्स्य	९१४
गर्जाफल	४५१
गर्दभघातिनी	१५७

शब्द	क्रमाङ्क
गर्दभाण्ड	५६३, ५६५
गर्दभिपाक	२२८
गर्दभी	२६, ७२
गर्दभीदुग्ध	८२३
गर्भद	४४७
गर्भपातन	४२६
गर्भपातिनी	७४६
गर्भसम्भवा	२०७
गर्भस्रावी	४३१
गर्भारि(रा)	२०८
गर्लक	७२२
गवयोद्भव	२३८
गवाक्षी	२२, ४४२
गवादनी	२२, २६
गवेडु	७८०
गवेडुका	७८०
गवेधु	७८०
गवेधु(रु)क	७०१
गवेधुका	९७, ७८०
गव्या	६२९
गा	
गाङ्गजल	८००
गाङ्गेय	२२५, ६७०
गाङ्गेरुकी	९७
गाण्डीवी	४३९
गान्धारी	७५
गायत्री	३६२
गारुड	७१९
गारुडी	३२
गारूत्मत	७१९
गार्जर	२७३
गालितदधि	८३४
गालोढ्य(ड्य)	५११
गि	
गिरिकदली	५३१
गिरिकर्णिका	२६, ४४९
गिरिज	४५३, ६८५
गिरिजा	१४५, ४७५,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
	५३१
गिरिजाबीज	६८९
गिरिधातु	७०१
गिरिनिम्ब	४०९
गिरिपीलु	५५८
गिरिपुष्पक	६६२
गिरिमल्लिका	४१९
गिरिमृत्	७०१
गिरिरम्भा	५३१
गिरिवासी	२९८
गी	
गीर्लता	२५
गीर्वाणकुसुम	६३७
गु	
गुग्गुल	६४८
गुच्छ	४००
गुच्छक	३६०
गुच्छकरञ्ज	४२५
गुच्छदन्तिका	५२९
गुच्छपत्र	४३१
गुच्छपुष्प	६१२, ६२१
गुच्छपुष्पक	४२५, ४२६
गुच्छपुष्पा	२४८
गुच्छपुष्पी	११४
गुच्छफल	४२६, ५४१
गुच्छफला	८०, १०६, ५२९, ५५६
गुच्छल	४२६
गुच्छवुध्ना	१७२
गुच्छी	४२५
गुञ्जा	७४८
गुड	८९२
गुडखण्ड	८९३
गुडतृण	८९१
गुडदारु	८९१
गुडपुष्प	५५२
गुडफल	५४७, ५६९, ५८७

शब्द	क्रमाङ्क
गुडमूल	८९१
गुडयोगफला	३४६
गुडूची	१
गुणकर्णिका	२२
गुणसु	१२०
गुणढ्यक	४२७
गुण्ड	३९७
गुण्ड(न्द)कन्द	४८
गुण्डा	३७९
गुण्डाला	१७२
गुन्द्र	४००
गुन्द्रगुत्य	७८०
गुन्द्रमूला	४००
गुन्द्रा	४००
गुन्द्रागन्थि	२२५
गुप्तगन्धि	१०३
गुप्तस्नेह	४२७
गुप्ता	१३
गुरु	१३
गुरुरत्न	७२०
गुरुबीज	७६१
गुल	८९२
गुलाल	३८४
गुलुच्छकन्द	३११
गुल्मकेतु	२२२
गुल्ममूल	१८५
गुल्मवल्ली	३०
गुल्महा	२२२
गुहा	६६
गुहाशय	५४६
गुहाशयन	६२१
गुहाशया	९०३
गुह्यपत्र	५६१
गुह्य(प्त)बीज	३८४
गू	
गूढपत्र	३७०
गूढपुष्प	४२७
गूढपुष्पक	४६६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
गुडमल्लिका	४२७
गृ	
गृञ्जन	२८१
गृध्रपत्रा	१३९
गृध्राणी	१३९
गृष्टि	३००, ४१५
गृष्टिका	३००
गृहकन्या	१४३
गृहकूलक	३३८
गृहद्रुम	४४३
गे	
गेयप्रिय	४७४
गै	
गैरिक	७०१
गैरिकाक्ष	५५३
गैरेय	६८५
गो	
गोकण्टक	७४
गोकर्णी	२
गोक्षुर	७४
गोक्षुरक	७४
गोघृत	८५६
गोजापर्णी	१५४
गोजिह्वा	९०, ७८०
गोतक्र	८८४
गोत्रवृक्ष	४३६
गोदधि	८२८
गोदन्त	६९०
गोधाङ्घ्रि	४९
गोधापदी	३१०
गोधास्कन्ध	३६३
गोधिनी	६९
गोधूम	७५१
गोधूमज	२३८
गोधूमादितैल	८७७
गोनर्द	२६४
गोनवनीत	८५१
गोनास	७२८

शब्द	क्रमाङ्क
गोपकन्या	६५५
गोपकर्कटिका	३३
गोपघाँट	४५१
गोपति	१३३
गोपन	२३६
गोपभद्रा	४१५
गोपरस	७१४
गोपवल्ली	२, ६५५
गोपालकर्कटी	३३
गोपाली	३३
गोपी	६५५, ६५६
गोपुटा	२०७
गोपुरक	६५३
गोभी	९०
गोमपप्रिय	३८४
गोमूत्र	८६५
गोमूत्रिका	३९३
गोमेद	७२३
गोमेदसन्निभा	७११
गोरक्ष	१३३
गोरक्षतुम्बी	१५
गोरक्षदुग्धी	१७७
गोरक्षी	१५, १७७
गोरङ्गी	२०८
गोरट	३६३
गोरण्टक	४५१
गोरस	८४२
गोरोचना	६२९
गोला	६९१
गोलीढ	५९०
गोलोमी	१२८, १९४, ३८९
गोवदनी	६२६
गोवन्दनी	५०३
गोविन्दी	३७२
गोशीर्ष	६१३
गोशृङ्ग	३६७
गोस्तनी	५६६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
गौ	
गौ	१३३
गौतमी	६२९
गौर	३३९, ४०५, ६२४
	६३०, ६९०
गौरजीरक	१९८
गौररम्भा	५३२
गौरवल्ली	५२६
गौरसुवर्ण	३२७
गौराङ्गी	२०८
गौरी	४१, २४२, ३८९, ४७५, ४९४, ५३२, ६२६, ६२९, ६४५
गौरीपाषाण	७३३
गौरीपुष्प	७३९
गौरीललित	६९०
गौरीबीज	६८७
गौरेय	६८९
गौल्या	३९९
ग्र	
ग्रन्थिक	१८३, ६६०
ग्रन्थिदल	३३४
ग्रन्थिदला	६६३
ग्रन्थिदूर्वा	३८९
ग्रन्थिपत्र	६६३
ग्रन्थपर्ण	६६०, ६६३
ग्रन्थपर्णी	४०, ३८९
ग्रन्थिफल	३७४, ५८२
ग्रन्थिमूल	२८१
ग्रन्थिमूला	३८९
ग्रन्थिल	१५१, १८३, २८८, ३७०, ४५१, ६६२
ग्रन्थिला	२२५, ३८९
ग्रहघ्न	७६९
ग्रा	
ग्रामीणा	३१५

शब्द	क्रमाङ्क
ग्राम्यकुङ्कुम	३२२
ग्राम्यकोशातकी	१०
ग्राम्यवल्लभा	३१५
ग्राम्या	८८, ३३९, ९०८
ग्राहक	७९
ग्राहिणी	७७
ग्राहिफल	५८२
ग्री	
ग्रीष्मोद्भव	४८१
ग्रै	
ग्रैष्मी	४८१
घ	
घटदेशज	२१३
घटालावु	१५
घण्टा	९६
घण्टाल	३७४
घण्टाली	११
घण्टाबीज	७३५
घण्टशब्द	६७९
घन	२२५, ६८९
घनछद	२३९
घनद्रुम	४५१
घनप्रिय	५२६
घनफल	४५१
घनमूल	२७
घनसारक	६३०
घनस्कन्द	५२०
घनस्वन	१५१
घना	५, ६०४
घु	
घुणप्रिया	७३४
घुसृण	६२४
घृ	
घृणफल	३३७
घृत	८५५
घृतकरञ्ज	४२४
घृतपर्णक	४२४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
घृताची	२०७
घो	
घोण्टाफल	५९६
घोर	७३२
घोरपुष्प	६७९
घोरा	१२
घोल	८४२
घोली	३२६
घोष	६७९
घोषक	१०
घोषपुष्ट	६७९
घोषा	१०,६४, २३०
घ्रा	
घ्राणदु:खदा	५१
च	
चकोर	९३२
चक्रगज	१२७
चक्रदन्ती	७३५
चक्रनख	६५७
चत्रनायक	६५७
चक्रमर्द	१२७
चक्रमर्दिनी	२४६
चक्रमर्दी	१२७
चक्रलक्ष्मणा	१
चक्रलताम्र	५२२
चक्रवर्ती	३१२
चक्रवर्तिनी	४०,२४५,६४३
चक्रवाक	९३०
चक्रसंज्ञ	६७३
चक्रा	५३, २२६
चक्राङ्गी	५३, २२६
चक्राह्व	१२७
चक्रिका	५७५
चक्री	१२७,४३८,६५७
चक्रेन्दुका	४२३
चक्षुष्य	२७४,६६५,७०३
चक्षुष्या	१५०, ६९५
चञ्चु	११०

शब्द	क्रमाङ्क
चटक	९२२
चटकाशिर	१८३
चण	७६२
चणक	७६२
चणकरोटिका	७८५
चणकाम्ल	२६१
चणपत्री	१४६
चणिका	३९९
चण्ड	६६३
चण्डद्रुम	७४
चण्डहासा	१
चण्डा	८,१३,२१,३८९
चण्डात	७३९
चण्डामृता	१
चण्डालकन्द	३०५
चण्डीकुसुम	७३९
चतुरङ्गी	३७२
चतुरङ्गुल	४१७
चतुष्पत्र	३०५
चतु:पर्णी	१६३
चतुष्पद	११२
चतु:पला	९७
चतुष्पुण्ड्र	११२
चन्दन	६१३
चन्दनपुष्प	६३७
चन्दनलक्षण	६१३
चन्दनसार	२५९
चन्दनसारिवा	६५६
चन्द्र	६३०,७०७,७२१
चन्द्रक	१८७
चन्द्रकान्त	७२७
चन्द्रचन्दन	६१९
चन्द्रद्युति	६१३
चन्द्रप्रभा	८१
चन्द्रपुष्पा	७२
चन्द्रभूति	६७१
चन्द्रराजी	८१
चन्द्रलेखा	८१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
चन्द्रलोक	६३०
चन्द्रलोहक	६७१
चन्द्रवल्ली	१४०, ४७१
चन्द्रशूर	११०
चन्द्रहास	६७१
चन्द्रा	२३०
चन्द्राब्ज	५१०
चन्द्राबिणी	१०६
चन्द्रिका	७२,११०,२०२, २०८, ४७४
चन्द्रिकाम्बुज	५१०
चपल	६६३, ६८६, ७५९
चपला	६३, १८०
चपिकासिन्दुक	१११
चमरिक	४५३
चम्पक	४६५
चम्पककदली	५३२
चम्पकरम्भा	५३२
चम्वक	६७७
चम्बेली	४७०
चरक	१३१
चराचर	७०८
चर्मकषा	१२३
चर्मकसा	३७
चर्मरङ्गा	४३
चर्महन्त्री	११०
चर्मारक	६८८
चर्मी	४३७
चलच्छद	३५९
चलदल	५६१
चलपत्र	५६१
चवण	१९०
चवल	७५९
चविका	१९०, २६६
चव्य	१९०
चव्यक	१९०
चव्यजा	१८१

शब्द	क्रमाङ्क
चव्यफला	१८१
चव्या	१२०
चा	
चाङ्गेरी	१६३
चाणक्यमूलक	२७१
चान्द्रा	२२४
चान्द्री	७२, ८१
चापेय	२३७
चामीकर	६७०
चाम्पेत	४६५
चाम्पेय	४६५
चार	५३९
चारक	५३९
चारटिका	८८
चारटी	१२४, १६१
चारार	५३९
चारूपर्णी	१४०
चारुक	३७७
चारुकेसरा	४५९
चारूफल	६०६
चारूफला	५५६
चालज	६७७
चाह	२६६
चाहा	२६६
चि	
चिक्कण	५९५, ५९६
चिक्का	५९६
चिचिण्ड	३३८
चिचोड	४८
चिञ्चा	५७५
चित्र	३३७,३७१,४५२
चित्रक	१९१, ४८५
चित्रचक्षुष	१७५
चित्रधना	१२३
चित्रतण्डुल	१९३
चित्रत्वक्	४३७
चित्रपत्रिका	१७५
चित्रपत्री	९८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
चित्रपर्णी	७३
चित्रपाली	१९१
चित्रपुष्पी	८७
चित्रफल	३३७
चित्रफला	८, २३, ७१, ३४५, ३५२
चित्रभूषा	१०७
चित्रयोधी	४३९
चित्ररङ्ग	६७८
चित्रलता	२४१
चित्रवल्लिक	३३७
चित्रवल्ली	२३, ३५२
चित्रबीज	३७१
चित्रा	२१, २४१, ३५२, ३८९, ७३४
चित्राङ्ग	१९१, १९२, ६८८, ६९०
चित्राङ्गी	२४१
चित्रायस	६७७
चिप्पट	६७३
चित्रजीवी	१३२, ३५६
चिरतिक्त	४१०
चिरपाकी	५८२
चिरपुष्प	४६६
चिरविल्लक	४२४
चिरायु:	४३१
चिरिटी	४२
चिरिपत्रा	३४२
चिल्लक	२४७
चिल्लिका	३१४
चिल्ली	३१४
चिविल्लिका	१५२
ची	
चीडा	६२३
चीडागन्ध	६६८
चीणाकर्कटिका	३५३
चीनक	६३१, ७७४

शब्द	क्रमाङ्क
चीनकर्पूर	६३१
चीनज	६७६
चीनपिष्ट	६७४
चीरपत्रक	४३०
चीरपत्रा	३१४
चीरपत्रिका	१०१
चु	
चुक्र	३१३
चुत्रफल	२२०
चुक्रवास्तुक	३१३
चुक्रा	५७५
चुक्राम्ल	२२०
चुक्राह्वा	१६३
चुक्रिका	१६३, ५७५
चुञ्चु	११०
चुञ्चुर	११०
चू	
चूडा	२२६
चूडामणि	७४४
चूडाम्ल	२२०
चूडाला	२२६
चूत	५१६
चूर्ण	५९८
चूर्णपारद	६८८
चूर्णवज्र	७२८
चूलिकालवण	२६८
चे	
चेचुक	५०२
चेतकी	४७०, ५९३
चेतनिका	५९३
चेतनीया	१३६
चै	
चैत्यद्रुम	५६१
चो	
चोक	१३०
चोडा	१३८
चोपचिनी	१५८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
चोरक	६६३
चौ	
चौड्यजल	८००
चौड्यमत्स्या	९१४
चौर	६६३
चौहार	२६७
छ	
छागलविषाणिका	४१४
छच्छिका	८४२
छत्रगुच्छ	३९७
छत्रपत्र	२८६
छत्रपुष्पक	४५७
छत्रा	६४, ६५
छत्राक	३६८
छत्राङ्ग	३९०
छत्राधान्य	१८८
छदन	२३६
छदापनिका	२४८
छद्मा	२४१
छद्मिका	१
छर्दन	३७४
छर्दिका	१५९
छर्दित	४०७
छल्ली	४०६
छविका	६९
छा	
छागछागीमांस	९३४
छागमुण्डमांस	९३७
छागलान्त्रिका	३५
छात्रक	८९०
छादन	४९०
छार	३६७
छि	
छिक्कनी	५१
छिक्किका	५१
छिद्रवैदेही	१८१
छिद्रान्त	३८७
छिद्राफल	२६३

शब्द	क्रमाङ्क
छिन्नग्रन्थिनिका	१३८, ३०७
छिन्नपत्रा	८७
छिन्नरुह	४५७
छिन्नरुहा	१, ४६८
छिन्ना	१
छिन्नार्हा	५८६
छिन्नोद्भवा	१
छिलिहिण्ड	३२
छे	
छेदक	६७७
छेदनीय	५८७
ज	
जधनेफला	५६८
जङ्गमविष	७३२
जङ्घाला	९०१
जटा	६४३
जटामाला	१६१
जटामांसी	६४३
जटामूला	१०२
जटायु	६४८
जटाल	५५९, ६४८
जटाला	६४३, ६४४
जटावती	६४३
जटावीरा	१६१
जटिल	२५२, ४९३, ७६७
जटिला	१६८, १९४, ६४३
जटी	५६५
जड	६७४
जडाल	५९०
जतु	२४४
जतुका	४०, २४४, २४५
जतुकारी	४०, २४६
जतुकृत्	२४५
जतुरस	२४६
जननी	४०, २२३, २४६, ६४३
जनप्रिय	१८८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
जनवल्लभ	३५९
जनविक्रमा	५८६
जनिष्ट	४७४
जनी	२४५
जनेष्ठा	४०,१३७,४७०
जन्तुकम्बु	७००
जन्तुघ्नी	५७०
जन्तुजित्	५८०
जन्तुनाशन	२०४, २६७
जन्तुपादप	५२०
जन्तुफल	५६६
जन्तुमारी	५७८
जन्तुमुख	७४९
जन्तुहन्त्री	१९३
जपा	४८९
जम्भ	५८०
जम्भल	५८०
जम्भीर	५८०
जम्वीर	४९५,४९७,५८०
जम्वुकप्रिय	३८४
जम्बुका	५५६
जम्बू	१५७, ५२४
जम्बूक	४१३, ४६८
जयद्रुम	१४९
जयन्तिका	२४२
जयन्ती	१०५
जयपाल	७३५
जया	१३,५५,६३,१०५, ३६६, ३८९, ४१२, ५९३
जयावहा	५५
जरण	१९७, २०४
जरणा	१९९
जरणी	२००
जरायु	२०५
जल	८००
जलकर्णिका	१६५
जलकामका	१५६

शब्द	क्रमाङ्क
जलगोत्र(ज)क	६०६
जलग्रहणकाल	८०२
जलज	२५८,४०१,४०२, ५०५, ६९७
जलजीर्णकाल	८१३
जलधर	४३८
जलनी	२४१
जलनीली	४०१
जलपाननियम	८१२
जलपिप्पली	९८, ३८६
जलफल	२७९
जलबिम्ब	७१०
जलमधूक	५५३
जलवल्कल	४०३
जलवल्ली	२७९
जलवास	६६६
जलवेतस	२७६
जलशुक्ति	७१०
जलशूक	४०२
जलसम्भव	२७६
जलस्था	३८९
जलामोद	६६६
जलालु	२९४
जलाशय	६६७
जलाशया	१७२
जलाश्रय	३९६
जलाश्रया	२७९
जलूका	५१३
जलेरुहा	१५६
जलोद्भूता	१७२
जवा	४८९
जवाकस्तूरी	६३२
जसद	६७५
जा	
जागुड	६२४
जाङ्गल	७३२
जाङ्गलजल	८००
जाङ्गलमांस	९००

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
जाड्यारि	५८०
जातरूप	६७०
जाति	४७०, ४७३
जातिसस्य	६३५
जातिसार	६३५
जातिकोश	६३४
जातीपत्री	६३४
जातीफल	६३५
जातीफला	५७३
जात्यादिपरत्वेन मांसगुण	९४९
जाम्बवती	१५७
जाम्बवी	१५७
जाम्बूनद	६७०
जायक	६१५
जारण	११६
जालतिका	५४
जालबर्बूर	३६८
जालालुक	५१३
जालित	७९६
जालिनी	११
जि	
जिङ्गिनी	६५१
जिह्म(ह्वा)	३६२, ४९२
जी	
जीमूत	२२५
जीमूतक	१२
जीर	१९७
जीरक	१९७
जीरिका	३९५
जीर्णा	१९७, ६६२
जीर्णपत्रिका	३९५
जीर्णफञ्जी	३५
जीर्णवज्र	७२८
जीर्णवुध्न	२४७
जीर्णा	२००
जीव	४०८
जीवक	१३२
जीवदा	७

शब्द	क्रमाङ्क
जीवदात्री	७, १३६
जीवन	१३२, ७६२, ८००, ८५५
जीवनाघात	७३२
जीवनिका	५९३
जीवनी	७, १३४, १३५, ३११
जीवनीया	७
जीवन्त	३१७
जीवन्तिका	१
जीवन्त	७, १४९, ५९३
जीवपृष्ठा	७
जीवप्रिया	५९३
जीवभद्रा	७, १३७
जीवरत्न	७२०
जीववल्ली	४
जीवशाक	३१७
जीवशुक्ला	४
जीवश्रेष्ठा	१३६
जीवसाधन	७४९
जीव्य	१३२
जीवा	७
जीव्या	७, ५९३
जीविनी	४
जु	
जुङ्गक	३५
जू	
जूनल	७५२
जूर्णाह्व(ल)	७५२
ज्ये	
ज्येष्ठवला	९५
ज्येष्ठामालक	४०७
ज्यो	
ज्योतिः	२०२
ज्योतिर्लता	२५
ज्योतिष्क	१९१
ज्योतिष्मती	२५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
ज्योतिष्मती तैल	८८१
ज्योत्स्नी	३
ज्व	
ज्वरहन्त्री	२४१
ज्वरान्तक	४१०, ४१७
ज्वरापहा	१७९
ज्वरारी	१
ज्वलनाश्मा	७२६
ज्वलनी	२
ज्वा	
ज्वारि	३७९
झ	
झढा	१६१
झण्डू	१७६
झण्डूक	१७६
झा	
झाटा	१६१
झावु	१०१
झावुक	१०१
झि	
झिङ्गिनी	६५१
झिङ्गी	६५१
झिञ्झिरीटा	१२९
झिरिण्टिका	१५६
झे	
झेण्डू	१७६
झेण्डूक	१७६
ट	
टङ्क	५२२
टङ्कण	२५५
टङ्कणक्षार	२५५
टङ्कारी	१७८
टण्टुक	४१३
टु	
टुण्टुक	४१३
ड	
डङ्गरि	३४६
डङ्गारि	३४६

शब्द	क्रमाङ्क
डहु	४५०
डा	
डाङ्गरी	३४६
डि	
डिण्डिणिका	४२२
डिण्डीर	२८१
डु	
डुकिलिय	६२०
डुङ्गरी	३४६
डो	
डोंडी	३२९
डोडीमुष्टी	३२९
डोण्डिका	३२९
डोण्डी	३२९
डोरली	६८
ढि	
ढिण्ढणिका	४२२
त	
तक्र	८४२
तक्रनिषेध	८४३
तक्रपिण्ड	८२५
तक्रभक्षा	११३
तक्रमांस	९५१
तक्रा	११३
तक्ष्ण	६७७
तगर	४९०
तडागमत्स्या	९१४
तडागमृत्तिकोद्भवा	१६४
तण्डली	३५५
तण्डुली	२४, १५१
तण्डुलीय	१५१
तण्डुलीयका	१९३
तण्डुलेयक	१५१
तण्डुलेरक	१५१
तण्डुलोद्भव	२३८
तनुक्षीर	५७६
तनुत्वचा	४१२
तनुबीज	५६९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
तन्तुक	७६९
तन्तुभ	७६९
तन्दुली	१५१
तन्वी	६६, २०३
तपन	५४०, ७२६, ७४२
तपनछद	११८
तपनतनुनष्टा	३६६
तपनमणि	७२६
तपनीय	६७०
तपनेष्ट	६७२
तपस्वी	४२४
तपस्वीपत्र	४९३
तपोधन	४९३
तपोधना	१३८
तप्तजल	८०९
तप्तजलनिषेध	८११
तप्तशीतजल	८१०
तमर	६७३
तमाखु	१३९
तमाल	२३६, ४३३, ४६६
तमालक	२३६
तमालपत्र	२३६
तमालिका	३८, १६१
तमालिनी	१६१
तमाली	३८, १६१
तमोमणि	७२३
तरणिरत्न	७१६
तरणी	४५९
तरवट	११५
तराट	३७४
तरुण	३७१, ७१६
तरुणी	१४३, २००
तरुणीकटाक्षकाय	४५७
तरुराज	४३१
तरुरुहा	१४९
तरुरोहिणी	१४९

शब्द	क्रमाङ्क
तरुवल्ली	४०
तरुस्था	१४९
तर्कारी	१२, ४१२
तल	२३९
तवक्षीर	२३८
तवराज	८९६
तवराजशर्क	८९६
तस्करस्नायु	३४
ताडागजल	८००
ताडागमत्स्या	९१४
तापना	४१२
तापस द्रुम	२३६
तापसपत्र	४९३
तापसप्रिय	५५६
तापसप्रिया	५५६
तापिच्छ	४३३
तापीज	६८१
ताप्य	६८१
तामरस	५०५
तामलकी	१६१
तामसी	६४३
ताम्बूल	५९७
ताम्बूलपत्र	२८८
ताम्बूली	५९७
ताम्र	६७२
ताम्रकण्टक	३६२
ताम्रगर्भ	६८३
ताम्रचूड	५०
ताम्रदुग्धा	१७७
ताम्रधातु	७०१
ताम्रपत्र	३१७
ताम्रपल्लव	४५२
ताम्रपुष्प	४५३
ताम्रपुष्पिका	२३२
ताम्रपुष्पी	१७३, २४८, ४६१
ताम्रफल	४२७
ताम्रमूला	१६५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
ताम्रमूली	७६
ताम्रवर्णक	३९३
ताम्रवल्ली	३८
ताम्रबीज	७६६
ताम्रवृक्ष	७६६
ताम्रसार	६१७
ताम्रा	३८
ताम्राङ्ग्ग	६७९
ताम्राभ	६१७
ताम्रिका	७४८
तार	६७१
तारकङ्कुष्ठ	७१३
तारका	२२, ७१७
तारतण्डुल	७५२
तारपुष्प	४८७
तारमाक्षिक	६८२
तारशुद्धिकर	६७४
तारा	७१७
ताराम्र	६३०
तार्क्षी	३२
तार्क्ष्य	२६२
तार्क्ष्यशैल	६९३
ताल	२३९, ४३१, ६९०
तालक्षीर	२३८
तालद्रुम	४३१
तालपत्रा	६५
तालपत्रिका	३१०
तालपर्णी	६५
तालपुष्पक	६६५
तालमूली	३१०
तालसम्भूत	२३८
तालिका	३८
ताली	३८, १६१, ४६१
तालीपत्र	२३९
तालीश(स)	२३९
तालीशपत्र	२३९

शब्द	क्रमाङ्क
ति	
तिक्तकोषातकी	११
तिक्ततण्डुला	१८०
तिक्ततुण्डी	२०
तिक्ततुम्वी	१४
तिक्तदन्तका	२५३
तिक्तदुग्धा	१३०
तिक्तफल	५८७
तिक्तफला	२४७
तिक्तमरीच	५८७
तिक्तयवा	२४
तिक्तरोहिणी	२२३
तिक्तविम्वी	२०
तिक्तबीजा	१४
तिक्तशाक	४४६
तिक्तसार	२८३, ४०७
तिक्ता	२, २०, २४, २१९, २२३, ३४७
तिक्तिका	१०६
तिणगच्छिक	३७३
तित्तिडीफल	२२०
तित्तिरि	९२१
तित्तिरीफल	७३५
तिनिश	४३८
तिन्दुक	५४४
तिमिर	१२६
तिरीट	२४७
तिर्यक्फला	४०
तिल	७६७
तिलक	२१०, २११, २४७, ४५७
तिलचित्रपत्रक	३०६
तिलतैल	८७०
तिलपर्ण	३१३, ६१७, ६३८
तिलभाविनी	४७०
तिलवासि	७४९
तिलाङ्कितदल	३०६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
ती	
तीक्ष्ण	३८०, ६५३
तीक्ष्णकष्ट	३६९
तीक्ष्णकण्टक	७५, ३६७, ३७०
तीक्ष्णकण्टका	७४०
तीक्ष्णकन्द	२८२, २९२
तीक्ष्णगन्ध	२७४
तीक्ष्णगन्धा	१९५, ७४०, ७७०
तीक्ष्णतण्डुला	१८०
तीक्ष्णपत्र	५८३
तीक्ष्णपुष्प	६३७
तीक्ष्णपुष्पा	४६८
तीक्ष्णफल	५८३, ५९२
तीक्ष्णफला	७७१
तीक्ष्णमूल	१९६, ७४
तीक्ष्णरस	२६२
तीक्ष्णलोह	६७६, ६७७
तीक्ष्णवल्क	५८३
तीक्ष्णशूक	७५०
तीक्ष्णसारा	४४४
तीक्ष्णा	१३, ४१, १९०, २६५
तीव्रकन्द	२८४
तीव्रगन्ध	१८९
तीव्रलोह	६७७
तीव्रशक्ति	२६५
तीव्रा	२५, ४९४
तु	
तुगा	२४०
तुगाक्षीरी	२४०
तुङ्ग	४४५
तुङ्गा	२४०, ३६६
तुङ्गारि	७६९
तुङ्गिनी	१०२
तुङ्गी	४९६, ४९९, ६२२

शब्द	क्रमाङ्क
तुण्डकेटिका	१२०
तुण्डिकेरी	३४४
तुण्डी	३४४
तुत्थ	६८३
तुत्थक	६८३
तुत्था	८८, ८९
तुन्नक	६३३
तुन्नकारिका	१६१
तुन्दिलफला	३४९
तुम्बिका	१४
तुम्बिनी	१४
तुम्बुरु	५८३
तुरगप्रिय	७५०
तुरगा	३७२
तुरगी	९९
तुरंगिका	१२
तुरुष्क	६७४
तुलसी	४९४
तुलाच्छन्न	७८१
तुलिनी	३०८
तुवरधान्य	७५२
तुवरयावनाल	७५२
तुवरी	७०४, ७६३, ७७०
तुवरीतैल	८७३
तुषार	६३०, ६३१
तुषोदक	९५७
तुष्टा	१४७
तुष्टि	१३७
तू	
तूणी	६३३
तूणी(णि)क	६३३
तूत	६०२
तूद	५६३, ६०२
तूल	५६३
तूलफल	७४१
तूली	८८
तृ	

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
तृणकुङ्कुम	६२५
तृणगौर	६२५
तृणग्रन्थि	७
तृणधान्य	७४९
तृणध्वज	२७५
तृणनिम्ब	४१०
तृणपत्रिका	२६६, ३९२
तृणपुष्प	६२५
तृणपुष्पी	४६९
तृणराज	४३१
तृणराजस्कन्धतरु	५३३
तृणबल्वज	३८१
तृणबीजोत्तम	७७७
तृणशीता	९८
तृणसेरुक	२७५
तृणाक्ष	३८१
तृणाख्य	३९४
तृणाधिप	३६९
तृणाम्र	६२५
तृणीदूर्वा	२५१
तृणोत्तम	६९१
तृणोत्थ	६२५
तृणोद्भव	७७५
तृष्णा	५१
तृष्णारि	१३१
ते	
तेजन	२७५, ३७८, ४३६
तेजन्या	६०५
तेज:फल	५९२
तेजस्विनी	२, ६०५
तेजोवती	२५, ६०५
तेजोवृक्ष	४१२
तेजोह्वा	६०५
तेर	१०४
तेरण	१०४
तै	
तैज(ल)वल्ली	१०२

शब्द	क्रमाङ्क
तैजस	६७०, ८५५
तैजसी	१८१
तैरिणी	१०४
तैल	८६९
तैलकन्द	३०६
तैलगर्भ	४२७
तैलनिर्यास	६३२
तैलपर्णिक	६६६
तैलफल	३६९, ५४०
तैलबीज	५४०
तैलागरु	६४०
तैलोत्तमा	७६८
तो	
तोदन	६०३
तोयज	३८६
तोजपिप्पली	९८
तोयवल्लिका	४५
तोयवल्ली	३९, ३८६
तौ	
तौषरंजलम्	८००
त्र	
त्रपु	६७३
त्रपुष	६७३
त्रपुसकर्कटी	३४९
त्रपुसा	२३
त्रपुसी	२३, ३४८, ३४९
त्रा	
त्राण	१४५
त्रायन्ती	१४५
त्रायमाणा	१४५
त्रायमाणिका	१४५
त्रासन	७६४
त्रि	
कटुलवण	२१५
त्रिकण्ट	७४
त्रिकर्णिका	७५
त्रिकोण	२७९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
त्रिकोणक	३९७
त्रिदशमञ्जरी	४९४
त्रिदिवोद्भवा	२०७
त्रिधारक	३९७
त्रिधारा	७४०
त्रिनेत्र	६८६
त्रिनेत्री	३००
त्रिपत्र	३०५, ५८५
त्रिपर्ण	४५४
त्रिपर्णी	२, ३०७
त्रिपादी	४९
त्रिपुट	७६५
त्रिपुटा	२०७, २३१, २३२, ४७७, ७६५
त्रिभण्डी	२३१
त्रिरेख	६९७
त्रिबीज	७७७
त्रिबीजा	६१०
त्रिवृत	२३१
त्रिवेला	२३१
त्रिशाकपत्र	५८५
त्रिशिख	५८५
त्रिशिखदला	३०४
त्रिशिरा	२१९
त्रु	
त्रुटि	२०८
त्रै	
त्रैलोक्यविजया	६३
त्र्य	
त्र्यम्बक	६७२
त्र्यम्बकफल	५३३
त्र्यस्र	६५७
त्र्यस्रा	४७७
त्व	
त्वक्	२३४
त्वक्क्षीरी	२४०
त्वक्दोष	६५४

शब्द	क्रमाङ्क
त्वक्दोषरि	२९८
त्वक्सार	९२, २४०, २७५
त्वक्सारा	११०
त्वक्सुगन्ध	५७७
त्वच	२३४
त्वचाङ्ग	५७७
त्वा	
त्वाष्ट्री	१४८
द	
दक्षिणावर्तकी	४१८
दग्धभू	१०२
दग्धमत्स्या	९१४
दग्धरुहा	४४१
दग्धा	४४१
दग्धिका	४४१
दण्डमत्स्या	९१४
दण्डहस्त	४९२
दण्डाहत	८४२
दण्डी	४९३
दण्डोत्पला	५०३
दद्रुघ्न	१२७
दद्रुहस्त	४९२
दधि	५८२, ८२७
दधित्थ	५८२
दधिद्रप्स	८२७
दधिपुष्पिका	२६
दधिपुष्पी	३४०
दधिफल	५८२
दधिसार	८५०
दधिच्यस्थि	७२१
दध्यानी	५३
दन्तकाष्ठ	४५१
दन्तकाष्ठक	११५
दन्तधावन	२६९, ३६२, ४२५
दन्तफला	१८०
दन्तबीजक	५४२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
दन्तबीजा	१७
दन्तशठ	५८०, ५८२
दन्तशठा	१६३, ५७५
दन्ताघात	५७८
दन्तिनीबीज	७३५
दन्तिमद	२५६
दन्ती	७३४
दन्तीफलसमाकृति	६०६
दन्तबीज	७३५
दन्तुरत्वच	५७०
दमन	४८७, ४९३
दमनक	४९३
दमनी	८०
दरद	६८८
दर्दुरछदा	१४८
दर्दुरा	७०३
दर्भ	३८०
दर्भपत्र	३७९
दल	२३६
दलनख	६५७
दलमालिनी	३९८
दलाम्ल	३१३
दशमूल	२७४
दशाङ्गुल	३४७
दहन	१९१, ५४०
दहनागरु	६४०
दहनाराति	८००
दहनी	२
दा	
दाक्षिसयात्म	५३३
दाडिम	५४२
दाडिमपुष्प	३५९
दाडिमीसार	५४
दान	२५६
दारुक	६२०
दारुकदली	५३०
दारुण	१९१
दारुनिशा	२४३

शब्द	क्रमाङ्क
दारूपत्रिका	२०३
दारूपत्री	२०३
दारूपीता	२४३
दारुहरिद्रा	२४३
दार्धिपत्रिका	९०
दार्विका	९०, १२८, ७०३
दार्वी	२४३
दार्वीक्वाथोद्भव	६९३
दाव्यञ्जन	६९३
दाला	३६५
दाली	१२
दासपुर	२६४
दासी	४९०
दाहक	१९०
दाहककाष्ठ	६४०
दाहागरु	६४०
दि	
दिग्ध	८२७
दिवाभीष्ठा	५९७
दिविज	६१९
दिव्य	६१९, ६४८, ७५०
दिव्यगन्ध	६८७
दिव्यगन्धा	११०, २०७
दिव्यं (जलम्)	८००
दिव्यतुम्बी	१६
दिव्यतेजा	१४७
दिव्यपुष्प	७३९
दिव्यरस	६८६
दिव्यलता	२
दिव्या	१९, १३५, १४७, १४८, ३८९, ५९३
दिव्यौषधि	१६९
दी	
दीन	४९२
दीपक	११६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
दीपन	२८२
दीपनी	१८९, २०२, २१९
दीपनीय	१८९
दीपपुष्प	४६५
दीपवृक्ष	४२८
दीपिका	१४२
दीप्त	२०४
दीप्ता	२५
दीप्ती	२४४, ७४६
दीप्तोपल	७२६
दीप्य	१८९, १९७
दीप्यक	,,,,
दीप्या	२००, १९७
दीर्घ	३७५, ४३२
दीर्घकण्ट	३६७
दीर्घकणा	१९८
दीर्घकन्द	२९५
दीर्घकन्दक	२७०
दीर्घकन्दिका	३१०
दीर्घकाण्ड	३९७
दीर्घकाण्डा	३२
दीर्घकील	४२७
दीर्घकोषिका	७०९
दीर्घगोधूम	७५१
दीर्घग्रन्थी	१८१
दीर्घच्छद	८९१
दीर्घतृण	३९३
दीर्घदण्डक	३७१
दीर्घद्रुम	३५६
दीर्घनाल	२८२, ३१६, ३८३, ३९७, ७५२
दीर्घनि:स्वन	६९७
दीर्घपटोलिका	३३८
दीर्घपत्र	१६८, २८३, ३८०, ३९०, ४३०, ४३१

शब्द	क्रमाङ्क
दीर्घपत्रक	२७६, २८१, ४०१ ५५३
दीर्घपत्रिका	६६, १४३, १५९
दीर्घपत्री	४७, ११०
दीर्घपर्णी	७३
दीर्घपल्लव	८२
दीर्घपादप	४३१, ५९५
दीर्घपुष्प	७४४
दीर्घफल	४१७
दीर्घफलक	४५८
दीर्घफला	९, ४०, ५५६
दीर्घबीज	७५९
दीर्घबीजा	१७
दीर्घमूल	२७, ७५, ४०४
दीर्घमूलक	२७०, ३७६
दीर्घमूला	६६
दीर्घरागा	२४२
दीर्घराजिलफला	३५३
दीर्घरोहिष	३८३
दीर्घवर्तुलपुष्पा	४७९
दीर्घवल्ली	२३, ३२, ४७
दीर्घवालुक	३५
दीर्घवृक्ष	४३०
दीर्घवृत्ता	२८
दीर्घवृन्त	४१३
दीर्घवृन्तक	४१३
दीर्घशर	७५२
दीर्घशाक	८२
दीर्घशिम्बी	७५९
दीर्घस्कन्ध	४३१
दीर्घा	१७, ७३
दीर्घात्यर्क	७४४
दीर्घायु	१३२, ३५६
दीर्घिका	२०३
दीर्घेर्वारु	३४६
दीर्णमूल	६६७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
दु	
दुग्ध	८१४
दुग्धतुम्बी	१७
दुग्धदा	३९९
दुग्धनिका	९२
दुग्धपाषाण	७११
दुग्धफेनी	१५४
दुग्धरुह	४५७
दुग्धबीजा	१७
दुग्धा	१५४
दुग्धाश्म	७११
दुग्धिका	१५४
दुग्धोत्थनवनीत	८५४
दुरभिग्रह	९१
दुरभिग्रहा	१३, ७६
दुराधर्षा	१५६
दुरारुह	५३३, ५८५
दुरारुहा	५३४
दुरालभा	७६
दुरालम्भी	७६
दुरतिशमनी	३६६
दुर्ग	६४८
दुर्गाह्लाद	६५०
दुर्गह	९१
दुर्जरा	२५
दुर्धर्षा	१५७, ७४०
दुर्नामारि	२८४
दुर्मरा(ना)	१०२
दुर्मोहा	३४
दुर्लभ	२५२
दुर्लभा	७२, ७६
दुर्वरा	३८९
दुर्वर्ण	१०३
दुर्वला	४२२
दुश्चक्रम	७४
दुष्कुल	६६३
दुष्टद्रावी	६९७
दुष्पुत्र	६६३

शब्द	क्रमाङ्क
दुष्प्रद	६९२
दुष्प्रधर्षा	७६, ५३४
दुष्प्रधर्षिणी	७१
दुष्प्रवेगा	७४०
दु:सहा	१५७
दु:स्पर्श	३७३, ५६९
दु:स्पर्शा	१३,१८,७१,७६
दू	
दूरज	७२४
दूरमूल	३७८
दृ	
दृक्प्रसादा	१५०, ६९५
दृढ	१०३
दृढकण्टका	५३६
दृढकाण्ड	२७५, ३८३
दृढकाण्डा	३२
दृढक्षुरा	३८१
दृढगर्भक	७२१
दृढग्रन्थी	२७५
दृढच्छद	३८३, ४३१
दृढतृण	३७८
दृढतृणा	३८१
दृढनील	५३३
दृढपत्र	२७५
दृढपत्री	३८१
दृढपादा	२४
दृढपादी	१६१
दृढप्ररोह	५६५
दृढफल	५३३
दृढमूल	३७८, ३९६
दृढरङ्गा	६९६
दृढलता	३२
दृढवल्का	८७
दृढवल्कल	४५०
दृढवल्का	८७
दृढबीज	१२७, ३६७, ५६९, ६००
दृढस्कन्ध	५४१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
दृढा	१६१, ६९६
दृढाङ्ग	७२१
दृषत्सार	६७६
दे	
देवकाष्ठ	६२०
देवकुसुम	६३७
देवगन्धा	१३५
देवदण्डा	९७
देवदारु	६२०
देवदारुतैलम्	८८३
देवदाली	१२
देवदासी	५७१
देवदूती	५७१
देवधान्य	७५२
देवनल	३८८
देवनाल	३८८
देवपुत्रिका	६५८
देवप्रिय	१०८
देवमणि	१३५
देवलाङ्गुलिका	४१८
देववला	१५८
देवशिरीष	४२३
देवशेखर	४८३
देवश्रेणी	२
देवशर्षप	४२३
देवसहा	९५, ५०३
देवाही	८५
देविका	५०३
देवी	२,८,१६,६६, ३४३,३५२, ५९३,६५८,७६८
देवेष्ट	६४८, ६५२
देवेष्टा	१३५, ५७१
दै	
दैत्यमेदज	६५०
दैत्या	६४६
दो	
दोषक्लेशी	४९८

शब्द	क्रमाङ्क
दोषविशेषेतक्रविशेषा	८४३
दोषहारी	४५२
दोहज	८१४
द्र	
द्रव	८४२
द्रवन्ती	२१, ७३४
द्रवरसा	२४४
द्रा	
द्राक्षा	५५६
द्राक्षामदिरा	९७०
द्रागीष्ठ	३८३
द्रावक	२५५, ७०६
द्रावककन्द	३०६
द्राविड	२५२
द्राविडक	२१२
द्राविणी	२०८
द्रु	
द्रुपदी	१४९
द्रुमव्याधी	२४४
द्रुमारुहा	३३६
द्रुमोत्पल	५०४
द्रे	
द्रेक	४०८
द्रो	
द्रोणपुष्पी	१७५
द्रोण	१७५
द्रोणी	२८, १११
द्रोणीज	२१५
द्रोणीलवण	२१५
द्रौ	
द्रौण	२१८
द्रौणेय	२१५
द्वा	
द्वारदारु	४४३
द्वि	
द्विजकुत्सित	५८८
द्विजप्रिया	३०
द्विजा	२१८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
द्विधालेख्य	४३१
द्विपत्रक	३०५
द्विवृन्त	१२६
द्वी	
द्वीपकर्पूरज	६३१
द्वीपखर्जूरी	५५०
द्वीपज	,,
द्वीपशत्रु	१०२
द्वीपिका	,,
द्वीपिमद	२५६
द्वीपी	१९१
द्वीपीनख	६५७
द्वीप्या	१०२
ध	
धट	४०५
धतूर	७४७
धनञ्जय	४३९
धनदाक्ष	३७३
धनद्रुम	४५१
धनमूल	२७
धनवल्ल	४५
धनिक	१८८
धनुजिह्वा	१२८
धनुद्रुम	२७५
धनुर्लता	३०
धनुवृक्ष	४३६
धनुर्बीज	५४०
धनुष्पद	५३९
धनुष्य	२७५
धन्वङ्ग	४३६
धन्वन	,,
धन्वनछ्द	५५८
धन्वयवासक	७६
धन्वयास	,,
धन्वी	७६, ४३९, ४६६
धमन	३८७
धराङ्कुर	६२
धर्मघ्न	५९४

शब्द	क्रमाङ्क
धर्मपत्तन	१८६
धर्मवृक्ष	५६१
धर्मिणी	२१८
धव	४०५
धवल	१८७, ४०५, ४३९, ६३१, ६९७
धवलछ्द	४५३
धवलमृत्तिका	६९९
धवलयावनाल	७५२
धवला	४६०
धवलोत्पल	५१०
धा	
धातकी	२४८
धातुकासीस	७०२
धातुमाक्षिक	६८१, ६९४
धातुवल्लभ	२५५
धातुशेखर	७०२
धातृका	५७३
धात्रीपत्र	२३९
धात्रीफला	५७३
धात्रेयी	,,
धाना	७९०
धानी	५४७
धानेय	१८८
धान्य	१८८, ७४९
धान्यक	१८८
धान्यज	,,
धान्बीज	,,
धान्यमूल	९५६
धान्ययोनि	,,
धान्यराज	७५०
धान्यवीर	७५८
धान्याकपानक	७९९
धान्याम्ल	९६०
धामार्गव	९, ९१, ९२
धारा	१
धाराकदम्ब	४३४
धाराफल	३७४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
धाराफलक	५५७
धाराफला	९
धारोष्णदुग्ध	८२४
धावनी	२४८
धाविनी	७१
धी	
धीर	१३३
धीरा	४, २५, १३४, ४४४
धीवरी	१०२
धु	
धुरन्धर	४०५
धुस्तुर	७४७
धू	
धूतपत्री	४९४
धूपवृक्ष	६६४
धूपागरु	६४०
धूपाङ्ग	६६८
धूपार्ह	६३९
धूप्य	६५७
धूमक	५६३
धूमज	२५९
धूमोत्थ	, ,
धूम्र	६४७
धूम्रद्रुम	३६२
धुम्रपत्रा	१३९
धूम्रवर्ण	६४७
धूम्रवृत्तफला	३५५
धूम्राह्वा	१३९
धूर्जट	६८६
धूर्त	२१२, ६६३, ७४७
धूर्धर	१३३
धूर्य	, ,
धूलिकदम्ब	४३४
धूलिपुष्पिका	४६८
धूसरपत्रिका	१५३
धूसरमुद्ग	७५६

शब्द	क्रमाङ्क
धे	
धेनुजिह्वा	९०
ध्रु	
ध्रुव	५५९
ध्रुवा	६६
ध्व	
ध्वजद्रुम	४३१
ध्वजवृक्ष	४३२
ध्वा	
ध्वाङ्क्षजङ्घा	१०९
ध्वाङ्क्षजम्बू	५२६
ध्वाङ्क्षतुण्डा	३४
ध्वाङ्क्षदन्ती	३४
ध्वाङ्क्षनखी	३४
ध्वाङ्क्षनाशिनी	१००
ध्वाङ्क्षनासा	३४
ध्वाङ्क्षनासिका	३४
ध्वाङ्क्षमाची	१०६
ध्वाक्षादनी	३४
ध्वाङ्क्षिका	४
ध्वाङ्क्षी	५६८
ध्वाङ्क्षोली	४
न	
नकुलेष्टा	३०१
नक्तमाल	४२४
नक्षत्राकृतिविस्तार	७५२
नख	७५६
नखगुच्छफला	३३९
नखछेद्या	१३४
नखपर्णी	१७१
नखपुञ्जफला	३३९
नखपुष्पी	६५८
नखरञ्जक	१२६
नखशङ्खक	६९८
नगप(क)र्णी	२६
नगभित्	१४१
नट	४१३, ४५२
नखमण्डन	६९०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
नटी	६६९
नत	४९२
नताङ्गी	२३०
नदी	४१२
नदीकदम्ब	१३८
नदीकान्त	३८६, ४०१
नदीकान्ता	१०९
नदीकामुक	३०६
नदीज	४०१, ६९२
नदीजमत्स्याः	९१४
नदीजल	८००
नदीजा	५३६
नदीवट	५६०
नदीवास	७०७
नदीसर्ज	४३९
नद्याम्र	६७
नद्युदुम्बरिका	५६७
नन	५०५
नन्दक	६३३
नन्दतरु	४०५
नन्दनज	६१९
नन्दा	५०१
नन्दिनी	११०, २१८
नन्दी	९१,४२५,६३३
नन्दीमुख	७५१
नन्दीवृक्ष	५६४, ६३३
नमस्कारी	१६५
नमेरु	४५६
नरशुक्ति	७१०
नरसार	२६८
नर्तक	३८७, ७७६
नर्तकी	६६९
नल	३८७
नलकत्र	७६४
नलद	६६७
नलदा	६४३
नलिक	७१३
नलिका	२८, ६६९

शब्द	क्रमाङ्क
नलिकादल	६११
नलिन	५०५, ५०७
नलिनी	५०९
नलिनीरुह	५१२
नली	६६९
नलोत्तम	३८८
नवघृत	८६१
नवघृतप्रयोग	८६२
नवनव्य	१६९
नवनी	८५०
नवनीत	,,
नवनीतक(ज)	८५५
नवमल्लिका	४८१
नवोद्धृत	८५०
नहुष	४९२
ना	
नाकुली	२४,७२,३०१
नागकन्द	२८
नागकर्ण	३७१
नागकिञ्जल्क	२३७
नागकुमारिका	१, २४१
नागकेसर	२३७
नागगन्धा	३०१
नागगर्भ	६८४
नागचम्पक	४६५
नागचित्रा	१५८
नागछत्रा	१५८
नागज	६८४
नागजिह्वा	६५५, ६९१
नागतुम्बी	१६
नागदन्ती	१५७, १५८
नागदमनी	१५७
नागद्रु	७१४
नागपत्नी	३०८
नातपत्री	१५७
नागपुरग	६७४
नागपुष्प	२३७, ४५५
नागपुष्पफला	३३६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
नागपुष्पिका	४८४
नागपुष्पी	१५७, १५८
नागफल	३
नागफेन	७३७
नागबला	९७
नागर	१८४
नागरमुस्ता	२२६
नागरेणु	६८४
नागरोत्था	२२६
नागवल्ली	५९७
नागरङ्ग	५७७
नागशुण्डी	३४६
नागश्रय	२९८
नागस्फोता	१५८, ७३४
नागहनु	६५७
नागहन्त्री	१९
नागाराति	१९
नागार्जुनी	१५५
नागाह्वा	३०८
नागिनी	१५८, ३०८
नागीय	२३७
नाड	३८७
नाडिशाक	३३०
नाडीक	३३०
नाडीकलायका	१०७
नाडीच	३३०
नाडीतिक्त	४१०
नादवी	२२६
नादेय	२०९, २७६, ३७९, ६९२
नादेयी	४१२, ५२६
नाभिका	४४९
नारङ्ग	२७३, ५७७
नारायणप्रिय	६१५
नारायणी	१०२
नारिकेल	५३३
नारिकेल तैल	८५५
नारीदुग्ध	८२४

शब्द	क्रमाङ्क
नारीष्टा	७४५
नालकुङ्कुम	४९१
नालवंश	३८७
नालिका	७५३
नालिनी	७५३
नासा	७८
नासासंवेदन	३९, १३९
नि	
निकुम्भी(भ)	७३४
निकुन्भीबीज	७३५
निकोचक	४२७, ६०६
निचुल	२७६, ४०१
निदिग्धा	७१
निद्रारि	४१०
निन्दितजल	८०७
निफेन	७३७
निम्नज	३८६
निम्ब	४०७
निम्बतरु	३६१
निम्बतैल	८८०
निम्बबीज	५४१
निम्बनिम्बुक	५७८
निम्बूकफलपानक	५१८
नियमन	४०७
निरालम्बा	६४५
निर्गुण्डी	१११
निर्झरजामत्स्या	९१४
निर्भर्त्सन	२४६
निर्मध्या	६६९
निर्मला	६५८
निर्मलोपल	७२५
निर्लोह	७१४
निर्विषा	२५०
निर्वीजा	५५६
निशाचर	६६३
निशाटक	६४८
निशान्धा	८२
निशावन	३७९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
निशि	३७९
निश्चला	६६
नि:श्रेणी	५३४
निषिद्धदुग्ध	८२५
निषीध	४८३
निष्कुटि	२०७, २०८
निष्कैणपुष्पक	७४७
निष्पत्रक	३७०
निष्पाव	७५९, ७६०
नि:सार	४१३
निस्तुष	७५१
निस्तुषरत्न	७२५
निस्तुषोत्पल	७२५
नि:स्नेहफला	७२
नी	
नीच	६६३
नीप	४३४
नीर	८००
नीरज	३७९
नीरतरु	५३३
नीरद	२२५
नीरुज	६५४
नील	२११,२३९,५५९, ६९२,७२२,८००
नीलक	१०८, ४४५
नीलकणा	१९९, ७५३
नीलकण्ठ	२७०
नीलकण्ठाक्ष	५८४
नीलकन्द	२९७
नीलकपित्थक	५२२
नीलकमल	५०८
नीलक्रान्ता	१५९
नीलकेशी	८८
नीलचम्पक	४६५
नीलझिण्टी	४९०
नीलतरु	५३३
नीलताल	४३३
नीलदूर्वा	३८९

शब्द	क्रमाङ्क
नीलद्रुम	४४५
नीलध्वज	४३३
नीलनिर्यासक	४४५
नीलपङ्कज	५०८
नीलपत्र	३९७, ४४५, ५४२
नलपत्री	८८
नीलपद्म	५०८
नीलपर्ण	१४९
नीलपर्णी	१४९
नीलपुनर्नवा	१७०
नीलपुष्प	१०८, ४९०, ६६०
नीलपुष्पा	१५९, १७९
नीलपुष्पिका	७६८
नीलपुष्पी	२६, ८८
नीलफला	३४५, ५२४
नीलभृङ्गराज	१०८
नीलमण्डल	५५८
नीलमल्लिका	५८२
नीलमाष	७५९
नीलमृत्तिका	७०२
नीलरङ्गक	६०२
नीलरत्न	७२२
नीलरत्नक	७२२
नीललोह	६७६
नीलवज्र	७२८
नीलवर्षाभू	१७०
नीलवल्ली	१४९
नीलबीज	४४५
नीलवृन्तक	५६३
नीलशिग्रु	२७४
नीलशिम्बी	३४१
नीलसस्य	७५३
नीलसार	४४५, ४४
नीलसिन्दुक	१११
नीलस्यन्दा	२६,८८,१७०, १९९, २४४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
नीला	२६,८८,१७०
नीलाञ्जन	६९२
नीलाञ्जनी	११९
नीलाब्ज	५०८
नीलाम्लान	४९०
नीलाम्बर	२३९
नीलालु	२९६
नीलाष्मज	६८३
नीलाष्मा	७२२
नीलिका	८८, १११, ६७६
नीलिनी	८८, १७०
नीली	८८
नीलोत्पल	५१०, ७२२
नीवार	७७५
नृ	
नृपकन्द	२८३
नृपद्रुम	४१७, ५४१
नृपप्रिय	२८३, ३७५, ५१६
नृपप्रियफल	३४५
नृपप्रिया	४६८, ५३८
नृपमङ्गल्यक	११५
नृपवदर	५६९
नृपवल्लभ	५२१
नृपात्मज	५२२
नृपात्मजा	४७२
नृपावर्त	७२९
नृपाह्वय	२८३
नृपेष्ट	२८३, ५६९
ने	
नेता	१११
नेत्रनीला	२४
नेत्ररोगहा	४१८
नेत्रारि	७४०
नेत्रोपमफल	६०७
नेत्रौषध	७०२
नेपालनिम्ब	४१८

शब्द	क्रमाङ्क
नेमि	४३८
नेमिवृक्ष	३६२
नेवाली	४८१
नै	
नैपाल	४१०
नैपालिक	६७२
नैपालिका	६९१
नैर्झरजल	८००
नौ	
नौकान्न	७७९
न्य	
न्यग्रोध	५५९
न्यग्रोधा(धी)	७३४
न्यग्रोधिका	२१
न्यग्रोधी	१०७
न्यङ्क	२०१
प	
पक्किका	६३०
पङ्काज्ज	५०५
पङ्केरुह	५०५
पंक्तिकण्टक	९१
पंक्तिकन्द	३०४
पंक्तिबीज	३६७
पंक्तिबीजक	४१७
पक्षिणः	९१८
पक्ष्यण्ड	९३३
पङ्गुत्वहरिणी	११४
पचम्पचा	२४३
पचूर	६१६
पञ्चगुप्ति	६५८
पञ्चमुखी	७८
पञ्चराजिफल	३
पञ्चाङ्गल	३७१
पञ्चाङ्गली	११३
पञ्जल	२९९
पटराग	६१६
पट्टरञ्जक	६१६
पटिकालोध्र	२४७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
पटीर	३१३
पट्टी	२४७
पटु	३९, १९९, १३६, ६६३
पटुपत्रिका	११०
पटुलिका	१३०
पटुशाक	३३०
पटेरक	४००
पटोल	३
पटोली	३३८
पण्डोली	८
पण्यविलासिनी	६५७
पतङ्ग	५५३
पतङ्गचन्दन	६१६
पत्र	२३६, २३९
पत्रक	२३६
पत्रगोभी	३३३
पत्रतण्डुली	२४
पत्रचरु	३६३
पत्रपुष्पा	४९४
पत्रवर्ण	६२१
पत्रवल्ली	४७
पत्रश्रेष्ठ	५८५
पत्रा	४४४
पत्राङ्ग	६१६
पत्रालु	२९१, ३९२
पत्रिका	६३०
पत्री	४३१, ४९३
पत्रीर्ण	४१३
पथिद्रुम	३६२
पथ्य	२०९
पथ्यशाक	१५१
पथ्या	१९, ३५, ५९३
पद्म	२२९, ५०५, ६७४
पद्मक	६५४
पद्मकन्द	५१३

शब्द	क्रमाङ्क
पद्मकर्कटी	५११
पद्मकर्णिका	५१४
पद्मकाष्ठ	६६४
पद्मकेसर	५१४
पद्मगन्धि	६६४
पद्मचारिणी	१२४
पद्मतन्तु	५१२
पद्मनाल	५१२
पद्मपत्रक	२२९
पद्मपत्रा	२५१
पद्ममूल	५१३
पद्मराग	७१६
पद्मरागज	७२२
पद्मबीज	५११
पद्मबीजाभ	६०९
पद्मवृक्ष	६६४
पद्मा	१२४, २२८, २४१
पद्माक्ष	५११
पद्मावती	१२४
पद्मिनी	५०९
पनस	५२८
पयः	८००
पयःकन्दा	३०३
पयःक्षीर	२३८
पयःफेमी	१५४
पयस्य	८२७
पयस्या	४, १५६
पयस्विनी	४, १७, १५४, ३०३
पयोधिज	२५४
पयोलता	३०३
पयोवर्षा	१५५
पयोविदारिका	३०३
परपुष्टा	१४९
परमेष्ठिनी	१४७
पराक्पुष्पी	९१
परागपुष्प	४३४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
परापर	५५८
परिपिष्टिक	६७४
परिपेल्ल	२६४
परिपेलव	२२५, २६४
परिव्राजी	१३८
परिव्याध	२७६, ४१७, ५०४
परु	५५८
परुष	५५८
पर्कटी	५६५
पर्जन्या	२४३
पर्ण	४५४
पर्णचोरक	६६३
पर्णभेदिनी	६२६
पर्णमृगाः	९०४
पर्णलता	५९४
पर्णवल्ली	४७
पर्णास	४९६
पर्पट	१३१
पर्पटक	१३१
पर्पटद्रुम	४३५
पर्पटी	२४५, ७०४, ७८८
पर्यङ्कपादिका	३४०
पर्युषितदुग्ध	८२५
पर्वतमत्स्यः	९१४
पर्वतमोचा	५३१
पर्वतवासिनी	६४५
पर्वतृण	३९४
पर्वबेल्लिनिका	३८९
पर्वाढ्य	१८३, ३९४
पल	९००
पलङ्कष	६४८, ६४९
पलङ्कषा	७४, १३८, २४४, ७६०
पलल	९००
पल्लवद्रु	४५२
पलाण्डु	२८२

शब्द	क्रमाङ्क
पलाश	२३६, २५१, ४५४
पलाशपर्णी	९९
पलाशलोहिता	३१४
पलाशिका	४७, २५१
पलाशी	४७, २४४
पलित	६६२
पल्लिवाह	३९३
पवन	१०८
पवनी	५७१
पवि	७२१
पवित्र	४४७, ७६७, ८५५
पवित्रक	३८०, ४९३, ५६१, ५६६
पवित्रधान्य	७५०
पवित्रा	२४२, ५६२
पशुमेहनकारिका	११०
पशुमोहनिका	४४
पा	
पाकल	६५४
पाक्य	२६०
पाक्यज	२११
पाञ्चजन्य	६९७
पाटल	४५५, ७४९
पाटला	१७३
पाटलापुष्पसन्निभ	६६४
पाटलि	५९०
पाटली	१७३, ४४९, ४६१
पाटव	६५४
पाठा	२१९
पाठिका	२१९
पाठी	१९१
पाठीनमत्स्यः	९१४
पाणिज	६५७
पाणिमर्द	५९१
पाणिरुह	६५७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
पाण्डु	६०४
पाण्डुपत्नी	२१८
पाण्डुपुत्री	२१८
पाण्डुफल	३
पाण्डुफली	१७३
पाण्डुवृत्तिका	६९९
पाण्डुर	४९३, ७५२
पाण्डुरद्रुम	४१९
पाण्डुरा	५
पातालगरुडी(ड)	३२
पातालतुम्बी	१६
पाथः	८००
पाथोज	५०५
पाथोरुह	५०५
पादपरुहा	१४९
पादपोत्पल	५०४
पादरोहण	५५९
पादिनः	९१३
पानीय	८००
पानीयचूर्णिका	७१२
पानीयपृष्ठज	४०३
पानीयफल	६०९
पानीयामलक	१६२
पानीयालु	२९४
पानीयाश्रा	३८१
पापक	३२२, ६१८
पापचेलिका	२१९
पापशमनी	३६६
पापहन	७६७
पामारि	६८७
पारद	६८६
पारवती	६०८
पारसी	२६७
पारसीकवचा	१९५
पारासीकयवानी	२६७
पारावत	९२९
पारावतपदी	२५, १०९
पारिजात	४९१

शब्द	क्रमाङ्क
पारिजातक	३६१
पारिजाता	६०५
पारिभद्र	३६१
पारिभद्रक	४०७, ६५४
पारिभाव्य	६५४
पारीश	५६३
पारेवत	५४९
पार्य	४३९
पार्थिव	४९२
पार्वती	२४८, ६१२, ६५१
पार्वतीय	५४६
पार्वतेय	६९२
पालक	१९१
पालक्या	३१५
पालङ्गी	६५३
पालनी	१४५
पालिका	३४०
पालिन्द	६५३
पालिन्दी	२३३
पालेवत	५४९
पाल्व	६५४
पाल्वलजल	८००
पावक	१९१, १९२
पावन	५८४, ६१३
पावनी	४९४
पावनीध्वनी	६९७
पाशुपत	४६७
पांशु	१३१
पांशुकासीस	७०२
पांशुरागिणी	१३५
पांशुला	४६८
पाषाणगैरिक	७०१
पाषाणभेदक	१४१
पाषाणान्तक	४१६
पासी	६४३
पि	
पिकभक्षा	५२७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
पिकराग	५१६
पिकवल्लभ	५१६
पिकाक्ष	७०७
पिकेक्षण	१२२
पिङ्ग	५००
पिङ्गमूल	२७३
पिङ्गल	६८०
पिङ्गला	२४२, ६२९
पिङ्गस्फटिक	७२३
पिङ्गा	२४०, ६२९
पिङ्गाण	७३१
पिच्चट	६७३, ६७४
पिचु	१२०
पिचुमन्द	४०७
पिचुल	१०१
पिच्छल	५८८, ५८९
पिच्छलक	४३६
पिच्छलबीज	५५४
पिच्छिल	२८७, ३५६
पिच्छिलछदा	३१८
पिच्छिलसार	३५७
पिच्छिला	१२२, १७१, ३१८, ७६८
पिञ्ज	६३०
पिञ्जर	२३७
पिञ्जरक	६९०
पिण्ड	७१४
पिण्डक	२८८, ७१४
पिण्डकन्द	२८७, २८८
पिण्डखर्जूरी	५३७
पिण्डगुडूची	१
पिण्डतैलक	६४७
पिण्डपुष्प	४५२
पिण्डफला	१४
पिण्डमुस्ता	२२६
पिण्डमूल	२७२
पिण्डमूलक	२७२
पिण्डरोहिणक	४५१

शब्द	क्रमाङ्क
पिण्डार	४४८, ४५१
पिण्डालु	१,२८७,२८८
पिण्डिक	२७२
पिण्डित	६४७
पिण्डीतक	२८७, ३७४
पिण्डीतगरक	४९२
पिण्डीनट	३७४
पिण्डीपुष्प	४५२
पिण्याक	६४७
पित्तद्रावी	५८१
पित्तल	६८०
पित्तालस	६७४
पित्तारी	१३१, २४४
पितृतर्पण	७६७
पितृप्रिय	१०८
पित्र्य	७५८, ८९०
पिप्पल	५६१
पिपलिका	५६२
पिप्पली	१८०
पिप्पलीमूल	१८३
पिम्परी	५६५
पिशाचवृक्ष	४०५
पिशाची	६४४
पिशित	९००
पिशी	६४३
पिशु(सु)न	६२४
पिशुना	६५८
पिस्त	६०६
पी	
पीत	४४२, ६००, ६४६, ६९०
पीतक	२७३,४१३,४४०, ६२४, ६३३, ६४१, ६४६
पीतकद्रुम	४०४
पीतकाष्ठ	६१८, ४४०, ६१५
पीतकीला	४३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
पीतकुष्माण्ड	३४६
पीतगन्ध	६१५
पीतचन्दन	६१५
पीततण्डुल	७७३
पीततण्डुला	६९
पीततैला	२५
पीतदारु	२४३, ४४०
पीतदुग्धा	१३०
पीतद्रु	२४३, ६२२
पीतनक	५७६
पीतपादप	४१३
पीतपुष्प	११५, ४५३, ४६५
पीतपुष्पक	३५१, ४९०
पीतपुष्पा	९, ३४२, ३४३, ३४६
पीतपुष्पी	२२, ५४, ८३, ९५, ३४९
पीतप्रसव	७३९
पीतफल	४०५, ५५७
पीतफला	३४६
पीतभद्र	३६८
पीतमणि	७२०
पीतमाक्षिक	६८१
पीतमूलक	२७३
पीतमूलिका	२२१
पीतमूली	२२१
पीतयूथी	४८४
पीतरक्त	७२०
पीतरङ्ग	४१३
पीतरत्नक	७२३
पीतरम्भा	५३२
पीतराग	७०६
पीतरोहिणी	४१५
पीतलक	६८०
पीतबीजा	२०२
पीतवृक्ष	४१३, ६६४
पीतशालक	४४५

शब्द	क्रमाङ्क
पीतशिंशपा	४४४
पीतसार	४२७, ४४५, ६४७
पीतसारी	९९२
पीतसैरेयक	४९०
पीतस्फटिक	७२०
पीता	२५,२२१,२४२, २४३,५२२,५७१,
६२६, ६२९	
पीताङ्ग	४१३
पीताभ	६१५
पीताम्लान	४९०
पीताश्मा	७२०
पीतास	६३०
पीतिका	२४३, ४८४
पीतिनी	६६
पीनसा	३४८
पीयूष	८१४, ८२५
पीलु	५४७
पीलुनी	२
पीलुपत्र	२७, ४१६
पीलुपर्णी	२, ३४४
पीवरा	९९
पीवरी	१०२
पु	
पुङ्गव	१३३
पुच्छिका	७३
पुट	६३५
पुटकन्द	२९९
पुटलोहक	६७६
पुटालु	२९९
पुटिका	७१०
पुण्डरीक	४९३, ५०६
पुण्डर्य	६६५
पुण्ड्र	४५७, ५६५
पुण्ड्रक	४५७
पुण्ड्रका	४८२
पुण्यतृण	३८०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
पुण्या	९९
पुत्रकन्दा	३०८
पुत्रघना	१२३
पुत्रञ्जीव	४४७
पुत्रदा	३०८
पुत्रदात्री	१९, ४६
पुत्रप्रदा	६९
पुत्रभद्रा	७
पुत्रश्रेणिका	१६१
पुत्रश्रेणी	२१, ४१४
पुनर्नर्वा	१६८
पुनर्भव	१६९
पुनर्भू	१६८
पुन्नाग	४५५
पुन्नाट(ड)	१२७
पुर	६४०, ६४८
पुरमथनवललभ	६४०
पुराणघृत	८६३
पुरासणी	९५
पुरुष	२७, ४५५
पुरुषदन्तिका	१३४
पुरोडाश	८५५
पुलक	७१३
पुलकी	४३४
पुष्कर	५०५, ८००
पुष्करजटा	२२९
पुष्करपर्णी	१२४
पुष्करमूल	२२९
पुष्करबीज	२२९
पुष्करशिफा	२२९
पुष्करिणी	१२४
पुष्ट	७४१
पुष्टिदा	९९, १३७
पुष्पक	७४७
पुष्पकासीस	७०२
पुष्पकेतु	६९४
पुष्पगन्ध	७५२
पुष्पगोभी	३३२

शब्द	क्रमाङ्क
पुष्पमञ्जरिका	२८
पुष्परसोद्भव	८९०
पुष्पराग	७२०
पुष्पराज	७२०
पुष्पशाका	३३२
पुष्पशून्य	५६६
पुष्पसौरभ	७४६
पुष्पाञ्जन	६९४
पुष्पाह्वा	६४
पुष्या	९९
पू	
पूग	५९५, ५९६
पूगफल	५९६
पूगवृक्ष	५९५
पूगीफल	५९६
पूतकिंकिणी	४५१
पूत	३८०
पूतगन्ध	४९६
पूततृण	३८०
पूतद्रु	४५४
पूतधान्य	७६७
पूतना	५९३, ६४४
पूतफल	५२८
पूता	३८९
पूतिक	४२४
पूतिकरञ्ज	४२४
पूतिकर्णक	४२४
पूतिकाष्ट	६२०, ६२२, ६६४
पूतिगन्ध	३६९, ६७३, ६८७
पूतिगन्धा	८१
पूतिपत्र	४१३
पूतिपर्ण	४२४
पूतिमयूरिका	४९९
पूतिमेद	३६३
पूयारि	४०७
पूरक	५७०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
पूरफल	७६७
पूराम्ल	२२०
पूर्णकोष्ठ	२२६
पूर्णबीज	५७०
पूंस्त्वविग्रह	३८४
पृ	
पृथक्छद	५४६
पृथक्पर्णी	२, ७३
पृथक्बीज	६१२, ५४०
पृथाज	४३९
पृथु	२००, २०३, २५१
पृथुकोल	५६९
पृथुछद	३८०
पृथुपत्र	२८१
पृथुबीजक	७६१
पृथुशिम्ब	४१३
पृथ्वी	१६८, २००, २०७
पृथ्वीका	२००, २०३
पृथ्वीकुरवक	७४४
पृथ्वीज	२१३
पृश्निपर्णी	७३
पृषत	९०१
पे	
पेचुली	३३०
पेरुक	६००
पेरोज	७३०
पेशी	६४३
पो	
पोगल	३८७
पोटगल	३७९, ३८७
पोतशालि	७४९
पोतिका	६४, ३२१
पोलिनी	३९८
पोस्तरस	७३७
पोस्तोद्भव	७३७
पौ	
पौण्डरीयक	६६५
पौण्डर्य	६६५

शब्द	क्रमाङ्क
पौष्कर	२२९
पौष्पक	६९४
प्र	
प्रकाश	६७९
प्रकीर्ण	४२४
प्रकीर्यक	४२४, ४२६
प्रग्रह	४१७
प्रचण्डा	३८९
प्रचेतस	४११
प्रतना	९०
प्रतानिका	१४०, ६५५
प्रताप	७४१, ७४२
प्रतालक	३१७
प्रतिपत्रफला	३५४
प्रतिविषा	२२४
प्रतिसोमा	३१
प्रतीवल	३८६
प्रतुदा	९०६
प्रत्यक्पर्णी	७३४
प्रत्यक्पुष्पी	९१
प्रत्यक्श्रेणी	२१, १०७
प्रदीपन	७३२
प्रपल्लव	४५२
प्रपुन्नाट	१२७
प्रपौण्डरीक	६६५
प्रभद्र	४०७
प्रभदा	१४०
प्रभेषजा	५६८
प्रमथ्या	५९३
प्रमोदिनी	६५०
प्ररोही	५६४
प्रलविका	५२
प्रवला	१४०
प्रव्रजिता	१३८
प्रवाल	७१८
प्रवाहोत्था	७१२
प्रवोधनी	७६
प्रसहा	९०७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
प्रसर	१०३
प्रसाधिका	७७५
प्रसारिणिी	१५०, १६५
प्रस्थरोपल	७२७
प्रस्थकुसुम	४९५
प्रस्थिका	८७
प्रस्राव	८६४
प्रहसन्ती	४८०
प्रहारवल्ली	३७
प्रा	
प्राचीना	२१९
प्राचीनाकरक	५८१
प्राचीनामलक	१६२
प्राजक्त	४९१
प्राणद	१३२
प्राणदा	९८, १३६, ३११, ५९३
प्रातविष्णुक	४८५
प्रातिका	४८९
प्रावृष्य	४१९, ४३४, ४५१, ७२५
प्रावृष्यण्य	४१९, ४३४
प्रावृष्येण्या	१३, १६९
प्रांसु	६३०
प्रि	
प्रिय	१३३२
प्रियक	४३४, ४४५
प्रियङ्करी	७, ७२
प्रियङ्गु	६२६, ७७३
प्रियज	४१३
प्रियंवदा	४७२
प्रियवल्ली	६२६
प्रियशालक	४४५
प्रिया	४७५, ४७७
प्रियाल	५३९
प्रियांवु	५१६
प्रो	
प्रोष्ठीमत्स्य	९१४

शब्द	क्रमाङ्क
प्ल	
प्लक्ष	५६५
प्लवक	५६५
प्लवगोपुर	२६४
प्लवङ्ग	५६२
प्लवा:	९११
प्ली	
प्लीहघाती	३५९
प्लीहनाशन	३५९
प्लीहशत्रु	८६, १००, ३५९
फ	
फञ्जी	३५, २२८
फणिज्जक	४९५
फणिजिह्वा	१०२
फणिपन्नग	२३७
फणिलता	५९७
फणिवल्ली	५९७
फणिहृत	७७
फणचोरक	६६३
फलपुष्पा	५३७
फलमुख्या	२१७
फलवृक्षक	५२८
फलशाडव	५४२
फलशैशिर	५६९
फलस्नेह	५४६
फलाढ्या	५३०
फलाध्यक्ष	५४१
फलाम्ल	२२०, २२२
फलिङ्ग	४२१
फलिन	५२८
फलिनी	६२६
फलीप्रिया	६२६
फलीश	५६३
फलेन्द्र	५२५
फलेपुष्पा	१७५
फलेरुहा	१७३, ४६०
फलोत्तमा	५५६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
फलु	५६८
फल्गुनी	५६८
फलुवृन्तक	४१३
फा	
फाल्गुन	४३९
फे	
फेन	२५४
फेनदीप्ता	१२३
फेनिल	४२६, ५३९
फेनी	१५४
फो	
फोण्डालु	२९३
ब	
ब(बु)क	४६७
बकमांस	९४२
बकुल	४६६
बकुला	२२३
बदर	५६९
बदरफली	५६९
बदरिवल्ली	५६९
बदरी	१३, ५६९
बदरीपत्र	६५७
बदरीबादर	१२०
बद्धरसाल	५२२
बधिर	३८४
बन्धुर	१३३
बन्धुजीव	४८८
बन्धूक	४८८
बन्धूकपुष्पक	४४५
बर्हण	४९२
बर्हपुष्प	४२१
बर्हि	३८०
बर्हिचूडा	१४४
बर्हिवर्ह	६६१
बर्हिशिख	६६१
बर्हिष्ठ	५००
बल	६५७
बलकन्द	३०७

शब्द	क्रमाङ्क
बलक्ष	७१७
बलद	१३२
बलदा	९९
बदभद्रसंज्ञ	४३४
बलभद्रा	१४५
बलरस	६८७
बलवती	२०८
बलवल्लभा	९६६
बला	९३, १०५, ४९०
बलाढ्य	७५८
बलाढ्या	९३
बलिका	९६
बली	७५८
बलेहित	२८१
बलोत्तरा	९४
बल्य	३००
बल्या	९४, ९६, ९९, ११४, १४०
बल्वजा	३८१
बस्तकर्ण	४२९
बस्तगन्धा	४९९
बस्तमोदा	२१७
बस्तान्त्री	२९
बस्तिशोधन	३७४
बहुकण्टक	७४,७५,४३१
बहुकण्टका	८०
बहुकण्टा	७१, ३४८
बहुकर्णी	२१
बहुकन्द	२८४
बहुकूर्च	५३३
बहुगन्ध	२३५, ६५३
बहुगन्धदा	६२७
बहुगन्धा	१९९, ४६५, ४८४
बहुगुहा	१६१
बहुग्रन्थिक	१०१
बहुछिन्ना	१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
बहुतिक्त	१०६
बहुदल	७८१
बहुदुग्ध	७५१
बहुदुग्धिका	७४०
बहुधार	७२१
बहुपत्र	२८२, ४८५, ६८९
बहुपत्रा	४०, १४३, १७७, ४५९
बहुपत्रिका	२०२, १०२, १६१
बहुपत्री	६८, ४९४
बहुपर्ण	६२१
बहुपर्णी	२०२
बहुपाद	५५९
बहुपादिका	२१
बहुपुत्रा	८, १६१
बहुपुष्प	३६१, ७०७
बहुपुष्पिका	२४८
बहुप्रज	३७८
बहुफल	५९२, ७०७
बहुफला	५, ६९, १०६, १६१
बहुफलिका	५६९
बहुफेना	१२३
बहुमूल	२७४, ३७६
बहुमूलक	१०२, २७७
बहुरन्धिका	१३४
बहुरसा	२५
बहुरुहा	१
बहुरूप	६५२
बहुल	१८७
बहुलच्छद	२७४
बहुलवण	२१६
बहुलवल्कल	४३७
बहुला	२०७
बहुवल्क	५६९
बहुवार	५८८

शब्द	क्रमाङ्क
बहुवारक	४०४
बहुबीजा	५३१
बहुवीर्य	१५१, ३५६, ४९५
बहुवीर्या	१६१
बहुशिखा	९८
बहुसार	३६३
बा	
बाकुची	८१
बाल	५००
बालक	१८७, ५००, ६६६
बालकप्रिया	२२, ५२९
बालक्रीडक	७०८
बालजीवन	८१४
बालपत्र	७५, ३६२
बालपुष्पिका	४८४
बालभैषज्य	७६२, ६९३
बालभोज्य	७६२
बालवायज	७२४
बालसूर्य	७२४
बाला	२०८
बालाजस्यमांस	९३६
बालेय	२२५, २६४
बालेष्ट	५६९
बाहुवीर	५८८
बि	
बिड	२१२
बिडवेतस	२२२
बिन्दुकिनी	४३
बिन्दुपत्र	४३७
बिन्दुपर्ण	३१६
बिन्दुफल	७१७
बिम्बिका	३४४
बिम्वी	२०, ३४४
बिलेशय	९०२
बिल्व	५८५
बिल्वी	२०३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
बी	
बीजक	४४५, ५७०
बीजकर्कटिका	३५३
बीजगर्भ	३
बीजधान्य	१८८
बीजपादप	५४०
बीजपुष्पक	७५२
बीजपूर	५७०
बीजपूर्ण	५७०
बीजफलक	५७०
बीजरत्न	७५८
बीजरेचनी	७३४
बीजवृक्ष	४४५
बीजाम्ल	२२०
बु	
बुक	४६७
बुधरत्न	७१९
बृ	
बृहच्चुञ्चु	११०
बृहच्छद	२८६, ५४६
बृहच्छिवी	३४१
बृहज्जम्बीर	५७९
बृहज्जीवन्ती	७
बृहज्जीवा	७
बृहती	६८
बृहत्कोशातकी	१०
बृहत्ताल	४३१
बृहत्तिक्ता	२१९
बृहत्वक्	६२१
बृहत्पत्र	२९८
बृहत्पत्रा	३०७
बृहत्पारेवत	५५०
बृहत्पीलु	५४८
बृहत्पुष्पी	८३
बृहत्फला	१४, २३, ३३६, ५२५
बृहदेला	२०७
बृहद्दल	१६६, २४७, ४३१

शब्द	क्रमाङ्क
बृहद्दला	३३२
बृहद्वल्क	२४७
बृहद्वल्ली	३४२
बृहद्वारुणी	२३
बृहन्न्याली	२०१
बो	
बोधना	३४३
बोधपुष्पिणी	२४८
बोधिवृक्ष	५६१
बोल	७१४
ब्र	
ब्रह्मकन्यका	१४७
ब्रह्मकाष्ठ	५६३, ६०२
ब्रह्मकोशी	२१७
ब्रह्मगर्भा	४९९
ब्रह्मचारिणी	१४७
ब्रह्मजटा(ट)	४९३
ब्रह्मण्य	३७८, ६०२
ब्रह्मतीर्थ	२२९
ब्रह्मदण्ड	१७४
ब्रह्मदारु	५६३, ६०२
ब्रह्मपवित्र	३८०
ब्रह्मपादप	४५१
ब्रह्मपुत्र	७३२
ब्रह्मपुत्री	३००
ब्रह्ममण्डूकी	१४८
ब्रह्मरुहा	१४९
ब्रह्मवृक्षक	४५४
ब्रह्मशोभा	१४७
ब्रह्मसुवर्चला	१४७
ब्रह्मोपनेता	४५४
ब्रा	
ब्राह्मकन्द	३००
ब्राह्मणयष्टी	२२८
ब्राह्मणिका	६५८
ब्राह्मणी	१४७
ब्राह्मणेष्ट	५६३
ब्राह्मी	२५, १४७,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
	४९९, ६८०
भ	
भकुरमत्स्य	९१४
भक्षटक	७४
भक्षपत्री	५९७
भक्षबीज	५३९
भक्षिका	३०८
भगिनसन्धिक	८४२
भङ्गा	६३
भङ्गुरा	२२४, ६२६
भञ्जन	७४१
भञ्जिका	३०८
भण्टाका	३४५
भण्टाकी	६८, ३४५
भण्डारलतिका	२४१
भण्डारी	२४१
भण्डिल	४२१
भण्डी	४२१
भण्डीक	४२१
भण्डीर	६७, १५१, ४२१
भद्रकण्टक	७४
भद्र	४०७
भद्रका	४२०
भदकली	२२४
भद्रकाष्ठ	६२०
भद्रचन्दना	६५६
भद्रतरणी	४६३
भद्रदन्ती	५५
भद्रदारु	६२०
भद्रपर्णी	१४०, ४१५
भद्रमुञ्ज	३७८
भद्रमुस्ता	२२६
भद्रयव	४२०
भद्रलता	४७१
भद्रवला	९३, १४०
भद्रवल्ली	४७५, ६५५
भद्रश्री	६१३

शब्द	क्रमाङ्क
भद्रा	७, २६, ८८, ९३, ११०, १९४, २२५, २४२, ३६६, ३८९, ४११, ७३४
भद्रावती	४११
भद्रैला	२०७
भद्रोदनी	९३
भद्रौदनी	९७
भयनाशिनी	१४५
भर्म	६७०
भल्ल	५५५
भल्लक	४१३
भल्लात	५४०
भल्लातक	५४०
भल्लुक	५५५
भव	५५४
भवदारु	६२०
भवाभीष्ट	६४८
भविष्य	५५४
भव्य	५५४
भष्कर	२७५
भस्मगर्भ	४३८
भस्मगर्भा	४४४
भस्मरोहा	४४१
भस्माङ्ग	७३०
भा	
भानुफला	५२९
भारङ्गी	२२८
भारती	१४७
भारद्वाजी	१२१
भारवल्ली	५९
भारवाही	८८
भार्गवी	३८९
भाङ्गी	२२८
भार्यावृक्ष	६१६
भार्सपत्रिका	८९
भालविभूषणसंज्ञ	४५७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
भावन	५५४
भासुरपुष्पा	४१८
भास्करा	७४१
भास्करेष्टा	११७
भि	
भिक्षु	१३८
भिण्ड	११२
भिण्डक	११२
भिण्डातिका	११२
भिदुर	७२१
भिदुरा	४७८
भिदूरा	५६५
भिन्नदला	२
भिन्दी	४९०
भिरिंटिका	७४८
भिल्लतरु	२४७
भिल्लभूषण	७४८
भिल्ली	२४७
भिषक्प्रिया	१
भिषक्भद्रा	५५
भिषक्वरा	५९३
भिषङ्माता	७८
भि:सटा	१६४
भि:साण्ड	५१३
भी	
भीम	२२२
भीमसेन	६३०
भीषण	४३१, ६५३
भु	
भुगर	७३२
भुग्नी	७०४
भुजगलता	५९७
भुजङ्गजिह्वा	९४
भुजङ्गम	६७४
भुजङ्गाक्षी	३०१
भुवन	८००
भू	
भूकदम्बक	१८९

शब्द	क्रमाङ्क
भूकन्द	१३८
भूकर्बुदारक	५८९
भूकुष्माण्डी	३०२
भूखर्जूरी	५३६
भूचणका	६१०
भूछत्र	६२
भूजा	५३६
भूतकेशिका	१११
भूतकेशी	१११, ६४४
भूतघ्न	२८०, ४३७, ७६९
भूतघ्नी	४९४
भूतजटा	६४३, ६४४
भूतदुग्धा	४१८
भूतद्रावी	७३९
भूतद्रुम	५८८
भूतनाशन	५८४
भूतलिका	६५८
भूतवृक्ष	४४२
भूतवृक्षक	५८८
भूतसार	४१३
भूतहन्त्री	१९, ३८९
भूतहर	६४८
भूतहारी	६२०
भूतारी	२०४
भूताली	३१०
भूतावास	४४२, ५९४
भूति	१३७, ३८२, ३८४
भूतिक	३८२, ३८४
भूतुम्बी	१६
भूतृण	३८४
भूधात्री	१६१
भूनिम्ब	४१०, ४३४
भूमि(मी)कदम्ब	४३४
भूमिखर्जूरी	५३४
भूमिचम्पक	४६५
भूमिचरी	२१, ५४
भूमिच्छन्न	६२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
भूमिज	३२७, ४३४, ६५०
भूमिजगुग्गुल	६५०
भूमिजम्बू	५२७
भूमिजा	६१०
भूमिमण्डपभूषणा	४७१
भूमिवल्ली	५४
भूम्यामलकी	१६१
भूरिगन्धा	६४६
भूरिपत्र	३९१
भूरिपुष्पा	६४
भूरिमल्ली	८७
भूरिरस	८९१
भूरिबला	९६
भूर्जपत्र	४३७, ४४२
भूर्जपत्रक	४३७
भूलग्ना	४२
भूवदरी	५६९
भूशिम्बिका	६१०
भूशेलु	५८९
भूसुता	६२
भूस्था	६१०
भृ	
भृङ्ग	१०८, २३४, ६८९
भृङ्गत्वक्	४०६
भृङ्गप्रिय	४३४
भृङ्गप्रिया	४७१
भृङ्गमूलिका	४०६
भृङ्गमेही	४६५
भृङ्गराज	१०८
भृङ्गवल्लभा	४५९, ५२७
भृङ्गवान्त	८९०
भृङ्गाङ्गी	६३७
भृङ्गानन्दा	४८४
भृङ्गाभीष्ट	५१६
भृङ्गार	१०८, ६३७
भृङ्गाह्वा	४०६

शब्द	क्रमाङ्क
भृङ्गेष्ट	४७४
भृङ्गेष्टा	१४३, ४५९, ५२६
भृतक	६८३
भृशपत्रिका	८९
भे	
भेकी	१४८
भेण्डा	११२, ५११
भेदन	२०४, २२२
भेदनी	२०३
भेदिका	१२६
भेदिनिका	१९९
भेदिनी	११०, १९९
भेदी	२२२
भेदुरा	४
भेला	८९
भो	
भोक्षक	५९०
भोगार्ह	७४९
भोगिवल्लभ	६१३
भोग्य	७४९
भौ	
भौमंजलम्	८००
भौमरत्न	७१८
भ्र	
भ्रमरछल्ली	४०६
भ्रमरातिथि	४६५
भ्रमरानन्द	४६६
भ्रमरानन्दा	४८२
भ्रमराह्वा	४०६
भ्रमरी	४०
भ्रमरेष्ट	४१३
भ्रमरोत्सव	४७१
भ्रा	
भ्रान्त	७४७
भ्रामक	६७७
भ्रामर	८९०
भ्रामरी	४६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
म	
मकरन्द	४८७, ५१४, ५१५
मकरन्दरस	८९०
मकरन्दवास	४३४
मकल्ल	६९९
मकाय	७७९
मकुष्ठ	७५७
मकुष्ठक	७५७
मकूल(न)क	७३४
मक्षिकामल	७०६
मक्षिकाश्रय	७०६
मखान्न	६०९
मगदोद्भवा	१८०
मङ्गलछाय	५६५
मङ्गला	२४२, ३८९
मङ्गला(ल्या)गरु	६४२
मङ्गल्य	१३३,४२६,५३३, ५५३,५६१,५८२, ६१३, ६८४, ७६१, ८२७
मङ्गल्याह्वा	१४५
मज्जाज	६५०
मज्जासार	६३५
मञ्जरी	४९४
मञ्जरीनम्र	२७६
मञ्जिष्ठा	२४१
मञ्जुमणि	७२०
मञ्जुल	५९९
मञ्जूषा	२४१
मणिछिद्रा	१३४
मणिवर	७२१
मणिबीज	५४२
मण्डपारोह	२९५
मण्डपी	३१९, ६१०
मण्डलपत्रक	१६८
मण्डलपत्रिका	१६९
मण्डली	३३८, ५५९

शब्द	क्रमाङ्क
मण्डी	२४१
मण्डूकपर्ण	४१३
मण्डूकपर्णिका	१४८
मण्डूकपर्णी	११७, १४८, ३४१
मण्डूकमाता	१४७
मण्डूकमांस	९४४
मण्डूकी	११७, १४७, १४८
मण्डूर	६७८
मतिदा	२५, ११४
मत्स्यगन्धा	९१४
मत्स्यगर्भ	९१४
मत्स्यण्डिका	८९५
मत्स्यपित्ता	२२३
मत्स्यभेदिनी	२२३
मत्स्याः	९१४
मत्स्याक्षी	१०६, १४७, ३८९
मत्स्यादनी	९८, ३८६
मथित	८४२
मदगन्ध	६२१
मदगन्धा	७६८
मदघ्नी	१५७
मदद्रुरज्जु	४३२
मदन	३७४, ४२७, ४६६, ७०६, ७४७
मदनक	७०६
मदनफल	३७४
मदनाग्रक	७७८
मदनी	४८२, ६२७
मदमत्ता	४२४
मदमादिनी	४८६
मदयन्ती	४७५
मदशाक	३१८
मदहस्तिनी	४२४
मदाढ्य	४३१, ४३४,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
	५१६
मदिरा	९६६
मदोत्कटा	७६८
मदोद्रेक	४०८
मद्‌गुरमत्स्य	९१४
मद्य	९६६
मद्यद्रुम	४३२
मद्यपुष्पा	२४८
मद्यवासिनी	२४८
मद्यामोद	४६६
मधु	८९०
मधुक	२२७
मधुकयष्टी	२२७
मधुकर्कटिका	५३५
मधुकर्कटी	५७२, ६११
मधुखर्जूरिका	५३५
मधुगन्ध	४६६
मधुजम्भ	५८१
मधुजम्वीर	५८१
मधुताल	४३१
मधुतृण	८९१
मधुदला	२
मधुदूत	५१६
मधुदूती	१७३
मधुदोह	४६६
मधुनारिकेल	५३३
मधुपञ्जर	४६६
मधुपर्णिका	१, ५३
मधुपर्णी	२,४१५,५७२
मधुपाका	३४७
मधुपुष्प	४२१, ४५२, ४६६, ५५३
मधुपुष्पा	१५८, ७३४
मधुपीलु	५४८
मधुफल	५३३, ५४१, ५४९
मधुफला	१५८, ३४७, ५५६

शब्द	क्रमाङ्क
मधुफलिका	५३५
मधुमज्जा	५४६
मधुमत्ता	४२४
मधुमती	२, ४१५
मधुमाक्षिक	६८१
मधुयष्टि	८९१
मधुयष्टी	२२७
मधुर	१३२, २७४, ३१७, ५२१, ५६९, ८९२
मधुरकर्कटी	५७२
मधुरखर्जूरी	३५
मधुरजम्भल	५८१
मधुरपटोली	३३८
मधुरफल	३३७, ५६९
मधुरफला	३५१, ५७२
मधुरबिम्बी	३४४
मधुरबीजपुर	५७२
मधुरस	४३१
मधुरसा	२, ४१५
मधुरा	४, ७, १०२, १३४, ३१५, ५३५
मधुराम्ल	६००
मधुरिका	६५
मधुरेणु	४४९
मधुलिका	२
मधुवल्ली	२२७, ५५६, ५७२
मधुवहला	४८०
मधुबिम्बी	३४४
मधुबीज	५४२
मधुवृक्ष	५५२
मधुशर्करा	८९७
मधुशिग्रुक	२७४
मधुश्रेणी	२
मधुष्ठिल	५५२
मधुसम्भव	७०६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
मधुसिता	७६०
मधुस्रव	२७, ५५२
मधुस्रव	२, ४९, २२७, ५३७
मधूक	२२७, ५५२
मधूकफाणित	५५२
मधूच्छिष्ठ	७०६
मधूली	५१६, ५५६, ७५१
मध्यदण्डा	५२
मध्यन्दिन	४८८
मध्यपुष्पा	३३२
मध्वालु	२८८
मध्वावास	५१६
मध्वीकफल	५३३
मन:शिला	६९१
मनस्विनी	३४३
मनु	६५८
मनोगुप्ता	६९१
मनोज्ञ	४८७, ६२२
मनोज्ञा	१९, ४३, २००, ३४३, ४७०, ४७२, ६९१
मनोरमा	६२९
मनोहर	४८७
मनोहरा	४७०, ४८४
मन्थज	८५०
मन्थान	४१७
मन्थानक	३९६
मन्थार	३६१, ७४३
मन्मथा	५९
मन्मथालय	५१६
मन्मथावास	५२२
मयण	३७४
मयुष्ठ	७५७
मयूर	९२३
मयूरक	९१
मयूरग्रीवक	६८३

शब्द	क्रमाङ्क
मयूरचूड	६६१
मयूरजँघ	४१३
मयूरतुत्थ	६८३
मयूरविदला	८७
मयूरशिखा	१४४
मयूरिका	८७
मरतत	७१९
मरिचपत्रक	४२८
मरीच	१८६, ४९५
मरु	४९५
मरुज	३६३
मरुजा	३५२
मरुत्कर	७५९
मरुत्तक	४९५
मरुदूर्वा	१२०
मरुदेश्य	६४८
मरुभूरुह	३७०
मरुव	४९५
मरुवक	४९५
मरुसम्भव	२७१
मरुसम्भवा	७७
मरुस्था	७७
मरुद्भव	७५
मर्कटतिन्दुक	७४५
मर्कटपिप्पली	९१
मर्कटशीर्ष	६८८
मर्कटान्न	७७९
मर्कटाम्र	५७६
मर्कटी	१३, ९१, २१७
मर्त्येन्द्रमाता	८०
मर्यादा	५९
मर्षक	३१७,
मलद्रावी	७३५
मलय	५६८
मलयज	६१३
मलयोद्भव	६१३
मलहारिणी	५७
मलापहा	६९५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
मलिन	१८६, २५५
मलीमस	७०२
मल्ल	५५५, ७३३
मल्लिका	४७५, ६४२
मल्लिकापुष्प	४१९
मल्ली	४७५
मषीलेखदल	४३१
मसुरा	२३१
मसूर	७६१
मसूरी	२३२
मस्कर	२७५
मस्तदारु	६२०
मस्तु	८४१
महज्जाली	४३
महती	६८, ३४५
महर्षभी	१३
महाकटभी	४४९
महाकन्द	२७१, २८१, २८३, २९५
महाकरञ्ज	४२४
महाकर्णिकार	४१७
महाकाय	७७९
महाकुमुदा	४१५
महाकुम्भी	४११
महाकुसुमका	४१५
महाकोशातकी	१०
महगन्ध	४१९, ६१९, ७१४
महागन्धा	९७
महागुल्मा	३०
महागुहा	७३
महागोधुम	७५१
महाघोषा	२३०
महाङ्गः	७४, १९
महाचुञ्चु	११०
महाछाय	५५९
महाछिद्रा	१३५
महाजम्बू	५२५

शब्द	क्रमाङ्क
महाजाति	४८०
महाजालि	३४३
महातिक्त	४०८
महातित्ता	२४
महादेवी	३५२
महानन्दा	५०१
महानल	३१८
महानाद	६९७
महानिम्ब	४०८, ४०९
महानील	१०८
महानीला	२६, ५२५
महानीली	८९
महापत्र	२८६
महापत्रा	९७
महापत्रालुक	२९२
महापहा	६९५
महापारेवत	५५०
महापिण्डीतक	३७४
महापिण्डीतरु	४४८
महापीलु	५४८
महापुरुषदन्तिका	१०२
महापुष्प	४५३
महाफल	५४८
महाफला	१७,२३, ८८, ९७, ५२५, ५७१, ५७२
महाबल	२७५, ४३३, ४३६, ५६५
महाबला	३२, ८८, ९५
महाभद्रा	४१५
महाभरीवचा	१९६
महाभृङ्ग	१०८
महामाष	७५९
महामांसी	१४६
महामुण्ड	७१४
महामुण्डनिका	१३८
महामुण्डी	१३८
महामुनि	५८३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
महामूल	३२
महामेदा	१३५
महामोद	४८७
महायोगेश्वरी	१५७
महारजत	६७०
महारञ्जन	३२२
महारम्भ	२१३
महारस	६८६
महाराजचूत	५२२
महाराजद्रुम	४१७
महाराजफल	५२२
महाराजाम्र	५२२
महाराष्ट्री	९८
महारिष्ट	४०९
महार्ह	६१३
महावरोह	५६५
महावल्ली	१७, ४४
महावीर	३६०
महावीर्य	३००
महावीर्या	१०२
महावृक्ष	५४८, ७४०
महाशठ	७४७
महाशणपुष्पिका	८४
महाशणपुष्पी	८४
महाशता	१०२
महाशतावरी	१०२
महाशफलमत्स्य	९१४
महाशाखा	९७
महाशालि	७४९
महाशिम्बी	३४१
महाशुक्ति	७०९
महाशुण्डी	१५३
महाशौण्डी	४४९
महाश्यामा	४४४
महाश्रावणिका	१३८
महाश्लक्ष्ण	७१२
महाश्वेतघण्टी	८४
महाश्वेता	४४९

शब्द	क्रमाङ्क
महासमङ्गा	९४
महासर्ज	४४५, ५२८
महासह	४६२, ४६३, ४९०
महसह	५
महासिता	८४
महास्कन्धा	५२४
महास्थूल	३७६
महिला	२१८
महिषकन्द	२९७
महिषमांस	९४०
महिषवल्ली	३१
महिषाक्ष	६४८
महिषासुरसम्भव	६५०
महिषीघृत	८५७
महिषीतक्र	८४५
महिषीदधि	८२९
महिषीदुग्ध	८१६
महिषीनवनीत	८५२
महीज	१८५
महीसह	४४३
महेन्द्रवारुणी	२३
महेरुण	५८६
महैला	२०७
महोत्पल	५०५
महोदया	५८६
महोटिका	९७
महौजसी	६८, ३४५
महौदनी	१०२
महोषध	१८४, २८०
महौषधि(धी)	७२,१४७, १४८,२२३, २२४,३००, ३८९
मा	
माकन्द	५१६
माकन्दी	२७७
माक्षिक	६८१, ८९०
माक्षिकज	८०६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
माक्षिकधातु	६८१
माक्षिकफल	५३३
माक्षिकश्रेष्ठ	६८२
मागध	१९७
मागधी	१८०, ४८४
माचिका	८७
माड	४३२
माडद्रुम	४३२
माण	२८६
माणक	२८६
माणवक	५५०
माणिक्य	७१६
माणिक्यकदली	५३२
माणिमन्थ	२०९
माण्डूक	६७३
माता	२१, २२, १३८, ६४३
मातुलक	७४७
मातुलानी	६३
मातुलुङ्ग	५७०
मातुलुङ्गिका	५७१
मातृनन्दी	४२५
मादिनी	६३
माधव	५५२, ७५५
माधवद्रुम	५१६
माधवप्रिय	६१५
माधवामिष	६३६
माधवी	६४, ४७१, ४८०, ७११
माधवेष्टा	३००
माधवोचित	६३६
माधवोद्भव	५४१
माधुरी	२१७
माध्य	४८७
माध्याह्निक	४८८
माध्विका	७६०
माध्वी	१३४, ५३५
मानकन्द	२८६

शब्द	क्रमाङ्क
मानिनीमूल	२९०
मायाफल	२६३
मायी	२६३
मायिका	२६३
मायिफल	२६३
मारिष	३१६
मारीच	६३६
मारीचपत्र	६२२
मारुतापह	४४६
मार्तण्डवल्लभा	११७
मार्कण्डिका	५४
मार्कण्डी	५४
मार्कव	१०८
मार्जार	१९२
मार्जारगन्धिका	६
मार्जाली	६२७
मार्ष	३१६
मालती	४७०, ४७३
मालतीपत्रिका	६३४
मालतीफल	६३५
मालपुष्पिका	८३
मालय	६६४
मालव	२४७
मालविका	२३१
मालवी	२१९
माला	३८९
मालाकण्ट	९१
मालाकन्द	३०४
मालाग्रन्थी	३८९
मालाछत्र	३८४
मालातृण	३८४
मालादूर्वा	३८९
मालालिका	६५८
मालाली	६५८
मालुक	४९७
मालूर	५८२, ५८५
माल्यपुष्प	८२
मावनी	२६७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
माष	७५८
माषपत्रिका	५
माषपर्णी	५
मांस	९००
मांसदलन	३५९
मांसमाषा	५
मांसरुहा(रोहा)	३७
मांसरोहिका	३७
मांसरोहिणी	३७
मांसरोही	३७
मांसल	३३७, ६००, ७५८
मांसलफल	३३७
मांसलफला	३४५
मांसशृङ्गाटक	९५४
मांसिनी	६४३
मांसी	३७, ६४३
माहिषमूत्र	८६६
माहेन्द्री	२३
माहेश्वरी	२४
मि	
मिरा	२, ९६६
मिशि	६५
मिश्र	२७१
मिश्रक	२१६
मिश्रपुष्पा	२०२
मिश्रवर्णफला	३४५
मिश्रेया	६५
मिष्टनिम्बूक	५८१
मिष्टपटोलिका	३३८
मिसि	६४
मिहिका	६३०
मी	
मीननेत्रा	३८९
मीनाण्डी	८९४
मु	
मुकुन्द	६५३
मुकुर	७३१

शब्द	क्रमाङ्क
मुकूलक	६०६
मुक्तबन्धा	४७७
मुक्ता	७१७
मुक्ताकदली	५३२
मुत्तागार	७०९
मुक्ताप्रसू	७०९
मुक्तपुष्प	४८७
मुक्तफल	७१७
मुक्ताभा	४७६
मुक्ताशुक्ति	७०९
मुक्तास्फोटा	७०९
मुक्तिप्रद	७५४
मुखगन्धक	२८२
मुखदूषण	२८२
मुखप्रिय	५७७
मुखभङ्ग	२७४
मुखमण्डनक	४५७
मुखेमद्यलशुनादिगन्धनाशनोपाय:	९७१
मुखमाचिका	८७
मुखरदीर्घनाद	६९७
मुखवास	३८५
मुखशोधन	२३४, ५८०
मुखामोद	२७४
मुखामोदा	५८६
मुखार्जक	४९७
मुखालु	२९५
मुचक	५९०
मुचुकुन्द	४८५
मुञ्जा	३७८
मुञ्जनक	३७८
मुण्डचणक	७६४
मुण्डज	६७६
मुण्डलोह	६७६
मुण्डशालि	७४९
मुण्डाख्या	१३८
मुण्डिनिका	१३८
मुण्डी	९०१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
मुत्सुख	१३७
मुदिरफल	४५१
मुद्ग	७५४
मुद्गपर्णी	६
मुद्गमोदक	७८३
मुद्गर	४७४
मुद्गरक	५५७
मुद्गरफल	५५७
मुद्रिणी	२४४
मुनि	४९३
मुनिका	१४७
मुनिखर्जूरिका	५३८
मुनिच्छद	६२१
मुनिद्रुम	४१३, ४५८
मुनिधान्य	७७५
मुनिपुत्र	४९३
मुतिपुष्प	४५८
मुरा	६४६
मुष्क	५९०
मुष्कक	५९०
मुष्टिप्रमाणवदर	५५१
मुसली	३१०
मुस्तक	२२५
मुस्ता	२२५
मू	
मूत्र	८६४
मूत्रफला	३४८
मूत्रला	३४८
मूर्खक	५९०
मूर्वा	२
मूल	१३८, २७०
मूलक	२७०, ६६६
मूलक्षार	२७०
मूलग्रन्थि	३८९
मूलज	१८५
मूलपुष्कर	२२९
मूलपोती	३२१
मूलफलद	५२८

शब्द	क्रमाङ्क
मूलवृक्ष	३५६
मूलाह्व	२७०
मूषतुत्थ	६८३
मूषिकनामकर्णी	२१
मूषिकाह्वा	१०७
मृ	
मृगगामिनी	१९३
मृगचर्मज	६३२
मृगनाभि	६२७
मृगप्रिय	३९४
मृगभक्षा	६४३
मृगमद	६२३
मृगमदबासा	४७९
मृगरसा	९५
मृगवल्लभ	३९०
मृगा	९५
मृगाक्षी	३५२
मृगाण्डजा	६२७
मृगादनी	२२,९५,३५२
मृगारि	२७४
मृगीदुग्ध	८१९
मृगेक्षणा	३५२
मृगेन्द्राणी	७८
मृगेर्वारु	३५२
मृड	६७४
मृणाल	५१२, ६६६
मृणालिनी	५१२
मृतजीवी	४५७
मृतसञ्जीवनी	१७७
मृतञ्जीवी	१७७
मृतालक	७६३
मृत्तकाल	६७६
मृत्ताल	७६३
मृत्युनाशक	६८६
मृत्युपुष्प	३८७, ८९१
मृदङ्गफलिका	११
मृदु	१४३, ६००
मृदुकण्ट	४९०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
मृदुच्छद	५०, २९३, ३८७, ४३१
मृदुपत्र	३८७, ४३७
मृदुपत्री	३१४
मृदुपर्वक	२७६
मृदुपुष्प	४२१
मृदुपुष्पक	४२१
मृदुफल	४५१, ५३३, ५४३
मृदुरेचनी	५४
मृदुसार	५६३, ६०२
मृदूत्पल	५१०
मृद्वङ्ग	६७३
मृद्वी	५५६
मृद्वीका	५५६
मृष्ठ	१८६
मे	
मेघनाद	१५९
मेघफल	४५१
मेघमोदिनी	५२४
मोघसार	६३१
मेघा	२२५
मेघागमप्रिय	४३४
मेचक	६९२
मेचका	३२
मेचिका	३९८
मेथा	२०२
मेथिका	२०२
मेथिनी	२०२
मेदज	६५०
मेदसन्निभा	७११
मेदसारा	१३४
मेदा	१३४
मेदिनी	१३४
मेदोगला	१६७
मेघाकृत	७९
मेधाविनी	२५

शब्द	क्रमाङ्क
मेधावी	९६६
मेधोद्भवा	१३४
मेध्य	३६२, ७५०
मेध्या	२५, ४२, १४७, १९५
मेध्या	३६६, ४६८, ६२९
मेषमांस	९३८
मेषवल्ली	४१९
मेषशृङ्गी	४१४
मेषान्त्री	२९
मेषाह्वय	१२७
मेषी	६४३
मेषीघृत	८५९
मेषीतक्र	८४७
मेषीदधी	८३१
मेषदुग्ध	८१८
मेषीनवनीत	८५४
मेहन	५९०, ८६४
मै	
मैरेय	९६६
मो	
मोक्षक	५९०
मोघा	१७३
मोच	३५६
मोचक	५९०
मोचनिर्यास	३५७
मोचरस	३५७
मोचसार	३५७
मोचस्राव	३५७
मोचसुत	३५७
मोचा	८८, ५२९
मोचिकमत्स्याः	९१४
मोटा	१०५
मोटापाटी	९३
मोदक	२८१
मोदनी	२७७, ४८४
मोदा	२११

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
मोदिनी	२१७, ४७५, ४७६
मोध	२४७
मोरट	२७, ८२५
मोरटा	२
मोहकारी	४३२
मोहन	७४७
मोहाद्व्या	२१७
मोहिनी	३१८
मौ	
मौजीपत्रा	३८१
मौञ्जीतृण	३७८
मौक्तिक	७१७
मौक्तिकतण्डुल	७५२
मौक्तिप्रसवा	७०९
म्र	
म्रक्षण	८५०, ८६९
म्ले	
म्लेच्छ	६८८
म्लेच्छकन्द	२८०, ३३१
म्लेच्छभोजन	७५१
म्लेच्छमुख	६७२
य	
यकृद्वैरी	३५९
यक्षतरु	५५९
यक्षधूप	६५२
यक्षावास	५५९
यज्ञभूषण	३८०
यज्ञयोग्य	५६६
यज्ञवल्ली	३०
यज्ञवृक्ष	५६०
यज्ञश्रेष्ठ	३०
यज्ञाङ्ग	३६२
यज्ञाङ्गा	३०
यज्ञियपत्रक	३७९
यज्ञीय	४५१, ५६६
यज्ञेष्ट	३८३
यमद्रुम	३५६

शब्द	क्रमाङ्क
यमप्रिय	५५९
यमलपत्रक	४१६
यव	७५०
यवक्षार	२६०
यवचिञ्चा	१३०
यवज	२३८, १८९, २६०
यवतिक्ता	२४
यवन	६४७, ७५१
यवनद्विष्ट	६४८
यवनाल	७५२
यवनेष्ट	१८६, २८१, २८३, ४०७, ६७४
यवनेष्टा	१२६, ५३४
यवफल	२७५, ४१९
यवशूकज	२६०
यवसाह्व	१८९
यवाग्रज	१८९, २६०
यवानका	१८९
यवानी	१८९, २६७
यवानीया	२६७
यवापत्य	२६०
यवास	७५
यवसशर्करा	८९८
यवाह्व	२६०
यशस्करी	७
यशस्या	७, १३६
यशस्विनी	२४, २५
यष्टि	२२८
यष्टिमधु	२२७
यष्टीपुष्प	४४७
यसद	६७५
यसदोपधातु	७०३
या	
याचनक	३७१
याज्ञिक	४५४, ५६१
यातुघ्न	६४८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
याम्याभूत	४३१
याम्योद्भूत	४३१
यावानाल	७५२
यावनालशर्करा	८९
यावशूक	२६०
यावी	२४
यास	७५
यु	
युक्तरसा	२०६
युगलाक्ष	३६७
युग्मपत्र	४५३
युग्मपत्रा	५९
युग्मपर्ण	६२१
युग्मफला	२८, ४१८
युवती	४७३
युवतीष्ठा	४८४
यू	
यूकावास	४४२
यूथिका	४८४
यूथी	४८४
यूपक्रमुक	६०२
यो	
योगज	६३८
योगरङ्ग	५७७
योगिदण्ड	२७६
योगिनी	६३, १५५
योगीश्वरी	१५७
योगीष्ट	६७४
योग्या	१३६
योजनगन्धा	६२७
योजनवल्लिका	२४१
र	.
रकण	१२२
रक्त	४८८, ६२४, ६६४, ६८८, ७१४
रक्तक	२७४
रक्तकन्द	२८३, २८९,

शब्द	क्रमाङ्क
	७२८
रक्तकाण्डा	१६९
रक्तकाष्ठ	६१६
रक्तकुसुम	३६१, ४३६
रक्तकेसर	३६१
रक्तगन्धक	७१४
रक्तघ्न	३५९
रक्तचन्दन	६१७
रक्तचित्र	१९२
रक्तचूर्णक	७०७
रक्ततृण	३९३
रक्ततृवृत्	२३२
रक्तत्वच	५४३
रक्तदला	१५२, ६६९
रक्तधातु	६७२, ७०१
रक्तनाल	३१७
रक्तपत्रिका	१६९, ३०१
रक्तपर्ण	३१६
रक्तपल्लवक	४५२
रक्तपादी	४९, १६५
रक्तपारद	६८८
रक्तपिण्डक	२८९
रक्तपिण्डालु	२८९
रक्तपुनर्नवा	१६९
रक्तपुष्प	४५५, ४५८, ४८८, ४९०, ७३९
रक्तपुष्पक	१३१, ३५६, ४५४
रक्तपुष्पा	५९, १६९
रक्तपुष्पिका	१६९, ४६१
रक्तपुष्पी	४३, ४८९
रक्तपूरक	२२०
रक्तप्रसव	४८५, ७३९
रक्तप्रसादन	३५९
रक्तफल	३५६, ५५५, ५५९, ७०७
रक्तफला	५८, ३४४,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
	३४५
रक्तवीज	५४२, ६१७
रक्तबीजा	४६९, ६१०
रक्तमञ्जरी	३८६
रक्तमारिष	३१७
रक्तमूला	१६५
रक्तयष्टिका	२४१
रक्तयावनाल	७५२
रक्तरेणु	४५५
रक्तरैवतक	५५०
रक्तला	२, ३४
रक्तवर्षाभू	१६९
रक्तवारिज	५०७
रक्तवालुक	६८४
रक्तविन्दु(विट)	९२
रक्तवृक्ष	४५५
रक्तवृन्तक	१६९
रक्तशालि	७४९
रक्तशिग्रु	२७४
रक्तशृङ्गिक	७३२
रक्तसर्षप	७७०
रक्तसार	२२२, ३६२, ६१७
रक्ता	२४१, २४४, ७४८
रक्ताङ्ग	७०७, ७१८
रक्तापामार्ग	९२
रक्ताम्भोज	५०७
रक्ताम्र	५२०
रक्तम्लान	४९०
रक्तालु	२८९
रक्तिका	७४८, ७७०
रक्तेर्वारु	२२
रक्तैरण्ड	३७१
रक्तोत्पल	५०७
रक्षणी	१४५
रक्षापत्र	४३७
रक्षिताफल	७६९
रक्षोघ्न	२०४

शब्द	क्रमाङ्क
रक्षोघ्नी	१९४
रक्षोहा	३४८
रङ्ग	३६४, ६७२
रङ्गक	१०८
रङ्गक्षार	२५५
रङ्गंद	२५५, ३६४
रङ्गदा	६९६
रङ्गदायक	७१३
रङ्गदृढा	६९६
रङ्गपत्री	८८
रङ्गपुष्पी	८८
रङ्गमाणिक्य	७१६
रङ्गमाता	२४४
रङ्गलता	४३
रङ्गबीजक	६७१
रङ्गा	६९६
रङ्गाङ्गा	६९६
रच्छ	४००
रज	१३१
रजत	६७१
रजनी	२४२, २४५
रजिष्टा	५३८
रञ्जक	७०७
रञ्जन	३७८, ६१७
रञ्जन(क)	६८८
रञ्जनक	४११
रञ्जनद्रुम	४२९
रञ्जनी	४०, ८८, २४२, २४५
रञ्जनीपुष्प	४२४
रणप्रिय	६६६
रत्नदृढ	७२१
रत्ननायक	७१६
रत्नराट्	७१६
रत्नाङ्ग	७१८
रथ	४३८
रथद्रु	४३८
रथाङ्गी	१३६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
रथिक	४३८
रन्ध्रकण्ट	३६८
रन्ध्रपत्र	३८७
रन्ध्रवंश	२७५
रमण	४०९
रम्भा	५२९
रम्यक	४०८
रम्यकक्षार	४०८
रम्यपुष्प	३५६
रम्यफल	७४५
रम्या	२३, १२४
रम्यामली	१६१
रवि	७४१
रविप्रिय	१८८, ४०७, ५०७, ७३९
रविरत्नक	७१६
रविलोह	६७२
रवीष्ट	५७७
रवीष्टा	११७
रश्मिपति	११८
रस	६८६
रसक	७०३
रसगन्धक	६८७
रसगर्भ	६९३
रसघ्न	२५५
रसज	६७०
रसजात	६९३
रसधातु	६८६
रसना	२०६
रसनाथ	६८६
रसनाभ	६९३
रसनिर्यास	४२८
रसपाकज	८९२
रसफल	५३३
रसराज	६८६
रसा	२०६
रसाग्रज	६९३
रसाङ्गक	६६८

शब्द	क्रमाङ्क
रसाञ्जन	६९३
रसाढ्य	३९०
रसाढ्या	२०६
रसादनी	७८
रसाधिक	२५५
रसाभुग्न	५५६
रसाम्ल	२२०, २२२
रसाम्ला	४७
रसायनी	१, ३७, १०६, १७७
रसाल	५१६, ७५१
रसाला	५५६, ७९३
रसालु	८९१
रसावेष्ट	६६८
रसेन्द्र	६८६
रसोत्तम	७५८
रसोद्भव	६८८
रसोद्भवा	८९५
रसोद्भूत	६९३
रसोन	२८०
रस्या	२०६
रा	
रागदली	७६१
रागपुष्प	४८८
रागपुष्पी	४९१
रागप्रसवक	४९०
रागशिला	६९१
रागाञ्जी	२४१
रागाढ्या	२४१
रागीतरु	४५२
राजकसेरु	२२५
राजकृष्णा	४०
राजकोला	५६९
राजक्षवक	७७२
राजखर्जूरी	५३८
राजगिरि	३१६
राजचम्पक	४६५
राजजम्बू	५२५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
राजतरणी	४६२
राजतरु	७१७
राजधत्तूरक	७४७
राजधान्य	७७७
राजधूर्त	७४७
राजनग	३१६
राजनीलिका	८९
राजन्या	५४१
राजन्यावर्तक	७२९
राजपर्णी	१४०
राजपलाण्डु	२८३
राजपिण्डा	५३८
राजपीलु	५४८
राजपुत्र	५२२
राजपुत्री	१४, २१८, ४७०, ६८०
राजप्रिय	२८३
राजफल	५२१
राजफला	५२४, ५४१
राजभोटा	१६३
राजमाष	७५९
राजवदर	५६९
राजवल्लभ	५४१, ५६९
राजवला	१४०
राजशाक	३१२
राजशाकिनी	३१६
राजशालि	७४९
राजशिम्बी	७६०
राजसर्षपा	७७१
राजस्वर्ण	७४७
राजहर्षण	४९२
राजादन	५३९, ५४१
राजादनी	५४१
राजाद्रि	३१६
राजाम्र	५२१
राजाम्ल	२२२
राजार्क	७४३
राजार्ह	६३८

शब्द	क्रमाङ्क
राजार्हा	५२४
राजावर्त	७२९
राजिका	७७१
राजिकातैल	८७२
राजिकापत्र	३२४
राजिमान	३
राजीव	५०५, ९०१
राजेष्ट	२८३
राजेष्टा	५२९
राज्ञी	८८, ६८०
राठ	३७४
राम	२३६
रामकाण्ड	३७५
रामठ	२०४
रामण	४०९, ५४३, ५४४
रामतरणी	४५९
रामदन्तिका	१५८
रामदूतिका	५४३
रामफल	५४३
रामवल्लभ	२३५
रामवाण	३७५
रामशर	३७५
रामशीतला	५०१
रामसेनक	४१०, ४११
रामा	७२, १४३, ५०१, ६२९
रामाङ्गी	१२६
रामालिङ्गनकामुक	४९०
रामावामाङ्घ्रिघातक	४५२
रामाह्वय	५४३
राल	६५२
रालतैल	८८४
रावण	५४४
राष्ट्रिका	६८
राष्णा	७२, १०९, १५७, २०६
राहुछत्र	१८५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
राहुरत्न	७२३
रि	
रिङ्गिणी	६, ३६
रिठाकरञ्ज	४२६
रिष्ट्य	२८०
री	
रीठा	४२६
रीति	६८०
रीतिक	६९४
रीतिज	६९४
रीतिपुष्प	६९४
रीतिहेतु	६७५
रीरी	६८०
रु	
रुक्म	२३७, ६७०
रुक्मलोह	६७६, ६७७
रुक्ष	७७४
रुक्षगन्धक	६४८
रुक्षणात्मिका	७६५
रुक्षदर्भ	३८०
रुचक	२१०, ५७०
रुचि	६२९
रुचिकारिणी	५५६
रुचिर	२७०
रुचिरञ्जन	२७४
रुचिरफला	३४४
रुचिरा	६२९
रुच्य	२१०, ५८७
रुच्यकन्द	२८४
रुच्था	१९९
रुजा	६५४
रुजाकर	५५७
रुजासह	४३६
रुण्डी	३९०
रुदन्ती	१४६
रुद्रज	६८६
रुद्रपत्नी	७६८
रुद्राक्ष	५८४

शब्द	क्रमाङ्क
रुधिर	६२४
रुवु	३७१
रुषा	९७
रू	
रूप्य	६७१
रूप्यमाक्षिक	६८२
रे	
रेखाफल	५४६
रेचक	४५७, ७१३, ७३५
रेचन	७०७
रेचनी	५७, ११९, ७०७, ७३४
रेची	४२७
रेणु	१३१, २१८
रेणुक	७१३, ७६४
रेणुकदम्बक	४३४
रेणुका	२१८
रेतजा	७१२
रेवट्चिनी	२२१
रेवत	५४९
रेवतिका	१४२
रो	
रोग	२४६
रोगकाष्ठ	६१६
रोचक	२८३
रोचन	२७४, २८२, ३५८, ४१७, ४२४, ४२७, ५४२, ५७८, ७०७
रोचनक	५८०
रोचनफल	५७०
रोचना	२४०
रोचनिका	२४०
रोचनी	४९९, ५७३
रोचनी(ना)	६२९
रोदनिका	७५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
रोमक	६७७
रोमकन्द	२८८
रोमवल्ली	१३
रोमश	२८८, ४३५
रोमशकन्दक	२८७
रोमशा	४११
रोमाञ्चिका	१४६
रोमालु	१३, १२८, २८८
रोमालुविटपी	४३५
रोहत्पर्वा	३८९
रोहिण	५५९
रोहिणी	१, ३७, २२३, २४१, ४१५, ५९३
रोहितक	३५९
रोहितमत्स्य	९१४
रोहिष	३८२, ३८४
रौ	
रौप्य	६७१
रौमक	२१३
रौहिणेय	७१९
ल	
लकुच	४५०
लक्ष्मणक	४८५
लक्ष्मणा	१, ७२, ३०८
लक्ष्मी	१२४, १३७, २४२, ३६६, ४९४
लक्ष्मीताल	४३१
लक्ष्मीपुष्प	७१६
लक्ष्मीफल	५८५
लक्ष्मीवान्	३५९
लगुड	७३९
लघु	५८९, ६६७
लघुकाश्मर्य	४११
लघुचिर्भिटा	३५२
लघुदन्ती	७३४

शब्द	क्रमाङ्क
लघुदुग्धिका	१५५
लघुद्राक्षा	५५६
लघुपत्रक	७०७
लघुपत्रफला	५६७
लघुपत्री	५६२
लघुपर्णिका	१०२
लघुपर्णी	२
लघुपुष्प	४३४
लघुफला	५६७
लघुभूतद्रुम	५८९
लघुमन्थ	४१२
लघुमांसी	६४४
लघुवदरी	५६९
लघुवल्कला	६०५
लघुशङ्ख	६९८
लघुशीत	५८९
लघुशेलु	५८९
लघुहेमदुग्धा	५६७
लघुदुम्बरा	५६७
लघ्वी	६५८
लङ्का	७६५
लङ्कारिका	६५८
लज्जा	१६५
लज्जालु	१६५
लज्जिका	१६५
लता	६५५
लताकरञ्ज	३७३
लताकस्तूरिका	५६
लतताल	४३१
लतावल्ली	३६
लतावृक्ष	४२९
लतामणि	७१८
लप्सिका	७८४
लम्बक(प)र्ण	४२७
ललज्जिह्वा	९४
ललन	५३९, ६५२
ललनाप्रिय	४३४, ५००
ललितामद	६२७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
लव	६३७, ६६७
लवङ्ग	६३७
लवङ्गकलिक	६३७
लवण	२५८
लवणकिंशुका	२५
लवणक्षार	२५८
लवणार	२५८
लवणारसज	२५८
लवणाब्धिज्	२१४
लवणोत्थ	२५८
लवली	६०४
लशुन	२८०
ला	
लाक्षा	२४४
लाक्षाप्रसाद	२४७
लाक्षावृक्ष	५२०
लाङ्क	७६५
लाङ्गल	९००
लाङ्गलिनी	७४६
लाङ्गली	९८, ३८६, ५३३
लाङ्गुली	१३, १३२
लाजा	७८७
लाटपर्ण	२३५
लामज्जक	६६७
लालाकन्द	२८८
लाव	९२०
लावण्या	१४७
लावु	१७
लि	
लिकुच	३१३, ४५०
लिङ्गजा	८
लिङ्गसम्भूता	८
लिङ्गिनी	८
लिङ्गी	८
लिम्पाक	५७९
लु	
लुलायकन्द	२९७

शब्द	क्रमाङ्क
लू	
लूताघातिनी	१५७
लूतारि	१५४
लूल	२८५
ले	
लेखनी	३७९, ६९९
लोखार्ह	४३१
लेपन	६४७
लो	
लोककान्ता	१३६
लोकस्कन्ध	४३३
लोचनहिता	१५०
लोचनी	१३८
लो(डा)ढा	१६३
लोणा	३२६
लोणा(ना)	१६३
लोणाम्ला	१६३
लोणार	२५८
लोणी	३२६
लोध्र	२४७
लोध्रक	२४७
लोध्रपुष्प	५५२
लोभनी	१३८
लोमकरणी	३७
लोमफल	५५४
लोमशकाण्डा	३४८
लोमशपत्रिका	१२
लोमशपुष्पक	४२१
लोमशफला	३५५
लोमशा	८३, १९४, ३५०, ६४४
लोह	६३८, ६४१, ६७६
लोहकर्षक	६७७
लोहकान्त	६७७
लोहचूर्ण	६७८
लोहद्रावी	२५५
लोहपुरीष	६७८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
लोहमल	६७८
लोहवर	६७०
लोहशङ्करकारक	७३३
लोहसिंहानिका	६७८
लोहि(लि)का	१६१
लोहित	२८९, ३२२, ६२५, ७१६
लोहितज	६१९
लोहितधान्य	७५२
लोहितपुष्पक	५४२
लोहिता	१६९
लोहिताङ्ग	७०७
लोहितालु	२८९, २९३
लोहेश	६८६
लौ	
लौहितक	६८०
व	
वक्र	४९२
वक्रकण्ट	३६२
वक्रकण्टक	५६९
वक्रदन्ता	७३४
वक्रपुष्प	४५४
वक्रशल्या	३४, १५६, ७४८
वक्रा	२३०
वक्रवास	५७७
वक्रशोधन	५५४
वङ्ग	६७३
वङ्गशुल्वज	६७९
वङ्गसद्रिश	६७५
वङ्गसेन	४५८
वचा	१९४
वज्र	३८०, ५००, ७२१
वज्रक	२५९
वज्रकक्षार	२५९
वज्रकण्टक	१२२
वज्रक्षार	२५९, २६८

शब्द	क्रमाङ्क
वज्रद्रुम	७४०
वज्रपुष्प	६४
वज्रबीजक	३७३
वज्रमूली	५
वज्रवल्ली	६१
वज्रशृंखलिका	१२२
वज्रा	७४०
वज्राङ्गी	६१
वज्राभ	७११
वज्रास्थि	१२२
वज्री	७४०
वञ्जुल	२७६, ४३८, ४५२
वञ्जुलद्रुम	४५२
वट	५५९
वटक	५६०
वटपत्र	४९७
वटपत्रा	४७६
वटपत्री	१४२
वटी	५६०
वडवाग्निमल	२०५
वत्सक	४१९, ४२०, ७०२
वत्सकबीज	४२०
वत्सनाभ	७३२
वत्सादनी	१, ३२
वधू	२५१, ६५८
वन	८००
वनकदली	५३०
वनकन्द	२८५
वनकार्पासी	१२१
वनकुक्कुट	९२५
वनचन्द्रिका	४७५
वनज	२८५, ५७१, ५८३
वनजा	६, ३५, ९९, २५३
वनजीर	२०१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
वनदमना	४९३
वनदीप	४६५
वनपिप्पंली	१८२
वनपुष्पा	६४
वनपूरक	५७१
वनमल्लिका	१७९
वनमुद्ग	७५७
वनमुद्गा	६
वनमूर्द्धजा	२३०
वनमोचा	५३०
वनरम्भा	५३१
वनलक्ष्मी	५२९
वनवर्वर	४९७
वनवर्वरिका	४९८
वनवास	४८७
वनवासी	१३३, २९७, ३००, ५९०
वनविलासिनी	४२
वनव्रीही	७७५
वनवृन्ताकी	६८
वनशृङ्गाटक	७४
वनसूकरी	१३
वनस्था	४१, ५६२
वनस्पति	५६४
वनहरिद्रा	२७८
वनहास	४८७
वनाम्र	५२०
वनारिष्टा	२७८
वनालक्त	७०९
वनोद्भव	७६७
वनोद्भवा	६, १२१, ५७१
वन्दनीय	१०८
वन्दनीया	६२९
वन्दा	२२५
वन्दाक	१४९
बन्ध्याकर्कोटकी	१९
बन्ध्यादेवी	१९

शब्द	क्रमाङ्क
वन्य	२३५,२८५,३८८
वन्य(ल्य)	६१४
वन्यचम्पक	४६५
वन्यमुस्तक	२६४
वन्या	६, ११, ३३, ६५, २५३, ५३८, ७४८
वन्योपोदकी	३२०
वह्नि	१९१, ५४०
वह्निकाष्ठ	६४०
वह्निदमनी	८०
वह्निदीपिका	२१७
वह्निदीप्य	५७८
वह्निपुष्पी	२४८
वह्निबीज	५७८
वह्निभोग्य	८५५
वह्निमन्थ	४१२
वह्निलोहक	६७९
वह्निशङ्ख	१९७
वह्निशिख	३२२, ६२४
वह्निशिखा	२४८, ७४६
वपुषा	१००
वप्र	६७४
वभ्रुधातु	७०१
वमन	८२, ४०७
वयस्था	१, ४, १४७
वयस्या	५७३
वर	६२४, ६८७
वरक	७७४
वर(रा)ण	४४६
वरतिक्त	४०७, ४१९
वरतिक्तका	२१९
वरदक	४२३
वरदा	११७
वरवर्णिनी	२४२
वरा	१,१९,१०२,१३४, १४७,१९३,२४२
वराङ्ग	२३४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
वराङ्गी	५५, २४२
वराट	७०८
वराटिका	७०८
वरादेवी	२१९
वराहकन्द	३००
वराहकर्णी	९९
वराहपत्री	९९
वराहिका	१३, ९९
वराही	२२५, ३००
वरिष्ठा	२४२
वरयसी	१०२
वरुण	४४६
वरुतरु	५४०
वरेण्य	६२४
वरोहशाखी	५६५
वर्जरिका	७५३
वर्जरी	७५३
वर्ज्य	७०८
वर्णदात्री	२४२
वर्णप्रसादन	६४१
वर्णभेद	२५८
वर्णलेखा	६९९
वर्णशाक	३२७
वर्णार्ह	७५४
वर्णिनी	२४२
वर्ण्यपुष्पक	४६२
वर्तक	६७६, ९१९
वर्तलोह	६७६
वर्तिका	४१४, ९१९
वर्तुल	२५५, २८१
वर्तुली	१८१
वर्द्धमान	३७१
वर्द्धमाना	५७२
वर्मकण्टक	१३१
वर्मिमत्स्य	९१४
वर्या	७६३
वर्वट	७५९
वर्वर	४९६, ६१५,

शब्द	क्रमाङ्क
	६१८, ६८८, ७१४
वर्वरभृङ्गजा	२८८
वर्वरा	४९९
वर्वरी	४९६
वर्वरोत्थ	६१८
वर्वूर	३६७
वर्षकेतु	१६९
वर्षकेतुका	१६९
वर्षपुष्पा	९५
वर्षा	२२८
वर्षाकाली	१९९
वर्षापुष्पा	४७०
वर्षाभव	१६९
वर्षाभू	१६८
वल्कतरु	५९५
वल्कद्रुम	४३७
वल्कपत्रत्र	४३१
वल्कफल	५४२
वल्करोध्र	२४७
वल्कल	२३४
वल्गुजा	८१
वल्मीकसम्भवा	१६
वल्युपोदकी	३१८
वल्लकी	७६०
वल्लर	५८६
वल्लरी	६३९
वल्लिकण्टारिका	२०२
वल्लिदूर्वा	८०
वल्लिसूरण	४१
वल्ली	१९०
वल्लीज	१८६
वल्लीबदरी	५६९
वल्लीमुद्ग	७५७
ववर	७१४
वशिर	९१, ९२, १८१, १९०, २१४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
वंश	२७५
वंशकर्पूर	२४०
वंशक्षीरी	२४०
वंशजा	२४०
वंशदला	३९५
वंशपत्री	३९५
वंशपीत	६४९
वंशरोचना	२४०
वंशशर्करा	२४०
वंशान्तर	३८७
वंश्या	३४०
वसन	२३६
वसन्तक	४१३
वसन्तजरा	४८०
वसन्तजाता	४७२
वसन्तदूत	५१६
वसन्तदूती	१७३, ४६१, ४८०, ४८६
वसन्तपुष्प	४३४
वसन्तसुन्दर	४५७
वसा	१३४
वसादनी	७८
वसायिनी	४२४
वसु	४६७
वसुक	४६७, ६३९, ७४३
वसुछिद्रा	१३५
वसुधा	१३६
वसूत्तम	६७१
वस्तान्त्री	२९
वस्तु(तु)क	३१२
वस्त्र	२३६
वस्त्रपञ्जल	२९९
वस्त्रभूषण	२४१
वस्त्ररङ्गा	३६
वस्त्ररञ्जन	३२२
वहलगन्ध	६१४
वहलगन्धा	२०८

शब्द	क्रमाङ्क
वहलत्वच	२४७
वहला	६४
वहिर्जङ्घ	४१३
वहेडक	५९४
वा	
वा:	८००
वाकु	४१६
वाचस्पतिबल्लभ	७२०
वाजिगन्धा	९९
वाजिदन्ता	७८
वाजिनी	९९
वाजिभक्ष्य	७६२
वाजिभोजन	७५४
वाजिमन्थ	७६२
वाट्यपुष्पिका	९६
वाट्यालिका	९३
वाण	३७४, ३७६, ४९०
वाणपुंखा	९६
वातकी	१११
वातकुम्भ	६११
वातघ्नी	६६, ९९, ११४
वातपोथ	४५४
वातवैरी	६०७
वातहर	४५४
वाताद	६०७
वाताम	६०७
वातारि	४६, १८९, १९३, २२८, २८४, ३७१, ४१३, ५४०
वातारितण्डुल	१९३
वातिक्त	४०९
वादनीय	२७५
वानप्रस्थ	५५२
वानिय	२७१
वानीय	२७६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
वानीरज	३७८, ६६५४
वान्तिशोधनी	१९९
वान्तिहारी	४९९
वा(व्या)प्य	६५४
वाप्यञ्जल	८००
वाम	६५४
वामावर्ता	४३
वामुन	६९२
वायवो(वा)ल	७१९
वायसा	३४
वायसादनी	२५, ३४
वायसाह्वा	१०६
वायसी	२५, ३४, १०६, १०९
वायसोलिका	४
वारणवल्लभा	५२९
वारणवुसा	५२९
वारा	१०६
वाराहमांस	९३९
वाराहाङ्गी	७३४
वाराही	३००
वारि	८००
वारिचामर	४०२
वारिज	२९५, ३२७
वारिणी	७८१
वारितर	६६६
वारिद	५००
वारिदा	२२५
वारिपर्णी	४०३
वारिपुष्प	६३७
वारिभव	६९२
वारिमूली	४०३
वारिरुह	५०५
वारिवल्लभा	३०२
वारिशुक्ति	७१०
वारिसम्भव	६३७, ७५२
वारुण	८००
वारुणी	२, ३८९,

शब्द	क्रमाङ्क
	९६६, ९६८
वार्ज	५०५
वार्ताकी	६८, ३४५
वार्ताकु	३४५
वार्द्धिफेन	२४५
वार्द्धिभव	२१५
वार्द्धेय	२१५
वार्षिकी	१४५, ४७७
वालुक	१०३
वालुका	७१२
वालुकात्मजा	८९४
वालुकी	३५१
वाल्कल	२४७
वाल्मीक	६९२
वाल्ही	३८९
वाल्हीक	२०४, ६२४
वांशिक	६३८
वांशी	२४०
वाष्पक	३१६
वाष्पिका	२०३
वाष्पी	२०३
वास	२३६
वासक	७८
वासना	५४३
वासनी	३२
वासन्त	५४३, ५९४, ७५५
वासन्तसुन्दर	४५७
वासन्ती	४७३, ४८०, ४८६
वासा	७८
वासुदेवी	१०२
वासुपुष्पा	११०
वास्तु	३१२
वास्तुकी	३१४
वि	
विकङ्कत	४५१
विकङ्कता	९६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
विकण्टक	४५१
विकता	१३८
विकरं(जलम्)	८००
विकर्ण	६६१
विकसा	३७, २४१
विकस्वर	१६९, ४७८
विक्रान्त	७२८
विक्रान्ता	३२, १०५, ११७, १५९
विकीरण	७४१
विकीर्णरोमा	६६१
विक्षिरा	७४१
विगन्धक	३६९
विगन्धिका	१००, ४९९
विघण्टिक	३११
विघस	७०६
विघ्नेशानकान्ता	३८९
विचक्षण	१५८
विचित्र	४५२
विचित्रक	४३७
विचित्रगचिर्भिटा	३५२
विजया	६३, १०५, १११, १९४, १९५, २४१, ३६६, ३८९, ४१२, ५९३
विजला	११०
विज्जला	९७
विज्जुल्लिका	४०
विज्ञान	४२७
विट्खदिर	३६३
विटप	११८
विटपी	५५९
विटप्रिय	४७४
विटवल्लभा	४६१
विडङ्ग	१९३
विडवेतस	२२२
विडालकस्तूरी	६२८

शब्द	क्रमाङ्क
विडाली	३०२
वितानक	४३२
वितुन्नक(ट)	१६१, १८८, ६८३
वितुन्ना	१६१
वितुन्नि(न)का	१६१
विदला	२३१
विदारक	२५९
विदारण	२६८
विदारिका	३०२
विदारिगन्धा	६६
विदारिणी	४१५
विदारी	३०२
विदुला	१२३
विद्रुम	७१८
विद्रुमलतिका	६६९
विद्रुमारुहा	३०७
विद्ररज	७२४
विद्धकर्णिका	२१९
विद्युज्ज्वाला	७४६
विद्युत्प्रिय	६७९
विद्वेष्य	६३६
विधाविका	१६१
विनम्र	४९२
विनीत	४९३
विपरीत लज्जालु	१६६
विपुलस्रवा	१४३
विप्र	५३१
विप्रकाष्ठ	५६३
विफला	४८४
विभाण्डी	४३
विभीतक	५९४
विभीषण	३८७
विमर्दक	१२७
विमल	६८२
विमला	१२३
विम्वट	७६९
विरङ्ग	७१३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
विरल	८२७
विरूप	१८३
विरूपक	५४४
विरूपा	७६, २२४
विरोचन	३५९, ४१३, ४२४
विलस्थाः	९०२
विलेशया	९०२
विलोचनफल	५४७
विलोडित	८४२
विविषा	२५०
विशकुसुम	५०५
विशद	७०२
विशदमूली	२७७
विशल्या	१, ७३४, ७४६
विशाख	१६८
विशारद	४६६
विशारदा	७७
विशालत्वक्	६२१
विशालपत्र	२९१, ४३१
विशाला	२३, ३१८
विशालाक्षी	१५८
विशाली	२१७
विशिख	३७६
विशिता	६४३
विशीर्णपर्ण	४०७
विशेषक	४५७
विशोक	४५२
विशोधनी	१५८, ७३४
विश्व	१८४
विश्वक्पर्णी	१६१
विश्वगन्ध	७१४
विश्वदेवा	९७, ५०३
विश्वनागर	१८४
विश्वपर्णी	१६१
विश्वभेषज	१८४
विश्वरूपक	६३९

शब्द	क्रमाङ्क
विश्वरोचन	३३०
विश्वा	२२४
विश्वाख्या	१०२
विश्वौषध	१८४
विष	७१४, ७३२, ८००
विषकण्ट	३६९
विषकण्ट	७५
विषकण्टकिनी	१९
विषकन्द	२९७
विषघ्न	७५, ४२७, ४३४, ४९८
विषघ्निका	४४९
विषघ्नी	१२, २२, १००, १६१, १६९, २४२, ४१८, ४२४
विषतिन्दु	७४५
विषदंष्ट्रा	१५७
विषद्रुम	७४५
विषपुष्पक	३७४
विषभद्रा	५५
विषमछद	६२१
विषमुष्टि	३२९
विषमर्दनिका	३०१
विषमर्दनी	३०१
विषमुष्टिक	४०८
विषरूपा	२२४
विषलता	२२
विषवल्ली	२२
विषवैरिणी	२५०
विषहन्ता	४२१
विषहन्त्री	२६, २५०
विषहा	१२, २५०
विषा	२२४
विषाणिका	४३, १२३, २३०, ४१४
विषाणी	१३३, २७९, ४१८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
विषादनी	४७
विषदिमृतस्यमांसगुण:	९४९
विषापह	५९०
विषापहा	२२, १५७
विषाराति	७४७
विषारि	११०, ४२४
विष्किरा:	९०५
विष्टिका	८५
विष्ठारुहा	४८६
विष्णुक्रान्ता	१५९
विष्णुवल्लभा	४९४
विष्वक्सेनकान्ता	३००
विष्वक्सेना	६२६
विस	५१२
विसर्पिणी	२४
विसारिणी	५
विसिना	५, २
विस्तीर्णपर्ण	२८६
विस्र	७१४
विस्रगन्ध	२८२
विस्रगन्धा	१००
विस्रा	१००
वी	
वीर	१५१, १८६, ३००, ३६०, ४३९, ५५५, ६६६, ६८४
वीरकन्द	३११
वीरण	६६६
वीरतरु	४०४, ५४०
वीरद्रु	४०४, ४३९
वीरपुष्प(पा)	४६९
वीररज	६८४
वीरवेतस	२२२
वीरसेन	५५५
वीरा	४, १०२, १४३, १४७
वीराम्ल	२२२

शब्द	क्रमाङ्क
वीरारुक	५५५
वीरास्य	३७३
वृ	
वृकी	२१९
वृक्षधूप	६६८
वृक्षरुह	४०
वृक्षवीरा	१६१
वृक्षादनी	१४९
वृक्षाम्ल	२२०, ५७५
वृक्षारुहा	९४
वृक्षारोहा	४५
वृत्तकर्कटी	३४७
वृत्तकोषा	१२
वृत्तगुण्ड	३९७
वृत्ततण्डुल	७५२
वृत्तनिष्पाविका	३३९
वृत्तपत्र	६१२
वृत्तपत्रा	४६
वृत्तपर्णी	८४, २१९
वृत्तपुष्प	२७६, ४२१, ४३४, ४६३, ४७४
वृत्तपुष्पा	१५७, ४७६
वृत्तफल	९२, १८६, ३३७, ५४५, ५६९, ५८२
वृत्तफला	१७, ३४५, ५७३
वृत्तबीज	११२, ७५९
वृत्तबीजा	१७३, ७६३
वृत्तमल्लिका	४७६, ७४२
वृत्ता	१०, ३७, १५७, २१८, ७६०
वृत्ताकी	३४५
वृत्तारम्भा	६२६
वृत्तेर्वारु	३४७
वृद्ध	३५, ६६२
वृद्धदारक	३५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
वृद्धफल	४२४
वृद्धवालयोमांसम्	९४७
वृद्धि	१३७
वृद्धिद	१३२, ३००
वृद्धिदात्री	१३७
वृद्धिवल	९४
वृश्चिककर्णी	२१
वृश्चिका	१७१
वृश्चिकाली	४१८
वृश्चीव	१६८
वृष	७८, १३३
वृषकर्णी	५३
वृषगन्धा	२९
वृषध्वाङ्क्षी	२२६
वृषभमूत्र	८६७
वृषभाक्षी	२२
वृषष्यन्ती	११४
वृषा	२१, ७३४
वृषाङ्कुर	७५८
वृष्टिजल	८००
वृष्यकन्दा	३०२
वृष्यगन्धिका	९६
वृष्यवल्लिका	३०२
वृष्या	१०२, १६१, ५७३
वे	
वेट्ट	६१३
वेणी	१२
वेणीज	६६६
वेणु	२७५
वेत	२७६
वेतस	२७६
वेतसाम्ल	२२२
वेत्र	२७६
वेधक	१८८, २२२
वेधनी	२०२
वेधमुख	२५२
वेधसुख्य	२५२

शब्द	क्रमाङ्क
वेधमुख्या	२५२
वेधी	२२२
वेल्लतरु	४०४
वेल्लनी	३८९
वेल्लिका	४७६
वेष्ट	६६८
वेष्टक	६६८
वेष्टसार	६६८
वै	
वैकुण्ठ	४९७
वैक्रान्ता	७२८
वैजयन्तिका	४१२
वैणवी	२४०
वैदूर्य	७२४
वैदेही	१८०
वैदेहीवल्लभ	६०१
वैधात्री	१४७
वैरान्तक	४३९
वैशाखी	१६९
वैशारदी	१६९
वैशिजाता	४६
वैष्णवी	१०२
वो	
वोकडी	२९
वोढा	१३३
व्य	
व्यक्तगन्धा	२६, ४८४
व्यञ्जन	४९९
व्या	
व्याघ्र	३७१
व्याघ्रकर	३७१
व्याघ्रघण्टी	३७२
व्याघ्रतल	२७१
व्याघ्रनख	६५७
व्याघ्रपाद	३७२, ४५१
व्याघ्री	७१
व्याधी	६६५४
व्याधिघात	२७६, ४७१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
व्याधिरिपु	४१७
व्याधिहन्ता	३००
व्याल	१९१, १९२
व्यालखड्ग	६५७
व्यालगन्धा	३०१
व्यालदंष्ट्र	७४
व्यालनख	६५७
व्यालपत्री	३५०
व्यालपाणिज	६५७
व्यालवध	६५७
व्यालायुध	६५७
व्यावर्तक	१२७
व्यो	
व्योम	६८९
व्योमवल्ली	१८
व्र	
व्रणकृत्	५४०
व्रणकेतु	१५४
व्रणघ्नी	१४३
व्रणहृत्	७४६
वृणहारक	४३४
व्रणारि	४५८, ७१४
व्री	
व्रीहि	७४९
व्रीहिकाञ्चन	७६१
व्रीहिधान्य	७४९
व्रीहिपर्णिका	६६
श	
शकट	४३८, ४०५
शकुनाशन	१२७
शकुलाक्षक	३८९
शकुलाक्षी	३८९
शकुलादनी	३८३, ३८९
शकोदन	२३९
शकोदर	२३९
शक्तु	७५०
शक्तुफला	३६६
शक्रचापसमुद्भवा	१६

शब्द	क्रमाङ्क
शक्रद्रु	४२८
शक्रपादप	४१९
शक्रपुष्पी	७४६
शक्रबीज	४२०
शक्रमाता	२२८
शक्रवल्ली	२२
शक्राह्वा	४२०
शक्राशन	६३
शङ्करपुष्प	७४२
शङ्करावास	६३०
शङ्करी	३६६
शंकित	६६३
शङ्खफलिका	३६६
शङ्ख	६९७
शङ्खकुसुमा	४२
शङ्खपुष्पी	४२
शङ्खमालिनी	४२
शङ्खमूल	२७०
शङ्खालु	२८८
शङ्खाह्वा	४२
शखिनी	४२
शखिनीफल	४२१
शठ	४९२, ६२४,
	७४७
शठा	८७
शठिका	२५१
शठी	२५२
शणपुष्पिका	७६३
शणपुष्पी	८३
शणिका	८३
शतकुम्भ	७३९
शतकोटि	७२१
शतग्रन्थि	३८९
शतदला	४६४
शतनेत्रिका	१०२
शतपत्र	५०५
शतपत्रिका	६४, ४६४
शतपत्री	४६४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
शतपदी	१०२
शतपर्वा	२२३, २७५, ३२८
शतपर्विका	३८९
शतपादी	४४९
शतपुष्प	४२१
शतपुष्पा	६४, ३५२
शतप्रसूता	६४
शतमल्ल	७३३
शतमूला	३८९
शतमूली	१०२
शतवीर्या	१०२, ३८९, ५५६
शतवेधी	२२२
शताङ्ग	४३८
शतावरी	१०२
शताह्वा	६४, १०२
शत्रुतङ्ग	३७८
शफ	६५७
शफरी	१६३
शफा	६४
शबरकन्द	३००
शबराहार	५६९
शबल	१९१
शमनी	३६६
शमी	३६६
शमीपत्रा	१६५
शम्बक	६७७
शम्बर	२४७, ८००, ९०१
शम्बरचन्दन	६१४
शम्बरी	२१, १०७
शम्बूक	६९८
शम्बूका	७१०
शम्भुवल्लभ	५०६
शर	३७६
शरत्पद्म	५०६
शरत्पुष्प	११५, ४८८

शब्द	क्रमाङ्क
शरद	५०६, ७३२
शरद्भानु	४४३
शरपत्र	३८०
शरपुंखा	८६
शरल	६२२
शरी	४००
शर्करा	८९४
शर्करोदक	७९४
शर्वाक्ष	५८४
शल्लकी	९१७
शल्लकीनिर्यास	६५३
शलाटु	५८५
शल्य	३६२, ५८५
शल्यकैडर्य	३७४
शल्यपर्णिका	१३४
शल्यादा	१३४
शश	९१४
शशशिम्बिका	७
शशाङ्क	६३०
शशांदुली	३५५
शशिकान्त	५१०, ७२७
शशिप्रिय	७१७
शशिवाटिका	१६८
शष्कुलीमत्स्य	९१४
शस्त्रकोशतरु	४४८
शस्त्रशिंविका	३४१
शस्त्रालय	६७६
शा	
शाक	४४३
शाकचुक्रिका	५७५
शाकट	५८८
शाटपोतिका	३२१
शाकपत्र	२७४
शाकपुष्प	३७०
शाकम्भरीय	२१३
शाकयोग्य	१८८
शाकराज	३१२
शाकबीज	३१७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
शाकश्रेष्ठ	७, ३४५
शाकाङ्ग	१८६
शाकाम्ल	२२०
शाखाल	२७६
शाखी	५४७
शारबोट	४४२
शाण्डिल्य	५८५
शातकुम्भ	६७०
शान्ता	५७३, २१८, ३६६, ३८९
शाम्भव	४६७, ६३०, ६२०, ६४८
शाम्भवी	३८९
शारद	३७९
शारदा	१२४, ६५५
शारदिक	४६६
शारदिका	३५१
शारदी(दा)	९८, १४७, ३८६
शारी	३७८, ३८०
शार्ङ्ग	१८५
शाङ्गेष्ठा	४२४
शार्ण	६६१
शार्दूल	१९१
शाल	४२८, ४५०, ६५२
शालनिर्यास	६५२
शालपर्णी	५
शालरस	६५२
शालामर्कटक	२७१
शालामुखी	७४९
शालिदला	६६
शालिधान्य	७४९
शालिपर्णी	६६
शालीन	५१३
शालीना	६५
शालूक	५१३, ६३५
शालेय	२७१

शब्द	क्रमाङ्क
शालेयक	७१७
शालेया	६५
शाल्मलि	३५६
शाल्मलिपत्रक	६२१
शाल्मलिवेष्ठ	३५७
शावर	२४७
शावरक	२४७
शि	
शिखण्डिनी	७४८
शिखण्डी	४८४, ७४८
शिखरा	२३०
शिखरिणी	४८१
शिखरी	९१, १४९, ७५२
शिखरीकुन्दु	६५३
शिखा	१४४
शिखाकन्द	२८१
शिखालु	१४४, ७७९
शिखावला	१४४
शिखिनी	१४४
शिखिप्रिय	५६९
शिखिबभ्रु	७९
शिखिमूल	२८१
शिखिमोदा	२१७
शिखी	१९१
शिग्रु	२७४
शिघ्रिपर्णी	३३८
शिण्डाकी	९६१
शितकर	६३०
शितकर्णी	७८
शितवर	७९
शितवर्षाभू	१६८
शितावरी	७९
शितिमूलक	६६६
शिफा	२४२
शिफारुह	५५९
शिम्वितिकाफपल	५५१
शिम्वी	१३, ४००

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
शिम्वीधान्य	७४९
शिम्वीफल	११५
शिरापत्र	४३१
शिरालक	६१
शिरालपत्र	४३१
शिरी	३७९
शिरीष	४२१
शिरीषपत्र	४४९
शिरीषिका	४२२
शिरोवृत्त	१८६
शिलज	६६२
शिला	६३०, ६९१
शिलाजतु	२६२, ६८५
शिलात्मज	६७६
शिलादद्रु	६६२
शिलाधातु	७०१
शिलान्त	४१६
शिलापुष्प	६६२
शिलाप्रसून	६६२
शिलाभेद	१४१
शिलारम्भा	५३०
शिलाव्याधि	६८५
शिलीन्ध्रक	६२
शिलीन्ध्रमत्स्य	९१४
शिलोत्थ	६६२
शिलोद्भव	६६२
शिल्पी	६५७
शिव	२०९, २१४, ५७३, ६४८, ६८६, ७४७
शिवजा	८
शिवदारु	६२०
शिवद्रुम	५८५
शिवद्विष्टा	४६८
शिवपुष्पक	७४१
शिवप्रिय	५८४, ७२५
शिवप्रिया	६३
शिवफला	३६६

शब्द	क्रमाङ्क
शिवमल्लक	४३९
शिवमल्लिका	८
शिवमल्ली	४६७
शिववल्लभा	४६४
शिववल्ली	८
शिवबीज	६८६
शिवशेखर	७४७
शिवा	१६१, २४२, ३६६, ३८९, ५७३, ५९३, ६२९
शिवाक्ष	५८४
शिवाङ्क	४६७
शिवाटिका	१६९
शिवापीड	४६७
शिवाह्लाद	४६७
शिम्बिनी	३४१
शिवेष्ट	४६७, ५८५
शिवेष्टा	३८९
शिंशपा	४४४
शिशिर	६६६
शिशिरा	२९८, २२६
शिशुप्रिय	८९२
शी	
शीघ्र	६६७
शीघ्रपुष्प	४५८
शीघ्रा	७३४
शीत	१३१, ५८८, ६१८, ६३०
शीतक	१४२
शीतकुम्भ	७३९
शीतगन्ध	६१३
शीतदन्तिका	१५८
शीतपर्णी	१५६
शीतपाकिनी	९४
शीतपाकी	७४८
शीतपुष्पा	९६
शीतप्रभ	६३०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
शीतप्रिय	१३१
शीतफल	५६६, ५८८
शीतभीरु	४७५
शीतमञ्जरी	१११
शीतल	४२८, ४६५, ६१३, ६५२, ६६४, ७१७
शीतलक	४९५, ५१०
शीतलच्छद	४६२
शीतला	५०१, ७१२
शीतवरा	९४
शीतवल्क	५६६
शीतशिव	२०९
शीतशिवा	६५
शीतसह	५४७
शीतसहा	१११, ४८०
शीता	९६, ५७३
शीतावला	९४
शतिाम्शु	६३०
शीर्णवृन्त	३३४
शीर्ष	६२९, ६९
शीर्षमञ्जरी	५०२
शु	
शुक	९२६
शुकच्छद	६६१
शुकतरु	४२१
शुकनास	४१३
शुकपुच्छक	६६१
शुकपुष्प	४२१, ६६१
शुकप्रिय	५५७
शुकप्रिया	५२४, ५२५
शुकफल	७४१
शुकवल्लभ	५४२
शुकेष्ट	२२१, ५४१
शुकोदर	२३९
शुक्त	९६२
शुक्तिका	७०९
शुक्तिज	७१७

शब्द	क्रमाङ्क
शुक्तिपर्ण	६२१
शुक्तिमणि	७१७
शुक्तिशङ्ख	६५७
शुक्रा	२४०, ३०२
शुक्ल	३७१
शुक्लकन्द	२९७
शुक्लपुष्पी	१५८
शुक्लमणि	७१७
शुक्लशाल	४०९
शुक्लसार	४०९
शुक्ला	४, ८९५
शुक्लाङ्गी	१११
शुक्लार्क	७४२
शुक्लोपला	८९५
शुचिद्रुम	५६१
शुण्ठी	१८०
शुण्डी	१५३
शुद्धमांस	९५०
शुद्धशिवात्मज	२०९
शुनकचुञ्चुका	११०
शुभकरी	३६६
शुभगन्धक	७१४
शु(सु)भगा	२४२
शुभद	५६१
शुभपत्रिका	६६
शुभा	२४०, ६२६, ६२९
शुभाकिनी	१६१
शुभ्र	२१३, ६६४, ६६६, ७०२
शुभ्रपुंखा	८६
शुभ्रा	६९६, ८९४
शुभ्रालु	२९७
शुभ्रांशु	६३०
शुल्व	६७२
शुषवी	३५४
शुष्कमत्स्या	९१४
शुष्कमांस	९४८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
शू	
शूक	७२१
शूकधान्य	७४९
शूकरेष्ट	४८
शूकशिंवी	१३
शूद्रप्रिय	२८२
शून्यमध्य	३८७
शूर	१९१, ४५०
शूलगुल्मारि	२०४
शूलघातन	६७८
शूलहन्त्री	१८९
शूलारि	३६९
शूलिनी	१४८
शूल्वमांस	९५३
शृ	
शृगालिका	७३
शृंखला	१२२
शृङ्गकन्द	२७९
शृङ्गमूल	२७९
शृङ्गरुहा	२७९
शृङ्गरोह	३८४
शृङ्गवेर	१८५
शृङ्गवेराभमूलक	४००
शृङ्गाटक	२७९
शृङ्गाटी	७
शृङ्गार	६३९
शृङ्गारक	६८४
शृङ्गारी	७१६
शृङ्गालघण्टी	१२२
शृङ्गालिका	३०२
शृङ्गाली	१२२
शृङ्गाह्व	१३२
शृंगिका	२३०
शृङ्गी	१३३, २२४, २३०, ५६५, ५७६, ७३२
शृङ्गीमत्स्य:	९१४

शब्द	क्रमाङ्क
शृतोष्णदुग्धम्	८२५
शे	
शेखर	६३७
शेखरी	१४९
शेनघण्टा	१५८
शेफालिका	१११
शेलु	५८८
शेवाल	४०२
शै	
शैखरिक	९१
शैखय	१४९
शैल	६८५
शैलक	६६२
शैलगन्ध	६१४
शैलगर्भज	१४१
शैलज	६६२
शैलनिर्यास	६८५
शैलसुता	२५
शैलूष	५८५
शैलेन्द्रस्थ	४३७
शैलेय	६६२
शैव	४६७, ७२५, ७४७
शैवपत्र	५८५
शैवल	४०२
शैशिर	५६९
शो	
शोकनाश	४५२
शोण	१६९, ४१३, ६८४
शोणझिण्टिक	४९०
शोणपत्र	१६९
शोणपद्म	५०७
शोणपुष्पक	४५३
शोणपुष्पी	४६९
शोणरत्न	७१६
शोणसम्भव	१८३
शोणित	६२४, ६२५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
शोथघ्नी	१६८
शोधक	७१३
शोधन	५७८, ७०२
शोधनी	३८, ८८
शोधनीबीज	७३५
शोफघ्नी	६६,१६८,१६९
शोफदाही	४९८
शोभना	२४२, ६२९
शोभा	२४२, ६२९
शोभाञ्जन	२७४
शोलिका	२७८
शोली	,,
शोषण	१८४, ४१३
शौ	
शौक्लकेय	७३२
शौण्डी	१८०, ४४९
शौरिरत्न	७२२
श्या	
श्याम	१८६, ५४७, ७४७, ७७७
श्यामक	७७७
श्यामकन्दा	२२४
श्यामकाण्डा	३८९
श्यामग्रन्थि	,,
श्यामबीज	६०
श्यामल	१०८,४२१,५६१
श्यामलबीज	६०
श्यामला	९९, २७७, ४४९, ५२४
श्यामलालुक	२९६
श्यामलिका	८८
श्यामली	६२७
श्यामलीफल	५९३
श्यामा	१, ८८, १४९, १७०, १८०, २४२, ३८९, ४९४, ६२६, ६२७, ६२९

शब्द	क्रमाङ्क
श्यामाक	७७७
श्यामातृवृत्	२३३
श्यामानचूडा	७४९
श्ये	
श्येनघण्टा	७३४
श्यो	
श्योनाक	४१३
श्र	
श्रमघ्नी	१७
श्रवणशीर्षिका	१३८
श्रवणा	१३८
श्रा	
श्रापकर्वूर	३७६
श्रावणी	१३८
श्री	
श्रीः	१३७
श्रीकन्दा	१९
श्रीकर	४२८
श्रीखण्ड	६१३
श्रीखण्डी	६९१
श्रीताल	४३१
श्रीपद्म	५०५
श्रीपर्णी	४११, ४१२, ४१५
श्रीपुष्प	६३७, ६६५
श्रीफल	५४१, ५८५
श्रीफला	८८, ५७३
श्रीफलिका	८९, ३५४
श्रीफली	२५
श्रीमान्	५६१
श्रीरस	६६८
श्रीवल्लभ	६५३
श्रीवल्ली	४७७
श्रीवाटी	५१७
श्रीवार	७९
श्रीवास	६६८
श्रीवेष्ट	६६८
श्रीसंज्ञ	६३७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
श्रीसम्पदा	१३७
श्रीहस्तिनी	५०२
श्रु	
श्रु(सु)तश्रोणी	७३४
श्रे	
श्रेयसी	८७, १८१, २०६, २१९, ५९३, ६२६
श्रेष्ठकाष्ठ	४४३
श्रेष्ठा	१२४
श्रेष्ठाम्ल	२२०
श्ल	
श्लक्ष्णक	४४३
श्लक्ष्णजीर	१२५
श्लक्ष्णत्वक्	४१६
श्ले	
श्लेष्मान्तक	५८८
श्व	
श्वदंष्ट्रका	७४
श्वपुच्छा	७३
श्वलुक	२९१
श्वा	
श्वावलिका	१८८
श्वावित्क	९१७
श्वासभक्ष	३६७
श्वासारि	२२९
श्वे	
श्वेत	७४२
श्वेतक	६७१
श्वेतकन्दा	२२४
श्वेतकाण्डा	३८९
श्वेतकाम्भोजी	७४८
श्वेतकिणिही	४४९
श्वेतगण्डा	१५८
श्वेतगुञ्जा	७४८
श्वेतघण्टा	१५८, ७३४
श्वेतचन्दन	६१३
श्वेतचम्पक	४६५

शब्द	क्रमाङ्क
श्वेतजीरक	१९८
श्वेतदन्ता	१५८
श्वेतदूर्वा	३८९
श्वेतद्रुम	४४६
श्वेतधातु	६९९
श्वेतनिष्पाव	७६०
श्वेतपटल	६७५
श्वेतपत्र	५०६
श्वेतपिण्डितक	४४८
श्वेतपुंखा	८६
श्वेतपुष्प	१११, ७३९
श्वेतपुष्पा	८४
श्वेतपुष्पिका	४६
श्वेतफला	७०
श्वेतबीज	७६६
श्वेतमन्दारक	७४४
श्वेतमरिच	२७४
श्वेतमहोटिका	७०
श्वेतमूला	१६८
श्वेतरत्न	७२५
श्वेतराजी	३३८
श्वेतरोध	२४७
श्वेतरोहित	३५९
श्वेतवचा	१९५
श्वेतवर्वरक	६१८
श्वेतवारिज	५०६
श्वेतवार्ताकिनी	७०
श्वेतविषा	२२४
श्वेतवृक्ष	४४६
श्वेतबृहती	७०
श्वेतशरपुंखा	८६
श्वेतशिग्रु	२७४
श्वेतशिम्बी	७६०
श्वेतशिंशपा	४४४
श्वेतसार	३६२
श्वेतसिंही	७०
श्वेतसैरेय	४९०
श्वेतस्यन्दा	२६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
श्वेता	२६, ७२, १४१, २४०, ३८९, ४१५, ६९६
श्वेताक्ष	६८२
श्वेतावर	७९
श्वेतोच्चटा	७४८
ष	
षट्कोण	७२१
षट्पदातिथि	४६५
षट्पदानन्नवर्द्धन	३६८
षट्पदानन्दा	४७७
षडङ्ग	७४
षड्ग्रन्थ	४२४
षड्ग्रन्था	१९४, १९५, २५१
षड्भुजा	३४७
षड्रेखा	३४७
षण्मुखा	३४७
षष्ठिका	७४९
स	
सकल	२३५
सकलप्रिय	७७९
सकुलादनी	९८, २२३
सकृत्फला	५२९
सकृद्वीर	३६०
सकोच	६०६
सक्तु	७८९
सगन्ध	७५२
सगन्धा	३०१
सगन्धिक	३२७
सगुडदधि	८३६
सङ्कोच	६२४
सङ्कोचनी	१६५
सङ्घा	७०१
सङ्ग्राही	४१९
सङ्घपुष्पा	२४८
सङ्घर्षा	२४६

शब्द	क्रमाङ्क
सङ्घातपत्रिका	६४
सचिव	७४७
सञ्जीवनी	१४६
सटी	२५१
सठिका	२५३
सठी	२५१
सण	८२
सणघण्टिका	८३
सण्डिक	७६५
सतसा	५९७
सती	७०४
सतीन	७६४
सतीना	१५९
सत्फलद	५८५
सत्य	५६१
सत्यनाम्ना	१४७
सत्यनाम्नी	११७
सत्यवती	१४७
सदर्भा	३९२
सदापुष्प	४८७, ७४१, ७४३
सदाप्रसून	३५९
सदाफल	५६६, ५८५
सदामांसी	३७
सद्योहतमांसगुणा	९४६
सन्दालिका	३६५
सन्धान	९६३
सन्धिनाल	६५७
सन्ध्याणा	६८४
सन्ध्यापुष्पा	४७७
सन्ध्याभ्र	७०१
सन्नकद्रु	५३९
सन्निपातहा	४१०
सपादमत्स्य	९१४
सप्तछद	६१
सप्तपत्र	४७४
सप्तपर्ण	६२१
सप्तला	१२३, ४८१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
सप्तशिरा	५९७
समगन्धिक	६६६
समङ्गा	९३, १६५, २४१
समन्तदुग्धा	७४०
समरोद्भव	२१३
समष्ठिल	६७
समावक	३७६
समिद्वर	४५४
समीरण	४९५
समीरसार	५८५
समुद्रकान्ता	६५८
समुद्रज	६९७
समुद्रफल	२४९
समुद्रफेन	२५४
समुद्रलवण	२१४
समुद्रान्त	७५
समुद्रान्ता	१२०
समुहगन्ध	६३२
सम्पुटान्तस्था	७७९
सम्मिलितद्रुम	१६९
सर:	८४०
सरज	८५०
सरणी	१४०
सरल	६२२
सरलस्राव	६६८
सरलाङ्गा	६६८
सरसिज	५०५
सरसीरुह	५०५
सरस्वती	२५, १४७
सरा	१४०
सराजिका	५६८
सरिषप	७६९
सरोजमत्स्या	९१४
सर्ज	४२८
सर्जक	४२९
सर्जनिर्यासक	६५२
सर्जरस	४२८, ६५२

शब्द	क्रमाङ्क
सर्पगन्धा	१५७, ३०१
सर्पतनु	६९
सर्पदन्ती	१५८
सर्पदमनी	१९
सर्पदंष्ट्रिका	४१४
सर्पपुष्पी	१५८
सर्पसहा	१५७
सर्पाक्षी	१०७
सर्पाख्य	२९७
सर्पाङ्गी	३०१
सर्पादनी	३०१
सर्पादिदष्टमांस	९४८
सर्पावास	६१३
सर्पि:	८५५
सर्वग्रन्थि	१८३
सर्वग्रहापहा	१५७
सर्वतिक्ता	१०६
सर्वतोभद्रा	४१५
सर्वतोमुख	८००
सर्वलवण	२१६
सर्वसह	२६२
सर्वहित	१८६
सर्वानुकारिणी	६६
सर्षप	७६९
सलिल	८००
सलिलज	५०५
सल्लक	५८६
सल्लकी	५८६
सल्ली	५८६
सविता	७४१
सव्यसाची	४३९
सम्वर	४३९
सम्वरी	७३४
सम्वर्तक	५९४
सम्वर्तिका	५१४
सम्विदामञ्जरी	६३
सशर्करदधि	८३५
सशल्या	१५८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
संस्पर्शा	२४५
सस्यसंवरण	४३०
सहकार	५१६
सहचर	४९०
सहदेवा	५०३
सहदेवी	९५, ५०३
सहस्रकाण्डा	३८९
सहस्रपत्र	५०५
सहस्रवीर्या	१०२, ३८९
सहस्रवेधी	२०४, २२२, ६२७
सहा	१२,४५९,५०३
सहाचूत	५२२
संहर्षा	२४५
संहितपुष्पिका	६५
सा	
सागरगामिनी	२०८
सागरमेखला	५९
सागरा	५९
सागरोत्थ	२१४
साजक	७५३
सातला	१२३
सातसीं	५९७
सादनी	२२३
सादर	२६८
साधारणजल	८००
साधुपर्णी	४१५
साधुवृक्ष	४४६
सानन्द	४२५
सानुज	५८३, ६६५
साभार	२१३
सामुद्र	२१४, २५४
सामुद्रक	२१४
सामुद्रंजलम्	८००
साम्भार	२१६
साम्राणिकर्दम	६३२
सायकपुंखा	८६
सार	८५०

शब्द	क्रमाङ्क
सारक	७३५
सारघ	८९०
सारणी	९५, १४०
सारद्रुम	३६२
सारमूषिका	१२
सारस	५०५
सारसंजलम्	८००
सारिका	९२७
सारिणी	१२०, १६९, ४४४
सारिवा	६५५
सारी(रा)	१२३
साङ्गर्ववेर	१८४
सार्वगुण	२१६
सार्वसह	२१६
सार्षपतैल	८७१
सार्षपपत्र	३२५
सि	
सिकता	७१२, ८९४
सिक्ता	७१२
सिक्थ	७०६
सिक्थक	७०६
सिञ्चितिकाफल	५५१
सितकटभी	४४९
सितकण्टा	७२
सितकण्टारिका	७२
सितकुम्भी	४६०
सितक्षुद्रा	७२
सितछदा	३८९
सितजीरक	१९८
सितदर्भ	३८०
सितधातु	६९९
सितपाटली	४६०
सितपुंखा	८६
सितपुष्प	२६४, ३५९
सितपुष्पक	३७९
सितपुष्पी	२६,४२,१५८
सितमरिच	१८७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
सितमाष	७५९
सितलता	४५
सितलशुन	२८०
सितवल्लीज	१८७
सितशिंशपा	४४४
सितशूक	७५०
सितसायका	८६
सितसिंही	७२
सितसूरण	२८५
सिता	७२, ८१, ३०२, ३८९, ४६०, ४७५, ८९४
सिताब्ज	५०६
सिताभा	११३
सितामोघा	४६०
सितार्कक	७४२
सितार्जक	४९७
सितालर्क	७४४
सितावरी	८१
सिताश्मा	७२७
सिताह्वय	२७४, ३५९
सितिवार	५०२
सितेतर	७६६
सितोपल	७२५
सिद्धक	१११
सिद्धमांसरस	९५५
सिद्धा	१३६
सिद्धार्थ	५६०
सिद्धि	१३६
सिद्धिद	४४७
सिधातु	४६६
सिन्दुक	१११
सिन्दुवार	१११
सिन्दूर	६८४
सिन्दूरकारण	६७४
सिन्दूरपुष्पी	४६९
सिन्दूरी	४६९

शब्द	क्रमाङ्क
सिन्धुज	२०९
सिन्धुफल	२४९
सिरावृत	६७४
सिरिण्टिका	१५६
सिल्हक	६४७
सिल्हसार	६४७
सिंह	२७४
सिंहकेसर	४६६
सिंहपर्णी	७८
सिंहपुच्छिका	७३
सिंहमुखी	७८
सिंहल	६७८
सिंहलाङ्गुली	७३
सिंहान	६७८
सिंहिका	६८, ७८
सिंही	६, ७८
सी	
सीताफल	६०१
सीतोत्थ	१८७
सीधु	९६६, ९६९
सीधुगन्ध	४६६
सीधुपुष्प	४३४
सीधुपुष्पी	२४८
सीधुरस	५१६
सीस	६७४
सीसक	६७४
सिसोपधातु	६८४
सु	
सुकन्दक	२९२, ३००, ३३१
सुकन्दन	४९६
सुकन्दा	१९, ३०८
सुकन्दी	२८४
सुकण्टका	१४३
सुकर्णा	२१
सुक्कडि	६१३
सुकाण्डक	३९
सुकाण्डगुण्ड	३९७
सुकामा	१४५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
सुकाष्ठक	६२०
सुकाष्ठा	४४, ५३०
सुकुमार	४६५, ७७७
सुकुमारक	२३६
सुकुमारा	४७०, ४८१, ५२९, ६५८
सुकेशर	५७०
सुकोदर	२३७
सुकोशक	५२०
सुकोशा	९
सुखदा	३६६
सुखवर्चा	२५७
सुखार्जिक	२५७
सुखोसिता	२
सुगन्ध	३८४, ३८५, ५१०, ५८३, ६१३, ६३२, ६५३, ६६०, ७६२
सुगन्धकुसुम	७३९
सुगन्धकेसर	२७४
सुगन्धभूतृण	३८५
सुगन्धमूला	१२४, २५१, ६०४
सुगन्धा	१९, ६४, १११, १९९, ४७१, ४८१, ४८४, ५८६, ६५८
सुगन्धाढ्या	४७६
सुगन्धि	१८८, २२५, ४९८
सुगन्धिक	१०३, ६३९, ६४७, ६६६
सुगन्धिका	४९९
सुगन्धिनी	४६८
सुगन्धिमूलक	६६६
सुगन्धिमूला	२०६
सुगन्धी	४८

शब्द	क्रमाङ्क
सुगुप्ता	१६५
सुग्रन्थी	१८३, ६६३
सुचर्मा	४३७
सुचित्रबीजा	१९३
सुचुञ्चुका	११०
सुजीवन्ती	७
सुतजीवक	४४७
सु(श्रु)त श्रोणी	७३४
सुतिक्त	१३१
सुतिक्त	११
सुतित्तिडी	५७५
सुतीक्ष्ण	२७४
सुतीक्ष्णक	५९०
सुतुङ्ग	५३३
सुतृण	३९०, ३९१
सुतेजा	११७
सुतैला	२५
सुदरिधका	४४१
सुदण्ड	२७६
सुदर्शना	५३
सुदल	४८५
सुदला	६६, ५५९
सुदीर्घ	३३८
सुदूरमूल	७५
सुदृढत्वचा	४१५
सुधा	६६, ७४०
सुधामूली	३११
सुधामोदक	८९६
सुधास्रवा	१४६
सुधूपक	६६८
सुधूप्य	६३८
सुनन्दनी	५०१
सुनर	६८८
सुनाक्षा	३९९
सुनाद	६९७
सुनाद	६९७
सुनासा	१४७
सुनासिका	३४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
सुनिर्यासा	६५१
सुकिषराणक	७९
सुनिषराणछ्दा	१६३
सुनील	५४२
सुनीलक	४४५
सुन्दरी	१०६
सुपुत्र	११८, ३६९, ३८३
सुपत्रक	२७४
सुपत्रा	६६, १०२, ३१५, ३६६, ३९८
सुपत्रिका	४०, ६६
सुपर्णक	६२१
सुपर्णिका	६६
सुपर्णी	४७, २१८
सुपर्वा	३८९
सुपाकिनी	२५३
सुपाक्य	२१२
सुपार्श्व	५६५
सुपिङ्गला	७, २५
सुपीत	२७३
सुपुट	२९९
सुपुष्करा	१२४
सुपुष्प	११५, ४४०, ४६२, ४८५, ५६३, ६०२, ६६५
सुपुष्पक	४२१
सुपुष्पा	९, ६५, १७५
सुपुष्पिका	३५, ६४
सुपुष्पी	२६, ४२
सुपूरक	५७०
सुप्तपर्णा	१६५
सुप्रतिष्ठित	५६६
सुप्रभा	८१
सुप्रसन्नक	४९८
सुप्रसरा	१४०

शब्द	क्रमाङ्क
सुप्रिया	१४८
सुफल	४१७, ५४२, ५६९, ७५४
सुफला	२२, ३३६, ४१५, ५२९, ५५६
सुफेन	२५४
सुबीज	५६९, ७३६, ७३८
सुभग	२५५, ४५२, ४६५
सुभग	४९०, ६६२
सुभगा	३६, ६६, ३८९, ४९४, ५३२, ६२६, ६२७
सुभद्रा	२५१, ३६६, ४१५
सुभिक्षा	२४८
सुभूतिक	५८५
सुभेदिनी	४१५
सुमदन	५१६
सुमन	७५१
सुमनःपत्रिका	६३४
सुमनःफल	६३५
सुमना	४२४, ४६४, ४७०, ४७३
सुमुख	४९६, ४९७, ४९८
सुमुष्टिका	३२९
सुमूलक	२७३
सुमूला	६६
सुमेखल	३७८
सुरक्तक	५२०, ७०१
सुरङ्ग	५७७, ६८८
सुरङ्गद	६१६
सुरङ्गधातु	७०१
सुरङ्गा	३६
सुरङ्गी	३४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
सुरतुङ्ग	४५६
सुरदारु	६२०
सुरदुन्दुभि	४९४
सुरद्रुम	३८८
सुरधूप	६५२
सुरनाल	३८८
सुरपर्णिका	४५६
सुरपुन्नाग	४५६
सुरपुष्पी	४९९
सुरप्रिय	४५८
सुरप्रिया	४७०, ५३२
सुरभि	३६६, ३८५, ४३४, ४६५, ४६६, ४९४, ५८६, ६५२, ६४६, ६४९
सुरभिका	५३२
सुरभिगन्ध	२३६
सुरभिगन्धा	४७०
सुरभित्वक्	२०७
सुरभिदारु	२५१
सुरभिदारुक	६२२
सुरभिपत्रा	५२४
सुरभिस्रवा	५८६
सुरमृत्तिका	७०४
सुरमेदा	१३५
सुरलता	२५
सुरवल्लभा	३८९
सुरश्रेष्ठा	१४७
सुरस	२३५, ३५७, ३८५, ६४९, ७१४
सुरसम्भवा	११७
सुरसा	६५, १०२, १४७, २०६, ३०१, ७१४
सुरा	९६६, ९६७
सुराई	६१९
सुराईक	४९६

शब्द	क्रमाङ्क
सुराष्ट्रज	७५५, ७६३
सुराष्ट्रजा	७०४
सुराह्व	४४०, ४९५
सुरूप	५६३
सुरूपा	६६, २२८, ४७७
सुरेज्या	१४७, ४९४
सुरेष्ट	४५६
सुलभा	५, १३९, ४७७, ४९४
सुलोमशा	१०९
सुलोमा	३७, ३८
सुवक्र	४९८
सुवर्चला	११७, १४७, ७६८
सुवर्चि	२५७
सुवर्चिक	२५७
सुवर्चिका	२६२
सुवर्ण	२३७, ३२७, ६४९, ६७०
सुवर्णक	६७४
सुवर्णकदली	५३२
सुवर्णगैरिक	७०१
सुवर्णनाकुली	६०५
सुवर्णपुष्प	४६२
सुवर्णमोचा	५३२
सुवर्णारम्भा	५३२
सुवर्णा	२२
सुवर्णार	४५३
सुवर्णाह्वा	४८४
सुवर्णिका	७
सुवर्णी	२४२
सुवर्षा	४७०
सुवल्लरी	४६
सुवल्लिका	४०, ८१
सुवल्ली	४४
सुवहा	१११, ३१०, ५८६
सुवासरा	११०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
सुवीरक	३६०
सुवीरज	३९२
सुवीर्या	१०२
सुवृत्त	२८४
सुवृत्ता	४६४, ५५६
सुवेगा	२५
सुव्रत	४६७
सुशाक	११२, १५१, १८५
सुशिखा	१४४
सुशीला	४६४
सुश्रीका	५८६
सुषवी	२००
सुषिर	२७५, ६३७
सुषेण	५९१, २७६
सुषेणिका	२३३
सुषेणी	२३१
सुसार	५४४
सुस्निग्धदारु	६२२
सू	
सूकरकन्द	३००
सूफरी	३००
सूक्ष्मकृष्णाफला	५२७
सूक्ष्मघण्टिका	८५
सूक्ष्मतण्डुल	७३६
सूक्ष्मदला	७६
सूक्ष्मपत्र	५०,७५,११८, ११८, ३१९
सूक्ष्मपत्रक	४९८, ५६९
सूक्ष्मपत्रा	३५, १०२, १७९
सूक्ष्मपत्रिका	६४
सूक्ष्मपत्री	६४५
सूक्ष्मपर्णी	८५
सूक्ष्मपिप्पली	१८२
सूक्ष्मपुष्पा	८५
सूक्ष्मफल	५८९
सूक्ष्मफलबदर	५६९

शब्द	क्रमाङ्क
सूक्ष्मफला	१६१
सूक्ष्मबदरी	५६९
सूक्ष्मबीज	७३६, ७३८
सूक्ष्ममूला	१०५
सूक्ष्मवल्ली	३८, ४०, ३४२
सूक्ष्मशर्करा	७१२
सूक्ष्मशाख	३६८
सूक्ष्मा	२०८
सूचिकापुष्प	४६८
सूचिदल	७९
सूचिपत्रक	७९
सूचिपत्रा	३८९
सूचिमल्लिका	४८१
सूचिमुख	३८०, ७२१
सूच्याह्व	७९
सूत	६८६
सूतराट	६८६
सूपधूपन	२०४
सूपश्रेष्ठ	७५४
सूर	७६१
सूरकन्द	२८४
सूरण	२८४
सूरभि	४८१
सूरसाधनक	१११
सूर्य	७४१
सूर्यकान्त	७२६
सूर्यक्षार	२६२
सूर्यपर्णी	५, ६
सूर्यमुखी	११८
सूयलता	११७
सूर्यवल्ली	१५६
सूर्या	२२
सृ	
सृतश्रेणी	१०७
सृष्ठ	५४४
से	
सेगुरुणटक	७५७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
सेतु	४४६
सेन्दिनी	३५२
सेव	५५०
सेवाली	६५४
सेव्य	५६१, ६६६
सेहुण्ड	७४०
सै	
सैकतेष्ठ	१८५
सैकल	२३५
सैन्धव	२०९
सैंहिकारस	६४७
सो	
सोमक्षीरा	३०
सोममणि	७२७
सोमराजि	८१
सोमलता	१४७
सोमलतिका	१
सोमवल्क	३६२, ४११
सोमवल्कत्व	४२६
सोमवल्ली	३०, ३२, ५३, ८१, १४७
सोमसार	३६२
सोमा	१, ३०, ५११
सोमार्हा	३०
सौ	
सौगन्धिक	५१०, ६८७
सौध	६७१, ७११
सौपर्ण	१८४, ७१९
सौपर्णी	३२
सौभाग्य	६८४
सौमनदायिनी	६३४
सौम्य	५६६
सौम्यगन्धा	४६४
सौम्या	७, २३, २५, ३१, ६६, १४७, २५१, ४७५, ७४८

शब्द	क्रमाङ्क
सौर	५८३
सौरभ	५८३, ७१४
सौराष्ट्र	६५३
सौराष्ट्रक	६७९
सौराष्ट्रिक	७३२
सौराष्ट्री	७०४
सौरि	११७, ४४५
सौवर्चल	२१०
सौवीर	६५२, ९५८
सौवीरक	५६९
सौवीराञ्जन	६९२
स्क	
स्कन्द	६८६
स्कन्धफला	६०४
स्कन्धरूह	५५९
स्त	
स्तन्य	८१४
स्तनितफल	४५१
स्तनितोद्भव	४५१
स्तम्बकरि	७४९
स्तवककन्द	३११
स्तवकफल	५९२
स्तवक्षीरी	२५३
स्त्री	
स्त्रीमलापहा	१३९
स्त्रीमुखमध	४६६
स्त्रीविभूषण	६९७
स्तु	
स्तुत्या	६६९
स्ते	
स्तेयीफल	५९२
स्तो	
स्तोक्य	७५०
स्तोय	८००
स्थ	
स्थलपद्म	२८६
स्थलपद्मिनी	१२४
स्थलरूहा	१२४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
स्थलशृङ्गाटक	७४
स्थलेरुहा	१४३, ४४१
स्थविर	६६२
स्थविरा	१३८
स्था	
स्थायिनी	२१९
स्थालीवृक्ष	५६४
स्थाल्या	१७३
स्थावरविष	७३१
स्थि	
स्थिर	४०५
स्थिरकुसुम	४६६
स्थिरगन्ध	४६५
स्थिरगन्धा	४६१, ४६८
स्थिरदारू	४४३
स्थिरपत्र	४३१
स्थिरपुष्प	४५७, ४६५
स्थिररङ्गा	८८
स्थिररागा	२४३
स्थिरा	६६
स्थिराङ्घ्रिप	४३१
स्थू	
स्थूल	५२८
स्थूलकङ्गु	७७४
स्थूलकणा	२००
स्थूलकण्टक	३३८
स्थूलकण्टा	६८
स्थूलकन्द	२८१, २९५, २९८, ४५०
स्थूलकन्दक	२८४
स्थूलचुञ्चु	११०
स्थूलजीरक	२००
स्थूलताल	४३१
स्थूलतोयफला	३५०
स्थूलत्वचा	४१५
स्थूलदण्ड	३८८
स्थूलदर्भ	३७८
स्थूलदला	१४३

शब्द	क्रमाङ्क
स्थूलपद्मी	१२४
स्थूलपिण्डा	४३५
स्थूलपुष्पा	१७६
स्थूलप्रियङ्गुक	७७४
स्थूलफल	३५६, ५२८
स्थूलफला	८३
स्थूलमरिच	६३६
स्थूलमूल	२७१
स्थूलवृक्षफल	३७४
स्थूलवैदेही	१८१
स्थूलशरत्र	३७६
स्थूलशिंवी	३४१, ७६०
स्थूला	१२०
स्थूलाम्र	५२२
स्थूलैला	२०७
स्थौ	
स्थौणेयक	६६६
स्नु	
स्नुक्	७४०
स्नुही	७४०
स्नि	
स्निग्ध	३७१, ६२२, ७०६
स्निग्धदल	४२५
स्निग्धदारु	४२८, ६२०
स्निग्धदारुक	६२२
स्निग्धपत्र	४२४
स्निग्धपत्रा	३९५
स्निग्धपर्णी	२
स्निग्धपीतफल	६१२
स्निग्धफला	३५१
स्निग्धबीज	१२५
स्निग्धा	१३४, ६०४
स्ने	
स्नेहकर	४२९
स्नेहफल	७६७
स्नेहवती	१३४
स्नेहबीज	५३९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
स्नेहबीजका	६१०
स्प	
स्पर्शलज्जा	१६५
स्पृ	
स्पृक्का	१६५, ६५८
स्फ	
स्फटिक	६३०, ७२५
स्फटिका	६९६
स्फटिकारी	६९६
स्फटी	६९६
स्फर्जन	५४४
स्फु	
स्फुटत्फल	५८३
स्फुटी	६९६
स्फुर्जथु	१५१
स्फू	
स्फूर्जक	५४४
स्फूर्जनतरु	५६४
स्फो	
स्फोटबीजक	५४०
स्म	
स्मराधिवास	४५२
स्मराम्र	५२१
स्मा	
स्मारिणी	१४७
स्मृ	
स्मृति	१८०
स्य	
स्यन्दन	४३८, ५४४
स्र	
स्रवण	८६४
स्रवत्तोया	१४६
स्रस्ताङ्गा	१६३
स्रंसी	५४७
स्रु	
स्रुवद्रुम	४५१
स्रो	
स्रोतज	६६२
स्रोतोञ्जन	६९२
स्व	
स्वच्छ	५६९
स्वच्छमणि	७२५
स्वनिताह्व	१५१
स्वयङ्गुप्ता	१३
स्वयम्भुवा	१३९
स्वयम्भू	५, ८
स्वयम्मृतस्यमांस	९४६
स्वर्जिक	२५७
स्वर्जिक्षार	२५७
स्वर्जी	२५७
स्वर्ण	३२७, ६७०
स्वर्णकण	६४९
स्वर्णजाति	४७२
स्वर्णजीवन्तिका	७
स्वर्णजीवा	७
स्वर्णद्रु	४१७
स्वर्णधातु	७०१
स्वर्णपत्रिका	५७
स्वर्णपर्णी	७
स्वर्णपारेवत	५४९
स्वर्णपुंखा	४१८
स्वर्णपुष्प	४१७, ४६५
स्वर्णपुष्पा	७४६
स्वर्णपुष्पी	१२३
स्वर्णफला	५३२
स्वर्णभृङ्गार	१०८
स्वर्णमाक्षिक	६८१
स्वर्णमाता	५२५
स्वर्णलत	२५
स्वर्णवर्णी	२४२
स्वर्णवल्ली	५८
स्वर्णारि	६७४
स्वर्द्रु	५३९
स्वल्पकेसरी	४५३
स्वल्पफला	१००
स्वल्पविटप	३९८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
स्वस्तिक	७९
स्वा	
स्वादुकण्ट	७४
स्वादुकण्टक	४५१
स्वादुकन्द	२९५, ३३१, ३९८
स्वादुकन्दक	२८७
स्वादुकन्दा	३०२
स्वादुका	१५८
स्वादुतुण्डिका	३४४
स्वादुपटोली	३३०
स्वादुपाका	१०६
स्वादुपिण्डा	५३७
स्वादुफल	४३६
स्वादुफला	९, ३४३
स्वादुमज्ज	५४६
स्वादुमांसी	४
स्वादुमूल	२७३
स्वादुरसा	१०२
स्वादुलता	३०२
स्वादुशाका	३३२
स्वायम्भुवी	१४७
ह	
हट्टविलासिनी	६५७
हनु	६५७
हपु(वु)षा	१००
हयगन्धा	९९
हयपुच्छिका	५
हयप्रिया	९९
हयभक्षा	४३७
हयानन्द	७५४
हयारि	७३९
हयी	९९
हयेष्ट	७५०
हराक्ष	५८४
हरिक्रान्ता	१५९
हरिगन्ध	६१९
हरिचन्दन	६१५, ६१९

शब्द	क्रमाङ्क
हरिण	९०१
हरिणी	२४१, ४८४
हरित	३९६, ६३१, ७३०
हरितशाक	२७४
हरिता	१०५, २४२, ३८९, ५५६
हरिताल	६९०
हरिताश्म	६८३
हरिताश्मा	७३०
हरित्पर्ण	२७०
हरिदर्भ	३८०
हरिद्र	२४२
हरिद्रा	२४२
हरिद्री	२४२
हरिद्रु	४४०
हरिनेत्र	५०६
हरिन्मणि	७१९
हरिन्मुद्ग	७५४
हरिप्रिय	१०८, ४८८, ६६६, ६९७, ७३९
हरिप्रिया	४९४, ५३४
हरिमन्थ	७६२
हरिमेद	३६३
हरिलोह	६८०
हरिवल्लभ	४८५
हरिवल्लभा	४८९
हरिवालुक	१०३
हरिवास	१०८
हरीतकी	५९३
हरीसा	९५२
हरेणु	७६४
हरेणुका	२१८
हर्षिणी	६३
हललोमश	७०२
हलाहलल	७३२
हलिनी	७४६
हलिप्रिय	४३४
हली	७४६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
हलुराख्य	११५
हविः	८५५
हविर्गन्धा	३६६
हंसपादी	४९
हंसमांस	९४१
हंसमासा	५
हंसलोमश	७०२
हस्तजोडी	३०९
हस्तिकन्द	२९८
हस्तिकरञ्ज	४२४
हस्तिकर्ण	२९२, २९९, ३७१
हस्तिकारवी	२१७
हस्तिकोशातकी	१०
हस्तिदन्त	२७१
हस्तिदन्ताफला	३५०
हस्तिनीदुग्धम्	८२२
हस्तिपत्र	२९८
हस्तिपर्ण	१०
हस्तिपर्णी	३४८
हस्तिमद	२५६
हसितरोधक	२४७
हस्तिरोहणक	४२४
हस्तिवारणी	४२४
हस्तिविषाणी	५२९
हस्तिशुण्ड	१५३
हा	
हाटक	६७०
हारशृङ्गारपुष्पक	४९१
हारहूरा	५५६
हारिद्र	७३२
हारिद्रक	४४०
हारीत	९२८
हारीमद्रा	४१५
हार्य	५९४
हाला	९६६
हालाहल	७३२
हाष्यफल	४५१

शब्द	क्रमाङ्क
हि	
हिङ्गु	२०४
हिङ्गुनिर्यास	४०७
हिङ्गुपत्र	३६९
हिङ्गुपत्री	२०३
हिङ्गुल	६८८
हिङ्गुली	६८
हिज्जल	४०१
हिन्ताल	४३१
हिम	६६४
हिमक	४५१
हिमकर	६३०
हिमजा	१३०
हिमदुग्धा	१३०
हिमद्रुम	४०८
हिमवालुका	६३०
हिमा	२०८, २१८, २२५, ३९९
हिमाद्रिजा	१३०
हिमालया	१६१
हिमावती	१३०
हिमाश्रया	७
हिमोत्तरपथिका	५५६
हिमोद्भवा	१३०, २५१
हिरण्य	६७०
हिलमोचिका	३१२
हिंस्रा	६४३
हृ	
हृद्यगन्ध	२११, ५८५
हृद्यगन्धक	२१०
हृद्यगन्धा	२१७, ४७०
हृद्या	५८६
हे	
हेम	२३७, ६७०
हेमकङ्कुष्ठ	७१३
हेमकिञ्जल्क	२३७
हेमगौर	३६८
हेमपत्री	५७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
हेमपुष्प	११५, ४१७, ४५२, ४६५, ५६६
हेमपुष्पक	२४७
हेमपुष्पी	७, २२, ३१०, ४६८
हेमफला	५३२
हेमयुथिका	४८४
हेमलता	७
हेमवल्ली	७
हेमाह्व	४६५
हेरम्ब	२६९
है	
हैम	४१०
हैमंजलम्	८००
हैमवती	७, १३०, १९५, २१८, ५५६, ५९३, ७६८
हैमी	७, १३०

शब्द	क्रमाङ्क
हैयङ्गवीनम्	८५०, ८६०
हो	
होमधान्य	७६७
होम्य	८५५
होलक	७९१
ह्र	
ह्रस्व	३२७, ७०२
ह्रस्वकुश	३८०
ह्रस्वगवेधुका	९७
ह्रस्वपर्ण	५६५
ह्रस्वपत्रिका	५६२
ह्रस्वफल	५३३
ह्रस्वफला	५२७
ह्रस्वा	६, ९७
ह्रस्वाङ्ग	१३२
ह्रस्वैरण्ड	३७१
ह्री	
ह्रीवेर	५००
ह्रे (ह्वे)	
ह्वे(ह्रे)सणीया	५९७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हिन्दी शब्दानुक्रमणिका

शब्द	क्रमाङ्क
अ	
अक्ति	३९९
अकराकरा	३५९
अकवन	७४१
अक्षोट	५४६
अखरोट	५४६
अगर	६३८
अगस्त	४५८
अगस्तिया	४५८
अङ्कोल	४२७
अङ्गके भेदसे मांसके गुण	९४९
अङ्गसरापान	५९७
अङ्गुर	५५६
अजवाइन	१८९
अजमोद	२१७
अञ्जीर	५९९
अडहर	७६३
अडिरेली (डी)	३७१
अड्सा	७८
अत्तरगुलाब	४६२
अतीस	२२४
अदरख	१८५
अनन्नास	६०८
अनार	५४२
अन्नका तेल	८७७
अन्धाहुली	१२८,१५६
अपनेआप मरा जानवरका मांस	९४६
अफीम	७३७
अभ्रक	६८९
अंवर	२०५
अमरवेल	१८
अमरूद	६००
अकलतास	४१७
अमलवेत	२२२
अमाडा	५७६
अमृतविष	७३२
अम्वारी	८७
अम्वीलोण	१६३
अरणी	४१२
अरङ्गीमछली	९१४
अर (ल)ण्ड	३७१
अरण्डका तेल	८७८
अरहर	७६३
अरिष्ट	९६४
अर्जुन	४३९
अर्नाका मांस	९४०
अलसी	७६८
अलसीका तेल	८७४
अशोक	४५२
असगन्ध	९९
असवरग	६५८
आ	
आँक	७४१
आकडा	७४३
आकाशवेल	१८
आकशमांसी	६४५
आगमे भुना मांस	९५३
आतसी शीशा	७२६
आदी	१८५
आनूपा	९०९
आंवट	५१८
आम	५१६
आमका मुरब्बा	५२३
आमका शर्बत	७९५
आमकी चटनी	७९६
आमचूर	५१७
आमडा	५७६
आंवला	५७३
आरगवध	४१७
आरनाल	९५९
आरारूट	२९०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
आरी	३६५
आरू	५५५
आल	६१६
आलु	३३१
आलुबुखारा	५५५
आसना	४४५
आसापाला	४५२
आसव	९६५
इ	
इज्ल	४०१
इन्द्रजव	४२०
इन्द्रनील	७२२
इन्द्रायण	२२
इमली	५७५
इमलीका शर्बत	७९७
इलाइची	२०७, २०८
इल्स मछली	९१४
इसबगोल	१२५
इस्पात	६७७
इस्वन्द	२६
ई	
ईख	८९१
उ	
उभ्कारेदेवन	२२१
उटनीका दुध	८२१
उटिङ्गण	७९
उन	२८
उडद	७५८
उदश्वित् (मठ्ठाविशेष)	८४२
उनाव	५६९
उभिजिनि	२५
ऊ	
ऊँटकटीरा	१२९
ऊवि	७९२
ऋ	
ऋतुभेदसे दहीका गुण	८३८
ऋतुभेदसे पानीका गुण	९१५
ऋतुभेदसे मछलीका गुण	९१५

शब्द	क्रमाङ्क
ऋद्धि	१३६
ऋषभक	१३३
ए	
एकवीर	३६०
एनोना	५४३
एर्वारु	३५०
एलवा	७१५
एलिएक	७१५
एलुवा	१०३
ओ	
ओखराडी	१६४
ओङ्गा	९१
ओट	५५४
ओण्डहुल	४८९
ओलमिश्री	८९६
ओसमे रहनेवाले जानवार	९०९
क	
ककडी	३४८
ककहिया	९६
ककोडा	३४३
कङ्कुष्ठ	७१३
कङ्कोल	६३६
कङ्गही	९६
कङ्गुनी	७७३
कङ्घी	९६
कचडा	३७०
कचनार	५५३
कचरीया	३३
कचियानोन	२११
कचूर	२५२
कछुआका मांस	९४३
कट्की	२२३
कटगुलरिया	५६८
कटवी(ली)नोन	२१२
कटभी	४४९
कटसरैया	४९०
कटहर(ल)	५२८
कटाई	६८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
कटियारी	७४६
कटुभर	५६८
कटेरी	७१
कटैर(ल)	५२८
कठचम्पा	५०४
कठफोड्का	८६
कडवी कंदुरी	२०
कडवी तोंवी	१४
कडवी तोरइ	११
कढी	८४८,८४
	९
कण्टकरञ्ज	४२४
कण्टाई	४५१
कण्डियारी	५६९
कत्था	३६४
कदम्ब(म)	४३४
कदलीपुष्प	३३५
कनुचर	६४३
कनेर	७३९
कन्दुरी	३४४
कपच्छी	११९
कपास	१२०
कपुर	६३०
कपुरकचरी	२५३
कपुरका तेल	८८२
कपुरहल्द	२५१
कपुरी	६५५
कवइमछली	९१४
कवडी	७०८
कबाफ(ब) चिनी	२१८
कविला	७०७
कबुतरका मांस	९२९
कवैया	१०६
कमरख	५५७
कमल	५०५
कमलकन्द	५१३
कमलका नाल	५१२
कमलके बीज	५११

शब्द	क्रमाङ्क
कमलकेसर	५१४
कमलगट्टा	५११
कम्बीला	७०७
करञ्ज	४२४
करञ्जभेद	३७३
करनकुश	६६७
करनफल	६६७
करली	५२
करहर	३७४
करही	४४९
करायलधूप	६५२
करियाँ	६५६
करियासेम	३४०
करील(र)	३७०
करुऐनी	४२४
करेला(ली	३४२
करौंदा	५९१
कलई	६७३
कलगा	१७६
कलमी आम	५२१
कलमी शाक	३२८
कलम्बक	६१५
कलिहारी	७४६
कलिया	९००
कलौंजी	२००
कसूम	३२२
कसुरकस्सा	७६५
कसेरु	७८
कसैली	५९६
कसौदी	११६
कस्तूर	६२७
कहू	४३९
का	
काई	४०३
काकजङ्घा	१०९
काकडाशिङ्गी	२३०
काकुली	४
कागजीनिम्बू	५७८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
कागतीका शर्वत	७९८
काङ्गनी	७७३
काजू	७१२
काँच	७३१
काञ्जिक	९५६
काँदु	२८७
काठआँवला	५७४
काँडा	३७६
कानमे तेल डालनेका गुण	८८७
काफर	४११
कायफल	४११
काला जिरा	१९९
काली जिरी	२०१
कालादाना	६०
काला नोन	२१०
काला सिमल	३५८
काला सुर्मा	६९२
काली दाख	५५६
कालीदुधी	६५६
काली मिट्टी	७०५
कालीसर	६५६
काले मिरच	१८६
काष्ठकेले	५३०
काष्ठागरु	६४१
काँस	३७९
काँसा	६७९
कासीस	७०२
कि	
किङ्किणी	३७२
किंकिरात	३६८
किट्टी	६७८
किवाँच	१३
किसमिस	५५६
किकर	३६७
कु	
कुकरन्दा	५०
कुकुरभाङ्गरा	१०८
कुकुरमुदा	५०

शब्द	क्रमाङ्क
कुचला	७४५
कुजाई	४६३
कुटकी	२२३
कुठु	७८१
कुडा	४१९,४२०
कुन्द	४८७
कुन्दरु	६५३
कुवारपाठा	१४३
कुभडा	३३६
कुमुद	५१०
कुम्भी	४३५
कुम्भेर	४१५
कुरण्ड	५०२
कुरीधान्य	७८२
कुलत्थाञ्जन	६९५
कुलथी	७६६
कुलीञ्जन	१९६
कुलफा	३२६
कुष्ठु	६५४
कुसा	३८०
कुसुम	३२२
कुसुमका तेल	८७५
कू	
कूट(ड)	६५४
कूटसेमर	३५८
कृ	
कृष्णागरु	
के	
केउँआ	३९८
केतकी	४६८
केवटमोथा	२६४
केवडा	४६८
केराव	७६४
केला	५२९
केसर	६२४
कै	
कैथ	५८२
कैलया	१२२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
को	
कोकम्	२२०
कोंदो(दी)	७७८
कोशम्भ	५२०
कोहडा	३३६
कौ	
कौआठोडी	३४
कौंछ	१३
कौडी	७०८
कौडीयाली	४२
कौरैया	४१९
क्षु	
क्षुद्रशङ्ख	६९८
क्षेत्रकर्कटी	३५१
ख	
खजुर	५३४
खटुआ	४१
खडियामाटी	६९९
खपरिया	७०३
खयरा मछ्ली	९१४
खर	३९१
खरगोशका मांस	९१६
खरबुजा	३४७
खस	६६६
खसखस	६६६
खसखसका तेल	८७६
खसखसके दार्ने	७३८
खसीका मांस	९३७
खा	
खाड	८९५
खारीनोन	२१६
खि	
खिन्नी	५४१
खिरनी	५४१
खिरैटी	९४
खिसारी	७६५
खी	
खीरा	३४९

शब्द	क्रमाङ्क
खु	
खुरासानी अजवायन	२६७
खुरासानी वच	१९५
खे	
खेखसा	३४३
खेसरी	७६५
खै	
खैर	३६२
खैरवेल	३६५
खो	
खेदखोदकर खानेवालाका मांस	९०६
ग	
गगनधूल	४६८
गङ्गतिरिया	३८६
गङ्गोरन	९७
गङ्गेरुआ	५७४
गजदण्ड	५६३
जगनी	७०१
गजापिपल	७८१
गठिवन	६६०
गठोना	६६०
गडगडिया	७८०
गदपुर्ना	१६९
गदरुपूर्णा	१६९
गदहीका दुध	८२३
गनियारी	४१२
गन्धक	६८७
गन्धतृण	१८५
गन्धप्रसारणी	१४०
गन्धवुल	३६३
गन्धविरोजा	६६८
गन्धमार्जारवीर्य	६२८
गन्धमांसी	६४४
गन्धराजगुगल	६४९
गन्धेजघाँस	३८८
गन्ना	८९१
गम्भारी	४१५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
गरगरी	७८०
गरडे(हे)डुआ	७८०
गरम दुध	८२५
गरम दुधका दही	८३२
गरम पानी	८०९
गरम पानीका निषेध	८११
गरहीमछली	९१४
गरी	५३३
गरीका तेल	८८५
गर्गरा मछली	९१४
गा	
गाइका दही	८२८
गाईका दुध	८१५
गाईका नौनी	८५१
गाईका मठ्ठा	८४४
गाइका घी	८५६
गाँवके जानवरका मांस	९०८
गागरमछली	९१४
गाजरमूली	२७३
गाँझा(जा)	६३
गाँठगोभी	३३४
गाण्डर	६६६
गाण्डरदूब	३८९
गान्दिबुटी	१६४
गि	
गिलोय	१
गियोयका सत	१
ग्वारपाठा	१४३
गु	
गुड	८९२
गुडहुल	४८९
गुणमे रहनेवाला जीव	९१२
गुंदवरोसा	६५३
गुफामे रहनेवाले जन्तु	९०३
गुरुभीहू	३५२
गुर्मी	३५५
गुलतोरा	१७६
गुलवनपसा	१७९

शब्द	क्रमाङ्क
गुलसकरी	९७
गुलाफजामन	६०४
गुलाब	४५९
गुलाबजम्बू	६०४
गू	
गूगल(र)	६४८
गूमा	१७५
गूलर	५६६
गे	
गेजुनिया	४८८
गेंठी	३००
गेदरेत	४९५
गेंदा	४८३
गेरु	७०१
गेहुँ	७५१
गो	
गोखरु	७४
गोजिया	९०
गोजियासेम	३४१
गोँदपटेर	४००
गोँदिणी	५८९
गोँदी	३६९
गोनस	७२८
गोपीचन्दन	७०४
गोभी	९०,३३३
गोमा	१७५
गोमुत्र	८६५
गोमेदमणि	७२३
गोरखअम्ली	१५
गोरखककडी	३३
गेरखमुण्डी	१३८
गोरोचन	६२९
गेलकट्ट	३४६
गालमूली	२७२
गौ	
गैरखडी	६९९
गोरीसर	६५५
गौरैयाका मांस	९२२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
ग्वारपाठा	१४३
घ	
घघरवेल	१२
घनवहेडा	४१७
घा	
घागर	५७४
घागही	८२,८४
घि	
घि	८५५
घि नया	८६१
घि पुराना	८६३
घिकुवार	१४३
घियातोरइ	१०
घु	
घुइयाँ	२९२
घुघरु मोनिया	४८२
घुघि	७००
घुँघुची	७४८
घो	
घोडीका दुध	८२०
घोल (मठ्ठाभेद)	८४२
घोसारी	१२
च	
चकवड	१२७
चकमक शीशा	७२६
चखतरा	२२२
चकोरका मांस	९३२
चखेवाका मांस	९३०
चचैंडा	३३८
चञ्चु	११०
चना	७६२
चनाखार	२६१
चनेका नोन	२६१
चनेका रोटी	७८५
चन्दन	६१३
चन्द्रकान्त	७२७
चन्दरस	६६८
चप्रा	२४५

शब्द	क्रमाङ्क
चमरियासेम	३४०
चमारआलु	२९९
चमेली	४७०
चम्पा	४६५
चरेली	१४७
चव्य	१९०
चा	
चाषु	१५०
चाक्स	५८१
चाः	२६६
चाङ्गोरी	१६३
चाँदमरुवा (चाँदमारी)	३०१
चाँदी	६७१
चावल	७४९
चाँभ	१९०
चाह	२६६
चि	
चिचैंडा	३३८
चिनी	८९४
चिपुआ मछली	९१४
चिरचिटा	९१
चिरभिटी	७४८
चिरायता	४१०
चिरौंजी	५३९
चिलबिल	४२४
चिलाउने	४५६
चिल्लीशाक	३१२
ची	
चीढ	६२३
चीता	१९१
चीनकपुर	६३१
चीनाककडी	३५३
चीनाभेद (कङ्गुनी)	७७४
चीनियाँ कमूर	६३१
चीर	६२२
चु	
चुप्री	२९२
चुम्बक	६७७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
चुका	३१३
चुना	५९८
चुरनहार	
च्यु	
च्युरा	७८७
चे	
चेंवुना	११०
चो	
चोक	१३०
चोंदली	७४८
चोवचिनी	१५८
चोरङ्गीमछली	९१४
चौ	
चौगडाका मांस	९१६
चौपतिया	७९
चौलाई	१५१
छ	
छच्छिका (मठ्ठाभेद)	८४२
छतिवन	६२१
छत्तौना	६२
छरिला	६६२
छा	
छाछ	८४२
छि	
छिरेटा	३२
छु	
छुईमुई	१६५
छुहरी अजवाइन	२६७
छुहारा	५३८
छुहारीअजमोद	२६७
छो	
छोङ्कर	३६६
छोटखजुर	५३६
छोटा आम	५२०
छोटा कमल	५०७
छोटा खजुर	५३६
छोटा चाँद	३०१
छोटी इलाइची	२०८

शब्द	क्रमाङ्क
छोटी दुधी	१५५
छोटीमुण्डी	१३८
छोटीमूली	२७०
छोटे गोखरु	७४
छोहारा	५३८
ज	
जङ्गलके भितर रहनेवाले	
मृगजातिका मांस	९०१
जङ्गली एरण्डी	७३४
जङ्गली दालचिनी	३३५
जङ्गली मुर्गा	९२५
जङ्गली सूरण	२८५
जटामांसी	६४३
जवाकस्तूरी	६३२
जवाखार	२६०
जवासा	७५
जबाहर	७२३
जमालगोटा	७३५
जमीकन्द	२८५
जम्बीरी नीबु	५८०
जयन्ती	१०५
जल	८००
जलकुम्भी	४०३
जलग्रहणकाल	८०२
जलजीर्णकाल	८१३
जलनिम	३३१
जलपाडरी जलपाननियम	८१२
जलमहुवा	५५३
जलसिरस	४२२
जलसीप	७१०
जस्ता	६७५
जा	
जाई	४७२
जाफर	४६९
जावित्री	६३४
जामुन	५२४,५२७
जायफल	६३५
जारुल	४३८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
जि	
जिंगिनी	६५१
जिमिकन्द	२८४
जियापोता	४४७
जियाल	६५१
जिरा	१९७
जिलेबी	७८६
जी	
जीवक	१३२
जीवन्ती	७
जीमू	२०३
जु	
जुआर	७५२
जुही	४८४
जौ	
जौ	७५०
ज्वा	
ज्वार	७५२
झ	
झल	५४८
झलसी	३७८
झा	
झाउवृक्ष	१०१
झारवेर	५६९
झि	
झिगनी	११
झिण्टी	४९०
झु	
झुण्डले रहनेवाला जनावर	९१०
झुनझुनिया	८३
ट	
टगरा मछली	९१४
टङ्कारी	१७८
टि	
टिक्कोर	२९०
टे	
टेङ्गडामछली	९१४
टेटी	३७०

शब्द	क्रमाङ्क
टेटू	४१३
टेसु	४५४
ठ	
ठण्डा पानीका निषेध	८०५
डो	
डोली(री) शाक	३२९
ढा	
ढाक	४५४
ढाढोन	४२२
ढे	
ढेरा	४२७
त	
तक्र (मठ्ठाभेद)	८४२
तक्रमांस	९५१
तगर	४९२
तज	२३५
तत्तडीक	२२०
तवाखीर	२३८
तमाखु (तम्बाकू)	१३९
तर्बुज	३३७
ता	
ताका	११३
ताजा मांस	९४५
ताँवा	६७२
तार्पिन	६६८
ताल(ड)	४३१
तालमखाना	१२२
तालीसपत्र	२३९
ति	
तितरका मांसु	९२१
तितर वितर कर खानेवाले पक्षीका मांस	९०५
तितलीकी	१४
तिनस	४३८
तिनी	७७५
तिन्तिडी	५७५
तिन्तिडीका सर्वत	७९७
तिरच्छ	४३८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
तिरीफल	७३४
तिल	७६७
तिलकपुष्प	४५७
तिलका तेल	७८०
तिलवन	४९९
तिली	७६७
तिसी	७६८
तु	
तुन	६३३
तुम्बुरु	५८३
तुरञ्जविन	८९८
तिलतिपति	१७८
तुलसी	४९४
तुषोदक	९५७
तुत	६०२
तुतिया	६८३
तुनी	६३३
तृ	
तृणकुमकुम	६२५
ते	
तेजपात	२३६
तेजवल	६०५
तेन्दु	५४४
तेल	८६९
तेलका निषेध	८८९
तेलमर्दन करके स्नान	
करनेका गुण	८८८
तै	
तैरनेवाले जन्तुका मांस	९११
तो	
तोरई	९
त्रा	
त्रायमाण(न)	१४५
थु	
थुनेर	६६१
थुहर	७४०
द	
दण्डारीमछली	९१४

शब्द	क्रमाङ्क
दण्डोत्पल	५०३
दन्ती	७३४
दवनपापडा(रा)	१३१
दवना	४९३
दही	८२७
दहीका छाना	८४०
दहीका पानी	८४१
दहीगना	६२६
दा	
दाख	५५६
दाखकी मदिरा	९७०
दाडिम	५४२
दादमारी	५०२
दावडा	७३
दारु	९६६
दारुहलदी	२४३
दालचिनी	२३४
दाहागरु	६४०
दि	
दिठौरा	४२४
दु	
दुजावड	५६०
दुपहरिया	४८८
दुर्गन्ध खैर	३६३
दुलाह	७५
दुंसी	९१७
दू	
दुध	८१४
दुधकी खराबी	८२५
दुधका मखन	८५४
दुधका सात्म्यासात्म्य	८२४
दुधविदारी	३०३
दूधियालता	१५४
दूब	३८९
दे	
देवदारु	६२०
देवदारुका तेल	८८३
देवनल	३८८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
दो	
दोपातीलता	५९
दोषविशेषमे मठ्ठा	८४३
दौ	
दौना	४९३
ध	
धतूरा	७४७
धनियाँ	१८८
धनियाका सर्वत	७९९
धवइके फूल	२४८
धमासा	७६
धा	
धानका लावा	७८७
धान्य (धानचामल)	७४९
धान्याम्ल	९६०
धावा	४०५
धामिन	४३६
धायके फूल	२४८
धारोष्ण दुध	८२४
धू	
धून	६५२
धूपसरल	६२२
धो	
धों	४०५
न	
नख	६५७
नखी	६५७
नदीकिनारेका गुगल	५६७
नवडा	३१६
नवनी	८५०
नवसादर	२६८
नयाँ घी	८६१,८६२
नरकट	३८७
नरसल	३८७
नर्गिस	५०३
नर्चाशाक	३३०
नल	३८७
नलिका	६६९

शब्द	क्रमाङ्क
नली	६६९
ना	
नाई	३०१
नाकछिकनी	५१
नाकुलीकन्द	३०१
नागकेसर	२३७
नागदमन	१५७
नागदौन	१५७
नागरबेल	५९७
नागरमोथा	२२६
नारङ्गी	५७७
नारियल	५२२
नासपाती	५४९
नि	
निन्दित जल	८०७
निम	४०७
निमका तेल	८८०
निम्बु	५७८
निम्बुका सर्वत	७९८
निर्विषी	२५०
निर्मली फल	५८७
निशोथ (त)	६६३
नी	
नील(ली)	८८
नीलकमल	५०८
नीलमणि	७२२
नीलाथोथा	६८३
नीली कोयल	२६
नीली ताठ	१७०
नु	
नुनियाँ	३२६
ने	
नेत्रवाला	५००
नेनुआ	१०
नेवाडीबेली	४८२
नो	
नोच नोचकर खानेवाले पक्षीका मांस	९०७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
नोनखोर	२५८
नोनियाँ	३२६
नौ	
नौनी	८५०
प	
पक्वमांसका रस	९५५
पक्षीका अण्डा	९३३
पक्षीका मांस	९१८
पटसण	८३
पटुआशाक	३३०
पठानीलोध	२४७
पतङ्ग	६१६
पत्थरका फूल	६६२
पद्मकाठ	६६४
पद्माख(क)	६६४
पन्ना	७१९
पनिलर	२३१
पनिसिगा	३८६
पनियाला	१६२
पपतामछली	९१४
पर(ल)वर	३
पवाड(र)	१२७
पवारी	६६९
पर(ल)वर	३
परुषा	५५८
परेवाका मांस	९२९
पलाश	४५४
पसरन	१४०
पसेन्दु	४३३
पा	
पाउवाले छोटाजन्तु	९१३
पाखर	५६५
पाखानभेद	१४१
पाखानभेदी	१४२
पागानोन	२१४
पाडरी	१७३
पाढ	२१९
पाढर	१७३

शब्द	क्रमाङ्क
पाताल आंवरा	१६१
पालाततोंवी	१६
पान	५९७
पानरी	४०
पानी	८००
पानीआंवला	१६२
पानी ठण्डा पीनेकी अवस्था	८०४
पानी थोडा पीनेकी अवस्था	८०६
पानी गरम करनेकी विधि	८०९
पानी पचनेका समय	८१३
पानी पीनेका नियम	८१२
पानीवागा	२९४
पानी साफ करनेकी विधि	८०८
पाँयपसारी	५८७
पारसीकवच	१९५
पारा	६८६
पारिसपिपल	५६३
पारेवत	५४९
पालकका शाक	३१५
पाववाले छोटेजन्तु (कछुवा आदि)	९१३
पि	
पिठवन (पिठौनी)	७३
पिण्डखजूर	५३७
पिण्डार	४४८
पित्तल	६८०
पित्तपापडा	१३१
पितौंजिया	४४७
पिपरामूल	१८३
पिपर्मूल	१८३
पियावाँसा	४९०
पिलखन	५६५
पिसाब	८६४
पिसोला	१३०
पिस्ता	६०६
पी	
पीतचन्दन	६१५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
पीपल(र)	१८०
पीपलवृक्ष	५६१
पीला गेरु	७०१
पीलावाला	६६७
पीली केतकी	४६८
पीली जाई	४७२
पीली जुही	४८४
पीलू	५४७
पु	
पुखराज	७२०
पुण्डरीक	६६५
पुण्डेरिया	६६५
पुन्नगा	४५५
पुरइन	५०५
पुरान घी	८६३
पुराना दुध	८२५
पुलाव	९५२
पुष्पकासीस	७०२
पुष्पाञ्जन	६९६
पुदिना	४९९
पे	
पेठा	३३६
पेडमे रहनेवाले जानवार	९०४
पो	
पोईका शाक	३१८
पीठीमछ्ली	९१४
पोठियामछ्ली	९१४
पोडकीका मांस	९३१
पोपैया	६११
पोस्त	७३६
पोस्तदाना	७२८
पोहकरमूल	२२९
प्रा	
प्राजक्त	४९१
प्या	
प्याज	२८२
प्रि	

शब्द	क्रमाङ्क
प्रियङ्गु	६२६
फ	
फटकिरी	६९६
फटिकमणि	७२५
फरफिन्दु	२२
फरवाह	५९०
फरहद	३६१
फरेन्द्र	५२७
फा-फि-फू-फो	
फालसा	५५८
फिरोजा	७३०
फुर्मै(नै)या	३५५
फूलगोभी	३३२
फूलप्रियङ्गु	६२६
फोलाद	६७७
ब,व	
वंशलोचन	२४०
वकमकाठ	६१६
बगुलाका मांस	९४२
बकाइन	४०८
बकुची	८१
बकरीका घी	८५८
बकरीका दही	८३०
बकरीका दुध	८१७
बकरीका नौनी	८५३
बकरीका मठ्ठा	८४६
बकरीका मुत	८६८
वङ्ग	६७३
वच	१९४
वज्रदन्ती	२६९
बटाई और बगेरीका मांस	९१९
बड	५५९
बडकन्धी	९४
बड(ट)पत्री	१४२
बडहुल	४५०
बडा नरसल	३८८
बडा निम्बू	५७९
बडा नील	८९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
बडा पीलु	५४८
बडा साल	४२९
बडी इन्द्रफला	२३
बडी इन्द्रायण	२३
बडी इलायची	२०७
बडी जामुन	५२५
बडी जीवन्ती	७
बडी मालकागुनी	२५
बडी मुण्डी	१३८
बडी मूली	२७१
बडी सतावर	१०२
बडे वेर	५५१
बत्तका मांस	९४१
बधुआ	३१२
बनउडदी	५
वनककोडा	१९
वनकपास	१२१
वनकुसुम	३२३
वनकुलथी	१५०
वनकेरा	५३१
वनतुलसी	४९८
वनपीपल	५६२
वनमल्लिका	४७८
वनमुँग	६
वनहल्दी	२७८
वनहुला	४६७
बनेलका मांस	९३९
बन्दा	१४९
बन्दागोभी	३३३
बन्दाल	१४९
बबूर	३६७
बमनेटी	२२८
बयलका मुत	८६७
वरवेल	४०४
वरहण्टा	६८,४९४
बरहर	४५०
बरारीमछली	९१४
बरियारा	९३

शब्द	क्रमाङ्क
बरुना	४४६
बर्गद	५५९
बर्वरचन्दन	६१८
बर्बरी	४९८
वर्मामछली	९१४
बहेडा	५९४
बा,वा	
बाजरा	७५३
बाँझखखसा	१९
बादाम	६०७
वाफली	२०३
बाबुई तुलसी	४९७
बामिमछली	९१४
बायची	८१
वायविडङ्ग	१९३
बारम्बार थोडा पानी पीनेका गुण	८०३
बाराकण्टा	२९
वारुणी	९६८
बालछड	६४३
बालू	७१२
बालूका साग	३५१
बास	२७५
वासा	७८
बि,वि	
बिछवा घाँस	१७१
बिछु	८०
विजयसार	४४५
बिजोरानिम्बू	५७०
विडाल कस्तूरी	६२८
विधारा	३५
विरिया नोन्	२१२
बिलमे रहनेवालेका मांस	९०२
बिलाइकन्द	३०२
बिलायतीअफसन्तिन	४४१
बिल्व	५८५
विल्लान्तर	४०४
विल्लार	७२८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
विष	७३२
विषखपरा	१६८
विषालुसे मरावालाका मांसा	९४८
विषांविल	२२०
बी, वी	
बीजकन्द	९३
बीजावोल	७१४
वीरन मूल	६६६
वृ	
वृद्धि	१३७
बृहत्मोलसिरी	४६७
बे, वे	
बेट्ट चन्दन	६१३
बेत	२७६
बेनिनमके दहीका दोष	८३९
बेल	५८५
बेलदुब	३८९
बेलियापीपल	५६४
बै, वै	
वैक्रान्त	७२८
बैगन	३४५
वैदूर्य मणि	७२४
बैर	५६९
बो, वो	
बोका और बकरीका मांस	९३४
बोयारीमाछली	९१४
वोल	७१४
ब्र	
ब्रह्मदण्डी	१७४
ब्रह्मी	१४७
भ	
भकुर	३५२
भङ्गेरेया	१०८
भटकरैया	७१
भटवासु	७६०
भटेउर	५९२
भण्टा	३४५

शब्द	क्रमाङ्क
भद्र आँवला	१६१
भद्रमुञ्ज	३७८
भा	
भाकट मछली	९१४
भाँग	६३
भाँगरा	१०८
भारङ्गी	२२८
भि	
भिण्डी	११२
भिर्वोलीकन्द	३००
भिलावा	४४०
भु	
भुइँ आमला	१६१
भुइँ खखसा	५४
भुइँछत्ती	६२
भुण्टे	७७९
भू	
भूतकेसी	६४४
भूमिज गुगलु	६५०
भूतृण	३८४
भूनाधानका लावा	७८७
भूरिछरिला	६६२
भूरिदाख	५५६
भे, भै, भो	
भेडका मांस	९३८
भेडीका घी	८५८
भेडीका दही	८३१
भेडीका दुध	८१९
भेडीका नौनी	८५४
भेडीका मठ्ठा	८४७
भेला	५४०
भैरा	५९४
भैंसका घी	८५७
भैंसका दही	८२९
भैंस दुध	८१६
भैंसका नौनी	८५२
भैंसका मठ्ठा	८४५
भैंसका मुत	७६६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.

शब्द	क्रमाङ्क
भो(भू)जपत्र	४३७
भ्र	
भ्रमरछल्ली	४०६
म	
मकरतेन्दुआ	४४५
मक्का	७७९
मकोय	१०६
मक्खन	८५०
मक्खनका घी	८६०
मखमली	१७६
मखाना	६०९
मक्खन निकालके बनायावाला दही	८३३
मगरेला	२००
मगुरमछली	९१४
मङ्गल्यागरु	६४२
मछली	९१४
मजीट	२४१
मटर	७६४
मठ्ठा	८४२
मठ्ठाका भेद	८४२
मठ्ठ मिला हुआ मांस	९५१
मडुआ	७७६
मण्डूकपर्णि (पुरनी)	१४८
मण्डूर	६७८
मदनमस्त	५३
मदार	७४१,७४३
मदिरा	९६६
मदिराका निषेध	९७०
मधु	८९०
मधुशर्करा	८९७
मन:शिल	६९१
मयूरका मांस	९२३
मरजादबेल	५९
मरसा	३१६
मरूआ	४९५
मरेठी	९८
मलाही	८२६
शब्द	क्रमाङ्क
मषवन	५
मसी	१०९
मसीडा	५१३
मसूर	७६१
महावर	२४६
महामेजा	१३५
महाशफरीमाछ	९१४
महिनाका भेदसे दहीका गुण	८३८
महुआ(वा)	५५२
मा	
माइमूल	२७७
माजुफल	२६३
माड	४३२
माणिक	७१६
माधवी	४७१
मानकन्द	२८६
मालकङ्गुनी	२५
मालकङ्गुनीका तेल	८८१
मालती	४७३
मालदह आम	५२२
मांस	९००
मांसका सुरुवा	९५५
मांसकी गोभिा	९५४
मांसरोहिणी	३७
मांसोहिणी	३७
मि	
मिश्री	८९५
मिठातेलिया	७३२
मिठानीम	४०९
मिठाविष	७३२
मु	
मुगवन	६
मुगलाई अण्ड	५५
मुग्रा	४७४
मुचुकुन्द	४८५
मुण्डी	१३८
मुरदासिङ्ग	७१३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
मुर्गाका मांस	९२४
मुर्हरी	२७
मुलहठी	२२७
मुलैठी	२२७
मुष्कदाना	५६
मुहमे गन्ध हटानेका उपाय	९७१
मुँग	७५४
मुँगका लड्डु	७८३
मुँगफली	६१०
मुँगा	७१८
मुञ्जा	३७८
मुसाकानी	२१
मू	
मूत्र	८६४
मूली	२७०
मूशली	३१०
मृ	
मृगाजाति	९०१
मृगीका दुध	८१९
मे,मै	
मेउडी	१११
मेडकका मांस	९४४
मेढाशृङ्गी	४१४
मेथी	२०२
मेदा	१३४
मेदी	१२६
मैनफल	३७४
मैनाक मांस	९२९
मो	
मोइया	८७
मोखा	५९०
मोङ्गरा	४७४
मोचरस	३५७
मोंठ	७५७
मोतिया मुग्रा	४७६
मोती	७१७
मोतीसीप	७०९
मोथा	२२५

शब्द	क्रमाङ्क
मोथीतृण	४००
मोम	७०६
मोरशिखा	१४४
मोहमछ्ली	९१४
मौ	
मौलसिरी	४६६
मौलेश्री	४६८
र	
रक्सी	९६६,९६७
रक्तचन्दन	६१७
रतालु	२८९
रसौत	६९३
रा	
रायता	८३७
राई	७७१
राईका तेल	८७२
राईका शाक	३२४
राँगाका मांस	९४०
राँङ	६७३
राजिकातक्र	८४९
रानभेण्डे	११२
रामकडेरा	३८४
रामचना	४१
रामतुलसी	४९८
रामतोरई	११२
रामबबूर	४५१
रामशर	३७५
राल	६५२
रालका तेल	८८४
रासन	२०६
रास्ना	२०६
री	
रीठा	४२५,६२६
रु,रू	
रुद्रवन्ती(रूदन्ती)	१४६
रुद्राक्ष(क्ष)	५८४
रूपा	६७१
रूपामाखी	६८२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
रे	
रेगनी	७१
रेणुका	२१८
रेती(ता)	७१२
रेवटी	७२९
रेवत्चिनी	२२१
रो	
रोहिष	३८२
रोहू	९१४
मछ्ली	३५९
ल	
लङ्कोदरपुरी	६५८
लक्ष्मण	३०८
लघुकटाई	७१
लज्जावन्ती	१६५
लजालु	१६६
लटकन	४६९
लटजिरा	९१
लवङ्ग	६३७
लवलीफल	६०४
लसनसिया	५८८
लहसुन	२८०
लहसुनिया	७२४
ला	
लाख	३४४
लाजवर्द	७२९
लाणा(पु)	१४६
लावका मांस	९२०
लामज्जक	६६७
लाल गुलाब	४६१
लाल चन्दन	६१७
लाल चिरचिटा	९२
लाल चीता	१९२
लाल निसोत	२३२
लाल पेठा	३४६
लाल प्याज	२८३
लाल वचलु	३२१
लाल बथुआ	३१४

शब्द	क्रमाङ्क
लाल मरसा	३१७
लाल मिरच	२६५
लाल मुरगा	१७६
लाल लहसुन	२८१
लाल सकर्कन्द	२८९
लाल साँढ	१६९
लाल सिरस	४२३
लाही	३४४
लि,ली	
लिसौडा	५८८
लीची	५५४
ले	
लेसुवा	१६०
लो	
लोकाट	६०३
लोध	२४७
लोवान	६५३
लोयिबा	७५९
लोहा	६७७
लौ	
लौकी	१७
लौङ्ग	६३७
श	
शक्कर	८९३
शङ्ख	६९७
शङ्खनी	२४
शङ्खाहुली	४२
शङ्खिया	७३३
शणहुली	८५
शम्बर चन्दन	६१४
शरपत्ता	३७६
शरवती निबू	५८१
शर्बत	७९४
शर्मानी	१६५
शा	
शालममिश्री	३११
शि	
शिण्डाकी	९६१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
शिरगोला	७११
शिरमे तैल मल्नेका गुण	८८६
शिलजीत	६८५
शिलारस	६४७
शिलिन्द मछली	९१४
शिवलिङ्गी	८
शिमलकन्द	३५६
शिशवा	४४४
शीतलचिनी	६३६
शितल जल पानकी अवस्था	८०४
शु	
शुकमांस	९२६
शुक्त	९६२
शुगाका मांस	९२६
शुण्ठी	१८४
शुष्क मांस	९४८
शो	
शोमलखार	७३३
श्या	
श्यामतमाल	४३३
श्री	
श्रीफल	५८५
श्वे	
श्वेतगुलाब	४६०
श्वेतसरफोङ्का	८६
स	
सकरकन्दी	२८८
सखुआ	४२८
सगारगोटा	४२४
सगौदी	९००
सज्जी	२५७
सँड्स	४२९
सतवन	१०२, ६२१
सतावर	१०२
सतुआ	७८९
सतौना	६२१
सत्यानाशी	१३०
सनाय	५७

शब्द	क्रमाङ्क
सन्तरा	५७७
सन्धान (चटनीविशेष)	९६३
सफरी	६००
सफेद कटेरी	७२
सफेद किकर	३६६
सफेद कोयल	२६
सफेद गुलाब	४६०
सफेद जिरा	१९८
सफेद दूब	३८९
सफेद बच	१९५
सफेद मिरच	१८७
सफेद सरसों	७६९
सफेद सुर्मा	६९२
सवेती	४६४
समा	७७७
समुद्रफलत्र	२४९
समुद्रलौन (नोन)	२५४
समुद्रशोष	२१४
सरफोंका	४०१
सरलका गोंदा	८६
सरसों	६६८
सरसोंका तेल	७७०
सरसोंका शाक	८७३
सरटही	३२५
सरीफा	१०७
सरिवन	६०१
सर्वत	६६
सहतूत	७९४
सहद	८९०
सहदेइ	९५
सम्हालु	१११
सहोडा	४४२
सा	
साऊ	६५५
सागन	४४३
सागौन	४४३
साजेडामर	४२९
सातला	१२३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
सातसीपान	५९७
साँप आदि विषालुसे मरा हुआका मांस	९४८
साँभरनोन	२१३
सालई	५८६
सालसा	६५५
सि	
सिकर्नी	७९३
सिँघी मछली	९१४
सिङ्घाडे (डा)	२७९
सिन्दूर	६८४
सिन्दुरिया	४६९
सिवार	४०२
सिरस	४२१
सिरिआरी	७९
सिलाम	५०१
सिहरु	५११
सिंहोडा	४४२
सी	
सीताफल	६०१
सीधु	९६९
सीप	७०९, ७१०
सीरेखिस्त	८८९
सीसस	४४४
सिसा	६७४
सु	
सुअरियासेम	३४१
सुक्कडी चन्दन	६१३
सुगन्धवाला	५००
सुदर्शन	५३
सुपारी	५९६
सुरा	९६७
सुरुआ मांसक	९५५
सुर्ती	१३९
सुर्मा	६९२
सुलतान चम्पाक	४५५
सुलेमानी खजुर	५३७५
सुहागा	२५

शब्द	क्रमाङ्क
सू	
सूअरा मांस	९३९
सूरन	२८४
सूर्यमुखी	११८
सूर्यक्रान्त	७२६
से	
सेकुवा मांस	९५३
सेन्दुर	६८४
सेव	५५०
सेवतीलाब	४६३
सेंवी	३३९
सेम	३३९
सेम्हल(र)	३५६
सेहुण्ड	७४०
सेहुण्डखार	२५९
सै	
सैञ्जिना	२७४
सैधानोन	२०९
सैरेयक	४९०
सो	
सोंचली	११७
सोनवल्ली	५८
सोना	६७०
सोना पाठा	४१३
सोनामाखी	६८१
सोनैया	१२
सोमवल्ली	३०
सोमलता	३०
सोया	६४
सोरठीमाटी	७०४
सोरा	२६२
सौ	
सौंचरनोन	२१०
सौंठ	१८४
सौधिया	३८३
सौँफ	६५
सौवीर	९५८
सौरी(ली) मछली	९१४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द	क्रमाङ्क
स्त्री	
स्त्रीका दुध	८२४
स्थ	
स्थलपद्मिनी	१२४
स्प	
स्परग	६५८
स्फ	
स्फटिकस्व	७२५
स्व	
स्वयं मृत मांस गुणा	९४६
स्वर्ण	६७०
स्या	
स्याउ	५५०
स्यामलता	६५६
ह	
हजारमणि(न)	३८
हजरिया	४८३
हडजोड	६१
हडसंहरी	६१
हथ्ज्जोडी	३०९
हरिचन्दन	६१९
हरिताल	६९०
हरिदूब	३८९
हरिफल	६०४
हर्रे	५९३
हलदुवा	४४०
हल्दी	२४२
हलुवा	७८४

शब्द	क्रमाङ्क
हंसपगी	४९
हंसपादी	४९
हस्तिनीका दुध	८२२
हा	
हाऊवेर	१००
हाथवोरी	३०९
हाथिका मद	२५६
हारसिङ्गार	४९१
हारियलका मांस	९२८
हाँसका मांस	९४१
हि	
हिङ्गु	२०४
हिङ्गुण	७६
हिङ्गुल	६८८
हिङ्गोट	३६९
हिङ्गोटका तेल	८७९
हिज्जल	४०१
हिया तोरइ	१०
हिल्सा मछ्ली	९१४
हिरा	७२१
हिरावोल	७१४
हु	
हुर्हुज	११७
हे	
हेरम्ब	२६९
हो	
होरा	७९१, ७९२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बङ्गाली, महाराष्ट्री, कर्नाटकी शब्दानुक्रमणिका

शब्द		क्रमाङ्क
अ		
अकरोड	म	५४६
अक्कलकरा	म.क.	६५९
अकोरकोरा	ब	६५९
अगर	ब.म.क.	६३८
अगसेयमरनु	क	४५८
अगुर	क	९९
अग्निजार	म.क.	२०५
अग्निदमना	म	८०
अङ्कुले	क	४२७
अङ्कोल	म	४२७
अङ्गरापर्ण	म	५९७
अङ्गुर	ब	५५६
अजमोदा	म.क	२१७
अडकेयहेसरु	क	५९६
अडकरपर्ण	म	५९७
अडहर	ब	७६३
अडिविषका	क	२७८
अडुषा	म	७८
अणिले	क	५९३
अण्टरीट	क	१२९
अञ्जिना	क	२४२
अञ्जिर	म	५९९
अतिविषा	म.क.	२२४
अत्ति	क	५६६
अद्रका	क	१५८
अननस	ब.म.	६०८
अंनन्तमूल	ब	६५५
अन्तरबेली	म	१८
अपराजिता	ब	२६
अफू	म	७३७
अफूचीवोडे	म	७३६
अफेन	म.क.	६८९
अभ्रं	ब.म.क.	६८९
अमरवल्ली	क	१

शब्द		क्रमाङ्क
अमल	ब	२२०
अमृतवल्ली	म.क	४५
अमृतविष	म.क.	७३२
अम्लवेतस	म.क.	२२२
अम्बाडेपर्ण	म	५९७
अयस्कान्त	क	६७७
अरगु	क	२४४
अरली	क	५६१
अरसिन	क	२४२
अरहिरे	क	१०
अरिठाल	क	४२६
अर्जुन	ब.म	४३९
अलतङ्गे	क	२४६
अलता	म	२४६
अलवाचाकाँदा	म	२९२
अलसी	ब.म	७६८
अल्ल	क	१८५
अलम्बी	म	६२
अलुगणी	क	१४६
अलेमजिगे	क	८४२
अवलहेवत	क	७१८
अवलिनगरो	क	३७६
अशोक	ब.म.क	४५२
अश्मर	क	४१६
अश्वगन्धा	ब	९९
अश्वत्थ	ब	५६१
अश्वस्ती	म	५६२
असगे	क	७६८
असन्ध	म	९९
असाणो	म	३६०
अस्याल	ब	४५२
आ		
आक	ब	८९१
आकनादी	ब	२९१
अङ्कोड	ब	४२७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
आक्ता	ब	२४६
आखरोट	ब	५४६
आखोट	क	५४६
आखोडमरनु	क	४४२
आज्ञा	म	१७१
आघाडा	म	९१
आजवला	म	४९८
आँजणु	क	४५०
आँजीर	ब	५९९
आट्टउप्पु	क	२१६
आडलके	क	३७१
आडली	म	४३
आडसोगे	क	७८
आडोलिसा	म	७८
आतइच	ब	२२४
आतसपाथर	ब	७२६
आता	ब	६१६
आदा	ब	१८५
आदिता	म	११७
आदित्यभक्त	क	११८
आदित्यभक्ति	क	११७
आदित्याचाभेदु	म	११८
आपाङ्ग	ब	९१
आफलगोत	क	८६४
आफिङ्ग	ब	७३७
आम	ब	१६
आमआदा	ब	२५१
आमडा	ब	५७६
आमफल	ब	१६३
अमरुल	ब	१६३
आमला	ब	५७३
आमसोल	म	२२०
आरामशीलता	क	५०१
आरारुट	ब	२९०
आरी	म	३६५
आरुक	म.क	५५५
आरुनेली	क	१६१
आल	क	५५९
आलकुशी	ब	१३
आलु	ब.म.क	३३१
आले	म	१८५
आलेलवया	क	१४१
आलेलम	क	१४१
आलोकलता	ब	१८
आबइचिसेम्ब	म	३४१
आवरे	म.क	७६०
आवला	म	५७३
आंवटबेल	म	४१
ओवरे	क	११५
आम्बबती	म	१६३
आम्वेहलद	म	२५१
आम्वा	म	४१६
आम्बाडा	म	८७
आम्बाडे	क	५७६
आंवाडेयकायी	म	५७६
आवुटा	म	४१६
आशवली	म	१०२
आश्वलु	म	३९२
आसकन्द	म	९१
आसंधिका	क	९९
आसाद्नु	क	९९
उ,ऊ		
उच्छे	ब	५२
उटर्नी	ब	२८
उद्टू	क	५
उडीद	म	७५८
उडिधान्य	ब	७७५
उड्ड	क	७५८
उत्तरणी	म	२८
उत्तरे	क	९१
उत्तरिगे	क	५४९
उतरी	म	५४९
उद्रवे	क	४३६
उनाब	ब	५६९
उनिलिया	म	८६
उदिरपाषण	क	७३३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
उँदिरकानि	म	२१
उँदिरु	म	१०७
उन्दुरकानिपाना	ब	२१
उह्राकुशी	क	३८०
उह्राली	म	८६
उपरत्नविशेष	ब	७३०
उपर(ल)सर	म	६५५
उप्युँशक्के	क	४०६
उरियमर	क	४१४
उहरकरञ्ज	ब	४२४
ऊष	म	८९१
ए		
एकवीर	म	३६०
एकाङ्गी	ब	२५२
एकचित्ते	ब	१९२
एडसैते	क	३५०
एडञ्ची	ब	३२७
एम्मेवल्ली	क	३१
एरका	म	४००
एरडु	क	७४८
एरडु अवरेए	क	३३९
एरडु आसाडी	क	१०२
एरडु(एरडे) तुलसी	क	४९४
एरडु नेग्गीलु	क	७४
एरडु मुष्टे	क	३५
एरडु मुल्ले	क	४८४
एरडु विदिरु	क	२७५
एरण्ड	म	३७१
एरण्ड नेदन्ती	क	५५
एरण्डु	क	३७१
एलङ्गामाछ	ब	९१४
एलबालुका	ब	१०३
एला	म	२०८
एलबालुक	म	१०३
एलु	क	७६७
एलेंलेग	क	६२१
ओ		
ओखराडया	म	१६४

शब्द		क्रमाङ्क
ओट्ठोट्ठे	क	१२९
ओडण्डु	क	४०४
ओडु	क	१८९
ओँटिचे	म	५५४
ओँडउ	क	४०४
ओदर्यमाडुवमरनु	क	४८४
अँदिलगु	क	१४८
ओमु	क	१८९
ओँवा	म	१८९
ओरिथ	क	६५१
ओल	ब	२८४
ओषड	ब	१६४
ओसारी	क	५०३
क		
कइमाछ	ब	९१४
कगोरले	क	४९८
कचनार	क	४५३
कचरा	म	४८
कचोरा	म.क	२५२
कटुकी	म	४४
कटुतराइ	ब	२०
कटुदुधी	क	१४
कटुया	म	२१६
कटुक कस्तूरी	क	५६
कटुरासिम	ब	३४०
कट्की	ब	२२३
कट्गुलाब	ब	४६०
कट्फल	ब	४११
कट्यानिम्ब	म	४०९
कठचम्पा	ब	५०४
कडउ	म	४३४
कडलनगले	क	२५४
कडले	क	७६२
कडी	ब	७०८
कडुतण्डली	म	२०
कडुनिम्ब	म	४०७
कडुभोँपडा	म	१४
कडुजिरे	म	२०१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क	शब्द		क्रमाङ्क
कडुभ्फिगली	म	११	करबडवेली	म	४१
कडुडोडकध	म	११	करबन्दे(द)	म	५९१
कणगच	म	४२४	करंवालुवाला	म	५००
कणिगे	क	३९०	करवी	ब	७३९
कत्तगिरि	क	१३९	करहाट	ब	४४८
कत्वेल	ब	५८२	करिदोड्डुजिरगे	क	२००
कथिल	म	६७३	करिजिगे	क	५९१
कदमगाछ	ब	४३४	करिजिरके	क	१९९
कदली	क	५२९	करिइयविड्ड	क	४४४
कदालउ होङ्गमरा	क	४३३	करियगणजिले	क	२९६
कनकचम्पा	म	५०४	करियगेणेसु	क	२९६
कनख	क	१२३	करियगोरटे	क	४९०
कनिले	क	५८१	करियगोली	क	३०४
कन्दागुडी	म	३२	करियवेल्लडक्लिु	क	१७०
कन्दुरु	म	३९०	करियतावरे	क	५०८
कपासकुन्हरी	क	१३	करिल	ब	३७०
कपिलहोनेय	क	४४५	करेलाउच्छे	ब	३४२
कपिला	म	७०७	कर्कटिशृङ्गी	क	२३०
कपुर	म.क	६३०	कर्डिचे	म	३४२
कमल	म.क	५०५	कर्पुरवल्ली	म	६५८
कमलकन्द	म.क	५१३	कर्मरे	म	५५७
कमलतन्तु	म	५१२	कर्मार	क	५५७
कमलदुनलु	क	५१२	कलखापरी	म	७०३
कमलाक्ष	म	५११	कलमी	ब	३२८
कमलागुण्डी	ब	७०७	कलड्ड(ह)	क	६६२
कमलाँचैंबीज	म	५११	कलन्ड	म	४३४
कमलालेम्बु	ब	५७७,५८१	कलम्वा	ब	६१५
कमाक्ष	क	५११	कलाङ्गडले	क	१०३
कम्पिल्लक	क	७०७	कलिङ्गड	म	३३७
कम्युमत्ते	क	४३९	कलुदावरे	क	१२४
कयाहैवेड	क	४०९	कलुवेचरु	क	६८५
करकचनुन	ब	२१४	कवडी	म.क	७०८
करञ्ज	क	४२४	कविठ	म	५२८
करञ्जभेदु	म.क	३७३, ४२५	कव्विण	क	६७७
करञ्जिका	म	४२४	कवु	क	८९१
करमचा	ब	५९१	कसान्ड	ब	३७९
कर्रवेलु	क	३६३	कसइ	म	३७९
करली	ब	५२	कसइचेम्विज	म	७८०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
कसुम	ब	३२२
कसुम्भ	क	३२२
कसैदि	म	११६
कस्तूरी	म.क	६२७
कस्तूरीभेण्डा	म	५६
कहवत्तिगे	क	४
कहितोडे	क	२०
कहिसोरे	क	१४
कौहेर	म	७३९
काअती	क	५६८
काइफेल	म	५९२
काउल	ब	४
काउली	म	४
काउंलु	म	३७९
काकर्टभुर्णी	म	४४५
काकडासिङ्गी	म	२३०
काकडुमुर	ब	५६८
काकडा	म	५७४
काकरोल	ब	३४३
काकुंवा	म	६७
काकजिलेबु	ब	५७८
काकवित्तभेद	क	३९२
काङ्कडासृमी	ब	२३०
काङ्कडी	म	३४८
काङ्करोलभेद	ब	५४
काङ्कला	ब	६३६
काङ्कुड	ब	३४८
काङ्गाचैंभाड	म	१०९
काङ्गु	म	७७३
काङ्गुनी	ब	७७३
काँच	ब.म	७३१
काँचडाघाँस	ब	३८६
काञ्चन	ब	४५३
काञ्चनु	म	४५३
कांचरी	म	२५२
काचलवण	म.क	२११
काजलु	क	३७९
काजिरा	म	७४५

शब्द		क्रमाङ्क
काजिरगो	क	२०१
काजु	ब	६१२
काजुचैंभाड	म	६१२
कांजिवार	क	७४५
काटआमला	ब	५७४
काटकोरा	ब	४२३
काटाकोइ	ब	३६०
काडलिम्बे	म	५८०
काडविही	क	८४
काडहत्ति	क	११९
काडहुलिग	क	१५०
काडहेसरु	क	६
काँटटिम्बुरु	म	५४५
काँटाकरञ्ज	ब	३७३
काँटाल	ब	५२८
काटेचुबुक	म	७५
काँटेधोत्रा	म	१३०
काँटेशेरु	म	१०२
काँटोली	म	३४३
काँठाआमला	म	५७४
काँडबेल	म	६१
काण्डबेली	म	३९
कातलमाछ	ब	९१४
काथ	म.क	३६४
कानकोडी	म	४९९
कापुस	म	१२०
कापुसी	म	१२०
कापुरकचली	म	२५३
कापुरचिनी	म.क	६३६
काँमराङ्गा	ब	५५७
कामरुख	म	१४९
कामोनी	म	१०६
कायफल	म	१११
कायसाल	ब	४११
कायो	क	५८७
कारलें	म	३४२
कारवल्ली	मं	३४२
कारसे	क	३५४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
कारस्कर	म	७४५
कारिङ्गा	म	६३२
कारोजोल	क	७५२
कार्पास	ब	१२०
कार्पुर	क	६३०
कालाउन्दुबर	म	५६८
कालकस्तूरी	ब	५६
कालकासुन्दा	ब	११६
कालजिरे	ब	१९९
कालमाटी	ब	७०५
कालालोण	ब	२११
कालावोल	म	७१५
कालासिंसपा	म	४४४
कालासुर्मा	ब.म	६९२
कालीउपलसरी	म.क	६५६
कालीकर्पासिकिनी	ब	११९
कालीकापसी	म	११९
कालीघेँटुली	म	१७०
कालीसाँवरो	म	३५८
कालेजिरें	म	२००
कालेदाख	म	५५६
काओइकाके	क	१०६
काम्बडल	म	२२
काष्ठकेले	म	५३०
काष्ठदेवदार	म	६२०
काष्ठदेवदारु	क	६२०
कासँछसिङ्गे	क	६५
कासबदी	क	११६
कासबब्बसिङ्गे	क	६२
कासलु	क	३७९
काँसा	ब	६७९
कासालु	म.क	२९१
कासिस	क	७०२
कांसुली	म	९६
कांसे	म	६७९
काहिप्पली	क	१८२
काहिरे	क	११

शब्द		क्रमाङ्क
कि,की		
किइगोली	क	३२६
किणही	म	४४९
किणिगे	क	४४९
कित्तिले	क	५८१
किरमाणि ओंवा	म	२६७
किरिइचिलु	क	५३६
किरिनेल्ले	क	५७४
किरियआसडी	क	१०२
किरियलोक्को	क	१११
किरियबोडतर	क	१३८
किरियहाले	क	७
किरियेरनु	क	५६९
किरिरुंवरु	क	५४५
किरुकुसाले	क	१५१
किरुखैर	क	३६३
किरुगञ्जणी	क	३८२
किरुगोली	क	१५२
किरुवल्लीदुरुवे	क	१५२
किरुब्रह्मी	क	१४७
किरुसिवल्ली	क	४११
किर्हुदेगु	क	२२८
किसमिस	ब.म	५५६
कीडामार	म	४२४
कु,कू		
कुकुटेकायी	क	४२६
कुकुरमुता	ब	५०
कुकुरवन्दा	म	५०
कुकुरसोङ्का	ब	५०
कुङ्कम	म	६४
कुञ्च	ब	७४८
कुजा	ब	४६३
कुट्की	म	२२३
कुटराज	ब	४२०
कुठ	म	६५४
कुड	ब	६५४
कुडचाचा	म	४६५
कुडचिगाछ	क	४१९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
कुडुहुञ्ची	म	३५४
कुडाचेम्बीज	म	४२०
कुणजिरु	म	१६०
कुण्डरुखोटी	ब	६५३
कुन्द	ब	४८७
कुन्दरकी	ब	३४४
कुन्दरुकी	ब	२३
कुन्दुरु	म	३९०
कुन्दुरुक	म	६५३
कुन्दे	म	४८७
कुभडागाछ	म	३३६
कुम्भा	म	१७५
कुम्भी	ब	४३५
कुम्भीवृक्ष	क	४३५
कुर(ड)चि	ब	४१९
कुरण्डिका	म	५०१
कुरिधान्य	ब.म	७८२
कुरुटिङ्गे	क	२८
कुरुटिङ्गेयभेद	क	२९
कुरुडाहणे	म	७९
कुरुडु	म	७९
कुरुनटे	क	४१४
कुरुही	क	४४१
कुल	ब	५६९
कुलक	ब	१२२
कुलझाँटी	ब	४९०
कुलञ्जन	ब.म.क	१९६
कुलथिकदाय	ब	७६६
कुलियाखाडा	ब	१२२
कुलिचिभाजी	म	५२
कुलिथ	म	७६६
कुलिहालु	म	३११
कुलुगोलिके	क	१२२
कुलेकाँटा	ब	१२२
कुवारी	म	१४३
कुब्ज	म	४६३
कुशीर	ब	८९१
कुष्ठविशेष	ब	२२९

शब्द		क्रमाङ्क
कुसुम	ब	३२२
कुहिरी	ब	३४०
कुहिलीचेम्बीज	म	१३
कुगरी	क	३४०
कुठा	ब	२२०
कुडा	म	४१९
कृ		
कृष्णाअनन्तमूल	ब	३५६
के		
केआडा	ब	५२०
केउकाछ	ब	३९८
केउटमोथा	ब	२६४
केउयाठुँटी	ब	३४
केउया ठेँगा	ब	१०९
केगणलिङ्गे	क	७३९
केतकी	म	४६८
केन्द	ब	५४५
केदगे	क	४६८
केदारकटुकी	क	२२३
केपिन्नहोन्ने	क	४४५
केप्पतोयनिगडे	क	२३२
केँपिगुत्तरणे	क	९२
केँपिनउल्ली	क	२८२
केँपिनचित्रमूल	क	१९३
केँपिनवेल्लडकिलु	क	१६२
केँपिनवेल्लुल्ली	क	२८१
केँपिनहेडल	क	२८९
केयगाछ	ब	४६८
केल	म	५२९
केला	ब	५२९
केलिकदम	ब	४३४
केवडीमोथा	म	२६२
केशघाँस	ब	३७९
केसुर	ब	४८
केसुरे	ब	१०८
केसर	ब.क	६२४
केसुरिआमुचा	ब	२६२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
कै		
कैपिनविलियतत्री	क	३६२
को		
कोचाले	म.क	४५३
कोडकछाता	ब	६२
कोडसिङ्गेयमरनु	क	४१९
कोडसिङ्गेयविज	क	४२०
कोथिविर	म	१८८
कोन्थुबुरी	क	१८८
कोदोधान्य	ब	७७८
कोद्रव	म	७७८
कोरफड	म	१४३
कोरफाँटा	म	१४३
कोरल	म	१५३
कोलकन्द	म	२९९
कोलिञ्जन	म	१९६
कोलिसा	म	१२२
कोवि	म	३९८
कोसिम्ब	म	५२०
कोस	म.क	६५४
कोहर्डे	म	३३६
कोहली	म	३४०
कौ		
कौड्गुएरडु	क	२५
कौडे	क	३३७
कं		
कङ्कुष्ठ	म.क	७१३
कङ्कोल	क	६३६
कंचिले	म	५८०
कञ्चु	क	६७९
कण्टकारी	ब	७१
कंठउरुली	म	८६
क्ये		
क्येयसौते	क	३४८, ३५१
क्ष		
क्षरिणी	ब	५४१
क्षि		
क्षिरकन्द	म.क	३०३

शब्द		क्रमाङ्क
क्षिरमहुरसी	म	२७
क्षिरा	ब	३४९
क्षु		
क्षुदेनटे	ब	१५१
क्षुद्रबोर	म	५६९
क्षे		
क्षेत्रपापडा	ब	१३१
ख		
खजुर	ब	५३४
खडकतिरा	क	७९
खडिमाटी	ब	६९९
खडी	म	६९९
खड्गसेवा	म	३४१
खडयानाग	म	७४६
खयेरगाछ	ब	३६२
खयैर	ब	३६४
खरता	म.क	४३१
खरपर्या	म	१६८
खरबुजा	ब	३४७
खर्परी	क	७०३
खसखस	म.क	७३६, ७३८
खा		
खाँड	ब	८९५
खापर	ब	७०३
खारीनुन	ब	२१६
खारेक	म	५३८
खि		
खिरिहिटीं	क	९४
खिलिहिला	म	८३
खु		
खुनखरापी	ब	७१४
खे		
खेजुरगाछ	ब	५३८
खेणे	क	५४१
खेरोचाराड	ब	३६४
खेसरिकलाय	ब	७६५
खै		
खैर	म	३६२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
ग		
गगौना	म	३५८
गजगकगी	क	४२४
गजपिप्पली	म	१८१
गजपिपुल	व	१८१
गजशुण्डी	ब	५६३
गजहिप्पली	क	१८१,१९०
गठिवन	क	६६०
गठोनाचाझाड	म	६६०
गढग	ब	७८०
गडुगु	क	३७३
गणिकारी	म.क	४८६
गणीर	ब	४१२
गडुविक्क	क	३६०
गन्धवेणा	ब	६६७
गन्धक	ब.म.क	६८७
गन्धतुलसी	ब	४९५
गन्धपिण्डिम	ब	६५८
गन्धभादला	ब	१४०
गन्दरस	ब	७१४
गन्धवाला	ब.म	५००
गन्धवेना	ब	३८५
गन्धशठो	ब	२५३
गम	ब	७५१
गरइमाछ	ब	९१४
गरुगमुरु	क	१०८
गर्गर	क	४९८
गर्जरी	क	२७३
गलगु	क	६९१
गहुँ	क	७५१
गागरमाद्ध	ब	९१४
गाङ्गेटी	म	९७
गाजर	ब	२७३
गाजरमूला	म	२७३
गाँजा	ब.म	६३
गाठिवना	म.क	६६३
गाँठिवाला	ब	६६१
गाडलसिङ्गी	ब	४१४

शब्द		क्रमाङ्क
गाढलवण	म.क	२१३
गाढी हरियाली	म	३८९
गाद्व्यातगर	म	४९२
गाँडेघामड	म	९७
गादापुन्या	ब	१६९
गांधशठी	क	२५३
गांधाणी	म	१३९
गान्धाली	व	१४०
गांधिया हेवरु	म	३६३
गाभार	व	४१५
गाम्भारी	व	४१५
गालिआल	क	५६०
गाव	ब	५४४
गावटे	क	५९२
गि		
गिरिणियारी	म	४८३
गिरिमाटी	ब	७०१
गिलुगिच्ची	क	८३
गु		
गुग्गुल	ब.म.क	६४८
गुचिमते	क	८४
गुञ्जा	म	७४८
गुड	म	८९२
गुडकामाइ	ब	१०६
गुडगुडातुगीति	म	८९४
गुडुची	ब	१
गुम्बल	क	१
गुलेबाबला	ब	३६३
गुल	ब	८९२
गुलगुञ्जे	क	७४८
गुलघोंटी	म	४५१
गुलञ्च	ब	१
गुलवेली	म	१
गुलाब	ब	४५९
गुलाबजम्बु	ब	६०४
गुलाबजामन	म	६०४
गुलाबाचेम्फुल	म	४६३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
गे		
गेढेला	ब	६६०
गेणसु	क	२९३
गैंटेदुर्वा	ब	३८९
गेन्दा	ब	४८३
गेल	म	३८४
गो		
गोइथी	क	३७२
गोखरी	ब	७४
गोजिह्वा	क	९०
गौंडबी केरबीज	क	५४०
गोडा	म	२८४
गोडेतबर	म	४९२
गोढबी	क	३९३
गोदलिम्बु	म	५८१
गौंदिणि	क	५८९
गोदी	क	७५१
गोभी	ब.म.क	९०, ३३२
गोमुक	ब	३३, ३५२
गोमेदमणि	ब.म.क	७२३
गोयालेलता	ब	४९
गोरख	ब	९७
गोरखचाकुले	ब	९७
गोरखतुम्बी	म	१५
गोरखदुधिके	क	१५
गोरजे	क	१६०
गोरेजेयपलेय	क	१६०
गोरोचन	म.क	६२९
गोला आलु	ब	२८७
गोलाप	ब	७६२
गोगगड्डे	क	१७६
गोबलकाकडी	म	३३
गौ		
गौरसुवणी शाक	म.क	३२७
ग्र		
ग्रन्थितगर	क	४९२
घ		
घण्टापारुल(लु)	ब	१७३, ५९०

शब्द		क्रमाङ्क
घलघसे	ब	१७५
घा		
घाउना	म	९०
घि,घी		
घिकुबार	क	१४३
घि	ब	८५५
घृ		
घृत	ब	८५५
घृतकुमारी	ब	१४३
घे		
घेओडा	म	३३९
घो		
घोडार्नीवविशेष	ब	४०९
घौंटी	म	३७
घोरदेवनलु	म	३८८
घोरबकुल	ब	४६७
घोल	ब	८४२
घोलसिन्दुर	ब	७०७
घोली	म	३२६
घोसाल	ब	९
घोसाली	म	१०
च		
चइगाछ	ब	१९०
चक्रवती	क	३१२
चक्रवर्त	क	३१२
चगचे	क	१२७
चञ्चु	म	११०
चटका	ब	४२१
चरणइ	म	३९९
चणकमूली	ब	२७१
चणगी	क	७६१
चणनिबहुल्लु	क	३९९
चण्डालकन्द	म	३०५
चन्दन	ब	६१३
चन्द्रकान्त	ब.म.क	७२७
चन्द्रस	ब	४२९
चपटा	म	७६५
चमेली	म	४७०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
चम्पगे	क	४६५
चम्बलया	म	७५९
चम्ब्य	म.क	१९०
चहा	म	२६६
चा		
चाउल	ब	७४९
चाकवतु	म	३१२
चाकुले	ब	७२
चाक्सिया	म	५८१
चान्दबेली	म	१४०
चान्द्रा	क	३०१
चाम्पानटे	ब	१५१
चाभालु	ब	३००
चामिली	ब	४७०
चाम्पाफोलेरगा	ब	४६५
चारम्बी	म	५३९
चारबीज	क	५३९
चारोली	म	५३९
चालतागाट	ब	५८८
चालते	ब	५५४
चाह	ब	२६६
चि		
चिकणा	म	९३
चिक्कगीलु	क	८५
चिक्कणभेदु	म	९४
चिक्काणिकेयभेद	क	१३०
चिकुद्राक्षे	क	५५६
चिखलमाती	म	७४०
चिञ्चिगा	ब	३३८
चिञ्चिडा	ब	३३८
चिञ्चा	म	५७५
चित्तरटे	क	८०, ४९३
चितेगाट	ब	१९१
चित्रकु	म	१९१
चित्रमूल	क	१९१
चिन्न	क	६६०
चिनी	ब	८९४
चिर्चिरा	क	९१
चिरफल	म	५८३
चिराचा	ब	४१०
चिरौंजी	ब	५३९
चिल्लिका	क	३१४
चिल्ली	म.क	३१४,५८७
चिबिल	म	३१२
चिबिली	म	१५२
चिबुड	म	३३
ची		
चीनकपुर	म.क	६३१
चिना विशेष	ब	७७४
चिनेर कपुर	ब	६३१
चिनेर बदाम	ब	६१०
चिलु	म	५८७
चु		
चुका	म	१६३,२२२
चुकापालङ	ब	३१३
चुकाबडिली	म	३१३
चुञ्च	क	११०
चुनिविशेष	ब	७२८
चुप्रिआलु	ब	२९२
चुबडीआलु	ब	२८७,२८८
चुकान्ते	ब	२२०
चे		
चेच	क	११०
चेचको	ब	११०
चेचला	ब	३३७
चेलु	क	५८८
चेल्यादेवदार	म	६२०
चो		
चोना	ब	८६४
चोपचिनी	ब.म.क	१५७
चोपडाकरञ्च	म	४२४
चोपडादेवदारु	क	६२०
चोरवेली	क	६६०
चोरहुली	ब	१२८
छा		
छागलकुरी	ब	५९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
छागलदाण्डी	ब	१७४
छातिमगाछ	ब	६२१
छि		
छिकनी	ब	५१
छो		
छोटोइलाइच	ब	२०८
छोटनखी	ब	६५७
छोटबाकस	ब	७८
छोटीमुण्डी	म	१३७
छोंला	ब	७६२
ज		
जङ्गलीवोर	म	५६९
जटामसी	ब.म.क	६४२
जनार	ब	७५२
जयन्ती	ब	१०५
जल	ब	८००
जलपाई	ब	५२०
जलपिंपली	म	३८६
जलमण्डली	म	४०३
जलबादरी	क	१७२
जलशिरसी	म	४२२
जब	म	७५०
जबाफुलेरगाछ	ब	४८९
जस्त	म	७७५
जस्ता	ब	६७५
जा		
जाजी	क	४७२
जाजु	क	७०१
जाम	ब	५२४
जामगाछ	ब	५२७
जामीरलेबु	ब	५८०
जाम्बुक	म	५२७
जायपत्री	म.क	६३४
जायफल	ब.म.क	६३५
जायित्री	ब	६३४
जासवन्द	म	४८९
जि,जी		
जियापुँता	ब	४४७

शब्द		क्रमाङ्क
जीयाती	ब	७
जिरा	म.क	१९७
जिरिगे	क	१९७
जिरिचिलेच	क	१०९
जिरें	ब.म	१९७
जिवई	ब	७
जीवनपुत्र	म	४४७
जीवन्ती	म	७
जीवशाक	म.क	३१७
जु,जू		
जुयारा	ब	६९१
जूर्य	ब	४८४
जुरिमाचु	क	५२०
जे		
जेनतुप्प	क	८९०
जेपाल	म.क	७३५
जै		
जैपाल	ब	७३५
जो		
जोधले	म	७५२
जोयार	ब	७५२
जोलदहेसरु	क	७५२
ज्य		
ज्यरहुमेधे	क	७७५
ज्वा		
ज्वारी	म	५२
ज्ये		
ज्येष्ठमध	म	२२७
झ		
झरीआँव	म	५२०
झा		
झाजीशाल	ब	४२९
झारुगाछ	ब	१०१
झाल	ब	२६५
झाबु	म	१०१
झि		
झिँगा	ब	११
झिञ्झिरिडा	म	१२९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
झिनुक	ब	७०९
झु		
झुनझुले	ब	८३
झे		
झेण्डु	म	१७६
ट		
टकमकें	म	३३
टङ्कण	क	२५५
टङ्गणमाछ	ब	९१४
टपिगुचर्णे		
टा		
टाकली	म	४१२
टाङ्कणखारु	म.क	२५५
टावालेवु	ब	५७०
टि		
टिट्वी	म	२४
टे		
टेण्टु	म	४१३
टा		
टोकपाना	ब	४०३
ड		
डङ्गर	क	३४६
डंवर	म	५६६
डहरकञ्ज	ब	४२४
डा		
डाँगर	म	३४६
डानकुनी	ब	५०३
डु		
डुकरकन्द	म	३००
डे		
डेओ	ब	४५०
डो		
डोलगेदोनी	क	३१६
त		
तगर	म	४९२
तगरचण्डी	ब	४९२
तज	म.क	२३४
तण्डुल	म	७४९

शब्द		क्रमाङ्क
चते	ब	६८३
तदीकु	क	५८६
तपसियमरनु	क	४२४
तमाकु	ब	१३९
तमालगाछ	ब	४३३
तमालपत्र	म	२३५
तमालु	म	४३३
तम्बाखु	म	१३९
तरभूज	ब	३३७
तरवटा	म	१२७
तरणिंचेवडे	म.क	४५९
तरवडु	म	११५
तरुवल	क	४१२
तरोटा	म	१२७
तलाडवल्ली	क	४३,५४
तल्ली	क	४१२
तवकील	म	२३८
तवक्षीर	ब.म.क	२३८
तवर	क	६७३
तवर्से	म	३४९
तर्सेयकायी	क	३४९
ता		
ताक	म	८४२
ताका	म	११३
ताग	म	८३
तान्दुलिजा	म	१५१
तानीचावेल	म	३२
तामा	ब	६७२
ताम्र	ब	६७२
ताम्वेवोरु	ब	७०१
तारमाक्षिक	ब	६८२
तार्पिनतैल	ब	६६८
तार्पिनतैलेरगाछ	ब	६२२
ताल	ब	४३१
तालमूली	ब	३१०
तालीपत्र	म.क	२३९
तालीसपत्र	ब.क	२३९
तांवडाआघाडा	म	९२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
तांवडाकोरण्टा	म	४९०
तांवडाधमासा	म	७५
तांवडामोँफल	म	३४६
तांवडु	म	३९३
तांवडेबीज	म	५११
तावरे	क	५०५
ताँवे	म	६७२
ति		
तिखा	ब	६७७
तिखे	म	६७७
तिगडे	क	२३१
तितकुन्दुरु	क	२०
तितलाउ	ब	१४
तितवेगनु	ब	६८
तितापात	ब	३३०
तित्काकडी	ब	१९
तित्काङ्करोल	ब	१९
तित्तिडीक	म.क	२२०
तित्पल्ता	ब	२०
तिदुडी	ब	२३१
तिनाश	ब	४३८
तियड	म	२३१
तिरिगिच्छी	म	४२४
तिल	म	७६७
तिलकपुष्प	क	४५७
तिलगाछ	ब	७६७
तिलपर्णी	म	३०७
तिलपुष्पक	म	४५७
तिवश	म.क	४३८
तिसी	ब	४६८
तु,तू		
तुग्गी	क	२७४
तुन्दगाछ	ब	६३३
तुप्पही	म	९७
तुप्पा	क	८५५
तुम्बा	म	१७५
तुम्बे	क	१७५
तुरी	म	७६३

शब्द		क्रमाङ्क
तुर्टी	म	६९६
तुलस	ब	४९४
तुलसी	क	४९४
तुलसीचेझाड	म	४९४
तुम्बुरु	क	५८३
तुम्बुरुफल	ब	५८३
तूत	ब	६०२
तूते	म	६०२
तूनी	म	६३३
तूप	म	८५५
ते		
तेजपत्र	ब	२३६
तेजबल	ब.म.क	६०५
तेत्तुल	ब	५७५
तेदुडी	ब	२३१
तेँद	ब	५४४
तेन्दु	म	५८३
तेरण	म	१०४
तेल	ब.म.क	८६९
तेलाकुचा	ब	३४४
तै		
तैल	ब.म.क	८६९
तैलकन्द	म	३०६
तो		
तोण्डगोली	म	३२३
तोण्डुली	म	३४४
तोरे	क	५९४
तोरेअत्ति	क	५६७
तोरेआवरे	क	७६०
तारेइप्पे	क	५५३
तोरेगणगिले	क	४०१
तोरेमत्ति	क	४३९
तोरेमाड	क	६७
तोरेयसिँपु	क	७१०
तोरेहङ्गलु	क	७५
तौ		
तौगरी	क	७६३
तौडे	क	५९४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
तौरमट्टु	क	४४
तौसी कर्कटी	म	३४९
त्रा		
त्रायमाण	स.क	१४५
था		
थालकुनी	ब	१४८
थु		
थुलकुडी	ब	१३८, १४७,१४८
थै		
थैकड	ब	२२२
थो		
थोडसरु	म	३९१
थोरएरड	म	४१२
थोरकांवडल	म	२३
थोरडोरली	म	६८
थोरदन्ती	म	५५
थोरदर्भ	म	३८०
थोरदेवनलु	म	३८८
थोरमुञ्जतृण	म	३७८
थोररालेचा	म	४२९
थोरबकुल	ब	४६७
थोरुमूला	म	२७१
द		
दई	ब	८२७
दगडी	म	६८१
दण्डकलश	ब	५०३
दण्डफूल	म	६३२
दना	ब	४९३
दन्ती	क	७३४
दन्तीगाछ	ब	७३४
दमरनभेद	क	४२९
दर्भ	ब	३८०
दवणा	म	४९३
दवना	क	४९३
दही	म	८२७
दा		
दागल	क	५५८

शब्द		क्रमाङ्क
दागुडी	क	३२
दाडिम	ब.म	५४२
दाँडकामाछ	व	९९४
दाडीसाक	ब	९०
दाँती	म	७३४
दातुणी	म	२६९
दारकोहोछा	क	३३६
दारु	म	९६६
दारुचिनी	ब	२३०
दारुहरिद्रा	ब.म	२४३
दारुहलद	म	२४३
दालचिनी	म	२४३
दालिम्ब	ब	५४३
दावणियगडु	म	३०४
दासनल	ब	४८९
दु,दू		
दुजावड	म	५६०
दुधकाउली	म	४
दुधिया	ब	१५४,१५४ ५
दुन्दुमल्लिगे	क	४७६
दुपारिचेंफूल	म	४८८
दुरालभा	ब	७६
दुलदुली	ब	६४९
दुध	ब.म	८१४
दुधी	ब	६५६
दुसेरासाग	ब	१६४
दे		
देवकुंवा	म	१७५
देवडङ्गर	क	१२
देवडङ्गरीफल	म	१२
देवताडा	ब	१२
देवतुम्बे	क	१७५
देवदारु	ब	६२०
देवनल	ब.म	३८७,३८८
देवनाल	क	३८७
देवभात	म	७७५
देंवुरु	म	५४४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
दो		
दोगली	क	५५८
दोडकी	म	९
दोडमुलगी	क	२७१
दोडुनेग्गिलु	क	७४
दोडुपीलु	क	५४८
दोणीयउम्पु	क	२१५
दोना	ब	४९३
द्रा		
द्राक्षा	म	५५६
द्रो		
द्रोणपुष्पी	ब	१७५
द्रोणीचेमीठ	म	२१५
ध		
धतूर	म	७४७
धने	ब.म	१८८
धमासा	म	७६
धा		
धाइफूल	ब	२४८
धाउयागाछ	ब	४०५
धांतुकासीस	ब	७०२
धातुमाक्षिक	क	६८१
धातुरा	ब	७४७
धान्य	ब	७४९
धामणागाछ	ब	४३६
धामणु	म	४३६
धामन	क	४३६
धापटी	म	२४८
धायिफुल	क	२४८
धारवीतरोइ	क	९
धावडा	म	४०५
धु, धू		
धुनारगुण्ड	ब	१३
धुन्दुरु	ब	१०
धुन्धुर	ब	९
धुइँवावक	म	३३६
धूना	ब	६५२
धूनी	ब	६५२

शब्द		क्रमाङ्क
न		
नख	ब.म.क	६५७
नदीतिरउदुम्बर	म	५६७
ननी	ब	८५०
नन्दपट्टे	क	६३३
नन्दीवृक्ष	क	४९२, ६३३
नरियलवोने	क	७३
नल	ब	३८७
नालिकाजाई	म	६६९
नवणे	क	७७३
नवणेप्रियङ्गु	क	७७४
नवसागर	म	२६८
नविलडी	क	४९
नसुकुगरी	क	१३
ना		
नावशिकणी	म	५१
नाकुली	ब.म	३०१
नागकेसर	म.क	२३७
नागदना	ब	१५७
नागदमणी	म	१५७
नागदमनी	क	१५७
नागरमुता	ब	२२६
नारमुस्ता	म.क	२२६
नागवेल	म	५९७
नागार्जनदुधी	म	१७७
नागेश्वर	ब	२३७
नाचणी	म	७७६
नाडीशाक	म	३३०
नान्दुरखी	म	६३३
नारङ्गीलेम्बु	ब	५७७
नारिकेल	ब	५३३
नारिङ्ग	म	५७७
नारियल	म.क	५३३
नालिचीभाजी	म	३२८
नाल्को	ब	६६९
नावडीथ्या	म	२०६
नि, नी		
निमगाछ	ब	४०७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
निनुक	ब	२१९
निम्वु	क	५७८
निम्बो	म	५७८
निरलु	क	५२७
निर्गुण्डी	म	१११
निर्मलफल	ब	५८७
निर्विषा	म.क	२५०
निर्विसीघास	ब	२५०
निवडिङ्गु	क	७४०
निवडुङ्ग	म	७४०
निवडुङ्गाचाभेट	म	१२३
निशादल	ब	२६८
निशिन्दा	ब	१११
निष्पतिगे	क	३७०
निरवेलिचे	म	१९०
नीरु	क	८००
नीरुगेणसु	क	२९४
नीलकमल	म	५०८
नीलकलमी	ब	६०
नीलगाछ	ब	८८
नीलगिरुकर्णिके	क	२६
नीलगोदावन्ते	ब	१७०
नीलभ्काँटी	ब	४९०
नीलदूर्वा	ब	३८९
नीलपराजिता	ब	२६
नीलमणि	ब.म.क	७२२
नीवलर्णी	क	४९९
नीलसुयली	म	२६
नीलाकोरण्टा	म	४९०
नीलालु	म	२९६
नीलीहरियाली	म	३८९
नीलोत्पलक	म	५१०
नीवारा	म	७७५
नीदे	क	५५४
नु		
नुखीयमण्डु	क	७०४
ने		
नेहदिलु	क	५१०

शब्द		क्रमाङ्क
नेओचार	ब	४८२
नेपती	म	३७०
नेपाली	ब	४८२
नेलकुम्वल	क	३०२
नेलगुल्लु	क	७१
नेलताडी	क	३१०
नेलमुदवल्ली	क	१८
नेलवादरी	क	१७३
नेलवाल	क	१५३
नेलवंउचु	क	४१०
नेल्ली	क	५७३
नेलु	क	७४९
नेलुदावरे	क	१५३
नेल्सारे	क	१६
नेवाडी	म	४८२
नेविलगु	क	६२६
नै		
नैगु	क	४४३
नैचीसिपी	म	७१०
नो		
नोयारी	म	६०४
प		
पगडेमर	क	४६६
पचगुरिया	क	८
पटमुल्लो	म.क	६९८
पटोल	ब	३
पडबल	क	३
पडवलसौंगे	क	३५३
पडवलासारी	म	३५३
पडववालु	म	३५३
पडोल	म	३
पणाछा	ब	१४९
पतङ्ग	म.क	६१६
पतङ्गल	म.क	६१६
पत्रक	म.क	२३६
पद्म	ब	५०५
पद्मकाष्ठ	ब	६६४
पद्मकेसर	म.क	५१४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
पद्मवीचि	ब	५११
पद्माक्ष	म	५११
पद्मरडाँटा	ब	५१८
पद्मेरगँडो	ब	५१३
पन्ना	ब	७१९
पनीसङ्गा	क	५८
पप्पलसु	क	६११
परिमलदगञ्जणि	क	३८२
परिमलदगंजिणी	क	३८४
परिसापिपलु	म	५६३
परुष	ब	५५८
पर्पका	म	५५८
पर्पाटक	क	१३८
पर्यलु	म	४०१
पर्वतीय मृत्तिकाविशेष	ब	७१३
पलता	ब	३
पला	ब	७१८
पलाश	म	४५४
पलाशगाछ	ब	४५४
पलाशी	म.क	४७
पलितमन्दार	ब	३६१
पवलवदमर	क	३५६
पहाडमूल	म	२१९
पा		
पाकुड	ब	५६५
पाँगरा	म	३६१
पाचियच्चे	क	७१९
पाचूरत्न	म	७१९
पाटशाक	ब	३३०
पाटियालोध	ब	२४७
पाठा	म.क	२१९
पाडली	म	४६१
पाँडरीसूयली	म	२६
पाँढरको(गो)रण्टा	म	२८२
पाँढराखैर	म	४९०
पाँढरालसणु	म	२८०
पाँढरासिंसपा	म	४४४

शब्द		क्रमाङ्क
पाँढरीकुशी	म	३८०
पाँढरीखिलुहिला	म	८४
पाँढरी घेँटुली	म	१६८
पाँढरीजुई	म	४८४
पाँढरी हरियाली	म	३८९
पाँढरे उत्पल	म	५१०
पाँढरे कमल	म	५०६
पाढरेमिरिचे	म	१८७
पाढरेरताले	म	२८७,२८८
पाढरेवेखण्ड	म	१९५
पाणगवत	म	४००
पाणियालु	म	२९४
पाणी	म	८००
पाथरकुना	ब	१४१
पाथरचुरी	ब	१४१
पाथरी	म	९०
पादेलोण	म	२१०
पाधरी	म	१२८
पान	ब.म	५९७
पानआंवले	म	१६२
पानशिउली	ब	१०७
पानसाँडा	ब	९७
पान्ना	ब	७१९
पानी	ब	८००
पानीअंवरा	ब	१६२
पनीटीका	ब	४०३
पानीफल	ब	२७९
पनीलजक	ब	१६६
पामडी	म	२४५
पारदरस	ब	६८६
पारा	ब.म	६८६
पारिजात	म	४९१
पारिङ्गा	म	३६१
पारसदोडका	म	१०
पारुल	ब	१७३
पालक्यशाक	म,क	३१५
पालशाँक	ब	३१५
पावरे	म	७६०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
पाषाणभेदी	म.क	१४१
पि,पी		
पिङ्गवी	म	२५
पिठवण	म	७३
पिठीसाखर	म	८९४
पिण्डखजूरी	म	५३७
पिण्डखर्जूरी	क	५३७
पिण्डखेजूर	ब	५३७
पिण्डतैल	क	६४७
पितलेचेकिट	ब.म.क	६९४
पित्तपापडा	म	१३१
पिप्परी	म	५६५
पिपल	ब.म	५६१,१८०
पिपलमूल	ब	१८३
पिप्लकाओं	म	९८
पिप्पली	म	१८०
पिपलीमूल	म	१८३
पिपलु	म	५६१
पिम्वली	म	६५२
पिम्वलीजुई	म	४८४
पियाल	ब	४४५,५३९
पियाशाल	ब	४४५
पिलीजाई	म	४७२
पिवलीजुई	म	४८४
पिवलकोरणटा	म	४९४
पिवलासिंसपा	म	४४४
पिसौरा	म	१३०
पिस्ते	म.क	६०६
पी		
पीतचन्दन	म.क	६१५
पीतझाँटी	ब	४९०
पीतपुष्पवेडेला	ब	९५
पीतल	ब.म	६८०
पीतवाकुली	ब	९६
पीतवाला	म.क	६६७
पीत्तालेयरड्डु	क	६८०
पीलु	ब	५४७,५४८
पीवलाचन्दन	म.क	६१५

शब्द		क्रमाङ्क
पु		
पुंइशाक	ब	३१८
पुँटीमाछ	ब	९१४
पुडोन	क	८७
पुण्डरिया	ब	६६५
पुण्डरीक	म.क	६६५
पुत्रजीव	म	४४७
पुत्रजीवक	क	४४७
पुत्रदायी	म.क	४६
पुन्नाग	म	४५५
पुन्नागाँछ	ब	४५५
पुरुषगडे	क	३०८
पुलई	म.क	३६७,३६८
पुलुंवुणिसे	क	६१३
पुष्पकरमूल	ब.म.क	२२९
पुष्पकासीस	ब.क	७०२
पुष्पराग	ब.क	७२०
पुष्पराज	म	७२०
पुष्पाञ्जन	ब.क	६९४
पे		
पेटारी	म	९५
पेडालु	म	२८८
पेडिरा	म	४४८
पेपारा	ब	५४९
पेयाज	ब	२८२
पेरु	म	६००
पेरोज	म.क	७३०
पेले	क	५९७
पेस्ता	ब	६०६
पो		
पोई	ब	३२१
पोटकुलिपर्ण	म	५९७
पोटरफलम्	म	१७३
पीटारी	ब	९६
पोपेया	म	६११
पोफल	म	५६९
पोंलाद	म	६७७
पोंवले	म	७१८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
पोस्त	म	७३६
पोस्तदाना	ब	७३८
पोस्तादानार गाछ	ब	७३६
प्र		
प्रसारणी	म	१४०
प्रि		
प्रियङ्गु	ब.म	६२६
फ		
फट्किरी	ब	६९६
फणसु	म	५२८
फरहुलकसार	क	११६
फलसा	ब	५५८
फलितमहानिम्बु	म	४०९
फा		
फाँडी	म	३५
फि		
फिरङ्गीधोत्रा	म	१३०
फु		
फुटी	ब	३५२
फुणफुणा	क	८५
फो		
फोडालु	म	२९३
ब,व		
बइचीगाछ	ब	४५१
बमकाठ	ब	६१६
वकाणीनिम	म	४०८
बकुल	म.क	४६
बकुलागाछ	ब	४६६
वगवलेय	म	४६६
बङ्ग	ब	६७३
वगेदाहु	क	४६७
वङ्गरसी(ली)	क	५६३,६०२
बच	ब.क	१९४
बजे	क	१९४
बज्र	क	७२१
बज्रक्षार	म.क	२५९
बञ्जेमडुवागलु	क	१९
बञ्झकण्टोली	म	१९

शब्द		क्रमाङ्क
बट	ब.म	५५९
वटपत्री	म	१४२
वट्टकणले	क	७६४
वटारफल	म	४५०
बटुरा	म	७६४
बडलाइच	ब	२०७
बडकुलफल	ब	५५१
बडक्षीरुह	ब	१५६
बडणुर्नी	ब	३२६
बडथलकुडी	ब	१३८
बडनील	ब	८९
बडमाकाल	ब	२३
बडलताफटकी	ब	२५
बडवती	म	१४१
बडागरलवण	क	२१४
बडाजाम	ब	५२७
बडाडुमुर	ब	१४५
बडानिम्बु	ब	५७९
बडिलनीलि	म	८९
बडिलपीलु	म	५४८
बडिलीकावडी	म	३४
बडिलुविया	म	४४५
बडी मुण्डी	मम	१३८
बडीलसोतुली	क	१२४
बडीसौंफ	म	६५
वडेगणद्राक्षे	क	५५६
बडकंधी	ब	९४
बणदभिउ	क	४९०
बतुया	ब	३१२
वदने	क	३४५
वदलगा	क	१४८
वनकार्पास	ब	१२१
वनकुलथी	ब	१५०
वनजीरे	ब	२०१
वनटिण्डुरा	क	२०
वनटेपरीया	ब	१७८
वन नील	ब	८६
वनप्सा	म	१८९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
वनभण्टी	क	६८
वनमुँग	ब	७५७
वनयवाडनी	व	२१७
वनरिठा	व	४२५
वनवेतुवा	ब	१६०
वनशणइ	ब	८३
वनशलते	ब	११७
वनसउफ	म	६५
बवनहलुद	ब	२७८
वन्निभर	क	३६६
वन्नी	क	३६६
वन्दणिके	क	१४९
वन्दुवेर	क	४८८
वरगु	म	७७४
वरवटा	क	७५९
बरवटी	ब	३३९
वरवटीकलाय	ब	७५९
वरसवोडी	म	१३८
वरियारा	क	९३
वरुण	म	४४६
वरुनागाछ	ब	४४६
वल्लादूर्वा	ब	३८९
वल्लिगरुके	क	३८९
वल्लिदुरुवे	क	७६
वल्लिमल्लिगे	क	४७५
वल्लिहरुहे	क	२१
वंशरोचना	म.क	२४०
वंशलोचन	ब	२४०
वषडा	ब	५९४
वसर	ब	५६९
वसुरी	क	५६५
वहगर्रुके	क	९७
वहमूलङ्गी	क	२७२
वहुयार	ब	५८८
वहेडा	म	५९४
वा		
वाउचिगे	क	८१
वाकणलिङ्गे	क	७३९

शब्द		क्रमाङ्क
वाकस	ब	७८
बाकुची	म	८१
वाङ्गडखार	म	२११
वागवरेण्डा	ब	५५
बाँगे	म	३४५
वागौले	म	४६७
वाघँटी	म	३७२
वाघनख	म.क	६५७
बाजरी	म	७५३
बाटुला	ब	७६४
बाटुलामूला	म	२७२
वाटोङ्गरें	म	४७६
वाडुवल्ली(ले)	म	८
वादाङ्गुल	म	१४९
बादाम	ब.म	६०७
वानझाड	म	४९०
बानप्सा	ब	१७९
वानमाछ	ब	९१४
वान्दु	ब	१४९
वान्दुजा	म	४८८
बान्धुलीफुलेरगाछ	ब	४८८
वाफली	म	२०३
वामनदाँडी	ब	१७४
वाममाछ	ब	९१४
वायवरणा	म	४४६
वायुनहाटी	ब	२२८
वायुविडङ्ग	म.क	१९३
वाराकण्टा	ब	२९
वाराहीकन्द	म	३००
वालदवेरु	क	५००
वालदवेस	क	६६६
वालँतसोफ	म	६४
वाला	म	६६६
वालीफुल	ब	५१०
वाली	ब	७१२
बालु	म	७१२
बालुकमेक्के	क	७१२
बालुकी	म	३५२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
बाल्य	ब	३५१
वांवी	म	१४७
बाबुइतुलसी	ब	४९७,४९८
बाबुल	म.क	३६७
बाबुलागाछ	ब	३६७
वांशकावर	ब	२४०
बाँस	ब	२७५
बासनी	म	३२
बाहवा	म	४१७
वि,वी		
विकङ्ती	म	९६
विखरा	म	१२२
विगोवा	म	१०७
विचवा	म	१७१
विछुटी	ब	१७१
बिट्खैर	ब	३६३
विटनुन	ब	२१२
विडङ्ग	ब	१९३
विडलवण	म.क	२१२
वितारक	ब	३५
विदिरपले	म	३९५
विद्धडक	ब	३५
विलातिकुमडा	ब	३४६
विलियइविडु	क	४४४
विलियगरुके	क	३८९
विलियगिरिकर्णिक	क	२६
विलियजिरिगे	क	१९८
विलियतर्त्री	क	३६२
विलियतावरे	क	५०६
विलियदुवेल्लडकिलु	क	१६८
विलियनेइदिलु	क	५१०
विलियनेलगुल्लु	क	७२
विलियमेणसु	क	१८७
विलियमोल्ले	क	४८४
विलियलोक्की	क	१११
विलयवजे	क	१९५
विलियबुदकुशी	क	३८०
विलियवेल्लुल्ली	क	२८०

शब्द		क्रमाङ्क
विलियसासवे	क	७६९
विलियसासवेयताप्पलु	क	३२५
विलियहादरी	क	१७३
विलियहेण्डल	क	२८७,२८८
विलिलु	क	४४०
विल्लेदेले	क	५९७
विष	ब.म.क	७३२
विषमुङ्गरी	क	३०१
विषलाङ्गला	ब	७४६
विष्णुकाके	क	१५९
विष्णुक्रान्ता	म	१५९
बीजतारक	ब	३५
वीरवन्ती	म.क	४८१
वीरारुक	म	५५५
वू		
वूँट	ब	७६२
वूरलअण्टुम्याण	क	३५७
वृ		
वृश्चकाली	म	४१८
वे		
वेएणी	क	८५०
वेखण्ड	म	१९४
बेगुनगाछ	ब	३४५
वेजललिके	क	६६९
वेट्टचेगन्ध	क	६१३
वेट्टश्रीखण्ड	म	६१३
वेट्टहा	क	५५८
वेड	क	४०७
वेडिमु	क	२७६
वेडिलीसराटी	म	७४
वेंडे	क	११२
वेडेंला	ब	९३
वेणरमूल	ब	६६६
वेणुपत्री	म	३९५
वेणेङ्गरग	क	९३
वेणेगरगभेद	क	९४
वेर्णेवहु	क	६९९
वेणो	क	८५०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
वेत	ब.म.क	२७६
वेरकेय	म	२१६
वेल	ब.म	५८५
वेलची	म	१०३
वेलफलगाछ	ब	४८२
वेललु	क	५८२,५८५
वेल्लतूर	म	४०४
वेल्लवन	क	५८५
वेल्लालकिणिगे	क	४४९
वेल्ली	क	६७१
वेलीकासुली	म	७६
वेलीमगरा	म	४८२
वेल्लीहरियाली	म	३८९
वेल्लुदुरुंवे	क	९५
वेल्याखेर	म	३६५
वेवतिगे	क	१०४
वेवु	क	४०७
वै		
वैक्रान्त	म.क	७२८
वैदूर्यरत्न	ब.म.क	७२४
वैनु	क	४३२
वो		
वोकडी	म	२९
वोंचफल	ब	४५१
वोडानिम	ब	४०८
वोनगरे	क	३७४
वोयालमाछ	ब	९१४
वोर	म	५६९
वोरा	ब	३३९,७५९
वोल	ब.म.क	७१४
वेवृगोणसु	क	२९३
वोहेरा	व	५९४
व्या		
व्याकुड	व	६८
ब्र, ब्रा		
ब्रह्मदण्डी	म	१७४
ब्रह्मदण्डे	क	१७४
ब्रह्ममाण्डूकी	म	१४८

शब्द		क्रमाङ्क
ब्रह्मीशाक	व	१४७
ब्राह्मी	म	१४७
भ		
भटरासु	व	७६०
भद्रजीवई	ब	७
भद्रमुस्ता	व	२२६
भद्रमोये	म	२२६
भर	क	२४३
भरिंववेलु	म	२७५
भा		
भाङ	ब.म	६३
भांवुर्डी	म	९५
भारङ्गी	म	२२८
भि, भी		
भिलावा	म	५४०
भीमराज	व	१०८
भु		
भुइंआमला	ब	१६१
भुईफोड	म	६२
भुईआवला	म	१६१
भुईंकुमडा	ब	३०२
भुईंकोहला	म	३०३
भुईंमुगाच्या	म	६१०
भुजपत्र	क	४३७
भुठो	ब	७५२
भुरुगेरु	क	३९७
भू		
भूइसेवरा	म	६६
भूज्जिपत्र	ब	४३७
भूतकेसी	ब	६४४
भूतुम्बी	म	१६
भूनिम्बु	म	४१०
भूपाटली	म	१७३
भूयाँवली	म	१६१
भूयिकोहले	म	३०२
भूर्जपत्र	म	४३७
भूवेरी	म.क	५६९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
भे		
भेटकीमाछ	ब	९१४
भेडीयण्डु	क	५९९
भेडु	म	११२
भैंडे	म	११२
भेला	ब	५४०
भो		
भोड्कट	म	५८८
भोपली	म	२१
भोलगु	क	४५१
भ्र		
भ्रमरशाली	म	४०६
म		
मक्का	ब.म	७७९
मखमाल	म	१७६
मरवाणे	म	६०९
मखाना	ब	६०९
मगराचा भेदु	क	४८२
मञ्जिष्ठा	ब.म.क	२४१
मटक्या	म	७५७
मटुरा	म	७६५
मठर	ब	७६४
मडमण्डे	क	१७३
मडुवागाल	क	३४३
मणमण्डेहादरी	क	१७३
मणिगरवल्ली	क	२९
मद	ब	९६६
मदकुणिके	क	७४७
मदन	ब	१०६
मदवसले	क	४४६
मदिरा	क	९६६
मद्य	म	९६६
मद्वे	म	५५३
मध	म	८९०
मधु	ब	८९०
मधुइप्पे	म.क	५५२
मधुकावली	म	१०६
मधूनी	ब	१०६

शब्द		क्रमाङ्क
मनका	ब	५५६
मनछाल	ब	६९१
मनशिल	म	६९१
मनशिले	क	६९१
मनसाचाछ	ब	७४०
मन्दार	म	७४३
मयना	ब	३७४
मयूरतुत्थ	क	६८३
मयूरशिखा	ब.म	१४४
मरम	क	६५१
मरवाले	क	५३०
मराठी	म	९८
मरीच	ब.म	१८६
मरीजेवणिगे	क	१७७
मरुआ	क	४९५
मरुगोपत्री	क	४९५
मरुया	ब	४९५
मरुलिगनकस	क	१५६
मर्वा	म	४९५
मलयाचन्दन	म.क	६१५
मललु	क	७१२
मल्लिकाफुलेरगाछ	ब	४८२
मल्लिरक्कसियगड्डे	क	२९८
मसरु	क	८२७
मसुरा	क	७६१
महानिम्बु	क	४०८
महाराजमच्चु	क	५२२
महमाराजजाम्बू	म	५२५
महाराजाम्बा	म	५
महावेडा	क	४०८
महालुङ्ग	म	५७०
महिषवेली	म	३१
महिषीकन्द	म	२९७
महुरी	म	७७७
महुरीपत्र	म	३२४
मा		
माइफल	ब	२६३
माका	म	१०८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
माकेतिनी	म	१०८
माखन	ब	८५०
मागिणी	क	२७७
मागूरमाद्ध	ब	९१४
नाठ	म	२१४
माठाची भाजी	म	३१६
माड	म	४३२
माडवीरुदवेली	म	३१८
माणक	क	७१६
माणिक	ब.म	७१६
मादगेगट्टे	क	३०५
मादलामुथा	ब	२२६
मादार	ब	६४६
मादारपक्के	क	७४१
माद्राण्डी	ब	२७७
माधवल	क	५७०
माधवी	म	४७१
माधवीलता	ब	४७१
मान्दारगाछ	ब	४५०
मायाफल	म.क	२६३
मायिणी	म	२७७
कारवल्ली	क	३९६
मारवेलु	म	३९६
मारिले	क	५४१
मालकाङ्गोणी	म	२५
मालखण्ड	क	८९३
मालती	ब.म	४७३
मालाचे वालुक	म	३५०
माजिनकायी	क	५१६
माविनफल	क	४१६
माषकलाय	ब	७५८
माषाणी	ब	५
मांसरोहिणी	म.क	३७
माससा	क	१७१
माहुलुङ्ग	म	५७०
मि		
मिठातेलिया	व.म.क	७३२
मिनिके	क	३५५

शब्द		क्रमाङ्क
मिरिय ओगनी	क	५४७
मिरे	म	१८६
मी		
मिठाविष	ब.म.क	७३२
मीनगत्ते(रुके)	क	३८९
मीरवेलिचे	म	१९०
मु		
मुकुलियगड्डे	क	३११
मुक्ता	ब	७१७
मुक्तिनीसिपु	क	७०९
मुखालुकन्द	म.क	२९५
मुगानी	ब	६
मुगु	क	७५७
मुँगतृण	म.क	३७८
मुँगा	ब	७१८
सुङ्ग्रसवेल	म	३०१
मुग्रा	ब	४७४
मुंच्चकुन्द	क	४८५
मुचुकन्द	म	४८५
मुचुकुन्दफुलेरगाछ	ब	४८५
मुञ्ज	ब.क	३७८
मुण्डजयव	क	७५०
मुंडिवाल	क	५००
मुण्डी	ब	१३८
मुत	ब	८६४
मुत्तल	क	३५९
मुत्तलु	क	४५४
मुत्ता	ब	२२५
मुथा	ब	२२५
मुदिदरेमुरुटव	क	१६५
मुद्गर	म.क	४७४
मुनाक	क	८००
मुरहर	ब	२,२७
मुरा	ब	४१४
मुरुलुवोने	क	६६
मुर्वा	ब	२
मुल्लमुत्तल	क	३५८
मुल्लुदुर्रुवे	क	९६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
मुल्लुकोग्गी	क	८६
मुष्टिवाल	क	५००
मुष्टे	क	३५
मुसलीकन्द	म.क	३१०
मुसुरी	ब	७६१
मुस्ता	क	२२५
मुहरसी	क	२
मू		
मूँग	ब.म	७५४
मूत्र	म.क	८६४
मूरेङ्गडे	क	३०७
मूलङ्गी	म.क	२७०
मूलसौते	क	३३, ३४८
मूला	ब	२७०
मृ		
मृगनाभि	ब	६२७
मृनुगदगिदु	क	४५४
मे		
मेउडी	क	१११
मेढसिङ्गी	म	४१४
मेढासिङ्गे	ब	४१४
मेण	म.क	७०६
मेणसु	क	१८६
मेणाहल	क	३७४
मेथयक	क	२०२
मेथी	ब.म	२०२
मेन्दफल	ब	३७४
मेदी	ब.म	१२६
मेराण्डा	ब	३७१
मेषसँग	म	४१४
मेष्टापाट	ब	८६
मो		
मोई	म	६५१
मोक	म	६५१
मोखदलाई	क	५९०
मोखाडा	म	५९०
मोखेपारुल	म	५९०
मोगरा	ब	४७४

शब्द		क्रमाङ्क
मोगराचाभेद	क	४७०
मोचरस	ब	३५७
मोटटवेलदोडे	म	२०७
मोटाकेलैंजीरे	ब	२००
मेटेड्वलेव	म	५८०
मोठेंवोर	म	५५१
मोती	म	७१७
योत्याची सिप	म	७०९
मोथे	मे	२२५
मोम	ब	७०६
मेया	ब	५५२
मोरचूक	म	६८३
मोरप्पी	क	५३९
मोरवेल	म	२
मोरवेलीला	म	१८१
मोहरी	म	७७१
मौ		
मौ	ब	८९०
मौक्तिक	क	७१७
मौरी	ब	६५
मौल	ब	५५२
मौया	ब	५५२
य		
यकाङ्कडी	म	३३८
मथाहुल्लु	क	३९५
यानी	ब	१८९
यम्मेगड्डे	क	२९७
यरडुमल	क	३५९
यरडुमाक्षिक	क	६८२
यरडुलक्की	क	२०७
यरडुहव्वे	क	१००
यरनु	क	५६९
यलोनालगे	म	९०
यव	ब	७५०
यवक्षार	ब.म.क	२६०
यवासा	ब	७५
यवेची	ब	२४
यवोची	म	२४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
यष्टीमधु	ब.म.क	२२७
यज्ञडुमुर	ब	५६६
ये		
येरडुकोग्गी	क	८६
यो		
योकलवेलु	म	२७५
योयान	ब	१८९
र		
रक्तकमल	म	५०७
रक्तघण्टुली	म	१६९
रक्तचन्दन	ब.म.क	६१७
रक्तचित्रकु	म	१९२
रक्तपाडल	म	१७३
रक्तपुड़	ब	३२१
रक्तरोहितक	ब	३५८
रक्तवसु	म	१६९
रखालनडी	ब	४१७
रङ्गवालीयहरेल्ल	क	७११
रयना	ब	३५९
रसना	क	२०६
रसवत	म	६९३
रसवती	ब	६९३
रसाञ्जन	ब.क	६९३
रा		
राईसर्षे	ब	७७१
राईसर्षेर शाक	ब	३२४
राखालताडु	ब	२२
राखालशशा	ब	२२
राँक	ब	६७३
रँङ्गाआपाङ्ग	ब	९२
रागागोदावन्ते	ब	१७०
राजउल्ली	क	२८३
राजगिरि	म	३१६
राजऐरत्तु	क	५६९
राजनी	ब	५४१
राजमाचु	क	५२१
राजवोर	म	५६९

शब्द		क्रमाङ्क
राजावर्त	ब.म.क	७२९
राजाम्बा	म	५२१, ५२२
राडागारी	क	७४६
रांधुनी	ब	२०३, २१७
रानउडीद	म	५
रानकापुसी	म	१२१
रानकासविन्दा	म	११६
रानकुलीत्थ	म	१५०
रानतुलस	म	४९८
रानदवणा	म	४९३
रानपिपली	म	१८२
रानमुग	म	६
रानहुलगे	म	१५०
रानाचा दालचिनी	म	३३५
रानोडिडुका	क	५
रामकर्पूर	ब	३८२
रामफल	म.क	५४३
रामशर	ब	३७५
रामसप्र	म	३७५
रायणी	म	५४१
राल	म	६५२
रालेचा वृक्ष	म	४२८
रास्ना	ब	२०६
रि		
रिओन	ब	४०
रिङ्गणी	म	७१
रिठा	म	४२६
रिठेकरञ्ज	ब	४२६
रु,रू		
रुई	म	७४१
रुदन्ती	म	१४६
रुद्राक्य	ब	५८४
रुद्राक्ष	म.क	५८४
रुंवरु	क	५४४
रूप	ब	६७१
रूपा	म	६७१
रे		
रेउचिनी	ब	२२१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
रेडी	ब	३७०
रेणुका	ब.म.क	२१८
रेवाचिनी	म	२२१
रो		
रोढा	ब	३५९
रोहिडा	म	३५९
रोहिणी	म.क	३७
रोहिसु	म	३८२
रौ		
रौप्यमाक्षी	म	३८२
ल		
लक्की	क	२०८
लक्ष्मणकन्द	म	३०८
लघुइन्द्रवण	म	२२
लघुकुरंडिका	म	५०२
लघुनीली	म	८८
लघुपीलु	म	५४७
लङ्कामरीच	ब	२६५
लज्जावती	ब	१६५
लताआम	ब	५२२
लताफटकी	ब	२५
लवङ्ग	ब.म.क	६३७
लवङ्गफलिका	ब.म.क	६३७
लसुन	ब	२८०
लहानगोखरु	म	७४
ला		
लाउ	ब	१७
लाख	म	२४४
लाँक	म	७६५
लाङ्गली	म	७४६
लाजालु	म	१६५
लाजिरी	म	१६५
लाजुक	ब	१६५
लामज्ज	क	६७६
लाल अघाडा	म	९२
लाल काँटनटेर शाक	ब	३१७
लाल काँदा	म	२८३
लाल गुलाब	ब	४६१

शब्द		क्रमाङ्क
लाल झ्फाँटी	ब	४९०
लाल पिँडालु	ब	२८९
लाल पेयाज	ब	२८३
लाल भुइकुमड	ब	३०३
लाल मिरची	म	२६५
लाल मुण्डजम्बली		३८
लाल रतालें		२८९
लाल लसुन	ब	२८९
लाल लाजालु	म	४९
लाल बेतुया	ब	३१४
लाली कङ्गी	क	३७८
लाहा	ब	२४४
लाहानु	म	३८३
लि		
लिङ्गुर	म	१११
ले		
लेसु	क	२०४
लो		
लोखण्ड	म	६७७
लोगरसे	क	१०५
लोणंरखारु	म.क	२५८
लोणी	म	८५०
लोध	म.क	२४७
लोधकाष्ठ	ब	२४७
लोना	ब	५४३
लोपसर	क	१४३
लोहा	ब	६७७
लोहिवांविया	म	४४५
लोहिंवावोलुलसण	म	२८१
लोहिवीउल्ली	क	२८२
लोहिवीतियड	म	२३२
ल्या		
ल्याटामाछ	ब	९१४
श		
शङ्ख	ब.म.क	६९७
शङ्खपुष्पी	ब.म	४२
शङ्खाहुली	ब.म	४२
शखिनी	क	२४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
शंखिया	म	७३३
शङ्खुली	म	४२
शतमूली	ब.म	१०२
शमी	म	३६६
शरन	म	३६७
शरे	क	९६६
शलइ	ब	५८६
शल्लकी	म	५८६
शंसा	ब	३४९
शंसान्दुली	म	३५५
शहाजीर	म	१९९
शा		
शाइ	ब	३३६
शाँडा	ब	४४२
शामाधान	ब	७७७
शामुक	ब	७१०
शारमाछ	ब	९१४
शालई	म	५८६
शालपात	ब	६६
शालगाछ	ब	४२८
शालममिश्री	ब	३११
शालमाछ	ब	९१४
शालुक	ब	५१३
शि		
शिगाडामाछ	ब	९१४
शिगीमाछ	ब	९१४
शिन्दी	म	५३४
शिन्दीखजुरी	म	५३८
शिमुलगाछ	ब	३५६
शिमुलेरफाटा	ब	३५७
शिरगोला	ब.म	७११
शिरडोडी	म	१५६
शिरषी	म	४२१
शिरस	म	७७०
शिरसांचे	म	४२१
शिरीषगाछ	म	४२१
शिलाजित	ब.म	६७५
शिलारस	ब.म	६४७

शब्द		क्रमाङ्क
शिलिन्दा	ब	३२
शिवणगम्भारी	म	४१५
शिवलिंगिनी	ब	८
शिशुगाछ	ब	४४४
शु		
शुँट(ठ)	ब	१८४
शुठी	क	१८४
शुपारी	ब	५९६
शे		
शेओयाला	ब	४०२
शेगुनगाछ	ब	४४३
शेगुवा	म	२७४
शेन्दाइ	म	३५२
शेपुनी	ब	१३८
शेमगाछ	ब	३४१
शेरायाखैर	म	३६३
शेलवण्ट	म	५८८
शेवगा	म	२७४
शेवन्ती	म	४६३
शै		
शैन्दी	म	४६९
शैलज	ब.म	६६२
शो		
शोडिलमर	क	४१३
शोणा	ब.क	८२,४१३
शोणाखिरुई	ब	१३०
शोणोरगाछ	ब	८३
शोणोरभेद	ब	८५
शोन्दाड	म	३३
शोनागाछ	ब	४१३
शोमल	ब.म	७३३
श्या		
श्यामलता	ब	६५६
श्री		
श्रीखण्डचन्दन	म	६१३
श्रीगन्ध	क	६१३
श्रीताल	म.क	४३१
श्रीवेष्टक	क	६६८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
श्वे		
श्वेत उपलसरी	म	६५५
श्वेत काँटानटेर शाक	ब	३१६
श्वेत कावडी	म	३४
श्वेत गोदावन्ते	ब	१६८
श्वेत पाडली	म	४६०
श्वेत पुन्या	ब	१६८
श्वेत रिङ्गणी	म	७२
श्वेत वच	ब	१९५
श्वेत वरधारा	म	३५
श्वेत वोना	ब	२४
श्वेत शिरस	म	७६९
श्वेत सर्षे	ब	७६९
श्वेत नीली	म	७०
ष		
षड्भुजकाकडी	म	३४७
षड्भुजसौते	क	३४७
स		
सचल लवण	ब	२१०
सज्जरदौभर	क	४२६
सजिने	ब	२७४
सजेवृक्ष	म	४२९
सण	म	८२
सणवु	क	८२
सणोलु	क	३७५
सण्डे	म	३९४
सतवना	म	६२१
सन्धे	क	७७७
सफेदसुर्मा	ब.म	६९२
समुद्रकरकाया	क	२४९
समुद्रदेशपर्ण	म	५९७
समुद्रफल	म	२४९
समुद्रफेन	ब.म	२५४
सँपुटगेड्ड	क	२९९
सर	ब	३७६
सरल	म	६२२
सरलगाछ	ब	६२२
सरलदेवदारीचेट्ट	क	६२२

शब्द		क्रमाङ्क
सरलडीक	म	६६८
सरलपुण्डी	ब	९१४
सरसुल्लगोरटे	क	४९०
सराटी	म	७४
सरिसा	ब	७७०
सरिसार शाक	ब	३२५
सर्जरस	क	६५२
सवजा	म	४९५
सव्वसिगे	क	६४
सा		
साखर	म	८९५
साखरनिम्बु	म	५८१
साग	म	४४३
सागरमोटा	म	३७३
साजडा	म	४२८
साजीखार	ब	२५७
साजीखारु	म.क	२५७
साटही	म	४७७
सातसीपर्ण	म	५९७
सात्वीण	म	६२१
सादवननील	ब	८६
साजा जिरे	ब	१९८
सादा दूर्वा	ब	३८९
सादा मरीच	ब	१८७
साधनगाछ	ब	४३८
सानीवेलीसकासुली	म	७७
सान्हीकिलिहिला	म	८५
साभरलुण	ब	२१३
सामाधान	ब	१७७
सार्ये	म	४४३
साराई	क	९६६
सारिवा	क	६५५
सारिवा	म.क	६५६
सालवण	म	६६
सांवरिचार्डकू	म	३५७
सांवरी	म	३५६
सावे	म.क	७७७
सासवे	क	७७०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
सासवेयताप्यलु	क	३२४
सासीराई	क	७७१
साहोद्रु	म	४४२
सि		
सिगाडामाछ	ब	९१४
सिगुरी	क	३६५
सिङ्घाडे	म.क	२७९
सिजविशेष	ब	१२३
सिन्दी	म	५३४
सिन्दूर	ब.म.क	६८४
सिन्दूरपुष्पी	ब	४६९
सिन्दूरी	क	४६९
सिरपठी	म	१३१
सिरसाँचे	म	४२१
सिरसु	क	४२१
सिरसौपत्र	म	३२५
सिरिवरु	क	४०५
सिरिवाडिपान	म	५९७
सिरिवाडियेले	क	५९७
सिवनी	क	४१५
सिंहइचिलु	क	५३८
सिंहपडवल	क	३३८
सी		
सीताफल	क	६०१
सिसा	ब.म.क	६७४
सीहिदोंडे	क	३४४
सु		
सुगन्धितण्	क	३८५
सुगन्धिरोहिषु	म	३८४
सुंठी	म.क	१८४
सुदर्शनगुलञ्च	ब	५३
सुरपुन्नाग	म	४५६
सुरवन्ने	क	४५६
सुरहेत्तेयभेद	क	४५५
सुरागी	क	४८७
सुर्मा	ब.म	६९२
सुल्फा	ब	६४
सुषुणीशाक	ब	७९

शब्द		क्रमाङ्क
सू		
सूजिमुर्दगगड्डे	क	३०६
सूरजमुखी	ब	११८
सूरणा	क	२८४
सूरणु	म	२८४
सूर्यकाण्डी	म	११८
सूयकान्तमणि	म.क	७२६
सूयफूल	म	११७
सूर्यफुलवल्ली	म	१५६
से		
सेओडा	म	४४२
सेकिनगड्डे	क	४७
सेगुडिति	म	११४
सेगुडिते	क	११४
सेड	क	३९४
सेंदिनी	म	३५२
सेन्दुर	ब.म.क	६८४
सेंभेलोण	म	२०९
सेरणीया	म	१००
सेव	क	५५०
सेवतिगे	क	४६८
सेवत्तिगेचेवडे	क	४६३
सेवती	ब.म	४६४
सेवरा	म	७३
सेवाल	म	४०३
सेवे	क	३४१
सै		
सैन्धव	क	२०९
सैन्धवलवण	ब	२०९
सो		
सोनगेरु	म	७०१
सोनवेली	म.क	५८
सोना	ब	६७०
सोनापाता	ब	५७
सोनामखी	म	६८१
सोनमुखी	म	५४, ५७
सोनालु	ब	४१३
सोने	म	६७०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
सोनेजुई	म	४८४
सोन्दाल	ब	४१७
सोमराज	ब	८१
सोमल	म	७३३
सोमलता	ब.म.क	३०
सोमवल्ली	ब.म.क	३०
सोरठमाती	म	७०४
सोरा	म.क	२६२
सोली	म	२७८
सोवेरी	म	१०५
सोहारा	ब	५३८
सौ		
सौगवल्ली	क	२
सौवर्चल	म.क	२१०
सौवीराञ्जन	क	२९२
सौहागा	ब	२५५
स्थ		
स्थलकमलिनी	म	१२४
स्थलपद्म	ब	१२४
स्फटकी	क	६९६
स्फटिक	ब.म.क	७२५
स्य		
स्यन्दन	म.क	४३८
स्व		
स्वर्ण	ब.क	६७०
स्वर्णक्षीरी	ब	१३०
स्वर्णजाति	ब	४७२
स्वर्णजीयाति	ब	७
स्वर्णजुइ	ब	४८४
स्वर्णमाक्षिक	ब	६८१
स्वा		
स्वागीखार	म	२५५
स्वादुपटोल	म	३३८
स्थौ		
स्थौणज	क	६६१
स्थौणेय	म	६६१
स्रो		
स्रोतोञ्जन	क	६९२
ह		
हछुले	क	७८२
हजारमनी	ब	३८
हजारिया	ब	४८३
हणु	क	५२८
हणुवत्तिगे	क	४
हत्ति	क	१२०
हदगा	म	४५८
हन्दिगेट्टे	क	३००
हरडा	म	५९३
हरभरे	म	७६२
हरभरेची आम	म	२६१
हरिणवेली	म	७
हरिताल	ब.म	६९०
हरिदाल	क	६९०
हरिफल	ब	६०४
हरिवाल	क	३६१
हरीक	म	७७८
हरीतकी	ब	५९३
हर्रा	ब	५९३
हलदी	म	२४२
हलदिवा	म	४४०
हलमाणिका	क	४५१
हलसानिका	क	४५१
हलसिन	क	५२८
हलिगिलु	क	४१८
हलुट(द)	ब	२४२
हवुषा	ब	१००
हसुगरुके	क	३८९
हस्तिकन्द	म	२९८
हस्तिघोषा	ब	१०
हस्तिमद	ब.म.क	२५६
हस्तिशुण्डी	म	२५३
हा		
हाकदोडे	म	८
हाकुच	ब	८१
हागल	क	३४२
हाँचुटी	ब	५१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्द		क्रमाङ्क
हाडभाङ्गा	व	६१
हाडसङ्घी	म	६१
हाड़ु	म	१७
हाड़सोगे	क	२७
हाथजोडी	म.क	३०९
हामेक्वे	क	२२
हारक	क	७७८
हालु	क	८१४
हालूल	क	७१२
हांवल	क	४०३
हांवसे	क	४०२
हासी	म	४५१
हि		
हिक्के	क	६५८
हिङ्गणवेट	न	३६९
हिङ्गु	ब.म	२०४
हिङ्गुपत्री	म.क	२०३
हिङ्गुल	ब.म	६८८
हिट्टणिके	क	११३
हिताल	म	४३१
हिप्पली	क	१८०
हिप्पलोयवेरु	क	१८३
हिमसागर	ब	१४१
हिरडा	म	५९३
हिरियकाकेदाँड	क	३४
हिरियचट	क	१२३
हिरियदेवनलु	क	३८८
हिरियनीली	क	८८,८९
हिरिय वोडतर	क	१३८
हिरिय हुलीगुलु	क	४२४
हिरिय होनेयमरनु	क	४४५
हिरिया हामेक्वे	क	२३
ही		
हीजलगाछ	ब	४०१
हिरा	ब.म	७२१
हिराकस	म	७०२
हीरे	ब.म	७२१

शब्द		क्रमाङ्क
हु		
हुणिसे	क	५७५
हुरहुज	क	११७
हुलगति	क	४३८
हुलहुले	क	११७
हुलिगिलभेदउ	क	४२५
हुलीअर्सिना	क	२५१
हुलीचक्कोत	क	३१३
हुलुवलेतीसी	क	७६६
हे		
हेगके	क	४१७
हेगुल्लु	क	६८
होगगोली	क	४१
होघोरसु	क	३९१
हेणरलि	क	५६२
हेतिया	म	४५८
हेमहरिणवेल	म	७
हेरम्ववृक्ष	म	२६९
हेलरु	क	८९२
हेलाफुल	व	५१०
हेवुनसले	क	३१८
हेसएरु	क	७५४
हेसरणे	क	१४०
हो		
होगणगिलु	क	१७०
होगला	ब	४००
होजाजु	क	७०१
होणहाले	क	७
होत्रगोत्ते	क	१७१
होमतल	क	९००
हामुगुल	क	३८६
हामगुलु	क	९८
होरेयसूसुव	क	१४४
होवडदगोरटे	क	४९०
हाँवदइविडु	क	४४४
होश	म	१००
होस	ब.म	९००

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Alphabetically Arranged Index of Nepali Nighantu

Subject	Number
A	
Abies webbiana	623
AURUS precatorius	748
ABUTILON asiaticum	96
A. HIRTUM	94
ACACIA aribica	367
A. cateh	362
A. concinna	425
A. farnesiana	363
A. leucophloea	368
A. pennata	365
A. Senegal	362
ACHYRANTHES Aspera	91
A. aidentata	92
ACONITUM ferox	732
A. heterophyllum	224
A. napellus	732
ACORUS calamus	194
ADANSONIA sigitata	15
ADATDA vasica	78
ADIANTUM venustum	49
ADINA cordifolia	434
AEGLE marmelos	585
AGANOSMA dichotoma	473
AGAVE Americana	468
AGLAIA roxberghiana	626
AJUGA bracteosa	152
ALANGIUM salviifolium	427
ALBIZZIA juhbrissin	423
A. procera	449
ALHAGI camelorum	77
A. maururum	75
ALLIUM ascalinicum	281
A. cepa	282
A. sativum	280
ALOCASIA indica	286
A. macrorrhiza	298
ALOE barbadensis	143
A. sucotrina	715
ALPINIA galanga	195
A. officinarum	196
ALSTNIA scholaris	621
AMARANTHUS blitum	316
A. tricolor	317
A. polygonoides	160
A. spinosus	151
AMMANNIA baccifera	205
AMMONIUM muriaus	268
AMOMUM subulatum	207
AMORPHOPHALLUS camppanulatus	284
ANACARDIUM occidentale	612
ANACYCLUS pyrethrum	659
ANAMIRTH cocculus	424
ANANAS comosus	608
ANAPHALIES neelgerryana	641
ANDRGRAPHISpaniculata	24
ANDROPOGN citrates	384
ANETHUM sowa	64
ANISOMELES indica	33
A. malabarica	497
ANNONA riticulata	543
A. squamosa	601
ANOGEISSUS latifolia	405
ANTHOCEPHAUS cadamba	434
ANTIMONIUM sulphuretum	692
APIUM grabelens	217
APOROSA lindleyana	187
AQUA	800
AQUILARIA agallcha	638
ARACHIS hypogaea	610
ARECA catechu	596
ARGEMONE Mexicana	130
ARGENTUM	671
ARISTOLOCHIA indica	8

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ARSENEC sulphidum	691
ARTEMISIA absinthium	441
A maritime	642
A siversiana	493
A vulgaris	157
ARTOCARPUS integrifolia	528
A. lakoocha	450
ASPARAGUS adscendens	310
A racemosus	102
ASTERACANTHA longifolia	122
AURAM	670
AVERRHOA carambola	557
AZADIRACHTA indica	407
B	
BACOPA monnjeri	147
BALANITES aegyptica	369
BALIOSPERMUM montanum	734
BAMBUSA arundinacia	240
B. bambos	275
BARLERIA cristata	490
BARLERIA longiflora	490
B. prionitis	490
B. strigosa	490
BARRINGTONIA acutangula	401
B. racemosa	249
BASELLA rubra	321
BASSIA latifolia	553
BAUHINIA PURPUREA	453
B. racemosa	453
B. tomentosa	416
B. variegate	453
BENINCASA hispida	336
BERBERIS aristata	693
BERGENIA ligulata	141
BETA vulgaris	315
BETULA bhojpattra	437
B. utilis	437
BISCHOFIA javanica	162
BIXA orellana	469
BLEPHARIS edulis	79
BLUMEA lacera	50
BOERHAAVIA diffusa	169

BOLERUBRA	701
BOMBAX malabaricum	356
BORASSUS flabelliformis	431
BOSTA rous	629
boswellia serrata	586
BRASSICA compestris	770
BRASSCA integrifolia	771
B. nigra	65
B oleracea	332
BRYONOPSIS laciniosa	177
BUCHANANIA latifolia	539
BUTEA monosperma	454
BUTY rum	850, 855
C	
CAESALPINIA crista	373
C. sappan	616
C. CAJANUS cajam	763
CALAMUS rotang	276
CALOTROPIS jigantea	741
C. procera	743
CANARIUM strictum	652
CANAVALIA ensiformis	341
CANNABIS sativa	63
CANSCORA decussata	42
CAPPARIS decidua	370
C. horrida	372
CAPSICUM annuum	265
CARALLIA brachiata	530
CARBONATE of calcium	669
CAREYA ar borea	435
CARICA papaya	611
CARISSA carandas	69
CAROXILON foetidum	251
CARTHAMUS tinctorius	322
CARUM bulbocastanum	199
C. carvi	200
CARYOTA urens	432
CASERIA tomentosa	341
CASSIA absus	581
C. angustifolia	57
C. fistula	417
C. occidentalis	116
C. sophera	116
C. tora	127
CASSYTHA filformis	18

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CATSEYE	724
CEDRELA toona	633
CEDRUS deodara	620
CEIBA pentandra	357
CELASTRUS paniculatu	25
CELOSIA argentea	144
CENTELLA asiatica	148
CENTIPEDA minima	51
CENTRATHERUM anthelminticum	81
CEPHALANDRA indica	20
CERATOPHYLLUM demersum	402
CEROPEGIA tuberosa	16
CHENOPODIUM album	312
CHRYSANTHEMUM sp	486
CICCA acida	604
CICER ariclinum	762
CINNAMOMUM camphara	630
C. iners	235
C. macrocarpum	236
CINNAMOMUM tamala	236
C. zeylanicum	234
CISSAMPELOS pareira	219
CISSUS repens	41
CITRULLUS colocynthis	22
C. vulgaris	337
CITRUS aurantifolia	578
C. aurantium	580
C. limon	579
C. maxima	222
C. medica	570
C. paradise	556
C. reticulate	577
C. sinensis	581
CLEMATIS triloba	27
CLEOME icosandra	117
CLERODENDRUM indicum	228
CLITORIA ternatea	26
COCCINIA indica	344
COCCULUS hirsutus	32
COCCUS lacca	244
COCOS nucifera	533
COIX lachryma-jobi	780

COMMELINA salicifolia	386
COMMIPHORA mukul	648
C. myrrha	714
CORALIUM rubrum	718
CORCHORUS capsularis	330
C. depressus	203
CORDIA dichotama	588
C. rothii	589
CORIANDRUM sativum	188
CORYDALIS govaniana	644
COSTUS speciosus	398
CRATAEVA nurvala	446
CRESSA cretica	146
CROCUS sativus	624
CROTALARIA juncea	82
C verrucosa	83
CROTON tiglium	735
CUBEBA officinalis	636
CUCUMIS melo	347
C. momordica	350
C. sativus	349
C. trigonus	23
C. utilissimus	348
CUCURBITA pepo	346
CUMINUM cyminum	197
CUPREA sulphus	683
CUPRUM	672
CURCULIGO orchioides	310
CURCUMA amada	251
C. angustifolia	238
C. aromatica	278
C. longa	242
C. zedoaria	252
CYCLAMEN europaeum	309
CYMBOPOGON çitratus	385
CYMBOPOGON warancusa	667
C. schoenanthus	382
CYNODON dactylon	389
CYPERUS articulatus	397
C. ratundus	225
C. scariosus CYPRINUS sophore	914
D	
DALBERGIA latifolia	444
D. sissoo	444

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

DATISCA cannabina	360
DATURA stramonium	747
DAUCUS carota	273
DELPHINIUM denudatum	250
DENDROCALEMUS strictus	275
DESMODIUM gangeticum	99
DESMOSTACHYA bipinnata	380
DESMOTRICHUM fimbriatum	7
DICHROSTACHYS cinerea	404
DIOSCOREA alata	292
D. bulbifera	289, 295
D. pentaphylla	300
DIOSPYROS peregrina	544
D. tomentosa	545
DOLICHOS biflores	150,766
D. lablab	150,766
E	
ECHINOCHLOA crus-galli	777
ECHINOPS echinatus	129
ECLIPTA alba	108
ELAEOCARPUS gantitrus	584
ELEPHANTOPUS scaber	90
ELETTARIA cardamomum	208
ELEUSINE corocana	776
EMBELIA ribes	193
EMBLICA officinalis	573
EQUISETUM sp.	394
ERIGERON asteroides	98
ERIOBOTRYA japonica	603
ERUCA sativa	769
ERYTHRINA stricta	646
E. variegata	361
EUPHORBIA neriifolia	740
E. nivulia	740
EUPHORBIA thymifolia	155
E. tirucally	740
EURYALE ferox	609
EVOLVULUS alsinoides	42

F	
FAGONIA cretica	76
FAGOPYRUM esculentum	781
FERONIA 1limonia	582
FERRUM	677
FERRY sulphas	702
F. sulphuretum	681
FERULA galbaniflua	668
F. narthex	204
FICUS bengalensis	559
F. carica	599
F.heterophylla	145
F. hispida	568
F.lacor	565
F. recemosa	566
F. religiosa	561
FLACOURTIA jangomas	239
FLUEGGEA leucopyrus	748
FRAGARIA indica	107
FRAXINUS ornus	899
FUMARIA parviflora	131
G	
GARCINIA indica	220
G. morella	433
GARDENIA jasminoides	632
GARUGA pinnata	574
GIRARDINIA zeylanica	171
GISEKIA pharnaceoides	351
GLESUM	731
GLORIOSA superba	746
GLYCYRRHIZA glabra	227
GMELINA arborea	415
GOMPHRENA globosa	176
GOSSYPIUM herbaceum	120
GREWIA asiatica	558
G. tiliaefolia	436
GUIZOTIA abyssynica	767
GYMNEMA sylvestre	414
GYMNOSPORIA spinosa	451
H	
HEDYCHIUM spicatum	253
HELIANTHUS annuus	118
HELIOTROPIUM brevifolium	108
H. indicum	153

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

HELIX ashera	657
HEMIDESMUS innicus	655
HIBISCUS abelmoschus	56
H. cannabinus	669
H. esculentus	112
HIPTAGE madablata	471
HOLARRHENA antidysenterica	420
HOLOPTELEA integrifolia	424
HOLOSTEMMA. rheedianum	156
HORDEUM vulgare	750
HUMBOLDTIA vahliana	276
HYBANTHUS enneaspermus	124
HYDRARGYRUM	989
HYDRASIS silicate of aluminium	705
HYGRORYZA aristata	775
HYMENODICTYON excelsum	406
HYOSCYAMUS niger	267
I	
ICHNOCARPUS frutescens	656
IMPATIENS balsamina	104
INDIGOFERA cardifolia	88
I. enneaphylla	467
I. tinctoria	89
INULA recemosa	229
IPOMOEA batatas	288
I. hederacea	60
I. paniculata	302
I. pes-caprae	328
I. reptans	481
IXORA parviflora	481
J	
JASMINUM angustifolium	478
J. arboreşcens	475
JASMINOM auriculatum	484
J. grnditlorum	470
J. humile	472
J. multitlorum	487
J. sambac	474,467
JATROPHA multifida	55

J. glandulifera	734
JUGLANS regia	546
JUNIPERUS comnmunis	100
JUSTICIA gendarussa	111
L	
LABLAB vulgaris	760
LACTUS	814
LAGENARIA siceraria	17
L. vulgaris	14
LANNEA grandis	651
LAPIS lazuli	729
LATHYRUS sativus	765
LAWSONIA alba	126
LEEA aequata	109
LENS culinaris	761
LEPIDIUM sativum	110
LEPTADENIA reticulate	329
LEUCAS cephalotes	175
L. lavandulacfolia	175
LINDERA neesiana	592
LINUM usitatissimum	768
LIQUIDAMBAR orientalis	647
LITCHI chinensis	554
LOBELIA nicotianaelolia	388
LODUS-gagora (English)	914
LUFFA acutangula	9
L. amara	11
L. cylindrical	10
L. echimata	12
M	
MADHUCA indica	552
MAGNIFYING-GLASS (English)	126
MAHONIA napaulensis	440
NAJORANA hortensis	495
MALLOTUS philippinensis	707
MALUS sylvestris	550
MANDRAGORA officinarum	308
MANGIFERA indica	516
MARANTA arundinacea	290
MARGARITA	717
MARSDENIA tinctoria	40
MEL	890

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

MELIA azedarach	408
MEMECYLON angustifoliun	526
M. umbellatum	119
MENTHA piperita	660
MENT HA Spicata	499
MICA	689
CHELIA champaca	65
MINOSA pudica	165
M. hexandra	541
MIMUSOPS elengi	466
MOLLUGO lotoides	164
MOMORADICA charantia	342
M. cochinchinensis	343
M. dioica	19
MONOCHORIA hastaefolia	510
MORINGA oleifera	274
MORUS acedosa	358
M.alba	602
M.indica	602
M.nigra	602
MOSCHUS	627
MUCUNA monosperma	340
M. prurita	13
MURRAYA koenigiu	409
MUSA sapientum	529
MYRICA nagi	411
MYRISTICA fragrans	635
MYRISTICA maladarica	634
MYRSINE Africana	245
MYTRAGYNA parvifolia	434
N	
NARCISSUS tazetta	503
NARDOSTACHYS jatamansi	643
NAREGAMIA alata	291
NELUMBO nucifera	505
NEPTUNIA olerncea	166
NERIUM indicum	739
NICOTIANA rustica	139
N. tabacunm	139
NIGELLA sativa	200
NYCTANTHES arbortristis	491
NYMPHAEA alba	510

N. rubra	507
N. stellate	308
O	
OCHNA squarrosa	465
OCHROCARPUS longitolius	237, 455
OCIMUM americanum	494
O. baslicunm	497
O. gratissimum	498
O. sanctum	494
OLAX nana	114
OLEUM	869
ONYX	723
OPERCULINA turpethum	231
OPHIORRHIZA mungos	21
OROXYLUM indicum	413
ORCHIS laxiflora	311
ORIGANUM vulgare	123
ORYZA sativa	749
OUGEINIA dalbergioides	438
OXALIS corniculata	163
OXIDUM arsenicum	733
OXYSTELMA esculentum	154
OYSTER shell	709
P	
PAEDERIA foetida	140
PANICUM frumentaceum	777
P. miliaceum	774
PAPAVER capsules	736
P. rhoeas	738
P. somnilerum	737
PARMELIA perlata	662
PASPALUM scrobiculatum	778
PENNISETUM glaucurh	753
PAVONIA odorata	500
PEDALIUM murex	74
PENTAPETES phoenicea	488
PENTATROPIS cynanchoides	34
PERGULARIA extensa	28
PERICAMPYLUS glaucus	29
PHASEOLUS aconitifolius	757
PHASEOLUS mungo	754
P. radiates	758
P. trilobus	6

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

P. vulgaris	339
PHOENIS dactyiilera	538
P. montena	537
P. sylvestris	534, 538
PHRAGMITES maxima	387
PHYLLANTHUS niruri	161
P. urinaria	38
PHYSALIS minima	178
PICRORHIZA kurroa	223
PIMELODUS.TENGARA (English)	914
PINUS roxburghii	622
PIPER betle	297
P. chaba	190
P. cubeba	218
P. longum	180
P. nigrum	186
PIPER officinerum	183
P. sylvaticum	182
PISTACIA integerrima	230
P. vera	606
PISTIA stratiotes	403
PISUM sativum	764
PLANTAGO ovate	125
PLUBUM oxaidum	684
PLUMBAGO rosea	192
P Zeylanica	191
PLUMBUM	674
POLLINIDIUM angustifolia	381
POLYGONOM molle	87
PONGAMIA glabra	424
P. pinnata	424
pORTULACA oleracea	326
P. qundriido	318
P. tuberosaa	277
POTASSIUM aluminiumsulphati	696
P. Carbonate	260
P. nitrate	262
Potato (English)	331
PREMNA integritolia	412
PROSOPIS spicigera	366
PRUNUS amygdalus	607
P. domestica	555
P. puddum	664

PSALLIOTA compestris	62
PSIDIUM guajava	600
PTEROCARPUS marsupium	445
P. santalinus	617
PTEROSPERMUM acerifolium	504
P. suberifolium	485
PUERARIA tuberosa	303
PUNICA granatum	542
PURECARBUN adams	721
PURIFID sugarcandy	894
POTRANJIVA roxburgh	447
PYRUSS communis	549
P.malus	551
Q	
QUERCUS infectoria	263
R	
RANDIA dumetorum	374
RAPHANUS sativus	270
RAUWOLFIA serpentine	301
RHEUM webbianum	221
RHODODENDRON anthopogon	665
RICINUS communis	371
ROSA alba	459
R. centifolia	462
R. chinensis	460
R. damascene	464
R. gallica	461
R. indica	460
R. moschata	463
ROUREA santaloides	35
RUBIA cardifolia	241
RUBINUS	716
RUBUS ellipticus	37
R. laceocarpus	36
RUMEX vesiCarius	313
RUTA graveolens	30
S	
SACCHARUM	895
S. arundinaceum	376
S. munja	378
S. officinarum	891
S. spontaneum	379
SAFFIRUS	72

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

SALVADORA oleoides	548
S. persica	547
SANSEVIERIA roxburghiana	2
SANTALOIDES ninus	35
SANTALUM album	631
S. flonum	615
SAPINDUS trifoliatus	426
SARACA indica	452
SARCOSTEMMA acidum	511
SAUSSUREA lappa	654
SCHIMA wallichi	456
SCHLEICHERA trijuga	520
SCHREBERA Swietenioides	590
SCINDAPsUS officinalis	181
SCIRPUS grossus	48
SEMECARPUS anacardium	540
SEPIA officinalis	254
SESAMUM indicum	767
SESBANIA aculeate	105
SESBANIA grandiflora	458
SETARIA italica	773
SHOREA robusta	428
SIDA acuta	93
S. rhombifolia	95
Spinosa	7
S. SILICA	712
SILICATE OF ALUMINA	704
SIRA alba	706
SMARAGOLUS	719
SMILAX china	158
SODAS biboras	255
SODII cloridum	209
SODII muras	214
SODIUM carbonate	216
SOLANUM indicum	68
S. melongena	345
S. nigrum	106
S. tuberosum	331
S. xanthocarpum	71
SORGHUM vulgare	752
SPHAERANTHUS indicus	138
SPINACIA oleracea	315
SPONDIAS pinnata	576

STANNUM	673
STEREOSPERMUM tetragonum	173
STREBLUS asper	442
STRIGA lutea	502
STRYCHNOS nuxvomica	745
S. potatorum	587
STYRAX benzoli	658
S. officinalis	685
SULPHUR	687
SULPHURETUM hydrargyri	688
SWERTIA chirata	410
SYMPLOCOS crateegoides	247
S. recemosa	247
SYZYGIUM aromaticum	637
S. cumini	524
S. jambos	525
S. operculatum	527
T	
TAGETES erecta	483
TAMARINDUS indica	575
TAMARIX dioica	101
TAXUS baccata	661
TECOMA undulata	359
TECTONA grandis	443
TEPHROSIA purpurea	86
TERAMNUS labialis	5
TERCHESINS turchin	730
TERMINALIA arjuna	439
T. belerica	594
T. chebula	593
THEA sinensis	266
THESPESIA lampas	121
T. Populnea	563
THEVETIA peruviana	89
TILIACORA acuminata	782
TINOSPORA cordifolia	1
T. malabarica	53
TOPAGIO	720
TRACHYSPERMUM ammi	189
TRAGIA involucrata	418
TRAPA bispinosa	279
TREWIA nudiflora	448

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

TRIANTHEMA decandra	170
T. pentandra	168
TRIBULUS terrestris	74
TRICHODESMA indicum	128
T. zeylanicum	422
TRICHOLEPIS glaberrima	174
TRICHOSANTHES anguina	338
T. cucumerina	54
T. diojca	3
TRIFOLIUM officinale	658
TRIGONELLA foenumgraecum	202
TRITICUM aestivum	751
TYPHA elephantine	400
U	
UNAQUA sodiumchloride	210
UNCARIA gambir	364
URARIA legopoides	73
URINA	864
URTICA dioica	80
V	
VALERIANA hard wickii	492
VANDA rOxburghii	206
VANGUERIA spinosa	281
VATERIA indica	429
VEPRIS bilocularis	639
VERNONIA anthelmintica	201
V. Cinerea	503
VETIVERIA zizanioides	666
VIGNA catjang	759
VIOLA odorata	179

VISCUM album	149
VITEX negundo	111
VITIS quadrangularis	61
V. vinifera	556
W	
WATTAKAKA volubilis	7
WEDELMA calendulacea	108
WHITE-BRASS	679
Wintergreen (english)	178
WITHANIA SOmnitera	99
WOODFORDIA fruticosa	248
WRIGH1TIA antidysenterica	419
Y	
YELLOW arsenicumsulphidus	690
Z	
ZANONIA indica	52
ZANTHOXYLUM alatum	605
Z. Oxyphyllum	583
ZEA mays	779
ZINCI Oxidum	694
Z Sulphidum	703
ZINCUM	675
ZINGIBER officinale	184, 185
ZIZYPHUS jujube	569
Z. nummularia	569
Z. oenopliaa	569
Z. rugosa	285
Z. sativa	569
Z. trinervia	142

कल्याणी रेग्मी स्मारक
Kalyani Regmi Memorial Library
Kathmandu, Nepal
नेपाल
390९८
390९८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

As 55

नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

9789937723589